

АЛИМ КЕШОКОВ

ЧЎҚҚИЛАР УЙҒОҚ

РОМАН

*Қишлоқ ревкомининг биринчи раиси
бўлган отамга бағишлайман*

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти
1984

С (Кав)
К 39 .

Русчадан
ЭРКИН НОСИРОВ
таржимаси

Кешоков, Алим.

Чўққилар уйғоқ: Роман. Қишлоқ ревкомининг биринчи раиси бўлган отамга бағишлайман (Русчадан Э. Носиров тарж.).— Т. Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.—496б.

Кабардин адиби Алим Кешоковнинг «Чўққилар уйғоқ» романи Улуғ Октябрга бағишланган йиринч полотнодир. Бу асарда муаллиф инқилоб шарофати билан халқ ҳаётида юз берган ажойиб ўзгаришларни маҳорат билан ифодалайди, халқ вакилларининг образларини меҳру мухаббат билан тасвирлайди. Асардаги Астемир, Элдор, Степан, Сарима сингари образлар шулар жумласидандир.

Кешоков, Алим. Вершины не спят: Роман.

С(Кав)

К 4502220000—80 98—84
М 352 (04)—84

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

ШХАЛЬМИВОКО — ОВУЛ, ШХАЛЬМИВОКОПС — ДАРЁ

Лю туғилганида бутун овулдагиларнинг эсидан чиқмайдиган бир воқеа рўй берганди.

Тош водий деган маънони билдирадиган Шхальмивоко овули шу номдаги дарёнинг жилғалари бўйига жойлашган. Қадимда бу овулнинг одамлари тошқин пайтларида дарё дарадан оқизиб келган тошлардан қўл тегирмон ясаб тирикчилик қилишарди. Заранг тошлардан исалган бундай қўл тегирмонлар бутун Кабардада талаш эди. Округ шаҳарчаси Нальчик шундай биқингинада жойлашган, отлиққа бир, аравалик одамга икки соатлик йўл эди. Нальчикнинг гавжум бозорида кундалик зарур қўл тегирмони, тегирмон тошлар чаққон кетарди. Тош эгалари молларини пулга сотолмасалар дон-дунга, унга, гоҳо қўй гўштига ҳам алишиб кетаверишарди.

Ана шундай шарафли касбга хизмат қиладиган дарё ҳар донм ҳам тўлиб-тошиб оқавермасди. У фақат тоғдаги қорлар эригач, ёйиқки тинимсиз жалалардан кейингина қутуриб оқа бошларди. Бошқа пайтларда суви камайиб, оппоқ тошлар оралиғида кўлмақчалар қолдирар, ўзанини дам-бадам ўзгартириб, тошлоқ жойларидан жилдираб оқарди. Болалар дарё бирор нарса оқизиб келмаганмикин деб офтобда селгиётган тошлар тагини титкилаб қолишарди.

Гоҳо тошлар тагида хонбалиқларни кўриш мумкин эди.

Дарё тинимсиз ёмғирлардан ёки тез қор эришидан суви кўнайган кунларда ўзани бўйлаб ваҳимали пишқириб оқарди! Лю туғилган кунни роса жала қуйди. Шу қадар қаттиқ қуйдики, ҳатто қишлоқ товуқларининг қақақлаши, ғозларнинг ғағиллаши, кучукларнинг вовулла-

ши ҳам эшитилмай қолди. Уй эгалари шамол ва жала боллардаги олмаларни тўкканча, томдаги похолларни учираётганини қўрқа-писа эшитиб туришарди. Жала типувди ҳамки, хотин-халаж ўзини боғу товуқхоналарга урди, эркаклар эса, қутурган дарё бўйига югуришди.

Ҳаво ёришиб, кочнот ёмғирдан типик тортганидан хушнуд бўлгандай қуёш ҳам жамол кўрсатди. Ҳар томондан турли-туман овозлар эшитила бошлади. Почаларини шимариб олган болалар эса, қўлмак ва тез оқар жилғалар устидан сакрай кетдилар...

Дарёнинг қудратли оқими ваёйлаганича сув тагидаги тошларни думалатар, ўтин-чўп, дарахтларни шох-шаббалари билан оқизиб келарди.

Булар ўтинга ва ҳатто иморатга ҳам ярарди. Дарё оқизиб келаётган текин ўлжаларга эга бўлиш учун қашшоқ Нурғали, Сарима деган яхшигина қизи бўлган тул аёл Диса, қизиқчи Баляцо бува ва инҳоят Мусабой ҳам етиб келишди. Муса соҳилга иккита шалдироқ аравада Ботако ва Масхуд исмли хизматкорлари билан шошилганича келарди.

Уйда фақат отқоровул Астемирнинг хотини Думасара билан қайнараси — кекса нана¹ — Астемирнинг она-сигина қолишганди. Хонадонни улкан бахт қучиши арафасида: Думасара эрига ўғил туғиб бермоқчи бўлиб турган бир пайтда тоғ дарёсининг ҳадясини излаш шарт эмас-да ахир.

Буни ҳали ҳеч ким билмасди. Ҳатто ашаддий илвогарликда овулдагидна эмас, Кабарда теварақларида машҳур бўлиб кетган қушбурун парихон Чача ҳам соҳилда ўралишиб, муҳим янгиликни билолмай гафлатда қолганди.

Бугун мулла Саид ҳам уйда ўтиролмай бу ерга шошилди. У сахтиён чигилсига сув тегмас дегандай мўйсафидларга хос эҳтиёткорлик билан тошдан-тошга авайлаб оёқ босар, ўн еттилардаги келишган, кулча юз, қонқора кўзлари ёниб турган хизматкори Элдор эса уни қўлтиқлаб келарди. У хўжайинининг ҳурматини жойига қўйиб юрар экан, бошқа йиғитлар билан ҳазил-ҳузул қилишни ҳам унутмасди. Гарчи Элдорнинг бошига яқингинада оғир жудолик тушган бўлса ҳам нурафшон офтоб, жамоат хурсандчилиги таъсирида кўнгли равшан тортиб кетганди.

¹ Нана — она, кампир, буви маъносида.

Округ сүди Элдорнинг отаси йилқичи Муродни Зол галаёнининг¹ бошқа қатнашчилари билан бирга Сибирга ҳукм қилганида чиққан ой ҳали шом емаганди. Онаси илгарироқ вафот этган йигит энди бутунай етим. Иккинчи Мурод Пашевнинг мол-мулки қўзғолон етказган зарарлар эвазига мусодара қилинди. Унинг бир жуфт оти билан сугири князь Шарданов ихтиёрига ўтказилди. Етимча бечора оламда яшаш керак-ку! Элдорнинг холаси Думасара товуқ қўлтиқлаб мулла Саидга қатнайверганидан кейин мулла пировардида йигитни ўзига хизматкорликка олди.

— Элдор, қара, чинор оқиб келяпти. Ўзингни от! Маҳкам ушла!— дерди каттакон ясси тошга жойлашиб олган мулла Саид хизматкорини зўрлаб.

— Вой, муллака, ўзимниям қўшиб оқизиб кетади-я, — деди Элдор ҳазилга бурар экан, қутулмоқчи бўлиб.

— Олло десанг, оқизиб кетмайди. Дадилроқ бўл, Элдор, дадилроқ!

Элдор этигини ечмай, пишқириб оқаётган сувга тушди.

— Чиндан ҳам оқизиб кетиши мумкин, — дейишарди одамлар.— Отасини олиб кетгандай уни ҳам чирнирак қилмасин.

— Нима қипти. Мурод йилқичи қандай ишга аралашаётганини билмаганмиди?— деди кимдир бу ганини қоралагандай.— Бунақа йигитларни сув оқизолмайди.

— Гапини қарангу! Ағдарилса тамом-да.

— Ҳой, ҳазил қилманглар, мусулмонлар, оқсоқол Муҳаммад Шардановнинг чўкиб кетгани эсларингдами?

Зол галаён юзасидан ҳукм қилинганлар орасида йилқичи Мурод Пашевдан бўлак шхальмивоколик йўқ эди. Шунинг учун ҳам, очигини айтганда, бу овулдагилар галаёнининг даҳшатли моҳиятини яхши тушунишмасди. Бироқ ўтган ёзда, дарё ҳозиргидан баттар қутурган машъум куплардан бирида шаҳардан кайф-сафо қилиб қайтаётган овул оқсоқоли ва нуфузли князь Бердининг амакиваччаси Шарданов чўкиб ўлганини ҳеч унутолмасдилар. Ушанда Шарданов кайф билан қутурган дарёдан отда ўтаман деб фарқ бўлганди. У бугунгидай дарёдан ўтиш-чўп тутаётган одамларнинг кўз ўнгида ўлди қўйди. Қутқаришга улгуролмай қолдилар. У отини дарёга солди

¹ 1913 йилнинг июнида Кабардин чорвачиларининг Золка дарёси бўйидаги жамоат яйловларини босиб олган князларга қарши кўтарган қўзғолони раҳмсизларча бостирилганди.

дегунча сув уни ўз гирдобига олди, фақат буркаси бир кўриқдай ю, напоги қалқиб кетаверди.

Мана, ниҳоят чинор Элдорга яқин келиб қолди. У дарахтга маҳкам ёпишди.

Чинордан кейинда яна нимадир оқиб келарди.

Бу нарсага бой Муса Абуков кўз тикар экан, ярим қашшоқ Масхуд билан камбағал Нурғалини зўр бериб қистай бошлади:

— Масхуд! Нурғали! Имирсиламасаларинг-чи! Дангаса Батокога қараб турманглар.

Мусанинг доим биқинида юрадиган, узун оёқ ва сочи тўкила бошлаган қув Батоко даҳанаки жангларда доим унинг ёнини оларди-ю, бироқ ишлашга тоби йўқ эди. У ҳозир ҳам чап бериш пайдан бўлмоқда.

Муса Муса бўлибдики, бировнинг нарсасини ўмарини пайида юради. Бу йўлда у ҳеч нарсадан қайтмайди. Аҳмоқ одам бой билан шерикчилик қилади, деган кинояли мақол бор. Чунки бой васият қилаётганида мени эсидан чиқармайди, деювчи одамдан аҳмоқ одам борми? Нурғалининг Муса деганда ўлиб-тирилаётганининг боиси ҳам шунда эмасмикин?

Қариндош-уруғлари у ёқда турсин, оллонинг ҳам ёдидан кўтарилиб кетган ва кўринишдан такани эслатадиган мискин Нурғали ичай деса ҳатто сут ҳам тополмасди. Нега деганда, пешанасига сигир битмаганди-да. Шундай бўлса ҳам мўмин-мусулмонлар кузакда унинг хароба кулбасига келтириб ташлайдиган закот билан тирикчилик қиладиган бу ғаразғўй ва иши юришмаган банданинг ширин хаёллар оламида яшашидан ҳамма воқиф эди...

Айтмоқчи, шундаймикин ўзи? Орзуманд Нурғали фақатгина шу хаёлларнинг ўзи билангина юрармикин?

Мусанинг иккинчи шериги Масхуд қассоб-чи? Нега у ҳам Муса деганда жонини жабборга берапти? Ё соддадиллигидан шундай қилаётганмикин?

Қуръонда ҳам қўшни қўшнига қайишади, деган гап бор. Қотма ва чайир Масхуд гарчи Муса дарёдан қўшнисига ўтин тутадиган одам эмаслигини бошқалардан ёмон билмаса-да, қуръонда шундай дейилгани сабабли ўзини сувга уряпти... Масхуд мўмин-мусулмон сифатида ўлиб-тирилаётгани йўқ. У яхшилаб тамадди қилиш умидида. Мусабой фидокор мадаккорларини уйига чақирмай ўлибдим. Ўшанда таомни дастурхонга бойнинг хотини соҳибжамол Мариат тортади албатта. Бўлмаса уни кўриш мушкул, чунки кунчи эри уни бегона кўзлардан жуда

асрайди-да... Бу соҳибжамол Масхудга кўпдан бери жуда-жуда ёқади-да ўзи! Масхуднинг эса кўп нарса қатори пешанасига хотин ҳам битмаган. У гарчи кушхонада ҳар хил жониворларни уззу кун пичоқдан ўтказиб турса ҳам қорни онда-сонда бир тишлам гўшт кўради, кўпроқ қорин-порин, ичка-човоқларни еб тирикчилик ўтказди. Шу вайдан унинг лақаби ҳам Қатқорин.

— Масхуд! Элдор! Дангаса Батокога қараб ўтирманглар, гафлатда қолманглар! Агар мана шу оқиб келаётган каравот бўлмаса, мени олло урсин...

У қаердан оқиб келаётганини? Қайси хонадонники экан? Шўри қуриган бу бечора ким бўлди? Буларнинг барини ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди. Масхуд кўкрагига-ча сувга тушиб, ўлжапи ушлаб олди. Пўртача оқим бу довиюрани йиқитишга уринар, юзига кўпик сечарди.

— Элдор қарашвор!

Элдор чинорни тинчитганидан кейин Нурғали ва Масхуд ўз ўлжаларини тошлоқ соҳилга судраб чиқишди. Ўлжа нима экан денг? У дуппа-дуруст, гулдор каравот экан.

— Ол-а, зўр-ку! Нурғали, олтин топгунингча ана шу каравотни маҳкам ушлайвер,— деди Элдор ҳазиллашиб. Нурғалининг олтинни қўлда териб оладиган мамлакатга бориш орузида эканлигини ким билмайди дейсиз?

Нурғали таканикига ўхшаган сарғимтир кўзларини прищратиб, ҳўл қўли билан соқолини сийпалар экан:

— Дарё болдорнинг дарадаги уйини юиб кетганга ўхшайди. Олло бировни жазоласа, бировни эъзозлайди. Эҳ!— деб қўйд.

— Жуда омаднинг келяпти-да, Муса!— хитоб қилди Элдор.

— Молни мол топади-да,— қувноқлик билан жавоб қилди Муса.

Бу ерда қаёқдандир пайдо бўлиб, нарвонадай кетолмаётган тул Диса ялтоқилик қилиб:

— Художўй Муса оллонинг суйган бандаси бўлса ёмонми?— дерди.

Дисанинг тул қолганига бир йил бўлган, тирикчилиги аранг ўтарди. У ёниб турган кўзларини каравотдан узолмай қолди. Дисанинг қизи билан қоқ ерда ётишини бутун қишлоқ биларди. Ҳа, очигини айтганда нега Мусага бунақа омад келади? Дисанинг на ўзи, на кўхликкина қизи Сарима қутурган дарёдан қўлга илинадиган бирор нарса тутишолмади-ку. Жикқа ҳўл этакларида пайрақа-ю, повдалардан бўлак ҳеч вақо йўқ.

— О, сен Муса оллонинг энг суйган бандаси экансан!

Шу лаҳзада десангиз (мўъжизани қаранг-а), Дисанинг бу гапидан эриб кетган Муса қўли билан каравотга ишора қилиб:

— Диса, ола қол. Сенга бердим,— деди.

Диса ўз қулоқларига ишоямасди. Қизчаси ишикга суқулганидан этагидан пайраҳа тўкилар, у ҳам шамол ва офтобда селгиётган каравотга завқланиб қараб турарди.

— Хўш, нимага қараб турибсан, Диса? Олавер!— деди Элдор тулга далда бериб.

— Олавер, Диса,— дейишди бошқалар ҳам қувватлашиб.

— Мен қарашиб юбора қолай,— хизматга тайёр Элдор шундай дея хўжайини муллага қаради.

Мулла Саид қаршиллик қилмади.

— Мусулмон мусулмонга доим қайишади,— мулла ўғит қилган бўлди.

Мусулмоннинг сахийлигини қайтариш гуноҳ бўлади,— деб қўйди Нурғали. Унинг гапидан ҳасад қилаётгани сезилиб турарди.

— Хиҷолат бўлаверма, Диса,— Муса мурувват билан гапга аралашди.— Олавер, бунинг эвазига уйнимизни лойсувоқ қилишда хотинимга қарашворарсан.

— Майли, бўлмаса,— Диса бунга жон деб рози бўлди.— Бугун худо бировнинг беланчагига ўғил, бировнинг қизига каравот бахшида қиладиган кун экан. Хотинингга лойсувоқда жоним билан қарашворганим бўлсин, Муса.

Дисанинг олло бировнинг беланчагига ўғил бахшида қиладигани ҳақидаги шамасини одамлар пайқамай қолди, нега деганда ҳаммалари яна дарёга ёппирилишганди. Дарёдаги ўтин-чўп ва пайраҳалар орасида остидаги тўлқинларни кўпиртириб сербутоқ чинор оқиб келарди. Бу ғал иккита келишган ўғли билан ўлжа пайида бўлган қизиқчи ва ҳазилкаш Баляцо буванинг овози бошқаларниқидан қаттиқроқ чиқарди. Буванинг паҳлавондай ўғиллари этикларини ечиб, бешматларининг барини балаandroқ қайириб қўйишганди. Улар бува билан ёнма-ён оқимга қарши туришарди.

— Шохига ёпиш!— дерди қизғиш мўйловли Баляцо бува.— Бур! Имиллама! Шундай, шундай. Қимирласанлар-чи, ўлик тепасида турибсанларми! Оқимга қараб бур, ўтлим! Кабардин «ой-ой» деганда иш расво деявер, «аҳа» деганда жўнашиб кетган бўлади... Мен «аҳа» деяпман!

Баянцо бува ҳазил-ҳузул аралаш ўғилларини қизиқ-тирарди. У дарё бўйида бошига сур қалпоқ, эғнига бурка кийган юмалоқ отлиқ кўринганида ҳам тилини тиймади.

Отлиқ қишлоқни зир титратадиган қўрс. ва такаббур оқсоқол Гумар эди.

Гумар теварак-атрофига тўраларча кўз ташларкан:

Йиққан нарсаларингга белги қўйинглар! Ҳар ким ўз ўлжасига кўз-қулоқ бўлсин! — деб бақира бошлади.

Гумар табиатнинг бу тухфаларига қилинган ялли овнинг охири нима билан тугашини яхши биларди.

— Бўлмаса, бир-бирларинг билан итдек ғажиясизлар. Сен, Чача, кимнинг тўдасидан ўмариб келяпсан?

Чача парихон белига сочиқ боғлаб, қора кўйлагининг узун этагини қистириб олганидан қоқсуяк оёқлари тиззасининг кўзигача очилиб қолганди. У соҳилда гимирлаб юраркан, ҳар маҳалгидай агар битта-яримта унга яқинроқда бўлса қуръондан у-бу ўқир, ёлғиз қолганида эса хаёлидаги душманини тупроққа қориштириб қарғарди. У қутурган оқимга яқин келишга чўчир, шунинг учун ҳам унга сув соҳилга чиқариб ташлаган нарсаларгина тегарди. Бу Чачага албатта кам кўринар, шунинг учун ҳам гўё билмагандай ўзгалар тўдалаган нарсаларнинг ёнига бориб қоларди. У Гумар бақириб берганда ўзича нималарнидир гўнғиллаб қўйди. Бироқ бу вақтда оқсоқолнинг эътиборини Бот темирчи йиққан эман шох-шаббалари орасидаги бесўнақай палён ўзига тортиб қолганди. Бот темирчи ўз ҳунаридан ташқари боши ярғоқлиги билан ҳам машҳур эди.

— Бот, бунинг ҳаммаси сеникимми?

— Ҳаммаси меники, оқсоқол, — дадил жавоб берди темирчи.

— Ҳаммасини ўзинг йиғдингми?

— Нега ўзим йиғарканман? Битта одам шунчани йиға олармиди?

— Нега бировларниқини оласан? Нақ тепакаллигингга ҳам раҳм қилмай дўппослашади-я.

— Дўппослашмайди, оқсоқол. Темирчининг эманни териб олишга ҳаққи бор. Бу кўмирга кетади. Ҳар ким ҳам темирчига иши тушишини билади-да.

— Эҳтиёт бўл ишқилиб! Қалтаклашди деб келсанг, мепдан ҳам таёқ ейсан.

Шу пайт дарё бўйида бошқа отлиқ кўринди. Унинг бошида кўзи тери қимматбаҳо қалпоғи йўқ, оёғида эса фақат чуваги бор эди. Шундай бўлса ҳам унинг кигиз қалпоғи соя ташлаган юзидан жасур киши эканлиги кўри-

ниб турар, сал қисік кўзлари ўткир боқар, мўйловчаси ҳам ўзига жуда ярашиб тушганди. Бу отлиқ далаларни айланиб келаётган отқоровул Астемир Баташев эди. У уйига шошилар, Думасара ўғил туғармикин ё қиз туғармикин деган ўй бутун вужудини қамраб олганди.

Ўткир ханжарнинг икки тиғи бўлгапидай — бўлмаса у ханжар ханжар эмас — оилада ҳам аканинг укаси бўлиши керак. Ака-ука пўлат ханжарнинг қўштигидай яқдил бўлиши лозим. Астемир бу қадимий кабардин нақлини яхши биларди.

Бироқ ота иккинчи ўғлини қўлига олиб, хотинини чин юракдан табриклашдан олдин ёвузликка дучор бўлиш насиб қилган эди.

Биз буларнинг барини билишимиз, шунингдек сахий оқим чорлаган оломондаги баъзи одамларнинг номларини эслаб қолишимиз зарур. Чунки биз бу одамлар билан олга қараб юрамиз.

НАФСИ ТИИҚЛАР ВА БАДНАФСЛАР ҚИССАСИ

Отқоровул Астемирнинг Гумар ва Мусага ўхшаган одамларга тоқати йўқлиги бежиз бўлмаса керак. Уларнинг ҳам Астемирга товлари йўқ эди. Бу қирғичоқликнинг тарихи узун. Унинг тагига етиш учун ўтмишга бир назар ташламоқ даркор.

Шхальмивоко овулининг одамлари фақатгина ажойиб қўл тегирмон ясаш билангина машҳур эмасдилар. Уларнинг «тегирмон уста»дан бошқа лақаблари ҳам бор эди. Мабодо одамлар Тошводийдан келган битта-яримтанинг жигига тегмоқчи, ёйинки молининг белгили нархини ерта урмоқчи бўлишса, «Бу ёғи маълум! Очкўз, нафсини пелмаган, овқатга ўлигини ташлайдиган одамдан нима ишқарди...» деб қўйишарди. Фақат Баташевлар авлодигина бундай шармандали лақабдан холис эди.

Бунинг тарихи шундай.

Бир замонлар шхальмивоколик кабардинлар довоининг парёгидан, Абхазиядан келадиган меҳмонларни кутиб олиш тараддудида экашлар. Бу дўстликни ифодаловчи ажойиб одат эди: кабардинлар бу йил меҳмонга боришса, келаси йили абхазлар ташриф буюришарди. Шу важдан ҳар бир овул кишилари меҳмон кутишни шараф деб билишарди.

Ўшал ёзда сокин Шхальмивокопс бўйида гулханлар роса ловилларди. Каттакон мис қозонларда гўшт қайнар, қўй гўшт шўрванинг хушбўй иси анча жойларгача тара-

либ, иштаҳани қитиқларди. Барчанинг димоғи чоғ, шод-хуррамлик. Аёллар дастурхонга тухум, пишлоқ, ошкўк, қизариб пишган пирог, тандир нон тортишар, хонадондагилар ўришдиқларга буркаларни ёзишарди. Тивимсиз нон ёпилиб, устига қаймоқ сурилган жамик¹ пиширлар, товуқлар сўйиларди... Қалласи олинаётган қўйларни эса айтмаса ҳам бўлади. Ҳар бир ўзига тўқ хонадоннинг бошлиғи қўли очиқликда қўшнисидан ўтишга ҳаракат қиларди. Бўзали бочкалар, қўлбола ароқ қўйилган кўзалар ертўлаларга ситмасди... Қисқаси, кабардинлар олисдан келадиган азиз меҳмонларни қойилмақом қилиб кутиб олиш тараддудиде эдилар. Эркаклар, аёллар башанг кийиниб олишган, болалар ювиб-таралган, чоллар дам-бадам соқол-мўйловларини бураб қўярдилар. Овул чеққасидаги сув тегирмон томондан бжам ва шикашши² овози эшитилар, ёш-яланглар қўшиқ ва рақсларини бошлаб юборишганди. Мезбонлар меҳмонларни ўша ерда кутишарди, чунки уларга «тегирмон олдида кутамиз» деб хабар берилганди.

Мана шундай қилиб, кун пешиндан ҳам оғиб кетди. Мана мап деган ўйинчилар ҳам чарчашди. Гулханлар ҳам сўна бошлади. Одамлар зеркиб қолишди. Овқатлар ишиб, дудланадиган нарсалар дудланиб, нонлар ёпилиб бўлиган бўлса ҳам меҳмонлардан дарак йўқ эди. Нима бўлдикин ўзи? Меҳмонлардан хабар олгани бир неча марта дала йўлига борган отлиқлар қуруқ қайтиб келишди. Бу базмга энг яхши қўйларини тортиқ қилган номдорроқ одамлар ўзларини таҳқирлангандай сезишарди. Мўйсафидлар маслаҳатга йигилишди. Уларнинг маслаҳати ҳам тез бита қолди, бошқа кутмаймиз, дастурхонга ўзимиз ўтирамиз деган фикр лаҳзада ҳаммага маълум бўлди қўйди. Очиғини айтганда, роҳат қилиб ўтиришга ким қаршилиқ қиларди дейсиз. Шунда десангиз битта соддадил одам бу маслаҳатга юрмади, бизнингча айтганда ўз сўзида қолди. У моли донм чаққон кетадиган ва зўр тегирмон усталаридан бўлган кепг елкали Айтек Батшев эди.

— Йўқ, мен бунга қўшилмайман! — у шундай дедида, порози эканлигини билдириб, уйига жўнаб қолди.

Мўйсафидлар маслаҳатидан ранжиб, унга қўшилмаган бу киши ким бўлди, десангиз, у бўлғуси отқоровул Астемирнинг отаси, чақалоқ Люннинг бобоси эди... Ёлғиз

¹ Кабардинларнинг пишлоқ, қаймоқ ва упдан пишириладиган миллий таоми.

² Сурнай ва ёлғажак.

аскар қўшин бўлмайди деганларидек, базмда ҳам битта одамнинг сўзи ерда қолди. Шундан кейин меҳмонларни кутавериб тоқатлари тоқ бўлган ва қоринлари пиёзнинг пўсти бўлиб кетган мезбонларнинг баъзилари уйга кетаётган Баташевга қараб ҳиринглашди, баъзилари гўдайган ва мақтанчоқ дейишган бўлишди-ю, сўнгра дастурхонга ёпирилишди.

Май косалар пайдар-пай бўшар, ширакайф қизиқчилар, яна келтиринглар, дегандай гўшти қиртишланган устихонлар билан столни тақиллатишарди. Тозаланган суяклар бошлардан ошириб отилар, май косалар ҳам қўлма-қўл ўтарди.

Дастурхон ёнига ўтириш осону, қўзғалиш қийин. Гоҳ у ер, гоҳ бу ердан қўшиқ эшитилар, мўсафидлар қоринларини тўйдириб гапга тушиб кетишганди. Уларнинг баъзилари қадимдан қолиб келаётган удумга кўра кайф таъсирида ўзларини пайғамбару билимдондай тутишарди. У пайтларда чоллар ўзларини пайғамбар ҳисоблашарди.

Одамлар соқоли кўксини тутган косагулнинг атрофини қуршаб олиб, унинг башоратларини тинглашарди. Косагул чол эса, қўйнинг гўшти қиртишланган курагига кўзини қисиб қараганича нималар аён бўлаётганини айттарди:

— Қараб қулоқ солинглар. Катта қон тўкиш бўлади-да.

— Бу нимада аён бўляпти, косагул?

— Ҳамма нарсада. Устихон кўп нарсадан дарак беради. Буни кунга солиб кўр-чи.

Шундан кейин атрофида турган синчковлардан бири устихонни кунга тутиб кўрди.

— Қип-қизил туман-ку.

— Мана шу уруш деган гап. Бу Кабарда томон отланган қўшин. Уруш бўлиши муқаррар.

— Кабардага бостириб келаётган ким ўзи, косагул? Ўзимизнинг абхаз меҳмонлар эмасмикин? Ё биздан хафа бўлган одамлармикин?— деди кимдир заҳарханда қилиб.

— Нега абхазлар бўларкан? Адигейлар билан кабардинлар азалдан абхазларга дўст. Қрим хони уруш қилмоқчи. Келаётган ўша. Кўп одамимизнинг ёстигини қуритади-да. Қрим хонининг қилмишларини қайси овулдагилар билмайди, дейсиз.

— Мен бўлсам, Қримда анчадан бери хоннинг ўзи йўқ деб эшитдим. У ер ҳам рус подшосининг қўлида экан. Гапларингда маъни йўқ, косагул.

— Эҳтимол, эҳтимол. Аммо сен, маънили, шуни билиб ол: бемаънилар гапни қотиролмасалар ҳам уларнинг сезгисиди маъни бор. Бу нимадан?— мўйсафид косагул гапни тасдиқлай бошлади.— Нега, чумолилар сув бошидан олдин водийга йўл оладилар. Нега каламушлар гирдобда қоладилар, кемани тарк эта бошлайдилар? Нега десанг, бамаъниларнинг дили сезади. Бу ерда ҳам шундай. Устихон дарак беришти. Уруш бўлиши турган гап.

— Шундай бўлса, қани, яна қуйинг, косагул — қизиқчи гапга аралашди.— Ичиб-ичиб, татарларга ҳам, бизга қўшилмаган. Баташевга ҳам қолдирмайлик...

— Баташевнинг ҳам эси ўзига келиб қолади.

— Эси киради-ю, ичадиган нарсаси қолмайди.

— Қарияларга тўлдириброқ қуйинглар. Маслаҳатга юрманглар, бир аҳмоқ бўлиб қолишсин.

— Қани, қани, қайладан солавер. Ўткир ҳидли саримсоқ қайла зўр бўлади-да ўзи!

Маишат яна авж олиб кетди, мўйсафид косагулнинг башоратлари одамларга энди кўрқув солмасди. Оламда нима ишлар бўлмайди дейсиз! Масалан, қўшни Бзукан овулининг одамлари урушсиз-несиз қирилиб кетганини, бунга элак сабабчи бўлганини ҳамма билади-ку.

Ҳа, ҳа шундай, сиз ёшлар бундан кулимсираманглар. Одамлар элак деб бир-бирларини ўлдиришган. Бу воқеа шундай бўлган эди.

Овулда икки жемат¹ бор эди. Бир жематдагилар элак сотиб олишибди. Ана шу элак десангиз, кеча-ю кундуз тиним билмай қўлма-қўл бўларкан, чунки одамлар эланган ундан ёпилган нонни хуш кўришаркан-да. Нима бўлибди-ю, нариги жематдагилар элакни сал тутиб қолишибди, унғача олам гулистон экан. Шундан кейин одамлар ади-бади айтишиб, жанжал чиқибди, у муштлашга айланиб, хавжарлар ишга тушибди... Абхазиялик меҳмоношлар кутилаётган эски тегирмон орқасидаги жойнинг Элакмозор деб аталиши ҳам шундан.

— Ҳа, илгариги пайтда жоҳил одамлар кўп эди,— даврадаги бамаънилардан бири шундай деб қўйди.

— Фақат бир нарсаси одамни жаҳолатдан қутқаради,— деди бошқа бири.— Бу қуръондир.

— Яна битта элак ясаб олишса бўлмасмиди?

— Соддалик-да. Тушунмаслик. Эплашолмаган.

Поча суяклар жонига теккан кучуклар энди одамлар

¹ Жамоа, маҳалла.

атрофида Уралишмай, номигагина вовиллаб қўйишарди. Тсварак-атрофни тозаланган устихонлар босиб кетганди. Гулхацдар чирс-чирс қилиб, тобора сўнарди. Қайфлари анча-мунча ошиб қолган одамлар меҳмон кутаётганларини ҳам унутгандилар. Бироқ шу лаҳзада эски тегирмон томондан чопқиллаб келишаётган бир тўда болалар кўринди.

— Абхаз меҳмонлар! — деб қичқирдишарди улар.

— Келишди!

— Улар эски тегирмон орқасидами?

— Бу қанақаси? Бўлмагур гап!

— Бизга оллонинг ўзи шоҳид!

— Нега тегирмоннинг орқасида бўларкан? У ерга отлиқларимиз бориб келишувди-ку!

— Отлиқлар борган тегирмондамас, пастдаги, тепанинг нариёғидаги тегирмонда.

— Меҳмонларми?

— Меҳмонлар.

— Абхазларми?

— Абхазлар. Меҳмонлар. Ҳаммалари отлиқ. Улар ҳовиргина ҳаракатга тушиб қолишди. Эрталабдан бери ўша ерда туришувди, — деди уларнинг эслироғи бўлган Астемир деган бола. У Айтек Баташевнинг ўғли эди.

— Бидилламасаларинг-чи. Биттанг гапир. Қани, Баташевнинг ўғли, сен гапир-чи.

— Биз бузоқларимизни олиб келгани борувдик. Қарасак, сойликда отлиқлар кезиб юришибди. Улар кўп эди. Бизни тўхтатиб: «Қаердансизлар» деб сўрашди. Биз бўлсак: «Шхальмивокоданимиз» дедик. — ...Шундай денглар. Бўлмаса овуллари қаерда? — «Узоқ эмас, ҳув анави жойда, тепа билан тегирмоннинг нариёғида. Сал тепага кўтарилсангизлар кўринади». — «Йўқ, йўқ, кўтарилмаймиз. Овулга бориб, абхазиялик меҳмонлар отларини қаерга қўйишни билишмаяпти, денглар».

Боланинг гапи товсаллаб турганларнинг ҳам ҳушини жойинга келтириб қўйди.

— Бу қанақаси бўлди энди? Шайтон йўлдан оздирди-да.

— Шайтон эмас, ўзимизни ўзимиз йўлдан оздирдик, қайси тегирмон олдида кутиб олишни яхшилаб келишиб олиш керак эди. Тегирмонимиз битта эмас-ку.

— Тегирмон олдида кутамиз деб олдин ўзинг айтувдинг-ку.

— Мен жемат чеккасидаги тегирмонда девдим.

— Ўйла-чи, жематнинг чеккаси бормикин!

— Жуда бошиЙ Қотирдиян-ку. Ҳар бир жематнинг бошланиши ва этаги бор.

Гапдап гап чиқиб, бамисоли қимматбаҳо элак воқса-сидай муштлашув бошланишига сал қолди. Хайрият, мўсафидлар орага тушиб, ҳозир ханжарга ёпишадиган пайт эмас, овулимизнинг обрўсини сақланглар, деб уларни босди-босди қилишди.

Оҳ, қандай уят! Қандай шармандагарчилик! Бу Баташев кеккайиб бекорга қўл силтаб кетмаган экан-да. Энди билишса, у доно одам экан...

— Бу столларни олинглар, — дейишди оқсоқоллар. — Баташевнинг саришта ҳовлисига дастурхон тузанглар, қолган нарсаларининг борини ўша ерга элтинглар.

Ҳақ гапни айтганлигининг ҳамма бўйнига олса, бундан ортиқ яна нима даркор? Ҳалигина таҳқирланган Баташев ана шундай бахтга муяссар бўлди. Бироқ унинг бу таътанаси овулнинг баднафслиги ва очкўзлиги туфайли шарманда бўлган номдор кишилари билан ораси бузилиб қолишига сабабчи бўлди. Оламда таомга тўймасликдек ёмон очкўзлик йўқ! Шунинг учун ҳам баднафсларнинг улардан ғолиб келган одамга ғарази авлоддан-авлодга ўтиб келарди. Бу ўз-ўзидан равшан эди. Шхальмивоколик номдор ва нуфузли бирорта одамга: «ўзинг вафсини тиёлмаган очкўзнинг авлодисан-ку, нега бошқага тош отасан? Баташев ҳақида бундай деёлмайсан» — деб қолсангиз, алам қилиб суяк-суягидан ўтиб кетарди.

ОТҚОРОВУЛ АСТЕМИР

Энди маънили ва нафси тийиқлар бобокалонининг ўгли отқоровул Астемир Баташев кечки пайтда шошилганича уйига қайтиб келаётган, баднафсларнинг авлодлари тошқин дарёдан ўтин йиғайтган кунга қайтамиз.

Рўнарадан Астемирга қараб бошқа бир отлиқ келар, у оқсоқол Гумар эди. Астемир уни кўргандаёқ ичида: «ўзим кўзим учиб турувди-да», деб қўйган бўлса-да, тўқнаш келганда у билан ҳам, бошқа ҳамқишлоқлари билан ҳам яхшилаб сўрашди. Элдор Астемирни кўриб, шяпасини силжитганича қичқириб нимадир деди, бироқ дарё кучли вағиллаётгани учун Астемир ҳеч нарсани англаёлмади. Қазгирей ва Аслон деган ўғилларини ёнига олган Баляцо бува, чарм фартукли Бот темирчи, позик ва соҳибжамол қизини етаклаган Диса дарё бўйида уй-малашинларди. Диса билан қизи Элдорнинг ёрдамида нима мани торт-торт қилишаётганики?

Диса ҳеч қаяққа қарамай, ўлжа каравотни судраш билан овора бўлаётгани учун ҳаммадан илгари қўшнисини тилагингизга етдингиз деб табриклар, суюнчи олмасди...

— Ассалому алайкум, оқсоқол! Камбағалларни оллонинг ўзи қўлласин,— деди Астемир Гумар билан барварлашгандан кейин.

Оқсоқол Астемирга совуқ қараш қилди:

— Ваалайкум ассалом! Нима янгиликлар бор?

— Чўлда янгилик нима қилади?

— Дарёнинг қаеридан ўтдинг? Мен нариги бетга ўтишим керак.

— Эски тегирмон олдидан ўтдим.

— Ҳа-ҳа... ўнгилли бўлармишсан деб эшитдим, ростми?

— Худо хоҳласа.

— Жуда мўминтой бўлиб қолибсанми? Яна бир иш-кал чиқмасин-да, ишқилиб!

Оқсоқол Астемирга қиё боқмасди.

Астемир жин кўчага бурилди. Кўчанинг бир томони-га эскиб кетган четан тутилган бўлиб, ундан олма шохлари осилиб турар, иккинчи томонда эса катта-кичик тошлардан қурилган эски девор бор эди. От уйга яқинлашгани учун оппоқ туёқлари билан гўнг ва қоп-қора лойни билчиллатиб илдам юра бошлади.

Кўчанинг бошида эгнига ҳожилар либоси — зангори тўн кийиб, бошига оқ салла ўраган бир киши кўринди. Бу киши Инус ҳожи бўлиб, галва ва жанжал чиқариш бобида тенги йўқ одам эди. У ўлгудай башараси совуқ, раҳматли хотини Узиза бўлса ниҳоятда ювош ва хушмуомала аёл бўлган эди.

Инус ҳожи учига рус милтигининг тўрт қиррали найзаси ўрнатилган серкўз ҳассасига таяганича тошдан-тошга эҳтиёткорлик билан ўтиб келарди.

Ҳожи ҳақида гап очилгудай бўлса, одамлар: «Инус бирорта одам билан гинжиллашмаса егани ичига тушмайди» — деб қўйишарди. Кабардинлар баҳорда ерларини шерикчилик қилиб ҳайдаб олиш учун уюшган кезларида гарчи яхшигина буқалари бўлса ҳам ҳожи ўзига шерик тополмасди. Ўзи жанжалкаш одам бўлганиданми ё серкўз ҳассасини ҳеч қўлидан қўймаганиданми, ҳайтовур, Серкўз Ҳасса деган лақаб орттирганди. Хотини ҳожига зурёд қолдирмай кетган, шу ваздан оллонинг бу жазоси жиззаки ҳожини баттар ғазабини қўзирди. Ҳожининг Астемир Баташев билан муносабати масаласига келган-

да, улар орасидаги адоватнинг юқорида зикр қилинган сабабларидан бўлақ сабаблари ҳам бор эди. Биреқ бу хусусда кейинроқ гапирилади.

Астемпрга жин кўчада тўқнаш келган ҳожи ана шундай одам эди. У Астемирнинг хотини ўғил туққанидан воқиф бўлганидан гарчи отқоровул жуда мулойимлик билан салом берган бўлса-да, бахтиёр ота билан учрашув юрак-бағрини ўртаб юборди.

— Ассалому алайкум, ҳожи!

— Ваалайкум ассалом, оллонинг нохуш бандаси! Ёаёқдан келяпсан?— деди алик олган ҳожи ердан кўз узмай.

— Ёаёқдан келаётганим маълум, нариги қирғоқдан, даладан келяпман.

— Шундай дегин. Сенга озгина бўлса ҳам ақл киргандир, деб ўйловдим. Ҳалиям қайсарлигинг қолмабди.

— Нега бундай деяпсан, ҳожи?

— Масжид билан қуръони шарифни от билан маккажўхориға фақат такабурнинг авлодигина алиштиради. Сен худди ўшанақа одамсан. Олло сендақаларнинг жазосини бермаганига қуяман.

— Гапларингга тушунолмапман, ҳожи. Нима деб валдираяпсан ўзи?

— Бутун жемат сенинг бетавфиқлигингни гапиргани гапирган. Одамлар сенинг кофирлигинг овулимизга бир фалокат бошлаб келмасин, дардми, довулми шунга ўхшаш бирор балога дучор бўлиб қолмайлик деб чўчишяпти. Аммо оллонинг даргоҳи кенг.

— Ёуръонда маккажўхори экманглар, дейилмаган.

— Бир вақтлар мадрасада жўхори сўтамас, қуръон тутгансан. Энди масжиднинг йўлини ҳам унутдинг. Тағин керилганингга ўлайми.

— Агар ҳамма масжиддан чиқмаса, далада ким ишлайди?

— Бунга оллонинг ўзи деҳқончиликни ишониб топширган одамлари бор. О, оллонинг марҳамати кенглигини қараи-а! Бетавфиқнинг жазосини бериш у ёқда турсин, кўнглини шод ҳам қилади-я!

— Яна нималарни валдираяпсан, ҳожи?

От охурининг ҳидини сезиб, олдинга интилувди, Астемир жиловни тортди.

— Оҳ-оҳ-оҳ!— ҳожи хўрсиниб қўйди.— Оллонинг иродаси ғалати-я. Бировга атаганини бошқасига беради... Сен ҳам шундайсан, бетавфиқ. Сенга фарзанд эмас, оқсоқолнинг йўғон қамчиси...

Ҳожи даргазаб бўлган лақижаларндагидай соқолини силкитиб, қошларини чимирди, бурун катаклари керилди. Бироқ гапини тугатишга улгуролмади.

— Олло кимга нима ато қилишини ўзи билади,— деди бирдан лов этиб кетган Астемир.— Агар бандаси олога хуш келмаса, ҳожиларнинг зангори тўни билан мисқоли салласининг ҳам нафи тегмайди.

— Бу билан нима демоқчисан, нонкўр?

— Қандай тушунсанг, тушунавер.

Астемир отини ниқтади. Ҳожи ҳассасини ўқталувди, от четга сапчиб, оёғи кўлмакка тушди-да, ҳожининг зангори тўнига лой сачради.

— Илойим хонадонингга қироп келсин!— ҳожи шундай деб бақириб, ҳассасининг учини Астемирнинг буркаси қийшайганидан очилиб қолган биқинига санчди.

Астемир биқинида қаттиқ оғриқ сезиб, ҳассани маҳкам ушлаб тортди. Ҳожи эса ҳассанин қайишини биллагига ўтказиб олганидан чайқалиб кетиб, гандираклаганча кўлмакка йиқилди.

— Войдод, ўлдим!— Ҳожи дод солди.— Қароқчи! Каллакесар!

Астемир чолни турғизиб қўймоқчи бўлиб отдан ирғиб тушган эди, шу пайт ҳожи уни ҳассаси билан яна урди. Астемирнинг бошида кигиз қалпоғи бўлишига қарамай қонаб кетди.

— Яқинлашма, ичак-човоғингни ағдариб ташлайман!— бақирди ҳожи ғазаб билан.

Ҳожининг атрофини овулнинг итлари ўраб олган, табаррук салласи чуваланиб, қоп-қора лойга белаңганди.

Ҳожи қулочкашлаб ҳассаси билан яна бир туширувди Астемирнинг ҳам ғазаби қўзиб, отининг юганини юлқиб олди-да, ҳожини савалай кетди. От бўш қолганини сезиб, уйга қараб чопди.

— Ўлдим!— деди ҳожи баттар шовқин кўтариб.

Астемир шундан кейин ўзига келди.

— Ифлос вужудингни ифлос либосингга ўраб ол!— Астемир ҳожига салласини улоқтирди.

Унинг ўзи ҳам лойга беланган, қулоғидан оққан қон юзини юварди.

У йўлига равона бўлди, ҳожи эса жиғибийронини чиққанча қолаверди:

— Ҳали қараб тур, адабингни бермасамми. Ўз қўлинг билан ҳиқилдоғингдан бўғдираман ҳали. Сен кофирвачча мендан осонликча қутулиб бўпсан!

Астемир ҳожини дўппослагани учун балога қолишлигини яхши биларди. «Қаёқдан ҳам унга илакишиб қолдим-а?— дерди у ичида ўзини қойиб:— Тағин бу нафси тийиқдан чиққан иш-а!»

У уйга кирмади.

Боғ сукуватида ариқнинг жилдираши, товуқларнинг қақалаши эшитиларди. Дарахтларнинг бутуқларида ёмгирдан намиққан япроқлар шитирлаб қўярди.

Астемир шундан кейингина ўлгудай толиққанини сездди. У ариқ лабига чўзилиб, юзининг қонини ювди-да, доривор ўт қидириб топди.

«Нега уй жимжит?— дерди у ичида хавотирга тушиб.— Жуда ёмон иш бўлди-да. Ё уйимда қилмишимга яраша жазо кутаётганмикин? Думасара тинчмикин иш-қилиб?..»

Бу ўйлардан Астемирнинг кўнгли баттар гаш бўлиб ўрнидан турди-да, у ёқ-бу ёғини тuzатгач, уйга қаради. Шу пайт эшик очилиб, қари онасининг:

— Ким у? Астемир, сенмисан?— деган овози эшитилди.

— Ҳа, ойи, менман,— деди Астемир хомуш.— Нега уйимиз жимжит?

— От кишнаганини эшитдик, лекин ўзинг кўринмадинг,— деди она.— Тағин нега жимжит дейсан. Бу бахт сукувати. Астемир нега уйингга кирмаяпсан, иккинчи ўғлингни қўлга олишга ҳам шошилмаяпсан? Унинг йиғлаётганини эшитмаяпсанми? Уй ичинг доим тинч бўлсин, сира шодлик аримасин. Сизларнинг бахтингиз менинг бахтим. Курка боқини йиғиштириб, невараларимни боқадиган вақтим келди.

Кекса аёлнинг кўзларида ёш ялтиради. У кексалигига қарамай, ҳалиям елиб-югуриб бир тўда курка боқарди. Кейинги пайтларда эса, келинининг кўзи ёришини кутиб, ёнидан жилмай қўйганди.

— Оҳ, онажоним,— Астемир хўрсиниб онасини қучоқлади,— меҳрибонгинам! Қошқийди тинч бўлсак, аммо тирикчилик тошдан қаттиқ. Ўғлим қаёқда? Эзгулик ва ҳақиқатни ҳимоя қиладиган ханжаримнинг иккинчи тиги қаерда?

ШҶРЛИК УЗИЗА ҚИССАСИ

Гапнинг бошини эшитмасанг, охирини ҳам тушунолмайсан, деган нақл бор. Шу важдан Астемир Баташев билан Инус ҳожининг адовати тарихига қайтамиз. Улар

носозликлари туфайли хундор душманларга ўхшаб қолганларига сабаб нима?

Инус ҳожининг Узиза деган хотини бўлиб, у хотинининг ўлимига Астемир Баташев сабабчи, деб юрарди. Узиза хушфезл ва сулув жувон бўлиб, ҳожи уни Тик-жар қишлоғидан олиб келганди. Ройиш ва тиниб-тинчимас бу аёл жиззакни ва такаббур эрининг тамомила акси эди. Зурёд бобида эридан тили қиссиқ бўлганидан унга тирноқ қолдириш йўлида ҳар қандай азоб-уқубатларга ҳам тайёр эди-ю, бироқ олло ҳеч фарзанд ато қилмасди. Бу йўлда қилмаган расм-русуми-ю, кўрсатмаган табиқи қолмади! Қўлидан нимаки келса, ҳаммасини қилди, аммо бир нарсадан ўзини тийди — гарчи унга яхшиликни раво кўрувчи баъзи бировлар маслаҳат беришган бўлса ҳам эрига бевафалик қилиш кўчасидан ўтмади. Инус ҳожи бўлса ҳамма ерда хотинидан нолиб юрарди.

— Хотиним хотинмас, дарди бедаво!— дерди у.— Пешанам қурсин! Ўлганимдан кейин бор-йўғимга эга бўладиган меросхўрим йўқ!

— Ҳой, Инус, оялга шак келтирма,— дейишарди одамлар унга эътироз билдиришиб,— ким билади дейсан! Эҳтимол айб ўзингдадир.

Инус шундан кейин Маккага боришни хаёл қилиб қолди: «Ростдан ҳам ўзим айбдор бўлсам-а! Муҳаммад Алайҳиссаломнинг тобутларини тавоф қиламан». Инус мулкининг бир қисмини сотди-да, оллонинг марҳаматидан баҳраманд бўлай деб ҳажга кетди. У ердан ҳожиларнинг зангори тўнини кийиб, мисқоли салла ўраб қайтди.

Инус ҳаж қилгандан кейин ҳам уйидан чақалоқнинг «инга-инга»си эшитилмади. Узиза «эрим тағин қўйиб юбормасин» деб ҳожига гиргиттон бўлар, унинг назаридан тушиб қолмаслик учун ўлиб-тириларди. У ҳатто эрим безовта бўлмасин деб нафас олишга ҳам қўрқаётгандай туюларди. Қон-қора сочлари қуршовидаги хушрўй чеҳрасида мулойим табассум борган сари камроқ кўринадиган бўлиб қолди, мадордан кетиб, иштаҳаси бўғилди. Бунинг устига қорин ҳам қўя бошлади... Ҳожи буни найқагандап кейин терисига сиғмай ҳажга бориш учун олтига сигирим билан асаларимни сотганим бекор кетмаган экан, зорим худога етиб, қаноатли бўлганимга фарзанд ато қилипти, деган фикрга келди... Узиза эрининг беҳуда хурсанд бўлаётганини билса ҳам очирини айтишга бекорга суюнмасан, қандайдир оғир дард мени кемиряпти дейишга ботинолмасди.

Узизанинг дарди оғирлаша бошлади. У гумбаздай пишиб кетганидан ётган жойида у ёқдан-бу ёққа ағдарилолмас, аъзойи бадани карахт бўлиб қолганди. Ҳожи шундан кейингина бекорга суюниб юрганини фаҳмлади. Узиза кун бўйи у-бу тикар ёки тўқирди. Бир куни нимадир тўқиётганида беҳосдан қўлига игна кириб кетди. Шунда у оғриқ сезмади, бироқ игна кирган жойдан қон эмае, сувга ўхшаган суюқлик оқаётганини кўриб баттар қўрқиб кетди.

Ҳожи кечқурун керосин чироқ ёқиб, ўчоққа ўтин қалаётганида хотинининг ҳиқ-ҳиқ қилаётгани қулогига чалинди.

— Ҳожи, — деди хотини, — олло бизни париғи дунёда яна кўриштиради, ўшанда сени покиза виждоним билан қарши оламан... Менинг куним битди.

Узизанинг ғалати боқиши ва куйиб гапираётгани Инус ҳожининг раҳмини келтирди. У хотинига тасалли бермоқчи бўлди.

— Ноумид бўлма, хотин.

Ҳожи кул тагидан олинган қўр устига ўтин терди-да, пуфлади. Ўтин олдин тутаб, сўнг лов этиб кетди.

— Мана, кўряпсанми, — ҳожи гапида давом этди, — кўнглингда умид кўри бўлса бас, доим аланга олаверади.

— Йўқ, эржон, менда аланганинг ўзи қолмади. Бироқ оллонинг олдида ҳам бир нарсани айта оламан: сени ўғил билан бахтли қилишдан ортиқ тилагим йўқ эди.

— Сени жинлар васвасага солиб қўйибди, уларга бўш келма. Ё Чачани чақириб келсаммикин?

— Йўқ, ҳожи, Чачани қўй, яхшиси муллани айтиб кела қол.

Ҳожи эртасига муллани айтиб келди.

Мулла Саиднинг қаршисида таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган аёл ётарди. Хушрўй чехрасининг латофати қайга кетди? Туйғун ва маъсум кўзларнинг ўтли боқишлари қани? Кўрпа тагида бесўнақай бўлиб кетган тана ётарди. Аёлнинг салқиб тушган қовоқлари кўзини тўсиб қўйганди. Фақат гулдор ёстиқни қоплаб олган тим қора сочларигина аввалгидай чиройли эди.

Саид Узизанинг куни битиб қолганини фаҳмлаб турган бўлса ҳам сир бой бермасликка тиришарди.

— Илойим, худо шифо берсин, — мулла Саид хаста ёнидаги табуреткага чўқаркан, шундай деб қўйди.

Узиза зўрға бошини ўгириб, муллага нажот тилагандай изтиробли боқди. Мулла яқинроқ сурилиб беморни ўқишга тушди, таомил бўйича куф-суф ҳам қилиб турди.

Мулла уч марта ўқиди. Узиза дардига малҳам бўлай деб келган бу табаррук одамнинг кўнглига келмасин деб истиҳола қилганидан мулланинг қивғир-қийшиқ тишлари орасидан чиқаётган бадбўй ҳидга ҳам, соқоли бехосдан юзига тегиб кетган пайтларда ҳам тишини тишига қўйди.

Мулла Саид ичида пичирлаб ўқиркан, ҳожи худди жойнамоз устидагидек баодоб қўл қовуштириб турарди. Унинг эсига Макка сафарида араб саҳросида рўй берган бир воқеа тушиб қолди. Ҳажга кетаётганлар карвони кун бўйи йўл босгандан кейин кечқурун кичкина бир қишлоқда тўхтади. Йўловчилар ҳадеб қумни кўравериб кўликиб қолганларидан ботаётган қуёш нурлари, нуштирангга бўялган лой девор кулбалар ҳожига Кабарда даштларидаги ғалла ғарамларини эслатарди. Эшиги ўрнида каттагина тешик қорайиб турган уйлардан бири олдида бир араб хотинини хўкиз терисига ўраб тикмоқда эди. Бу ҳодисани йўловчиларга, хаста хотиннинг эри шу йўл билан унц дарддан халос қиляпти, деб тушунтиришди. «Аёлнинг дарди қанақа?» — дейишганда, «Уни жин чалган, кундан кунга шишиб кетяпти...» деб жавоб берди.

«Узиза ҳам ўша дардга йўлиқмаганмикин? — дерди ҳожи ичида. — Агар шундай бўлса, Макка йўлида оллонинг ўзи менга кўрсатган йўл билан тузатсам нима қиларкин?»

Мулла Саид «куф-суф»ини ҳали тамомламаган бўлса ҳам ҳожи хотинини қандай қилиб тузатишини биларди. Мулла ўқиб бўлгандан кейин айтган сўзлари унинг дилидаги қарори тўғрилигини кўрсатди.

— Жин чалибди бечорани, — деди мулла хўрсиниб.

— Мен ҳам шундай ўйловдим.

— Ҳа, шундай. Бу дард огир, давоси йўқ... Бироқ... оллонинг марҳамати кенг. Мен тумор қилиб юбораман. Тумор юракни бардам қилади. Бунақа тумордан шайтон қаттиқ қўрқади.

— Олло папоҳида асрасин. Эрталабки намоздан кейин туморга ўзим кириб ўтаман.

Мулланинг «куф-суф»лари ҳам, тумори ҳам хастанинг дардига малҳам бўлмади. Инус шундан кейин сўнги чорани кўришдан олдин Чача парихонни айтиб келди.

Барчага табиқли, эти бориб устихонига ёпишган, захил юзли, тиришган лабини оқ туклар босган, овози эржақлариники сингари дўрилдоқ парихон учлари ерга тегай

деб турган қоп-қора рўмолига бурканиб келиб қолди. У назр-ниёзларини ана шу рўмолига тугиб юарди. Камшир ана шу рўмоли тагидан авраганда лозим бўладиган аллақандай нарсаларни чиқарди, сўнгра уйнинг бурчакларига кўз ташлаб чиқди. Чамаси хастанинг қитматбаҳо нарсалари таъмаида пастаккина қадимий жавошнинг тортмаларини ҳам четда қолдирмади. Кейин гўнғиллаб нималарнидир ўқиганича хаста устига эгилди.

— Оҳ, шўрлик! Жошинга жон бўлайин-а! Кўриб турибман, дардинг оғир, аммо унга малҳам бўламан, бутунлай аритаман. Нега мени ҳожи олдинроқ чақирмади?

— Илойим олло умрингиздан берсин... Уни мен юбормовдим. Тузалиб кетарман деб ўйловдим.

— Фица дўкондорнинг қизи ҳам шундай дардга йўлиққанди, мана энди ўйнаб-кулиб юрибди. Талиба ҳам шундай бўлувди... Оғрийантими?— Парихон беморнинг у ёқ-бу ёғини сийпалаб кўрди.

— Йўқ, Чача, ҳеч ерим оғримаяпти. Бутун аъзойи баданим худди бировникига ўхшайди... Тушларим алағчалағ... Борадиган жойим маълум, энди синглим Урарани ҳам, етимча жиянларимни ҳам кўролмайдиган бўлдим...

— Шифонинг йўли беҳисоб! Ҳожи, уни сал кўтаринг. Узиза Аргудон билан Урухнинг суvidaн ҳали кўп ичади.

Ҳожи каравотни гижирлатиб ётган зял-замбилдай хотинини минг азоб билан кўтарди. Чача эса ўчоқдан товага қўр ола бошлади. Кейин қўлтигидан пахмайган қора соч олиб, унга юбкасининг яширин чўнтагидан чиққан қандайдир дорини сепди-да, дарҳол Узизанинг бошига кигиз ёпиқни ташлади. Энди ёпиқ тагидан тутун билан бирга нафасини бўғувчи, бадбўй ҳид чиқарди, у мулланинг нафасидан ҳам баттар эди! Бемор бу азобдан қутулмоқчи бўлиб юлқинар, бироқ парихон унинг бошини маҳкам ушлаб тураркан:

— Сабр қил, сабр. Илойим жинларни тха¹ кўтарсин, Ҳожи, ёпиқнинг четидан ушлаб, туринг,— дерди.

Ёпиқ тагидан қийналган беморнинг инграши, хириллаши, қутқаринглар, деб ёлвориши эшитиларди. Парихон қўлини ёпиқ тагидан юбориб, товадаги қўрни титкилаб кўйди.

— Сабр қил, нуридийдам, сабр қил! Дардингни тағтомири билан қуритамиз. Илойим шифо топгин!

¹ Кабардинларда худо, олло, тангри демакдир.

— Худо ҳақи!..— Узиза ялиниб-ёлворишдан тинмасди.

Инус буни эшитганда қалтираб кетган бўлса ҳам азайимхонга қарашаверди.

Хастанинг боши тушиб кетиб, қўллари шалвираб, бутунай жимиб қолди. Уй чидаб бўлмайдиган ёмон ҳидга тўлди. Узизанинг башарасига эса қараб бўлмасди.

— Парво қилманг, ҳожим, ҳозир ўзига келади,— деди кампир унга далда бериб.

Узиза азонга бориб кўзини очганида яна олдида ўтирган Чачани кўрди. Шунда у бор кучини йиғиб аранг шивирлади:

— Раҳмингиз келсин. Тинчгина жон берай...

Бироқ бемор шўрликни яна битта азоб кутарди.

Ҳожини барча чоралардан наф чиқмаганлигини кўрган-дан кейин, фурсатни бой бермай, кўнглига тугиб қўйган ишига киришди. У хотинига Каъбадаги муқаддас тошни ўлиш учун сафарга чиққанида бир кунни йўлда кўрган воқеасининг чин маъносини тушуниб етганлигини ва унга амал қилмоқчилигини айтди. Сени ўзим тузатаман, оллога ҳам хуш келади, албатта, деб қўйди.

— Билганингни қилавер, мен барибир ўламан,— деди дармони қуриган Узиза шивирлаб.

Ҳожини буқасини сўйди. Гўштнинг энг яхши жойлари мулла билан оқсоқолга кетди, табаррук мўйсафидлар ҳам четда қолишмади. Ҳожини буқанинг ҳали севиб улгурмаган терисини уйга судраб кирди.

— Менга ишонавер, хотини, йўқ дема.

Ҳожини хаста хотинини хом терига ўради-да, устидан тасма билан маҳкам боғлаб қўйди. Узизага нафасни бўғувчи буғ ва чидаб бўлмайдиган бадбўй ҳид яна азоб бера бошлади. Тери қуригани сари беморни тобора сиқарди.

Каравотда энди даҳшатли нарса— буқа терисидagi хотини киши ётарди.

Узиза эртасига эрталаб эрига ялиниб-ёлворишга тушди:

— Ҳожини, хотинингни қандай темир исканжага солдинг? Менга раҳминг келсин, қийнама...

Ҳожини бўлса кўзларини хотинининг илтижо тўла кўзларидан олиб қочар, аҳдида маҳкам эди.

Бемор алаҳлай бошлади. У ўзини энди худди тириклайини кўмилаётгандай сезарди.

— Мени исканжадан бўшатиб ол, ҳожини!— деди аёл йиғлаб.— Мусулмон бўлсанг қутқар. Менга кўмаклаш,

Урара! Ёрдам бер, Инал!— Хаста тул спиглиси ва ўсмир жияни гўё овозини эшитиб, ёрдамга келадиганлардек, уларга илтижо қиларди.

Ҳожи қимир этмасдан турарди.

Ниҳоят, хастанинг оҳ-фиғонлари авжига чиқиб, уни Баташевлар хонадондагилар ҳам эшитишди. Бундан кичкина Тембот баттар қўрқиб, онасининг пинжигига тикилди.

— Юр, Думасара, борайлик-чи, қўшнимизга нима бўлганиқин,— деди кекса қайнона келинига.

Остонада ҳассасини рандалаётган ҳожи аёлларни ҳўмрайиб қарши олган бўлса ҳам ичкари киритди. Узининг не кўйларга тушганини кўриб ўтакалари ёрилган қайнона-келин ҳожидан хагани бўшатиб ол, деб кўз ёни қилишувди, у қўрслик билан уларнинг гапини кесди:

— Олло бурунни сизларга тўғри келган нарсага тикиб юрларинг деб бермаган!

— Раҳмингиз келсин, ҳожи, у ўлиб қолади...

— Жўнанглар!

— Касалнинг тинчгина жон беришига қўйиб бер,— Думасара бўш келмади. Доимо қувноқ ва назокатли бу адигей жувон азбаройи ҳаяжонланганидан кабардинча ва адигейча сўзларни аралаш-қуралаш гапирарди.

— Бориб одамларни айтиб келамиз. Ҳеч замонда одамни ҳам буқа терисига ўраб тикадимми!

— Мен уни жинлардан аритаман!

— Сен, ҳожи, аввал ўзингни бундай ишларга ундаётган шайтоннинг васвасасидан қутқар.

— Йўқол!— ҳожи бақириб берди,— йўқол ҳовлимдан, келгинди! Нақ бўғизлаб ташлайман!

Думасара ҳам бўш келмасди:

— Олло бечора бир муштипарни ташлаб қўймайди, ёвуз одам экансан. Сени бекорга Серкўз ҳасса дейишмайди.

Қайнона-келин чиқиб кетишган бўлса ҳам Инус ҳожи ўзини қўярга жой тополмасди. У Думасаранинг шу билан тинчиб кетолмаслигини биларди. Нима қилсин? Терини тилиб, қўшнилари айтгандай Узининг бўшатиб олсинми? Думасара ҳализамон бошқаларни бошлаб келиб қолади... Хотинини бўшатиб олса шундай яхши буқасини бекорга нобуд қилган бўлади-да! Йўқ, одам ўз хонадониди ўзи хўжайин бўлиши керак! Ҳожи шундан сўнг: «Уйимга ҳеч кимни киритмайман»— деб аҳд қилиб турувди ҳамки, яна қайнона-келиннинг овозларини эшитиб

қолди. Энди уларнинг ёнида Астемир билан униш пөл-
вон деб ном чиқарган ёшгина жияни Элдор ҳам кўринарди.

Ҳожи шартга чиқиб, уларнинг йўлини тўсди:

— Унгимда ҳам, тушимда ҳам сизларни уйимга ки-
ритсам, мени олло урсин!

— Инус,— деди Астемир,— шўрлик хотинни азоблай-
верма. Унга бир нима бўлса, калланг билан...

— Қоч, куркабоқарнинг итваччаси!

— Йўл бер!

— Киритмайман!

— Пари тур, жаҳлимни чиқарма!

— Йўқ!

Хастанинг ииграши уларга эшитилиб турарди.

— У жон беряпти!— Думасара бақириб юборди.

Астемир ҳожини бир силташда четга сурди-да, Элдор-
га ушлаб туришни буюрди. Ўзи ханжарини олиб, бемор-
нинг ёнига келди. Ним қоронғи хона бижғиб кетганидан
у худди молхонага кириб қолгандай бўлди. Қулоғига кал-
та-калта нафас ва хириллаш чалинди.

Астемир ханжарда чаққонлик билан тасмаларни
қирқди-да, буқанинг қуруқшаган терисини бемордан кў-
чириб ола бошлади.

— Ҳой, яқин келиб, бу ёғини ўзларинг қилинглар,—
деди у аёлларга тери настга сирғалиб тушиб, бемор жи-
миб қолгандан кейин.

Астемир бир қўлида ханжар, иккинчи қўлида инсон
танаси шаклидаги буқа терисини кўтариб ташқарига
чиқди. Ҳожи буни кўриб, яна дод-вой қилишга тушди.

— Куркабоқарнинг итваччаси, чираччоқнинг таш-
ландиғи нима қилиб қўйдинг! Буларнинг ҳаммасига жа-
воб берасан ҳали. Агар менга буқангни бермасанг, жо-
нингни оламан!

Элдор уни ҳалиям ушлаб турарди.

— Қўйвор!— деди Астемир Элдорга.

Дармони қуриган ҳожи зинага ўтириб қолди.

Остонада Думасара билан кекса қайнонаси кўринди.
Улар ним қоронғи, бижғиган хонадан чиққанлари учун
ҳавода бир дам нафасларини ростлаб олишган бўлишди-
да, сўнг:

— У оламдан ўтди. Ёрдамга анча кечикибмиз,— де-
йишди.

Инус ҳожи миқ этмай қулоқ соларди. Уй энди тинчи-
ган, хастанинг ииграши ҳам, калта-калта нафас олиши
ҳам эшитилмасди. Думасара билан кекса қайнонаси йи-
ғи бошлашди.

— Мени сен сўққабош қолдирдинг!— ҳожи аёллардан ҳам баттар гангиб қолган Астемирга ғазаб билан қичқирди.— Буни қонинг билан ювасан, жинлар хотинини енгинига сен сабабчи бўлдинг...

* * *

Серкўз ҳасса лақабли Инус ҳожининг Баташевлар хонадонига, чўрт кесар, такаббур Айтек Баташев аёлодига душманлигининг асосий сабаби ана шу. Қайсар Баташевлар доимо ва ҳар бир масалада зўравонларга хуш келмайдиган ишларни қилардилар...

Лю туғилган кун бўлган ғалва ўртадаги адоват ўтиги баттар алаңгалатди.

«Куркабоқарнинг ўглини кечирганимдан кўра,— деди ҳожи ўзича,— жаҳаннамнинг олов пуркаган қозонида ўзимни кўриб, оллонинг томчи сувига зор бўлганим яхши». У шу важдап теварак-атрофдаги мўмин-мусулмонлар, жашжални яхшилиқча тинчитайлик, деб ҳар қанча ялинишса ҳам оёғини тираб тураверди.

ОҚСОҒОЛЛАР ҲУКМИ

Тошқиндап кейинги жума кун масжид олдидаги кичкина кўра пешин намози вақтидан анча илгарийёқ тўлди. Бу ердаги ҳақоратланган ҳожининг тарафдорлари ҳам, ким ҳақ, ким ноҳақлигини билолмай иккиланаётганлар ҳам ҳозирги можаро нима билан тугашини кутишарди.

Дарё тинчиб қолганидан мўмин-мусулмонлар шошилмай ва бемалол таҳорат қилишга киришдилар. Кун ҳам ниҳоятда исиб кетганди.

— Э, агар пешонангда бўлса туянинг устида ҳам ит қопади,— деб гап бошлади бизга таниш бўлган Муса.— Шунақаям бетавфиқ бўладими! Авлиё одамга қўл кўтарадими!

— Ҳамма иш оллодан,— кимдир унга босиқлик билан жавоб қайтарди.

Масжид деворига туташган бостирмада ҳар маҳалгидан эртарақ чоллар қаторига кириб олиб, рўзғорининг ҳамма ташвишини ўғилларига юклаб қўйишган суяги йўқлар ўтиришарди. Бу гуруҳдаги гапга чечан кишилар бирлари олиб, бирлари қўйиб, ҳожига тил тегизиб, унга қўл кўтарган отқоровулга қандай жазо бериш кераклигини муҳокама қилишарди. Бу ерда ҳам нариги тўпдагидай довиорак Астемирнинг тарафини олиб, Серкўз ҳасса

ҳожини қилмишига яраша жазо тортган деб ҳисоблаётганлар йўқ эмасди.

Ҳамма жанжал сабабчиси Астемпирни кутарди.

Шу чоқ қўранинг темир дарвозасидан жабрдийда ҳожини кўринди.

Мусулмонлар ҳузурига худди Муҳаммад пайгамбар келаётгандай ҳаракатга тушиб қолишди. Ҳожини ҳам ишнинг пишиқ қилай деган мақсадда бўлса керак, зангори тўнига теккан қонларни атайлаб ювмай келганди. У ўзини бутун турқу таровати билан ноҳақ жабр кўрган, мусулмонларнинг нажот ва мададига зор одамдай кўрсатишга уринарди.

— Бу ярамас қаеринини жароҳатлади?— деди Мусанинг ноғорасига ўйнайдиган кал Батоко унга яқинлашиб.

— Жароҳат ҳам гапми? У оллонинг газабидан қўрқмай табаррук либосини гўннга булғалади, зангори тўнини тепкилаб ташлади.

— Ай, ай, ай,—деб қўйди Муса овсиз чиқариб.— Бундай ярамас билан бир жематда яшаш ҳам гуноҳ! Олло у билан, бир мазорда ётгилик қилмасин-а!

— Ҳақ гап! У отқоровул қиёфасидаги шайтоннинг ўзгинаси,— жабрдийда ҳожини унинг гапини жон-дили билан маъқуллади.— Унинг қуръони шарифга тиши ўтади, деган гапга ким ишонади, дейсизми? У иблисга сотилган, қуръони шарифдан ҳам аллақачонлар юз ўгирган.

— Тўғри айтаёсан,— қистирди Батоко.

Батоко саводли одам сифатида таниқли бўлиб, Мусанинг мададида муллаликни эгаллашдан умидвор эди. Астемир анча-мунчани тушунадиган, қуръоннинг энг қийин оятларини яхшилаб тафсир қилиб бера оладиган мўмин-мусулмон сифатида ном қозонган бўлса ҳам Батоко ундан рақибим деб гумонсираб юрарди. Инус ҳожининг эса обрўси бу борада аксинча эди. Узини каломи шарифнинг қўли деб кўрсатишга ҳар қанча уринмасин, саводсизлиги ва намозини ҳам яхши билмаслиги одамларга аён эди. Ундан гап очилгудай бўлса, одамлар кула-кула ҳожини намоз пайтида ичида нималарнидир пичирлаб, лабини қимирлатиб ўтиради, деб қўйишарди.

Дарвозани ҳассаси билан уриб мулла Саид кириб келди.

Мулла Саиднинг кул ранг черкасча тўнининг тагидан кўк шоҳидан тикилган бешмати кўрнар, камарининг зар безаклари ялтираб турарди. Мулла салом берганларга алик ўрнида бош ирғаб, узун ва қалин соқолини сийпалаб виқор билан келарди.

— Салом, азизлар!

— Салом, мулла, салом!

Мусулмонлар муллага эргашишди.

Мулла зинадан у ёқ-буёққа кўз ташлаб, гап бошлади:

— Өллага сизинаман. Унга қўлимизни чўзиб, гуноҳимиздан ўт деб нола қилсак ғазаби келмайди. Бу ишда гуноҳимиз йўқлигини эгамнинг ўзи билади. Оллонинг ғазаби қуръонни оёқ ости қилиб, Муҳаммад пайгамбаримизнинг муборақ либосларини кийган бандага қўл кўтарган одамнинг бошига ёғилсин.

Оломондагилар пичир-пичир бошладилар:

— Илло-билло, ёғилсин...

— Табаррук мусулмонлар,— мулла кексаларга мурожаат қилди,— сизлар кўнни кўргансизлар, осийга қандай жазо беришни ҳам ўзларингиз ҳал қилишингиз керак.

Кексалар қарорларини айтишга шошилишмасди. Фақат Инус ҳожининг ўзигина аламзадалик билан вағиллади:

— Уни масжиддан четлатиш керак, шундагина ҳақиқат бўлади! У оллонинг даргоҳига қадам босиб булғатмасин. Минбад қуръони шарифга қўл теккизма-син!

Худди кутилгандай Муса Инус ҳожининг ёнига қўшилди:

— Ҳожи ҳақ гапни айтяпти. Агар биз бу бетавфиқни четлатмасак, олло ўзимизни четлатиб қўяди.

Кун тигида турган одамлар миқ этишмасди. Ҳожи бўлса сира бўш келмасди:

— Ким бировга гўр қазиса ўзи йиқилсин.

— Ҳожи тўғри айтяпти. Бундан зўр гап бўлмайди! — деди Батоко ҳожининг гапини маъқуллаб.

Гапини ўйлаб гапириши билан доимо бошқалардан ажралиб турадиган Бот темирчи эса:

— Гўрдан ҳеч ким қочиб қутулмайди, лекин қўшинингни эрта кунда унга итарма,— деб қўйди.

— Бу ҳам тўғри. Бизни хатодан сақлаш учун яна ким ақлли гап айтади?— сўради мулла.

— Менга руҳсат беринглар,— доимо серҳаракат, кўзлари кулиб турадиган, олов ранг мўйловли Баляцо бува олдинга чиқди.— Отқоровул Астемир қариндошим бўлди, лекин унинг ёнини олмоқчимасман. Табаррук кексалар нимани раво кўрсалар, ўшандай бўлаверсин... Мен бир нарсани ўйлаяпман: одамни масжиддан четлатиш

қийин иш эмас... Бироқ шундай қилсак, Астемирни адаштирган шайтоннинг тарафини олган бўлмаймизми?

— У ўзи шайтоннинг малайи!— деб қичқирди Муса. — Кофир билан бир жойда намоз ўқимаймиз, шунча чидаганимиз ҳам етар!

— Сен Астемирдан қандай жабр кўргансан, Муса, қани, айт-чи!

Қассоб Масхуд Қатқорин одамларнинг ичида Мусанинг жигига тегишга уринмаган пайт бўлмасди. Қассобнинг юзини сўлғин қариқиз янглиқ йиртиқ қалпоги беркитиб турган учун Масхуд дам-бадам қўли билан уни суриб қўярди. Масхудни ҳамма мазах қилганидан ҳозир у маънили гап айтаётган бўлса ҳам оломсининг кулгиси қпстади.

— Ҳожи хотини ўлгунча отқоровул билан аҳил қўшни эди. Кейин иккалалари ит-мушук бўлиб қолишди... Нега бундай? Нимани талашади? Талашадиган нарсанинг ўзи йўқ-ку. Отқоровул ҳожидан нимани тортиб олмоқчи-ю, у отқоровулдан нима юлмоқчи? Умуман дўстим Муса Астемирдан нима ёмонлик кўрган?

— Сен ўзинг тинчимни бузмоқсан,— хитоб қилди. Ҳожи,— нега ярамга туз сепапсан? Бу ёвуз отқоровул хотинимнинг умрини калта қилганини ким билмайди? Хотинимдан гапирманглар! Менинг гапим шу, мусулмонлар: ҳақиқий мўмин-мусулмон оллога хуш келмаган киши билан бир масжидда намоз ўқимайди!

— Тўғри!— деган овозлар эшитилди.

— Нотўғри!— деганлар ҳам бўлди.

Нима тўғри-ю, ниманинг нотўғрилиги ноаниқ, мулла бўлса ҳалиям бир тўхтама келмаганди. Узизанинг ўлими воқеаси ҳаммасига яхши маълум бўлганидан унинг тилга олиниш ишни баттар чигаллаштирди. Ҳамма ҳожи Астемирдан ўч олаётганини биллиб турарди.

— Нега Астемир Баташевнинг ўзи жавоб бергани келмади?— деди мулла пиравардида. Айбдорнинг бу ерда йўқлиги ҳам муллага унча хуш келмаганди албатта.

Ҳожи, Муса ва Батаковнинг гаплари таъсирини ўтказмай қолмади.

— Нега келмади? Чунки у бизниям, масжидниям навар-псанд қилмайди. Баташевлар авлодининг ҳаммаси шунака ўзи! Тағин нафси тийиқмиш-а!— дейишарди Батоко билан Муса заҳарханда қилиб.— Кекса Айтек Баташевнинг ўғли нафси тийиқликка тийиқ, лекин нимадан ўзини тийиб турибди денглар? Намоз ўқишу, тавба қилишдан ўзини тийиб турибди.

Бу гаплар ҳаммапи ҳожи томонга оғдирган бўлса ҳам оқсоқоллар кенгашиб, ҳежи Нальчикдаги шариат судига қозига мурожаат қилсин деган тўхтамга келишди.

Астемир бу гал ҳам худди ўгли туғилган кунидагиден то уйига келгунча ўзини қандай хабар кутаётганини билмасди. У йўлда учраган ҳамқишлоқларининг кўзларидан масаласи нима бўлганини билиб олишга уринарди. Бироқ бор гапни уйига келгандан кейингина билди. Уни Баляцо бува билан мулланинг қўлида ишлаётганидан янги гаплардан хабардор бўлиб юрадиган Элдор пойлаб ўтиришганди.

— Нега масжидга келмадинг?— деди Баляцо бува ўикаланиб.— Эҳ, Астемир, бунақада ўлсанг ҳам мусулмонлар мазоридан жой беришмайди.

— Мен ўламан деяётганим йўқ.— деди Астемир қайсарлик қилиб.— Менимча, ҳожи олдинроқ қазо қилса керак.

— Эҳ, бундай гапларни қўй... Бунақа иш билан ҳавиллашиб бўлмайди. Хайриятки, сени масжиддан четлатмай ишингни шаҳардагиларга ҳавола қилишди. Шариат судидаги қозининг олдига бориб келсанг бўларди.

— Ҳожининг ўзи бораверсин,— Астемир қайсарлигида туриб олди.— Менинг вақтим йўқ. Ғалла ўрими яқинлаб қолди.

Ҳожи чиндан ҳам ўшандан бери шикоят масаласида Нальчикка серқатнов бўлиб қолганди. Айтмоқчи, энди у ўзини ҳақоратлаган Астемир Баташевдангина эмас, балки бир тўхтамга келишга шошилмаётган мулладан арз қиларди. Оқруғ шариат судидагиларга анча-мунча товуқ ва чирпит-чирпит қўлбола ароқ, ташиди. Даъвогарнинг ана шу саҳийлиги хуш келган бўлса керак, суддагилар ишни бир ёқлик қилишга шошилишмасди.

Иш то қишгача чўзилди..

Қиш қаттиқ келди. Шаҳарга тушиб чиқадиганлар камайиб қолган, ҳатто кекса эманларгача тарс-тарс ёриб юборадиган қаҳратон совуқ бўлса ҳам ҳожи қатнашини қўймасди.

Ҳожи шаҳарга навбатдаги бир боришида чамаси илтиқ гап эшитган бўлса керак. Суюнганидан ўзини қўйрга жой тополмай қайтар олдидан бозорга кирган ва уйига тезроқ етиш учун одатдаги почта йўлидан юрмай, чуқур жарликдан тўппа-тўғри кесиб чиқмоқчи бўлган.

Одамлар бу йўлдан ҳатто ёз кунлари ҳам кам юришарди. Ҳозир эса, сўқмоқ музлаганди. Совға-саломларини елкасига ташлаган ҳожи базўр қадам ташларди. У

Йўлга чиқиб олмоқчи ҳам бўлди, бироқ қайсарлиги тутиб сўқмоқдан тойила-тойила кетаверди. Бир қалтис жойга келганда эмаклаб, лой музлаб қолган қандайдир новдага ёпишди... Шунда новда бирдан синди-ю, лой уқаланиб кетиб, ҳожи жарга учиб кетди...

Эртасига эрталаб Шхалодан бозорга кетаётган одамлар жарликдаги ана шу яқин йўлдан юришди.

— Агар мапа шу Инус ҳожининг хуржуни бўлмаса худо урсин! — Бот темирчи қўққисдан бақириб юборди.

Одамлар ҳожининг гилам хуржунини танишди. Унинг ичида рус вноси, қўйнинг биқин гўшти, сўк, туз, карамель, пряниклар... бор эди.

— Олло бизни кечирсин! Ана ўзиям...

— Ким?

— Ҳожи.

Жарнинг тубида музлаб қолган киши чангак бўлиб ётарди. У Инус ҳожининг мурдаси эди.

Ҳаммалари Ўзизани қутқаришга уринишган куни нимадир бўлиб Инуснинг эски ҳожи дўпписи Элдорнинг қўлига тушиб қолганди. Элдор ўшанда дўппини Астемирнинг отхонасига ташлаганидан ўшагина ёвуз чолни эслатадиган буюм бўлиб қолганди. Ҳожи дўппи қайтадан ёруғ жаҳонни кўргунча кўп йил чағда ётди... Бироқ бу хусусда вақти етганда тўхталамиз.

Юқорида айтилганларнинг бари бир печа йилдан кейин кичкина Лю ҳам овулнинг ишларида иштирок эта бошлаган пайтларда рўй берган воқеаларнинг муқаддими масидир.

Иккинчи боб

ЙИҒИН. УҒРИ КНЯЗЬ

Кўҳна овулни ўз қучоғига олган ерлар бениҳоя гўзал. Кабарда текислиги шу ерга келган. Бош Кавказ тизмасининг этакларига туташиб кетган. Бу ердан одам қадами тегмаган дараларга йўл кетади, Эльбрус йўли ҳам шу ердан ўтган... Тоғ дарёларининг суви тушадиган водийни дов-дарахтлари кўкимтир қора кўрсатадиган тепаликлар бамисоли ёйдайд қуршаган. Тобора баладлаб кетган тепаликлар тизмаси оргидан оппоқ қорли чўққилар кўзга ташланади. Улар ҳар маҳал ҳам кўринавермайди, ёзнинг жазирама кунларидаги олов сели, туман ва булутлар кўпинча олис-олис жойларни кўздан яширади. Бироқ осмон ғуборсиз пайтларда киши кўҳна тоғларнинг ба-

ҳайбат тошлари, қор ва музларига қараб тўймайди. Бош тизманинг чўққилари айниқса қуёш чиқаётган ва ботаётган, унинг ётиқ нурлари қорларни ранго-ранг жилвантирган, уларни мови-ю пушти ранг, очсаригу тилла рангда жилвантирган пайтларда ниҳоятда гўзал кўрилади.

Гарчи олисда, гарб томонда, денгиз ортида, Қримнинг нарёғида уч куздан бери рус подшоҳи билан Германия ўртасида қонли уруш кетаётган бўлса ҳам Шхальмивокопс водийсига ана шундай сўлим ва сокин оқшом чўққанди. Бу овулда ва бутун Кабардада анчагина жувонлар тул, болалар етим қолишганди. Иккала ўғли жангда бўлган Баляцо бува ҳам умид ва интизорлик билан улардан хабар кутарди. Ёввойи дивизиянинг кабардин полки жангларда бошқа суворийлар полкларига қараганда кўпроқ мардлик ва жасорат кўрсатганди. Бироқ шоишухратга қурбонсиз эришиб бўлмайди албатта.

Овулда бўлса кунлар тинч ўтар, товуқлар қўноқларига чиқишдан олдин тўдалашиб қақақлашар, дарвозалар олдида сиғирлар, қўйлар маърашарди. У ер-бу ерда тегиримон усталарнинг меҳнатсевар авлодлари тош йўнишар, шундай бўлса ҳам оқшом сукунати ҳар нарсага ҳукмини ўтказар, чангли четанларга, йўлларга, уларнинг деворларига ва тўп-тўп бўлиб ўсган акасларга олисдаги тоғлар қорининг пушти ранг шуъласи тушарди. Шунда десангиз, ана шу сукунатни бузиб, Баляцо бувадек узун соқол ва жонсарак бўлган Еруль чолнинг овози эшитилди.

Еруль чолнинг пайдо бўлиши одамларни ваҳимага солиш билан бирга қизиқиш ҳам уйғотди. Одамлар унинг овозини эшитибоқ ташқарига чиқишар, болалар четан деворга ўрмалашар, чол доимо йиғинга айтиб келганини билишса ҳам сўзларини жон қулоғи билан эшитишарди.

Еруль бугун ҳам жар солиб одамларни йиғинга чорлади.

— Ҳой! Эшитинглар, эшитинглар! Ишларингиз илоҳий ривож топсин, мусулмонлар! Эртага йиғин бўлади. Вояга етган эркакларнинг ҳаммаси бориши керак. Кимда ким бормаса жарима тўлайди.

Еруль чолнинг ориққина самаи оти четан деворлар ёнидан одатдагидай йўртиб борарди. У хабарни айтиш учун узаңгига оёқ тираб, эгардан сал кўтарилди дегунча оти ҳам тўхтарди, ҳар қандай хабарнинг охиридаги «Кимда ким бормаса, жарима тўлайди» деган сўзларни эшитгандан кейин яна кетаверарди.

Баъзи одамлар Ерулни чақришиб, гапини қайтадан айтишини еўрашарди. Чол эса бунда ўзининг жарчилиги обрўсини сақлар ва ҳар бир дарвоза олдида овозини чиқаравермасди. «Сен яхшиси, итларингни тинчит, бўлмаса қулоғи дурустроқ ўғлингни кетимдан юбор,— дерди ўзича обрўталаб Еруль.— Ҳаммаларингга биттадан қайтараверсам овоз етадимми?»— Бунда у ҳақ эди албатта. Агар Еруль кечқурун жар солса, эртага эрталаб йигинга бориш лозимлиги тушунарли эмасми? Азалдан бери шундай экан, бундан кейин ҳам шундайлигича кетаверади.

Энди чолнинг овози узоқдан келар, у ёқдан ҳам кучларнинг вовиллаши эшитиларди. Қўни-қўшнилари бўлса бир-бирларидан суриштиришгани суриштирганди:

— Ҳой, у нима деди?

— Нальчикда қулоқ сотиляпти, деяпти. Сенга керакмасми?

— Бемаъни одам-е! Сен ақл сотиб олишинг керак асти!

— Йўқ, керосин келибди, дейишяпти.

— Квартаси¹ қанчайкин? Пулга сотармикин?

— Бугунча тухумга алишади, эртага пулга сотади.

Ҳаракатингни қил!

Жарчи пайдо бўлганидан тинчи бузилган одамлар ана шундай тарзда гурунглашишарди. Очиғини айтганда йигиннинг нима ҳожати бор? Бунга сабаб нима? Йигин овулда ҳар куни ҳам бўлавермайди, бироқ аксари одамларнинг бекорга вақтини олади, иш қизғин кетаётган кунларда эса, жуда ортиқча, чунки ничан ўринига ҳам макка-жўхорини сугоришга ҳам улгуролмай қолади-яр...

Одамлар бу оқшом барвақтроқ ётиб, баравақтроқ туришди. Эркаклар дарё лабидаги оқариб кўриниб турган уйга йўналишди. Бу оқсоқол Гумарнинг уйи эди. Одамлар муҳим бир фикрга келишни ўйлаб боришайтгандай шошилмаб бир-бир қадам ташлашар, ё бўлмаса қўшнилари келишини сабр-тоқат билан кутишарди-да, у билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, йўлда давом этишарди. Баъзилар паншаха кўтариб олган, бировнинг қўлида болта, яна бири қўл тегирмонга яроқли тошни йўл-йўлакай тарашиб борарди. Нимага ҳам шошилишарди дейсиз? Ҳозир ҳамма ерда уруш, янги суворийлар чақриллажаги ҳақида дув-дув гап юрарди. Шунинг учун аскарликка яна одам

¹ Улчов бирлиги.

олиниши ҳақидаги хабарни оқсоқолдан эшитдингми ё кўшигиндан билдингми, барибир эмасми!

— Россия Германияни енгиб қўяётган эмиш-ку.

— Россия бақувват!

— Немис бутун Россияга тутун бурқситибди, одамлар бўғилиб ўлаётганмиш. Нальчик бозорида эшитдим.

— Бу тўғри, немиснинг қўлидан ҳар қанақа қувлив келади.

— Ҳим! Уни битта қилич билан енгиб бўлмайди...

— Бе, енгиб бўлармиди. Қаёқда! Бунинг учун жуда кўп замбарак ва пулемёт керак.

— Ё туркларга алоқадор бир гап бўлармикин-а?

— Буям бўлиши мумкин. Турк ҳамма мусулмонларга қўл чўзади.

— Яна одам билан от олиармиш, дейишяпти!

— Пул-мул бериб жон сақлаш керак. Анави Али Максидов ўқиган мусулмонлигига қарамай ўққа учибди.

— Ҳа, Али ҳар қанақа «куф-суф» у, тумор қилишларни эшларди.

— Пули бор одам ўзини олиб қолгани яхши-я. Пул одамни тумордан ҳам яхши сақлайди, оқсоқол. Бу чин гап.

Кейинги вақтларда барчанинг фикри-зикрини бош қозининг ёрдамчиси бўлган Али Максидовнинг ўлимдан асрайдиган зўр тумори борлигига қарамасдан урушда ҳалок бўлганлиги воқеаси банд қилганди.

Кенг қўрадаги оломон ҳам анчагина эди. Мўйсафидлар ўзларини акасларнинг соясига олишган, кигиз қалпоқли ёш-яланглар бўлса офтоб тушиб турган тош деворларда ўтиришарди. Уйнинг соясидagi зинани эса бадавлатлар ва асилзодалар эгаллашганди. Уларнинг кўпчилиги эрталабки иссиққа қарамай, хром этик ва ингичка тумшук калиш, қимматбаҳо қоракўл қалпоқ кийиб, башанг бўлиб олишган, тақиб олган қуроллари уларнинг давлатмандлиги ва ботирлигини биядириб турувчи асосий белгилари эди. Кабардиннинг белидаги ханжар ҳарбийнинг елкасидаги погондай гап-да. Қадимий қурол бўлган ханжар унинг эгасига тоғ ёки саҳрода ўзини мудофаа қилиши учунгина эмас, балки унинг эътиборини кўрсатувчи энг яхши безак ва белги сифатида ҳам хизмат қиларди. Энг нуфузли ва бадавлат одамлар биттаси ўнта сигирининг пулига тенг бўлган кумуш ва олтин безакли ханжар тақишар, ўртароқ одамларнинг қўлида эса қорайтирилган пўлатдан ясалган катта ханжар ярақлар, олифта

ёшлар калтароқ, бироқ қиличга ўхшаган, суяк сопига гуллар ўйилган ханжарлари билан гердайиб юришарди. Камбағал эса жўн ва тақилаверганидан эскиган қиндаги беўхшовроқ ханжарга қаноат қилиб юраверарди. Қариялар ҳам кўпинча бемалол қилич деса бўлаверадиган ханжар тақиб юришарди. Ҳар ҳолда кабардинлар тўдасида бирорта ҳам «камари бўш» эркак топилмасди ҳисоби.

Уйнинг баланд зинаси олдига стол қўйилган бўлиб унинг ёнида мирзолик вазифаси бўйнига тушган Батоко ўтирарди.

Дарё томондан отнинг кишнагани эшитилди, унинг бу кишнашидан устидаги чавандоздан мамнунлигини сезиб олса бўларди. Дарҳақиқат, башанг кийинган бир киши отда жуда чиройли келарди. Унинг тагидаги кўкракдор ва қашқаси ўзига ярашиб тушган қора тўбичоқ келишган оёқларини катта-катта ташлаб йўртмоқда. Одамларнинг бари ўша томонга қараб, ҳаммага жон кирар экан, ўз кўзларига ишонмай, ўринларидан турдилар. Ҳожиларнинг салласини ўраган ва дарахт тагида чордана қуриб ўтирган қиррабурун чол ҳам ўрнидан турди-да, биринчи бўлиб:

— Жираслан!— деди.

Ҳа, бу киши Кабардадан олис жойларда, бутун Кубанда ҳам ном чиқарган, чиндан ҳам шамолдай тутқич бермайдиган от ўғриси Жираслан эди. Унинг номи «жир» ва «аслан» деган икки сўздан иборат эканлиги ҳам бежиз эмасди, чунки бу сўзлар, «тиг» ва «арслон» деган маъноларни англатарди. Жираслан аслзода князь Клишбиев авлодидан бўлиб, округ бошлиғи, даҳшатли полковник Клишбиев ҳам шу авлоддан чиққанди.

Жирасланнинг ихчам, бироқ мустаҳкам қурилган уйи овулнинг чеккасида, сердарахт боғда эди. Бироқ бу қўрғоннинг эгаси уйда онда-сонда бўларди. Одамлар Жирасланни қишлоқ йиғинларида ҳам кўришмасди. У ҳозир нега пайдо бўлдиёкан? Бу ерда нима иши борикин? Ҳамманинг дилидан шундай саволлар кечганидан йиғиннинг аҳамияти дарҳол ортиб кетди.

Жираслан қирқ йил умр кўриб, бир марта ҳам қўлига белкурак ушламаган ва сўқа ҳайдамаганди. Шундай бўлса ҳам номдорроқ одамларнинг бирорта тўйи усиз ўтмасди. У косагулликни, базми бошқаришни ўрнига қўяр, гапда ҳам чечан эди. Кўп йиғитлар худди Жирасландай ҳар жиҳатдан бўлиш орузида юришарди. Жираслан бош қўшган ҳар қандай улфатчилик қизмасдан қолмасди.

Гоҳо битта-яримта Жирасланнинг ёмон жиҳатларига шама қилиб қолгудай бўлса, кишилар «Жираслан қатнашган улфатчиликка ҳар ким ҳам жонини беради» дейишарди. Нега деганда, Жираслан ҳаммага ёқар ва хуш келарди. Қариялар билан гаплашганда уларнинг ҳурматини жойига қўяр, Кабарданинг шонли ўтмиши, жасур йигитлар, отлар ва қурооллар ҳақидаги суҳбатга зукколик билан аралашиб кетарди. Кампирлар орасига тушиб қолганида уларнинг қариндошлари ва қайлиқларида гап очарди. Унинг ширинсуханлиги, қувноқлиги ва кулиб туриши барчани ром этарди.

Жираслан отга минди дегунча ўзгарарди қоларди. Унинг шўхлиги, гапдонлиги, ўзини чиройли тутишидан асар ҳам қолмас, юзи тундлашарди. У узоқ-узоқларга нигоҳ ташлаб турганида гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандек туюлар, аслида эса, осмондаги қушдай теварақ-атрофида нималар бўлаётганини яққол билиб турарди. Бу одамнинг кийими ҳам, қилиқлари ҳам, ҳиссиётлари ҳам ажойиб эди. Унинг уйланиш тараддуди ҳам бошқа одамларникидан фарқланиб турарди. Одамлар яқиндагина унинг қиз болага эмас, черкас миллатидан бўлган ва «ёши ўтинқираб қолган» князь хотинга уйланмоқчи эканлигини билиб қолишди. У бунинг тараддудида уйини ҳам жуда бошқача қилиб юборди. Деразаларининг ҳамма ойналарини олиб ташлаб, қайтадан қўйдирди, айвонга эса хилма-хил рангдаги чиройли ва қалин ойналар солдирди.

Жирасланнинг бу мақсадидан воқиф бўлган гўзал қизлар ранжишди. Уларнинг оналари у-буни баҳона қилиб бундай куёвни бошини айлантириб олган князь хотиннинг ҳузурига одамларини юборишар ва унинг қанақа хотинлигини билиб олишга ҳаракат қилишарди.

Бир хил одамлар черкас хотинни жодугар бўлса керак дейишар, бошқа бировлар эса, унинг мол-мулки бехисоб, Жираслан ўшанисига учган деб ўйлашарди. Ҳамма энди бу ёғи нима бўлишини кутарди.

Жираслан ўтлоққа етгандан кейин отини тўхтатди-да, мушукдай сапчиб ерга тушди. Сўнг қимматбаҳо черкаскасининг елкаларини тўғрилаб, отининг бўйинини шанапотилади.

— Уйга бор, Шағди!

От буйруққа тушунгандай бошини силкитиб хўжайинига қараб қўйди-да, итоат билан орқага қайрилди. Сўнг қаерга боражагини кўрмоқчи бўлгандай бошини кўтарди-да, келган йўлидан йўртиб кетаверди. Буни кўрган йиғиндагилар олдини бақа бўлиб қоялиди, кейин ши-

вир-шивир бошлаиб кетди... Улар анчагача Жараслапнинг қоратўбичоғи кетидан қараб қолишди. Угри князнинг ўзи эса, қандай қилиб оломонга сингиб кетганини ҳеч ким сезмади.

Зинага Гумар чиқди. У гавадли ва йўғон бўлиб, сур қорақўл қалпоғининг тагидаги кўзлари ҳар маҳалгидай сархуш боқарди. Гумар отдан тушганида хиёл букчайиб юрарди. Бугун эса, кўпчиликнинг ғам-ташвиши уни баттар букчайтириб қўйганга ўхшарди. У белкуракка ўхшаш катта қўли билан қалпоғини пешанасидан суриб қўйди, сўнг бурнини ишқалагандек бўлувди, ишпиллаганга ўхшаш овоз чиқди. Унинг бу ҳаракати қандайдир ташвиш ва ҳаяжонда эканлигини билдирарди. Бунинг сабаби ҳам билинди қўйди! Шу ойда Гумардан кейиндаги зинаюйда яна бир одам кўринувди, йиғиндагилар яна ҳаракатга келди. Оқсоқолнинг ташвишланиши ҳам энди тушунарли бўлди. Гумардан олдинга ўтган олакўз, сийрак ва ингичка мўйловли киши полиция участкасининг бошлиғи, Нальчик пристави, ўзини асосли равишда Россия империясининг қиличи деб юрадиган Аральповнинг худди ўзгинаси эди. Одамларнинг гапларига қараганда Аральповга ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бировнинг қудок-бурнини кесиб олиб, кўзини ўйиш ҳеч гап эмас экан. Хабардинлар уни Золимжери дейишар, бу даҳшатли, бераҳм деган маънони билдирарди.

Аральпов ўзининг ёқтирадиган либосини кийиб келган, устида боғичлари тилла ранг ва занжирли оқ чернама, ўнг биқинида маузери бор эди. Унинг маузери билан қанча одамни отганлигини айтиш мушкул, нега деганда у буни ҳар доим ҳам ошкора қилавермасди. Бироқ у ёқбу ёққа чиққанида, йўлида кўзига яхши кўринган курка ёки розни бемалол отиб, ҳали совуб улгурмаган ўлжасини кўтарганича дангал тиржайиб, қўлбола ароғи бор бирорта бадавлат одамникига кириб келаверарди. Золимжери кўргандаёқ ўтакаси ёрилаёзган бека егулик нарса тайёрлагунча хўжайин билан гурунглашар, шунда ҳам ўтирган жойида мезбоннинг мушук ёки кучугини отиб ташлай оларди. Очилиб турган бўлса, кайф қилишини бир томоша қилай деб кучукнинг овқатига қўлбола ароқ қўшарди. Кетаётганида курканинг сассиқ саримсоқли қайласи менга ёқмади, энди сени қамайман, деб бекага дўқ қиларди. Ҳа, Золимжери қаерда кўринса, бир норҳол бўларди албатта!

Гумар гапирай деб турганда оломон ичидаги Жираслапга кўзи тушиб қолиб, яна бурнини ишқалади. У ни-

хонт ўзини қўлга олди-да, ҳар битта сўзни қийинчилик билан топиб, гап бошлади:

— Мусулмонлар! Агар ҳар бирингиз ўз меҳнатингиз билан кул кўрсангиз яхши бўларди. Унда менинг бошим ҳам оғримасди. Бироқ биз бош оғригидан қутулганмиз деб айтолмаймиз. Бунга ким айбдор? Ким мол-мулкимиздан хавотир олиб, уни мижджа қоқмай кўриқланганимизга мажбур қилишти?— Гумар нафасини ростлаб олди.— Нарсасини бошқалар билан баҳам кўрмай, ҳаммасини ўзиники қилиб олмоқчи бўлган ким?— Шунда Гумарнинг сархуш кўзлари Жираслан турган томонга қадалди. Кўзи Жирасланнинг кўзига тушганда кейин хижолат бўлганидан гапини тугатиб қўя қолди.— Балки ундай одамлар бу ерда йўқдир, балки бордир... ким билсин тагин.

Жираслан келаётганда уни ҳаммадан олдин таниб овоз чиқарган нимжонгина мўйсафидга устидаги ҳожилар киядиган зангори тўн билан салласи қатъият бахш этди. шекилли, яна овоз чиқарди:

— Бундай одам йўқ деб айтиш осон! Унда олдинги ой Кундетнинг отини ким ўмариб кетди?

— Шошилма, Усмон ҳожи,— Гумар мўйсафидни тўхтатди.— Сенга ким рухсат берди? Қўли эгрилардан қандай қилиб қутулишни бизга пристав жанобларининг ўзлари айтиб берадилар. Илойим жанобларининг дардлари арасин! Оқил одамнинг гапларига қулоқ беринглар. Ҳозир Аральпов гапирдилар.

Гумар атрофига аланглар экан, Золимжери қўлида қамчи ушлаб, шошилмай зинадан бир-бир тушиб кела бошлади. Мирза эканлигидан кўр тўкиб ўтирган Батоко ручкасини сиёҳдонга ботирган ҳам эди, Золимжери бирдан қамчисининг дастаси билан мирзанинг столига зарб билан туширди. Унинг гапини ёзиб оламан, деб шай бўлиб турган кал Батоко қалтираб бошини сарак-сарак қилганича ўрпидан турди. Аральповнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Золимжери қамчисини столга ташлаб сийрак мўйлови тагидаги нақ у қулоғи билан бу қулоғига етадиган оғзини заҳархандалик билан буриштириб турарди. Кейин у яна қамчисини қўлига олиб, шамдай тиккайтириб қўйгач, йиғилганларга кўз ташлади. Олдинроқда турганлар қунишиб, оғирликларини у оёқларидан бу оёқларига солишарди.

Золимжери гап бошлади:

— Ҳамқишлоқлар!

Ихчамгина бу одамнинг овози қаттиқ ва кескин эди.

— Қишлоқ аҳли, яшашни истайсизларми? А? Жаноби олпйлари... Князь полковник Клишбиев,— нотик округ бошлиғининг бор уивонини битта қўймай айтиб, гапида давом этди,— менга сизларни жуни олинган қўйдаи сипсиллик қилишни топширди. Ҳа! Шундай! От ўғрилар, ўғрилар беркинган ҳар бир бутани титкилаш керак... Ҳа! Етар! Уғриларни сиёсий исёпчилардай жазосини бериш керак! Шундайлар борлигини эшитганмисизлар? Шундайлар бўлган. Бу ерда ҳам бўлган. Зол исёни эсларингдами! Ҳозир эслатиб қўяман... Демак, ҳукумат спзлардан ўғрилар ва от ўғриларини айтиб беришни талаб қиляпти. Биз, шунингдек, муқаддас мулкка кўз олайтираётган барча галамис ва тажовузкорлар бошига империянинг аёвсиз қиличи билан соламиз. Бунинг ўйлаб ўтирадиган жойи йўқ. Исёнчи ва от ўғриларини яширинга уринганларнинг бошига ҳам қилич тушади. Биз уларнинг ким ва қаерлик эканликларини ҳам биламиз. Булар фронтдан қочганлар ёки урушга жўнашдан бош тортиб юрганлар... Эҳтимол, ўлка бошлиғи буйруғининг бизга дахли йўқ, деб ўйлаётлар ҳам бордир?— Нотик яна қамчисининг дастаси билан столга уриб, Ҷирасланга тикилиб қолди. У гапираётган пайтда Ҷирасланнинг теварагидагилар ўзларини четга олганларидан у яккаланиб қолганди.

Ҷираслан шунда ҳам пинагини бузмас, қамчисини пишиқ тикилган офицерча этигига уриб-уриб қўярди. Бу яккама-якка хуфя жангда Аральпов дастлаб пўк берди. У худди ўзига-ўзи тасалли бергандай гапини жуда баяндашарвоз қилиб тугатди:

— Гапларим тўғрими? Тўғри. Империянинг аёвсиз қиличига бас келадиган куч йўқ. Ҳа, шундай, хомхаёл бўлишмасин!

Аральпов қамчиси билан столга яна туширганди, сиёҳдон сакраб кетди, юраги чиқиб кетган Батоко кўзини пирпиратганича ирғиб турди. У мирзаликни бўйнига олганидан энди сираям мамнун эмасди.

— Гапим тугади. Қўрқмасдан чиқиб гапиринглар. Биринчи бўлиб ким гапиради? Ҳамма эшитсин. Ким?

АСТЕМИР БИЛАН ЭЛДОРНИНГ ОВОЗИ

Бу мушкул саволга жавоб худди ўша ердан топиладигандай ҳамма чувагига ёки оёғи тагидан ўг-ўланга унсиз боқарди.

— Шундай...— Аральпов жаҳли билан шивирлади.— Сизлар нокерак пайтда ботирлик қиласизлар.

— Нима,— Гумар хижолатда бурнига қўл чўзди,— талабгор йўқми?

Оғир сукунат чўкди.

— Хўп, бу ерда гапиришни истамаганлар участкага келишлари мумкин,— Аральпов бу ноқулай аҳволдан қутулиш йўлини топишга мажбур бўлди.

У қамчисининг дастаси билан столга яна туширди-да, кетмоқчи бўлиб орқасига ўтирилди. Гумар пристав бу бейфойда йиғин учун ўзини кечирмаслигини фаҳмлаб турарди. Нега деганда, от ўғриси бутун овулдагиларнинг юз-кўзи олдида империянинг аёвсиз қиличидан қолиб келган эди-да. Оқсоқол шунинг учун ҳам бурнини қаттиқ тортиб, яна бир марта ҳаракат қилиб кўрди.

— Оғизларингни биров тикиб қўйганми,— деди овозини дўриллатиб.— Нега миқ этмайсизлар. Ё фақат пимжон Усмон ҳожининг ўзи журъатлироқми? Гапиринглар!

Оқсоқолнинг дадиллантирувчи сўзлари одамларга Золимжерининг бақириб айтган ярим русча — ярим кабардинча гапларидан дурустроқ таъсир қилди. Бирдан олаговур кўтарилди. Отқоровул Астемирнинг овози бошқаларникига нисбатан баландроқ чиқарди.

— Мен гапираман, оқсоқол!

Бироқ шу пайт Жираслан орага тикилди:

— Йўқ, сен сабр қиласан, яланг оёқ. Мен гапираман.

Гумар ишнинг бунақа тус олишини кутмаганди. У жон деб Жирасланнинг гапини кесиб қўйган бўларди-я, аммо бунга юраги дов бермасди. Аральпов ҳам ҳушёр тортиб қолди. Кўзларидан унинг хавотирда ва жонсарак эканлиги сезилиб турарди. У ҳозир кимга дуч келганлигини яхши биларди. Кўп марта ўғирланган отларни топишга киришганида ҳамма излар Жирасланга келиб тақалган, бироқ унинг ўғрилигини исботловчи бевосита далилларни тополмаганди. Бир қуни ичиб олган ёш ўғрилар биздан зўри йўқ, шайтон ҳам олдимизда иш эшолмайди, биз турганда Жирасланга йўл бўлсин, деб роса оғиз кўпиртиришибди. Уларнинг бу мақтанчоқликлари Жирасланнинг қулоғига етди. Мақтанчоқлар ўғирланган отларни олиб келишаётганларида Жираслан ўзининг Шағдисида уларга ҳужум қилиб, ҳаммасини қулатди-да, отларни ўзи ҳайдаб кетди. Ўртасига ёш ўғрилар узр сўраб келишганида Жираслан ўлжаларини қайтиб берди. Шу воқеадан кейин Жирасланнинг обрўси янада ортиб кетди, унинг гапини бошқа от ўғрилари сира икки қилолмасдилар. Бироқ, Жираслан бўриллар одатини яхши биларди. Бўри ҳар қанча оч қолса

ҳам уяси атрофидатиларга ҳужум қямаганидек, Жираслан ҳам қўни-қўшниларга тегмасди. У мана шунинг учун ҳам гапни бундай бошлади:

— Нимага ташвиш тортянсан, бошлиқ? Бу овулда от ўғрилар йўқ,— у шошиямай ҳар бир сўзини салмоқ билан гапирди.— Мен ҳамма бозорларда бўламан. Бу ерлардаги менга таниш отлар сотилганини ҳеч ерда кўрмадим.

— Кундетнинг оти-чи?—деб қичқирди Масхуд Қатқорин.

— Кундетнинг оти ўғирлангани йўқ,— деди Жираслан пинагини бузмай.— У отини қиморда бой берган. Агар буни ёлгон десанглар, ана Кундетнинг ўзи айтсин. Ўзим шу ерда.

Ҳамма акаста суялган Кундетга ўғирилди. Бор-йўғини совуриб тамом қилган асли зодагон Кундет чиндан ҳам ғиқ этолмасди. У отасидан қолган мол-мулкни тез кунда йўқ қилган, пешанасида битта-ю битта оти ва зодагон деган номигина қолганди. Кундет ўша отиниям ё бой берган, ё пуллаб ичганди.

— Табаррук юртимиз отларининг битта ёли ҳам тўкилмайди,— деди Жираслан гапида давом этиб.

— Гапни жуда қотиряпти-ку! Ўзинг мишиб келган отни қаердан олдинг бўлмаса?— деди Масхуд ҳам бўш келмай.

Ҳеч ким Масхуд Қатқориндан бундай кўтара гап кутмаганди. Унинг ёнига жарчи Еруль бува қўшилди. Бироқ Жираслан улар томонга бир қараб қўювди, икковининг ҳам дами ичига тушиб кетди.

— Ҳой, чандир Қатқорин! Ҳой, сен, мўйловли бақироқ! Байтал мишиб бақирганларинг камлик қилдими? Чўчима! Агар ҳовлингдан бирор нарса ўмарадиган бўлсам, ўшанда ҳам байталигга тегмайман.

Жирасланнинг бу зўр жавоби ҳаммани кулдирди. У бақироқ Еруль бувага ҳар қанча кеккайсанг бўлаверади, дегандай шама қилганди. Нега деганда, Дисанинг бўйига етиб қолган Сарима деган қизи бувага жиян бўларди. Бироқ империянинг аёвсиз қиличи учун хурсандликдан кўра одамларнинг маъюсона жим турини мақбул бўлса керак. Аральпов яна гапира бошлади:

— Мен Жирасланнинг ганини эшитаман деб тўйга ёки сайилга келганим йўқ. Бошқалар гапирсин. Ё қўйлар бўғрини овчига тутиб беришдан кўра у билан яшашни маъқул кўришармикин? Тўғри гапиряманми? Агар оғизларингга жўхори солиб келган бўлсанглар, ганиридининг йўлини топаман.

— Мен гапираман,— Астемир шундай деб, бир қадам олдинга чиқди.

Бу Гумарга хуш келди. Астемирдан ҳар нарса кутса бўлади, дерди у ичида.

— Талабгорни қарангу! Сенинг ақлинг ошиб-тошиб кетганлигини ҳаммаям билади. Ҳали мўйсафидлар оғиз очмасларидан ҳовлиқасан-а! Сабр қил!

— Бунақа чиройли гапларингни жаноби полковникка асраб қўй. У анчадан бери қилмишларинг учун сени чакиргаираман деб юрибди,— деб қўйди Аральпов.

Астемир ҳам гангиб қолмади.

Ранги сал оқаринқираганлигини ҳисобга олмаганда кенг елкали бу азамат бошлиқлар қаршисида мардонавор турарди.

— Майли, гапира қолсин,— дейишди мўйсафидлар.

Астемир бошини кўтарди.

— Мен шундай дейман. Биров бировнинг отини ўмариб кетдими — демак у от ўғриси. Эгар, буркани ўгирлаб кетдими — у ҳам ўғри. Бироқ мен бир нарсани тушунолмаيمان, шунини тушуниб олмақчиман. Бир одам хўжайиннинг қўлида виждон билан ишлаб, келишганлари бўйича ҳамма ишларни бажарган,— Астемир қизиша бошлади.— хўжайин бўлса, келишилган ҳақни тўламаган. Демак, у бировнинг пулини ўзлаштиряпти, ҳақини бермагани устига хизматкорини судга берман деб қўрқитяпти. Буни қандай тушунса бўлади? Бу хўжайин қанақа одам бўлди энди? У ўғримс ё йўқми?

Золимжери ҳайратда Астемир тикилиб қолганди.

— Нималарни валдираяпсан, каллаварам?

— Э, таги паст, қуркабоқарнинг итваччаси! Буни қаранглар, менинг обрўйимни тўкмоқчи-я!— Мусанинг овози чиқиб қолди.— Дангаса Элдор бунга ҳасрат қилибди-да. Уни мулла Саид уйдан ҳайдаб юборганда мен бағримга олувдим. Танбал ишлаш ўрнига тўғри қолиб, қинғир би-вап вақиллашаркан-да... Унга яна ҳақ ҳам тўлайми? Узи бир ўтирганда уч кишининг мамалигасини¹ туширади-ю, нима, у текинга келарканми?

— У қасққа тумшугини тиқиб, ким билан вақиллашибди?— суриштира бошлади Масхуд.— Буни Элдорни хизматкорликка олаётганда ўйлаш керак эди.

Масхуднинг бу сўзлари одамларни яна баттар кулдирди. Нега деганда, Муса ёшгина хотинини бегона кўзлар-

¹ Мамалига — жўжори бўтқа.

дан панароқда тутишга ҳаракат қилгани-қилган, уни Элдордан ҳам эҳтиёт қилган бўлса ажабмас-да.

Шу пайтда Бот темирчи гапга аралашиб, одамлар эътиборини асосий нарасага бурди.

— Шошилманглар! — деди Бот. — Болға доймо тўғри тушиши керак. Муса ҳақиқатан ҳам эгри қўл.

— Кабардин «аҳа» дедими, бўлди, тўғри гапиряпти, деявер. Мен «аҳа» дейман. — Баляцо бува ўзининг севимли нақлини такрорлади.

Машмашанинг зўри шундан кейин бошланди. Кўп жиддий воқеаларнинг бошини худди шундан излаш керак.

Ёш баҳодир Элдор олдинга чиқди.

— Ўғрини қидиряпсизар, у бўлса шу ернинг ўзида, — деди Мусанинг хизматкори ва ҳозирги ғалванинг асосий сабабчиси бўлган Элдор жўшиб истеҳзоли гапирар экан. — Унинг ёлғиз ўзигина ўғри эмас, — Элдор дангалига ўтди, — очкўз, еб тўймас одамларнинг бари ўғри. Мен шундай деб ўйлайман. Жираслаң, князь ва зодагонларнинг орасида еб тўймас мечкайлар кам эмас. Улар сени қандай бадном қилмоқчи бўляптилару, лекин ўзлари ҳам ундан ортиқ эмаслар... Улар ҳеч қачон чинакам йигит обрўсини қозолмайдилар.

Оломон орасида шивир-шивир бошланди.

— Кар бўлай агар, зўр гапирди... Одамлари ўғри бўлган мамлакат мамлакат бўладими? Қаерда бунақа жой бор экан? — деган овозлар эшитилди.

— Одамлари князь Шардановга, бизнинг хўжайини Мусага ўхшаган мамлакат! — такрорлади Элдор.

Элдорнинг бу гапи азбаройи томдан тараша тушгандай бўлганидан мўйсафидлар ҳам гангиб қолишди. Аральповнинг ҳам тили калимага келмай қолаёзганди. У ғазабланиб бўғилганидан нималар деяётганини тушуниб бўлмасди.

— Ҳали шундайми... Ҳаддиларингдан ошиб кетибсизлар... Йўқ, бу ерда... — бу ерда... у «бу ерда» нима борлигини ҳеч гапиролмасди. Шунда Гумар унинг жонига оро кирди:

— Бу бола пастқамроқ жойда ухлаганга ўхшайди, ўшанга валдираяпти.

Бироқ империянинг аёвсиз қиличи бошқача фикрда бўлганидан бу ерда гап Элдорнинг пастқам жойда ухлаган гапидагина эмас, деб ҳисобларди. Аральпов бир хумордан чикмоқчи бўлди шекилли, бирдан маузерини ёнидан олди. Оломондагилар ҳам ханжарларига ёпишишди, бунинг Аральпов кўрдими ё кўрмадими айтиш қийин. Бироқ

унинг ўқ узишига жавобан ҳавода Жирасланнинг қамчиси ҳам қарсиллади.

Бу воқеалар рўй бераётганда стол ёнида пинагили бузмай турган исёнкор ва ҳур фикр эгаси Астемир Аральповга мурожаат қилди:

— Жағоби олийлари! Агар керак бўлса участканнга ўзим бораман. Ҳозир, Золимжери, бу ердан кетганинг маъқул.

Пристав шартта орқага буриларкан:

— Ҳа, биз яна гаплашамиз,— деб қўйди.

Аральпов тап-тап юрганича эшикдан чиқиб кетди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас, унинг нариги томонидан пристав отининг дупури эшитилди.

— Сандиқ оғизларингни юмасанларми йўқми? Оналаринг дод-дарёд қилиб қолмасин тагин,— деди Гумар дўриллаб.— Мен отқоровулниям, унинг жиянини, Сибирга ҳайдалган йилқичининг ўғлиниям ўйлаяпман... Мен кўрса-таман ҳали!

— Сен, яхшиси, ўзингни ўйлагин,— деди унга Жираслан парво қилмай.— Хизматкор шундай гапларни гапираётган экан аҳволим чатоқ, деявер.

Жираслан от қўйиб кетди. Одамлар анчагача тарқалишмай, намозшомгача шовқин солишди.

Учинчи боб

КОЙПЛИЖ — ҚИЗИЛ ПИШЛОҚ

Аральповга бўлган ялпи нафрат одамларни князь фамилиясидаги от ўғриси билан яқдил қилган талатуп йиғин ҳали ҳеч кимнинг эсидан чиқмасдан янги бир воқеа рўй берди: Мусанинг хотини Мариат ўғил туғди.

Ўғил кўрган ота-она қувончининг чеки йўқ эди. Муса ўғил кўрганига яхши ва зўр зиёфат беришга аҳд қилди. Чиндан ҳам чақалоқ койплиж — чариш шарафига берилган зиёфат шоҳона зиёфат бўлди.

Мусанинг атрофи гир айланган иморатли (ҳар бир уйда конус шаклидаги оппоқ мўрили ўчоқ бор эди) каттагина ҳовлиснинг ўртасига бир-биридан тўрт қадам узоқликда иккита ёғоч кўмилган бўлиб, уларнинг узунлиги уч саржиндан ортарди. Бу ёғочларнинг устига қоқилган ходага катта думалоқ нон билан ғилдирак шаклидаги дудланган қизил пишлоқ осиб қўйилганди. Нон билан пишлоққа йўғон иплар билан атир совун бўлаклари, шоҳи дурралар, ленталар, бу ерда ноёб бўлган атирлар (билимдонлар

унинг пишасида «ароқдай куйдирадиган хушбўй сув бор» дейишарди), турли шаклдаги пряниклар, чиройли қоғозларга ўралган, баъзилари попукли конфетлар, кўкнори уруғли бубликлар, ўрама булка ношлар, кичкина пишачалардаги рус ароғи... боғлаб қўйилганди. Шулар қаторида мой ва совун суртилган тасма ҳам бор эди. Ҳар бир эпчил одам шу тасмадан юқорига кўтарилиб, истаган соврунини олишга ҳаққи бор эди.

Узун столлар безатилаётган ва созандалар ўйин бошланишини кутиб, асбобларини созлаётган пайтларида ёш-яланглар юқоридаги мусобақа билан машғул эдилар.

Йигитлар бир-бирларига навбат бермай, тасмага ёпишишар, бироқ ҳеч ким мўлжалдаги жойгача кўтарила олмасди. Тасмага ёпишган янги ботир салгина кўтарилгач, сирғалиб тушиб, хижолатда бошқасига навбат берганида гурра кулги кўтариларди. Кейин тасмага яна кимдир ёпишиб, тепага кўтарилишга тиришарди.

Катта-кичик, иштончанг келган болакайлар ҳам ёғочга яқинроқ боришнинг пайидап бўлишарди.

Кичкина Лю бундай катта ва сершовқин сайилни биринчи марта кўриши эди. У азбаройи қувонганидан юраги тўхтаб қолаётгандай бўларди. Лю думалоқ нон билан ғилдирак пишлоққа осиб қўйилган ранг-баранг қоғозли конфетлардан, пряник ва бурма булка ношлардан сира кўзини узолмасди. Лента билан хушбўй сувли пишанинг улардан нимаси ёмон экан? О, қани энди бу хазинанинг барини бир варакайга ютиб олиб бўлса! У кичкиналигига қарамай катталардан эпчиллигини бир исботласа қанийди! Бунинг учун тасманинг учи қўлига тегса бас-да!

Тасмага ҳамма ёпишаверганидан у анча едирилиб қолган бўлса керак, баъзилар ўлжага етай-етай деб қолишарди. Қизлар йигитларга нафасларини ичларига ютганларича тикилишар, йигитлар эса, улар олдида ўзларини кўрсатгилари келарди... Мана, ниҳоят биринчи қаҳрамон мўлжалдаги жойга етди. Бироқ у йигит эмас, кичкина бола эди.

— Қаранглар! Қаранглар! Етди-я.

Лю тепада кимни кўрди дегн? Бу унинг ажаси Тембот эди. Лю билан Тембот бир ханжарнинг икки тири эдилар. Эндигина тўдқизга кирган Тембот ханжарнинг иккинчи тири бўлишга муносиб эканлигини исбот қилди. Хўш, Лю-чи?

Темботнинг тепазида думалоқ нон чайқалиб турар, ундаги кўзини ўйнатувчи нарсалардан бирортасини тапплаб олиш, уларга етишдан ҳам мушкул эди.

— Евиш — қичқиринарди пастдагиялар, — ароқни ол!

— Йўқ, қоғозли конфетни ол!

— Оббо Тембот-ей!

Темботнинг кимнинг шипшитуви билан кимни хурсанд қилиш учун тиришаётганини фақат Лю биларди холос. Элдорнинг Тембот билан секин-секин гаплашгани қулоғига чалинганди:

— Тембот, юқорига чиқа оласанми?

— Чиқоламан, — Тембот иккиланмасдан жавоб берди.

— Валлах! Агар чиқиб, атир деган нарсани олиб тушсанг, билиб қўй, келаётган бозор куни ўзим билан Нальчикка олиб бораман.

— Хоҳласанг, лента ёки дуррачани, ҳатто конфетни ҳам олиб тушаман, — деди Тембот шай бўлиб.

— Йўқ, — деди Элдор унинг гапига кирмай, — албатта атир деган нарсани олиб тушгин.

Элдор атирни кимга бермоқчи эканлигини Лю фаҳмлаб турарди. Кичкина бўлса ҳам Лю лақиллаб бўпти!

Элдорнинг ўзи ҳам тасмадан юқорига кўтариларди албатта. Баҳодир йигитга бунинг нима қийинчилиги бўларди дейсиз. Бироқ бунга унинг йигитлик ғурури йўл қўймади. Унинг қизлар кўзи олдида тасмага осиладиган эмас, балки отда жавлон урадиган пайти етганди.

Бундан тўрт йил муқаддам ҳамқишлоқлари тошқин дарё оқизиб келган каравотни тортиб чиқараётганларини кўрқув тўла кўзлари билан кузатиб турган қизчани ҳозир кўрсангиз танимай қолардингиз. У деганда Элдордан бошқа чўққига чиқишга ва зарур бўлганда ўзини тоғ дарёсига отишга тайёрлар ҳам йўқ эмасди. Ўша қизча энди ниҳолдай нозик ва келишган, новдадаги япроқдай сезгир ва маъсума, иффати ва табассуми ўзига ярашиб тушган қиз бўлиб етишганди.

Сарима бўш вақтини қўшписи Баташевларникида ўтказар, кўпинча қўлидаги ишини ҳам олиб чиқарди. У Тембот билан аҳил бўлиб, тўрт яшар Люни ўйватишни яхши кўрарди.

Лю жасур акаси Тембот бу курашда ғолиб чиққанидан терисига сиғмасди. У олдинга ташланиб, Темботнинг ҳаракатларини кузатарди. Дугоналари билан қучоқлашиб турган Сарима ҳам гарчи ҳаяжонини сездирмасликка интильса-да, тўсатдан бир қадам олдинга чиқди.

— Вой, нега у ишгани оляпти... Дуррачани олса яхши бўларди, — Лю қизнинг шундай шивирлаганини эпитди. — Вой, дуррача яхши-ку!

— Тембот, дуррачани ол, — қичқирди Лю.

Тембот қаёқда эшитади дейсиз? Унинг овози катталарнинг швқин-суронида кўмилиб кетди. Энди қичқиришдан фойда ҳам йўқ эди, нега деганда, қизиб кетган Тембот шишани олиб ерга тушиб бўлган ва «қани кўрай», «битта кўрай» деганларнинг қуршовидан чиқиб олишга уринарди. Баъзилар боланинг илдамлигига қойил қолишса, ҳасадгўйлар унинг атир олиб тушганини маъқуллашмасди:

— Чиқиб нима ҳунар кўрсатдинг? Сендақа мишиқилар ароққамас, нок олгани чиқса бўлади. Ароқ ўрнига нима олдинг? Хушбўй сувли шиша олиб ўтирибди-я... Йигитнинг ишими бу?.. Бор-е!

Элдор бўлса, аксинча мамнун эди. Лю гарчи акасининг хатоси нимадалигини билса ҳам тентакларнинг гапига қулоқ солмас, Тембот эмас, худди Элдор қаҳрамонлик кўрсатгандай унинг олдида иргишларди.

— Яша, баракалла, Тембот!— деди Элдор қойил бўлиб.— Яшавор Тембот!.. Хўш, Лю энди сен мапа шу шишани Саримага олиб бориб бериш қўлингдан келадими?

— Қўлимдан келади, Элдор, келади!

— Фақат биров кўрмасин, хўшми...

— Биров кўрмасин.... У дуррачани хоҳловди-да.

— Буни қаёқдан биласан?

— Эшитдим... Ҳидини қарапг-а!

— Дуррача деганини ўзинг эшитдингми?

— Тембот шишага ёпишганида у: «Дуррача яхши!» деб қичқирди. Йўқ, мен бундай деб қичқирдим, у бўлса секингина: «Вой, нега дуррачани олмаяпти?»— деди. Бироқ бу шишадаги ҳам яхши, ҳидини қарапг. Гулдан ҳам муаттар.

— Худо урсин агар! Лю, шөшмай тур!— Элдор нима-ларнидир ўйларди.

Бу пайтда ҳалиги нарсалар илинган ёғоч тагида қийчув авжига чиққанди:

— Бу фирромлик!

— Пастга туш!

Новча йигит тасмада оёқларини саламлатганча осилиб турарди. У дам-бадам қўлларини чўнтагига солиб кўярди.

— Уни тушириб юборинглар! Чўнтагида кул бор.

Мугамбир йигит йўл қўйилмайдиган усул билан мўлжалдаги жойга етиб, совринларга еб қўйгудек тикиларди. У ароқли шиша ва бошқа нарсаларга етай деганда, бирдан қўлидан тасма чиқиб кетиб, ерга гурсиллаб қулади.

— Зап йигит эканми!

— Бу Жирасланнинг тўбичоғини ўмариб кетиши ҳам мумкин!— деган истеҳзоли гаплар эшитилди чекка-чеккадан.

Кузатувчилик қилаётган Еруль бува тасмани қайтадан совунлади-да, узун мўйловининг учини қулоғида ўтказиб, насиҳатомуз гап бошлади:

— Қуруқ тасма орқали чиқиб орттирган обрўнинг пима кераги бор... Ким яхшилик қилиши ёки ўткир шамшир ушлашга қодир бўлса, қувлик қилиб ўтирмайди. Қадимги йигитлардай камондан ўқ отиб, булутдан ошириб кўр-чи... Ҳозирги йигитларга ҳайронман! Қани, тирмашинглар! Билакдаги кучларингни кўрсатинглар! Қани, Темботдан ким зўр?

Ёш-яланглар яна тасмага интилишди: кимдир унга маҳкам ёпишиб олганди. У ҳам бир-икки кучанди-ю, ҳамманинг қийқириғи остида шалошлаб тушди.

— Ҳой пўкак полвон! Олло одамларга куч улашганда сен қаердайдинг?

— Мамалигани аранг ейдию, бунга чиқишга йўл бўлсин!— Шу пайт тасманинг ёнида Элдор пайдо бўлиб қолди. Ҳамма тисарилиб, унга йўл берди. Бу қанақаси бўлди? Наҳотки Элдор йигитлик обрўсини шу ерда дангал синамоқчи бўлса? Ана у тасмани ушлади. Унинг ҳозир тасма ушлайдиган эмас, отни гижинглатадиган пайти-ку. Қилган ишини қаранглар-а! Тўпланганлар энди ўз кўзларига ишониларини ҳам, ишонмасликларини ҳам билишмасди. Оббо, абжир Элдор-э! Ўйлаб топган нарсаси-чи!

Элдор бақувват қўллари билан кимни денг, кичкина Люни кўтариб олганди.

— Қани, Лю! Бир зўрлигингни кўрсатиб қўйгин, Темботнинг укаси!

Элдор болакайни елкасига миндириб олди-да, отчопардагидек қувноқ қиёфада тасмадан юқорига кўтарила бошлади.

Элдорнинг бу топқирлиги кабардинларга маъқул келди.

— Оббо, олғир-э,— дейишарди пастдагилар,— ўйлаб топган нарсасини қаранг!

Элдор бошқа йигитларнинг тасмадан кўтарилишда йўл қўйган хатоларини пайқаганди. У шунинг учун ҳам тасмани маҳкам ушлаб олганича шопилмай кўтарила-кўтарила Люни мўлжалдаги жойга олиб чиқди.

Пастдагилар эса қий-чув қилишдан бўшашмасди:

— Баракалла, Баташев!

— Бувиси курка гўшти билан боқапти-да!

— Баташевлар доим бирор нарсани қўйил қилиб кетишади!

— Қара, етиб қолди! Оббо, болака-э!

Люнинг назарида ҳали замон йиқилиб тушадиганга ўхшарди. У ёғочда осиглиқ совринларга яқинлашиб қолган, қўлини чўзса етарди. Унинг кўзи олдида гулдор дуррачалар ҳилпирар, пряниклар иштаҳани қитиқларди... Лю кучини тўшлаб туриб, бир чўзилувди, бармоқларига дуррача илинди. Пастдагилар бўлса:

— Дуррачани нима қиласан? Конфет, пряникларни олсаг-чи!— деб бақирди.

Лю қулоқ солмай, дуррачани қўлтиғига қисганича пастга сирғалиб тушди. Уни Элдор ушлаб қолди. «Менинг қанақалигимни кўрдингларми!»— дерди Лю ичида ғурур билан.

— Элдор, мениям Нальчикка олиб борасанми?

Элдор бу сафар ҳам бошқалардан кўра мамнун эди. Йигитнинг кўзлари ёнарди. Юзлари қизаринқираганди. Ўзининг таноби қочганлигидан текис тишлари кўриниб турарди.

— Олиб бораман. Баракалла. Ҳақиқий йигит экансан. Энди гап бундай: зингиллаб бориб, атир билан дуррачани Саримага бериб келасан.

Камсуқумлик одати Элдорнинг совғани ўзи элтиб беришига йўл бермасди. У фақат бир нарсага — қиз билан бирга ўйин тушаётганда гаплашишга умид қила оларди. Ховир чеккароқда турган Сарима ҳам ўзини Элдорнинг найранғларини сезмаётганга солар, гоҳи-гоҳидагина кўзлари тўқнашиб қоларди. О, бундай пайтларда кўз, қош ва ҳатто киприкларга боқиб кўп нарсаларни уқиб олса бўлади! Қандай сўз гўзалроқ бўлади? Агар маъшуқанинг унсиз ризолиги, кўнгилга мойил нидоси ўрнига унинг бепарво ёхуд нафрат ила боқишидан даҳшатли нарса йўқ!

Бу пайтда одамларнинг эътиборини бошқа бир янги воқеа банд қилганидан Лю Элдорнинг тоншириғини осонгина бажарди.

Ўқ овози янгради. Дам ўтмай яна такрорланди.

Қизлар қўрқиб кетиб, бир-бирларининг пинжларига киришди, йигитлар дарвоза томон югуришди. Кимдир:

— Олло урсин мени, бу Аральпов!— деб қичқирди.

АРАЛЬПОВ ҲАРАКАТГА ТУШИБ ҚОЛДИ

Нўчада тарақа-туруқ қилганича тачанка елиб келарди, Унда ориқ ва ивгичка мўйловли Аральпов билан йўғон

ва қип-қизил юзли Гумар ўтиришарди. Икковлари ҳам ширакайф эдилар. Уй эгаси азиз меҳмонларни иззат-икром билан кутиб олиш учун ҳовлиққанча уларга пеш-воз югурди.

Тачанка тўхтагач, ундан олдин пристав сакради, кетидан оқсоқол тушди.

— Илойим ўглинг авлодингга суянчиқ бўлсин! — деди Аральпов Муса билан саломлашаркан. Бироқ шу лаҳзанинг ўзида самимий ҳазил қилди: — Нега шу пайтгача ўғил кўрмовдинг? Айт-чи, мен билмоқчиман. Ё полицияни ёрдамга чақирайми-а?

Муса самимий гапга самимий жавоб беришга шошилди.

— Мартабангли бундан ҳам баян қилсин! Хонадонимизда азиз меҳмонни кўраётганимиздан хурсандмиз! Қадрли оқсоқол келганидан ҳам мамнунмиз!

— Хонадонингга доим шодлик бўлсин! — деди Гумар дўриллаб.

— Ўзларингдан кўпайинглар ишқилиб. Қани, Гумар, бу ёққа ол-чи...

Гумар ҳамон типирчилаётган куркани қўлма-қўл узатиб юборди.

— Ҳозиргина овдан қайтдик. Дарров қовуриб юбор! Биринчи учрашув овда бўлувди, иккинчиси стол устида бўлади... Ҳа-ҳа...

— Ичкарига киринглар.

— Худо урсин агар, Мариатингни қамоққа оламан...

— Мени ким қамамоқчи? — деди ичкаридан чиқиб келган Мариат ҳазилга ҳазил билан.

— Қаранглар-а! Қойилми? Шарти кетиб, парти қолгап чолда-я! — Аральпов қамчиси билан Мусани ниқтаб қўйди. Сўнг олифталардай қад кериб, Мариатга тикилди. У бугун чиндан ҳам бениҳоя гўзал кўринар, оналикдай улкан бахтга мушарраф бўлганидан гоят шод этди. — Йўқ, қамаб ўтирмайман. Бугун ўзимиз қамалганмиз...

Меҳмонлар мезбонлар билан ёнма-ён юриб зинага оёқ қўйган ҳам эдилар, бир хотин бутун ҳовлини бошига кўтарганча бақариб қолди. Дарвоза тагида қонга бўялган патларни кўтариб олган дарғазаб Диса кўринди. «Овчи» — империянинг аёвсиз қиличи унинг куркасини отганди.

Диса куркасида қолган патларни кўрсатганича бақира кетди:

— Менинг куркамни емоқчи бўлган одам тикилиб ўлсин... Чидайвериб ўлиб бўлди-ку... У қишлоғимиздан қачон оёгини тортади? Нега куркамни отади? Куркам

униги йўлини кесиб ўтибдими? Уни еганда илойим бўкиб ўлсин!

— Жим бўл, Диса,— уни тишчитмоқчи бўлишди атрофдагилар.— Нималар деясан?

Бироқ Диса андиша-пандиша қилиб ўтирадиганлардан эмасди, шу важдан баттар авжга чиқди.

— Нега жим бўларканман?! Овулда қароқчилик қилиб, бизларни оёқ ости қилаётганининг номи ўчсин!

— Кимни гапиряпти?— деб сўради Аральпов ранги оқариб.

— Сени гапиряпман!

— Сен империянинг қиличи эканлигини унутганга ўхшайсан, дейман-а?

— Илойим куркам империянинг ахир емиши бўлсин!

— Ҳали шунақами? Ана холос!

Аральпов кўзларини олайтирганча бир-бир босиб, Дисага яқинлашди.

— Бу овулдагилар тўй-томоша эмас, бошқа нарсалар қилишаётганга ўхшайди. Мана яна битта исёнчи! Ҳе, ўша... Аральпов кабардинча сўкинди.

У йиғинда бетгачопарлик қилган йигитни таниб қолиб, тўпфончасига қўл чўзди. Ҳамма турган ерида қотиб қолди.

— Қани, азамат, яқинроқ кел-чи! Эҳтимол, яна ҳақиқатгўйлик қиларсан?.. Анави, яна биттаси қани? Негадир ўша қоровулни кўрмайпман...— Аральпов кўзларини олазарак қилиб Астемир Баташевни қидира кетди.

— Баташев йўқ. Тембот билан Лю деган ўғиллари шу ерда,— деди кимдир юрак ютиб.

— Ҳа, ўғил, ўғил — ҳеч гап эмас. Шундай ўғил туғиш кераки...

Бугунги шодёнанинг сабаби тасодифан эслатилганлиги бўлди, ҳайтовур маст пристав анча ҳовуридан тушди. Аральпов чайқалиб кетган Дисани Элдор ушлаб қоламан деб ташланганида униги устидан ошириб ўқ узди.

— Манависи куркангдан ёдгорлик бўлади,— Аральпов шундай дея бу сафар ҳушидан кетган Дисанинг бошидан ошириб ўқ узди.

Сарима-фарёд чекиб йиғлай бошлади. Унга онаси отиб ташлангандай туюлганди.

Зиода турган Гумар, Муса, Мариат қимир этмай бу манзарани томоша қилишарди.

— Хўш, энди кетдик, хўжайин,— деди Золимжери пинагини бузмай ҳаёсизларча.— Мепимча ичадиган нар-

санг бўлса керак. Айш қилаверинглар! Ҳали бу хамир учидан патир. Ҳа, шундай...

Ҳамманинг таъби хира эди. Одамларни тинчйтиш учун анча вақт керак бўлди. Шундан кейин одамлар яна чағир-чуғур қилишиб, созандалар куй чалишга уннашди, ёш-яланглар рақс бошлаб, оқсоқллар стол ёнига ўтиришди.

РАҚСЛАР, ЖИРАСЛАН БИЛАН ЭЛДОР

Муса ҳозиргина рўй берган кўнгилсизликни меҳмонларнинг эсидан чиқариш учун бор нарсасини тўкиб ташлай бошлади. Ҳовлига қўй нимталари ва кўпирган махсима¹ тўлатиглик одам баравар хумлар ортилган аравачалар дам-бадам кириб турибди. Тўқима саватлардан ғоз ва товуқларнинг оёқлари чиқиб турарди. Парранда жойланган сават ва саватчалар устида қора рўмолли кампирлар ўтиришар, гоҳо уларнинг ёнида ёш болалар кўриниб қоларди. Улар Мусанинг олис ва яқин қариндошлари эдилар.

Бахтиёр эр-хотин меҳмонларни иззату икром билан кутиб олишса ҳам лекин ҳар қалай келтирилган нарсалар даражасида муомала қилишарди. Муса, келган нарсалар билан ишим йўқ, дегандай саватларга қарамай ўзини уларни кўрмаётганга солса ҳам ким нима олиб келиши мумкинлигини жуда яхши биларди.

Мариат аёлларни кутиб олмоқда эди. У ҳар бир хотин билан қайта-қайта қучоқлашиб, қуюқ сўрашарди-да, хурсандлигидан чакаги тинмай меҳмонларни стол ёнига етакларди. Гардиши кенг қалпоқли аравакашлар ва подачилар тўёна олиб келмоқда.

— Тўй устига тўй бўлсин! Ўғилнинг роҳатини кўринглар, қариганларингда ҳам давру даврон суринглар, давлатларинг бундан ҳам зиёда бўлсин... Худо ҳақи, бундай кунда уйлариингга келмасликнинг ўзи гуноҳ... Уйлариингдан шодлик аримасин!

— Оҳ, жигарларим-ей! Келмасанглар бизга татимасдн,— дерди бека.— Шундаям бахтлиманки!

Ҳовлидаги Мусанинг бадавлатлигини кўрсатувчи чепеиначали том папасида овулниинг таманно қизлари тизилибган, улар уялниқираб юзларига ҳарир шарфларини ярим тушириб туришарди. Қизлар атрофида парвона бўлаётган йигитлар маъшуқаларини излашарди. Шу пайт созлар ишга тушиб, йигитлар чапак чалишга бошлашди.

¹ Махсима — бўза.

Қизлар девор тагида тизилишиб турганларидан уларни навбати билан даврага тортишар, бироқ чиройлироқ қизга навбат келди дегунча унга дарров жазман ҳам топилиб қоларди. Ёшлар ҳурмат юзасидан катталарга йўл бериб, давра четига чиқишарди-да, зўр бериб чапак чалиша бошлашарди. Омади келган жазман товус юриш қилаётган қиз ёнида лочиндай чарх урарди.

Кичкина Лю қайтиб келаётган Элдорни кўрган заҳоти унга пешвоз югурди.

— Сарима ҳам қайтиб келди. Энди ўқ узишмай, рақс тушишармиш. Сарима менга жуда хурсанд эканини айтиб қўйишимни илтимос қилди. У шишани очишни билмас экан. Дуррача жудаям ёқибди.

— Яхши, Лю, сен мен билан Сариманинг олдига ҳаддан ташқари кўп бориб-келиб турибсан.

— Сарима билан рақс тушасанми?

— Бу билан сенинг ишинг бўлмасин.

Элдорнинг боши қотиб қолганди. Нега деганда, Сарима ҳали рақс тушишга ёшлик қиларди. Шунинг учун у тенгқурлари билан ҳовлининг бир бурчида турар, рақс тушишгаётганлар уларни суриб ўша ёққа олиб бориб қўйишганди. Бу тўдадаги қизни ёнида турган йигит рақсга таклиф қилсагина даврага туша оларди...

Сариманинг ҳусну малоҳати фақатгина жасур Элдорнинг жўшқин қалбига оташ солмаган экан. Элдор нима қилсамикин, деб боши қотиб турганида давранан бир йигит илдам отилиб чиқди-да, бошидаги папагини тўғрилаб, Сарима қаршисида тўхтади. Унинг кўзлари чақнар, қизни рақсга одоб билан ва мулоим таклиф қилаётгани аён эди... Элдор ичида ўзини шалвираганликда айблаб, эҳналлаварам, деб пешонасига уриб қўйди. Мана, юзларига авор қизиллиги югурган Сарима ер сузиб йигит билан бирга Элдорнинг ёпидан хуромон юриш қилиб ўтди. Энди рақс тушаётган йигитларнинг бари башангликлари, қуроқлари ва эпчилликларини қизга кўз-кўз қилишга илгилешарди.

Йигит-қизлар жуфт-жуфт бўлиб тушадиган рақс бошлашди. Элдор энди Сарима ёнимга келиб қолар деб мўлжал қилса-да, бироқ ўспирин қизни ёнидан ҳеч жилдирмасди. Элдор ҳозир башанг кийинган бу йигитни рақиштолмасди албатта. Бу навқирон йигит Мусанинг жияни Газиз Абуков бўлиб, униг эғнидаги гулдор бешмат, курмадан тикилган қимматбаҳо папақ, кумунизари ярқираб турган ханжар Элдорга икки дунёда ҳам насиб қилмайди. Йигит-қизлар даврада тишимсиз айланешарди.

— Асса! Асса!

Рақс тобора қизирди. Сарима бир йигитдан иккинчисига ўтар экан, ҳар бир йигит уни қўлини сиқиброқ ушлаш пайдан бўлар, шунинг учун бўлса керак қизнинг кўзларида ёш милтирарди. Даврадан чиқиш эса одобдан эмас... Нега Элдор менга яқин келмаяпти?— дерди Сарима ичида. Нега Гашианади ортмаяпти? Элдор Гашианади жон деб қолдириб келган бўларди-я, лекин ундай қилса бошқа ҳеч қайси йигит қизнинг яқинига келмай қўйиши мумкин. Рақс пайтида қизни ёлғиз қолдириш уни камситиш билан баробарлигини Сарима билмасди.

Рақс тугашига яқин «асса, асса» кучайди. Шунда Элдорнинг ошналаридан Келяр жонига оро кириб, Гашианади таклиф қилган эди, қиз унинг ёнига йўргалади. Элдор ўзини аранг босиб олиб, Сариманинг ёнига ўтди. Шунда у қизнинг бахтиёр табассумини кўраркан, нима демоқчилигини фаҳмлади-ю, кўнглидаги губори йўқолди кўйди. Энди у қиздан кўзини узмасди. Қиз унинг қарашларига бахмалдай қоп-қора киприкларини қоқиш билан жавоб берар, йигитга бундан ортигининг ҳам ҳожати йўқ эди. У фақат бир нарсани, ҳозирги висол дами тугамаслигини истарди холос... Бироқ ҳаётда ҳар доим ҳам кўнглингдаги бўлавермайди.

— Йигитлар!— деди кимдир баланд овозда.— Навқирон ботирлар!

Зинадаги мўтабаб мехмонлар орасида Ҷираслан турарди. Ҳамма рақс тушини билан овора бўлганидан унинг қандай пайдо бўлиб қолганини кўп одам кўрөлмаганди. Эшик очиқ бўлгани учун ичкаридан алёр, қийқириқлар, идишларнинг шарақ-шуруғи эшитилар, базм айни авжида.

— Сизларни қутлайман, йигитлар!

Ҷираслан савлатли бўлганлигидан ҳозир ўзини эифатнинг ҳукмрони сезарди чоғи. У ҳар кунгидагидан башанг кийинганди. Узун, инакдай ялтилаган мўйловли бу кишининг икки юзи қин-қизил, ўзи қувноқ бўлганидан янада кўркам кўринарди.

Ҷирасланнинг ёш ҳамроҳлари унинг биқинида туришар, ичкарида хийла кайф қилган мўйсафидлар ҳам виқор билан қад керишганди.

Ҷирасланнинг димоғи чоғ. Яқинда у Осетиядан апчамунча отни ўмариб кетганди. Ҳозиргина ичкарида ўтиришганида Аральнов унга истеҳзои кулиб ва тағдор қилиб, уни округ бошляғи, полковник Клишбиев чақиртираётганини айтганди. Полковник одатда бадкор қариндо-

ши билан учрашувдан қочиб юрар, шу важдан унинг ногаҳон чақиртиргани Жираслани хурсанд қилди. Яна ҳарбийга алоқадор иш чиққанга ўхшайди — Жираслан ўзича шундай фикрга келди, чунки овулларга ҳаракатдаги армияга, машҳур Кабардин полкига янги кўнгиллилар олинармиш деган миш-мишлар тарқалганди. — Иш отга келиб тақалган жойда Клипбиевнинг иши менсиз битмайди. Унинг бунга ишончи зўр бўлиб, бугун уни ҳамма нарса хурсанд қилгани учун азиз меҳмонлардан бошқа кишиларга ҳам яхши кўринишни истарди.

— Менга қаранглар, йигитлар! — кескин овозда қичқирди Жираслан. — Кеч кириб қолди, мўътабар қарияларимиз хаёл суриб, пинакка кетадиган пайтлари ҳам етди. Бироқ, бугун байрам! Бунинг ўзи тушунарли йигитлар! Сизлар ўз санъатларингизни кўрсатаётганларингизда биз жим турдик, энди катталарга гал берайлик. Бу донишманд мўйсафидлар ҳам ҳунарларини кўрсатишсин. Тўғри гапираяпманми?

Унинг гапига чоллар тўдасидан шўх ҳазил билан жавоб қайтаришди. Ёш-яланглар одат бўйича дарҳол майдонни бўшатишди. Элдор ҳам Саримадан ажради.

— Созандалар! Шўхига чалинлар! — амр этди косагул. — Қани отахонлар! Марҳамат!

Бўза ва завқ кекса ўйинчиларнинг юзларини қизартириб юборгани ойдинда ҳам билишиб турарди. Мўйсафидлар ҳассаларини дўқиллатганларича бирин-кетин зинадан тушиб келиб, ўйинга тушишарди. Зинада меҳмонлар тирбанд. Бақалоқ Гумар эшикда қорайиб кўринмоқда. Фақат Аральповгина стол ёнида қимирламай қоронғи бурчакда хуррак отарди. Қўшни хотиннинг қизчасига эса муҳим иш тоғширилган. У от думи билан бу азиз, бироқ сергалва меҳмоннинг пашшасини қўриб туриши топширилган.

Созандалар шўх куй бошлашлари биланоқ биринчи бўлиб ўртага иккита қизиқчи чол — Баяцо ва Еруль бувалар чиқишди.

Ҳа, бу чолларнинг қўлидан ҳам кўп иш келарди!

Баяцо буванинг ёшлигидаги ишлари ҳақида ҳар турли гаплар юриши ҳам бежиз эмас. Еруль буванинг умри ҳам отда ўтмаганди. Бошқа мўйсафидларнинг гапларига ишонадиган бўлсак, Еруль бува ҳам ёшлигида унча-мунча йигитларни бир чўқишда қочирган экан.

Икки ўйинчи. Олдинда Баяцо бува, кейинда Еруль чол худди учишга шайлангандай қўлларини олдиларига қилиб йўргалай кетишди. Улар қизлар томонга қараб кўйинини ҳам упутишмасди.

Йигитлар, қизлар, зинада турган меҳмонлар зўр бериб қарсақ чала бошладилар.

— Оббо, Баляцо-е, оббо йигитча-э! Солдат ўғиллари оталаридан уялишмаса ҳам бўлади! Олло сенга яна кўп йил умр берсин!

Кўзларини сузиб ўйнаётган Баляцо бува ҳар маҳалгидай топқирлик билан жавоб қилди:

— Ҳа, кўпроқ умр берса жон дердима... Бироқ менга аталган йилларнинг ҳар бирини Элдорга ўхшаганларнинг бир кунига бераман. Қани, даврага кир, жиян! Жангни шу ерда қиламиз!

Мўйсафидларнинг қаторига аста-секин ёшлар ҳам қўшила бошлашди. Энди ҳамма рақс тушарди.

Элдор Сариманинг олдида тўхтади.

— Мени олло билан уй эгаси кечирсин!— хитоб қилди ерга суқилган ханжардай Элдор билан Сариманинг орасида ногаҳон пайдо бўлган Жираслан.

У Сариманинг жавобини кутар, хизматкор йигит юзига оёқ тираши сира-сира хаёлига келмасди. Шу пайт ҳеч ким кутмаган иш бўлди. Элдор ўзини четга олмади. У Сариманинг на қиларини билмай, қўрқув билан қараб турганини кўриб, ўзи ҳам сезмай қолган қатъият билан зиёфат бўлаётганига қарамай, кийиб келган оддий чувакли оёғини тапиқлатди. Қиз ҳам итоат билан унга қўл узатди.

Жираслан ханжарига ёпишди.

Элдор ҳам ўзининг кўримсиз ханжарига қўл чўзди. Созандалар таққа тўхташди. Еруль бува жиянига ташланди, Баляцо бува ҳам ундан орқада қолмади.

— Йўқ, керак эмас!— Сарима шундай дея қичқирди-да, шартта рақиблар орасига туриб олди. Қалб нидоси энг ёш қизларни ҳам шундай қилишга ундайди.

— Ҳа, сени таомилни ҳурмат қилишга ўргатишмаганини кўриб турибман,— деди Жираслан ўзини босиб олиб.— Сенга оллонинг раҳми келди! Ушанда ҳақиқатни айтишга қўрқмаганинг ёдимда турибди, бугун сени ўша қутқарди... Қандингни ур, йигит! Қани, ҳей, созандалар! Байрамда, удж¹ қизиганда жим туриб бўлмайди!

¹ Жуфт бўлиб ижро этиладиган кабардинча рақс.

АСТЕМИРНИ ПОЛКОВНИК ЧАҚИРТИРИШИ

Йиғинда рўй берган воқеанинг оқибати кўринган вақт келди.

Империянинг аёвсиз қиличи ўшанда бўлган нарсаларнинг ҳеч бирини эсдан чиқармаган, тутоққан кабардинлар тўдасини шармандаларча ташлаб қочинига сабабчи бўлганларни «хап саними» деб қўйганди. У бундай қараганда арқонини узун ташлаб қўйиб, иш олиб борарди. Ўзининг катта хўжайини полковник Клишбиевнинг Жирасланга кўпдан тоби йўқлигини биларди. Шу ваздан ҳам унинг мақсади икки ўртадаги адоват ўтини алангалатиш эди. Бу борада замон ҳам Аральповга боқа бошлади. Мана, пировардида Жирасланнинг катта бир ўғирликда қўли борлиги маълум бўлиб қояди, бунга аниқ далиллар топилди. Осетиянинг энг таниқли ва давлатмақдларидан бўлган Хазбўлат деган одамнинг анчагина оти ўғирланганди. Бу одамнинг эл-юрт орасида обрўси баланд бўлиб, фронтда Шимолий Кавказдан борган машҳур ёввойи дивизияга сахийлик билан от ишом қилиб турганлигини ҳам кўпчилик биларди.

«Хамма ишни силлиққина битириш ва Жирасланни қойилмақом қилиб турмага тиқиш мумкин бўлганда ўзимни ўтга-чўққа уришимнинг нима ҳожати бор?» Аральпов бу ўрнида ҳақ. У шундай йўл билан ишончсиз одам бўлган Астемирдан ҳам қутулмоқчи бўлди. Шаккоклик қилган Элдорга келганда эса Аральповга биринчидан, Жираслан қиз талашиб, унинг танобини тортиб қўйди деган гап етиб келди, иккинчидан, пристав буни яхшилаб савалашга ҳам арзимайдиган жўи одам деб ҳисобларди...

От ўғирлаганларнинг жиноий ишлари қўлда тутиб қолиш Аральповга арзимаган иш бўлса ҳам у ўлиб-қутулиб бундан Клишбиевни тезроқ огоҳ қилишга тиришди. У полковникнинг қуръон ва шариатдан яхшигина хабардор, билими бўлишига қарамай осийлиги ва масжидни оёқ ости қилганлиги туфайли ундан четлатилган отқоровул Астемир Баташевнинг исёнчиликдан иборат хатти-ҳаракатлари ҳақидаги ишлари ҳам тезроқ қўлга олишини истарди.

Астемирнинг ўз юмуши билан оқсоқолнинг олдига борган қўшиниси уни Гумар чақираётганини уйига хабар қилганида катта-ю кичикнинг жони ҳалакда қолди. Оқсоқол Астемирни овул мажмаасига қелишини буюрганди. Бунақа тақлифдан яхшилик кутиб бўлмайди.

— Оғло инсоф берган бўдса бирон яхши гап айтар,— деди кекса кампир умидвор бўлиб. Энди унинг курка боқшига мажולי келмай қолганидан уззу куң дераза олдида набираларининг йиртиқ-ямоқларини ямаб ўтирарди.

— Бунақа чақиртиришдан яхшилик чиқармиди,— деб қўйди Думасара гумонсираб.— Яхшилик эвазига қўй билан қўлбола ароқ бериш керак... Нега Гумар Мусанинг акаси Жамол Абуковнинг уйда уч кун ётиб олди? Чунки Жамол уни зиёфат қилди-да. Кимларнинг найранги билан Жамолнинг ўғли Газиз ўрнига аскарликка бошқа одам кетганини бутун овул билади. Кўнгилли бўлиб кетган Карим шўрлик ҳозир қаердайки? Жоли омонмикин? Бу чақиршида ҳам бир гап бор. Гумар агар яхшироқ гап айтмоқчи бўлганида: «Астемир, қўйингни сўяввер, меҳмонинг бўламан», дерди. Йўқ, бу чақирши яхшиликчага ўхшамайди.

— Оқсоқол яхши гап билан уйимга келмаслиги худога аён,— деди Астемир унинг гапига қўшилиб.— Энди бош отриги орттиргани оқсоқолнинг олдига ўзим боришимга тўғри келади.

— Тўсатдан урушга олиб кетишса-я!— Думасара ух тўртиб қўйди. Лю ҳам ўтакаси ёрилиб ичида: «Хамма нарсалари кумушдан ясалган, гердайиб юрувчи, катта ханжарли, мўйловдор Гумар дадамга нима демоқчийкин?» деб хаёл сурарди.

Люнинг ҳайрон бўлганича ҳам бор. Гапнинг тўғриси тўғри-да. Гумар таққан ханжарнинг қинига кетган кумушдан бутун бошли кўза яшаш мумкин-ку! Тўппончасининг саҳтиён терили қинига ҳар қандай одам жон деб иккита буқасини алмашади. Лю буларнинг ҳаммасини билар, чунки болалар бу ҳақда кўп валақлашарди-да. Лю катталар оқсоқолнинг гурзидай муштидан кўрқишларини, Гумарнинг ўзи эса, тишининг оқиңи кўрсатиб: «Одамларни мен ураётганим йўқ-ку. Менинг қўлим шунақа ўзи, унга кучим етмайди»... дейишини ҳам биларди...

Астемирни оқсоқол ҳузурига жўнатишаётганда опаси билан бувиси оҳ-воҳ қилишди-ю, аммо Лю акасининг олдида йиглаб юбориб, уялиб қолмай деб ўзини маҳкам тутди. Чунки койплижда ака-ука қойил қилиб муваффақият қозонишганди. Бундан ташқари отамни энг яхши йигитларга ўхшаб урушга олиб кетишлари мумкин деган ўй ҳам хаёлини қочирганди.

Яхшиликми, ёмонликми, ишқилиб, Астемир Гумарни ярим йўлда учратиб қолди. Оқсоқол отда келарди, у Астемирнинг саломига аяк оёла ҳам отини тўхтатмади:

— Агар оқсоқолни қидирган бўлсанг уни тоңдинг, Астемир. Қулогим сенда.

Астемир у билан ёнма-ён кетаверди.

— Сенга керакмишман деб эшитдим.

— Йўқ. Сен менга керакмассан. Сен катта одамга кераксан. Эртагаёқ шаҳарга, полковник жаноби олийларининг олдига боришинг керак.

— Клишбиев жанобларигами?

— Ҳа. У сени кутяпти. Округ бошлиғи бўлар-бўлмас парсага чақиравермайди.

— Тўғри... Нимага чақираётганикин, оқсоқол? Биларсан балки?

— Айбинг мендан кўра ўзингга аёнроқ.

— Бошлиқнинг мендай отқоровулда нима иши борикин?— деди Астемир боши қотиб.

— Валлахи-таллахи, Клишбиев онангининг сендай ўғли борлигини билган-да! Сен унга парадга керакмассан-ку!

Нальчикда сўнгги жангларда анча мазаси қочган Ёввойи дивизияга жўпатиладиган кўнгиллилар парадини ўтказиш мўлжалланарди.

— Гапнинг қисқаси, Астемир, борсанг ҳаммасини биласан,— оқсоқол шундай дея отини йўрттириб кетди. Оқсоқол чиндан ҳам округ бошлиғи. Шхальмивокодаги оддий отқоровулни нимага чақиртираётганидан беҳабар эди.

Уйдагилар эргалабгача мижжа қоқишмади. Астемир хотини билан пичир-пичир қилиб сафар анжомларини тайёрлади. У тонг саҳарда отини яна бир кўздан ўтказиб, ҳовлидан чиқди, аёллар унга оқ йўл тилаб қолишди. Ойиси билан бувиси маъюс ҳолда кўзларидан ёш ҳалқаланиб ичкарига кириб кетишди. Лю кекса нок дарахтига чиқиб, дадасининг кўчани чангитганича тобора узоқлашиб чиқиб, ётган отидан кўзини узмасди. Ҳаво очиқ қушларида Нальчик овулдан яхши кўрунарди, нокнинг тепасидан эса бундан ҳам яхши кўзга ташланарди. Лю шаҳарда бирон марта ҳам бўлмаганидан койплиждаги мардлиги эвазига Элдор шаҳарга олиб борадиган кун келишини орзиқиб кутарди.

Астемир орадан бир-бир ярим соат ўтар-ўтмас отини шаҳарга яқин қишлоқдаги танишиникига қўйиб, Елизавета кўчасида одим отарди.

Шаҳар худди байрам арафасидагидай гавжум. Олдидан дам-бадам устларига парад черкаска кийиб, богичликчиликчи таққан, офтобда ярқираган погонли офицерлар учрарди. Булардан ташқари орқага тушириб қўйилган учли

қулоқчин кийганлар ҳам кўп. Елизавета кўчасида икки қаватли бир неча уйлар қад кўтарган, дўконлардаги нарсалар эса кўзни оларди. Пастак овқатхоналарнинг дарчаларидан кабоб, димлаб пиширилган сабзавотларнинг хушбўй иси таралар, шўх қийқириқлар ҳам эшитилиб турарди. Ичкарида маҳаллий князлар парад олдидан шаҳарга келган офицерлар билан маншат қилишяпти. Гоҳо аёл кишининг хандон ташлаб кулиши эшитилар, кўчада ҳам таманно хонимлар учраб турарди.

Бугун-эрта бу ерга ёввойи дивизиянинг бошлиғи ва Кабардин полкнинг командири келиши ҳам маълум эди.

Овул шаҳарга яқинлигига қарамай Астемир бу ерда кам бўлар, шунинг учун ҳам одам гавжумлиги бошлиқлар ва жанобларнинг кўплигидан баттар қисиларди. Бироқ полковник чақиртиргандан кейин унинг гапини икки қилмаслик керак. У ноилож қадамни тезлаштирди...

Астемир ахири кўзлаган ерига етди. Бошлиқнинг уйига каттагина боғ туташган бўлиб, шаҳарда унга тенг келадиган боғ йўқ эди. Сал наридаги дарё оқаётган водий ва олисдаги овуллар кўрилиб турадиган жарлик ёқасида Нальчикдаги энг катта бино қад кўтариб турибди. Иморат эндигина битган бўлиб, унга реал билим юрти жойлашганди. Ундан кейинда касалхона ва турма.

Идоранинг олдида кабардинлар билан болқорлар уймалашинмоқда. Кўплар, отда, айримлар арава ва эшакларда, хўкиз қўшилган икки гилдиракли араваларда, бойроқ одамлар от қўшилган бричкаларда келишганди. Бу одамларнинг юмушлари кўп бўлгани учун даҳшатли полковник хузурига киришни сабрсизлик билан кутишарди. Олдига Астемирнинг ҳам идорага киришга юраги бетламади, бироқ бу ерга Клишбиевнинг талаби билан келгани сабабли ноилож остона ҳатлади.

Идоранинг кенг ва салқин қабулхонасида жўнроқ кўзойнакли кекса ҳарбий очиқ деразадан эшитилиб турган одатдаги шовқун-сурон ва қий-чувга нарво қилмай нималарнидир зўр бериб ёзаяпти.

— Салом, бошлиқ! — деди Астемир. Бироқ ҳарбий мирза қиё ҳам боқмади.

Орадан пича вақт ўтгач, у бирдан бошини кўтариб сўради:

— Жирасланинг иши бўйича келдингми?

— Мутлақо хабарим йўқ, — Астемир гангиб қолди, — қанақа ишлигини ҳам билмайман, бошлиқ.

— Ўзинг кимсан?

— Отқоровулман.

— Қаердан келдинг?

Астемир қаерлигини айтди. Мирза бир нямани эслади шекилли, кўнгли жўйига тушди.

— А... кутавер! Хув, ойнанинг ёнида тур.

Кўчада шовқин-сурон кучайди. Астемир деразадан пийда ва отлиқ қоровуллар орасидаги башанг кийинган ва қотма отлиққа кўзи тушди. Бу одам қўлда қамчисини ўйнатиб, кимга денг — Жирасланга ўдагайларди. Ҳа, дарғазаб осетиннинг олдида бошқа биров эмас, жонсарақ Шагдисининг жиловидан тутган Жираслан турарди... Осетин нималар деяптийкин?

Шу лаҳзада қабулхонадан шпорларини жириглатганларича бошқа хонага иккита олифта офицер ўтди. Улардан кейин бизга таниш Аральшов кўринди. Золимжери бугун полиция офицерининг парад формасида эди. У эшикнинг пешбурни олдида тўхтади. Унинг кўзлари ташвишли боқар, яхшилаб қиртишланган қуруқ ва заҳил юзисал қизаринқираганди. У Астемирга кўзи тушгандан кейин «А, сен ҳам шу ердамисан... Хўп, хўп...» дегандай бўлди.

Мирза офицерлар кўринишлари биланоқ ҳарбийчасига қотиб турди. Офицерлар кабинетга кириб кетиб, овозлари ичкаридан эшитилаётган бўлса ҳам тураверди. Астемирнинг қулогига Клишбиевнинг йўғон ва даҳшатли овози чалингандан кейин у ташқаридан кўзини олди.

Мана, эшик яна очилиб, қабулхонага газирлари фил суякли оқ парад чеккасидаги ва сур қалпоқ кийган семиз полковник илдам чиқиб келди. Унинг мўйлови, қарашлари ҳам кишига даҳшат солиб туради. Унинг ҳаракатлари, қаддам ташлашидан ҳам кескин ва қатъий феълини сезиб олса бўларди.

Ҳаммани зир титратадиган князь Клишбиев шу киши. Офицерлар полковник кетидан пилдирай бошлади.

— Қани, у? Қани аблаҳ? — деб сўрарди Клишбиев йўлидан тўхтамай. Унинг ўткир кўзи қотиб турган Аральповга ҳам, бурчақда қисилинқираб турган кабардинга ҳам тикилди. — Ҳозир бошига ит кунини солмасам Клишбиев эмасман! Бу ким?

Офицерлар мирзага саволчан тикилишди, у одатича рапорт берди:

— Пристав Аральпов маълумоти бўйича чақирилган от қоровул Баташев.

— А! Майли кутаверсин.

Клишбиев ташқарига, даҳлизга чиқиб кетди.

— Аральпов!! Юр!

Оломон дарҳол тинчиди.

КЛИШБИЕВ БИЛАН ЖИРАСЛАН

Кўзи нишиб қолган Клишбиев бир қарагандаёқ вазиятни билиб олди. Башанг кийинган осетин сафда турганида «Смирно! Равняйс!» деган команда эшитгандай тиңчиб, бошлиқлар томонга юз бурди. Жираслан отининг жиловидан маҳкам тутганича жойида тураверди. Ниҳоят, жиноят билан ушланган ва жавобгар сифатида чақирилган Жирасланнинг афт-ангоридан унинг итоатга тайёрлиги ва округ бошлиғи бўлган чўрткесар ва номдор қариндоши берадиган ҳар қандай жазони тортишга тайёр эканлиги кўрилди.

Осетин русча салом бериб гап бошлади:

— Минг афсус! Бундай иш билан келишга мажбур бўлганимдан хафаман, князь-полковник! Хўп десанг бир уяр йилқимни бераман... Янада қалинроқ бўлишимизга ёрдам берса бас...

— Дилингни оғритишганлари учун уэр, князь Хазбулат!— Клишбиев унинг гапини бўлиб, қариндоши бўлган от ўгриси томон бир қадам ташлади. У бўлса аввалгидай бош кўтармай ва қимир этмай турарди. Клишбиев гапида давом этди:— Аблах!— Агар сен юзимни шилиб олганинга одамларнинг кўзига бемалолроқ қараган бўлардим... Олло сенинг юз тубан кетишингга, бунақа шармисор бўлишингга мени ва бутун авлодимизни бизни шоҳид қилиб жазолаган экан! Сен бутун Кабардани Кавказ олдида ерга қаратдинг-а... Бунинг нималигига ақлинг етадимиз ўзи? Князь Хазбулат ўзининг қирқта энг яхши отини аймаганини, уларни дивизияга тортиқ қилганиниям биласанми ўзи?! Ўз давлати қаторида Ватанимизнинг шон-шухрати йўлида ҳаммаям жон куйдириятими? Сен шум ният билан боришга қандай журъат қилдинг? Князь князга кўз олайтирса-я! Бунақа иш ялангоёқларнинг тушига киришини биласанми ўзи! Бўл! Жавоб бер!

Жираслан миқ этмасди.

Бошлиқнинг сўзларидан дадилланган ва дилига қувонч югурган осетин князь отиз очди:

— Агар князь Жираслан зор бўлса, унга ўзимнинг энг яхши отимни берганим бўлсин! Яхши чавандоздан от айлансин. Бир отиз айтсин, бераман. Қўли қисқалик қилиб, меҳмон кутолмаётган бўлса, сўрасин, бир қўра қўй ундан айлансин. Мен жон қўшни бўлсак дейман. Агар қўлдаги бармоқлар аҳил бўлса,— Хазбулат бармоқларини ёйиб, сўнг жуфтлади,— мушт бўлади... Агар князь князни суяса

куч, суямаса пуч... Нега эпти Жираслан билдирмасдан уйимга ўғирликка келади?

— Гапларингни бари ҳикмат,— деди Клишбиев унга жавобан,— Жираслан князь эмас, балки... ўғри ва ярамас!

Шунда ташқарида нималар бўлаётганини аниқ-таниқ эшитиб турган Астемир ўз қулоқларига ишонмади. Жираслан қандай турган бўлса, қимир этмай, айбловчисига қиё ҳам боқмай, Элдор яқиндагига овулдаги йиғинда очкўз бойлар шаънига айтган сўзларни дангалига такрорлади:

— Ҳаммамиз ўғримиз, баримиз от ўғрисимиз!

Орага пича сукунат чўкди, сўнг яна дарғазаб бўлган Клишбиевнинг овози янгради:

— «Ҳаммамиз от ўғрисимиз» деганинг нимаси? Ҳамма деганинг кимлар? Ўғри сенсан! Менинг отам фамилиясида бўлганинг учун қўлиниг чилвир кўрмай турибди... Хўш, яна ким ўғри? Одил суд ҳукмидан кўрқиб одамларга қарашга журъат қилолмайдиганлардан яна ким бор?

Шунда Жираслан яна тилга кирди. У бўйнига қўйилаётган айбга эътироз билдирмай деди:

— Йўқ, полковник, мен ўзимни ҳимоя қила оламан, кўрқувдан бошимни ҳам қилиб, ханжар яланғочлаганлардан тирақайлаб қочмайман.

Шаккок Жираслан барчага яхши маълум бўлган воқеага шама қилаётганди. Ушанда Клишбиев Зол исёни қатнашчиларининг жазосини бераётганида бир овулда қаттиқ қаршиликка дуч келиб, ханжар яланғочлаган қора халқдан файтонга тушиб қочишга мажбур бўлганди. Жирасланнинг ҳозирги шамасидан унинг олови чиқиб кетди.

— Ўзингни ҳимоя қилиб бўпсан, аблаҳ! Сен ор-номус ва раҳм-шафқатга номуносибсан. Авлодимизнинг юзидаги ярадай нарсасан-ку, яна мардлик ҳақида гапиришни сенга ким қўйибди? — Клишбиев семизлигига қарамай, бир сакрашда Жирасланга яқинлашди. Ўғри князнинг хуснига ҳусн, савлатига савлат қўшиб турган ипақдай узун мўйлови чангалига тушиб қолган Клишбиев уни ғазаб билан тортди. Полковникнинг чангалида гўшт-пўшти билан юлиб олинган мўйлов қолди. Жирасланнинг даҳани қонга бўялди. Қон унинг бешматидаги тилла ранг сўқмаларга ҳам томди. Оғриқдан князнинг сур қалпоғи босиб турган пещанаси бужмайди. Қоп-қора кўзлари оғриқдан эмас, нафратдан олайиб, ўт сочарди...

— Яна нима қилиб аламингни олай, Хазбулат биродар, айт?

— Худодан қайтсин князь, — осетин шундай дея ердан Жирасланинг мўйловини олди. — Менга шунинг ўзи етади.

— Хўп, хайр бўлмаса.

Қлишбиев боягидай илдамлик билан маҳкаманинг юқури зинасига чиқди-да, тўпланганларга юзланди:

— Князларнинг мулкига кўз олайтирганларни аёвсиз жазосини бераман. Биронта ҳам исёнчи ва нобакор қолмайди. От ўғриларнинг ҳам уруғини қуритамиз! Қутқучилар ҳам омон қолмайди! Ака-ука ва дўстларингизга, ота ва ўғилларингизга шундай денглар! Набираларингизга ҳам шундай деб васият қилинглар!

Жираслан тош терилган кўчада от қўйиб бораркан, туюқ овози тарақлаб чиқарди. У ярасига рўмолчасини босар, бироқ у ҳар лаҳзада жиққа қон бўларди.

Жазодан қаноат ҳосил қилган Хазбулат бўшаб қолган зинадан кўз узмай турарди. У ниҳоят тантанавор қилиб:

— Ушн худонинг ўзи ёрлақасин! — деб қўйди.

Бу орада оломон янада кўпайди. Энди тўпланганлар орасида ўз ишлари билан келган бояги аризачилар ҳам, жавобгарлар ҳам полковникнинг мирзаси ёқн адъютанти олдида эгилиб, букилаётганлар ҳам, жанжални эшитиб югуриб келган бекорчилар ҳам, яқинроқдаги маҳаллалардан келган болалар ва хонимларини қўлтиқлаган томошаталаб офицерлар ҳам кўринишарди. Ҳозиргина бўлиб ўтган воқеа ҳаммага қаттиқ таъсир кўрсатганидан ҳаммаси типчиб, Хазбулат шотирлари билан жўнаб кетгандан кейин ҳам оломондагилар анчагача тарқалмай, йўлдаги қон юқи тошларни томоша қилишди.

ҚЛИШБИЕВ БИЛАН АСТЕМИР

Кўч тобора оғиб бораётган бўлса ҳам Астемир мирзага оғиз очишга ботинолмай ҳануз бир чеккада турарди. Қлишбиев ҳеч кимни қабул қилмай қўйган, фақат офицерлар билан қандайдир позик жанобларгина аҳён-аҳёнда унинг кабинетига кириб туришарди. Полковникнинг овози эшитилганда типирчилаб қолувчи мирзанинг қабулхонасида Аральпов ҳам ўтирар, бу Астемирга айниқса оғир ботарди.

Мана, мирза полковникнинг овозини эшитиб яна дик этиб турди:

— Аральпов билан ҳалиги... кабардинни чақир!

Аральпов силкиниб, чиройли кумуш белбоғини тўғрилади-да, қўлини қалпоғига тегизганича кабинет эшиги то-

мон шахдам қадам таплади. Остонадан берида тўхтаб, қонда бўйича полковник қаршисыда ғоз қотди.

— Анави... якка мохов ҳалиям шу ердами? — сўради Клишбиев.

— Қирсанг-чи, қовоқбош,— деди мирза Астемирни туртиб-суртиб. Астемир шундан кейин шарманда бўлма-йин деб шартта империянинг аёвсиз қиличи ёнига бориб турди.

— Хўш, нима? — сўради қоғоз ва оғир сиёҳдонлар турган катта стол ёнида округ бошлиғи. — Демак, бу осий ва эркин фикрловчими?

— Худди шундай,— деди Аральпов ахборот бериб. — Шарият пешволари бунинг устидан кўп марта шикоят қилишган. Йиғинда ҳар хил бемаъни гаплар гапирган. Катталарни ҳурмат қилмади. Ишончсиз одам!

— Шундай дегин! Сен, биродар, бунча мардликни қаердан ўргангансан?

Астемир нима жавоб қилишини билмасди. Клишбиев бўлса қандайдир қоғозга кўз ташлаб, гапида давом этди!

— Фамилиянг Баташевми?

— Астемир Баташев.

— Полковник билан гаплашганда «жаноби олийлари» ёки «жаноб полковник» деган сўзларни қўшиб айт. Буни эшитганмисан ўзи? Эшитмаган бўлсанг, ўрганиб ол. Сени нимага масжиддан четлатмоқчи бўлишувди?

«Наҳотки шу иш юзасидан чақиришган бўлса? — деб ўйларди Астемир ичиди. — Бундай бўлиши мумкин эмас. Бу овулдагиларнинг ҳам эсидан чиқиб кетган-ку». Бироқ шундай бўлса ҳам жавоб бериш керак эди.

— Инус ҳожи билан жанжаллашиб қолувдим.

— Хў, бир қишда музлаб ўлган ҳожими?

— Шундай, жаноби полковник.

— Фақат шунгами? Ҳа, бунга... уч йил... ундан ҳам кўпроқ бўлди-ку. Урушдан олдин эди.

— Урушдан олдин эди, жаноб полковник,— Астемир унинг гапини оғзидан олди. — Ўшанда дурустроқ дўнпосла-маганимга ачинаман. Хонаси келувди-да.

— Нега бундай қилдинг, биродар? Дип пешвоспавлиё одам бўлади, сен бўлсанг у билан муштлашибсан. Феълингги қара-ю! Сен тил билсанг керак, шундайми? Болаларинг борми? — Астемирга савол устма-уст ёғила кетди, уни эса «буларнинг нима ҳожати борикин?» деган ўй қийнади. — Оилангни қандай даромад эвазига боқяпсан? Қуръонни пухта биласанми? Нальчикдан нарироқда ҳам бўлгансанми? Шайх билан учрашганмисан? Чакки қилиб-

сап. Демак, қуръонни қўлга олмай қўйибсан-да. А? Ҳзирг
нима дейсан? Баракалла, қори!

— Қорилиқни йиғиштирганман, жаноб полковник.

— Хўш, энди муддаога ўтайлик. Сен, Аральпов, кета-
вер. Бу ярамасни ҳозирча қамамай турамиз. Мен сени га-
цираётганим йўқ, Баташев, — полковник кулимсиради, —
от ўғрисининг қандай жазолаганими кўрдингми? Ҳа,
шундай! — Клишбиев олдида яна Жираслан тургандай ба-
қириб қўйди. — Ватан оғир аҳволдалигида бузгунчилик
қилган ҳар қандай одам ана шундай жазосини тортади.
Шуни яхшилаб уқиб ол... Сен нима қилиб турибсан? Ке-
тавер, — у яна Аральповга ўгирилди. — Кўз-қулоқ бўлавер
ва барининг илдизини топ, ким, қанча, қаерда? Тушун-
дингми? Алави ярамас ҳали бизга асқотади. Кетавер.
Сен, Баташев, эшиқни ёпиб қўй.

Боши қотган Аральпов қўлини қалноғига тегизиб қўй-
ди-да, қораси ўчди. Астемир эшиқни ёпиб қўйди.

— Яқинроқ кел.

Аральпов сингари гангиб, юраги сал орқага тортган
Астемир бир неча қадам олдинга юрди. Бундай учрашув
унишг етти ухлаб тушига кирмаганди. Клишбиев нималар-
нидир ўйларкан, столдан бронза ҳайкалчани қўлига олди.
Уни ўйнаб туриб, Астемирнинг бошидан оёғигача разм
солди.

— Сенинг каллали ва ўқимишли одамлигингни князь
Шардановдан эшитгандим. Шунинг учун сени полк қози-
сининг муовини қилмоқчиман. Шунга чақирганман. Нима
дейсан?

Астемир нима ҳақда гап кетаётганлигини тушунолма-
й жим тураверди.

— Яқинда полкка янги одамлар олинади. Бу билан
полк командирининг ёрдамчиси князь Шарданов шуғул-
ланади. Князь сени билади, сен ҳам уни танийсан. Мен
унга айтаман. Розимсан? Хўш, сенга дабдурустдан айтиб
қўйганими тушуниб турибман. Ўйлаб кўргин-да, эртага
эрталаб етиб келгил. Жавобинг фақат «ҳа» бўлиши керак.
Тушунарлими? Бундан бошқача қанақа жавоб бўлиши
мумкин? Сени ҳурматингни қилипмиз! — полковник яна
овозини баландлатди. — Мен овулдагилар нималар дейи-
шаётганини биламан. Максидов бўлса ҳафтафаҳмлигидан
ўлган... Бизга аҳмоқларнинг кераги йўқ. Ҳозир унақа вақт
эмас. «Олло Ватан зафари ва шон-шухрати учун жонини
аямаслиқни буюради!» Ҳозирги кунларимизнинг энг би-
ринчи шиори шу. У аҳмоқ бўлса... Хўш, майли! Керакли
гапларни сенга ҳали яна айтаман. Бор. Ҳозир вақтим йўқ.

Эртага кел. Хурматингни билмасанг — мажбур қиламиз!
Аскар қилиб юбораман! — Клишбиев бақириб берди. —
Жўна!

Улка бошлиғининг биринчи қараганда ғалати кўрин-
га: қарорининг ҳеч бош қотирадиган жойи йўқ эди. Прис-
тав Аральновининг от қоровул Баташев устидан ёзган ча-
қувига ўхшаган нарсалар илгари ҳам полковникка келиб
етганди. Баташевнинг бадавлат ва нуфузли ҳамқишлоқ-
лари ҳам ундан хафа эканликларини айтгандилар.
Шхальмивоко яқинида мулла бўлган бадавлат князь, Ка-
бардин полки командирининг ёрдамчиси Шарданов ҳам
Астемирни ёмонлаганди. Бироқ чақимчилар шунда ҳам
Баташев ўқиган одамлигини, гапни бировдан қарз олмас-
лигини, тил билишини, яъни русча гапиришни, қуръон-
ни зўр билганидан ҳар қандай тортишувда егиб чиқиши-
ни албатта қайд қилишарди. Бунинг устига, кўпчилик
одамлар Астемир Баташевини отқоровул сифатидагина
эмас, яхши одам қатори иззат-ҳурмат қилишарди. Клиш-
биев бир ўқ билан икки қуёни урмоқчи бўлди. Полкдаги
иккинчи қози ҳафтафаҳмлиги туфайли ҳалок бўлганди.
Унинг атакага бориши шарт бўлмаса ҳам солдатларга
қандайдир туморнинг бало-қазодан асражаягини тушун-
тирибди. Шунда аскарлар қозидан сўзининг тўғрилигини
амалда кўрсатишини талаб этишибди. Қози Али Максидов
пана жойдан чиқиши биланоқ ер тишлаганди.

Полкка жўнатиладиган янги аскарларни қози ёки
ушнинг муовини олиб бориши керак эди. Полковник бу ла-
возимга Баташездан бошқа номзод ахтариб ўтирмади.
Чунки бириичидан, серғалва одамдан қутулса, иккинчи-
дан, Баташев сафар ва жанговар вазиятда қозилик ролини
бонлаб бажаради.

Астемир ўз тақдири, аҳтимол, болаларининг ҳам тақ-
дири ҳал бўлаётганини тушуниб турарди. У ўзини апча
қўлга олволиб, жар ёқасида турганини сезгандан кейин
бир қадам орқага чекинди.

— Мен бу лавозимга ярамайман, жаноб полковник.

— «Ярамайман»нинг нимаси? Ярайсанми, ё ярамай-
санми ўзим ўйлаб кўрганман.

— Мен бу ҳурматга муносиб эмасман, бола-чақам бор.
Таклифларингизга кўнмаслигимга рухсат этинг, жаноб
полковник.

— Таклифим хуш келмаётган бўлса, буйруқ оласан.
Бунга нима дейсан?

— Оллога аён, бошқа сўзим йўқ, жаноб полковник,
ҳаммасини айтдим.

— Бўлмаса, ҳаммасини сен эмас, мен айтаман, беванинг итваччаси! Гапни сен эмас, мен тугатаман. Сен чинда ҳам исёнчи экансан... Таклифим ёқмаётганмиш, буни қаранг-а! Муҳлат — эртагача. Азонда шу ерда бўласан. Бориб ўйла... Ёқмаётганмиш-а... А? Нима дейдилар?

Астемир отига минганда қош қорайиб қолганди. Бошини оғир жумбоқ қотираётган бўлса ҳам у отини қолдирган уйнинг меҳмоннавоз эгаларига ғиқ этмади. Улар ўтиринг деб худонинг зорини қилишса ҳам кўнмай уйига шошилди.

Қулоғини силкитиб, бурун катакларни керган оти устида овулининг ташиш ислари келаётганини билгандан кейингина кўнгли бир оз жойига тушди.

Борлиққа тун чўқди. Кун ботишдаги янги ой булутлар орасига кирар, таниш акаслар ва овулдаги биринчи иморатларнинг кўланкалари тобора яқин келарди. Кучуклар эринибгина вовуллашарди. Астемир бекордан бекорга бирдан овули, оиласи билан умрбод ажралишажагига ҳеч ишополмасди... «Йўқ,— деди у ичида қатъий қилиб.— Нима бўлса ҳам мен буларни ташлаб кетолмайман. Нимага, нимани деб ташлаб кетарканман? Кетсам ҳам урушга кетмайман.»

— Дада!— Астемир секингина эшитилган бу овоздан Лю қақирганини билди.

Лю отасини овул чеккасида кутиб тургани учун ҳозир от кетидан чопқиллаб келарди.

— Нега бу ерда юрибсан, Лю?—деди Астемир тўхтаб.

— Дада! Ҳаяллаб кетдингиз-ку!— дерди Лю ҳаяжонланиб.— Думасара нанам йиғлаяпти. У сизни қамаб қўйишган деди.

— Мапа, қамашганини кўриб турибсан-ку.

— Э, хайрият... Мен барибир эртага Нальчикка ва турмага Элдор билан борардим. Элдор менга, сени Тембот билан олиб бораман, деди. Эртага шаҳарда генераллар ва бутун Кабардин полки бўлади. Элдор билан борсам майлими?— Астемир отини ҳайдади. Лю энди узангини ушлаб борарди.

— Кўрамиз, ўғлим. Эртагача нима гап, нима сўз...

Бешинчи боб

ҚУШИНЛАР ПАРАДИ ВА ОИЛА МУСИБАТИ

Люнинг дадаси эрталабгача ойиси ва бувиси билан шималарнидир шивир-шивир қилиб чиқди. Эртасига тонг отаротмас Тембот билан Лю уйғониб, Элдорга қўшилишиб из-

ҳарга бориш учун ижозат кута бошладилар. Кўзлари жиққа ёш она жаҳл билан ўчоққа ўт ёқиб, пон ёпишга хамир қорди. У болаларининг жонсарак бўлиб туришганини сезмай, Астемирни яна шаҳарга жўнатадигандай унинг бешматини тозалашга тушди. Астемир эса ҳали турмаганди.

Буларнинг бари жуда эриш кўрипарди. Кекса напа бўлса инграб-синграб уйнинг бурчакларини титкиламоқда. Умуман айтганда, уйдагиларнинг қилаётган ишларидан Тембот билан Лю орзиқиб кутишган байрамдан хабарлари йўққа ўхшарди. Катталарнинг қилаётган бу ишларини ака-ука ҳеч тушунишолмасди.

Шу топда Элдор ҳам келиб қолди. Отасига балли уйнинг. Ясаниб олибди, ҳатто кимнингдир қалпоғи билан юмшоқ кавказча этигини кийиб келганди. Оббо, Элдор-ей! Қани энди унинг шу туришида бир кўрса! Афтидан, Элдорнинг ўзи ҳам шу топда қизнинг кўзига четан девор орқали бўлса ҳам кўринишни истаганидан бўлса керак, овозини ҳар маҳалгидан баландроқ чиқариб, Диса бева-нинг ҳовлиси томонга қараб-қараб қўярди. Сарималарнинг ҳовлисидан эса Элдорнинг овозидан безовта бўлган итнинг вовуллаши эшитиларди холос.

— Ҳой, Тембот билан Лю! Қаллаларинг пишдимми? Мен билан борсаларинг юринглар, кетдик!

— Нана,— деди Тембот хурсандчилиги ичига сиғмай.— Чақираётган Элдор. Шаҳарга юбораман, деб ваъда берувдингиз-ку.

Лю ҳам ҳиқиллай бошлади.

— Билмайман, болам. Отанг ухляпти. Озгина ором олсин. У яна далага бориши керак ахир.

Астемир уйғоқ экан. У ҳорғин овозда:

— Уларни юборавер, Думасара... Отаси қози бўладиган Кабардин полкини бориб кўришсин,— деди.

— Оҳ, Астемир нега буцдай дейсан?— Думасара ух тортди.— Уларга зарур кептими ўзи? Буларни одамдай кийинтириш керак. Нима қиламиз ташвиш орттириб?

— Боришаверсин, йиғи камроқ бўлади... Қани, Тембот, бери кел-чи... Сен ҳам кел, Лю.— Астемир Люнинг яланғоч курагига, Темботнинг елкасига шаятилади.

— Эркак одам доимо қўшин ва қурол-яроғини кўриб туриши керак,— деди кекса напа набираларининг ёниш олиб.

Думасара йиғисини аранг ичига ютиб, Люни кийинтира бошлади. Кўп ўтмай, ака-ука Элдор билан кетишга шай бўлиб туришарди.

Элдор бўлса Сариманинг кўзини ўйнатипдан ҳалиям умидвор бўлганидан шошилмасди. Қўини хонадон эса ҳамон жимжит. Нима гап бўлдийкин ўзи?

— Сарима онаси билан Раҳим дўкондорнинг аравасида кечанинг ўзидаёқ шаҳарга кетган,— деди Элдорнинг жонсарак бўлаётганини фаҳмлаган кекса нана.

— Кетди дейсизми? Раҳимнинг аравасида-я?!— деди Элдор ҳайратдан ёқа ушлагудай бўлиб.

— Нега ҳайрон бўлясан?— деди кекса нана тагдор қилиб.— Раҳим уларга ўзининг бой ва сахий одамлигини кўрсатиб қўймоқчи.

— Элдор!— Лю уни тортқилади.— Кетайлик, Элдор бўлмаса кечга қоламиз.

Элдор эндиб у ерда туришнинг ҳожати ҳам қолмаганди.

— Кетдик!

— Йўловчи аравага тушиб олинглар!— Думасара уларнинг кетидан бақириб қолди.

— Тушиб оламиз.

Элдорнинг кўнглига гулгула тушиб қолганидан у катта-катта қадам ташлар, Тембот унга аранг етиб юрарди. Лю ҳам улардан қолиб кетмай деб пилдираганича югурмоқда. У умрида биринчи бор Нальчикка, тагин келиб-келиб ҳарбий парад бўладиган куни кетаётганди-да... Бу ҳазилакам гапми ахир.

Шаҳарга келганларидан сўнг ака-ука чиндан ҳам ҳайратда қолишди. Нальчикдаги дарёнинг баланд соҳили бўйлаб кетган каттакон парк Атажуки боғи деб аталарди. Ана шу боғ олдидаги майдонда гиж-гиж одам. Болалар дарахтларга чиқиб олишган, пастда эса отлиқлар, хилма-хил аравалар, бола кўтарган хотинлар устларига черкаска кийиб, қилич янглиғ эгри ханжар таққан мўсафидлар уймалашиншарди. Дам у ер дам бу ерда хотинларнинг йиғи-сиғи қилишгани эшитилмоқда. Оналар сафдаги ўғиллари кўриб қолишга интилишяпти. Баъзи бировлар бўй чўзиб, рўмол ёки қалпоқларини силкиб қўяяптилар.

— Ўғлим, жигарбандим! Жойнамоз устида дуои жонингни қиламан...

— Қайтиб келганини кўрармикинман?

— Ўғлим, хат ёзиб тур,— дерди кимдир қичқириб.— Нарсаларингга қоғоз ҳам солдим, саводли одамни учратсанг, хат ёздир. Бу ерда мирзага ўқитамиз...

— Аслан, туморни бўйнингга тақиб ол!

Мўсафидлар обрўларини сақлаб, виқор билан жим туришар, аёлларнинг ўз ҳолига қўйиб беришганди.

Бўлималар қурол-яроғлари билан майдонда саф тортди. Аскарлар қайрилма дастали казакча эгри қилнч, хап-жар, суворийлар карабини таққан эдилар. Қурол-яроғлари ва погонлари ялтираган командирлар ўз бўлималарининг олдида сара отларда савлат тўкиб туришибди. Офицерлар майдон ўртасидаги гуллар ҳамда русларнинг оқ, кўк, қизил рангдаги байроқлари билан безатилган минбардан кўзларини узишмасди. Бўлималарнинг олдида байроқлар ҳилпирар, мўзикачиларнинг трубкалари ялтирарди.

Ниҳоят, шаҳар томонда, паркнинг орқасидаги турма девори олдида суворийлар кузатиб келаётган кўркем экипаж кўришди. Майдондаги оркестр ишга тушди. «Смирно!» деган команда янгради. Отларнинг қулоқлари диққайиб, сувлуқларнинг ишқиллагани эшитилди. Экипаж ва отличлар минбар томонга ўтиб кетишди. Сўнгра экипаждан генерал, дивизия бошлиғи ва полк командири, олифта, қўша-қўша орденли барваста полковник тушишди. Уларнинг кетида парад формасидаги полковник Клишбиев борарди.

Рапорт қабул қилиш маросими бошланди.

Оломойдагилар бошлиқларнинг ҳар бир сўзини эшитиб қолнишга ҳаракат қилишарди.

Қуёш чарақлаб нур сочар, қалдирғочлар саф тортган отличлар устида чарх уришарди. Генерал полк командиридан рапорт қабул қилгандан кейин офицерлар ва Кабарданинг аъёнлари билан бирга минбарга кўтарилди. Биринчи бўлиб округ бошлиғи ваъз айтди:

— Ватан фарзандлари, болаларим!— майдон бўйлаб полковникнинг хириллаган йўгон овози янгради.— Сизлардан зафар, шонли Кабардин полкининг жанговар ишлари ҳақидаги хушхабарлар кутамиз. Подшоҳ ва Ватан учун! Ура!

Ундан сўнг генерал, дивизия бошлиғи сўзлади, улардан кейин сўзга чиққан помдор кабардин чол генералга тараб деди:

— Агар қушлар тўдасининг бошида бургут бўлса, барча қушларнинг парвози бургутникига ўхшайди. Тўданинг бошида қарга бўлса у тўдани албатта ўлаккага бошлаб боради...

Аъёнлар вакили сўзини тугатмасдан, башанг кийинган бошқа қария, талиқли жаллоб Коцев оқ оёқлари узув, ажойиб отни минбар ёшига олиб келди. Зотдор бу отнинг ўгли кўзлари ўйноқларди. Устидаги кабардинча эгарига тилла безаклар чекилган, юганидаги тугмалари ҳам тилларанг, узангиси эса кумушдан. Бу от дивизия бошлиғига тортиқ қилинди. Шундан кейин «ура» садолари остида

худди шундай от полк командирига топширилди. Полковник тортиқ учун мишнатдорчилик билдириб, кабардинлар кўрсатаётган ишончдан фахрланаётганлигини, подшо ва ватаи учун олиб бориладиган жангларда жон фидо қилишга тайёрлигини айтди.

— Шухрати бутун армияга кетган полк тез кунда ға-лаба билан қайтажак! — хитоб қилди полковник.

— Ура! — майдон яна ларзага келди. Оркестр табрик маршини чалди.

Оркестр овози тиниши билан бўлинмалар минбар ёнидан ўта бошлади. О, бу ажойиб томоша эди! Аскарлар баланд кўтарган байроқлар, оркестрнинг кўзни оладиган трубалари, офицерларнинг ялангочланган қиличлари ва папақ кийиб, елкаларига милтиқ осган отлиқ аскарларнинг текис сафлари... мингларча туёқларнинг бир хилда тушиши... Чап-тўзон, жапгир-жунгур овозлар, хитоблар ака-укаси ҳапг-манг қилиб қўйди.

Полк тантанавор марш билан ўтди, минбардаги офицерлар честь бериб, то бутун полк ўтиб бўлмагунча қўлларини туширмай турдилар...

Лю билан Тембот отлиқ аскарлар эшелонга чиқиш учун параддан тўппа-тўғри станцияга кетишаётганини кўришмас, бунга ақллари ҳам ётмасди. Полкдан кейинда эса ниёда ва отлиқлар оломони ёнжирлаган, тарақа-туруқ қилган турли аравалар борарди. Лю билан Темботнинг отаси ҳам шу полк билан кетади-да.

Лю бошқа нарсани ҳам хаёл қиларди. Отаси экинзорларни айлапиб, кечқуруп қайтиб келади, шунда Тембот ва Элдор билан бугун ажойиб нарсаларни кўрганлигини сўзлаб беради.

Уйга қайтиб келаётганларида Лю шуларни ўйлай бошлади.

Лю учун жуда бахтли бўлган ўша кун уни оғир мусибатда ҳам қолдирди.

Шаҳардан хурсанд қайтган болалар уйга чопқиллаб кирганларида, оналари билан бувиларининг авзойини кўриб юраклари орқага тортиб кетди. Ойилари кечаси билан йиғлаб чиқиб, кўз ёшини артмаган ва ҳатто ориқлаб кетгандай кўринарди. Бувилари бўлса:

— Отангиз кетиб қолди, — деди.

— Қаёққа кетди? Нимага?

— Анчага кетди. Шундай қилиш керак, болаларим. Уни Золимжери қидириб келди.

Люнинг ҳаётидаги янги давр — отасиз кунлари шундай бошланди.

ЭЛДОРНИНГ ДИЛИ ОҒРИДИ

Элдорнинг ҳам брут жаҳон кўзига қоронғи кунлари бошланди.

У парад пайтида томошадан ҳам кўпроқ оломон орасидан Саримани топиб олиш билан овора бўлганди. Уни топди ҳам. Дарҳақиқат она-болани Раҳим дўкондор бошлаб юарди.

Раҳим дўкондорни овулда ким танимайди дейсиз? У ёши ўттиқираб қолган, ўйноқи кўзли, икки юз қип-қизил, қон-қора соқолли киши эди. Соқолидай қон-қора мўйловининг учини бурагани бураганди, унинг дўконидagi савдо ҳам чакки бўлмай, кимга молни қарзга сотиш, кимдан озроқ устама олишни биларди. Унинг дўконида керосин ҳам, карамель ҳам, туз ҳам, совун ҳам, ленталару, тўр, жияклар ҳамма вақт тайёр. Энг муҳими — яхшилаб ёшилган рус попи, пряниклар, долзарб кунларда ўроқ, қишда миҳ топиларди. Раҳим улгуржи нарса олишга одатда иккита бақувват от қўшилган ва тарақлаб юрадиган аравасида борарди.

Раҳим она-болани шаҳарга ана шу аравасида олиб келганди. Элдор ниҳоят уларни кўрди-ю, юраги зирқираб кетди. У дўкондорнинг ялтоқилигини сираям ёқтирмасди. Элдор Сариманинг юзини яхши кўролмаса ҳам назик ва гўзал қоматининг ҳар бир ҳаракати, қизнинг майдонда бўлаётган парсаларни — оркестр музыкаси ва юзларча отларнинг дукур-дукурини берилиб томоша қилаётганини кўрсатарди...

Элдор параддан кейинги кунларда Диса беванинг ҳовлисига астойдил қулоқ тутадиган бўлиб қолди. У қуюшқондан чиқиб кетаётганини ўзи ҳам сезмасди чоғи. Дўкондан арзимас парсаларни олиб келаётганида учратиб қолгудай бўлса сездирмай тезроқ кетишга шошиларди.

У кунлардан берида ўзининг бу қилигидан уялиб, даггал қиз томонга қараб юрди ва таомилга тўғри келмаса ҳам биринчи бўлиб сўрашди:

— Яхшимисан, Сарима?

Қиз Элдорни кўргандаёқ қадамини тезлатганди. У йигитдан тортиган бўлса ҳам меҳр тўла, ёқимли овозда: «Сени оллонинг ўзи қўлласин, Элдор» деб жавоб қайтарганди, йигитнинг юраги қоқ ёрилабди.

— Сени онанг билан Нальчикда кўрувдим, — деди йигит гапида давом этиб.

— Вой! Парадни кўргани борганимизда-я?

— Раҳим билан биргаликларингизни ҳам кўрдим.

— Тўғри! У аравайда бориглар деганли-да.

— Сени оллонинг ўзи сақласин. Сарима... мен кетдим.

— Сени оллонинг ўзи қўлласин, Элдор. Мен сени қўш-нимиз Думасара холавинг уйида ўтин ёриб, ашула айти-шингни тез-тез эшитиб тураман.

— Ҳа, Астемир ҳозир йўқ. Думасара холага қарашиб турибман. Ўзинг нега оёғингни тортиб қолдинг?

— Вой, Элдор, ойим чиқармайди-да... Яхши бўлмайпти!

— Ҳа, яхши бўлмайпти... Майли, сени оллонинг ўзи сақласин.

Йигитнинг юрагига яна гул-гула тушди. Бу бежиз эмасди.

Раҳим яқиндан бери Диса беванинг кулбасига серқат-нов бўлиб қолганди.

Раҳим қувлик билан иш кўрарди. Бир кунни Сарима унинг дўконига икки фунт¹ туз олгани кирганида Раҳим еб юборгудай тикила бошлади. Қиз дўкондорнинг тики-лишига дош беролмади. Армани дўкондор бўлса мўй-ловини бураб, қизга бошдан-оёқ суқланиб тикилар-ди...

— Туз дейсанми... Шунча тузни нима қиласан? Ши-ринликлардан ҳам ол...

Раҳим кабардинчани расвойи радди бало қилиб гапир-гайидан қизнинг доимо кулгиси қистарди. Бугун эса азбо-ройи ерга кириб кетай деб турганидан кулишга ҳам холи йўқ эди.

— Мана... бори шу!— Сарима пажасини ёзиб, мўъ-жавгина кафтидаги тангани кўрсатди.— Бор пулим шу.

— Эҳ!— дўкондор ғалати қилиб томоқ қирар экан, қизнинг тортиниб турганини ҳам унутди.— Сен, барно қиз, бу тангани ойингга қайтиб бер, менинг шўрлик бевадан пул олмаслигимни айт... Мана сенга туз, ширинлигу ленталар. Булар сенга.

Ҳали болалиги қолмаган қиз бундай совғаларга учган бўлса, айб эмас. Диса дўкондорнинг қизига ширин муо-мала қилганини эшитиб хурсанд бўлганидан яноқлари ло-я раиғ, бошидаги рўмолини дам ечиб, дам бойларди.

Кўп ўтмай Дисанинг ўзи ҳам Раҳимнинг дўконига борди. Янгигина келтирилган пон, пряник ва ҳолванинг антиқа ислари қорни тўйиб овқат емаган шўрлик хотинни гапга қўяёзди. Диса ўзи емаса емасдики, дурустроқ нарсани Саримага ёки еттига кирган Румнинг оғзига ту-

¹ Ф у н т — қадоқ, 409,5 граммга баробар.

тарди. Дўкондор жавондаги парсаларга суқланиб тикилаётган хотиннинг кўзларидан унинг дилидан нималар кечаётганини пайқади.

— Эримдан икки бола қолган,— деди Диса,— пешомам қурсин, ташвишдан сира бошим чиқмайди. Сен қўли очиқ одам экансан, олло давлатингни бундан ҳам зиёда қилсин!

— Ҳозир замон оғир,— деди Раҳим кабардинчани аранг энлаб.— Мусулмон доим мусулмоннинг ҳолидан хабар олиб туриши керак.— Раҳим гарчи миллати арман бўлса ҳам мусулмонлигини пеш қилишни хуш кўрарди.— Олло мусулмонга мадад қилади, мусулмон ҳам мусулмонга қайишиб туриши керак.

— Гапларинг олтип. Сенга оллонинг ўзи доим ёр бўлсин! Энди уйимга кета қолай.— Диса уҳ тортиб, тапгасини асраб юрган латтасини ечди.— Бир қадоқ нон торг, Раҳим. Сарима бўй етиб қоляпти, гоҳо уни эркалатиб турмасам бўлмайди...

— Саримага олаяпсанми? Нега бир қадоқ олаясан? Кўпроқ ол, дардингдан.

Раҳим, пима десанг тайёрман, керагини олавер, дегандай иржайди.

— Қарзимни қачон узаман?— деди Диса гавғиб қолиб.

— Шоширмайман, бермасанг, устингдан шикоят ҳам қилмайман.— Раҳим яна куйдирган калладай тиржайди.— Олавер-да!— у нон, конфет ва гуруч солинган каттагина пакет узатди.

— Олло хайрингни берсин, бахтли қилсин. Азиз одам экансан, жойинг ҳам жаннатда бўлади.

Энди беванинг кўримсиз кулбасига Раҳимнинг ўзи қаддам ранжида қиладиган бўлиб қолди. У бева билан иккита етимчасига гоҳ конфет, гоҳ ўрамали булка нон, гуруч, ёғ, қўйлакли чит, сочга тақадиган лента олиб келар, ҳатто дўкондор кўрганда четан ёнидаги чуқуридан аранг кўзгаладиган Пари деган қари ит ҳам четда қолмасди.

— Қизинг кўҳликкина экап,— деди Раҳим Дисага бир куни.

— Оллога минг қатла шукур,— деди Диса ўшанда,— қизим ҳозирча бало-қазолардан омон.

У зийрак бўлганидан Саримани меҳмон билан ёлғиз қолдириб чиқиб кетарди.

Диса овулдаги гийбатдан бўшамайдиган хотинларга ўхшамас, ақли ҳам ўзига яраша эди. Овулда бирорта одам қазо қилгудай бўлса, Диса то уни мазорга қўйиб келгушларича азахонадан қимирламасди. Сўнгра бошқа

гўяндалар дод-Фарёд қилишаётган бўлса ҳам у марҳумнинг ҳурматиши бажо келтириб, жимгина уйга қайтарди. У ҳозир ҳам Раҳимнинг хатти-ҳаракатиши сезиб юрган баъзи одамларнинг гапларини эшитмаганга олар, ўзини гўлликка соларди. Бироқ юрганида ҳам, турганида ҳам сўр бериб Саримани бахтли қилишни ўйларди. Бу ўй унинг бутун вужудиши қамраб олганди. Яхши меҳмоннинг совға-саломларидан юраги қоқ ёрилган Рум унинг олдига чопқиллаб келиб, чиройли қоғоздаги кофетини ёки хўрозқандини кўрсатганида Даса Сарима меҳмон билан холи қолсин учун уни ёнидан жилдирмасликка ҳаркат қиларди.

Раҳим Саримага яқинроқ ўтириш пайидан бўлар, гоҳо қўли бехосдан қизни кифти ва сочларига тегиб кетарди. Қиз етимликда ўсганидан эрта ўлиб кетган отасининг ўрнини босаётгандай кекса одамнинг эркалатишларидан чўчимас, аксинча таскин топаётгандай бўларди. У меҳмондан тортинмай ўйнаб-кулиб ўтирар, онасининг ўша сайилда бери Элдорни ёқтирмай қўйганини, бу меҳмон серқатнов бўлиб қолгандан кейин яна бадтар ёмон кўра бошлаганини хаёлига ҳам келтирмасди. Сарима қўшниси Думасара холанинг ҳовлисидан Элдорнинг овозини эшитиб қолиб, четан деворга югуриб қолса онаси ҳар гал: «Сарима, четага ёпишгани уялмайсанми, кичкина бўлмасанг... Бор, ишингни қил»,— деб бақириб берарди. Раҳим бўлса худди уйнинг эгасидай бемалол оғилга кириб, сигирининг тупроқ юқи биқинига шанатилаб қўяр ё бўлмаса мўйлов бураб, Сариманинг уришқоқ товукларига дон бераётганини томоша қилиб турарди-да, тишининг оқини кўрсатиб:

— Аनावи кичкинасига дон бер! Феълингни кенг қилавер, у ҳам сенга ўхшаб ҳали кичкина... Сарима, ёш бека бўлиш яхшими, а, нима дейсан? А? Нега жавоб бермайсан?— дерди.

— Мен музика ва ўйинни кўпроқ севаман,— дерди Сарима соддадиллик билан.— Мусаникидаги удж эсингиздами? Ушанда ўйнаганими кўрдингизми?

Раҳимга бу хотираларни тинглаш ёқмасди.

Сарима бир куни опасига билдирмай лии этиб олмага чиқиб, қўшни ҳовлига қарагандан кейин, у-бунинг фаҳмига ета бошлади. Ушанда у Элдорнинг овозини эшитиб қолувди. Қараса, Элдор чиндан ҳам бор бўлиб, Тембот билан жўхори суғоришаётган экан. Лю ҳам уларнинг олдида ўралашарди. Шунда кўнгли анчадан бери ёришмай юрган қиз очилиб-сочилиб кетди. Элдор ва ҳатто кичик дўстлари

Тембот ва Лю билан учраштирамай қўйган опасининг ноҳақлиги энди жуда билинди. У овозини сал чиқариб:

— Лю! Тембот!— деди.

Унинг жарангдор овозини эшитган ака-ука билан Элдор дарров қарашди.

— Вой, Сарима!— Лю суюниб кетди.— Бу ёққа чиқинг. Нега кирмай қўйдингиз?

— У эрга тегяпти,— деб қўйди Тембот катталардай тушунтириб.

— Нималарни валдираяпсан, Тембот?— деди Сарима кулиб.— Кимга тегмоқчи бўлибман, селгамасми ишқилиб?

— Йўқ, менгамас,— деди Тембот ўзини бояғидай тутиб,— Раҳим дўкондорга тегаркансиз. Буни Думасара ойим билан бувим гаплашишганда эшитдим.— Тембот шу топда бу ишга баҳо бериб ҳам қўя қолди.— Чакки қиялисиз, Сарима. Раҳим қари ва бемаза, Элдор яхши.

— Ҳой, маҳмадана, пшингни қилсанг-чи!— яна ишга киришган Элдор унга бақриб берди.— Сарима нима қилишини ўзи билади.

— Раҳим уни олиб кетади,— деб қўйди Тембот маъюс.

Лю «ҳали гап шундайми?» дегандай бурнини торта-торта дам Элдор томонга, дам қизнинг боши кўриниб турган четан томонга термуларди. Сарима индамай қолди.

— Қанақасига? Бутунлай олиб кетадими?— деб сўради Лю ўтакаси ёрилгудай бўлиб,

— Зарари йўқ,— Элдор ясама осойишталик билан гапида давом этди,— бизни эсидап чиқармайди... Тўғрими, Сарима, унутмайсан, а? Билиб қўй, эрга тегсанг, уйланганимда қарашсан,— у гапининг кетини ҳазилга бурган бўлса ҳам овозида алам ва изтиробда эканлиги сезилиб турарди.

— Сарима? Яна чиқдингми? Уялмайсанми?— қўшпи ҳовлидан Дисанинг овози эшитилди.

Очилиб-сочилиб турган қизнинг хурсандлигига чўп тушди. У опасининг шамалари, бақриб беришлари, сич-чиклаб, диққат билан, гоҳо ташвишли боқишлари, ўзингга қараб юр деб қийин-қистовга олишлари тагида нималар борлигини эндигина тушунди... Қиз ҳангу манг бўлиб қолганидан ўзига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмасди. Дарҳақиқат кўп ўтмай қиз Элдорни кўрган куннинг эртасигаёқ Раҳим уларниқига яна бош суққанда ҳаммаси тугал аён бўлди қўйди.

ДАҲШАТЛИ КҮН

Бу ҳодиса бутуп жематни ҳайратга солди. Раҳим дўкондорнинг тарақа-туруқ қилиб келаётган араваси Диса беванинг ҳовлиси олдида тўхтади. Дарвоза очилгандан кейин эса ичкарига кирди. Шунда одамларнинг шубҳаланишига ҳам ўрин қолмади. Агар ясан-тусай қилган эркан устига гилам ташланган аравада бировнинг ҳовлисига бош суқса, унинг фақат биргина мақсадда келганлиги аён бўлади қолади... Аравадаги гиламнинг тағида нималар бор экан? Кўёв қандай қалин олиб келганикин? Энди овулдагиларга шулар тинчлик бермасди.

Араванинг тарақа-туруғи билан Дисанинг хурсанд овозини Баташевлар хонадонидогилар ҳам эшитишди. Омади келганиданми ё желмаганиданми ҳар қалай бу вақтда Элдор ҳам шу ерда бўлиб, болалар билан томорқада уймалашарди.

Тембот билан Лю Элдорнинг ранги оқариб, боши қуй солинганини ва лабларигача титраб кетганини кўришди. Бироқ на Элдор, на Тембот, ҳатто на Лю ҳам қўшни ҳовлида бўлаётган нарсалардан гик этиб оғиз очишмади. Сарималарникидан эса кичкина Румнинг ирғишлайётгани, афтидан қизалоқни хурсанд қилаётган Раҳимнинг: «Бу еримда ҳам бир нима бор. Бешматимнинг ичини қара чи...» — деган сўзлари эшитиларди.

— Жуда қўлинг очиқ-да! — дерди Диса. — Мунча уринмасанг? Худога шукур, меҳрибонлигингдан бојаларимнинг қорини тўқ.

— Зарари йўқ, қўявер, — дерди Раҳим гўлдираб, — буларнинг бари чин юракдан... Гўзалинг қаерда ўзи? Унга ҳам аталган нарсалар бор.

— Сарима! — кичкина Рум жарангдор овозда чақирди. — Бу ёққа чиқ. Сарима, манави пряник ва конфетларимни кўргин.

— Сарима, гўзалим, бу ёққа кел! Меҳмонни кутиб ол. — Сарима онаси оғзидан «гўзалим» деган сўзини беришчи эшитиши эди. — Қани, бўл, тезроқ чиқмайсанми? — Диса сабри чиндамай чақира бошлади.

Элдор ишдан тўхтаб, астойдил қулоқ соларди. Шу пайт уйнинг эшиги очилиб, Сариманинг «чиқяпман, напа» деган овози эшитилди. Элдор яна чопқини қўлига олди. Тембот билан Лю катта дўстларининг қай аҳволдалигини кўриб турганларидан ва Сарималарникида бир корҳол бўлишини тушунганларидан қовоқларини уйиб, миқ этмай туришарди. Ака-ука Элдорга ачинишар, айни пайтда Са-

рималарникида бўлаётган ишлар уларни жуда қизиқтирар ҳам хавотирга соларди.

Уларнинг ўйлагани тўғри чиқди. Сарималарникида кўз очиб юмгупча галати ишлар рўй берди.

— Кўзингни оч, ярамас!— дерди Диса шанғиллаб.— Болаларинг оқ нонни асал билан ейди-я. Мен сени ганимни қайтаргин деб туққанмидим? Умрим бўйи ўзим емай-ичмай сенга тутдим, бахт эшигини тақиллатаётганда нега энди онангнинг гапига юрмайсан? Қаёқдан димоғ пайдо қила қолдинг? Сен унинг оёгининг гардигаям арзимайсан. Мени гупоҳга ботирма! О, отанг тирик бўлганида қанийди!

— У Саримани уради,— деди Лю гумонсираб.

Тембот нима деркин дегандай Элдорга қаради. У бўлса, тишини тишига қўйганича ишдан бош кўтармасди.

Даҳлизда кекса нана, ундан кейинда Думасара кўринди. Қўни-қўшниларнинг узун исқирт кўйлак-иштон кийган ва сочлари пахмайган ўғил-қизлари четандан мўралаб туришарди.

— Ай, ай, ай,— дерди кекса нана хавотирланиб югуришиб келган товуқларни ҳайдаркан,— киш, киш, киш, еб тўймаслар... Инус ҳожи Узизани қанақа қийнагани эсингдами, Думасара, ўшанда қутқаргани чопудик-а?.. Қўшниларимизнинг ишига яна аралашмасак дейман-да...

— Аралашолмаймиз,— деди Думасара.— Ҳозир уйимизда эркак йўқ... Агар Тембот демасак.

— Ойи, у Саримани урадими?— деди Лю ойисига ташланиб.

— Буринингни арт. Нега иштонингни йиртдинг?

— Темботнинг таёғи илиб олди.

— Елгон! Ўзи яна покка чиқди.

— Овқатга келинглр... Элдор! Уйга кир, овқатланадиган пайт бўлди. Ана тарғил ҳам келиб қолди.

Тарғил сигир чиндан ҳам дарвоза олдида маъраб-маъраб қўярди. Баташевлар хонадонини Инус ҳожининг уйидан ажратиб турадиган четанинг нариги томонидан тўрт йилдаги бери гиқ этган овоз эшитилмасди. Нега деганда, уйнинг эшик-деразалари миҳлаб ташланган. Раҳматли ҳожининг узоқ қариндоши ва меросхўри Нурғали Элмуродов Дисанинг қизларига ногиҳон каравот ҳадя қилган ўша сув тошқини ва Баташевлар хонадошида ўғил туғилгандан кейин овулни тарк этиб, ҳожи амакиси сингари олис сафарга жўнаганди. Шундан сўнг уруш бошланиб, су сэйёҳ дом-дараксиз бўлиб кетганди.

Энди ҳамма ёқ тиңчигандай кўринар. Элдор, Тембот ва Лю қуюлиб пишган сўкбўтқани бемалол еб, кетидан сўт ичиб ўтиришарди. Аёллар таомилга кўра эркаклар борида дастурхонга ўтирмай, уларга хизмат қилиб туришарди. Элдорнинг қовоғи ҳалиям очилмаган, аёлларнинг кўзлари танвишли боқарди.

Кекса напа сигир соққани чиқди.

Шу лаҳзада унинг қичқирини ва бошқа хотин-халажлар овози эшитилди.

Думасара юраги така-пука бўлиб, ҳовлига ташланди. Рақси қув ўчиб кетган ва қалт-қалт қилаётган Сарима бўлса унга томон чопиб келарди.

— Мени қутқаринг, биби! Онам мени ўлдириб қўяди!

— Нима бўлди? Нима бўлди?— деб сўрарди Думасара қизни бағрига босиб.

Кекса напа қўлида челақ билан ҳовли ўртасида турар ва Сарима ҳозиргина ўтган четандаги тешиқдан кўзини узмасди. Қўлига оғир ва узун сих ушлаб олган, эғнидаги қишлик кўйлаги ёғимланган Диса ана шу туйнукдан ўтиб олишга уринарди.

— Уни ўлдираман!— деб бақирди газабдан ўзини йўқотган Диса.— Оҳ, уни туққанимда босиб ўлдириб қўя қолсам бўлмасмиди-я! Агар уни бу шахтидан қайтаролмасам, илойим кўзим кўр бўлсин, оллонинг қарғишига қолай! О, ношукур қиз, умрим бўйи бошимда кўтариб келдим-а... Уни ўлдирсанг ҳам кам! Қўйворинглар мени!

Диса алоҳа туйнукдан ўтиб олиб, қизни бекиниб олган уй томон ташланди. Думасара унинг йўлини тўсди:

— Уйимда бировга қўл кўтартирмайман. У менинг меҳмоним, ҳимоя қиламан...

— Агар ўз қўлим билан жонини суғуриб олмасам, олло жазоласин мени! Бу ёққа чиқ, қанжиқ!— бақирди Диса қўлидаги сихини ўйнатиб.

Элдор билан Тембот Думасарага ёрдамга ташландилди. Лю Дисани ўхшатиб сўкар, уйнинг бурчагига қисилиб олган Сарима бўлса ёш боладай йиғларди.

Элдор эшик олдида қўлларини ёзганича бақувват гандаси билан уни тўсиб турарди. Божасининг ҳовлисидаги қий-чувни эшитган Баяцо бува кўчада ўпкасини қўлтиқлаганича югуриб келарди.

— А! Ҳали сен ҳам шўердамисан!— чийиллаб юборди Диса Элдорни кўргандан кейин.— О, ярамаслар! Шияларинг шумиди? Йўлимдан қоч, қашшоқ қул!

У сих билан туширмақчи бўлганди, Тембот ўша лаҳ-

занинг ўзида қоплондай сапчиб, снхга икки қўллаб ёпишди-ю, бироқ оғриқдан инграб қўйиб юборди.

— Иссиқ экан!

Диса азиз меҳмони бўлган куёв болага кабоб пиширган сихини кўтариб чиққан экан. Қизиган темир Темботнинг қафтларини жаз этиб олганди. Думасара билан Элдор Темботга ташланишди. Диса бўлса ўзини эшикка урди.

Шу лаҳза Люга топқирлик ва эпг муҳими куч қайдан келганига ҳайрон қоларди киши! У лип этиб скамейкани эшикка суриб қўювди, Диса унга қоқилиб думалади.

— О, шайтопнинг малайлари!— деди Диса додлаб.

Элдорнинг эшикни яна тўсиб олиши учун шунинг ўзи кифоя эди.

— Киритмайман, олло шоҳид! Кет...— деди у Дисага ўдагайлаб.

— Мен ҳам шундай дейман!— деб қолди Баляцо бува.— Агар яхшиликча чиқиб кетмасанг, илигингни синдираман!

— Худо ҳаққи, ё қизимни беринглар, ё бўлмаса бу уйни остин-устин қилиб ташлайман!

Бу кексайиб қолган хотиннинг шунча кучни қаёқдан олганига сира ақл бовар қилмасди.

Аральпов куркасини отиб қўйган кунда бўлганидай Диса бирданига шаштидан тушиб, ер чўкиб қолди.

— Саримамни беринглар!— дерди у ёлвориб.— Мени куёвни олдида шармисор қилманглар... У... У...

— Нима у?—Баляцо бува унинг гапини илиб кетди.— Ким у? Сенинг Раҳим дўкондорингни? Қизингни унга бериб нима иш қилипсан ўзи? Қизинг унга обаки дандондай гап... Оғзида битта тиши йўқ, сўлаги оқиб юрадиган дўкондоринг уни роса шилмоқчи... Бундан уялишинг керак, Диса...

— У ҳали гўдак-ку!— ўғлининг куйган қафтига лой чаплаётган Думсара ҳам ҳақини кетказмади.

Тембот ойисининг пинжига тикилганича Элдорга, кечир, хато қилдим, дегандай гупоҳкорларча қараб турарди.

Мажолсизланиб, эсини йўқотиб қўйган Дисанинг қулогига теварак-атрофидагиларнинг насиҳатлари ҳам, қизининг пиқ-пиқ қилаётгани ҳам кирмасди...

Куёв, яъни Раҳим бу вақтда нима қиларди дерсиз?

Раҳим хийла вақт Пари деган қари ит билан каллаларига илинган тўрвалардаги жўхорини карт-кارت чайпаётган отлари орасида қолди. Муто исмли, кўзига оқ тушган

Чүтүр аравакаш йигит бу ҳисобга кирмасди, нега деганда, у ҳар маҳалгидай ҳозирги ғалвага парво қилмай, аравада пишакка кетганди.

Аравадаги совғаларнинг ҳаммаси туширилмаганди.

Келишга ва қайнонага аталган янги қўйлақлилар, пош-наси баланд ботишка, Румга аталган кўйлақ ҳали аравада эди...

Раҳим ишнинг пачаваси чиқаётганини сезгач, шармап-да бўлгандан кўра қочиб қолган маъқул деган қарорга келди.

— Э, Раҳим,— дерди у ўзига ўзи,— пўнг бош, аҳмоқ экансан! Мана қўли очиқлигининг оқибати! Ҳой, Муто, тапбалбойвачча! Кўзингни оч!

Муто ўлиб-тирилаётган хўжайинидан «нима гап?» деб ҳам сўрамади, ҳатто пишагини ҳам бузмади. Аксинча, кичкина Рум ҳайрат ва қизиқиш билан ҳамма яшик ва бурчақларни титкилиб, совға-саломларини қидираётган сахий амакисини кузатарди. Раҳим қўлига илинган ни-майкп бўлса — лента, шарф, ойнакни, барини аравага ташлайверди. Ниҳоят, Рум еру кўкни ишонмайдиган чу-вакка ҳам қўл чўзди.

— Унга тегманг,— деди Рум дўкондорни огоҳланти-риб.— Нанам келсалар, уришиб берадилар. Унга мени ҳам текизмайдилар.

— Тегма! Тегмамиш-а?— деди Диса қайтгунча иши-ни битиришга шошилаётган Раҳим вайсаб.— Муто! Оббо дангаса махлуқе, яна чўзилдингми! Муто, манавини ара-вага олиб чиқсанг-чи.

Муто парво қилмай, чувакни аравага ташлади. Илга-ри анграйиб турган Рум ҳўнграб йпғларди.

— Э, қанақа бемаза қизсан! Сени савалаш керак. Ба-қирма. Ма, конфетни ола қол.

Рум конфетни олиб овунди. Раҳим бўлса ўзини оқлаш учун нуқул ўзига:

— Ҳой, жудаям аҳмоқ бўлган экансан-ку, Раҳим! Сени лақиллатишганини қара-я... Орқага қайтар, Муто, кетдик...

— Кетсак кетибмиз-да.— Муто дарвозани очди-да, араванинг ўриндигига ўтирди.

У ташқарига чиқиб олганларидап кейин дарвозани ёпиб қўймоқчи бўлувди, лекин Диса билан учрашишдан хавотирланаётган куёв тўра уни шошира бошлади. Ара-ва тарақа-туруқ йўлга тушиб, кетидан кучуклар қувлади, четайдан болалар мўралашди. Хотин-халаж кўчани чан-гитиб кетаётган аравадан анчагача кўз узмай туришди,

сўнг уйларининг олдида тўда-тўда бўлишиб, лаблари лабларига тегмай вайсай кетдилар... Бироқ қизиқ воқеа ҳали елдинда эди.

ДАҲШАТЛИ ТУН

Лю билан Темботнинг омади келди. Саримани ҳар қандай панду насиҳат ҳам уйига қайтишга мажбур қилолмасди. У йиглаб, Думасарага уйингизда қолай, мени сақланг, деб ялишиб-ёлвора бошлади. Сариманинг қолиши, ойилари ва кекса пана билан уни қўриқлаяжақлари ақаукага ёқарди, албатта. Қизиқчиरोқ бўлган Тембот қувилган кувёга «Раҳим дўрдоқ» деб лақаб қўйди. Ҳагто доим босиқ юрадиган Думасара ҳам бу лақабни эшитганида кулиб юборди.

Сарима эртами, кечми барибир уйига қайтишини ўйлаганида юраги орқасига тортиб кетарди. Онаси уни ўлса ҳам кечирмай, қайсарлик қилгани учун ўз айтганида турaveraди. Қиз онаси ҳозирча жим турганидан тағин бир бало чиқармасмикин, деб баттар ваҳимага тушарди.

Она нимаикин қилса ҳаққи бор эди албатта. Диса қизини уйига бемалол олиб кета оларди. Бироқ у қўни-қўшнилари қизига бераҳм экан, деб юришмасин деган хаёлда бунга шошилмас, зимдан иш юритишга аҳд қилганди. У бу ишга киришди ҳам.

Раҳим кўп ўтмай Дисани дўконининг осғонасида кўрди. У бу ёғи нима бўларкин, деб типирчилаб қолганидан ўзини бир тўн газламани ўлчаш билан оворадай кўрсатарди.

— Яхшимисан, Раҳим.

— Э, яхшимисан, яхшимисан! Қалайсан?— Раҳим сеш кўтармай жавоб қилди.

— Аҳволим ёмон, худонинг ғазабига учрадим. Оллога нима гуноҳ қилган эканман ўзи? Тентак қизимни бахтли қилиш ниятдалигимни ўзинг биласан-ку?

Совға-саломларини ўғрилардай олиб қочганига дашном эшитмаган Раҳим бошқача муомалага кўчди.

— Сендан жонимни ҳам аямаганлигимни биласан, Диса. Қизинг бўлса обрўйимни ер билан битта қилди.

— Ҳа, галинг ҳақ, худо бор қилгур. Олло ҳам исминини бекорга Раҳим қилмаганда. Мен сенга заррача айб қўймайман. Поннукур қизга чўпни ҳам раво кўрмаслик сенинг измингда.

— Ай, ай, ай, Сариманинг қилган ишини қара-я! Мен

совға қилган нарсалардан юз ўғириб нималик бўлмоқчи дегин? Бировнинг каталаги-ю, шармандалик-а... нимаиди? Апави йигит бору... Ай, ай, ай.

— Вой, асти қўяверасан, Раҳим!

— Мен у йигит билан гаплашиб қўяман ҳали! Агар ҳозир йигит эмас, савдогар бўлсам, эркакликни йигиштириб қўйдим, деган гап эмас...

Раҳим шундай қилиб, ўзи ҳам сезмаган ҳолда Дисанинг измига туша бошлади.

— Ҳақ гапни гапирасан-да, Раҳим! Чинакам олишувда кимнинг энгиши ҳали помаълум-ку... Сарима сеники бўлади, ҳа, шундай, шундай. У тентакликдан поз-фироқ қилаётган бўлса, сени ҳамма эркаклардай иш тутсин дегани бўлади... Шунақа ўзи, қиз боланинг поз-таманноси бўлади-да... Шунақа ўзи...

Раҳимнинг бу вақтда кўзлари ёнар, Дисанинг сўзларини жон қулоғи билан тингларди.

— Нима демоқчисан, Диса?

— Нима дердим? Жуда жўнгина иш-да. Сен қайлигингни ўғирлаб кетишинг керак.

— Ўғирла дейсанми?

— Ҳа! Сарима қўшнимникида, унинг кираверишдаги хонада дераза ёнида ётишини биламан. Деразани очсанг, бас, Сарима сеники. Араванг бўлса бор, отларинг яхши... Ҳақингга ким кўз олайтира олади, Раҳим? Сенга айтмоқчи бўлганим шулар.

Дисанинг бу сўзлари Раҳимга жуда хуш ёқар, тунги қиз ўғирлаш манзараси кўзига аломат кўринарди. Дарҳақиқат, тортинчоқликни йигиштириб, дадил иш кўрса қиз қўлга кирди ҳисоб-да.

— Сен яхши ўйлабсан, Диса. Менга бунда қарашасанми?

— Олло шоҳид, қарашаман.

Диса билан Раҳим ишга кирнишиди.

Аввало ёрдамчиликка содиқ, довюрак ва бақувват одам керак эди. Маккорлик билан шум ният аралашган жойда пул мададга келмай нима қиларди дейсиз. Раҳим тез орада таниш савдогари орқали бу ишга бош йигини топди. Батога деган болқор овулидаги эронлик дўкондорнинг ўғли Абдул мўмайгина пул эвазига бу ишга бош қўшмоқчи бўлди.

Аравани яхшилаб мойлаб, гилдиракларини қанор тикиладиган мато билан ўрашди. Йўлга чиқишдан олдин Абдул билан Муто аравакаш рус арогидан роса тортиб олишди.

Тун зимистон қоронги эди. Диса кечқурушни четан-дан қўшнисининг уйига кўз тикиб ўтказди. Уларнинг кўзлаган ишига ҳеч ким ва ҳеч нима монелик қилмайдигандай кўринарди. Диса ошхонага ёндош хонанинг ойнасида қизишнинг қораси икки марта кўринганини илғаб олди. У бу хонада кекса нана билан болалар ётишини биларди... Энди ўша уйда Думасара ҳам ётадигандай кўринаяпти, ўшандаям барибир! Эркак бор уйга бош суқишдан худо асрасин, хотин-халажни бир ёқлик қилиш, ўрни келганда чўчитиб қўйишдан осон иш йўқ.

Дисанинг ўйлагани тўғри, Астемир кетгандан бери аёллар билан болалар бир уйда ётишарди. Улар барвақт, соат саккиздаёқ ётиб қолишарди.

Саримага дераза ёнидаги ёғоч каравотга жой солиб беришганди. Кечаси уйдан битта-яримтанинг ташқарига чиқадиган пайтици пойлаб туриб, уйга бостириб кириб, қизни чангаллашу, аравага босиб қочиб қолиш керак эди. Арава эса бирорта бекорчи дайдининг кўзидан йироқроқ бўлсин деб, Дисанинг ҳовлисида кутиб туриши керак эди.

Абдул четан деворни бузиб, аравада Баташевларникига бостириб киришни таклиф қилди. Бироқ Диса бундай қилинса бу ишда менинг қўлим борлиги билиниб қолади деб шама қилиб, бошқача режани олдинга сурди.

Қиз ўғрилари, яъни Раҳим билан Абдул ўлжави четан девордан оширишлари билан Диса дарвозани очиб юборади. Шундан кейин арава Батобага, Абдулнинг отасивякига қараб ёзиллайди.

Ҳамма нарса иш ўнгидан келишидан дарак берарди.

Иш олдиниغا мўлжалдагидай кетаверди.

Мойланиб, гилдираклари латта билан ўралган арава Дисанинг ҳовлисига унсиз кириб келди. Диса дарвозани дарҳол ёниб қўйди. Раҳим билан Абдул барзанги Баташевлар хонадонининг олдидаги буталар орасига яширишиди, Диса бўлса четан девор ёнига чўкди.

Раҳимда жасорат деган нарсадан заррача ҳам йўқ, бу ишнинг хатарли эканидан қўрқади. У иши чаппасидан кетгудай бўлса, нима билан қутула олишини ўзича ўйлаб олгандан кейин айтарли хатар йўқ, деган фикрга келди.

Унга ким ўқ узарди? Ким ханжар ўқтала олади? Гўдак Тембот билан зумраша Люми? Раҳим шунда ҳам бунига юраги бетламай Абдулга ичкарига киришини буюрди. У кабардинчани яхши билмаганидан фақат бир пар-

саши, Раҳим тушунтиргандай сочлари қоп-қора ёшгила қизни, «жуда ёш», нардай енгил, дераза ёнида ётган қизчани олиб чиқиш керақлигини уқиб олганди. Буни қойил қилсанг, яхшилаб зиёфат қилиб, юз сўм бераман, деганди.

Ниҳоят, эшик ёғирлаб очилиб, зинада аёл киши кўрипти. Бу Думасара бўлиб, ўзини четга олди.

Раҳим Абдулнинг биқинига қаттиқ туртувди, у ўзини очиб турган эшикка урди. Раҳим Думасара қайтмаётганимикин деб олазарак бўларди.

Лю бу кеча Сариманинг ёнида ётганди. У хобида тепасида кимнингдир энгашиб турганини сизди. У ойм одатдагидай кўрпамни тўғрилаб, силаб қўйса керак, доб кутиб турди. Бироқ тепасидаги напа эмас, ҳарс-ҳарс қилиб оғзидан гуғиллаб ароқ ҳиди келувчи бошқа одам ёди. Лю кўзини очиб, кимнингдир пахмайган сочли хумкалласини, узун ва бесўнақай қўлини кўрди-ю, чиққириб юборди. Бундан Сарима ҳам уйғониб кетиб, ҳалиги даҳшатли нарсага ҳайрон бўлиб тикилди. Абдул қизга чанг солди. Сарима додлаб Люга ёпишди. Сарима билан Лю бир-бирларига маҳкам ёпишиб олганларидан Абдул орқага тисарилиб, қўрқинчли овозда:

— Раҳим, бу ёққа кел! Қарашвор!— деб бақирди.

Софдил Абдул чекинишни истамасди. Бироқ уйнинг гапи кўчага тўғри келмади! Энди ташқаридан ҳам овоз эшитиларди. Бу болаларининг ёнига чопган Думасаранинг овози эди. Раҳим бўлса аллақачон четандан ошган ва қўрққанидан: «Вой аҳмоқ! Вой аҳмоқ!» дея отларини қамчилар, аравасида чиқиб кетмоқда эди.

— Ўғри тушди! Ўғри келди!— Баташевлар хонадоида қий-чув кўтарилди.

Абдул қочиб қолди.

Тундаги бу шовқин-сурондан безовта бўлган қўни-қўшнилар қўлларига илинган нарсани кўтарганча Баташевларникига югуришарди. Ҳамма ёқни кучукларнинг вовиллаши босиб кетди...

Абдул чап бермоқчи бўлди. Бироқ сийганиб кетиб, чуқур ариққа ағдарилиб тушди. У шалаббо бўлиб, ариқдан чиқди-да, ичида Раҳимни сўка-сўка нотаниш овулниг боғ ва жўхоризорлари оралаб қоча бошлади.

Ўтакаси ёрилган Диса уйида биқиниб, Румни тиқчи-тиш билан овора эди.

Кичкина Лю ўзи ҳам кутмаган ҳолда Дисанинг макропа режасини барбод қилди ва яна койплиж байрамидегидек Сарима онасининг жонига оро кирди.

...Раҳим дўқондор шу воқеадан сўнг апчагача дўқонида кўринмади. Унинг дўқони ёпиқ турар, у-бу нарса олгани шаҳарга ёки қўшни овулга қатнашга мажбур бўлган одамлар аламларидан уни тоза гийбат қилишарди.

Олтинчи боб

МАРДЛИК СИНОВИ

Ҳадр-қиммат деган нарса ҳаммада бирдай эмас. Бу ҳақиқатни одамларга қайта-қайта эслатиб туриш учун азалдан бери мардлик ва қўрқоқлик ҳақидаги ҳикоятлар айтиб келинади. Одамлар мабодо қўрқоқдан сўз очсалар, ўша заҳотининг ўзида мардлик ва жасоратга мисол келтиришга ошиқадилар. Бизнинг Шхальмивокода ҳам Астемир кетгандан кейин шундай бўлди. Саримага кўз тикиб шармандан шармисор бўлган Раҳимнинг қўрқоқлик ва қўёнюраклиги ҳақида гап очилгудай бўлса, гарчи қайлиқ ўғирламаган бўлса-да, округ бошлигининг айтганини қилмай ғойиб бўлган Астемир Баташевнинг мардлигини тилга олмай қўйишмасди...

Раҳим қиз ўғирлайлик деб роса шарманда бўлди, эр кишига муносиб синовга дош беролмади. Астемир бўлса айни пайтда мардликнинг бундан ҳам оғир синовидан ўтди. Бунинг ҳикояси шундай.

Гумар қайсар Астемирнинг ғойиб бўлганлигини биринчи бўлиб хабар қилиши керак эди. Чунки Астемирнинг бу иши лақмалик бўлиб, қодиро ва ватанга хизмат қилишдан очиқдан-очиқ бўйин товлаш эди-да! Бироқ Гумар ўзини ўзи қўл-оёғини боғлаб берди. У Кабардин полкини кузатиш маросимида роса маишат қилиб, кайфда Баташевини борса келмас жойга менинг ўзим юборганман, деб валақлаб қўйди.

Диса Астемир албатта зуннор тақиб келади деб шангилларди. У бунда кофирлар кўкрагига тақадиган зуннор мусулмонни мурдор қилишини кўзда тутарди.

Одамлар Астемирнинг ғойиб бўлганлиги билгулларича у анча жойга етиб олди.

У дастлаб Думасаранинг авлоди бўлган эски Адигей дўстларининг манзилини топиб олди. Бу ерда бир печа йил турса хавф-хатардан холи бўларди. Бироқ Астемир Секор туришни ёқтирмайдиганлардан эди.

Бу ерга савдогарлар шаҳри бўлган Армавир яқин. Армавириги кабардинлар Шхашохиж дейишар, бу бошни

сотиб олиш, деган маънони билдирарди. Крепостной хуқуқ мавжуд пайтларда бу ерга крепостной деҳқонларни ҳайдаб келиб уларнинг нархи қанчалиги ва сотиб олиш мумкинлигини эълон қилишарди. Астемир ҳозирги дамда маънос қиёфада Думасара билан болаларим ёнига қайтиш хуқуқига бошимни берардиму, уларни кўрсам бўлди, деб ўй суриб борарди. Йўлда босиб ўтаётган қишлоқларининг бари унга таниш эди. У Думасарага ўйлашиб, Адигейдан Кабардага қайтаётганида бу қишлоқларнинг ҳар бирида қўнишганди-да. Бу қишлоқларни кўргандаги эса тушган хотиралар уни ҳаяжонлантирмай қўярмиди дейсиз.

Бир номдор ва давлатманд Адигей юртига қайтиш шарафига катта зиёфат берганди. Астемир Думасаранинг авлодлари билан ўшанда танишиб қолувди. Улар Астемирга ўқрайиб юришди. Қизнинг ота-онаси, онасини ҳамма куркабоқар дейдиган кабардинга тегишни хаёлинга келтирмай қўя қол деб маҳкам бураб қўйишганди.

— Бу йигитнинг ўчоғи қурум кўрмаган,— дейишарди Думасаранинг акалари Астемирдан гап очилгудай бўлса.

Думасара ўз тақдирини ўзи ҳал қилди. У севгилисига Астемир, унга томон толпинаётган юраги, унинг парвозини раҳмсиз қўллари билан тўхтатиб турган тошюрақ акалари ҳақида қўшиқ тўқиди. Юракдап чиққан бу оташини қўшиқ одамларга манзур бўлганидан эртасигаёқ уни бутун овулдагилар айта бошлашди, бир неча кундан кейин эса бутун Адигейга ёйилди. Одамлар ҳамма жойда сингилларига бахтни раво кўрмаган акаларини қоралашарди. Шундан кейин Думасаранинг акалари тақдирга тан беришди. Бу ҳам майли-я, ўзларининг беғаразликларини кўрсатиш учун қалин олишдан воз кечишди.

Астемир ўтмишни эсларкан, ҳаёт тасодифларга тўла экашлиги кўп марта хаёлига келди. Мана, ҳозир ҳам шундай бўлганди-да. Кеча Қлишбиев Астемир билан азия меҳмонидай тумшуқни тумшуққа тираб гаплашиш учун даҳшатли Аральповни хонасидан чиқариб юборди. Бугун эса, ўша отқоровул Астемир ҳеч кими йўқ қочқин, эртага нима бўлишини худо билади. Эҳтимол, иши ўнгидан келар!

«Бошинг тошдан экан!»— деганди кекса пана Астемирга. Астемир ҳозир нананинг бу сўзларини эслади.

Кўп ўтмай, Астемирнинг қариндошларидан бири бутун округда таниқлик бўлган жаллоб Муродовга уни та-

Йиллаб қўйинга ваъда берди. Астемир шу тариқа жаллобнинг хонадонига қўнди.

Муродовнинг хонадонига Астемир мардлик синовидан ўтишига тўғри келди. Қайсар Муродовга кеча-ю кундуз эгардан тушмай отларни Терек соҳилларидан Кубандаги сайисхоналарга ҳайдайдиган йилқичилар керак эди. Бунинг ўзи етмагандай у ишга фақат ҳеч нарсадан тап тортмайдиган жасур йигитларнигина оларди.

Муродов гапнинг даромадидаёқ Астемирга от ўғрилар ва ўғирланган отларни сотиб оладиганлар билан тўқнашиб туришинга тўғри келади, дегандай шама қилди.

— Князь Жираслани эшитганмисан?— деб қўйди Муродов гўё бехосдан. Астемир ҳам хўжайин ундан қандай жавоб кутаётганлигини сезиб, сира бўнашмай:

— Эшитганман,— деди.

— Менинг одамларим,— Муродов гапида давом этди,— олғирликда ҳам, ботёрликда ҳам Жирасландан қолишмасликлари керак. Сен ўшандай бўлишга қодирмисан? Мендай қари шхони ҳеч ким лақиллатолмайди, мен ҳам ўз одамимни кулфатда қолдирмайман. Менинг қўлимда ҳар хил одамлар бор, бироқ уларнинг ҳаммаси бир нарсада яқдил, хўжайинларининг фойдасига ҳеч нарсадан тап тортишмайди. Мен сендан қаерликсан деб сўрамайман. Мени фақат қанақалигинг қизиқтиради,— деди Муродов гапида давом этиб.— Қани, мендай қари бўрига қанақалигингни кўрсат, кутиб турибман.

Муродовни қари бўри дейишлари бежиз эмасди. У бу лақабидан ор қилмасди. Сочлари оқариб бораётган чайир, бўричигига ўхшаган чағир кўзли, сарғиш черкаскадаги бу одам чиндан ҳам малла бўрига ўхшарди. Чап қўли сира чўнтагидан чиқмасди. Нега деганда, Муродов ялоп урушидап иккита Георгий крестини тақиб, бир қўлидан айрилиб қайтган, чап қўли ярадор бўлгандан қуриб қолганди. У армияга ўғирланган отларни сотар ва буни Россия кавалериясига фойдалан бўлган ватаншарварлик бурчинини бажаряпман деб ҳисобларди.

Муродов ана шунақа одам эди.

Астемирининг бошқа иложини қолмаганди. Қочоқ одам яна кимнинг олдига иш истаб бора оларди дейсиз?

Муродов уни от қўрага олиб борди. У ердаги кўпни кўрган сайислар хўжайин янги йилқичини нимага олиб келганини дарров фаҳмлашди. Улар ҳали минилмаган ва ўйноқлаб турган бўз отни жойидан олиб чиқишди. От тирсиллаб пишқирар, яқинлашган одамни еб юборгудай

бўларди. Икки барваста йигит отнинг тизгинидан ушлаб туришарди.

— Қамчини бер!— Муродов бош ирғаб қамчини кимга бериш кераклигини кўрсатди. Сайислар буйруқни ба-
жариб, четга чиқишди.

— Унинг номи нима?— сўради Астемир.

— Емлиж. Унга бошқача ном қўйиб олсанг бўлади.

— Майли. Менга бу Пох бўла қолсин. Четлан!— ба-
қирди Астемир.

Сайислар отнинг пўхтасини олиб четга қочишди. Астемир отнинг ёлидан ушлаб, зумда миниб олди.

От кўкка сапчиди. Астемир унинг биқинига ниқтади. От шундан кейин бўйинини қайириб, қўрада елдай учди. Унинг туёқларидан нам тупроқ сачрарди.

Муродов қойил қолганидан ҳатто чиқириб юборди.

Астемир асов отнинг танобини тортиб қўйди. Энди қизғиш бурун катакларидан буғ пуркарди. У аввалгидай яқинлашганларни еб юборгудай кўринса ҳам Астемирни йиқитишга уринмасди. Бироқ уларнинг яккама-якка олишуви шу билан тугамади. Одамлар Муродов яна нима ҳунар кўрсатаркин деб туришарди.

— Анави қирғоқни кўряпсанми?— деди Муродов Астемирга.

— Кўряпман.

Қўрадан бу ерда айқириб оқадиган Кубанинг зирк дарахтлари ўсган нарига бети кўриниб турарди.

— Емлижда бориб, менга зирк новдаси олиб келсан,
— Муродов гапни калта қилди.— Отга ишонаман, у чидаш беради, сени кўрайлик-чи, дош берармикинсан.

Астемир ўша ёққа кўз ташлади.

Ҳамма, қани Астемир нима қиларкин, деб қизиқсиниб турарди.

«Бу нимаси, мени мазах қилмоқчимми?— дерди Астемир ичида.— Мазах қилмоқчи бўлса, қила қолсин! Мен Муродовга ҳақимни кетказиб қўймайман!»

Дарёнинг кузги совуқ суви отни чўчитди. Астемир уни оқимга қарши бурди. От аввалига дарёнинг юмшоқ тубига оёқ қўйиб борди, сўнг суза кетди. Мана, унинг оёғи яна қумга тегиб, Астемирни қирғоққа олиб чиқди. Оббо, Емлиж-ей! Оббо, Пох-е! Ана оту, мапа от!

Бериги қирғоқда қолган одамлар эса:

— Ана янги одамнинг иши, оббо отқоровул Астемир Баташев-е! Чавандоз деган шунақа бўлади!— дейишарди.

Астемир ханжар билан новда қирқиб олди-да, орқасига қайтди.

Қирғоққа яқин қолган Емlijнниг оёғи сув тағидаги илдиизларга ўралиб қолса бўладими.

Қирғоқдагилар Астемирнинг кўкрагигача сувга ботганини кўриб туришарди.

— Отни қўйвор! — дейишарди қирғоқдагилар унга бақаришиб. — Сузиб келавер!

Муродов илгаригидай хурсанд бўлганидан ҳеч чакаги тинмасди. У қорини чапғаллаб куларди.

— Орқанга қайт! Отни ташла! — бақаришарди одамлар.

Дарё ваҳимали оқар, от пишқирарди. Астемир отдан сирғалиб тушди, бироқ тизгинни ҳам, зирк новдасини ҳам қўлидан чиқармади. От оёғини чиқариб олиб, сузаверди. Астемир унинг кетидан аввал тизгинни, сўнгра думидан ушлаб олиб суза бошлади.

От Астемирни ниҳоят қирғоққа олиб чиққанида Астемир Муродовга шу деб жонини тиккан зирк новдасини бермади-да, қаҳ-қаҳ ураётган қайсар князга бир ўқрайиб қўйди-да, синдириб сувга улоқтирди.

Новда тўлқинларда кўринмай кетди, бироқ бу иш ҳам Муродовга хуш келган, у ўзида йўқ хурсанд эди.

— Шу лаҳзадан бошлаб бош йилқичининг моюнасини олаверасан, — деди у. — Шу ерда туравер... Бир кунмас, бир кун ўзинг ҳам бу синовни эслаб ҳузур қиласан! Валлаҳи!

Муродов яна қаҳ-қаҳ урди.

Ким билади, қари бўрининг гаплари тўғридир балки. Ҳозирги оғир келган замонда мардоналикни ошириб, ўзини бир синаб кўриш фойдадан холи эмасди.

Астемир, ҳар қалай, устидаги чаваңдозни ва Пох¹ деган номини оқлаган отида голиблардай бошини мағрур тутиб қўрага кириб борди.

От анчагача бошнини сарак-сарак қилиб силқиниб, ҳамма ёққа сув зарраларини сачратиб турди. Астемир бўлса уст-бошица сиқарди.

Пох ўша кундан бошлаб Астемирнинг дўстига айлапди. У ўлганининг кундан оиласидан йироқда яшаётган қочқинга яхши овуңчоқ бўлиб қолди.

САМАН ҚОРАБАХ

Астемир куз ва қишнинг дастлабки ойларини Кубань, Поба, Зеленчук ва Терек соҳилларида ўтказди. Унинг сира тиними йўқ эди.

¹ Оқ тумшук.

Олам шхальмивоколтик отқоровул ўйлагандай зерикарли эмас, балки ранг-баранг, ажойиб ва қувноқ экан. Ҳа, жуда қув экан! Астемир бу вақт ичида Мусага ҳам, Гумарга ҳам ўхшаган одамларни кўрди, Берд Шардановга ёки Клишбиевга ўхшаган жаиобларни ҳам кўп учратди, бераҳмлиқ ва очкўзликда пақ Аральповга ҳам бўш келмайдиғашлар билан тўқнашди. У кўпгина ақлли, салимий, покиза қалбли ва ҳақгўй одамларга ҳам дуч келди.

От сўйиб олишдан серташвиш ва тинкани қуритадиган иш оламда бўлмаса керак. Шундай бўлса ҳам Муродовнинг дуруст обрўси борлиги ва ундан бошқаларнинг чўчиши қўлидаги жаллобларнинг ишини анча енгиллаштирарди. Астемир гапини «Сизга Муродов салом айтди» деб бошласа бас, энг номдор, энг бадавлат, кўринишдан совуқ ва кеккайган одам ҳам жон деб уша қулоқ соларди. Жаллоб ва йилқичининг вазифаси кимнинг қанча оти сотилиши, уларнинг ранги, ёши, бўйи ва эгаси қанча сўраётганлигини аниқлашдан ҳам иборат эди. Муродов олис ўлкаларга Астемирни ёнида олиб борар, яқинроқ жойлардан эса, отларни унинг қўрасига ҳайдаб келишаверарди. Янги уюр шу тариқа йиғиларди. Йилқичилар салт отларни мипиб, яхши юришга ва йўртишга ўргатишарди. Сайислар эса, уларни боқиб, ювиб тарашарди. Яхши парварниш ҳадемай отни тобига келтириб қўярди. Муродовнинг суйган ибораси билан айтганда ҳамма отлар бошларинг ғоз тутиб юришарди. Улар ялт-ялт қилар, кўзлари ўт бўлиб ёнарди.

Шундан кейин қўрада казак ясовули кўрниб қоларди. Қуюқ зиёфатдан кейин «бор барақа» бўлар, сўнгра йилқичилар отларни Батайскага ҳайдашарди.

Астемирнинг янги дўстига айланган Пох чпдамлик бобида ҳам, ўқдай тез олишда ҳам доимо эгасининг жонига оро кирар, бирор марта ҳам унинг юзини ерга қаратмаганди.

— Ўлмасанг, сендан кўп иш чиқади, ургочининг туққани,— дерди Муродов Астемирга. У Астемирдан хурсандлигини билинтирмоқчи бўлса, гапини шундай бошлар ва бунда тикандай мўйловини қамирлатиб, чағир кўзларини ундан узмасди.

Бироқ осмон ҳам доимо беғубор туравермайди. Астемир от ўғриларнинг ҳамма ҳийла-найрангларини билиб ололмаганди.

Шунинг учун бунинг жазосини тортди.

Бир кун Терекнинг нариги бетидаги овулнинг бозо-

рида иккита тоғлик унга қойилмақом тулпорпи сув текинга олгин деб қолишди. Муродов Астемирга, бунақа пайтларда билганингни қилавер, деб рухсат бериб қўйганидан бунга у лаққа учди. Жаллоблар билан харидор бор барака қилишиб, ниҳоят иш битиришди. Астемир шундай қилиб уйга саман Қорабахни етаклаб қайтди. Устига эгар урилган Қорабах енгил ва гўзал юрарди. Сузишда ҳам чаққон, майин жуни остидаги мускуллари ўйпарди. Ёллари ажиб ҳилпирар, сал эгилган бўйни ҳам чиройли эди. У от эмас, бир мўъжиза эди ҳисоби!

— Олло шоҳид, ўлмасанг, сендан кўп иш чиқади! Оббо Астемир-ей!— деди Муродов унга қойил бўлиб.— Ахир бу қўмондонга боп от-ку.

Муродов отни панароқ жойда сақлашни, айлаштиришга фақат тунлари олиб чиқишни буюрди. Нега деганда, бу от орқасидан бир нималик бўлиш мумкин эди-да! Мабодо отнинг олдинги эгаси қидириб келса ҳам ундай суюнчига анча-мунча нарса олар, ҳозирча эса отга ҳеч кимнинг назари тушмасди.

Ушбу воқеадан олдин Муродов Қорабахни миниб кўриб, хурсанд бўлди-да, Астемирга Батайска бошқа ясовулнинг олдига кетаётганлигини айтди. Шунингдек, у Астемирга кўрада энди ўзинг бошлиқсан, деб ҳам қўйди.

Астемир ўша оқшом нимагадир жуда маъюс ва дилгир эди. Тун салқин бўладигандай кўринарди. Астемир ҳар кунги одагича сайисхонадаги похол тўшалган хужрада ётди. Негадир уйқуси келавермади. Юраги бирор фалокат бўлишини сезгандай ғаш эди. Уйида бирор фалокат бўлмаганмикин ишқилиб? Яширинча Думасарани кўриб келишнинг вақти келмаганмикин?

Астемир Қлишбиев билан суҳбатлашган куни эрталабгача миужжа қоқмай чиққанини, Думасаранинг йиғлаганини, болаларнинг иссиқ нафасини, кекса наганинг ух тортишларини эслаб ётаркан, уйқу элтгандай бўлди...

Астемир хавотирда чўчиб уйғонди. Хўрозлар тишимсиз қичқиришмоқда. Шунда қулоғига отларнинг бўғиқ дупур-дупури чалинди. Бу нимаси бўлди? Астемир бошлиқлигидан фойдаланиб, кечқурушнинг ўзидаёқ қоровул билан битта отбоқорни қўшни овулдаги тўйга юборганди.

От кишнаши, девордан олинаётган тахталарнинг овози эшитилди. От ўғрилар келганига энди сира шубҳа қолмаганди.

Астемир санчиб турди, бироқ аксига олгандай тўшпончали камарини ҳеч тополмасди. Эҳ, нега қоровулларга

жавоб бериб юбордим-а, дерди у ўзига ўзи. У янҳоят тўпшоочасини нават тагидан тоғиб, ташқарига отилди. Ой чиқмаганидан тун зимзиё бўлса ҳам, у иккита отлиқнинг девор ошгагини кўриб қолди. У ўқ узди, бироқ қаёқда тегарди дейсиз!

Қорабах жойида йўқ эди. Девор тешилганди.

Шовқин-сурон ва ўқ овозидан безовта бўлган хизматчилар кўрага югуриб киришди.

— Ўғрилар! Қорабахни олиб кетишибди!

— Ай-ай! Оллонинг ўзи сақласин!

— Отларни эгарлаб, кетларидан тушиш керак!

— Дуохонга чопиш керак,— деб маслаҳат берарди кекса сайис Илёс.— У ўғриларнинг изини кўрсатади ёки дуо билан Қорабахнинг оёғидан олади. Шунда ўғрилар қочиб қутулишолмайди.

Еш-ялашлар тўғрироқ фикр билдирдилар.

— Ўғриларнинг изидан қувиш керак!— улар ханжарларини тақишаркан, шундай деб қичқирарди. Астемир ўзининг Пох деган отини миниб чиққанди.

Шу топда унинг хаёлига, ўғрилар менга Қорабахни сотган кишилар бўлса керак, деган тахмин келди. Уста от ўғрилар отни сув текинга сотишади. Тўғрироғи, бу билан отни боқувга беришади-да, сўнг уни яна ўғирлаб, соддадил одамларга пуллашади. Булар Астемирни аҳмоқ қилиб кетишганини қаранг-а! Ҳа! Катта фалокат рўй берди Муродов уни бўшатиб юборса майли-я, ўғрилар билан тил бириктиргансан деб шубҳаланиб қаматгирса нима бўлади? Унда ҳамма қилмишларига бирваракай жавоб беришига тўғри келади. Иши чаппасидан кетиб, Думасаранинг меҳрибон кўзларини ҳам, боғидаги олмани ҳам, даладаги жўхориларини ҳам кўролмай, Лю билан Темботнинг иссиқ нафасини, меҳрибон кекса онасининг тафтли қўллари билан пешанасини силасшлари ҳам насиб этмай қолади-ку.

Пох бошқа отларга — таниш Қорабахга яқинлашиб қолганини сезиб кишнади. Анча олдинда, тепаликка чирмашган йўлда қўшотлиқ ва етовдаги отнинг қораси кўзга чалинди. Булар ўғрилар эди!

— Отни қўйворларинг, нақ абжағларингни чиқарман!— деб қичқирди Астемир осмонга ўқ узаркан.

Унинг сўзларини ўғрилар эшитишмагани аниқ эди.

Астемир якка ўзи ўғриларни бир ёқлик қилишни уddалай олмаслигига кўзи етса ҳам уларни барибир қувиб борарверди. У ўғрилар ўлжаларини қаёққа олиб боришларини билмоқчи бўлди.

Из қувиш давом этди.

Бу яна мардлик синовига ўхшарди. Тишини-тишига қўйган Астемир бу синовдан бола-чақам учун голиб чиқишим зарур, ўлсам ҳам чекинмаслигим керак деб ўйлар ва ичида дам Думасарани, дам Тембот билан Люнинг номларини такорлаб борарди...

Қочқинлар гоҳо йўлдан четга чиқинарди, чулки бу жойларни беш қўлдай билишарди-да. Улар дам текис ва қаттиқ ерларда, дам буталар оралаб қочишарди. Астемир улардан қолишмас, ҳозир қаерда эканлигини ҳам яхши билмасди.

Толиқа бошлаган Пох бирдан кишнаб юборди. Астемирнинг қаёқдандир орқа томондаги буталар орасидан чиққан отлиққа кўзи тушди. Бу ким бўлди? У мададга келаётган ёрдамчиларидан бири эмасмикин?

Олдинда мазор ихтосига ўхшаган тош девор, чап томонда темир йўл кўтармаси кўринар, олисда семафорнинг қизил чироғи милтилларди.

Пох бегона отлиқнинг яқинлашганини сезиб, қулоқларини чимирди. Астемир жиловни тортди. У бу одам кимлигини, душманми ё дўстми шуни билмоқчийди.

Ана у. Юзини телнаги тўсиб турибди. Астемир отини ниқташи учун шунинг ўзигина кифоя эди, бироқ шу лаҳзада ярқ этиб ўқ чақнади. Астемирнинг оёғи-ю, биқини ёнгандай бўлди. Шунда яна ўқ узилганди, Пох мункиб кетиб, Астемир унинг бошидан учиб тушди...

Астемир кўзини очганда, тепасидагиларнинг кабардинча гаплашаётганларини эшитди. Бироқ бу сўзларнинг маъносига етишга улгурмай биқинида қаттиқ оғриқ сездди, қимирламоқчи бўлувди, мажоли етмади.

— Уни қийнама, — деди кимдир.

Бошқа бири бўлса:

— Бу адигейми ё кабардинми, оға? — деб сўради.

— Ўзимизнинг одамларданга ўхшайди. Ҳозир келиб, ярасини бойлаб қўйишади.

Астемир кўзини очиб, ўзини темир йўл вағонида кўрди. Бундай вагонлар яқиндан бери Нальчик Прохладная орасида юра бошлаганди.

У илгари бунақа вагонга икки марта тушганди. Ҳозир ҳам ёғочдан қилинган йиғма полкалар, думалоқ тешикли эгма шип, ёруғ тушиб турган кичкина дезазаларни кўргандан кейин вагонда ётганлигини фаҳмлади.

Астемирнинг ён-верида ҳамма ёқлари дока билан боғланган бўз кўйлак-пштондаги ярим яланғоч одамлар ўти-

ришар ё ётишарди. Астемир бу аскар ва бошқа русларнинг ички қийимлари эканлигини биларди. Бироқ одамларнинг бари кўринишдан ва гап-сўзларидан кавказликлар эдилар. Уларнинг бири оёғидаги яраланган жойини кўрса, бошқаси оғриқдан афтини бужмайтирганича соғ қўли билан докаланган қўлини ушлаб турар, ҳаммалари қизил крестли оқ дуррача ўраган қиздан кўз узишмасди. Қиз бир бемордан иккинчисига ўтар, унинг кетидан оқ халатли ҳарбий киши дока ва бапкаларга тўла катта ва ярқираб турган патнисни кўтариб келарди. Астемир бунақа патнисларни бадавлат одамларникидаги базмларда кўрганди.

— Бу ким ўзи?— деб сўради қиз Астемирнинг ёнига келганда.

Астемир қизнинг янги одам қайдан келди, деб суриштираётганини фаҳмлади. Қизнинг ёпида келаётган фельдшер унга:

— Кечаси йўлдан беҳуш ҳолда келтирдик,— деб тушунтирди.

Фельдшер шафқат ҳамширасига (бемор ва ярадорларни парвариш қиладиган қиз ва аёлларни бу ерда шундай аташарди) бу одам вагонга навбатчи врачнинг рухсати билан жойлаштирилганлигини билдирди. Чиндан ҳам қоронғи тунда жон талашаётган одамни бошқа қаёққа ҳам олиб боришарди!

Астемир шаҳардан ташқаридаги қабристон ва Армавир юк станцияси яқинида ярадор бўлганди. Бу ердаги эҳтиёт йўлда узоққа борадиган поезд жўнашга тайёр турарди. Поездда вафот этган солдатни қабристонга дафн қилиб қайтаётган санитарлар йўлда беҳуш ётган Астемирга тўқнаш келишганди. Шундан сўнг уни ҳозирги ўликдан бўшаган замбилга солиб олишди.

Астемир барибир тасодиқ туфайли шу тариха ёввойи дивизия аскарлари орасига тушиб қолди. Бу дивизия фронтда эмас, балки унинг орқа томонида бўлиб, Ростовга кетаётган санитар поездидан макон топганди.

Отқоровул Астемирга зарур тиббий ёрдам кўрсатгандан кейин уни Армавирдаги маъмурларга топшириб кетаверишлари ҳам мумкин эди. Бироқ Астемирнинг боши чиндан ҳам тошданлиги шунда ҳам билинди. Поезд жилгандан кейин тасодиқан учраб қолган Астемир ҳамманинг эсидан чиқди. Сал ўтгач, яъни пешинга бориб унга ҳам ўз-ўзидан товоқ тегди. Гарчи ўзига келмаган ва шўрвадан бир қошиқ ичмаган бўлса ҳам энди уни вагондаги одамларнинг бири деб ҳисоблайверса бўларди...

Астемир шафқат ҳамширасининг меҳрибон кўзлари, олтин сочи ва мулойим табассумини бир умрга эслаб қолди. У Ростовда Астемирни госпиталга олиб ўтишда жон куйдирди. Айтмоқчи, бу ишнинг унча мушкуллиги ҳам йўқ, эди. Фақат биргина Астемирда ҳужжат йўқ эди дейсизми? Бундан илгари ҳам фронтдан ҳужжатлари тугул эс-хушларидан ҳам айрилган солдатлар олиб келинган пайтлар бўлган-ку. Кабардин солдатнинг эсон-омон қайтиб келишига ким ва нима учун тўсқинлик қиларди? Ёввойи дивизиянинг солдати дейилса бўлди, шунинг ўзи кифоя. Согайиб, сал дармонга кирса бас, қисмига қайтадимиз ё юртига йўл оладими, бунинг ташвишини ўзи тортади.

Астемир ҳамюртларининг ҳикояларидан уруш дегани пима-ю, фрондаги аҳвол қанақлигини яхши билиб олганди. Госпиталда эса Астемирнинг гарчи кўргани қон, уқубат, ўлим бўлса ҳам аввал ўзи эшитган фронтдагидан ёмон эмасди. Шуниси ҳам шукур.

Госпиталнинг деразасидан чеккада, сокин ва номаълум овул эмас, балки улкан, чароғон ва машҳур шаҳар кўриниб турарди. Госпиталнинг ўзи эса ёруғ ва кен бинога жойлашган, илгари бунга шаҳарлик болалар қатнаб ўқишарди. Бу ер илгари гимназия, рус болалари учун мадраса бўлган, бўлганда ҳам ҳақиқий фанлар ўқитиладиган мадраса бўлганди! Унинг ҳар бир хонасига бутун бир кабардин хонадонни ўчоғи-ю, қўшимча иморатлари билан бемалол сиғарди. Демак, бу уйга асалари индагидек Шхальмивокодагиларнинг бари жойлашса бўларди. Буни Астемир дарҳол сезганди.

Астемир ўрнидан туриб, йўлакка чиқадиган бўлганда ҳайратдан ёқа ушлашга келди. Йўлак икки томонида эшиклари ва катта деразалари кўп бўлган кўчага ўхшаб кегганидан Астемир олдини эшикларга яқин йўлашга ботинолмади. Деразалар ердан анча баянда ва тутун бурқситаётган трубалар яққол кўриниб турарди. Астемирга булар мовий Дон бўйидаги улкан шаҳар Ростов бўлади, деб тушунтиришди. Нальчик ноёни кўрпимайдиган бу шаҳарга сира-сира яқин кетолмасди.

Астемир бир куни ботишиб дераза олдига келганда юраги орзиқиб кетди. Пастда, худди дарадагидек одамлар чумолилардай тинимсиз ўтиб туришарди. Астемир ношиб ўзини орқага олди. Кейин яна яқин келди. Йўқ, у янглишмаганди: ойчалари ялтираб турган беҳисоб деразали баянд деворлар орасидаги кўчадан одамлар оломоци тўхтовсиз оқар, булар орасида хилма-хил аравалар

ҳам, темир йўлидагидай оташ аравасиз юрадиган вагонлар ҳам кўришиб қоларди.

Астемир деразалар олдида соатларча туриб қола бошлади.

Госпиталдагилар билан Астемир яхши эди. Мулойим ва хушфезъл бўлганидан уни «черкас» дейишар, ким бирор нарсани илтимос қилса йўқ демас, ҳар қандай ишда бўйиб товламас, аксинча ўзи иш қидирарди. Кўн ўтмай уни «черкас ўт ёқар» деб чақириниладиган бўлишди. Госпиталда ўт ёқар бўлиш ҳазил эмас-да, бу нақ бошлиқликдай гап-а...

Астемир госпиталда етти ухлаб тушида кўрмаган нарсаларни кўрди. У бир жойда, битта бошпана остида шундай азоб ва мусибат кўраман, деб сираям хаёлига келтирмаганди. Ҳаммасидан ҳам одамлар нима учун шундай кулфату ночорликка дучор бўлянтилар деб ўйлар, бу ўйига етолмай кўн кечаларни бедор ўтказганди. Унинг бу ерда кўрганлари Узиза чеккан бемаъни азобларни эслатарди. Астемир уйида бўлганида нима қилишни биларди-я, аммо бу ерда боши берк кўчаларга кириб қолганди. Катта мансабдаги савлатли ва ақлли одамлар ясан-тусан қилган гўзал хонимлар ярадорларнинг олдига тез-тез совға-салом кўтариб келинар, баъзи одамларга медалъ, крестлар топширишарди. Бу жаноблар ярадорларни кўрганда даҳшатга тушишмас, аксинча, кўнгили очгани келишгандай ийиб кетишарди. Астемирнинг бунга ҳам боши қотарди.

Тақдир Астемирни бошини қотирган нарсаларни ботишиб айта оладиган одам билан дарров тўқнаштира қолмади.

Унинг ишлари кўпайиб борарди. Кундуз кунлари ошхонада навбатчилик қилар, беморларга қариндошлари олиб келган совға-саломларини ҳам тез-тез элтиб турарди. Бу жуда хайрли иш эди-да. Госпиталнинг бу бўлими мусулмонлар бўлими дейиларди. Бошлиқлар бу бўлимдагиларни сиқштиришмас, мусулмонлар ҳам ўз таомилларини унутмагандилар. Ярадорларнинг олдига қариндош-уруғлари келиб туришар, уларнинг хуржунларидан кабардинча зогора нонлар, пиширилган қўй, товуқ ва курка гўштлари хушбўй ис таратарди. Астемир бундай хуржунларни кўтариб бораётганида жопажон овули ҳавосидан нафас олаётгандай бўларди. Думасарани кўриб унга бошидан ўтганларини сўзлаб беришни, жопидан яқин кўрган Элдор, Баляцо бува, Бот темирчи билан бир дастурхонда ўтиришини, фарзандларини эркалашини жуда-жуда

госарди... Қани энди қарияларга у кун сайин кўраётган янги, ажойиб, галати, қизиқ ва кўпинча қўрқинчли бўлган нарсаларни гапириб берса. Бироқ унинг билиб оладиган нарсалари ҳали кўп эди.

ГҲЛАХ

Астемирга эркин ёлланган савитар, тўғрироғи, бош гўлах бўлиб ишлайдиган бир одам ҳаммадан ҳам кўпроқ ёқиб қолганди. Уни Степан Ильич дейишар, фамилияси эса Коломейцев эди. Кўриниши қанақа дейсизми? У шунчаки кўримсиз, малла ранг, юзидаги сийрак сепкиллари ҳатто қиш кунлари ҳам билиниб турарди. Унинг қийиқ кўзлари мовий бўлмай, аксинча, қора ва жуда ўткир эди. У кулганда ҳам ўткир боқар, ўйин-кулгига суяги йўқ эди. Ҳаммасидан ҳам рус бўла туриб адигейча ва кабардинча билганлигидан кавказликлар билан жуда қалин бўлиб олганди. У ҳар бир одам билан салом бериб сўрашиб кетаверарди. Ишдан гап очилгудай бўлса, ҳазиллашибми ё чинданми, кавказча тилларни билганлигидан мени бу ерда тутиб туришибди деб қўярди.

Астемир ўзини Степан Ильичга яқин тутар, у ҳам қўлидан келганча Астемирнинг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Астемир анча ўзига келиб, оғирроқ нарсаларни кўтара оладиган бўлганда Степан Ильичга қараша бошлади. У ўтин олиб келар ё бўлмаса унинг ўрнида ўт ёқаверарди. Шу баҳонада улар янада иноқлашиб кетишди. Ўтин-кўмир тайёрлаб, йиғирматадан кам бўлмаган печкани қиздириш ҳазилакам иш эмас-да!

Астемир Степан Ильичга боқишиб, у билан узоқ гурунглашиб ўтиришни хуш кўрарди.

Икки ошна печкаларни ёқиб қўйиб гурунглашиб ўтиришарди. Печкадаги ўтин ёниб бўлгандан кейин унга палён ёки Донецк кўмиридан ташлаб турилса бўлди эди. Буралиб чиқаётган аланга Астемир билан Степан Ильичнинг юзили ёритарди. Степан Ильич ҳам Астемир билан дустлашганидан, унинг соддадиллигидан хурсанд эди.

Улар бемалол гурунглашиб ўтиришарди. Степан Ильич Астемирнинг Кабарда, оиласи, Баляцо, Бот, Гумар, Клишбиев билан ваҳимали учрашуви, Жираслан ва ниҳоят жаллоб Муродов қўлига келгандан кейин тортган азоблари ҳақидаги гапларини диққат билан тингларди. Астемир гоҳо Степан Ильичнинг илтимоси билан нартлар ҳақидаги қиссаларни русча сўйлаб беришга уриниб

кўрарди... У Думасарадан эшитган кўпгина қўшиқларни билар, ўзининг қўлидан ҳам қўшиқ тўқиш келарди.

Астемир бу суҳбатлардан кўп наф кўраётганини билар, бунинг устига Степан Ильич унга русча янги сўзларни ўргатарди.

Астемир хасталигида соқоли ўсиб кетган бўлса ҳам олдирмаганди. Степан Ильич бўлса калтагина мўйловини қолдириб, соқолини қиртишлаб юрарди. У ҳазиллашиб, соқолимини печкада куйдириб қўймай деб олдириб юраман, деса Астемир ҳам бўш келмай, бекорга чўзиб юрибсиз, соқолингизни тутантириқ қилиб, олов ёқиб олсак гугурт ёнимизга қоларди дерди.

Уларнинг гапига қулоқ солган одам анча хумордап чиқарди. Чунки ошполарнинг ҳазил-мутойиба гаплари қулоққа жуда қизиқ эшитиларди.

Степан Ильич Астемирга дарров ёрила қолмади.

Степан Ильич ҳақида кейинроқ ҳам гап кетади. У «бир одамнинг қанақалигини билгунча эсинг кетади» деган доно нақлга қатъий амал қиладиганлардан эди. Афтидан Степан Ильичнинг эҳтиёткор бўлишига жиддий сабаблари бор эди. Буларнинг бари Астемир кейинчалик тушунди. Степан Ильич билан биринчи танишганида қаерданлигини қайта-қайта сўраганини ва овулининг номи маънодор қилиб такрорлаганини ҳам фаҳмлаб олди.

— Шхальмивоко, дедингми? Шхальмивоко, — деганди у. — Қизиқ! Жуда қизиқ!

Астемир бир куни Элдордан гап бошлаганда ҳам Степан Ильич қайтариб:

— Элдор дейсанми? Хўш, бу Элдор ким бўлди ўзи? Унинг отаси ким? — деб сўраганди.

Астемир ўшанда Степан Ильичга Элдорнинг отаси Думасаранинг амакиваччаси эканлигини ва Зол исёнидан кейин Сибирга сургун қилинганлигини гапириб берганди.

Степан Ильич ўшал оқшом мум тишлаб ўтирган, фақатгина:

— Буни қара-я... Оламда шунақа ишлар ҳам бўларкан-а, Астемир! — деб қўйганди.

Астемир орадан кўп ўтмай, Степан Ильич қанақа ишларни назарда тутганлигини ҳам тагига етди.

Бир минг тўққиз юз ўн еттинчи йилнинг баҳори яқинлашиб келарди. Руслар учун янги йилнинг иккинчи ойи бўлган февраль кирди.

Степан Ильич бир куни печка негадир жуда дарғазаб

бўлиб ўт ёқарди. Астемир уни гапга солишга уришиб кўрса ҳам анчагача миқ этмади. Кейин унга ўгирилиб:

— Шундай, Астемир! Подшо қулади,— деди.

Астемир қотиб қолганидан ҳеч нимани тушунмади.

— Подшо қулади деганинг нимаси?— деди у дўстига.— Подшо қулади, деб қилган ҳазилнингни қара-я! Қойил-е!

— Ҳазил эмас, чин гап,— деб жавоб берди Степан Ильич унинг гапига.— Подшо тахтидан туширилди, Астемир. У тахтидан воз кечди. Бунақа сўзларга тишинг ўтадимми?

Йўқ, Астемирнинг бу сўзларга ҳам тиши ўтмасди.

Степан Ильич Астемирга дўстона боқиб, унга далда берди:

— Зарари йўқ, тишинг ўтиб қолади. Тезда буни ҳамма тушушиб олади. Икковимиз чинакам ҳаётимизни энди бошлаймиз. Астемир!.. Сенинг Шхальмивоко овулинг ҳам бошқача ҳаётга қадам қўяди, Гумарнинг қораси ўчади. Сен Шхальмивокода Гумарсиз яшашни истармидинг?

Степан Ильич бунинг устига ўша оқшомда:

— Яқинда икковимиз Элдорнинг олдига борамиз,— деб қўйди.

— Нима, Элдорга дейсанми? Нега Элдорнинг олдига борамиз?

— Унда менинг ишим бор.

— Элдорда ишим бор дейсанми? Қанақа иш?

Степан Ильич шундан кейингина Астемирга ўзи ҳақида у-буларни айтиб берди. Астемир Степан Ильич узоқ йилги қишни Ростовда эмас, Сибирда ўтказганлигини, у ерда Астемирнинг божаси ва Элдорнинг отаси бўлган ва Зол исёнидан кейин сургун қилинган Мурод Пашев билан учрашганлигини айтиб берди.

— Ҳазиллашмаяпсанми, Степан Ильич?

— Нега ҳазил қиларканман, ҳозир ҳазилнинг ўрнимми? Жиддий ишлар бошланыпти. Билмадим, Астемир, ҳазилми ё чинми, менимча, икковимиз қариндошга ўхшаймиз.

Астемир ўша оқшомда Мурод Пашев Степан Ильичнинг қўлида жоп берганлигини билиб олди. Степан Ильич Астемир билан қандай қалип бўлса, Мурод Пашев билан ҳам шундай дўст экан. Улар Сибирь тайгасида бирга дарахт кесишган экан. Мурод бундай ҳаётга дош беролмабди. У оғир аҳволда қолган бўлса ҳам она юртидаги ҳар бир киши яхши кунларга етишишига ишонарди. Ёвузликка, ваҳший князларга бўлган ғазаби — гарчи ўзи Кабарда юзини кўролмай кетса ҳам — без қолмаслигидан умид-

вор эди. У ўзи ниҳоясига етказолмаган ишни давом эттиришни ўғли Элдорга васият қилди. Степан Ильич жон бераётган Муродга Элдорни топиб, васиятини топишига қасам ичиб ваъда берганди.

— Шупдай,— деди Степан Ильич пировардида.— Мурод қария ҳақ эди, унинг тўғрироғи, бизнинг умумий газабимиз ҳали босилганича йўқ. Яқинда икковимиз Шхальмивокога йўл оламиз... Ҳозирча печкани ёқиб, дам сақласак бас.

Ошнолар кушларни печка ёқиб ўтказишаверди. Бироқ шу орада бир воқеа рўй бериб қолди. Астемирдаги ўзгаришлар ҳам шупдан кейин бошланди.

Юқорида айтилгандай, госпиталнинг мусулмон бўлимида ўзгача тартиблар ҳукмрон эди. Бу бўлимдагилар кечки овқатдан қуруқ қолишса қолишардики, лекин чўчқа гўшти солинган қозондан шўрва ичишмасди. Мусулмонлар макруҳ таом эмаслик учун кечқурунлари оч қолишга ҳам тайёр эдилар. Астемирнинг ёнида ётадиган Губачиков деган қўшинси бир кун шу масалада қалтис ҳазил қилди. Агар шу ҳодиса бўлмаганда ишлар бошқача кетиши аҳтимолдан холи эмасди.

Губачиков тушмагур (уни оллонинг ўзи кечирсин), гарчи кабардин бўлса ҳам православ динига кирганлигини шерикларидан беркитганди. У ҳазил қилишига шунинг учун ботинган бўлса бордир.

Губачиков тез соғайгани сари иштаҳаси ҳам баттар очилиб боради. Қариндошларидан совға-салом келмасди. Бирорта одамга совға-салом келса, Губачиков ўшанинг ёнида ҳозир у позир эди. Қўлтиқтаёқда палаталарда изғиб юрадиган бу маҳмадана қизиқчи бир кун православ динидалигини валақлаб қўйса бўладими. Шундан кейин кечаги меҳмондўст шериклари унга қиё боқмай қўйишди. Губачиков вайсай-вайсай бу қийин аҳволдан қутулиш йўлини топди.

— Мусулмонлар!— бир кун тушлик пайтида Губачиков бақриб юборди.— Овқатда чўчқа ёғи билан гўшти бор!

— Қанақасига? Қани чўчқа гўшти?

— Мана товоқда!

Губачиковга яқин ўтирган Астемир чиндан ҳам унинг товоғида чўчқа ёғи сузиб юрганини кўрди. У гарчи қурьондаги нарсаларга қатъий амал қилмаса ҳам ҳаммадан олдин товоғини ерга қўйди. У ҳам бошқа кавказликлар сингари чўчқа гўштидан ҳазар қиларди.

Палатадагиларнинг ҳаммаси шўрвани ичмаймиз, деб

ғалва кўтаришди. Губачиков эса, бундан фойдаланиб, товоқларда қолган жазларни паққос туширди.

Ярадорлар ошпаз билан ошхона навбатчиси келсин деб туриб олишди.

Уларнинг ғазаби тобора авжига чиқарди. Шунинг учун ҳам ошпаз палатага кирганида қўлтиқтаёқлар кутарилди, кимнингдир қўлида ханжар ялтирарди.

Ўтақаси ёрилган санитарлар ошпазга ёпишган дарғазаб одамларни тинчитишолмасди. Иш тобора чаппасидан кетарди.

— Бир оғиз сўз! Менга қаранглар, яхшилар, биродарларим!

Степан Ильич койкага сакраб чиқди.

— Қўноқлар!¹

Ғазаби ошган тоғлиқларни босиб қўйиш осон эмасди, шундай бўлса ҳам Степан Ильич уларни ўзига қаратди.

— Бу ерда қуръонни ким яхши билади?— деб сўради у.

— Мен биламан, — жавоб қайтарди Астемир.

— Сен-ку биласан-а, менга янгилик эмас... Яна ким қуръонни билади?

«Қуръон» сўзи энг қизиққон бақироқларнинг ҳам дамини ичига тушириб юборди.

Степан Ильич қуръоннинг ҳозиргина рўй берган ҳодисага алоқадор сурасини ўқиб, маъносини тушуштира бошлади. Билмасдан макруҳга қўл уриб қўйиш қуръонда қандай тафсир қилинганлигини Степан Ильич шундай тушунтирди:

— Қуръонда ҳамма гуноҳ бировга атайлаб макруҳ едирган одамга тегади, дейилган.

У қуръоннинг бир неча сурасини ёдаки ўқиб берганди, гўлахни ўзларининг қўноқлари билиб юрган мусулмонларни ўзига ром қилди қўйди.

Унинг каломи шарифи бунчалик аннқ ва чуқур тафсир қилиб берганидан ҳатто Астемир ҳам ҳайратда эди.

Ошпаз омон қолди. Бўлмаса, унинг фақат калтак билан қутулиши ҳам гумон эди. Мусулмонларнинг нафсониятига тегиб, уларга макруҳ едиришдан ҳам ниқал нарса борми? Губачиков бўлса ўзининг жонини омон сақлаш учун ҳаммадан кўра кўпроқ ошпазга ёпишарди.

— Уни жаҳаннамга жўнатиш керак!— деб бақирарди у.— Жаҳаннамга кетсин! Дўзах қозонига ташлаш ке-

¹ Бу ерда оғайнилар маъносида. Бу сўз дўстлар маъносида ҳам ишлатилади.

рак,— у шундай деса ҳам хаёлидан гўшт пишаётган қозон ҳеч пари кетмасди.

Ҳар қалай госпиталь бошлиқлари, палатанинг эшигида кўринган пайтда одамлар анча-мунча типиб қолишганди. Шундай бўлса ҳам полковник индамай кетаверишни эп кўрмади.

— Эс-ҳушларингни жойига келтириб қўяман!— деб бақирарди полковник.— Бутун палатага иссиқ овқат бердирмай қўяман... Уч сутка оч қўяман!.. Қорипларинг тўйиб, кучларинг ошиб кетяптими? Баъзи бирларинг фронтдаги кўпларингни бир ўйлаб кўрсаларинг бўларди. Исён кўтармоқчи бўлдиларингми? Революция қилмоқчимисиз? Ҳа, бу революция. Бироқ революция — тартибсизлик деган нарса эмас... Революция ҳаммадан юксак онглилик ва интизом талаб қилади! Уруш ҳали тамом бўлгани йўқ. Шундай! Ҷим юрилсин! Менинг ҳеч қанақа исёнга тоқатим йўқ...

Даргазаб полковникнинг жазавага тушганлиги Астемирга Клишбиевнинг идорасидаги машашаларни эслатарди.

Астемирни ҳаммасидан ҳам ўзи ҳар ерда эшитиб юрган ва ҳанузгача маъносини билмайдиган битта сўз қизиқтирарди. Бу сўз — революция эди.

Астемир ўша куни кечқурун Степан Ильич билан гуруллаб ёнаётган печка олдида холи қолганларида ундан:

— Менга айт-чи, дўстим, бу революция нима дегани ўзи?— деб сўради.

— Революция дегани... бу ярадор солдатларни иссиқ овқатдан маҳрум қилмаслик керак дегани... Революция сўзининг маъноси шу,— деб тушунтирарди Степан Ильич.— Революция дегани — ўзингни аяма дегани, чунки ҳақиқатга йўл очадиган вақт етди, олдинда генерал ёки пақ подшо турган бўлса ҳам ҳақгўй бўл дегани... Революция дегани ана шу, Астемир... Революция бу — «Гумар йўқолсин! Клишбиев билан Аральпов даф бўлсин!» дегани. Халқ маъқул кўрган, унинг эҳтиёжларини биландиган одамлар унга бош бўлсин дегани. Революция ана шунақа... Буларнинг барини яхши ёдда туттиш керак, Астемир. Ҳа, буларни ёдингда тут ва йўғимда унутиб қўйма.

— Нега йўғимда деяпсан?— деди Астемир гулгулага тушиб.

Шунда Степан Ильич тез орада ажралнишсак керак, деб ёрилиб қолди. Астемир Степан Ильич бунга жиддий айтаётганига дарров ишона қолмади. Икковлари ҳам би-

нойидек қалин бўлиб қоянганда ажралишнипг нима кераги борикин?

Степан Ильич темир косов билан каттагина палёни гуриллаб ёнаётган печканинг ичкарироғига итариб қўйиб, гапида давом этди:

— Хафа бўлма, Астемир. Керак пайтида мени яза эшитиб қоласан. Ҳозирча сендан талабим шундай: мен олиб кетгунча госпиталда гўлаҳ бўлиб туришнинг пайдан бўласан... Миш-мишларга қараганда госпиталь ёзда тугатилиб, бино яна гимназияга берилармиш. Бу русча мактаб. Гимпазияга ҳам гўлаҳ бўлиб киришга ҳаракат қил. Шундай қилиш керак. Биз бир-биримиз билан асл дўстмиз. Ҳали бирга қиладиган ишларимиз ошиб-тошиб ётибди, Астемир! Одамлар нима учун қон тўқдилар?— Степан Ильич темир косов билан палаталар томоғга ишора қилди.— «Дин, подшо ва ватан» учунми? Бу гап кўринишидан аниқ ва равшанга ўхшайди-ю, бироқ амалда тағига яхши етолмайсан. Дин учунми? Полковник ҳали карам-шўрвадан маҳрум қилган мўмин мусулмон кимнинг дини чун қон тўқди? Қайси подшо учун жанг қилди? Подшо кимники ўзи? Қайси Ватан учун жанг қилишяпти? Мана сен, менга шўрлик Узиза ҳақида жуда қўйилмақом қилиб гапириб берувдинг. Қандай бемаънилик, тентаклик. Даҳшат. Сен буларнинг бирини бу ерда кўрианларнинг билан солиштириб тўғри қилдинг.

Астемир Степан Ильичнинг сўзларини нафасини ичига ютиб тишларди. Дўстининг сўзлари уни ҳаяжонга солар, кўнглини алғов-далғов қилар, миясини қиздирарди. Бу сўзлар печканинг олови деворларни ёритаётгандек унинг онгини ёриштирарди ҳисоби. У овулда ва мадрасада, масжид ва Гумар билан Аральпов бебошлик қиладиган йиғинларда илгари тушунолмайд юрган ва ўзига типчлик бермаган нарсаларни ҳозир библиб оладиганга ўхшарди...

Астемир болалигида ва ёшлигида қуръондаги ҳар бир сўзни ёдда олиб қолишга урингандай, Степан Ильичнинг ҳар бир сўзини эслаб қолишга тиришарди. У ёшлигида «каломи шариф»даги сўзларнинг қироатини эслаб қолган, матбаа сўзининг маъносига арабча ўқий бошлагандан кейин ета бошлаганди. Энди эса кўноғининг ҳар бир сўзи чарсиллаб турар, у бамисоли оловдай юрагига ўрнашар, уларнинг ҳар бири сермаъно, қизиқ ва аҳамиятли эди. Астемирнинг ўзи ҳам ҳозир Степан Ильич гапирган нарсалар хусусида бош қотирганди-да. Бироқ у бамисоли бир сандиқ атрофида гир айланиб, унга қанақа калит

тушишипи билолмаганди. Энди бўлса, дўсти мапа деб қўлига калит тутқазганди.

«Иўқолсин уруш...», «Ер — деҳқонларга, фабрика ишчиларга...» Бунинг содда ва тўғрилигини қарап-а! Бу меҳнатингнинг роҳатини кўриб яшайвер, дегани-да. Меҳнат одамларни бирлаштириши керак. Дин бирлаштирамайди, аксинча, кўпроқ пароканда қилади. Бу ҳам тўғри гап. Астемир ҳам илгари шундай деб хаёл қиларди-да.

Степан Ильич бугун ўзини қуръоннинг билимдони қилиб кўрсатди. Унинг бу иши мусулмонларни ром этди. Бироқ Степан Ильичнинг фақатгина Астемирга тушунтирган ҳозирги қуръони ҳақиқатни излаётган одам учун тўғрироқ, кераклироқ ва жозибалироқ эди.

НОГИРОН ҲАМҚИШЛОҚ

Эрталабдан бошлаб госпиталнинг мусулмон бўлимининг барча палаталарида мулла ва афандилардан қуръонни сув қилган рус гўлаҳ Степан Ильич оғиздан тушмади. Кўп одамлар Степан Ильични тезроқ кўриш ва гурунглашиш учун йўлакка чиқишди... Ана мўъжиза-ю, мапа мўъжиза!

Степан Ильич Астемирни огоҳлантирган иш у ўйлалагандан ҳам тезроқ юз берган, Коломейцев тунда қуён бўлганди. У бедарак кетганди. Гўё Степан Ильич деган одам бу дунёга келмагандек.

Шундай бўлажагини госпиталда Астемирдан бошқа одам билмасди. Бироқ у дамини чиқармасди.

Астемир чурқ этмасдан Степан Ильичнинг талабини бажаришга интилиб, печкаларга зўр иштиёқ билан ўт ёқарди.

Госпиталда Степан Ильич тўғрисида ҳар хил мишмишлар юрарди. Бир хил одамлар Степан Ильич мутлақо гўлаҳ эмас, азайимхон ёки тутуш билан бирга мўрпдан чиқиб кетган жин бўлса керак деган хаёлга боришарди. Бу жин қуръонни оёқ ости қилгани ҳам бежиз бўлмаса керак, дейишарди...

Астемир бўлса ўз хаёллари билан банд эди. Чиндан ҳам Гумар ёки Берд Шарданов ва ҳаттоки Муса сингари одамларсиз яшаш қандай яхши, деб ўйларди у. Қани энди ҳамма Бот темирчи ёки Баляцо бувага ўхшаб софдил, тўғри, оқкўнгил, ишчан бўлса... ўшанда одам бемалол нафас оларди! Ўзига жуда тинч бўларди!

Уша кезларда Астемирнинг кўнгли яхшилаб ҳайдалган, ёмғир сувини шимган ва офтоб қиздираётган далани эслатарди. Унга бугун дон ташланса эртасига униб чиқарди!

Астемир бу ҳақда бошқалар билан гаплашиб кўришга уришиб кўрди.

— Камбагал қўшнисининг дупёси ҳақида бошини қотиргувча чироғининг мойи тугайди,— дейишарди суҳбатдошлари шундай пайтларда унга.— Бундан кўра ётиб ухлаган яхши эмасми?

Подон одам билан маънили нарсалар тўғрисида гаплашшидан наф чиқмайди, деган гап ҳам бор. Астемир ўзи билан ўзи гаплашишга уришиб кўрганди, бундан ҳам маъни чиқмади. Астемир энди дамини чиқармай юрар, ўзгариб қолганди. Гумар ва Мусаларсиз япаш мумкинлигига ҳам ишонар, ҳам ишонмасди. У Степан Ильични жуда соғинар, кўп нарсаларга ақли етмаганидан қийналар, шундай бўлса ҳам тош тагидан ёруғлик ва офтобга бўй чўзган ниҳол сингари тушунмаган нарсаларини билиб олишга тиришарди.

Ҳаёт — энг яхши устоз эканлиги ўз-ўзидан маълум.

Кўп ўтмай яна бир воқеа содир бўлиб, у Астемирнинг кўп нарсаларни тушуниб олишига ёрдам берди. Нега деганда, куни кечагина ақлга сиғмайдиган янгиликлар бугунги кунда содир бўлиб турарди.

Госпиталга оғир ярадор бўлган бир кабардинни олиб келишди. Астемир соқоллари ўсиб кетган ва кўп азоб чеккан бу одамга тикилиб туриб уни таниб қолди. Бу унинг ҳамқишлоғи, Мусанинг жияни Газиз Абуковнинг ўрнига Кабардин полкига кетган Карим эди. Карим ҳам Астемирни таниди. У фронтда эмас, Россиянинг бош шаҳри нақ Петроград яқинида ярадор бўлганини айтиб қолди. Генерал Корнилов бу шаҳарга ёввойи дивизияни адвокат Керенскийга қарши олиб борган экан. Керенский эса, ҳозир бутун Россияда энг катта одам экан. Подшо эмас-ку, лекин катта одам экан. Бу генерал Корниловга хуш келмабди. Генерал олдинги тартибларни ўрнатмоқчи бўлибди, бироқ рус пойтахтига бораверишда йўлда ҳеч ким кутмаган воқеа рўй берибди. Милтиқсиз лекин байроқлар кўтариб олган солдатлар уларнинг олдидан чиқибди. Солдатлардан кейинда мусулмон мўйсафидлар келишаётган экан. Мўйсафидлар «хоҳ» дейишган экан, солдатлар бир-бирлари билан жанг қилиш ўрнига биродарлашув бошланиб кетибди... Шунда десағиз, бир дайди ўқ Каримга тегиб кетибди.

Каримнинг бошидан ўтганлари уни ҳаяжонлантириб юбориб, у алаҳдай бошлади. Энди унинг гапини тушуниб бўлмасди. Астемир ундан кўп нарсани сўрагиси келарди. Мўйсафидларнинг «хоҳ» дейиши уруши тўхтатганлиги ҳазил гапми! Партлар даврида ҳам бунақа воқеалар бўлмаганди...

Карим яна «революция» деган ҳаяжонли сўзни тилга олди. Бу революциянинг ўзи қапдайқни? Россия подшошининг ўрнига чиқиб олган адвокат ким бўлдикини? Петроград деган пойтахт шаҳар бўсағасида қолган йигитларга кейин нима бўлганикини? Астемир бу саволларига ҳамқишлоғидан жавоб ололмай қолди. Нега деганда уни операцияга олиб кетишди. Сўнг бир оёғи кесиб ташланган ва наркоз таъсиридан ҳали ўзига келмаган Каримни жойига ётқизиб кетинди. У дод-вой билан ўзига келди. Кейин кўққисдан:

— Вой, оёғим! — деб бақириб юборди.

Ҳамма Карим оёғим қани, деб сўраб қолишини кутиб турарди. Бироқ Каримни бошқа нарса ташвишлантирди.

— Вой оёғим, мени қайларга элтяпсан? — у инграб шундай деди-да, яна қаттиқроқ овозда такрорлади. — Вой, мени қайларга олиб кетяпсан, оёққинам?

Палатадагилар Каримнинг оҳу фарёидан бу сафар негадир кечки овқат кутаётган Губачиков гижиниб қўйганлигини фаҳмлаб қолишди. У ўзи бошлаган галвадан кейин бериладиган овқатни энг олдин татиб кўришни ўз қўлига олган, агар чўчқа гўшти солинган бўлса, яширмай айтиши керак эди. Мусулмонлар у татиб кўргандан кейингина товоқларини қўлларига олишар, Губачиков бўлса, биронта ҳам товоқни пазаридан четда қолдирмасди.

Губачиков ярадор фақат Карим эмас, ҳамма ҳам потоб, ҳар бир мусулмон олло бошига солган ишга чидаши керак, деб гўнғиллади... Карим эса, олло бошига солган бу азобга чидай олмасди шекилли, жойида тўлганиб, дод-вой қилиб ётарди.

Губачиков тутақиб кетиб, Каримга ўшқирди:

— Оёғинг йўқ-ку, яна қанақа оёқ деб бақиряпсан?

Карим бир лаҳза жим қолиб, оёғининг ўрнини сийпалаб кўрди, кейин нимагадир қулоқ солиб турди, одеялини очиб ташлаб, бошқача овозда:

— Оёғим қани? — деб қичқирди.

Каравот тагидан Каримнинг этиги кўриниб турарди. Карим этигини бағрига босди-да, чайқалиб йиғига тушди.

— О, олло, мени кирмасин деб нега уйимнинг эшикларини михлаб қўйдинг? Нега мотга бунчалик озор бердинг? Энди қандай қилиб сўқа билан ер ҳайдайман, отга қандай минаман? Бир оёқда бахтли бўлармидим? Мени урушга элтган, қайтариб келишни истамаган оёққинам қайдасан? О, нега ўшанда ўлиб кета қолмадим? Нега Газизнинг ўрнига боришга қўна қолдим?

Карим этигини багрига босганича чайқалаверди. Астемир ҳозир нима қилишини ва қандай сўз айтишини ўзи ҳам билмаган ҳолда унга яқин борди.

— Йиғлама,— деди у қатъий таъсирли қилиб.— Эшитяпсанми? Мен сенга йиғлама деяпман!

Шўрлик Карим овунди. Астемир гапида давом этди.

— Қўлтиқтаёқ олиб Шхальмивокога бор. Оёғингни ўша ердан топиб ол. Газиз бекорчи, ҳозир сенинг оёғингда ўйин тушиб юрибди. У ҳозир ҳам битта- яримтанинг тўйида кабардинчага тушаётган бўлса ажаб эмас. Сизлар,— Астемир Каримнинг бахтсизлигини ҳар ким ўзича бичиб тўқийётган атрофдаги ярадорларга қаради,— нега бу ерда айбдор йўқ дейсизлар? Айбдор бор. У уруш. Ундан ўч олиш керак.

— Урушга хундор душманингдай ханжар уролмайсан,— деди ярадорлардан бири эътироз билдириб.

— Йўқ,— деди Астемир гапида давом этиб,— урушни ҳам тўхтатса бўлади. Мен буни ҳозир яхши биламан. Қурол-яроғни бошқа томонга қаратиш керак.

— Ўт ёқар ҳам шунақа сўзларни айтгани учун қамалиб кетди,— деди бошқа бир ярадор.— Эҳтиёт бўл, Астемир, урушни тўхтатаман дегунингча ўзингни ҳам қамаб қўйинмасин.

Бу таибех Астемирнинг эсига Степан Ильичнинг пайти келгунча тишни тишга қўйиб юр, деган маслаҳатини туширди. Бироқ айтилган сўз — отилган ўқ. Астемирнинг сўзлари барчага кучли таъсир қилди. Биргина Губачиков товоқ кўтарган навбатчилар кириб келишаётганини кўриб қолиб, шоша-пиша ўз ишига киришди.

— Оёқ-қўлларингдан айрилганларинг учун сизларни иссиқ овқатдан ҳам тортиб қўйишганми?— деб қўйди Астемир пастроқ товушда. У гапларим учун бежазо қолмасам керак, деб хавотирда бўлса ҳам одамларни яна бир бор михлаб қўйди.

Бироқ Астемирга ҳеч ким қўл тегизмади. Буниси жуда галати ва қизиқ эди. Чунки кеча бўлмаган воқеалар бугун содир бўлаётганга ўхшарди... Ё ҳамма ўзгаришлар

одамларнинг қалбида бўлаётганимикин? Унда ҳам, бунда ҳам барибир эмасми? Астемирнинг ўйлашига, ҳаёт шунинг ўзи эди.

Еттинчи боб

НУРҒАЛИ

Нурғалини эсга оладиган фурсат етди. Бу жуда ҳам соз. Нега деганда, унча аҳамиятсиз кўринган Нурғали воқеаси улкан воқеаларга уланиб кетади. Собиқ тош усталар ана шу улкан воқеалар шарофати билан ота-боболар башорат қилган янги ҳаётга юз бурдилар, янги давр бахш этган кўкларга едилар. Мабодо рус чилангари Степан Ильич Коломейцев бўлмаганда ҳам барибир унинг қилган ишлари бошқа бир одамнинг зиммасига тушган бўларди... Ҳамма нарса Нурғалининг олис ва оғир сафардан қайтишидан бошланди.

Лю туғилган куни бўлган ўша зўр тошқин ва Инус ҳожининг музлаб қолган жасади жардан топилган қишдан ропша-роса бир йил ўтгач, тўғрироғи, бир минг тўққиз юз ўн тўртинчи йил ёзининг бошларида раҳматли ҳожининг сирли сафарга кетган амакиваччаси Нурғали кўп гап-сўз бўлди. Ҳамма нарсадан фақат бойликни усутн қўядиган, кеча-ю кундуз мол-дунё орттиришни орзу қилган бу қашшоқ хаёлпараст ғалати сафарга бел боғлаганди... Унинг орзу-армонлари қатъий, хатти-ҳаракатлари шубҳали кўринарди!

Ҳожининг ўлимидан кейин Нурғали унинг ягона меросхўри бўлиб қолди. Гумар, Аральпов, мулла Саид ва ҳатто округ судининг кадийси ҳам Ҳожининг эиқналик билан йиққан қимматбаҳо нарсалари қўлларига тушмагунча ётиб ухлашолмади. Шундай бўлса ҳам ҳожининг уйи, сигири ва яна у-бу нарсалари меросхўрига тегди. Нега деганда, сигир билан уйини чўптакка солиб кетиб бўлмасди-да. Тентак Нурғали шундай омад келгандан кейин деразаси кунгай, Мақкага қараган пишиқ-пухта уйда жон деб тураверса бўларди-я, бироқ қаёқда дейсиз! Бойлик орттириш жазаваси энди унинг юрак-бағрини ростаминга ёндира бошлади. Нурғали энди ўзининг кўп йиллик орзусига етишишга — олтин излаб олисдаги мамлакатга боринга аҳд қилди. У ўша мамлакатда олтинлаб қопдан тўкилган жўхоридай ерда сочилиб ётармиш, деб эшитганди.

Тошган нарсасини қаранглар-а! — дейишарди тева-
рак-атрофдаги одамлар Нурғалининг мақсадидап ҳай-
рон бўлишиб. — Муҳаммад пайғамбаримиз етолмаган
жойга бормоқчимини! Ҳар ким ҳам бахт йўлини топавер-
майди. Узинг ўйлаб кўр. Амакиваччанг ҳам дунёга ўч
одам эди, хўш, у армонига етишдимми?

— Инус ҳожи керакли томонга бормаган, — деди Нур-
ғали қовогини солиб.

Шунда одамлар унга яна эътироз билдиришди:

— Қадимги Тлепш ботир темир чувакда ер осмон би-
лан чегаланган жойгача борган. Ушанда ҳам у ерда
тилла кўрмаган.

— Мен бўлсам, кемада борамап, — деди Нурғали оёқ
тираб. — Кема ўзи юради, у покерак томонга бормади.

Мулла Саид ақлли одамдай бош чайқаб қўйди:

— У ердагиларга кимлигингу нимага ва қаердап кел-
ганингни қандай қилиб тушунтирасан? Оч қолиб, сувга
зор бўлганингда бир бурда нон билан қултум сув ҳам
сўролмайсан. Сен ёлғизсан, йўлингдаги турли тилда гап-
лашалиган одамлар эса сийрак соқолингнинг мўйиндан
ҳам кўп.

Мулла Саид ҳатто ибратли нақл ҳам айтиб берди.

— Бир кун олло одамлардан: «Нима истайсизлар —
қишлоқларнинг водийсида олтин бўлсинми ё тоғнинг жан-
натдай қишлоқларида умрбод ҳузур-ҳаловатда ўтасиз-
ларми?» — деб сўрабди. Шунда одамлар иккига бўлини-
либди. Бир хил одамлар тиллани бўлишни хоҳлашибди,
бошқалар ҳузур-ҳаловатни афзал кўришибди. Олло шун-
дан кейин ҳар ким ўзига тегшли нарсасини олсин, де-
гандай қилибди. Очкўзлар мана шунинг учун ҳам олло-
нинг боғларидаги ҳузур-ҳаловатдан умрбод маҳрум
бўлиб қолганлар. Жаннатдан юз ўгирган одамларнинг қў-
лидан олтин олинган тап тортмайдиганларнинг қисмати
ҳам шундай бўлади.

Нурғали тенса тебранмаслигича тураверди.

Бу подон одам ҳаш-наш дегунча меросининг бир қис-
мини — уйдап бошқа ҳамма нарсасини сотди. Кейин
қўйнинг иккита биқинини қоқлаб олди, тухум, зогора
нон ва сассиқ саримсоқдап ҳам ғамлаб олди-да, аввалги
бошпанасини бузиб, амакиваччасидан теккан уйнинг
эшик ва деразаларини уриб ташлади. Кейин қўшнисини от
қоровул Астемирнинг уйида пича ўтириб, стол тагида
эмаклаб юрган кичкина Лю билан ўйнашди. Думасара-
дан эгасиз қолаётган уйга кўз-қулоқ бўлиб туришга
ваъда олгандап сўнг, пўхтадан олинган чилвир билан

сиқиб бойланган тўрвасини елкасига ташлаб, станцияга жўнади.

Кейинчалик Нурғали ҳақида Қора денгиз бўйидаги улкан шаҳардан қандайдир хабар келди. Бу хабарга қараганда ўғрилар Нурғалини ё тунаб кетишган, ё бўлмаसा Маккадан қайтаётган ҳожилар уни Маккадан ҳам олисда бўлган океан ортидаги юртга кемада кетаётганини кўришганди. Тентак Нурғалини олисдаги юртга судраётган нарса ширин орзулар ва очкўзлиги эди-да. Шундан кейин Нурғалидан дому дарақ бўлмади. Бу орада уруш бошланиб қолди. Қадимий касбларини аллақачонлар йиғиштириб қўйган бўлсалар ҳам одатан лақабларини сақлаб қолган тош усталарнинг хаёлини эши Нурғалининг олтин излаб кетганидан ҳам муҳимроқ нарсалар банд этган, уларнинг ташвишлари ўзларига етиб ортарди. Бу йиллар ичида кўп оналар солдат ўғилларидан айрилдилар. Золимжери — Империянинг аёвиз қилличи қанчадан-қанча курка ва ёзларни ҳазм қилиб юборди. Сўнг ниҳоят Кабардага империянинг куни битди, подшо тахтидан тушди, деган ақл бовар қилмайдиган, галати ва даҳшатли хабар тарқалди. Шу кезларда десангиз, барчанинг ёдидан кўтарилаёзган Нурғали бўронда қолган қаргадай қайтиб келиб қолди...

Энди овулда олис ва қизиқарли сафардан қайтган Нурғалидан бўлак тунд ва камгап одам топилмасди. Ўтган йиллар ичида у нима қилибди, қаерларда бўлибди, энг муҳими олтин олиб келибдими, у қанчайкин, деган ҳаяжонли саволларга ҳеч ким жавоб беролмасди. Нурғали роса калтакланган ва инига аранг етиб олган птдай одамлардан ўзини олиб қочарди. Одамларнинг яхши келдингми, қалайсан, деган гапларига чийилдоқ овозда нималардир деб жавоб берди-да, қўниша-қўниша урилган эшикнинг ўридан тешик очди. Сўнг шу жойидан ҳали ҳам пишиқ-пухта бўлган уйга кириб олди. Уйни бошқа сунуриб-сидирмади. Унинг уйдан нима толганлиги, қандай жойлашиб олганлиги ҳам сирлигича қолаверди. У бамисоли итдай инига кириб олганди.

Галнинг ростини айтганда, бу бахт изловчи уйга мирқуруқ бўлиб қайтганди. У ҳақиқатан ҳам Америкага борди, у ерда муҳожирлардан талаб қилинадиган қондаларга бўйсунди, сўнгра уч йил ё гадойчилик қилди, ё қамоқда ётди.

Рус февраль революцияси Россия билан уруш ҳолатида бўлган Америка ўртасидаги муносабатларни янгилаганидан кейин Нурғалига ўхшаган кўп одамларнинг Ши-

молий йўл, Архангелъск орқали ватавлярига қайтишларига ёрдам берди. Нурғалининг бор қилган сафари шу. У ер билан осмоннинг чегарасини ҳам, оёқ тагида сочилиб ётган олтинларни ҳам кўрмади.

Шундай бўлса ҳам овулдагиларни Нурғалининг ёғи чиқиб кетган бахмал ёқали ва этаги узун пальтоси, маза-си қочган кўк ва сертук шляпаси, тамаки чекадиган трубкаси ва полковник Клишбнев билан Кабардин полкининг офицерларигина тақадиган чарм қўлқопидан бўлак ҳеч вақоси йўқ деб ишонтирини осон иш эмасди. Унинг пишиқ мовутдан тикилган пальтоси, ички аста-рида зарҳал ҳарфлари бўлган шляпаси одамларни буларнинг ичида бир нимаси йўқмикин, деб шубҳага соларди. Нурғали эски одат бўйича гоҳо Думасаранинг хонадонига кириб, у-бу ишларга қарашарди. Қўшниси эса қарашгани учун уни боқарди.

ҚУРЪОНИ ҲАЛИЛ

Овулдагиларга шум хаёллар тинчлик бермай қўйди. Уларнинг Нурғалидан гумонлари тобора авжига чиқарди. Улар бу олтин изловчининг «қашшоқлиги»дан кулишар, шарти кетиб парти қолган бўлса ҳам муғамбирлик қиляпти, деб ишонишмасди. Одамлар унинг уйига хазина кўмиб қўйганлигини гапиринишар, ёш-яланглар унинг машҳур пальтосини сийнаб кўриш, иложи бўлса бу муғамбирнинг қўйнига қўл солиш пайидан бўлишарди.

— Бунинг ҳаммаси ҳийла. У қувлик қилиб пиёда келган,— дейишарди одамлар.

Ҳасадгўйлик, биров ҳисобига бойиб олиш ва ўтакетган синчковлик не куйларга солмайди дейсиз! Нурғали уйдан ташқарига чиқмай қўйди, чунки яқиндан бери йўқлигида кимлардир уйига кириб, нарсаларини ағдартўнтар қилганини, жойидаги увадалар ҳар жойда ётганини кўрарди. Бир куни кимдир уйнинг бурчагини юв-лаб ҳам кўрибди.

Нурғали шўрлик мулла Саидга ҳасрат қилувди, у масжидда яна мусулмонларга ўзганинг мулкига чанг солмоқчи бўлган осий давлатмандгига эмас, балки ҳар қақндай қашшоқ ҳам дўзахга тушишини эслатиб қўйди. Бироқ бу насихат ҳам одамларга кор қилмади.

Нурғали кеч кузакда ўрмонга ўтин кестани борди. У пальтосини ечиб қўйиб ишларди. Ўшанда унинг пальтоси йўқолиб қолди. Кейин уни уйининг зинасидан то-

ниб олди, кимдир ташлаб кетибди. У уйига етганда тунлари чордоқда кимдир гимираётгандай туюларди.

Бу таъқиблардан ва қорни ошга тўймаганлигидап ўлар ҳолатга етган Нурғали бир куни юрагини бўшатгани Думасаранинг уйига кирди.

— Сен пешанам шўрлигини билмайсан, Думасара,— деди у ҳасрат қилиб.— Баднафслигим учун олло жазойимни бераётганга ўхшайди. Сен меъдаси тўқ доноларнинг меросхўри бўлган Астемирнинг хотинисан, менга маслаҳат бер!

Темботни қўшнисининг такага ўхшаган башараси, пастга эгилган бурни, дўрдайиб турган лаблари, сийрак соқоли доим кулгисини қистатарди. Нурғали ҳозир оппоқ сочли бошини эгиб, қаҳрабо кўзларини ерга тикиб, бурни оқиб ўтирганидап такага жуда-жуда ўхшаб кетарди. Бу одамнинг олисларда, денгиз ортидаги ойлаб йўлбосганда етиладиган дийрда бўлганлигига одамнинг ишонини қийин эди... «Олис мамлакатларга отамга ўхшаган кучли, кенг елкали ва жасур одамлар бориши керак,— деб ўйларди Тембот,— Нурғалини шунинг учун ҳам тилла кон ўша мамлакатда қолдиришмаган. Отамни қолдиришган бўлса керак, нега деганда, ашчадан бери йўқ-ку...»

Тембот бу ганини Люга ҳам айтди. Люга дадасининг тилла кон бегона мамлакатда қолдиришгани шунақанги алам қилдики, хўнграб юбориб, ҳамманнинг уйқусини қочирди. Бироқ нимага йиғлаганини барибир опасига айтмади.

— Лю, отам уйга қайтиб келишини хоҳлайсанми?— деб сўради Тембот укасидап.

Силлиқ гапиришни яхши кўрган Лю:

— Отам уйга қайтиб келишини жудаям хоҳлайман,— деди.

— Нурғалининг кулгили эканлигини кўряпсанми?

— Нурғалининг кулгили эканлигини жуда кўряшман.

— Қара, унинг бурни оқяпти!— доимо босиқ бўлган Тембот бирдан пиқирлаб юборди.

Сарима кўзларини шўх ўйпатиб қўйди.

— Тембот, жим бўл!— Нурғалини қағиқли мамалига билан сийлаётган Думасара бақириб берди.— Оллонинг даргоҳи кенг! Сенга шунинг маслаҳат бера оламан, Нурғали... қулоқ сол... Сен олтиним йўқ деб, қуръони Ҳалилни қўлинига олиб қасам ичасан.

— Яхши маслаҳат беряпсан. Ҳозироқ мулла Саиднинг олдига борамап.

Гироқ шу дамда нимадир уни тўхтатди:

— Қўшни, ҳамма мусулмонларнинг олдида қасам ичманми?

— Ҳа, Нурғали. Ўзим ҳали қуръони Ҳалилниям, қасам қанақа ичилишиниям кўрмаганман. Ойим кўрганлар, қасам ҳамманинг олдида ичилади, дейдилар-ку.

— Демак, ҳамма қараб тураркан-да... одам уялади.

— Ёлгон гапирган одам уялади. Ёлгон қасам даҳшатли, оллонинг олдида ҳеч ниманинг уяти йўқ. Менимча шундай, Нурғали.

— Вой, уяламан... Кўрқаман...

— Ёлгон гапирган одам кўрқади. Ёлгончи қуръони Ҳалил бор жойда ёрилиб ўлади,— кекса напа муқаддас китобнинг беаёв кучини эслатиб қўйди.— Ростгўй одам нимадан уялади.

Бунга ишонинини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмай қолган Нурғали жойида ўтиролмади. У яқинда Астемирнинг Думасара унга берган эски қалпоғига қўл чўзди. Онасининг бу ишидан эса Тембот хафа эди.

«Нега у отамнинг қалпоғини кияди»,— деди Тембот ичида гижиниб.

Тембот Нурғали қуръони Ҳалилни қўлга олиб қасам ичиши ва ёлгон гапирса ёрилиб ўлишини эшитгандан кейин Нурғали билан бирга отамнинг қалпоғи ҳам ёрилиб кетаркан-да деб хавотирга тушиб қолди. У буни укасига айтувди, у афтидан ҳеч нимани тушунмади.

Тембот ўша кунни тонг отгунча ухлаёлмади. Эрталаб эса Инуснинг ҳожи дўпписи отхонанинг бир бурчида ётганлиги эсига тушиб қолди. Нурғали шу дўппида ёрилса ёрилаверсин,— дерди у ичида,— бироқ буни ойимга қандай қилиб тушунтираман? Таомил бўйича олдин содиқ дўсти Элдор ёки уйларидан қимирламай қолган Сарима билан маслаҳатлашиб олгани яхши эмасми? Дуса ўша тундаги шов-шувдан кейин тезда чўкиб қолди, у энди одамлардан қочарди. Унга Думасара қизини боқаётганлиги ва кўз-қулоқ бўлиб турганлиги ҳатто хуш ёқарди. Чунки Думасаранинг қатъий ва меҳрибонлиги ҳамда ақлли эканини ҳамма биларди-да.

Тембот Элдор билан учрашиб, маслаҳатлашолмади, Сарима эса унинг гапига қуръони Ҳалилдан ўзим ҳам кўрқаман, бу ишга аралашмаганинг маъқул деб жавоб берди.

— Ўзингиз Нурғалининг ёрилиб ўлишини кўргани борасизми?— деб сўради Тембот,— жуда кўрқсам ҳам бораман.

— Мен ҳам қўрқаман. Бирдан унинг қўли ё оёғи менга тегиб кетса-я? Шундаям барибир бораман. Люпи ҳам олиб борамизми?

Улар Люпи олиб бормайдиган бўлишди. Чунки Нурғали ёрилиб ўлса, қўли ё оёғи Люга қаттиқ тегиб майиб қилиши мумкин эди. Бундан кўра унинг нана билан қола қолгани маъқул.

Лю аввалига ҳиқилламоқчи бўлди, бироқ даҳшатли нарса юз беришини билгандан кейин у ҳам кечаси уйимизга биров киргандагидек қўрқинчли бўлса керак деб ўйлади-да, бувиси билан уйда қолишни маъқул кўрди.

Темботдан бошқа ҳам хаёлини бу даҳшатли воқеа банд қилиб, уни кўришга қизиқаётганлар бор эди. Нурғалининг қуръони Ҳалилни қўлига олиб, қасам ичаганини эди бутун овул биларди. Ниҳоят, бу сипов белгиланган куннинг субҳидам пайти ҳам етди.

Қиш фасли бўлганидан совуқ Инус ҳожни музлаб ўлган йилдагидек тобора зўрайди. Одамлар совуқ бекорга қаттиқ бўлаётгани йўқ, олло шу йўл билан Инус билан унинг амакиваччасини хуш кўрмаётганини билдирипти, дейишарди.

Шундай бўлса ҳам одамларнинг бу ажиб томошага қизиқиши совуқдан зўр келди. Тош усталар масжид олдидаги бўм-бўш майдонга йиғилишди. Этик кийганлар жуда кам, деярли ҳамма одамларнинг оёғида хом теридан тикилган чуваклар кўринар, у иссиқроқ бўлсин деб ичига похол тиқиб олишганди. Бу ерга катталар-ку майли-я, ёлгон гапирган одамнинг ёрилиб ўлишини кўрамиз деб болалари ҳам келишганди.

Йиғин сабабчиси бўлган Нурғали бир чеккада тўхтовсиз келаётган одамларга хўмрайиб қараб турарди. У болакайларнинг қийқириқларини эшитмаётганга ўлшарди.

Бизнинг ҳамма танишларимиз яна шу ерда эдилар. Муса ҳам, Масхуд ҳам, тажап Бот ҳам шу ерда. Муса Масхудни кўрди дегунча унга тегажоғлик қила бошлади албатта. Чунки бу унга азалдап теккан касал. Нега деганда, Масхуднинг ҳаётида яқинда муҳим воқеа рўй берган — у уйланганди. Бунинг устига у худди атайлаб қилгандек овулининг энг хунук қизи, ялпоқ юзли Шаридат Балқаровани олганди. Муса ҳозир мана шуни илиб олиб, Масхуднинг жигига тегарди.

— Ҳой, Қатқорин! — дейишди Муса билан унинг биқшидан кетмайдиган Батоко фурсатни қўлдан бермай. —

Хой, Қатқорин! Қани айт-чи, дардингни олай, хетинингдан кўркмайсапми?

— Хим! Соҳибжамол Мариатнинг эрига тегажаклик қилиши хўнам ярашаркан-а!— деди ҳар ерда ҳозир позир Баляцо бува Қатқориннинг ёнини олиб.— Бу хотинидан нега кўрқаркан? У кўрқоқ эмас. Хотинидан уни бошқалардан пана қиладиганлар кўрқисин...

— Ҳа, Шаридатнинг бурниям йиртиқ чувакка ўхшайди-да,— деди Муса бўш келмай.

— Ҳамма хотинларнинг белгиси бир!— Бот темирчи кўполдан-кўпол валақлаб кўйди.

— Мен сенинг гўзалинг билан қоронғида қолишга ҳам журъат этолмасдим.

— Мен бўлсам сеники билан бемалол қолардим. Ўшанда у апча хурсанд бўларди...

Масхуд Мусанинг бутун овул ақиқасида кайф-сафо қилган учинчи ўғли ҳам отаси бўштоблигидан турмаганлигига шама қиларди.

— Сен, Қатқорин, шошмай тур! Тилинг кесиладиган ўзи! Шошмай тур ҳали, менга пшинг тушиб қолади!

— Хой, хой, азизлар! Секкироқ! Нима, ёш боламинизлар? Болаларга халақит берманглар!

Ёш-яланглар ҳаяжонли томошагача бекор турмайлик деб ўйин ва кураш бошлаб юборишганди. Кураш тушаётган болалар атрофини ўраб олганлар уларни тобора қизиқтиришарди. Кураш тушаётганлар қорни тўзгитишар, бир-бирларига қапишганларича думалашар, қалпоқларини йўқотишар, сўнг ҳамманинг қийқириғи остида бошқатдан бошлашарди. Фақат ҳассаларига суяниб турган мўйсафидларгина индашмасди. Қизиқчи Баляцо бува билан куч ва энчиллик зарур бўлган пайтда бошқаларни қизиқтиришни яхши кўрадиган Элдорнинг овози қаттикроқ эшитиларди. Элдорнинг ўзи ҳам курашга тушса бўларди-ю, бироқ йигитлик шаънини сақлаб тек турарди. Бунинг устига Думасара ва Тембот билан шоша-пиша келаётган Саримани кўриб қолганди. Улар кечикиб қолишганди. Чунки бу пайтда қўлида қуръон кўтарган мулла Саид ошпоқ соқолини селкилатиб, қариялар билан масжиддап чиқиб келарди.

Қулги ва қийқириқлар тинди қолди.

Кексайиб қолган мулла қимматбаҳо муқовали қуръонни авайлаб кўтариб келарди.

Мулла яланглик ўртасидаги дўнгликка чиқиб, кўз югуртириб Нурғалини топди-да, чақирди. Устига америкача пальтосини кийиб олган Нурғали совуқданми ё

ҳаяжонланганиданми жунжикиб яқип келди.. уч йил океан ортидан юртда бўлса ҳам бу одамнинг примчилиги қолмаганидан ҳамма ҳайратда эди!

— Тилла излаб нима топди?— деб қолди кимдир истиҳолани бир чеккага йигиштириб қўйиб.— Каломи шарифда айтилгани бўлмасдан қолмайди.

— Агар қуръони Ҳалил Нурғалини ўлдирмаса, мени олло урсин!

— Унда олтиннинг ўзи йўқ!

— Нега йўқ бўларкан? Бор. У муғамбарлик қилляпти. Қўлқопга бир қаранглар! Бунақа қўлқоп фақат рус офицерларида бўлади.

— Унинг қўлқопи билан бош оғригидан бўлак ҳеч вақоси йўқ. Ўша мамлакатда омади келмабди,— кимдир Нурғалига қайиниб шундай деганди, бу гап кўпчиликнинг унга бўлган муносабатини бирмунча ўзгартирди.

— Агар одамнинг омади келмаса, мамалига ҳам тишини синдиради.

— Буни айтган одам хўп билиб гапирган-да.

— Қулоқ солинглар, мусулмонлар! Қулоқ солинглар!

— Қулоқ солиб, қараб туринглар!

Хароб пальтосининг бахмал ёқасини бурнигача кўтариб олган Нурғали эл қатори мулланинг ваъзига қулоқ соларди. Думасара тортиқ қилган қалмоқни пешанасига бостириб олганди. Сарғин кўзлари бўлса олазарак эди.

— Мусулмонлар, тўпланишимизга сабабчи бўлган эзгу ишимизни бошлаймиз.

— Ҳа,— дейишди оломондагилар жонланиб,— вақти етди. Молимизни сугормай келганмиз.

— Қулоқ солинглар, мусулмонлар.

Мулла гапида давом этди:

— Мусулмонлар! Оллонинг инояти билан доно одамлар Нурғалини ёмон ниятдан қайтариб туришганини биласизлар. Бу шўрлик қаёққа отлаувди? У пайғамбаримизнинг қабрини зиёрат қилгани ё қаҳрамонлар ва донишмандлар кенгашига эмас, оллога хуш келмайдиган бойлик излаб океан ортидаги мамлакатга борди. У нималар деганди? «У мамлакатда олтин қопдан тўкилган жўхоридай ердэ сочилиб ётади...» деганди. Олло хуш кўрмайдиган бойлик оёқ остида ётмайди. Агар ўша сочилиб ётган олтин бўлса у иблиснинг олтини. Нурғали ўша олтинни излаб кетганди, мана энди яна ҳузуримизда оллодэн ва-биз мусулмонлардан раҳм-нафқат сўраб турибди. У менда иблиснинг олтини йўқ, қашшоқнингим-

ча қайтиб келдим, деб бизни ишонтирдинг. Унга оллонинг ўзи кўрсатади. Иблиснинг ваъдасига учган бу но-бакорнинг ҳозир сигири ҳам, қўйи ҳам йўқ... Бироқ мусулмонлар иблиснинг сўзига учгап одамнинг сўзига ишонмайдилар. Улар иблиснинг шогирди ўзларини алдамаётганига ишонч ҳосил қилмагушларича унга мадад қилишни истамайдилар. Оллонинг иродаси шу!— Мулла пафасини ростлаб, икки қўлини фотиҳага очгандай кўтарди.— Олло бизга доим мададкор бўлсин, доимо марҳаматидан баҳраманд қилсин! Мусулмонлар! Бадкор каломи шарифни қўлига олиб, олт ичиб, гуноҳларидан пок бўлади.

Ҳаммаларнинг каломи шарифнинг кучини биласизлар. Табаррук кадий Ҳалилни олло каломи шариф билан азизлаган эди. Бугун эса ана шу қуръони Ҳалил осий Нурғали уни қўлига олиб, чиндан ҳам океан ортидаги юртдан олтин олиб келмагани, ерга кўмган ё беркитган олтини йўқлигига олт ичиш учун бизга ишониб топширилган. Бу муқаддас китобнинг адолатли кучи даҳшатлидир. Ёлгон олт ичган одам тил тортмай ўлади. Буни эшитяпсанми, Нурғали? Тўғри олт ичган одам мусулмонлар орасига қайтгандай қавмлари даврасига киради. «Олло бир, расул барҳақ», Муҳаммад унинг пайғамбари. Ишга киришамиз, мусулмонлар! Нурғали, яқинроқ кел!

Одамлар мулланинг сўзларини жон қулоқлар билан тинглашарди. Улар хўрсинишар ва:

— Ҳақ гап! Валлаҳи!— деб хитоб қилишарди.

Одамларни даҳшат босди. Нурғалига қараб одамнинг раҳми келарди. Унинг совуқда қизариқираган юзи анча оқарганди. У юзини тиринтириб, гандираклаганича шариат пешволарининг — мулла ва мўйсафидларнинг олдига келди. Даҳшатли ва аёвсиз китоб табаррук одамларнинг қўллари устида турарди.

Нурғалига улар қасам ичишни буюришди.

— Нурғали, қасамни такрорлаб, ҳаққоний ва тўғри одам сифатида қўлингни қуръони Ҳалилга теккиз,— совуқ ҳавода яна мулланинг оҳиста овози эшитилди.

«Ҳозир ёрилиб кетади,— дерди ичида тахта бўлиб қолган Тембот.— Ё ёрилмасмикин? Бувим унинг тилласи йўқ девдилар-ку. У шунақа қизиқ одам ўзи!»

— Қуръон одамларни ёмонлик ва гуноҳлардан қайтариш учун олло томонидан юборилган. Қуръонга ёлгон тўғри келмайди, ёлгонни қасам билан ёпиб кетмоқчи бўлган одам энг ёмон гуноҳ қилган бўлади. У тил тортмай

ўлади, унинг жони иблиснинг қўлига тушиб, қийноқдан чиқмайди. Буни сен биласанми?

— Биладан,— деди Нурғали бўғиқ овозда.

— Жазодан қўрқмайсанми?

— Йўқ, қўрқмайман, чунки тўғриси яна гапирман.

— Бисмиллоҳи раҳмони раҳим!

— Бисмилло!— Нурғали титроқ овозда такрорлади.

Нурғали шу тонда гапи беўшмов чиқаётганини ва талаб этилгандан бошқача бўлаётганини найқагандай бўлди.

— Такрорлайвер!— мулла ва унинг теварагидаги мўйсафидлар оллодан мусулмон боласи ёлгончи ва фарзгўй сифатида ўлиб кетмасин учун унга самимийлик ато қилишини илтижо этгандай яна қўлларини кўтаришди. Шамол қуръоннинг варақларини шилдиратарди. Ёға бошлаган қор китобга, одамларнинг саяла ва қалпоқларига қўнарди.— Қораядиган тун, ёришадиган кун, оллонинг мунаввар этиши ҳаққи, қасам ичман! Одамларнинг гўё мен, Нурғали океан нариёгидаги мамлакатдан олтин ва бошқа нарсалар олиб келган деб гумонспраётганлари нотўғри. Агар одамлардан яшираётган бўлсам олло мени ҳамма нарсамдан жудо қилсин. Муҳаммад найғамбарнинг қадами етган ва қабри турган ер билан иблиснинг олтинлари сочилган мамлакатни ажратиб турган океан янада кенгайиб, чуқурлашсин. Унинг тўлқинлари кеча-ю кундуз қутурсин... Ҳеч ким менинг кунимга учрамасин...

«Ҳа, ҳа,— Нурғали бу тантанали сўзларни такрорларкан, ичида ўйларди,— ҳаммаси шундай!. Барча умидлар чил-чил бўладиган, тўқлик билан қусур бир жойда бўлган, уйлариининг томида булутлар сузадиган, подвалларида муҳожирларни каламушлар кемирадиган мамлакатда ҳеч кимни боргулик қилмасин-а... О, бу менга нима ўргиллик, қандай шармандалик!»

Қасамнинг эса кети кўринмайдигандай эди.

— Агар менинг сўзларимда заррача ёлгон ёки оллогин алдаш истаги бўлса тавқи лажнатга қолай, ит бўлай, ўзиним кўчада қолсин... Зигирдай олтиним бўлса кўзим кўр-қулогим қар бўлиб, эс-ҳушимдан адашай.

Нурғалидан совуқ тер чиқиб кетди. У олло бунчалик қаттиқ ва шафқатсиз талабчанлик қилади, деб сира кутмаганиди. Унинг доимо кўкрагида олиб юрадиган халтачасида чиндан ҳам бир неча тилла таиға бор эди.

Нурғали қуръони Ҳалилдан қўлларини тортиб олиб, кўзларида даҳшат пайдо бўлди.

— О-о-о! — ингради бирдан у.
— Хозир — дейишарди теваарак-атрофдагилар. — Ери-
либ ўлади! Мапа!
— Оллонинг жазоси муқаррар!
— О, оллонинг қудрати кимни парча-парча қилмай-
ди!
— Ундан қочиб қутулиб бўлмайди!
— Олло ёлғончиларга бераҳм! Нурғали тилласини
қаерга яширганпийкин-а?
Нурғали ўзинга келганда кейин яна қуръонга қўл
узатди:

— Санд, қуръонни бер! Мен унга ҳаққоний одам си-
фатида қўлимни теккизаман. Уйимда бир товоқ ҳам су-
тим, чакса жўхорим йўқ деб оит ичаман.

— Бер, унга яна қуръонни бер! — Теваарак-атрофдан
Нурғалига хайрихоҳ одамларнинг овозлари эшитилди.
Бироқ бу гаптана шўрвасига кесақ тушиб бўлганди.

Оломонда яна ғовур-ғувур кучайиб, ҳар ким ўзи бил-
ганини гапира кетди. Мулла бузилган маросимни давом
эттириш гуноҳ эканлигини сезиб, қуръонни жаҳл билан
шартта ёнди. Сўнгра мўйсафидларга ва оломонга таъзим
қилиб деди:

— Энди қолганини оллонинг ўзи кўрсатади... Олло
биздан марҳаматини дариг тутмасин, мусулмонлар!

МУСА ГАНГИБ ҚОЛМАДИ

Нурғали бари узун пальтосининг баҳмал ёқасига та-
кашикига ўхшаган даҳанини қисганича қор босиб борар-
ди. Қасам ичиш маросими мужмал тугаганидан тарвуз-
лари қўлтиғидан тушган мусулмонлар суғорилмай қолган
молларининг олдига шошилиб тарқалишаркан, «э, олло
бизларга ҳам эчки оёғини ато қилсанг-чи», дейишарди.
Бу гапни улар эчкига хос илдамлик ва учарликка ҳавас-
лари келганидан айтишарди.

Болалар бир-бирларига қор отишиб, қийқириб бори-
шарди.

Думасара ҳам Сарима ва Тембот билан бирга қайт-
моқда. Тембот бу маросимдан жуда ҳам ажабланганди.
Уни ҳатто отасининг қалпоғи омон қолганлиги ҳам юца-
толмасди.

Фақат Мусагина гангиб қолмаганга ўхшарди.

Муса ўша куни кечқурун Нурғалининг олдига келди.
Бу пайт Нурғали ажриққа ағанагандан баттар бўлиб,
кўзи аранг илинганди. Энди қўлидан пима ҳам келади!

Уйини, томорқасини сотиб, яна омадини излаб йўлга чиқсинми? Қатъийлик ахири бориб зўр чиқади-ку. Замон потинч бўлиб, ҳар куни бирор янги гап чиқиб турган ҳозирги пайтда қаёққа ҳам бориб бўлади? Турк фронтдан қуён бўлган қочоқлар ҳамма ерда изғиб юришибди. Нальчик билан Прохладнаяда қандайдир Советлар иш олиб борапти. У советдагилар ерни ҳеч қандай савдо-сотиксиз бўлиб берамиз деб ваъда қилишяпти. Оламларнинг гапларига қараганда Владикавказда казак атамани подшони қайтадан тахтига ўтқазини учун казакларни тўплаётганмиш. Пальчикка фронтдан кабардин полки келиши керак эди. Петроградда бўлса генералларга энди адвокат Керенский эмас, большевик Ленин қарши турарди... Большевик дегани ким бўлади? Советлар нимаикин ўзи?

Нурғалига ҳеч ким дуруст маслаҳат беролмас, унинг ўзи ҳам бирорта одам билап ёрилиб гаплашини унча хушламасди. У печкага озгина ўт ёққач, мамалиганинг қолган-қутганини тезгина ютиб, увадаларга ўралганча потинч уйқуга кетувди ҳамки, кимнингдир овозидан уйғониб кетди. У кўзини очганида тепасида Муса турарди.

Қашанг отга жўхори сўтани тутсангиз яқин келади. Шунда битта одам орқа томондан нўхта билан келиб, зумда отга уради қўяди, Муса ҳам ўзига бирор мақсад йўлида керакли одамларга ана шундай усталлик қиларди. Бунда унга ҳар қанча қойил қолса бўлади. У бу ишни шунақанги силлиқ бажарардики, одам унинг жиловидан эканлигини кейин билиб қоларди. Муса ўлжасининг тоза сиқиб сувини олмагунча қўлдан чиқармасди. Кўпчилик эса уни мусулмонга оғир кунда қайишадиган яхши мусулмон экан, деб гапириб юрарди. Ҳатто мулла Саид ҳам қавмларига Мусадан ибрат олинглар, деб насиҳат қиларди. Нурғали эса бу валинеъматининг чангалидан осонликча қутулиб бўлмаеликни баҳор ва кузда унга ёлланиб ишлаган пайтларидан бери биларди. У кейинги кунларда ҳам яна Мусанинг олдига борсаммикни, деб ҳася қилганди. Нега деганда, Мусадан доим бирорта иш топиларди-да! Бироқ Нурғали буни сира хоҳламади! Ҳар қалай жаҳонгашталиқ қилган йилларида унда Мусанинг очикдан-очик бировнинг терисини шилишига воровилик руҳи пайдо бўлганди. Муса уни бир неча марта уйига чақирган бўлса ҳам чап бериб кетганди. Энди бўлса, агар тоғ Муҳаммаднинг олдига бормаса, Муҳаммаднинг ўзи тоққа борарди, деган мақолдагидай Мусанинг ўзи Нурғалининг олдига келганди.

— Нима қилди, Нурғали! Касал-пасалмасмисан иш-қилиб?— деб сўради Муса Нурғалининг увадасига эгилиб.

— Э, сенмисан, Муса? Хўп, қани меҳмоним бўл. Фақат олдинга қўядиган ҳеч нима йўқ, қолган бўтқани ҳозиргина евдим.

— Ухлашингдан понни роса ғамлаб олган одамга ўхшайсан-ку.

— Чарчадим. Ҳеч нимага тобим йўқ.

— Нега энди? Оллонинг ғазабини қўзгатма. Сенга озроқ берган бўлса, кўпроқ сўра. Кўп берган бўлса, озроқ сўра.

Нурғали яқингинада қуръонга Ҳалил олдида қасам ичиб не-не азобларда қолганларини эслашни истамас, буни Мусанинг ўзи ҳам яхши билишини ва ҳозир қувлик қилаётганини фаҳмлаб турарди. У нимага келганикин? Нима мақсади борикин?

— Чарчадим. Жуда толиқдим, Муса. Ҳаммасидан қўл силкидим. Ҳеч қаерда, ҳатто уйингда ҳам тинчлик йўқ. Ҳамма сени тинч қўймай кўз-қулоқ бўлаверса, бундан ортиқ азоб йўқ экан. Менинг бисотимда бир нарса бўлса буюрмасин. Сендан қарздорлигимни ҳеч эсимдан чиқармайман, Муса. Сен ҳаққоний мусулмонсан, олло давлатингни зиёд қилсин! Баҳор келсин, хизматингда бўламан...

— Ишдан қочмаслигингни биламан, сени шошираётганим йўқ. Ҳозир кимнинг жони роҳатда дейсан? Замон оғирлашиб кетяпти. Олло зиёда қилган бандаларни ёмон одамлар судра-судра қилишяпти... Ҳозир ҳеч кимга ишониб бўлмайди. Шундай. Хўш, сен баҳоргача нима тирикчилик қилмоқчисан?

— Билмайман, Муса. Ёзда ўт ҳам жониворларни боқадди, қишда нимани топиб бўларди? Мусулмонлар очимдан ўлдириб қўйишмас, дейман.

— Менга қара, Нурғали. Сен Бот темирчига кўп қатнагандинг, қарашгандинг. Хўш, нима наф кўрдинг? Яхши қулф ясай оласанми?

— Йўқ, биз икковимиз тортишардик. У подон одам! Темирчи тақ-туқ қилади-ю, ерни занжир тутиб туради, дейди... Бунақа занжир қилишни ким удалай олади? Нартларнинг энг зўри ҳам буни эплай олмасди. Мен ернинг суратини кўрганман, у қовоқдай юмалоқ бўлиб, ҳавода муаллақ туради.

Муса ишонқирамай лабини қимтиди.

— Сен ҳам ишонмаясанми?.. Бот ҳам: «Йўқ, буна-

қа бұлиши мумкин эмас. Сен, Нурғали, ойлаб йўл босиб, жуда олисга борган бұлсанг ҳам ерни эмас, фақат денгизни кўргансан, олло шундайм жиндай ақл ато қилмапти» деди-я. Мана, нодоп темирчининг гапи! Менинг унинг ҳунарига тоқатим йўқ. Сира тобим йўқ.

— Э! Нега бунақа шошқалоқлик қиласан, Нурғали? Керакли одам билан нега гижиллашасан? Йўқ, сеп ҳақ эмасан. Мана, Элдорни қара. У Бот билан гижиллашмай қулф ясашни бинойидай ўрганиб олди. Темирчининг бор ҳунарини ўрганиб олгин-да, кейин гижиллашавер... Мен сени Элдордай қулф ясашни ўрнига қўясан, деб хаёл қилибман. Менга яхши қулфдор зарур эди, энди буни Элдорга айтмоқчиман. Элдор биз ўйлаган йисит эмас. Ундап яхшилик кутиб бўлмайди... Ҳай аттанг, аттанг! Сенга мадад қилсам дегандим, Нурғали. Сенга ишопаман. Эртага уйга кел, гаплашиб, бирор тўхтамга келармиз. Ҳозирча манавини олиб туравер-чи...

Муса Нурғалига сўк ва қўйнинг биқини гўшти солинган халта узатди.

— Олавер, олавер, олло борингни баҳам кўравер, деган-ку...

Нурғали эртасига валинеъматининг олдига борганида унинг кўнглидан нарсасини билиб олди.

Муса Нальчикда ошхона очишни хаёл қилганди. Нега деганда, бу шаҳарча кун сайин гавжумлашиб борарди. Унда ҳозирги кунларда турк фронтдан қайтган артиллерия бригадаси турар, князь ва узденлар¹ тез-тез келиб туришар, бозорда ҳар хил одамлар, дайдилар, Прохладная, Пятигорск, Грозний ва Владикавказдан қатновчи олиб сотарлар сероб эди. Одамлар ана шунақа айқаш-уйқаш бўлиб кетганларидан олдинги амалдорларнинг даҳшати ва зуғуми ҳам кундан-кунга камайиб борарди. Империянинг аёвсиз қиличи бўлган Золимжери тўсатдан қаёққадир гумдон бўлди. Округ бошлиғи бўлган полковник Клишбнев тўғрисида у ваколатини артиллерия бригадасининг командирига бериб, ўзи Владикавказга жўнаб кетибди, деган гаплар юрарди. Полковник Терек казакларининг атамани хўжайинлик қилаётган Владикавказга бола-чақасини бултур ёздаёқ жўнатганди. Иккинчи томондан деҳқон денугатларининг қандайдир Советлари тузилганмиш, бу советлар Пятигорскда ишви қўлига олиб, ҳамма қора халқни яқдил бўлишга

¹ Киборлар.

чақираётганмиш... Нальчикка қизил комиссар келганмиш!

Масжидда Россиядан ёввойи дивизиянинг кабарди полки қайтиши билан тез кунда Кабарда, Балкария, Осетия — барча тоғлиқ халқлари Туркия ихтиёрига ўтади, деган гаплар тез-тез эшитиладиган бўлиб қолди... Қисқаси, замон чиндан ҳам нозик эди... Элдор ва отқоровул Астемирга (худога шукурки, гумдон бўлганига бир йилдан ошди) ўхшаган шаккоқ ва тигчилик бузар, қаёқларга даф бўлиб, яна пайдо бўлиб турадиган одамлар бошқалар бекабар нарсалардан воқиф бўладилар. Булар Муҳаммад пайгамбарнинг васиятларидан бошқа ҳамма нарсаларга амал қиладилар. Гапнинг қисқаси, иложи бор нарсаларнинг ҳаммасини биров ҳисобига олиш, ишда яхши воситачи тутиш, ўзини эса панароқда олиб туриш керак.

Муса ошхонага Нурғалини хўжайин деб қўнқайтирмоқчи бўлганди. Бунга ундан бўлак боп одам топилмасди. Нурғали бу ишга жон деб рози бўлди.

Ажойиб кунлардан бирида ҳовлида ўйнаб юрган Тембот ичкарига чоңқиллаб кириб, Нурғали яна эшик ва деразаларини уриб ташлаётганини айтди.

Беқарор Нурғали кетаётиб яна Думасарадан уйга кўз-қулоқ бўлиб туришни илтимос қилди. У жуда хурсанд бўлиб, олло менга яна бахт йўлини очди, дерди. У Думасарага рўмол; Темботга пряник олиб келишга ваъда берди. Темботни эркалаб, буридан ушлаб олмоқчи бўлувди, бироқ бола чап берди.

— Уйимга қараб туришни унутма, қўшнижон. Нальчикка кетяйман. Муса мени у ердаги бозорда ошхона очишимга қарашди. Шаҳарга борсанг, ўғлинг билан киргин. Сенга доимо ўчоғимнинг олови билан бир товоқ шўрвам топилади, ишларим юришиб кетса, чиройли рўмол олиб бераман. Эринг келганда уни ўраб чиқасан...

— Оҳ, меҳрибон қўшнижон-е! Эримнинг қачон қайтишини билмайман-да. Жони омонмикин ишқилиб? Қаерларда ризқини териб юрганикин? Болаларим билан қийналиб қолдим, билмайман, баҳордан кейин нима қиламиз... Билмайман, агар Элдор бўлмаганда ҳолимиз нима кечарди?

Нурғали оёқ қўйиб кетаётган замин унинг хизматиغا мунтазир эмасди. Шўрлик нимага қўл урмасин, кетиланчуви чиқарди.

ҚАЙТИШ

Думасара иккинчи қишни ҳам сўққабош қаршилади. Агар иккинчи баҳорда ҳам уйнинг хўжайини бўлма-са уларнинг ҳоли нима кечади?

— Элдор бизни ташлаб қўймайди,— дедь Сарима бир куни Думасарага.

— Ҳа, ташлаб қўймайди. Элдорни бизга олло етказди,— кекса нана унинг ганини маъқуллади. Думасара бўлса оғир уҳ тортиб қўйди.

Улар кейинги пайтларда кечқурунлари чироқ ёқишмас, қоронғида у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, билин-кетиш ёта қолишарди. Бешга қадам қўйган Лю илгаригидай Сарима билан ётарди. Улар бир-бирларининг пинжларига кириб ётганларидан тезда исий қолишарди. Тембот, Думасара ва кекса нана печкага яқинроқда ётишарди. Думасара кўпинча кечасилари туриб, ўчоқдаги чалаларни тўғрилаб қўяркан, ўйларининг поёнига етолмай эрта-лабгача туриб қоларди.

Астемир ваъда қилгандай борган жойларидан уч марта хат юборган, бу Думасарани анча юпатиб турарди.

Овулниңг хат ташувчиси Сариманиңг тоғаси Еруль бува эди. Бироқ овулга хат келиши бамисоли полковник Клишбневниңг ташрифидай камёб ҳодиса бўлганидан Еруль бува фақат жарчи эмас, балки хат ташувчилиги ҳам йиллаб ҳаёлига келтирмасди. Мабодо овулга хатнат келгудай бўлса, бувани Гумар чақиртириб, конвертни унинг қўлига дабдаба билан топширарди-да, хагнинг ағасига бориб айт, ҳозир мулла билан хатни ўқишгани етиб борамиз, керакли тайёрлигини кўриб турсин, деб тайинларди.

Жиноятчи эри болалари билан тақдир заволига ташлаб кетган шўрлик хотиндан нима таъма қилиб бўларди? Хотин бечорада қашнига тирноқ ҳам қолмаганди-да.

Еруль авваллари Думасараниңг олдида хатни у қўлидан бу қўлига олиб, айлантириб анчагача ўтирарди. Астемирниңг уйига хат олиб келиш ҳар қалай хайрли иш эди-да. Улар хатда нималар ёзилганлиги ва унга ёништирилган маркалар, босилган муҳрлар нималар бўлиши мумкинлигини ўзларича тахмин қилишарди-да, сўнг ўн-ўн беша тухумни кўтариб, мулла Саидниңг олдида йўл олишарди. Тембот, Сарима ва Лю дамларини чиқармай, Еруль хатни айлантириб қарашидан кўз уз-

май туришар, кейин Думасаранинг кетидан чопишар ва четан устига чиқиб, мулла зинасида хатни очиб ўқиётганини томоша қилишарди.

Хатлар аксари бир хил мазмунда бўларди. Уларда Астемир оллонинг хоҳиши билан онаси, гўё Думасара буни хатсиз билмагандай, хотипи ва болаларидан олисда яшаётганини, шундай бўлса ҳам танижони соғлигини, олло насибасини яримта қилмаётганини ёзарди..

Олдинга Астемирнинг Кубаннинг нариёғидаги қайси бир жойда илгаригидай отқоровул бўлиб ишлаётгани маълум бўлди. Кейин битта катта шаҳардан хат келиб қолди. Думасарага кимдир бу шаҳар кўм-кўк сувли Дон дарёсининг бўйидалигини айтганди. Астемирнинг бу катта шаҳарда нима нш қилиши мумкинлигини ҳеч ким айтиб беролмас, унинг ўзи эса бу ҳақда ёзмасди. Одатича эски гаплари ёнига бутун умидим худода, бироқ Думасаранинг ақли ва пок юрагига кўпроқ ишонаман, деган сўзларни қўшиб қўярди.

Севгили одамнинг нафаси эшитилиб турмагандан кейин энг яхши хатнинг ҳам кучи нимага етарди, дейсиз?

Думасара бирнасда гулгулага тушиб, не-не хаёлларга бориб турарди. Бу покиза ва оқ кўнгил хотин ўзини яхши кўрадиган ва ақлли эри оиласини унутиб, болалари ва кекса онасидан юз ўгириб кетишига сира ишоналмасди. Бундай бўлмаса уни мусофир мамлакатларда нима тутиб турганикин?

Астемир тирик бўлмай омонатини оллога топширганмикин, деб ўйлаш ҳам даҳшатли эди. Нега энди у оламдан кўз юмаркан? Олло болалари етим қолишини билмасмикин? Уларга оллонинг раҳми келсин. Катта ўғли Тембот ўн бирга қадам қўйди. Тўғри, бола анча пишиқ, шунинг учун ҳам Бот темирчи отасини ҳурмат қилганидан Элдорнинг олдига келиб турса ҳам индамайди. Элдор уни оз-оздан дам босишга ўргатарди, Темботга эса, болгани гурчиллатиб уришга ҳали анча борлиги алам қиларди. Бунга кўп йиллар, ҳа, йиллар керак! Лю бўлса ҳали мурғак. У энгил-бошга ҳам, отасининг насиҳатига ҳам муҳтож... Уйда эса уруғликка ҳеч нарса қолмаганди... «О, олло, олло!» Думасара болаларини ўйларкан, чиндан ҳам етим қолишгандай чуқур уҳ тортиб қўяр, кўз ёшларидан кўпинча ёстиги ҳўл бўлиб чиқарди. Буларнинг ҳаммасини эшитиб ётадиган кекса пана бўлса у ёғидан-бу ёғига ағдарилиб, пичирлаб дуо ўқигани-ўқиганди.

Гоҳида Сарима ҳам уйғониб кетарди. Қоронғи уйда кекса напанинг ўзича ичир-ичир қилаётгани, Думасаранинг хўрешайтгани қулогига кирганда кейин кўйглига шубҳалар ўрмалайверарди. Онаси уви Раҳимга бермоқчи бўлганида тўғри иш қилмоқчи бўлмадикини? Сарима унга теккасида ҳозир фақат онаси билан кичкина Румганига эмас, балки жонқуяри Думасарага ҳам қарашиб турган бўларди-ку. Сарима буни ўйлаб, Раҳимнинг бичиклаби ва ялтироқ кўзларини, овози ва қилиқларини кўз олдига келтираркан, бундан бошқача иш қилолмаслигини янада чуқурроқ фаҳмларди... Шунда унинг нималар ўйлаётганини билиб турган Элдорнинг жилмаяётгани кўз олдига келарди. Қиз негадир Элдорнинг кўзлари анчадан бери ташвишли боқинишни сезиб юрарди. Унинг тез-тез қош чимириб, ўй суриб юриши нимаданикин, нималарни хаёл қилаётганикин?

Сарима, Думасара ва кекса нана ҳам декабрнинг узоқ кечаларини ўз ўйлари билан бўлиб ўтказишарди. Улар оппоқ қор босган овулни сутдай ойдин ёритган кечада ҳам ўз хаёллари оғушида эдилар. Шунда Сарима кимнингдир қораси деразани беркитганини пайқаб қолди.

Ногаҳон уни ўғирламоқчи бўлишган тундаги барча нарсалар эсига келди. У хушёр тортди. Ҳа, кенг буркали кимдир дераза олдида туради.

— Думасара! — қиз секингина чақирди. Думасара бўлса ўрнида ёнбодилаб қулоқ соларди.

— Думасара! — бу сафар ташқаридан эркак кишининг овози эшитилди.

Ташқаридаги киши деразани секин-секин чертди.

— Думасара!

Лю ҳам уйғонди. У ҳам бирор қўрқинчли нарсани эслаган бўлса керак, йнглаб юборди.

Яна ўша кечагидек ҳамма уйғониб кетди.

— Ой, Думасара, нақ худога соламан, эшикни оча кўрма! — дерди Сарима ялиниб.

— Ой, алла, ой, алла, бу нима бўлди ўзи? — Думасара ажабланса ҳам уни нимадир деразага тортарди. Ташқаридаги кишининг эса буркаси қимирлар, у дам ой нури тушиб турган деразани беркитар, дам ойдинга йўл берарди.

Думасара чувагини пайнаслаб бошлади. Лю йнглади.

Сарима қўрқувдан қотиб қолди. Тембот бўлса деразадан кўз узмай турарди.

Шу тонда кекса напанинг суюниб:

— Худога шукур! Бу Астемир! — дегани эшитилди.

Ҳаммалари деразага отилишди. Ташқаридаги киши ичкарига тикилар, ичкаридагилар бўлса, бир-бирларига халақит бериб, уни кўришга уринишарди.

— Астемир!— Думасара хурсанд овозда шундай дея эшикка ташланди.

Эшикнинг тамбаси тушиб, ланг очилиб кетувди, ичкарига соппа-соғ, кенг елкали, хушчақчақ, қорли буркаси тушиб кўйилган Астемир совуқ ҳавони бошлаб келди. Буркасининг тагидан шаҳарда сотиладиган чамадон кўтариб олганди.

— Дада! — Тембот қичқириб юборди.— Менинг дадам!

— Тембот! Ўғлим! Катта йигит бўлиб қолибсан-ку! Манави Люми? Оббо Тембот-ей, Лю ҳам азамат бўлиб қолибди-ку! Хўш, йигитлардан қайси бири чиқиб отми олади?— деди эркалитишни гоят хуш кўрадиган Астемир ҳазиллашиб.— Манави Сарима бўлса керак-а? Олло шодид, ўшанинг ўзи.

— Отингиз қаерда?— Қиз рўмолига бурканаркан, уялиқираб сўради.— Мен чиқиб оламан.

— Бирга чиқамиз, Сарима,— Тембот ҳам ҳаракатга тушиб қолди.

Кичкина Лю отасининг буркасидан келаётган хушбўй муздек ҳидни юта-юта атрофидагиларга уйқули кўзлари билан тикилиб турарди.

— Астемир,— дерди Думасара эрининг кўксига бош қўйиб,— кўзимиз тўрт бўлди-ку, дадаси...

Астемир уни тинчитишга уринди.

Кекса нана суюнганидан бурчақда кўз ёши қиларди.

— Отингиз қаерда ўзи, дада?

— От йўқ, Тембот. Отим йўқ!.. Кабардинга уйга пиёда қайтиш алам қилди. Майли, отим бўлмасаям, бошқа нарсам бор. Манавини олинглар,— Астемир чамадонини узатди.

Руслар уйларида арча ясатиб, кўчадан яхши одам келишини кутиб ўтиришадиган қишнинг ойдинли кечасида отқоровул мажбурий бадаргадан ўз хонадонига қайтиб келди. Эрталаб эса, унинг уйи одамларга лиқ тўлди қўйди.

Бу воқеа рус календарига кўра 1917 йил декабрининг охирида бўлган эди.

Астемирнинг ўзи айтган ҳикоялардан биз унинг қалин қўноғи Степан Ильич Коломейцев гўлаҳнинг темир косовини тутқизиб, уни қўлдан чиқармасдан госпиталда, сўнгра гимназия деб аталадиган рус билим юртида қо-

лишини тайинлагандан сўнг бошидан ўтган воқеаларни билиб оламиз. Астемир Коломейцевнинг айтганларини ўрнига қўйдимикин ишқилиб?

АСТЕМИРНИНГ ҲИКОЯЛАРИ

Астемирнинг ажойиб ҳикояларини эшитишга ишқибозлар анча-мунча экан.

Астемир шунча вақт қаерда бўлди, нималарни кўрди? Нималарни эшитди? Нималарни ўрганди? Нега деганда орадан анча вақт — бир ярим йил ўтганди-да! Бу вақт Кабардада кўп янги воқеалар рўй берди. Ҳатто Астемирни уйидан кетиб, яшириниб юришга мажбур қилган нарсаси ҳам у хавфсираб юрган одамлар билан бирга даф бўлганди. Полковник Клишбиев қаерда? Аральнов-чи? Гумар ҳалиям старшиналигича турган бўлса ҳам жуда бошқача бўлиб кетган, попуни насайиб, дўқпарастлигидан ному нишон қолмаганди. У энди қўйдаи ювош. Агар бирор-та жўпроқ одамга кўрс муомала қилиб қўйса ҳам кейин ялиниб-ёлвориб, унинг кўнглини олиш пайдидан бўларди. Илгарилари одамларга тешворгудай тикилиб юрадиган одамнинг ярим сархуш кўзларида қандайдир ташвиш ифодаси кўринади. У уй эгасини кўриб, гапларини эшитиш учун Баташевникига ҳаялламай етиб келди. Астемирнинг ҳовлисидаги скамейкада анча-мунча одам ўтирарди. Элдор ҳам, Астемирнинг божаси Баляцо бува, темирчи Бот, Масхуд Қатқорин ҳам шу ерда эди. Еруль бува бўлса, бу сафар ҳеч кимга хабар қилмай Астемирнинг ҳар бир сўзини илиб олиш учун уни жон қулоғи билан типларди. Овулда ўзига яраша обрўси бўлган ва уришқоқликда Серкўз ҳасса — Инус ҳожидан қолишмайдиган Давлат деган кишигина Астемирнинг сўзларини жон деб эштаётган ва унга лаққа учган одамлар орасида ўз билганидан қайтмаслиги билан ажралиб турарди.

Пиrowардида Муса ҳам ўз ошмаси Батоко билан келиб қолди. Дўса ҳовлининг париги бурчидаги хотин-халаж орасида эди. Бошқа кўни-қўшниллар ҳам бу ерга бош суқнишгапди.

Опасининг пивжигига тиқилган Лю, Думасара ҳам ўзи сингари меҳру муҳаббат билан тикилиб турган кишидан кўз узмасди. Кекса пана бўлса дам-бадам кўз ёшини арт-япти.

Гумар қадимий одат бўйича:

— Ассалому алайкум! — деб кириб келди.

— Ваалайкум ассалом! Қалай, яхшимсан?— деди Астемир алик олиб. У ёш дўсти Элдор билан ёш жихатдан улуғ бўлган Баляцо буванинг орасида ўтирарди.— Кел, Гумар, уйимиз тўри сепики.

Астемир бақувват тиззалари билан Темботни сиқар, у эса бундан баттар талтаярди.

— Оллонинг папоҳида юрибсанми, дайди?

— Яхши сўзинг учун раҳмат. Доим оллонинг марҳаматидаман.

— Оллонинг мусулмонларга раҳм-шафқати чексиз... Илоё шу ердагилар ҳам ушнинг марҳаматидан бенасиб қолишмасин!

— Гумарининг бағри кенг бўлиб қолганини кўрдингларми!— дўриллади Баляцо бува самимий кулиб.— Илгари бўлса у: «Астемир қўйинини сўявер, уйингга меҳмондорчиликка бораман»,— дерди. Энди меҳмонга келса, зиёфат қилгич демайди ҳам, ўзи зиёфат қилишга тайёр... Тўғри гапиряйманми, оқсоқол?

— Мен сенинг гапинини эшитаман деб келганим йўқ, қари аҳмоқ! Жим тур... Сен Астемир, ўзгармабсан, илгари қандай кенг елкали бўлсанг, ҳалиям шундайсан. Рагинг тоза. Нурғалидай оч қолмаганинг кўришиб турибди.

— Нурғали ҳам қайтиб келдими?— Астемир қизиқиб сўради. Унинг тиниб-тинчимас қўшниси дарров кўз олдига келди.

— Бўлмаса-чи! Нурғали ҳозир савдогар бўлиб кетган. Пальчикда ошхонаси бор.

— Ҳа, ҳа.

— Нурғали ҳам, биз ҳам қидирган хазиналаримизни топиб олдик,— деди Давлат тилга кириб.— Янги ҳокимият озодлик яшириб қўйилган жойни топиб берди... Унга қандай қилиб яқинлашса бўларкин? Сеҳрланганмасмикин ишқилиб? Нурғалига нима? Қорини силаб ётибди.

— Шундай дегин!

— Нурғалини тинч қўй, билганини қилаверсин,— Гумар гапга тушиб кетган Давлатни босиб қўйди.— Астемир, ўзингдан гапирсанг-чи, қаерларда бўлдинг, нималар кўрдинг? Давлатнинг гапи тўғрими, русларнинг давлатида ҳозир большевиклар хўжайинлик қилишяпти, уларнинг каттаси Лениннинг Германия билан сулҳ тузгани, селдатларга илгари подшо князларга берандай ер инъом гилаётгани ростми?

— Подшо, большевиклар тўғрисидаги ҳамма гапи тўғри-тўғри,— деди Еруль бува тасдиқлаб.

— Сен қари маҳмадапа жим турсанг-чи, Астемирнинг ўзи гаширси. У тил биладиган одам.

Гурунг шу йўсинда кечарди. Астемир теварагидагиларнинг наздида деҳқонларга оламда нималар бўлаётганини батафсил ва тушунарли қилиб гапириб берадиган одам эди.

Кабардинлар «тил билади» деганда фақат русча гапирадиган эмас, балки ўқиган одамни ҳам тушунишарди. Астемир Шхальмивокодан кетмасдан бурун асосан қуръонни яхши биладиган одам деб танилган бўлса, энди рус тилини ўрганиб қайтгач, ҳамқишлоқлари назарида авлиёсифат бўлиб кўринарди.

Астемирнинг қизиқарли гапларини тинглаётган одамларни энди ҳатто Муса ёки Давлат ҳам чалғитолмасди.

— Шаҳар шунақанги каттаки,— дерди Астемир,— унинг кўчаларида темир из бор. Уйлари кўплигидан кўчалари дарага ўхшайди. Бу уйлarning деразалари нечта-лигига ҳеч ишонгнинг келмайди. Одамлар бўлса, йўл бўйидаги инидан чиқаётган чумолилардай кўчаларда туртиниб-суртиниб югуришади. Шаҳар ташқарисида мўриларидан туну кун тутун буруқсагани буруқсаган. Бу мўрилар уйлардан ҳам баланд. Худди осмон ўпар дарахтга ўхшайди. Булар фабрикаларнинг мўрилари...

Астемир олдин мусулмон госпиталида, кейинчалик эса бой болалари ўқийдиган рус билм юртида ишлаганини гапириб берди.

— Оҳ, қани энди менинг болаларим ҳам шундай мактабда ўқиса,— Астемир хўрсиниб қўйди.— У ерда ниманики десангиз бор. Ўқувчи болалар ҳошияли шим ва тугмачалари ялтираган камзулда юришади.

— Отнинг қаерда турди?— деб сўради Гумар.

— Менинг отим йўқ эди. Унинг кераги бўлмади.— Астемир шундай деб Пох деган отини эслади. Кейин ўзига тасалли бергандай қўшиб қўйди:— У ерда отни тақалатадиган жойнинг ўзи ҳам йўқ. Гапим тўғрими, Бот?

— Тўппа-тўғри гап,— деб қўйди Бот Астемир унга мурожаат қилганидан хурсанд бўлиб.— Шаҳарда отнинг нима кераги бор? У ерда Жираслан ҳам яёв юрган бўларди.

— Жираслан қаерда?— деди Астемир қизиқсиниб.— Мўйлови ўсиб қолдимми?

— Ўсингга ўсгану, аммо қорасини кам кўрсатади, аллақаяқларда айшини суриб юрибди.

— Ҳа, энди унинг ови юриб қолди. Черкас княгиняни ташлаб кетгавми?

— Княгиня Шардановларнинг хонадонига ўтиб олган.

— Шундай дегин! Князь Шардановнинг ўзи омонми?

— Князь Шардановнинг ўзи бошқа қариндоши полковник Клишбиев жон сақлаётган юртда экан. Қаердалигиви билмаймиз. Владикавказда бўлса бордир.

Бошқалар-ку ўз йўлига, аммо Баляцо бува бу гап ҳақлигиви биларди.

Астемир унга жавоб қайтармади. Шу пайтгача индамай ўтирган Элдор эса тилга кирди:

— Князлардан бошқа вақтда гаплашамиз. Астемиринг рус революцияси ҳақидаги гапини эшитайлик. Ҳозир шунақа сўз бор.

— Сени қара-ю,— деди Гумар пўнғиллаб,— жуда катта кетяпти-ю, гаплари тўғрими ишқилиб?

Астемиринг уйидаги гапларни Гумардан бўлак ёқтирмаганлар ҳам бор эди.

— Революция!— деб қичқирарди Давлат ҳаддидан ошиб.— Озодлик! Шимингни тушириб, орқангни ёмғирга тутсанг ҳам ҳеч ким нима қилисан демайди. Аммо бундан одам нима маза топади? Буни сизларга мен гапиряман. Давлат нима дейшини билади.

— Давлат, ўша жойингни ҳатто совуқ билан қорга тутсанг янада кўпроқ маза топасан,— Баляцо бува шундай деганди, ҳамма қаҳ-қаҳ уриб юборди.

Гурунгда: «Буларни берилиб қулоқ солишларини қаранг. Бунинг нимасини эшитади! Баташевдан дурустроқ гап чиқармиди? Илгари қандай бадкор бўлса, шундайлигича қолибди. Доим бир галвани бошлаб юради»,— деб ўйлаётганлар ҳам йўқ эмасди.

Кетмоқчи бўлиб кўзгалаётганлар ҳам бор эди. Муса ҳассасини дўқиллатиб ташқарига йўналди. Унинг кетидан Батоко ҳам турди. Гумар бўлса хириллаб бақиршидан тўхтамасди.

— Баташевинг-ку кирмаган кўчаси қолмаган. Манавини қаранглар, илойим олло мени кечирсину, Элдор ҳам унга тахассуб қилипти. Сендақа билимдондан ўргилдиму! Бу ўзи қаерларда бўлибди, ҳали нима кўрибди? Нимага ақли етарди? Ундан «Шамол қаёқ томондан туради?» деб сўранглар, жавоб топиб беролса, ўлай агар.

— Унинг отаси ёшлигида балкарларнинг қароли эди, кейин қайсар исёнчи бўлди. Ўғли ҳам отасига тортибди-

да, влоийм мепи оллопинг ўзи кечирсин! — Мўса Гумарнинг ёнини олиб, шундай дея жаҳл билан эшикни итарганди, эшик очилиб кетди.

Гумар ҳам кетишга отланди.

— Казаклар атагани, эшитишимча, бунақа гап сотарларни қамчилаб эсини жойига келтириб қўярмиш. Гапга келганда босиқроқ бўл, Астемир.

Астемир бошини кўтариб, оқсоқолга, Давлатга ва Мўсага қараб жим туриб қолди. Одатича қошини чимириб, ўзича нималарнидир ўйлаб олди ва Гумардан:

— Сен, нима, ҳалиям Қлишбиев қайтишини кутясанми, унга хизмат қиляпсанми? — деб сўради.

Оқсоқол афтидан бу саволнинг замирига тушуниб етолмаганга ўхшарди.

— Э!.. Ҳозир кимга хизмат қилаётганингни ҳам тушуниб бўлмайди. Валлаҳи!..

Шунда Элдор яна гапга аралашди.

— Нега бундай дейсан? Ҳозир кимга хизмат қилаётганингни билиш оппа-осон,

— Аҳа! Манави гапинг зўр бўлди, Элдор! — Масхуд Қатқорин хурсанд бўлиб кетди. — Қойил! Қиличда кесгандай бўлди!

— Қиличда кесгандаймиш-а! — Мўса унинг жигига тегди. — У умрида қилич ушламаган-ку, ушламайди ҳам... Орқасига қамчи тушиши эса турган гап.

Одамлар шунда яна иккига бўлиниб қолишди. Бир хил одамлар Элдор билан Астемирнинг ёнини олишар, баъзилар уларнинг гапларини қоралашар, кўпчилиги эса, ҳассаларига қўлларини қўйиб жим туришарди. Батогога ўхшаш баъзи бировлар ҳиринг-ҳирингдан бўшашмасди. Астемирнинг қовоғи тушиб кетди. У баъзилар кетиб, қолганлар жим бўлишларини кутиб турди-да, деди:

— Меп силлиқ гапролмайман. Эрта ё индинга овулимизга битта одам келади. У менинг қўноғим. Степан деган ўрис уста. Унинг гапига яхшилаб қулоқ солинглар. Ҳозирча эса манавиларни кўриб туринглар. — Астемир шундай дея Ростовдан олиб келган чамадонини яқинроқ суриб, ундан бир неча ранг-баранг муқовали ва қоғозга ўралган қалин-юпқа китобчалар олди. Одамларни эса айниқса қалин қоғоз ўрамлари қизиқтирарди. Ҳамма қизиқсиниб столга яқин келди.

Астемир қоғозларни авайлаб ёзганди, одамлар улардаги ўсимликлар, турли жониворлар, қушлар ва одамларнинг чиройли ишланган суратларини кўришди. Бошқа

қоғозда катта-кичик ва хилма-хил рапсдаги босма ҳарфлар бор эди. Учинчисида рақамлар ва қандайдир ғалати белгилар кўринарди.

— Манавини менга Ростов билим юртидаги ўқитувчилар совға қилишди,— деди Астемир барчани ўзига қаратганидан фахрланиб.— Бунисини ўрис дўстим Степан Ильич берган. У келади, ўшанда гапларини ўзларинг ҳам эшитасизлар.

— Мақтанишининг нима кераги бор?— деди Давлат ортиқча чидаб туrolмай. Астемир мутлақо мақтанмас, аксинча, Давлат билармонлик қиларди.

— Мен ҳам Тикжардаги битта ўрис устани билардим. Тўшпончамни тузаттиргани бориб юардим.

Астемир Давлатга кўз қирини ташлаб жим қолди. Теварак-атрофдагилар расмларга тикилиб қолишгандай чурқ этишмас, фақат қоғозларнинг шитир-шитири эшитиларди холос.

— Агар буларнинг барини билиб олсанг, мирза бўласан,— деб қўйди Бот эҳтиром билан.

Столга чиқиб олган Лю билан Темботни дадаларига нақадар фахр ва қувонч билан тикилиб туришларини гапирмаса ҳам бўлар. Хариталар қўлма-қўл бўлиб турганда Астемир Элдорни бир чеккага тортиб, нимадир деганди, йигит қип-қизариб кетди. Одамлар орасида кўп нарсаларни эшитаётганидан дудоқлари лола ранг Сарима Элдордан кўзини узмасди. Астемир унга нима деганикин? Қиз Элдорнинг Астемирдан:

— Рост гапиряисизми, Астемир!— деб сўраганини эшитиб қолди.

— Ҳа, худди шундай, Элдор!

— Нима қилай энди, Астемир?

— Дамингни чиқарма. Ҳозирча жим юравер. Ўзинг ҳаммасини эшитиб қоласан.

Сарима йигитнинг ранги тез ўзгариб кетганини кўриб, яна ажабланди. Элдор шу жим қолганича то одамлар тарқалгунча кафти билан қаттиқ даҳанини ишқалаб ўтираверди.

Думасара учун ҳам Астемир олиб келган нарсаларнинг бари янгилик бўлиб, бениҳоя ҳайратда қолганди. Нурғали олинсадаги мамлакатларда бўлиб, Астемирдан кўпроқ бедарак кетса ҳам шўннайганча қайтиб келганди. Астемир Думсаранинг наздида жуда бошқача бўлиб қайтганди. У Астемирнинг ҳозир қанақа одам бўлиб қолганлигини айтиб беришга ожизлик қиларди.

ПЯТИГОРСҚДАН КЕЛГАН УСТА

Эртаси куни кечқурун ҳаммадан ҳам Давлатнинг омади келди. Бироқ ўзи қандай омад келганини кечроқ фаҳмлаб қолди.

Ёнги қор тушган бўлса ҳам ҳаво совуқ эмасди. Давлат уйидаги қудуқ олдида таҳорат олгандан кейин масжидга жўнади. У шошилмай лапанглаб борарди. Шошилиб нима ҳам қилсин? Ғаллакорлар уруглик тайёрлашга шошилишсин. Қаровсиз хўжалигини тиклаши керак бўлган Астемир шошилсин. Давлатнинг шошиладиган нарсаси йўқ.

Давлат мулла Саидга таҳассуб қилиб, виқор билан ҳассасини олдироққа ташлаб, гердайиб борарди. Шу лаҳзада орқа томонида кимдир келаётгандек туюлди. У русча сўзларни эшитгандан кейин ҳам ғурури қайрилиб қарашга йўл қўймади.

— Астемир Баташевнинг уйи қаердалигини айтиб беролмайсанми, оғайни?— деди бир йўловчи Давлатга бараварлашиб, у эгнига пальто ва беўхшов шапка кийган, қирқлардан ўтган, малла соч бўлиб, мўйлови ҳам калта қайчиланганди. Унинг нимасидир таниш кўрinarди.

Давлат унга кўз қирини ташлаб, нима қилсам бўларкин, деб боши қотарди. Шарнат бўйича таҳорат олгандан кейин кофир билан гаплашиб бўлмасди. Чунки ҳозиргина таҳорат олиб, намозгача покиза бўламан, деб оллога ваъда берганди-да. Ҳозир бир оғиз русча гапирса, бутун тоат-ибодати бекор кетади.

— Валлаҳи, Астемирнинг ўзи қайдалигини билмайман,— Давлат кабардинча шундай деди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Нега деганда, ёлгон гапирши ҳам гуноҳга киради-да. Давлат бу гуноҳини ювиш учун ҳассаси билан Астемирнинг тераклар орасидан кўриниб турган похол томини қор босган уйига ишора қилди:— Мес!

Йўловчи бу сўзнинг маъносини тушунди шекилли, русчалаб «раҳмат» деди-да, Астемирнинг уйига жадал юриб кетди.

Давлат намозхонлар тўдалашиб қолган масжидга боришдан олдин буғи кўтарилаётган дарё бўйида таҳоратини янгилаб олгани тўхтади. Намозхонлар унга қизиқсиниб қараб туришарди. Шунда Давлатнинг эсига Астемир Пятигорскдан келадиган қўноғи ўрис устани кутаётгани тушиб қолди, бефаҳмлиқ қилганини тушунди. Нега деганда, ўзи ҳаммадан олдин Астемирнинг рус меҳмон билан учрашувининг гувоҳи бўларди-да! Давлатнинг ўқи-

ётган намози ҳам эсидан чиқаёди. Энди фақат у эмас, бошқа намозхонлар ҳам тезроқ бўлиш тараддудига тушиб қолишди. Нега деганда, Давлат масжиддагиларни ҳозиргина куң ботиш томондан, эҳтимол Пятигорскдан уста, Астемирнинг қўноғи ўрис киши келди. Бироқ у дўсти ва шогирдининг уйига киришдан олдин мендан барча мусулмонларга салом айтинг деди, деб ҳовлиқтириб қўйганди.

Давлат энг керакли жойини тўғри айтган, Степан Ильич Коломейцевнинг келгани рост эди.

Лю кўчада ўйнаб юрганида тобора яқинлашиб келаётган нотаниш кишини кўриб қолди. Бу киши бошига гирди кенг шляпа ёки кабардинча қалпоқ эмас, рус солдатлари киядиган беўхшов шапка кийганди. Лю энди қочмоқчи бўлиб турганда нотаниш киши мулойимлик билан:

— Лю сенмисан?— деб сўраб қолди.

Ичкаридан Люнинг дадаси югуриб чиқарди. Астемир билан Люни кўрқитиб юборган ҳалиги киши қучоқлашиб кетишди.

— Лю, Элдорга чоп. Тезроқ!— деди Астемир ўғлига. Лю рус кишини ҳаммадан олдин кўрганидан суюнганича чопқиллаб кетди. У ичида кўрқиб кетганимни ҳатто Элдор акамга ҳам айтмайман, дерди.

Элдор Люнинг гапини эшитиши биланоқ, оёғини қўлига олганича Астемирнинг уйига югурди. Лю унга аранг етиб келарди. Элдор уйнинг олдига келганда бола рост гапирдимикин ё алдадимикин дегандай тўхтовди; буни Лю ҳам пайқади.

Бироқ Люнинг гапи рост эди.

— Муроднинг ўғли Элдор мана шу,— деди Астемир такаллуф билан Элдор остона ҳатлаб ичкари кираркан.— Киравер, киравер, Элдор!

— Ассалому алайкум, Элдор,— деди рус киши мулойимлик билан.

Энди уни бемалол кўздан кечирса бўлади. Бу кишини ёш ҳам, қари ҳам деб бўлмасди! Люни ҳаммасидан ҳам бу кишининг оппоқ юзидаги сепкиллари ва калтагина сарғиш мўйлови ҳайрон қолдирганди. Пиджакли бу кишининг кўйлак ёқаси учидаги қуббачалар иккита олабула ни билан бойлаб қўйилганди. Люга ана шу қуббачалар жуда ҳам ёқиб қолди.

Элдор меҳмондан кўз узмас, у ҳам Элдорга бошдан-оёқ разм соларкан, русчалаб:

— Салом, салом, Муроднинг ўғли... Русча биласанми ўзи?— дегани деганди.

Степан Ильичнинг мулойимлигидап Элдорнинг кўнгли жойига тушди шекилли кулди-да, жуда самимият билан деди:

— Русчани яхши ганиролмаймаман.

— У русчани яхши билмайди,— деди Астемир ҳам унинг ёнини олиб,— энди ўрғанади.

— Ҳа, бу керак... Отасига ўхшайди. Қани, Муроднинг ўгли, яқинроқ кел-чи, бир қучоқлай. Биз иш жиҳату дан ҳам ҳамкасбмиз. Сен темирчи бўлсанг керак, мен эсам чилангарман, қуролсозман ва... сал-пал темирчи ҳамман.

Степан Ильичнинг бўйи унча баланд эмасди. Шу босдан у Элдорни эмас, балки новча ва норгул Элдор Степан Ильични бағрига босаётгандай туюларди. Бироқ қизиги бу эмасди. Қизиги Астемирнинг хонадонидагилар Элдорнинг отаси қўлида жон берган киши билан учрашганининг шоҳиди бўлганликлари эди.

Бу пайтда Баташевнинг уйи худди иккинчи масжид ёхуд олло хуш кўрмаган банданинг бошпанаси эмас, балки бирорта кадийнинг ҳужрасидек Давлат бир гала одамларни бошлаб кириб қолди. Бу одамларнинг барини Пятигорскдан келган рус устанинг қанақалиги қизиқтирарди.

Степан Ильич чакаги тинмаётган Давлатнинг гапларига жимгина қулоқ соларкан, ҳар замонда кулиб-кулиб қўярди. У Давлатнинг саволларига мени илгари кўрган ва тўнлончангизни тузаттирган бўлсангиз ажаб эмас, деб кўйди. Давлат ундан бошқа гап ололмади.

Степан Ильич Астемирдан ҳам билимдон экан. Астемир рус меҳмоннинг оғзидан чиққан сўзларни ёнидагиларга тушунтиришга шошилар, қандай савол тушмасин, Степан Ильич албатта жавоб берарди.

Одамлар Степан Ильичнинг гапларидан Владикавказдаги Тер Доғистон ҳукумати билан Пятигорскнинг Терек халқ совети кураш олиб бораётганини, бу советда Кабардин ва бошқалардан Тикжар қишлоқлик Инал Маремканов борлигини билиб олишди.

— Халқнинг ўзп танлаган ҳокимиятдан бўлак ҳокимиятнинг бўлиши мумкин эмас,— Степан Ильич Владикавказ қўшинидагиларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам қораларди. У мусулмончилик билан революцион ўзгаришларни биргаликда кўришни истаган шариятчилар бўлган ёш мусулмонлар даъват этаётган нарсаларга ҳам қарши эди.

— Эскиликка ёпишиб олиб, янгича ҳаёт қуриб бўла-

дими? — дерди Коломейцев одамларга. — Бу одамни ҳаммомга тушириб, кейин унга исқирт либос берип билан баравар-ку.

Бироқ одамлар унинг бу гапига қўшилишмасди.

— Ингичанинг нима ҳожати бор? Эскичага амал қилиб кам бўлдикими? Либосни ҳамма вақт ҳам алмаштиравериш жоизми? Кийимнинг эскироғи иссиқроқ ва қулайроқ бўлади.

— Албатта, баъзи одамларга маза бўлган, аҳволи nochорлар ҳам йўқ эмасди. Барчанинг аҳволи бирдай эмасди, ҳамма ҳам яхши еб, яхши киявермасди, бунга хўп деяверишлар. Хато қилмасам, Кабардада шарият олти юз йилдан бери ҳукм сурса ҳам камбағални боқолмай келади. — Степан Ильич шунда Матхановнинг номини илк марта тилга олди. — Мен Истамбулдан қайтган ёш арабшунос Казгирей Матханов Кабардада шариятни жоплаштирмоқчи эмиш деб эшитдим... Бунинг ҳожати бормикин?

Степан Ильич қизишмасдан, хотиржам гапираркан, суҳбатдошларидан кўз узмасди. Шхальмивокода Казгирей Матхановнинг номини кам одам эшитган, Буачидзе ёки Инал Маремканов сингари кишиларни ҳам ҳамма билмасди. Инал Маремканов ҳам Степан Ильичга ўхшаб князлар ва шариятчиларнинг ҳақлигига шубҳа кўзи билан қарар, уларнинг хатти-ҳаракатларини қораларди.

Степан Ильич ўрни келганда гап орасида қистириб кетди.

Қизиқ, шарият тарафдори Матханов хун олиш қонунига амал қилиш бобида Иналга нима деркин? Казгирейнинг отаси Кургоко Матханов қўшнисини, яъни Иналнинг отасини отиб қўйгани бу ердаги қарияларнинг эсида бўлса керак!..

Бу воқеа дарҳақиқат кўп одамларнинг ёдидан кўтарилмаганди. Нега деганда, марҳум Касбот Инус Серкўз ҳассанинг зурёд кўрмай кетган хотини Узизага қариндош бўларди-да. Степан Ильичнинг Касботнинг ўғли билан ўртоқ бўлганлигини бу ерда ҳеч ким, ҳатто Астемир ҳам билмасди. Инал Казгирейдан дадасининг хушини олиши ё олмаслиги одамларни унча қизиқтирмас, бироқ шариятнинг Кабардада олти асрдан бери адолат ўрнатмагани ҳамманинг хаёлини банд этганди. Бундан ташқари бу ердагиларни Россиядай катта мамлакатнинг подшо ва генералларсиз ҳоли нима кечаркин, деган масала ҳам қизиқтирарди. Аральпов, Клишбиев ва князь Шардаповнинг номларини эшитганда ҳали ҳам кўп одамлар худди

шарват чпизигидан чиқишолмагандек зир-зир қилшарди. Бироқ иккинчи томондан Степан Ильич билан Астемирнинг янгича турмуш ҳақидаги гаплари ҳам одамларнинг юракларига чўғ солмоқда эди.

Элдор Степан Ильични жон-дилидан яхши кўриб қолганида соатларча ундан кўз узмай ўтиришга тайёр эди. Сарима бўлса, ҳар қанча уринмасин, йигитнинг кўзларида акс этаётган янгича туйғулар ниманинг ифодаси эканлигини била олмасди. Элдорнинг бирмунча ўзгариброқ қолгани, гўё кўрса ҳам кўрмасликка олаётгани қизга алам қиларди.

— Элдор,— деди бир куни Степан Ильич,— бу меҳмондўст хонадоннинг номини шунча еганимиз етмасмикин? Мен билан Тикжарга, Узизанинг қишлоғига боришни истайсанми? Қўшнинг Узиза эсингда бўлса керак ахир?

Нега эсида бўлмасин? Элдор Степан Ильич билан нега бормас экан? Бироқ Тикжар Степан Ильични Узизанинг қишлоғи бўлганлиги учунгина қизиқтирмасди. Бунинг бошқа бир сабаби бор эди.

Тўққизинчи боб

МҲЙСАФИД КУРГОКО

Степан Ильич бутун Кабардаги машҳур бўлган Тикжар овулига бирга бориб келайлик, деганида Элдор шунан қангли суюндикни, асти қўяверасиз. Бу овул қадимдан бери бойлиги ва сулув қизлари билан тилларда дoston бўлиб, Осетиянинг чегарасида, Аргудан ортидаги Урух дарёсининг бўйига жойлашганди. Бунинг Элдор ҳам биларди. Бу овул-ку майли-я, агар Степан Ильич истаса, Элдор у билан Кабарда у ёқда турсин, дунёнинг нариги чеккасига боришга ҳам тайёр эди.

Улар қиш фасли бўлишига қарамай, шошилмай боришарди. Элдор бундай ажойиб одам билан гурунглашиб бориш учун биринчи бўлиб гап бошлашни ўзинга эп билмасди. Ҳамроҳи у-бу сўраб қолганда ҳам русча-кабардинчани аралаш-қуралаш қилиб, кўп-жавоб беролмасди. Бироқ Степан Ильич дилкаш ҳамроҳ чиқиб қолди. У теварак-атрофига қизиқши билан тикилиб, хушчақчақ қадам ташлаганидан Элдор кўп қизиқ нарсаларни билиб олди.

— Кургоко деган қария ҳақида бирон нарса эшитганмисан?— деб қолди Степан Ильич Элдорга.

Ҳа, Элдор боғалигида кучук талашиб беихтиёр қўш-
нисини отиб қўйган кекса аёён ҳақида эшитганди. У ўл-
ган кишининг Инал деган ўғли катта бўлганида қайтиб
келиб, отасининг ўчини олиш учун қаёққадир кетиб қол-
ганини ҳам биларди.

Степан Ильич Элдорнинг гапини эшитгандан кейин
ўйчан ҳолда:

— Инал ўч олиш учун қайтиши керакми? — деди. —
Менимча бундай бўлмаса керак. Ҳар қандай бўлганда
ҳам мен сўзларинг тўғри чиқишини хоҳламасдим. Эл-
дор!

Элдор бу гапдан ҳайрон бўлди. Улганнынги ўғли қотил-
дан ўч олмаслигини қандай тушунса бўлади?

Шунда ҳам Элдор Степан Ильичга савол беришга
журъат этолмади. Мава шу одоблилиги унга кейинчалик
кўп наф келтирди.

Степан Ильич билан Элдор қор босган Кабардин те-
кислигида одим отишаркан, ўзларини галати воқеалар
кутаётганидан мутлақо хабарлари йўқ эди. Бу воқеалар
фақат Элдорнинггина эмас, балки кўпини кўрган Степан
Ильични ҳам анча кўзини очиб қўйди.

Ҳозирча биз мўйсафид Кургоко хонадони ва оиласи-
нинг тарихи ва айни пайтда Степан Ильичнинг ўтмиши
билан танишиб турамыз.

— Бўм-бўш уй-ғор, бўм-бўш стол — тахташинг
ўзи, — Кургоко ўзининг ўғилларига кўпинча шундай дер-
ди. Унинг катта ўғли Нашхо отасидай қорасоч ва сарғим-
тир сочли онасидай кўнгилчан эди. Кенжа ўғли Казгирей-
ни бўлса: «Сиртидан онаси-ю, ичдан отасининг ўзи», де-
йишарди. Чунки малла сочли Казгирей шухратпарастлик
ва қатъият, олижаноблик ва ақллиликда отасига торт-
ганди.

Кургоко фарзандларидан полимас, кўп йил бадалида
тўплаган мулкимга мулк қўшадиган, шулар деб улардан
кўнгли тўқ эди. У ҳаммасидан ҳам Кабир деган салт оти
билан кериларди. Ўғиллари ақлли бўлишса оталари меҳ-
натининг қадрига етишади. Катта бўлиб, бола-чақа қи-
либ, рўзгорни тебратишаверади. Кургоко ўшанда қолган
умрини масжидда ва меҳмондорчиликларда ўтказади.
Қизи ҳам бўлганида қани эди. Уни узатиб, номдор одам-
га қариндош бўларди-да, меҳмонга бориб турарди. Бироқ
оғло унинг пешанасига қиз ёзмаган экан. Бу неклик ало-
мати бўлса ҳам ажаб эмас! Қиз бола бирортанинг хасми.
Бугун уйингда бўлса, эртага бирортанинг уйида эрининг
оёғини юваётган бўлади.

Аъён Матханов уйи Тикжар овули масжиди яқинидаги мевазор боғли тепалик ён бағрида экашлигидан хурсанд эди. Бу ердан Төрөкка қўшилган Урух дарёсининг нариги соҳилида жойлашган кичик Кабарданинг гўзал ва ям-яшил тепаликлари, овул ва станциялари кўриниб турарди.

Кургоко кўни-қўшниларида, айниқса меҳнатсевар Касботдан хурсанд эди. Касботнинг кўраси унинг ёнги насага жойлашганди. Касбот бир парча ерини хотини билан иарвариш қилар, долзарб кунларда суғоришга ёки гарамлашга бола-чақаси билан чиқарди. Қиш кунларида киракашлик қилар ва ўшанда кўни-қўшнилари янги бўйинча ёки ўроқ, миҳ ёки қарағай тахта, болаларга ширивлик ола кел, деб илтимос қилишларини ҳеч қачон ерда қолдирмасди. У бадавлат кўшнисининг ишларига ҳам қарашиб турарди.

Қурбон ҳайит келиб қолганидан худо йўлига Касбот савоб бўлсин деб қўй сўйди. У қўй нимтасини дарахтга олиб, ичак-чавоғини челақка солди-да, тепалик этагидан оқаётган ариққа йўналди. Нимта осиглик жойида қолаверди. Касбот кўлини, уст-бошидаги қон юқини ювиб, у ёқ-бу ёғини қоқди, кейин хотиржам изига қайтди. Челақни ичкарига олиб кириб, ўчоқ олдида уймалашаётган хотинига икки-уч оғиз сўз айтди, кейин яна ҳовлига чиқди. Шунда қараса, дарахтдаги нимта ғойиб бўлибди.

— Хотин, нимта қани?

Касботнинг хушрўйгина ва синглиси Узизадай ювош хотини эрига ҳайрон бўлиб қараб турарди. Икковлари нимта илинган дарахтга, четан деворга югуришди, кўшниларини чақиршди, бироқ у ҳам нимта қайга даф бўлганини айтиб беролмади. Топталган кўкатлар қонга бўялганди. Қон изи уларни омборхона орқасига олиб келди. Шунда ҳамма нарса аниқ-равшан бўлди қўйди. Баҳайбат Оланар гўшти тўйғунича еб, қолганини кўмаётган экан.

Дарғазаб Касбот уйига югуриб, милтиқ кўтариб чиқди. Ит ҳам шўри қуриганини фаҳмлагандай Кургоконинг уйига қочди. Касбот унинг кетидан тушиб, четан ошди, бироқ ит дон-дун солинадиган катта тахта яшик тагидаги чуқурга яширинди. Касбот шундан кейин четандан ёғоч суғуриб олиб, учи билан итни ура бошлади. Ит вангунг қилса ҳам чуқурдан чиқмасди.

Остонада Кургоко кўринди.

— Нима қилясан?

— Қовурғасини синдирыпман.

— Уни тинч қўй, валлаҳи! — Қургоконинг жаҳли чиқ-
чиқди.

— У қўйнинг нимтасини еб қўйибди... Чиқ, бу ёққа!
Бу охириги гўшт ейишинг, ўлакса! — деб бақирарди қаҳру
газаби тошган Касбот.

Четанининг нарёғида Касботнинг кичик ўғиллари кў-
ринди. Дюмо қовоғини солиб юрадиган ва ўн тўртга
кирган гилай Иналнинг кўзлари чақнаб турарди.

Қургоконинг Инал билан тенгдош катта ўғли рангпар
Нашхо ҳам ичкаридан отилиб чиқди. Кичик ўғли Казги-
рей бу пайтда мадрасада эди.

— Қўй дейман, қўшни. Қўй! — деб бақирди Қурго-
ко. — Ишонивор менинг уйимдан нажот излаяпти. Кет!

Ит ким ёнпини олаётганини фаҳмлагандай жойидан
чиқиб, ўзини Қургоко ёнига урди. Касбот таёғини таш-
лаб, милтиғидан ўқ узди. Ит вангиллаганича қоп-қора қо-
нига беланиб, зинанинг тагига кириб кетди. Қургоко тўх-
товсиз бақира бошлади. Бироқ у ҳам, Касбот ҳам нима
қилаётганларини билишмасди. Қургоко ичкарига югуриб,
зумда милтиқ кўтариб чиқди. Касбот итга яна ўқ узиш
учун қулай жой ахтарарди.

— Қуръон урсин агар, қўй дейман! Отма! — деди Қур-
гоко бақириб. Бараварига икки ўқ узилди. Касбот итни,
Қургоко эса Касботни мўлжалга олганди...

Қургоконинг ҳовлисига бутун жемат йиғилди. Зина
ёнида ит ўлай-ўлай деб ётарди. Миясидан ўқ еган Кас-
бот бўлса ҳовлининг ўртасидаги тут тагида ётар, гўё ўр-
нидан туриб, ўзи ва етим қолган болаларининг ўчини ол-
моқчидай милтиғини қўлидан туширмаганди. Қургоко
бўлса бир чеккадаги қуритиш учун тахлаб қўйилган ўтин
устида бошпини ҳам қилиб ўтирарди.

Одамлар дам-бадам келиб туришар, гарчи бу фожиа
қандай рўй берганини билмайдиганлар бор бўлса ҳам ҳеч
ким ҳеч нима сўрамасди. Иккита аёл тўхтовсиз фарёд
чекшимоқда. Касботнинг олдинма-кейини туғилган тўртта
ёш боласи четанга чиқиб, қимир этмай ётган оталарига
бақрайиб қараб туришибди. Уларнинг тўнғичи ўсмир Кас-
бот отасини кўшниса ўлдириб қўйганини яхши биларди.
Энди отасини кўмишади. У бундай пайтда одат бўйича
нималар қилишини ҳам тушунарди. У қовоғини уйиб,
шуларни ўйларкан, укалари билан онасининг ташвиши
ҳам бошинга тушиб, ғамга ғам қўшилганлигини сезиб
турарди. Бу ёғи нима бўлади энди? Қўшниса Қургоко-
нинг ўзларини ҳимоя қила оладиган ўғиллари бор-ку
ахир. Улар шу пайтгача бирга ўйнаб-кулишарди. Инал

гарчи уздан икки ёш кичик бўлса ҳам Қазгирейни жуда яхши кўради. Мана, энди қон тўкилди, у ўч олишни талаб қилипти...

Уша куни масжиднинг ҳовлисига оқсоқоллар тўпланишди. Улар маслаҳатлашиб, қотилнинг мулкидан ярмини марҳумнинг оиласига ҳукм қилишди. Қасботнинг бола-чақасига иккита от, бир жуфт сиғир, йигирмата қўй, қирқ сатил маккажўхори тегди. Оқсоқоллар сағир болаларга қўйлақ-иштонликка икки газдан чит, ҳар бирига қишлоқ қўй тери пўстин тиктириб беришни ҳам Кургоковнинг бўйишга қўйишди. Шундай қилиб, бу иш силлиққина битди. Марҳумнинг болалари Кургоковдан энди ўч ололмасдилар, нега деганда, шўрлик Кургоко оқсоқолларнинг ҳукмига қаршилик билдириш у ёқда турсин, бундан ҳам кўп мол-мулк беришга тайёр эди.

Шариат изми бўйича Кургоко эски уйини ташлаб, хундорларидан узоқроққа кўчиб кетиши лозим эди. Буниси ҳаммасидан ҳам ошиб тушарди. Начора, Кургоко шундай қилди ҳам. Ана шундан кейин Кабарда овулларида Степан деб танилган бошпанасиз, дайди уста Тижардаги уйнинг сотилишидан хабар топганди.

Бир-бирларига меҳрибон қўшниларнинг бундай аянчли аҳволда қолганликлари қандай даҳшат! Художўй, ақлли, бағри кенг, умрида қўй ёки бузоқ сўймаган одам нега бу қўйга учради? У қўйини сўйиб берган одамга унинг ярмини тортиқ қилар, бунинг устига калла-почасидан ҳам қуруқ қўймасди. Одам бўлиб қуш ҳам отмаганди, милтиқни эса шунчаки эл кўзига сақларди. Дарвоқе, қайси кабардинда милтиқ йўқ дейсиз!

Мана шу одам қўшнисини отиб қўйиб ўтирибди-я! Қасбот бўлмаса унинг томоғидан овқат ўтмас, уйига меҳмон келганида дарров айттириб чиқар, унга ҳатто қорақўл қалноғини ҳам кийдириб юборганди. Улар бир-бирларидан ҳеч нарсани аяшмас, ўрни келганда бир-бирларига дон солишга қопми, сихмолами ё ўткир болтами бериб туришарди. Одамлар Кургоко билан Қасбот устида гап кетгандай бўлса «улар ўртасидан қил ўтмайдиған ишоқ» деб қўйишарди...

Энди ҳаммаси чилларчи бўлди. Бу фалокат мўйсафид Кургоковдан бошқаларнинг турмушини ҳам алғовдалғов қилиб юборди. Матханов билан Маремкаповнинг ҳовлисида узилган ўқлар Қасботнинг етим қолган ўғиллари тақдирига ҳам, Кургоковнинг болалари тақдирига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатади.

Ўз ишига илтиқ ва ақлли Кургоко узоқни кўзлаб иш

юритарди. У етим-есирларга кўмаклашишга жон-дилидан тайёр эди. Шунинг учун ҳам отасиз қолган хонадонни қишда ўтинсиз, баҳорда уруғлик донсиз, қўшнисининг бевасини рўмолсиз, етимчаларини байрамда совға-саломсиз қолдирмасди. Кургоко ҳам, унинг хотини Амина ҳам ҳар гал намоз ўқиганларида жаҳл устида қилган гуноҳимизни ўзинг кечир, деб илтижо қилишарди. Шундай бўлса-да, Кургоко марҳумнинг болалари катта бўлишгандан кейин юз берадиган нарсаларни ҳам ўйламасдан туролмасди. Инал оқсоқолларнинг ҳукмига рози бўлиб кетаверади, отасининг милтиғи билан белидаги ханжари ўч олгин деб қонини қайнатмаслигига ким ҳам қафил бўлиши мумкин? Мўйсафид Матханов турмушни ҳам, баъзи элатлари қизққон ва ўлгудай қайсар бўлишларини ҳам жуда яхши биларди. Қўшнисининг тўнғичи у жон-дилдан чиқариб бераётганини индамай оляпти. Катта бўлганида буни ногўғри тушуниб, шунча ҳўрланганим етар, энди отамнинг ўчини оламан деб туриб олса нима бўлади? Унинг шундайлигича кетишига ким қафил бўла олади?

Кургоко Инални кузатиб, ўрни келганда эркалатиб, кўнглини кўтариб юрарди. Шунда у сочлари қоп-қора, чўзивчоқ юзли, қийиқ кўзлари ўткир бу боланинг табиатида маҳдудлик ва қайсарлик устунлигини сезиб қолди. «Уни балога йўлиқтирди» дерди Кургоко ўзича. Унинг Инал ҳақидаги фикри Нашхо билан Қазгирейнинг тақдири ҳақида қайта-қайта бош қотиришга мажбур қиларди. У ниҳоят кўнглидаги борини хотинига ёрилганди, хотини йиғи-сиғи қилмаёқ, рози бўла қолди. Мўйсафид Кургоконинг режаси эса қуйидагича:

Ўқигаъ одамга, айтайлик суд мирзасига ва ҳаттоки ариза ёзишни, қонун-қондан тушунтиришни эплайдиган овул мирзасига ҳам қўл кўтариш осон эмас, Нашхо шунақа одам бўлиб етишса ёмонми? Ҳа, бу ёмон бўлмасди.

Ўз овулининг мулласига ким қўл кўтаришга ботина олади? Агар Қазгирей ўз жематининг мулласи бўлса ёмон бўладими? Ахир ҳозирги мулла ўзининг яхши шогирди бўлган Кургоконинг кеңжаси билан мақтаполмайпти-ку... Нашхога келганда, уни казак станциясида очилган русча мактабга бир амаллаб жойлаш керак.

Амина бу режа амалга ошса, кейинчалик болаларимизнинг бурни қонамайди, деб рози бўлганди. Бироқ бунда яна битта гуноҳлари ортар, нега деганда мусулмоннинг ўғли мадрасадан рус мактабини афзал кўрган бўларди-да.

Кургоко казак станциясининг оқсоқолига совға-салом билан борди. Нашхо шундан кейин куздан рус мактабига қатнай бошлади. Мадрасадаги муддарис бўлса, Қазгирейни Бақсаидаги диний мактабга тайёрлашга киришди.

Кўп шоирлар ҳикматларни оллонинг инояти деб қадрлаганлар ва уни имонларидан ортиқ кўрганлар. Қазгирей билан Нашхонинг отаси бўлган Кургоко шундай одамлар жумласидан бўлиб, болаларига имон билан бирга бўм-бўш уй — гор, қуруқ стол — тахтанинг ўзи, дегаң ҳикматни ҳам сингдиришга туришарди.

Юрак бўм-бўш бўлмаслиги керак. Бироқ столнинг қуруқ бўлгани ҳам ёмон. Бу бандаларга ҳам, оллонинг ўзига ҳам хуш келмайди...

РУС УСТА БИЛАН КАБАРДИН БОЛА

Кургоко уйини сотиққа қўйди. Харидор ҳам оёқ остидан чиқди. У Степан Ильич эди. Ёши ўтинқираб қолган, дайди қурулсиз уста ўтроқ ҳаёт кечиришга аҳд қилганди.

Кургоко аввалига унга уйини сотишни истамади, чунки бунга раҳматлик Касботнинг хотини қаршилиқ қилганди.

— Ўрис одам чўчқа боқади, — дерди Урара, — бунақа қўшни билан туриб бўларканми?

— Мен чўчқа у ёқда турсин, товуқ ҳам боқмайман, — дерди Степан Ильич унга тушунтириб. — Ҳамма менинг чилапгар ва дурадгорлигимни, тухум санамай қурулсизлик қилишимни билади-ку. Уй менга устахонага керак. Кургоко, уйингни менга сотавер! Овулдагиларнинг бари-га нафим тегади, сен ҳам мендан хурсанд бўласан, Урара. Ҳа, худо ҳақи.

Бунақа одамга йўқ деб бўладими? Степан Ильич ҳам ўша кезларда русча эмас, кабардинча кийинарди. Унинг устида пальто эмас, черкеска, бошида шапка ўрнида кубанка юрарди.

Кургоко рози бўлди.

Янги қўшни чиндан ҳам қўли гул одам чиқиб қолди. Кургоконинг эски уйи энди устахонага айланганди. Степан Ильич меҳмонхонага пармалайдиган ва чархлайдиган дастгоҳларици ўрнатиб, деворларга асбобларини илиб қўйганидан мўмин-мусулмон қўшнисининг қапалаги учган, булардан ҳам худди чўчқадан ҳуркқандек ҳурқарди. Ҳаммасидан ҳам унинг болаларини кофирнинг уйидан қайтаролмаётгани оғир ташвишга соларди.

Инал янги қўшннннг олдидап бир қадам ҳам нари кетмасди. Степан Ильич мабодо унга столда сочилиб ётган ёки деворларга осиглиқ асбоб-ускуналаридан эговни-ми, омбирними, рандашми қўлга олишга рухсат берса борми, оламдаги бор парсани, ҳатто устанннг ўзи берган суратли китобни ҳам унутиб юборарди.

Степан Ильичнннг Инал билан иноқлиги уста қўшни боланинг гапларидан уй сотиққа қўйилишдап олдин рўй берган фожиани билиб олгандан кейин бошланганди. Инал бу пайтларда ишлаб пул топгани казак станциясига ва ундан наридаги темир йўлга ҳам уч-тўрт борганидан русчага оз-моз тушунар, баъзи сўзларни ўрганиб ҳам олганди. Степан Ильич сиртдан бадқовоқ кўринган бу йигитчага бошқача қарай бошлади. У даҳшатли фожиа Инални ҳали ҳам қийнаётганини сезарди. Степан Ильич болани ҳаммадан ҳам кабардиннннг қон-қонига сингиб кетган хун олиш кўпроқ қийнаётганини фаҳмлаб олганди.

Степан Ильич оқсоқолларнннг ҳукмидан ҳам, беихтиёр қотиллик қилган Кургоконннг гуноҳини ювиш учун жон-дилидан ҳаракат қилаётганидан ҳам кабардор эди. Орадан кўп ўтмай, у бева шўрлик ниманинг қайғусида эканлигини ҳам билиб олди. Бу художўй ва кўнгилчан хотин бечора тўнғич ўглинннг отамнннг ўчини оламан, деб қолишидан хавфсирарди. Бу эса, кўп одамлар назарида табиий ва муқаррар саналарди. Урара шу важ туфайли Инал мулладан баланд қўядиган қўшнисп ҳам ўглига ўч олишнннг ҳожати йўқ, деганини эшитиб, юраги қоқ ёри-лаёзди.

Ўч олишнннг ҳожати бўлмаса нима қилиш керак ўзи? Бунн Инал тушунгунча эси кетди.

Урара қўшнисига жуда ўрганиб қолганидан, оллонннг бунда ҳам мен билан болаларимга раҳми келди, дейишга ҳам тайёрдай эди. Энди у ҳар кунн эрта билан қўшнисига сут чиқариб турар, тансиқроқ овқат берган пайтлари ҳам бўларди. Степан Ильич ҳам унннг бу яхшилигини унут-мас, чиқиб, уйннннг у ёқ-бу ёғини тузатиб, тўғрплаб берарди.

Устанннг уйини Тикжардаги энг гавжум уй деса бўларди. Ҳатто овулдаги бадавлат хонадон Имомовларники-да ҳам бунча кўп меҳмондорчилик бўлмасди.

Степан Ильичнннг уйига яқин ва олис овуллардан одамлар тиқув машиналари, ов милтиқ, қадимий тўппонча қулфларни тузаттиргани келиб туришарди.

Бироқ Степан Ильичнинг доғини унинг ҳунари эмас, бошқа ғазилати кетказганди.

У устахонасига одам тўлгандан кейин асбоб-ускунасини бир чеккага қўйиб, жавондаги қуръонни қўлига оларди. Ўрис одамнинг арабча ўқиши, сўраб қолишса ўқиғанини русча гапириб бериши одамларни жуда ҳайратга соларди. Бу худди кўз бойлагичга ўхшарди-да. Ёшлар бундан завқланишар, мўйсафидлар эса:

— Ўрис бўлсаям, қуръонни мулладан яхши биларкан. Ажаб! — дейишарди.

Степан Ильичнинг билимдонлиги сирини эса ҳеч ким билмасди. Қозонда чоп этилган қуръоннинг бир бети арабча, иккинчи бети русча бўлиб, ҳамма сир-асрор шунда эди.

Овулда қуролсоз уста қуръонни жуда галати тафсир қиларкан, деган миш-миш тарқалган бўлса ҳам Степан Ильичнинг устахонасига келадиганлар тобора кўпайиб борарди. У қуръонни тафсир қилганда соддадил одамларнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетгани ҳам тўғри, Степан Ильич одамларга тафсир қилган каломи шариф уларни князь ва уорк сингари золимлардан нафратланишга ва уларга қарши чақирарди.

Степан Ильичнинг гаплари ҳаммадан ҳам одамлар ичида энг ёши бўлган, одобли ва олижаноб Иналга кўпроқ таъсир кўрсатарди. Инални устанинг кабарди халқининг ажойиб маърифатчилари бўлган Оқил Казанок, Шора Ногмов ҳақидаги ҳикоялари кўпроқ қойил қолдирарди. Маҳдудлик таъсиридаги ўсмирнинг кўз ўнгиде энди янги дунё жамол кўрсатмоқда эди. Иналнинг аҳвол-руҳиясини тушунтирмоққа бундан зўр ибора топиб бўлмайди. Унинг учун эшитаётган барча нарсалари янги, Степан Ильич билан суҳбатлари ҳам, китоблар ҳам ажойиб насихатлари-ю, буюмлари ҳам кучли таъсир қиларди. Кейинчалик унга русча шеърлар жуда ёқа бошлади.

Инал Степан Ильич билан дўстлашгандан кейин аввалги қизиққан нарсалари ўз-ўзидан қолиб кетди. У мадрасадан, даладан, ўрмондан, темир йўлдан бўшади дегунча қўшнисиникига чопарди. Инал қувлари шу тариқа ўтавергач, ўзини гўё Казгирей билан беллашмоққа тайёрдай сезган пайт ҳам етди. Энди иккита қўшини Казгирей билан бўладиган куч синашни қаерда ва дурустроқ ўтказиш, бунга кимларни гувоҳликка чақирини тўғрисида бош қотиришарди. Бунга шошилмаса бўлмас, нега деганда, мадрасадагилар энг яхши муллавачча бўлган Казгирей Магхановни ўқишини давом эттириши учун

Баксадаги диний мактабга юборинга тайёргарлик кўришарди.

Бироқ Инал Қазгирей билан кўч синашолмади. Унинг Степан Ильич билан дўстлигига ҳам чўн тушди. Урара оллога хуш келмайдиган ҳеч нима қилмаган, аксинча, кеча-кундуз тоат-ибодатда бўлса ҳам бошига янги мусибат солай деб турарди.

Бу воқеанинг рўй берганига кўн замонлар бўлганди! У пайтларда Лю ҳали тугилмаганди ҳам.

Уша йилги қишда Шхальмивокода типиб-тинчимас Инуе Серкўз эсон-омон юрган бўлса ҳам кунлар тинч ва осойишта ўтарди. Бироқ Кабарданинг нариги чеккасидаги овулга бир куни вақт алламаҳал бўлиб қолганда отлиқ казаклар келиб, Степан Ильич эшиги олдида тўхташди.

Ҳовлига қўш отли арава кирди.

Инал билан бирга деразадан қараб турган Урара қўш-писини казаклар аравага солаётганларини кўриб қолди.

Иккита отлиқ казак Маремкановларнинг уйига кириб, бақириб-чақириб, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилишди. Урара казакларга, худо урсин агар, уйимизга бегона одам оралагани йўқ дерди. У ҳам овулдаги кўн одамлар сингари казаклар қароқчи ёки қотилни қидиришаётган бўлса керак, деган хаёлда эди.

Инал эшикка отилганди, уни кимдир ушлаб қолди. Шу пайт Степан Ильич унга аравадан:

— Хайр! Хафа бўлма, тезда қайтаман!— деб қичқирди.

Инал Степан Ильич хайрлашаётганини тезда тушуна қолмади. Буни фаҳмига боргандан кейин, алам юрак-бағрига ўртаб юборди. У отасининг қонига беланиб, ўлиб ётганини кўрганда ҳам бунчалик ўртанмаганди...

Инал маънили йигитча бўлиб ўсарди. У нима воқеа бўлганини тушуниб, онаси ўтакаси ёрилиб, казаклар қайтиб келишса-я, деганида ҳам оғиз очмади. Эртасига эса азонда нон ва пишлоқ солинган тўрва кўтарган Инал Маремканов Минеральные Воды станциясининг нарёига йўл олди.

Степан Ильич унда ҳам нарига олиб кетилган экан...

Одамлар турма ва мусофирчиликда ҳамюртлари билан тезда тил топишиб оладилар. Мусофирчиликда ўз ҳамюртнинг учратиб қолишнинг қандай бахт! Одам бахтсизликка учраганда ҳам иши ўнгидан келишига ким ишонмайди? Биз бунинг тўғрилигини Степан Ильичнинг Мурод Пашев билан дўстлиги мисолида кўришимиз мумкин.

«ТЎХТА, ҚУЁШ!»

Матхановлар оиласидаги ҳаёт Кургото чизган чизикдан чиқмасди. Унинг иккала ўғли ҳам яхши ўқишарди. Нашхо гоҳо дарёнинг нариги бетидаги русча мактабига қатнашга қийналиброқ қоларди. Бироқ округ судига мирза бўлиш иштиёқида ёнганлигидан баҳорги тошқин пайтларида ҳам дарсдан қолмасликка тиришгани-тиришганди. У саломатлик бобида отасига ўхшамаган бўлса ҳам кўриниш ва суяғи бузуқликда унга тортганди. Бироқ ўктамликда укасидан ўтолмасди.

Казгирейдан чол-кампир мамнуи эдилар. У ўқишда акасидан қолиш у ёқда турсин, арабчани ўрганиш русчадан оғир бўлса ҳам чипдан ундан ўткирлик қиларди.

Казгирей чиндан ҳам серҳаракат, ақлли, нозик дид, олижаноб ва художўй бола эди. У кўпинча отаси билан опаси намоз ўқишадиган бўлганда уларга қиблага қараб жойнамоз солиб берарди. Отаси бир жойга кетиб, кечикиб қолгудай бўлса у оллодан сувда ва қуруқликда бўлган саёҳатчиларни омон сақлагин, деб илтижо қиларди. Момақалдироқ бўлиб, чақмоқ чақса, ишқилиб бехатар ўтсин, деб дуо қиларди. У зеҳни ўткирлигидан қуръон сураларини кун сайин кўпроқ ўрганиб бора бошлади.

Казгирей ҳам, Нашхо ҳам отанинг айтганини қилиб, кофир кўчиб келган аввалги уйларига қадам босишмасди. Инал уларни қуръонни ғалати тафсир қиладиган бу одамнинг уйига тез-тез чақириб турарди. Казгирейнинг Казоноко ҳақидаги русча шеър ва ҳикояларни жуда эшитгиси келиб юрса ҳам отасининг чизигидан чиқмас, араб шоирларининг шеър ва нақллари мутолаа қиларди.

Ҳаммасидан ҳам унга Жалолиддин Румийнинг шеърый ҳикматлари ёқарди.

Матханов ўғилларини асосий ишлари бўлмиш ўқишларидан чалғитмасликка ҳаракат қиларди. Чол-кампир иккита хонадонни боқиб кераклигини ёдда тутиб, жонларини жабборга бериб ишлашарди.

Ўғилларининг яхши ўқиши меҳнатдан қўли бўшаматган ота-онага яхши тасалли эди.

Рамазон ойи келганидан мадрасадаги ёш муллабаччалар навбатма-навбат қуръон ўқишарди. Шунда уларнинг ҳар бири қуръоннинг жаннатга чорловчи сурасини ўқиш қани энди менга насиб бўлса, деб орзу қиларди... шунда бу бахт Курготонинг тиришқоқ ўғли Казгирейга насиб бўлди. Буни эшитган Кургото суюлганидан йиғлаб юбораёзди. Азбаройи хурсандлигидан худо йўлига кўп

одам чақриб катта зиёфат берди. Ушанда кўп нарсаничилиб, кўп нарсалар гапирилганди.

Орадан кўп ўтмай яна бир хушхабар келувди, чол хушидан кетаёзди, Амина хола бўлса хурсандлигидан кун бўйи йиғлаб юрди. Нега деганда, уйларига мадрасадан мударрис келиб, Қазгирейни қобилиятли талаба сифатида Баксандаги диний мактабга юборишга қарор қилишганини айтганди. Бола у ерда ҳам ўзини кўрсатса, унга Қрим Богчасаройга ҳам йўл очилар, у ерда эса, илоҳиёт ва ислом ҳақидаги бошқа билимларни ўрганар экан. Бу бахтга донишманд жабаг Қазоноко билан Кабардин маърифатчилигининг курашчиси Шор Ногмовни айтмаганда, шу чоққача бирошта ҳам кабардин мушарраф бўлмаган.

— Сизнинг ўғлингиз ҳам Кабардининг энг саводли кишиси бўлади, — деб ваъда қилди мударрис.

Қургоконинг зиёфати ҳузурини кўраётган ҳамқишлоқлари бўлса, унинг меҳнатқашлиги ва қўли очқлигини мақташарди. Лунжларини шишириб, товуқ гўшти чайнашаркан, дам-бадам:

— Яхшилигинг оллога хуш келяпти, Қургоко. У сени зиёда қилмоқчи, — дейишарди.

Шундан сўнг хушбўй бўзадан симира бошлардилар.

Қургоко билан Амина бир йилдан кейин кенжа ўғилларини Богчасаройга жўнатишди. Қазгирей бу вақтда рошар-рөса ўн олтига тўлганди. Унинг латиф чехрасидан опасига тортганлиги сезилар, кўзлари орзуманд чақнарди. Ҳа, Қазгирей Қазоноко ёки Ногмов ва Баксандаги мударриси Нури Цаговга ўхшаб олим одам бўлишни орзу қиларди. У диний мактабда ўтган бир йил ичида мударриси Нури Цаговга жуда ҳам ўрганиб қолганди. Қазгирей ундан кабардин халқининг ажойиб маърифатпарварлари ҳақида кўп нарсани билиб олди. Китобга ҳурмат билан қарайдиган бўлди. Қазгирейнинг янги домласи Ногмовга ўхшаб кабардин ёзувининг янги алфавитини яратишга иштиларди. Бироқ у бунда алфавитини Ногмовга ўхшаб рус алфавити асосида эмас, балки араб алифбеси негизида яратишга тиришарди. Нури Цагов буюк маърифатпарварнинг асосий хатоси кабардин алфавитини рус алфавити негизида тузмоқчи бўлганида деб ҳисоблаганидан Қазгирей буни яхшилаб уқиб олганди. Қазгирей Кабардиннинг яхши одамларига муносиб бўлиб етишишга қатъий аҳд қилди. Баксандаги диний мактабдан қайтганида ҳам, ота уйини ташлаб, Богчасаройга отланганида ҳам қалбида ана шу умид ўти ловилларди.

Бахт Нашхога кулиб боқайтганга ўхшарди. Унинг истаги ҳам рўёбга чиқди. Нашхо рус мактабининг тамомлаганидан кейин Владикавказдаги таникли адвокатга шогирд мирза бўлиб олди. Энди Кургоко ўғлини боқиб билан бир қаторда уни етукли аттестатни олиб, университетга киришга тайёрлаётган студентни ҳам рози қилиб турарди.

Нашхо укаси Боғчасаройга жўнаш тарадудини кўраётган кунларда у билан хайрлашгани келди.

Хайрлашув фурсати ҳам етди. Амина ўғлини меҳр билан бағрига босишни истаса ҳам ботинолмай юм-юм йиғлаб турганида Кургоко кўз ёшини артиб ташлаб, сандиқдан кавказча қадимий ва қимматбаҳо камарни олди-да, уни иккала қўлида тутганича ўғлига деди:

— Казгирей, сенинг Ўац деган буванг ана шу камарни тақиб, Кабарданинг бошқа номдор одамлари қаторида имом Шомил, кейин эса, рус князи Баратинский билан халқимиз тақдири ҳақида музокара олиб борганди... Ўғлим, номусингни, авлодимиз номусини, йиғитлик виждонингни сақла. Мапа, ол!

Казгирейнинг ҳам кўнгли бузилиб, кўзига ёш келди.

— Сўз бераман, ота,— деди у отаси қўлидан қимматбаҳо армуғонни оларкан,— агар мени гашириб қолгудай бўлишса, ерга қарамайсиз. Бунга олт ичмаман.

Казгирей шундай жавоб берди, уни бошқалар ҳам эшитишди.

Казгирейни бутун овул кузатмоқчи бўлди. Одамлар шунда бир-бирлари билан гап талашшарди. Баъзилар Қримда қиш бўлмайди, йил бўйи иссиқ дейишса, бошқалар Қримнинг қаҳратон совуқларида дарахтлар торс-торс ажраб кетади, дейишарди. Бироқ ажойиб муллавачча бу гаплардан сира чўчимасди. У устига қўй терили яхшигина пўстин ва иссиқ қўлқоп кийиб олганди. У умрида биринчи марта шу кун ич қўйлак кийганди. Ҳатто шаҳарда турадиган Нашхо ҳам ички сури қўйлак ва иштон киймасди. Казгирей бўлса шу пайтгача бунақа кийим борлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Унинг оёғида сахтиён чигири, бошида эса яп-янги қоракўл қалпоғи ўзига жуда ярашиб турарди.

— Олло сенга ақл ато қилган,— деди ота ўғлига нафду насихат қилиб.— Босадиган йўлнинг олмас. Кабардинча қаллоқли бошинг йўлда сўк тўкилиб кетадиган тешик саночга сира ўхшамасин. Сен оллонинг назаридасан. Буни ёдингда тут. Сенга ақл мусулмонларнинг валинеъ-

мати бўлмоғинг учун ато қилинган. Сен олисдаги тоғлик мамлакатга қўй ёки маккажўхорига эмас, балки ноёб буюмга — билим олгани, саводли бўлгани кетаянсан. Миянг, юрак ва вужудингга билим тўпла, бироқ бошқаларга яхшилик қилишни унутма. Бировларга қўйишга бир бурда нонинг бўлиши керак. Қуруқ стол — тахтанинг ўзи...

Казгирей отасининг ҳар бир сўзини эслаб қолишга ҳаракат қиларди. У отасининг сўзларига ишонарди. Чунки отасининг сўзлари нотаниш сўқмоқдан кетаётган йўловчи қайтишимда белги бўлади деб ташлаб кетаётган донга ўхшарди... У отасига сиз мен учун кучингизни қанчалик аямаётган бўлсангиз, мен ҳам кўзлаган мақсадимга эришмоқ учун сира кучимни аямайман, деб ваъда берди.

Ота, она, ака, қадрдон юрт, болалик хотиралари, ўртоқлардан жудо бўлиш қанчалик маъноси бўлмасин, Казгирей ўзининг истеъдодига, мусулмонларнинг валинеъмати бўлишига астойдил ишонганидан отаси, онаси, болалиги ўтган сеvimли жойлари, ўртоқларидан узоқлаб кетаётганидан сираям дилгир бўлмасди.

— Олло доим юрагимда бўлади, ота! — дерди Казгирей отасига. — Танбаллик ва эринчоқликни бутунлай эсимдан чиқараман. Бор китоблар менинг мулким бўлади, бемаънилик кўчасига асло кирмайман.

Ёш муллавачча ана шундай тирак фикр юритарди.

Кургоконинг бу ишини маъқул кўрмаётганга ўхшаган одамларнинг овозлари ҳам эшитилиб қоларди:

— Болаларини ҳар томонга тўзитиб юборяпти, қариган чоғида ким боқади? Такаббурлигидан шундай қиляпти.

— Тўғри, — дейишарди бошқалар ҳам қувватлашиб, — бу такаббурликдан...

— Юрган йўлигга дард йўламасин, ўғлим! — деди мўйсафид Кургоко ҳаммага эшиттириб. — Чиннакам шуҳратга элтмайдиган йўлга қадамнинг тегмасин!

Казгирейни станцияга отликлар карвони кузатиб чиқди.

Яшил вагончалардаги йўловчилар платформадаги мўйловдор қуролли тоғликлар бошига ян-янги қалпоқ кийган хипча йигитча билан узоқ ва йиғламсираб хайрлашаётганларини қизиқсиниб томоша қилишарди. Ҳали бола деса бўладиган йигитчанинг боши майда-чуйдаларга тўла қоп ва тугунчаларининг орасидан аранг кўриниб турарди. Казгирей билан Нашхо қучоқлашиб, анчагача бир-

бирларини бағирларига босиб туришди. Ота ҳам ўғлини хийла вақт бағридан қўйиб юбормади. Фақат онагина одамлар олдида тишини тишига қўйиб турарди. Қанақа юртлигини ҳеч ким дурустроқ билмайдиган, татар қўшинлари кўп марта Кабардани талаб, ёш қизлар ва йигитларни ҳайдаб кеттишгани келишган Қримдай жойга ўғлини жўнатиш осон эмас. Ривоятларда айтилишича, ҳатто номдор Темрюк ҳам Қрим хонига совға-саломлар, энг яхши отларини ва гўзал қизларини юбориб турар экан... Казгирей, тагин мусофир юртда қаҳратон совуқлар, адоват, йиртқич хон ва турли маккорликларга йўлиқмасмики?..

* * *

Бизнинг ҳикоямиз тез кетяпти, ҳаётда эса, бу воқеалар кўп йиллар давомида содир бўлган. Казгирей Боғчасаройда таҳсил кўриб юрганида унинг оиласида кўп ташвиш ва дилсиёҳликлар юз берди. Кургоко йил сайин қариб бораётганидан ишларни ҳам эплашга қийналарди. Қариган чоғида ўғиллари унинг ёнига тушиш ўрнига, ўзи уларнинг оғирини енгил қиларди. Ўғиллар онага қарашиб, жонига оро киришмасди, аксинча, она фарзандларим мусофирчиликда озор чекишмасин, деб дуо қилгани қилганди.

Олисидаги ўғилдан хат келса хонадонда тўй бўлиб кетарди...

Нашхо гоҳида ота-онасини кўргани келиб қолгудай бўлса овулда жуда шов-шув бўларди. Уни бўйига етган қиз бор бўлган дам у, дам бу уйга турли нарсаларни баҳона қилиб чақирिशнинг пайдан бўлишарди. Нашхо бўлса меҳмондорчиликни хуш кўрмасди. Бу норғул йигит тез-тез оғриб турар, йўталгани йўталган, одамлар орасида ўзини паст олиб юрар, уни жуфт бўлиб тушиладиган рақсларга тортиш мушкул эди. Шундай бўлгандан кейин қизлар ҳам унинг адабини беришарди. Қизларининг бири бўлмаса, иккинчиси ҳар хил миш-мишлар тарқатишар, миш-мишларга ишонилса уларникига гўё Нашхонинг ўз, ҳатто Кургоко бош уриб келган бўлиб чиқар эди. Нимага дейсизми? Қап-қатта ўғли бўлган мўйсафид одам бўйи етган қизи бор одамнинг уйига ипмага келарди? Бунинг сабаби доим битта-да.

— Нашхо барибир эплаёлмади,— дейишарди сухсур қизлар ҳингиллашиб.— Чунки ҳар қандай қиз ҳам тамаки ва порох ҳиди келиб турган йигитни хуш кўради. Шаҳарликларнинг лабга суртадиган бўёғи-ю, дори-дармон

ҳидини буруқсатадиган йиғитга кимнинг тоби бор дейсиз.

Қариялар Нашхо оллонинг марҳаматидаи ёмон ниътада фойдаланиб, қобилиятлиликка қарамай, қўлига русча китоб олгани учун энди жазосини тортянти, қизлар ҳам ўзларига яқин йўлатишмаяпти, Мадремкановнинг ўгли Инал бошига тушган кунларни кўриб ҳам мулла бўлмаган экан-да, дейишарди.

— Казгирейни қаранг, — дейишарди мўйсафидлар, — ақлда ҳам, виждонда ҳам акасидаи ўткирлик қилади.

Бироқ бир муҳим воқеа бутун овулни ҳайратда қолдирди.

Маремкановнинг Инал деган ўн олти яшар ўгли туғилган уйдан ишлаб пул топишга кетганидан бери унинг онаси Урара кичик болаларини боқиш учун ўлиб-тирилиб ишларди. Бу ерда Ураранинг ўгли олисда юрганлиги ҳам худонинг хоҳишига йўйганлигини айтиб ўтиш керак. У эрининг қотили Қургокога ёмонликни сира раво кўрмас, ёшигина соддадил ўлини йўлдан оздирган рус устани кечиршга ҳам ўзида куч тополмаганидан аламинини ишдан оларди. Буларнинг ўзи етмагандай, Кабарданинг нариги чеккасидаги Шхальмивоко овулида унинг Узиза деган синглиси минг азобда жон бермоқда эди...

«Қуёш Урара ухлаганини сираям кўрмайди» дейишарди Тикжар қишлоғидагилар унинг меҳнатқашлигидаи гап очилгудай бўлса, Урара кун чиқмасдан туриб, кун ботгандан кейин ётарди. У болаларини меҳнат қилишга ўргатаркан:

— Хўкизи йўқ одам бузоқ билан ер ҳайдайди. Меҳнат қилинглар, болаларим, бўлмаса душманларимиз «Касбот ўлиб, буларнинг шўри қуриди» деб бизни мазах қилишади.

Бироқ ҳаммаси ҳам меҳнатқашликка боғлиқ эмас экан, чоғи.

Инал уйдан кетгандан бери Урара кўп нари бориб, бери келди. У ишончли одамидан Инал темир йўлда паровозларни тузатишини билиб олганди. Урара аравани эмас, паровозни қандай қилиб тузатиш мумкинлигига яхши ақли етмаса ҳам ўглидан хушxabар эшитса, терисига сиемай кетарди.

Болалиқдан ўтиб, энди миқти ва овози дўриллаган норгул йиғитга айланган Инал ажойиб кунларнинг бирини уйининг остонасида пайдо бўлганида онанинг хурсандликдан юраги нақ ёрилаёзди.

— Инал келди, — деб қичқирдишарди унинг кичкина болалари, — қайтиб келди!

Инал дарҳақиқат қайтиб келганди, яна қандай деп! У ойисига катта рўмол, укаларига кўйлакли чит ва битта қаллақанд олиб келганди.

Урара бешхоя хурсанд бўлса ҳам яна жанدارмларни ўйлаб, келиб ўғлимни олиб кетиб қолишмасин деб хавотирланганидан кўнглининг бир чеккаси хира бўлиб турарди.

У шунинг учун ҳам Иналнинг келганлигини бошқаларга айтгиси келмасди. Бўлмаса у Инал ҳафтада маош олар экан, деб мақтангиси келарди. Бу ҳазил гапми! Кичик ўғиллари чорақорлик қилаётганларига бир йилдан ошган бўлса ҳам улар уйига бир царса олиб келиш ўрнига ҳалигача майда-чуйда ташишарди-да.

Худди шу кунларда Нашхо Владикавказдан Одессага кетаётиб, уйига кириб ўтди. У «суд одами»нинг қўлида мирза бўлиб ишлаганидан Урара ўғлини нақ хўжайинлардан деб биларди. У жонини омон сақлаш учун томирида ўлдирилган Қасботнинг қони оқаётган Инал нималар қилиши мумкинлигини хаёлига келтирармиди дейсиз...

Инал таклиф қилинган биринчи ўтиришда хундор душмани билан учрашиб қолди.

Бу ўтириш жуда бошқача бўлиб, ёш-яланглар чолғучиликда ном чиқарган бир қизга гармонь олиб бериш учун пул тўлаш мақсадида уюштирилганди.

Узун стол бутун хонани эгаллаган. Қизлар ўйин бошланишини кутиб девор ёнида тизилишиб туришарди. Кетма-кет бўзали коса узатилмоқда. Дастурхондаги нарсалар кўп бўлмаса ҳам ҳар қалай асил ва етарли.

Ичкарига янги меҳмон кириб келди:

— Иштаҳаларингиз яхши бўлсин, қадрли дўстлар! — деди у дўриллаган овозда.

Керосин чироқ уйни хира ёритиб турган бўлса ҳам ҳамма Ивални таниди.

— А, Инал! Қани, қани, бу ёққа. Вой-бу, жуда бошқача бўлиб кетибсан-ку, — хитоб қилишарди уйдаги меҳмонлар. — Қани, олдин кеч қолганингга кўтар-чи!

Уйда ҳазил-ҳузил гаплар бир дақиқа ҳам узилмасди. Баъзи бирлар бир-бирлари билан шивир-шивир қилишиб ҳиринглашишарди.

— Чўчқа гўштини тоза туширибди-ку... — Иналнинг қулоғига шу сўзлар чалинди. — Уни куч эмас, чўчқа ёғи зўриқтирарди.

Инал буни ҳам эшитмаганга олди...

Ёшлар тамадди қилиб олганларидан кейин бирин-кетин тура бошлашди. Ҳар бир одам гулдор корсонга пул ташлагач, қизнинг қўлини узоқ сиқиб, ниятингизга етинг, деб тилак билдирарди. Пулдор йигитлар шаҳардан сотиб олган ҳамёнларини кўз-кўз қилиб, кумуш пул ташлашарди. Бошқалар чиқиллаб очиладиган кичкинагина ҳамёнларидан аталган сўмларини олишарди. Чўнтакларидан маҳкам қилиб тугилган дастрўмолларини олиб, ундан косага бир печа чақаларни ағдараётганлар ҳам йўқ эмасди.

Иналнинг ҳам сахий йигитлардан орқада қолгиси келмади. Унинг қўлида яп-янги уч сўмлик шилдиради. Бироқ шунда ҳам уни кўролмаган баъзи бировлар:

— Буниси рус уста билан пул босган вақтидан қолган,— деб кесатишди.

Қулги кўтарилувди, кимдир:

— Рус уста кундузи қуръон ўқиб, кечаси Инал билан пул босарди,— деб қўйди.

Инал бу сафар ҳам ўзини бепарволикка олди.

Ҳовлидан гармонь овози эшитила бошлади. Ичиб олган йигитлар ташқарига чиқишиб, қарс ура кетивди. Инал кабардинча жуфт рақсни соғиниб қолганидан ўйинчилар ёнига шошилди. У даврага кириб, бир қизни ўйинга тортмоқчи бўлган лаҳзада Иналнинг боятдан бери жигига тегаётган, черкаскасининг газирлари фил суягидап ясалган йигит:

— Жим бўл, гармонь! Тўхта, қуёш!— деб қичқирди.

Бу даҳшатли сўзлар эди. Теварак-атрофдагилар жим бўлиб қолишди. Қизлар қўрқиб, бир-бирларининг пинжиларига тиқилишди. Йигитлар ҳам қотиб қолишди. Инал шунда гап нимадалигини фаҳмлади..

Рўпарада Нашхо кўришганди. Қуёш тўхтаб, ой ҳам юрмай қолди. Агар ҳозир қон тўкилмаса қуёш қимирлай олмасди. Инал у ёқ-бу ёққа алангларкан, даврага шаҳарликларга ўхшаб кийинган повча ва ранглар йигит кириб келаётганини кўрди. Бу Нашхо эди.

Нашхо ҳам Иналга рўпара бўлишни хаёлига келтирмаганидан ранги қув ўчиб кетди.

Инал Нашхо билан тўқнашганимда нима қилсам экан деб кўп бош қотирганди. У отасининг даҳшатли ўлимини унутмаган бўлса ҳам Стенап Ильичнинг гаплари ёдида турарди. «Хундорлик,— деган эди у,— қолоқ халқларнинг юқумли касали. Уни одамларга тарқатиш эмас, балки даволаш зарур. Бу сўзни халқининг энг яхши вакиллари айтишган, асло унута кўрма». Инал онасининг илтижоларини, ўч олмаслик керак, Кургосо бор кучи билан гу-

ноҳини ювишга интиляпти, деган гапларини ҳам унутма-
ганди... Мана, энди йиллар ўтиб, Инал ханжар тақиб
юрадиган йигит бўлганида отасини ўлдирган одамнинг
ўзига дуч келиб турибди...

Энди нима қилсин? Орқасига чекинсинми? Унда ўзи
ҳақида одамлар ёмоп ашула тўқишарди, қизлар кўйлак-
ларининг белбоғи ё дуррачаларини унга совға қилиб
юборишади... Нима қилсин? Ҳозир унинг ҳаёт-мамоти, ор-
номуси, қисмати ҳал бўляпти-ку...

Қимматбаҳо газирли черкаска кийган йигит яна:

— Қуёш қачон юра бошлайди! — деб хитоб қилди.

Ҳамма Инал нима деркин деб турарди. У ниҳоят ўзи-
ча бир қарорга келиб, баланд овозда буюрди:

— Гармондан бўлсин!

— Қуёш юрмапти, ҳаёт тўхтаб қолди, — қичқирди
даҳшатли одат тарафдори бўлган уришқоқ йигит ҳамон
бўш келмай.

Гармонь номигагина чаливар, Инални кузатиб турган
йигитлар эса, унга далда беришмасди. Инал Нашхонинг
ёнидан кифти билан туртиб юборгудей бўлиб ўтди. Сўнг
бир қизга яқинлашиб, ҳаяжонини босишга тиришаркан,
уви ўйинга таклиф қилди.

Нашхонинг ер сузиб, лаблари бурушиб кетгани ой-
динда ҳам сезилиб турарди.

Шу дақиқада кимнинг юлдузи-ю, қуёши тўхтаб, сў-
пиб, кимнинг юлдузи тобора чақнаётганлигини айтиб бе-
риш мушкул эди.

КАЗГИРЕЙ

Казгирейнинг юлдузи бўлса тобора баланд кўтари-
ларди.

У ўқишга кетганига тўрт йил бўлди деганда бир хат
келиб қолди. Инал овулга келиб, Нашхо билан тўқнаш-
ганида ҳам бунақа шов-шув бўлмаганди ўзи. Кургосо
ўглидан келган арабча хатни Пальчикка тушиб, ўқитиб
келгандан кейин, сўраганларга унда нималар дейилгани-
ни ғурурланиб тушунтира бошлади, Казгирей ота-онаси-
га ўқинини такомилга етказиш учун қаёққа денг — Тур-
кияга, Истамбулдаги Олий илоҳиёт академиясига юбори-
лаётганини хабар қилганди. Бу воқеа Зол исёнидан бир
йил кейин, русча календарь бўйича бир минг тўққиз юз
ўч тўрттинчи йилда, нақ уруш арафасида содир бўлганди.

Кургосо орадан икки йил ўтгач, Истамбулдан хат
олди. Бунинг Эрон орқали қайтган кабардин ҳожилар олиб

келишганди. Уруш мусулмонларнинг ҳажга бориши учун чегарадан ўтиб туришларига халал бермасди. Биринчи хатдан кейин иккинчиси келди. Кургоко бу хатни ўқигандан кейин ҳангу маш бўлиб қолди. Нега деганда, Қазгирей унда ҳажга борувчилардан ўзига нул юборишни сўраганди. У хатида уруш тугагандан кейин Кабардага боийиб қайтмоқчилигини, тўғрироғи, бориб бир корхона оломоқчилигини, у қилинган сарфни қонлашдан ташқари, фойда ва обрў ҳам келтиришини хабар қилганди.

Бу қанақа корхона бўлдикини? Одамлар буни ўзлари ча бичиб-тўқишар, Кургоко билан Амина ҳам минг халёлларга боришарди. Мулла ўғлининг нимани хаёл қилгани сирлигича турарди. Амина ўғлим мовут фабрика очмоқчи бўлса керак, деб ўйларди. Кургоко бўлса, негадир, кўп фабрикани маъқул кўрарди. У Қазгирей қайтиб келиши биланоқ, кўп фабрика очади деб ишонганидан ҳеч иккиланиб ўтирмай кўйи, сигири, бир неча чадмоғини сотиб, дўконлардан қарз кўтарди. У дўкондорга ўғлининг заводи ёки мовут фабрикасидан молини арзонга бериб туришга ваъда берганди.

Кургоко нулни ўғлига жўнатди. Уни Қазгирей хатида Истамбулдаги кўплаб кабардин ватандошларим менинг бу ишимни маъқуллашяпти, дегани жуда ишонтирганди.

Овулга «Кургоконинг ўғли Қазгирей яқинда келиб фабрика очармиш» деган гап тарқалди. Бу янгилик барчага хуш ёқарди.

— Қазгирей ёш бўлса ҳам каллали бола экан,— дейишарди мўйсафидлар,— ҳамма ёқда вайронагарчилик бўлганда Кабардада янги фабрика очилса, яхши бўлади.

Одамлар масжидда ҳам Кургоконинг ҳол-жонига қўйишмасди, Матханов чиндап ҳам бутун мамлакатда, ҳатто подшо турган Петроградда ҳам бошланган харобагарчиликка қарамай хомашё сотиб олишга киришгандай, бегоналардан жун олиб нима қиласан? Ўзимиздан олаверсанг-чи, дейишарди.

Бошқалар бўлса хом териларини тиқиштиришарди.

— Сабр қилинглр,— дерди Кургоко уларнинг ўнкасини босиб,— ҳаммасининг ўз вақти бор.

Қазгирей келиб, қанақа фабрика қураркин, деб одамларнинг уйқуси келмасди.

Амина олдинги гумонидаи қайтди. Ахир, ўғли ўқиган одам, катта домла-ку. У жунни бошига урардими? Тери ниширишга ҳам кўзи учмаётган бўлса керак. Қазгирей унингча сурп ва барча Каъбадаги азиз тошни зиёрат қилган ҳожиларга саллалар тўқиладиган фабрика очади. Ҳо-

жиларнинг кийинига талаб ошади. Нега деганда, Туркия билан уруш охирлаб боряпти, кўп ўтмай, мусулмонлар пайгамбаримизнинг қабрини зиёрат қилиб, саждага бош қўйгани Маккага тўппа-тўғри йўлдан боришаверади.

Ажойиб кунларнинг бирида овулдагиларнинг бари Кургоко Матхановнинг уйи олдида жамулжам бўлишди. Улар Қазгирейни кутишарди.

Одамларнинг миш-мишларига қараганда Қазгирей фабрикани тайёр трубаси билан олиб келаётган экан. Поезднинг тортишга кучи етмаётганидан кечикаётган экан. Улар фабрикани қаерга қуриш хусусида ҳам гап талашардилар. Баъзи одамларга қолса, фабрикани овулга қурган маъқул бўларди-я, бироқ Қазгирейдай маънили одам бунга кўнармикин? Фабрикаларнинг ҳаммаси шаҳарда, чунки унда ишланган буюм дарров савдогарларнинг қўлига ўтади, шундан кейин улар овулларга элтиб сотадилар. Бунда яна битта муаммо чиқиб қолди. Фабрика шаҳарга тушса мўйсафид Кургоко унга қандай қарайди? Шаҳарда масжид йўқ-ку?

— Келишяпти! — Оломондагилар шундай деб кўчада кўринган араваларга қараб силжишди. Яшиқлар ортилган учта арава олдинма-кейин келарди. Бир аравадаги яшиқлар устида Кургоко билан яхши кийинган ва Аминага жуда ҳам ўхшаб кетган бир йигит ўтирарди. Бу Қазгирей эди. У кўчаларга қизиқсиниб тикилар ва одамларга эгилиб салом берарди. Унинг ўқиган одамлиги яққол сезилиб турарди. Қазгирей сариқ черкаскаси устидан қимматбаҳо камарини сиқиб бойлаганди. Қариялар бу камарни дарров таниб олишарди. Нега деганда, уни Кургоко йигитлигида тақиб юрарди-да.

Кургоконинг аравада қовоғини очмай келаётганидан одамлар ҳайратда эдилар. У тўплаганларга оғиз ҳам очмади, яшиқларда нималар борлигини ва фабрика қаерга қурилишини ҳам айтмади. Қазгирей ҳам лом-ним демасди. Одамлар Қазгирей фабрикани Нальчикка қурмоқчи-ю, чол бундан хафа бўлса керак, деган фикрга келишди. Уларнинг бу тахмини тўғри чиқаёзди.

Қазгирей уйида кўп турмади. Орадан бир печа кун ўтгач, яшиқлар яна аравага ортилди. Бу қиракаш аравалар энди Нальчикка эмас, ундан ҳам олисга — Бақсанга бориши керак эди... Нима гап ўзи?

Мўйсафид Матхановнинг тарвузи қўлтиғидан тушганди. Қазгирей у юборган пулга тўқимачилик ёки ун тортишда ишлатиладиган жиҳозлар эмас, балки матбаа даст-

гоҳлари — қўрғошиндан қилинган арабча ҳарфлар олиб келганди. Оғир яшиқлардаги парсалар шулар эди.

Казгирей Баксандаги дивий мактаб мударриси бўлган сеvimли устози Нури Цагов билан хат ёзишиб турарди. У шогирдида ҳам ўзи қизиққан нарсага муҳаббат уйғотганди. Казгирей Туркияга кетаётганида домласи билан Ватанимга тайёр босмахона билан қайтаман, деб келишиб олганди. Шунинг учун ҳам эндиликда кекса мударрис Нури билан унинг дўстлари Баксанда ёш китоб матбаачисини пигорон бўлиб кутишарди. Улар ўзларича Казгирей билан газета чиқариш, келажакда очилажак Кабардин мактабларига кабардин тилида, арабча ҳарфда дарсликлар нашр этишга аллақачонлар келишиб қўйишганди.

Бироқ уларда тажрибадан асар йўқ, ишчи энди бошлашаётганди.

— Кабардинча сўзларни арабча ҳарфда ёзиш катта гуноҳ, — дейишарди художўй одамлар. — Арабча ҳарфлар каломи шарифга чиқарилган. Уларнинг хосияти шунда!

Шунда ҳам Тикжар қишлоғидагилар Кургоконинг ўғли каллали бола деган фикрда эдилар. Унинг бу ишдан мақсади нимаиди? У газета орқали ўзимни бутун Россияга ёйман, шундан кейин пул тарновдан тушгандай келаверади, деб хаёл қиларди. Бироқ газета арабча ҳарфда чиқади, деган гапни эшитганларидан кейин Казгирейга хайрихоҳ одамларнинг ҳам боши қотиб қолди. Негаки, Нальчик бозоридан ўтгандан кейин кабардинчани ким билади дейсиз?

Не-не машаққатлар билан бўлса ҳам, кабардин тилидаги биринчи газета босилиб чиқди. Ноширлар олдиниغا ўзлари овулма-овул юриб тарқатишди. Бироқ бунда ишнинг яна бир чигал томони чиқиб қолди. Нега деганда, газета муаллифларидан бўлак деярли ҳеч ким газетада (осилган) нарсаларни тўла ўқиб, тушунолмасди. Ундаги нарсаларнинг бир қисми қисқа хабарлар бўлса, қолганлари мардлар ҳақидаги қиссалар ва халқ қўшиқларидан санжоб қилинганди. Казгирейнинг ўзи ҳам шеърлар ёзарди. У кабардин тилининг грамматикасини тузишга киришиб Нури Цагов ишлаб чиққан алфавитни такомиллаштирар, алифбе яратиш устида ҳам ишларди. Бундан сўш вақтларини эса от устида ўтказарди. У овулларни ва бадавлат одамларнинг мулкларини айланиб, «Кабардинларни маърифатли қилиш»га маблағ йиғишдан ор қилмасди. Отаси бўлса унга пул бермай қўйган, юрагидан бутун орзу-умидларини чиппақка чиқариб юборган ўғли-

нинг алами сира-сира чиқмасди. Энди Қазгирейнинг Кабарда мусулмонларининг валинеъмати бўлмаслиги кўришиб турар, бу орзу ҳам чилпарчин бўлганди! Бозорларда ва намоз вақтларида масжидларнинг олдида тез-тез отлиқлар пайдо бўлиб, бўйниларига осиб олган сумкаларидан газета чиқариб, бақириб-чақирришлари ҳам тафтиҳи босолмасди.

— Газета! Газета!— деб қичқирришарди отлиқлар.— Бу-бу Газета! Бу газетада ҳамма нарса бор! Қазгирей нималарни ёзган дейсизларми? Қазгирей Матханов газетада олисдаги шаҳарда уруш бўлаётганини ёзган. Немисларнинг подшоҳи оқпошшога юриш бошлабди. Бу-бу... Қалин берманглар деган қонун бор. Бу-бу... Ота-оналар қизларингни узатиб қолинглар... Газета, бу-бу, газета! Яхши газета! Қазгирей ҳаммасини билади.

Уруш ва вайронгарчилик Қазгирей билан Нуриппиш бу хайрли ишларига монелик қилмасди. Улар кўнгиллилар маблағи ҳисобига очилган мактабларининг бошланғич синфларига мўлжалланган дарсликлар ҳам чиқаришарди: болаларини арабча ёзув ўргатиладиган, арифметика ва география ўқитиладиган мактабга бермоқчи бўлганлар ҳам кўпайиб қолди. Одамларни кўпроқ қуръони шариф ўргатилиши ром қиларди.

Матханов билан Цаговнинг мактаби тезда оғизга тушди қўйди. Дам у, дам бу овулдаги йиғинларда муллаларнинг қистови билан «Матханов мактаби»дақа мактаб очишга қарор қилинар, чунки унинг программаси мусулмонлар учун энг яхши умумтаълимий программа ҳисобланарди. Дарсликларни кўпайтиришга тўғри келар, муаллимлар курсларини очишни ўйлаб кўриш фурсати ҳам етганди. Мўйсафид Қургоко ҳам пировардида ўглининг ўзи кўрсатган йўлдан бориб адашмаганини, аксинча, ўзи адашиб қолганини фаҳмлади. Чунки ўгли энди полковник Клишбнев билан баб-баравар обрўга эга эди.

Қазгирейнинг келдузини сўндира оладиган куч йўқдай туюларди... Бироқ бу ерда битта пақлни келтириб ўтмоқ жоиздир:

Сўфи жума қолиб, найшанбада азон айта бошлабди. Намозхошлар ундан, нега азонни бунча барвақт айтгансан, деб сўрашган экан, эртага масжидга келишларинг учун илойимнинг овозини бугун эшитиб олайлик, деган экан. Бунда ҳамма иш ҳам кўнгилдагидай осон ва тез бўлавермайди, деган ҳикмат бор.

Қургоко билан Матханов ўғилларининг тарихи шундай.

СИРЛИ ЗИЁФАТ

Ҷиш фаслида кун калта бўлади. Икки йўловчи — Степан Ильич билан Элдор овулга кечга яқин етишди. Улар дарё лабига келгунларича олисда оқариб турган тепаликлар кўкимтир тусга кирди. Ҷош қорая бошлади.

Ҷиш доимо таниш жойларни ўзгартириб юборди, шу вайждан ҳам Степан Ильич овулни дарров таниблмади чоғи. Элдор эса илгари бу ерда бўлмаганди. У шонилмасак бўлмайди, дер, овулга кундузи кириб боришни маъқул кўрарди. Шунинг учун ҳам уни Степан Ильич ҳайратга соларди, у Элдорга овулга бугун албатта кириб боришимиз керак, деса ҳам шонилгани сезилмасди. Бунинг устига дарё бўйига етганларидан кейин жўрттага қилаётгандай саёзлашиб қолган дарёдан ўтишга шонилмасди. Иккита йўловчи арава келиб қолганда ҳам Степан Ильич Элдорга:

— Элдор, шонилма, пича сабр қил, — деди.

Степан Ильичнинг нега импллаётганига тушуниб бўлмасди. Нега деганда, унинг олдида ёш ва қони қайнаган Элдор ҳам совуқдан қалтираб турарди. Бегона овулга бемаҳал кириб боришнинг нима кераги борики? Элдорнинг сунга сира ақли етмасди. Шундай бўлса ҳам у одоб сақлаб, ажабланаётганини сездирмай турарди.

Иккита отлиқ кўринганда қош қорайиб қолганди. Шу чоқда Степан Ильич суюнганидан:

— Ассалому алайкум, Инал! — деб қичқирди.

Отлиқлардан бири шоша-пиша отининг жиловини шериғига тутқизди-да, тезда уларга яқин келиб, Степан Ильичнинг олдида тавозе билан тўхтади. Степан Ильич кунш кеча Астемирни қандай кучган бўлса уни ҳам шундай дўстона бағрига босди.

— Ваалайкум ассалом! — деди яқинлашган киши. — Соғ-саломатмисиз, устоз? Анчадан бери турибсизларми?

— Бу Элдор бўлади, — деди Степан Ильич Элдорни кўрсатиб. — Ҳаммаси икковимиз ўйлаганимиздай бўляпти, Элдор Муроднинг ўғли, Астемирнинг жияни, ўзимизнинг одамимиз. У бутунлай бизники бўлади... Астемир зўр одам! У менинг содиқ дўстим ва биродарим. Бунинг мен яхши биламан.

— Сизнинг дўстларингиз менинг ҳам дўстларим, — деди Инал унинг ганига жавобан. — Менинг отим, ўчоғим, дўстларим ҳаммаси сизники, бари сизга ва дўстларингизга тегишли. Мен сиз билан баҳам кўриш учунгина кўн парсалик бўлсам дейман.

— Бўлди, бўлди... Бу шарқча илтифотингни йиғиш-тир,— Степан Ильич самимият билан Иналнинг сўзини бўлди.— Ҳозир илтифот қилиб ўтиришнинг вақти эмас. А, лаббай? Сен хафа бўлма, Инал. Дарёдан ўтишни нима дейсан?

— Мени хафа қилолмайсиз, Степан Ильич. Дарёдан ўтишдан осон иш йўқ, отга мипсангиз, вассалом. Оғайнинг Хабиж билан бирга ўтади... Хабиж билан танишинглар. У болқор, юраги революционерники, ўзи бургут кўз. У ҳозир биз кўриб турган нарсаларни ярим соатдан кейин кўради. Хўш, Хабиж, ҳув авани ерда нималарни кўряпсан?

Инал яйраб кулди. Унинг овози дўриллаб чиқар, хати-ҳаракатлари ҳам дадил эди.

Степан Ильич ҳазилнинг белига тепди:

— Дурустроқ гапир, бу ким ўзи?

Инал Хабиж, шу чоққача «ўзимизнинг Буачидзе»нинг гўё қуролбардори бўлганлигини тушунтирди.

Элдор гарчи большевиклар раҳбарининг номини билмаса ҳам каттароқ бошлиқ ҳақида гап бораётганлигини тушунди.

— Буачидзе сизга салом айтди, Степан Ильич. Ўзи келолмайди. Бошимдаги қалпоғимда ундан сизга хат бор.

— Хатни бер, кейин жўнаймиз.

Степан Ильич шундай дея отга яқинлашди. Инал узангини ушлаб турганди, Степан Ильич лип этиб отга мипидида, ўша заҳоти хатни очди.

Элдор Степан Ильич Инал деб атаган кишининг кўзига тикилгани тикилганди. Наҳотки бу йиғит ўша Инал Маремканов бўлса? Бу одамни одамлар сира тилдан туширишмасди. Воқеалар кўнайган сари бу одамнинг обрўси ҳам ортарди. Уни гапирганда одамлар тез-тез «халқ кишиси» дейишадиган бўлишди. Бу билан улар Иналнинг халқ севадиган ва кишиларнинг эҳтиёжларини тушунадиган киши эканлигини уқтирмақчи бўлишарди. Шунингдек, Қазгирей Матханов шариятчилар орасидаги энг доно одам ва Инал унинг хундор душмани эканлигини ҳам ҳамма биларди. Гапнинг қисқаси, Инал Маремкановга ўхшаган кишини одам ҳар куни ҳам учратавермасди.

Элдорнинг қаршисенда йиғирма икки ёшлардаги бақувват ва энчил йиғит турарди. У совуқда отда келганидан бугдой ранг ва ёноқ суяклари чиққан юзи совуқдан қизариб кетган, кичкинагина мўйлови қайчиланганди. Элдорга қараганда салгина қийиқ кўзлари қимматбаҳо кубанкаси остидан ўткир ва синовчан боқарди. У Степан

Ильичга ўғирилди. Шунда унинг кўзларида аҳтиром ва садоқат ифодаси ўйнади. Степан Ильич ҳам гоҳо Элдорга қараганда унинг кўзларидан ҳам ана шундай ифодани ўқиса бўларди...

— Элдор, отга мин!— деди Инал кабардинчалаб.— Хабиж! Мана сенга шерик, мингашиб олинглар!

Тўрт киши иккита отга мингашиб, суви озайиб қолган Урухдан ўтишди. Дарё устини юпқа муз қоплаганидан унинг қасир-қасири қулоққа ёқимли эшитиларди.

Элдорнинг бу учрашувимиздан нима чиқаркин, деб боши қотарди.

Степан Ильичнинг ўзини ғалати тутиши, унинг Элдор билан бу ёққа келиши ва Инал билан учрашгани сабабли ваҳимали эмасди... Бироқ буни айтишга ҳозирча шовилмайлик.

Отлиқлар текис ёнбағирликдан тепага қараб узоқ юришди. Улар ниҳоят овулга кириб борганларида ҳамма ёқни қоронғилик ўз оғушига олганди.

Кучуклар нотаниш отлиқларга эринибгина қарашарди. Ҳовлилардан сигирларнинг маъраши эшитилар, у ербу ерда челақларнинг овози келарди. Гоҳ у ер, гоҳ бу ерда гугурт чақилиб, очилган эшикдан ҳовлига ёруғлик тушарди.

Степан Ильич гўё илгари бу кўчадан ҳеч юрмагандай, атроф унинг кўзига нотанишдай кўринарди.

— Мўйсафид Кургоконинг янги уйи мана шу,— деди Инал хўмрайиб отлиқлар узун оқ девор ёнидан кетишаётганида. Деворнинг нарёғидан новдаларини қиров босган дов-дарахтлар кўриниб турарди.

— Хўш, чол қалай? У ўғли Қазгирейдан хурсанд бўлса керак?

— Хурсанд.

— Нашходан-чи?

— Нашхо укасига қараганда илмсизроқ. У Одессадаги император дорилфунунида юристликка ўқирди.

— Шунақа дегин?

— Кейинги йили,— деди Инал гапида давом этиб,— Нашхо Кавказ фронтининг қаеридадир туркларга қарши жанг қилди. Мен уни революцион кайфиятда деб эшитувдим.

— Қизик!— хитоб қилди Степан Ильич.— Жуда қизик!— Степан Ильич Иналнинг Нашхо билан учрашганини эшитганини билса ҳам бундан оғиз очмади.— Хўш, чолнинг отга тоби қалай, ҳалиям гунавлари борми?

— Бўлмаса-чи, ҳозир унинг зўр гунави бор.—Бу Ка-

бардада битта деса бўлади. Уни ўмаришга Жирасланнинг қучи етмагандан кейин чол қанақа авайлаётганини ўзингиз билиб олаверасиз, Степан Ильич.

— Жираслан? Ким у?

— Сиз бу одамни билмайсиз. Жираслан — князу, аммо от ўгриси, Клишбиевга авлод бўлади. Хотини эса князь Берд Шардановнинг қариндоши.

— Шунақами ҳали! Берд Шарданов Элдорнинг шахсий душмани. Князь Бердга тоқатинг йўг-а?— Степан Ильич Элдорга ўгирилиб секингина сўради.— Манави қияликни танияпман. Манзилга етиб қолганга ўқшаймиз. Ҳозир бу ерда ким турибди?— Степан Ильич бундан олти йил олдин ўзи турган уйга ишора қилди.

Инал уйда ҳозир муфти Имомов туриши, унинг жуда бадавлат ва бадкирдор одамлигини айтди.

— Буниси чатоқ,— деб қўйди Степан Ильич.— Қўшнинг бизни қанча кам кўрса, шунча маъқул бўлади...

Буларнинг сирли ишлари Элдорни ҳаяжонга соларди.

Отлиқлар иложи борича товуш чиқармай Иналнинг уйига келишди. Меҳмонларни Иналнинг укалари қаршилашди. Улар елиб-югуришар, ҳовлида яна бир неча эгарлоғлик отлар кўринарди. Бизга таниш кекса ва меҳрибон Урара ўғлини останада кутиб олди. Уйдан худди зиёфат бўлаётгандай иссиқ нон, қўй гўшти, саримсоқпиез, бўза иси келарди. Инал Урарага оғайниларим келишади дегани учун, у яхши тайёргарлик кўриб қўйганди.

— Мени танияпсанми, Урара?— сўради Степан Ильич бекадан.

Ураранинг боадаб жавобидан унинг ўғлини йўлдан урган эски қўшнисини танидимми ё танимадимми, билиб олиш мушкул эди. Инал онаси Степан Ильични ўғлимга завоқ бўлди деб юришини билганидан устозини қўярда-қўймай меҳмонхонага бошлаб кирди.

Уйда зиёфат бўлаётгандек кўринса ҳам қандайдир бошқача зиёфат эди. Ичкари қоронги, чироқ ёқилмаганди. Шу сабабдан одамларнинг улфатчилик қилишга тўпла-гаплари ҳам сезилмасди. Ичкаридан:

— Степан Ильич!.. Инал!.. Ассалому алайкум!— деган босиқроқ айтилган гаплар эшитиларди.

Инал Степан Ильични тўрга, косагулининг жойига ўтқазди.

Аёллар Урара бошчилигида пиширилган қўй гўнги олиб киришди, Инал билан укалари ликоб ва стаканларни дастурхонга торташди.

Элдор бу ғалати зиёфатни қизиқсиниб қузатарди. Нега деганда, ҳозирги зиёфат унинг шу чоққача кўрганларига сира ҳам ўхшамасди. Меҳмонларнинг аксари рус. Гаплар ҳам русча кетар, ҳамма руслар ҳам, кабардилар ҳам стаканларга май қуйиб, ликобларга гўшт солаётган Иналга эмас, балки Степан Ильичга мурожаат қилишар, қоронғида гурунглашиб улфатчилик қилишарди. Тоҳида ҳовлидан битта-яримта кириб келар, шунда ҳамма жим бўлиб қоларди. Инал шунда: «Тинчликми ишқилиб?» — деб сўрар, кириб келган одам: «Ҳамма ёқ тинч» — деб жавоб берарди. Ташқарига кўз-қулоқ бўлиб турганлар Иналнинг укалари эди.

Кўп гаплар, суриштиришлар, янги савол-жавоблардан кейин орага жимлик чўккач, Степан Ильич гап бошлади. У узоқ сўзлаган бўлса ҳам одамлар масжидда зўр мулла айтиётган қизиқарли масалани тинглашаётгандек қулоқ солиб турдилар.

Степан Ильич гапини тугатди дегунча, одамлар ғимирлашиб, ўриндиқларини нари-бери суришиб қўзғалиша бошлашди. Одатда зиёфатда ҳам, масжидда ваъз тингланганда ҳам бунақа беодобгарчилик билан туриб кетилмасди. Меҳмонлар кетиш тараддудига тушиб қолганларидан шхальмивоколик бизнинг содда йигит баттар ҳайратланарди.

У кўп нарсалардан таъсирланган бўлса ҳам қуюқ зиёфатдан кейин яхшилаб ухлаб олди.

Степан Ильич, Элдор, Инал ва унинг қўриқчиси бўлган ўткир кўз болқор йигит ҳовлидан кўчага чиққанларида ҳали тонг отмаганди.

Шундай қилиб, Элдор очигини айтганда, Тикжар овулини ҳам, унинг масжиди-ю, гўзал қизларини ҳам кўролмади. У бу овулнинг Шхальмивоко осмонидаги юлдузларинингича кўролди, холос.

Элдор кўн нарсаларни ҳали ҳам тагига етолмаган бўлса-да, ўзини қандайдир улкан ва муҳим ишга бош қўшгандай ҳис этарди. У шуннинг учун ҳам мамвун ва мағрур эди. Ҳаммадан Иналнинг бир кунмас-бир кун ўзи ҳақида тарчи «революционер» деган сўзнинг маъносига яхши тушунмаслиги ва Астемир буни яхшилаб тушунтириб беролмаган бўлса ҳам: «Элдорда революционер юраги бор» — дейишни жудаям хоҳларди.

Коломейцев бу йигилишининг ишимизга нафи яхши бўлади, деган фикрда эди.

— Биз ҳали заифмиз, шунинг учун ҳам сир бизни сақлайди, — деб қўйди.

Инал бунга қўшилмади.

— Сирнинг нима кераги бор?— деди у.— Биз рўй-рост гапиришимиз керак. Одамлар бизни тушунсинлар. Кабардин зимдан иш қилишни ёқтирмайди. У очиқ-ойдин гапириб, ишни ҳам дангал қилади.

— Одамлар бизни дарҳол тушунишолмайди. Сен рўй-рост гапиравер, бироқ ўзингни ва шерикларингни эҳтиёт қил. Ҳозирча озчиликмиз, ҳамманинг назаридамиз, бизни ўша Шардановнинг ўзи тутади қўяди. Буни у истамайди дейсанми? Ҳозирча Шарданов бизни ҳам, жипслигимизни ҳам билмай тураверсин.— Степан Ильич ҳозирча эҳтиёткорлик зарурлигини тушуниб юришга ҳаракат қиларди.

Элдор Инал Степан Ильичнинг гапига қўшилмаган бўлса ҳам катталигини ҳурмат қилиб, хўп деяётганини сезиб турарди. У шундай деб тургандан кейин бошқа тайёргарлиги етарли бўлмаган қизиққонлар қаёққа борарди?

Улар Нальчикнинг орқасидаги йўл икки томонга кетган жойга (битта йўл Шхальмивокога олиб борарди) етганларида Степан Ильич отининг бошини тортиб, Элдорга қаради.

— Шу ерда хайрлашамиз, Элдор,— деди у.— Биз нари кетамиз. Астемирга айт, яқинда яна бораман. Отин Хабиж олиб кетади... Инал, гапинг борми?

— Астемирга биздан салом айт,— деди Инал овозини дўриллатиб Элдорга дўстона боқаркан.— Бизга тегишли одамлигингни билганимдан хурсандман.

— О, Элдор, ҳали бизнинг қизил командиримиз бўлади!— деб қўйди Степан Ильич отининг жипловини тортиб.

Инал шу пайтда Элдор бундан бир соат бурун ундан эшитишни естаган сўзларни айтди:

— Юрагинг революционернинг юраги эканлигини кўриб турибман, Элдор. Юрагингга кўпроқ қулоқ тут! Қани, отингни бир қўйиб юбор-чи! Кўрай-чи, сендан қанақа қизил командир чиқаркин.

Элдорга бундан ҳам ортиқ нарса керакмикми? У терисига сиғмай отини ниқтаб, қамчи босди-ю, бир зумда кўздан гойиб бўлди...

Унинчи боб

КИЧКИНА ҲАРФЛАР ВА УЛҚАН ИШЛАР

Астемир Баташевнинг қайтиб келганини ҳар ким ўзича тушунди. Дарҳақиқат бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа эди.

Унинг ҳикоялари ҳар кимга ҳар хил таъсир кўрсата бошлади. Астемирнинг ажойиб дўсти ва меҳмон, рус устаси Степан Ильични ҳам ҳар ким ҳар хил қарши олди. Бу киши баъзиларга ёқиб қолган бўлса, баъзи бирларни сергаклантириб қўйганди.

Тинч овулни фалокатми, эзгуликми ҳар қалай улкан воқеалар кутмоқда эди.

Элдор Астемир билан Степан Ильичнинг келишгани мен учун фойдали деган ниятда бўлса, Муса Абуков кейинги пайтда рўй берган воқеалар шайтоннинг васвасаси деб гумонсираб юрарди.

Давлатга бўлса худо бериб қолди. Дарҳақиқат, унга ўхшаган ур-сур тўполонга суяги йўқ одамларнинг иши юринадиган пайт келганди.

Бунинг ҳеч қандай ажабланадиган ери йўқ. Шундай бўлиши керак ҳам эди.

Муболағасиз айтганда оддий ялангоёқлар. Астемирнинг уйига ёпирилиб келишса Муса, Гумар ва овулнинг бошқа қўли узун кишилари ундан узоқроқ юриш пайдан бўлишарди. Улар кўпдан буён ғаламис деб ном чиқарган отқоровул Астемирнинг уйдаги антиқа йиғинда эшитган гаплардан юрак олдириб қўйган эдилар. Шу ваздан улар Астемир билан Степан Ильичнинг гапига жон деб қулоқ соладиган одамларнинг ихлосини қайтаршга ва бирор можаро чиқаришга ҳаракат қилишарди.

Муса эзгулик нурларини илгай олмас, кутгани фақат ёмонлик эди.

Элдор саводсиз бўлса ҳам тўғри фикр юритарди. У чин юракдан ҳозир кимнинг кимга ва нимага хизмат қилаётгани сезилиб қоляпти, деган хулосага келиб, булут остидаги қуёш нурларини ҳис эта бошлаганди.

Мулла Саид буларнинг баридан воқиф бўлгач, у ҳам ўзига тегишли хулоса чиқарди.

— Баташев нима қияпти ўзи?— У мадрасада сабоқ олаётган талабадай савол ташлар экан, бу саволига ўзи жавоб берди.— Баташев эгамдан кўз юмьпти! Мусулмонлар, сизларни олло ўз паноҳида асрасин! Сизларни Баташевнинг уйига боришдан ҳам қайтарсин. У ерга яхшилар эмас, мурдорлар тўпланади.

Мулланинг гапи таъсир қилмасдан қолмасди албатта.

— Мулланинг гапини эшиттингларми?— сўрай бошладилар одамлар бир-бирларидан.— У Астемирнинг уйига мурдорлар йиғилишади деяпти.

Бу гапни ҳам ҳар ким ҳар хил тушунди. Масалан, Бот темирчи қатъий эътироз билдирди.

— Истепан Ильич ёмон одам эканми?— деди у. (У руща сўз ва исмларнинг олдига «и» қўшиб талаффуз этар ва шунинг ўзиёқ рущани қойил қилишимни билдиради деб ўйларди.)— Астемир нимага ёмон одам бўларкан? Астемир ҳам, Истепан ҳам фақат уорк ва князларгина эмас, қора халқ билан чоракорлар ҳам пок ва софдил одамлар, дейишяпти. Мана улар нима дейишяпти.

Темирчининг гаплари таъсирли жаранглади.

Давлат, Батоко ёки Масхуд Қатқоринга ўхшаган галвага суяги йўқ одамларнинг қулоғини қиздирадиган ҳар хил миш-миш гапларни айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Лекин шуниси ҳам борки, Муса «мурдорлар кенгаши» дан оёғини тортган бўлишига қарамай, Давлат билан Масхуд Қатқорин нималарни тортишиб юришганикини деб безовталанарди. У Степан Ильич Астемиршикига келган ўша субҳидамдан бошлаб тинчини йўқотган Давлатнинг гапига учиб кўп марта Астемирнинг уйига бормоқчи ҳам бўлганди. У Давлат ҳар гал Астемиршикига судраганида:

— Йўқ, мен дорга қизил пишлоқ осиладиган қўйплижга эмас, Астемир меҳмонлари билан осиладиган қўйплижга бораман,— деб жавоб қилганди.

Мусанинг қалтис ҳазили таъсир этган Давлат ҳам бўш келмади.

— Валлаҳи, Муса! Олло Ҳофиз! Астемир қамчи билан қутулмайди, у дорда чайқалмаса ҳисоб эмас. Зарари йўқ, у Дамалейдай елкадор одам...

Давлат Мусага шундай деса ҳам ўша кунийёқ яна Астемирнинг уйига бориб, тортишувларга аралашар, кези келиб қолганда уй эгасига ўзининг ва Муса Абуковнинг «самимий» истакларини изҳор этарди.

Астемир душманларининг бундай хуружларидан пинагини бузмас, кўзларини қисиб, қиқирларди-да:

— Мана энди, Давлат, сен билан жон деб тортишаман,— дерди.— Менимча, эндиги қўйплижда мени эмас, ўзингни эчкидай оёғингдан оспшса керак. Муса ҳам четда қолмайди, чунки бу чинакам қўйплиж бўлади, уни халқнинг ўзи уюштиради. Сенга маслаҳатим шу, Давлат, сайлда эчкидай осилмай, меҳмондай қатнашай десанг, буларнинг бари танаангга бир ўйлаб кўр...

Астемир бировга сираям ҳақини кетказмасди. Бунга Элдор жуда қойил бўларди. У Степан Ильичдай бўлолма-са ҳам ҳар бир ишда Астемирга тахассуб қилишни истар-тарди.

Шундай қулай фурсат келиб қолди.

Элдор бир вақтлардаги келишувга кўра гоҳо масжидга кириб, мулла Саиднинг оғир ишларида қарашиб турарди. У ўша куни пешинда ҳам масжидга шундай ниятда кирганди. Бу пайтда пешин намозини ўқиб бўлган мусулмонлар қатор тизилиб, баҳор офтобида исиниб ўтиришарди. Муса ҳам шу ерда эди. Унинг бекорчи жияни Газиз бир вақтлардаги қўйплижда шарманда бўлганини орадан кўп йил ўтган бўлса ҳам унутмаганди. Шунинг учун ҳам у бой тоғасига яхши кўриниш ва уни хурсанд қилиш учун Элдорга кўзи тушиши биланок.

— Ҳой, Элдор, бу ёққа кел!— деб чақирди.

Элдор яқинлашгандан кейин унга:

— Қўйплижда ёғочга чиққанинг эсингдами, Элдор?— деди.

— Эсимда. Бу билан нима демоқчисан?

— Мен шундай демоқчиман,— Газиз заҳарханда қилди,— яқинда яна чиқасан демоқчиман. Олдин Астемир, кейин сен чиқасан. Сенларни ёғочга полковник Қлишбевнинг ўзи тортади... Фақат ёғочдан энди рус арағини тополмайсан... Арақ ҳам, дурра ҳам бўлмайди. Унда совунланган арқон бўлади.

Газизнинг бу совуқ сўзлари Элдорни тутақтириб юборди. Кўзлари даҳшатли ялтираб, лаҳзада дилозорининг ёқасидан оладигандай кўринарди. Буни кўриб турган зинадаги баъзи бирлар ўринларидан қўзғалиб ҳам қўйинди. Бироқ Элдор шу пайтда, Астемирнинг ўткир сўз керак бўлган пайтда куч ишлатишнинг ҳожати йўқ деганини, Астемирнинг ўзи бундай пайтларда нима қилишини эслаб қолиб, қўлини пастга туширди.

Элдор айтишга керакли сўз тополмаса ҳам:

— Бу гапинг эсимдан чиқмайди, вақти келиб жавобини оласан ҳали,— деб қўйди.

Намозхонлар орасида ўтирган Давлат бошланган галванинг зумда тиниб қолганидан хафа эди.

— Ҳа, эсингдам чиқарма!— деб қолди у Элдорнинг орқасидан.

Элдорнинг бўлса бундай насихатга зориқадиган ери йўқ эди.

Бироқ ҳамма ҳам Мусанинг жиянидай қовуп тушириб юрмасди. «Нафси тийиқлар» гўё «баднафс»га, «баднафслар» эса «нафси тийиқ»қа айланиб қолишганга ўхшарди. Бу орада бошқа воқеалар содир бўлиб, Астемирнинг қайтиб келгани ва унинг уйдаги йиғинларга одамларнинг

қизиқиши аста-секип камаю бошлади, қолаверса, бунинг қизиги ҳам йўқ эди энди.

Бирданига бир неча хонадонга хушxabар келди. Бу хонадонларнинг ўғиллари — Кабардин полкининг солдатлари фронтдан қайтишаётганди.

Одамлар алламаҳалгача ана шу хонадонлар олдида уймалашиб, фронтчи солдатларнинг мардона сўзларини тинглашарди. Солдатларнинг бошидан кўп воқеалар кечибди. Генерал Корнилов қўмондонлигида Петроградга йўл олган ёввойи дивизия ҳақидаги гаплар одамларга қизиқ туюлиб, уларнинг оғзини очиб қўйди. Бу дивизия Россиянинг асосий шахрига у ердаги исёнчиларни ҳайдан учун бораётганида исёнчи-революционерларнинг ўзлари уларни тўхтатиб қўйишганди... Исёнчиларнинг йўлини дивизия тўсиб чиқибди. Солдатларнинг айтишларига қараганда, Кабарда, Осетия ва* Доғистондан боришган фозил қариялар ҳам улар билан бирга экан. Чоллар солдатларга ҳамду сано ўқишиб, уларга нима сабабдан исён кўтарганларини, мақсадлари нималигини, халқ манфаати йўлида нималар қилишмоқчилигини, генераллар нима учун исёнчилар устига қўшин тортиб келишаётганини тушунтиришибди.

Солдатлар Астемир Каримдан эшитган нарсаларни нақ айнан такрорлашарди. Карим шўрлик госпиталда «оёғим, оёғим» деганича муродига етолмай операциядан кейин қазо қилганди. Астемир госпиталда Степан Ильич билан печкани ёқиб қўйиб, қилган суҳбатларини, ярадорлар олдида сўзлаган сўнгги нутқини эсларкан, жилмайиб қўйди. Ушанда кўп иш кўрган солдатлар бунинг оти гурунги эмас, митинг эканлигини ва улар илгари Петроградда шунақа митингни кўрганликларини айтишганди. Ҳақ гап айтилганда буйруғу таҳдидлар бир пул. Ҳа, адвокат Керенский чиндан ҳам генералларнинг каттаси Корниловни қамаб қўйган эди. Бироқ Керенский Петроградга кўп бошчилик қилолмади. Большевиклар тез орада уни Таъсис мажлиси-нажлиси-ю, кадет-мадетлари билан тўзитиб юборишди. Ушандан бери Россияда Совет ҳокимияти ҳукмрон.

Солдатлар кадетлар киму Таъсис мажлиси нима ўзи деган саволга дурустроқ жавоб беришолмасди. Астемир ҳам бу сўзлар революция эмаслигини фаҳмлаганидан маъносини чақишдан ожиз эди.

Ҳамма Степан Ильич буни тушунтириб беришига илҳақ эди. Шундай бўлса ҳам одамлар энг керакли жойини тушуниб олишганди.

— Демак, Астемир билан унинг дўсти Степан Ильич тўғри айтишган экан-да,— дейишарди одамлар бир фикрга келиб.— Совет ҳокимияти дегани — уруш тугасин, ер қора халқники бўлсин, ерсиз чоракорлар бундан буён князлар ва бойларнинг мулкида бел букишмайди дегани.

— Бунақа бўлса улар қаерда ишлашади,— деб сўрашарди бунга ишонқирамаётган ёки Давлатга ўхшаб гап талашишга ишқибоз одамлар.— Қамбағалу чоракорларга иш бўлмаганидан наф нима?

Шу саволда жон бор бўлгани учун солдатлардан биронтаси ҳам унга жавоб тополмади. Одамлар, шундан кейин яна Астемирга югуришди. Астемир буни Россиядаги деҳқонлар орасида катта мулкдорлар ҳам, ерсизлар ҳам йўқ, нега деганда, ерсизларга ер мулк сифатида бўлиб берилган, деб тушунтирди.

Ажаб! Буларни қандай тушунса бўлади?

Одамлар яна тўпланишадиган бўлиб қолишди. Энди улар Астемирнинг уйига киришмай, четан деворнинг ёнида тўпланишиб, бир-бирлари билан гап талашганлари-талашган эди. Кўн кишилар баъзи бировларнинг қора халқ азалдан бери чизигидан чиқмай келаётган шариятга тил текизаётганларини кўриб, жуда эзилишар ва юрак-бағирлари ўртаниб кетарди.

— Бел! Астемирнинг гапини қара-я!— деган овозлар эшитиларди.

— У чўчқага ем қоргандай, ҳаммасини аралаш-қуралаш қилиб юборди-ю.

Бироқ Астемирнинг өзидан чиққан сўзлар елга учмаётганди. Энди Элдордан бошқаларнинг кўзлари ҳам жиддий ва ўйчан боқарди. Ҳамма ниманидир кутарди. Одамлар ҳар куни субҳидамда бугун мисли кўрилмаган муҳим бир нарса бўладиёв, деган ўйда уйғонардилар.

Ҳатто Астемирнинг хонани тўлдирган одамлар билан талашиб-тортишганини кўрган кекса она ҳам ҳамма тарқалгандан кейин Думасарага шундай деганди:

— Қуръонда иблислар пайдо бўлади, дейилган. Энди қиймат қойин бўлади...— Кампир тагин Астемир эшитиб қолмасин дегандай шивирлади.— Вой слло, вой олло... Наҳотки ўғлимнинг иблису шайтонлар орасига тушадиган кунларини кўриш пешанамга битилган бўлса? Нега олло омонатини мендан олмаяпти?

Думасара унга нима жавоб қилишни билмас, фақат ух тортиб қўйиб, тиним билмай куймапарди.

— Яқинда уларнинг гани тугаб, талашгани келишмай қўйишади, вана,— дерди Думсара қайналасини тинчитмоқчи бўлиб.

Дарҳақиқат, йиғинлар тобора камая бошлади. Бироқ бунинг сабаби бошқа ёқда эди. Баҳорги ер ҳайдаш ва экин ишлари яқинлашиб қолганди. Офтоб кун сайин қаттиқроқ қиздирар, ёмғирнинг ҳам қадри ортиб борарди.

Очигини айтганда, йиғинлар Астемирни ҳам толиқтира бошлади. У шунинг учун ҳам жон-жаҳди билан ўзининг деҳқончилик ишларига киришиб кетди, иши эса бошидан ошиб ётарди...

О, экинга мўлжалланган уруғлик донни қафтидан кафтига шопиришга нима етсин!

Элдор ҳали ҳам деҳқончиликда Астемирга ҳам, Саримага ҳам қарашиб турарди. Деса оғриб қолганидан бир вақтлари Элдорнинг кўмагида қўлга киритган гулдор каравотидан онда-сонда бош кўтарарди.

Бу кунларда ҳаммадан кўпроқ Думасара яйрарди. У уй ишларини тинчителишдан ташқари, эри билан Темботга ҳам қарашарди. Лю бўлса бувиси билан қоларди.

Мўъжазгина артель шу тариқа вужудга келди. Кундузги иш тугагандан кейин ҳаммалари дастурхон атрофида тўпланишарди.

— Менга қилган ва қилаётган яхшиликларингга миннатдорчилигимни қандай билдирсамикин, Элдор?— деди боши қотган Астемир дўсти ва жиянига меҳр билан кўз югуртириб.

— Ҳарфларингни берсанг, шу билан хурсанд бўламан,— деди Элдор ҳаяжонланиб.— Астемир, менга тил ўргат. Сендай тил билиб, савод чиқарсам дейман... Уқимишли бўлишингга олло ёр бўлган экан, менга ҳам ёрдам бер. Олло сени бундан ҳам азиз қилади...

— Нималар деясан, Элдор?— Астемир кўзини қисиб кулди.— Азиз бўлиб нима ҳам қиламан? Ўзим ҳали кам парса биламан, бироқ ниманики билсам, жоним билан ўргатаман.

Астемир кечки овқатдан кейин хилма-хил суратли қоғозларини ва алифбе китобини олиб, ўқиб тушунтирарди. Эртасига эса далада ишлаётганида Элдорнинг ўзига гапирётгани эшитилиб турарди:

— Бошига тоғора кўтарган хотин — бу «т»... Чорраҳа йўл — бу «х». Том — бу «а». Ҳаммаси қўшилиб «тха» бўлади. Шохли дарахт — «у», Томдаги мўри — «д»... Четандаги эшик — «ж...» Ҳаммаси қўшилса — «удж» бўлади.

Тха — худоларнинг худоси, удж — рақс.

Астемир алифбени ўргатишнинг шундай кўргазмали усулини топиб, билганларини қунт билан биринчи ва тиришқоқ талабалари бўлган Тембот, Элдор ва Сарималарга тушунтирарди. Элдор ўқишда жуда қийналарди. Шунинг учун у саводли бўлишдан умидини узаёзди.

— Қайси ҳарф бошига тоғора кўтарган хотинга ўхшайди? — деб сўради ундан Астемир. — Бошқа ҳарф — «х» ҳарфи нимага ўхшайди?

Ҳа, ҳарф ўрганишдан ер ҳайдаган осонроқ эди... У ҳарфларни ўрганаман деб ўлиб тириларди. Шунда у бунинг бир йўлини топди! Тўғрироғи, буни Сарима ўйлаб чиқарганди. У Элдорнинг қийналаётганини кўриб, баттар азоблана бошлади. Элдорнинг кўзимга таниш бўлиб қолган ҳарфларни тез эсимдан чиқариб қўяяпман, деб нолиганини эшитавергандан кейин унга шўхлик билан:

— Ҳарфларни кўйлагингга тикиб берсам нима дейсан? — деди.

— Ҳарфларни дейсанми?

— Ҳарфларни.

— Кўйлагимга-я?

— Кўйлагингга.

— Қанақа қилиб тикасан?

— Мана бунақа қилиб! — Сарима Тембот ёрдамда ҳарфни олдин чизиб олиб, сўнг устидан тикишга тушди.

Кўп ўтмай гуллари русча ҳарфлардан лборат сурп кўйлак кийиб юра бошлади. Буларни бир-бирига қўшиб ўқиса русча ҳам, кабардинча сўзлар ҳам чиройли чиқарди.

Степан Ильич муаллимга ҳам, талабларга ҳам завқ билан кўмаклашарди. Бироқ у ҳамма вақт ҳам жойида турмасди. У тез-тез аллақайларгадир кетиб, кўпинча бир ҳафта ё ундан ҳам кўпроқ дарағи бўлмасди. Степан Ильич пировардида Пятигорскка бутунлай кетиб қолди. Бироқ овулга келиб қолгудай бўлса, албатта Астемирини уйига тушарди.

Ун биринчи боб

НУРҒАЛИНИНГ ЯНГИ КУЛФАТИ

Яна ҳаётда бўлганидек Астемирининг уйида ҳам, унинг теварагида ҳам муҳим нарсалар қаторида қизиқ-қизиқ ишлар содир бўлиб турарди. Кўп ўтмай, одамларнинг диққатини янги воқеалар ўзига тортди. Бечора, аммади кетган

Нурғали янги ошхонасининг пештахтаси олдида иш бошлагандан кейин бағри тўлиб, шодон пафас олди. У аввалги орзу-армонларини ўйлаганда ўзига-ўзи тоза йўлимни тополмай овора бўлган эканман дер, ошхона эгаси бўлишимни оллонинг ўзи муносиб кўрган экан, деган хаялга ҳам борарди. Унга ошхонадаги ҳамма-ҳамма иш — қозонга ташлаш учун нимта танлашу, ўчоққа ўт қалаш, қайнаётган шўрванинг хушбўй исини ютиш ҳам ёқарди. Гоҳо қўйни ўзи сўярди. У қўйни шариат буюргандек ҳалол қилиб сўйганидан мўмин-мусулмонлар унинг ката-лақдай ишхонасига жон деб бош суқиб туришарди.

Ёғочга иккита тахта ташлаб стол қилинганидан унинг оёқлари ерга кўмилгандай маҳкам турарди. Ошхонадаги бор ашқол-дашқол — чўян қозон, челақ, сопол товоқ ва ёғоч қошиқлардан иборат эди.

Муса узоқни кўзлагани учун ишни кичкинадан бошлашга, ўнгидан келгудай бўлса, катта иш қилишга қарор этди.

Нурғали шўрва биқирлаб қайнаб, гўшт пишаётган дақиқаларни жуда хуш кўрарди. У ёғлиқ гўштларни қозондан олиб, порцияларга бўлар, кейин товоқларга солиб, устига шўрва қуярди. Шундан кейин Нурғалига ғоятда хуш ёқадиган дақиқалар бошланар, у хўрандалардан овқатнинг ҳақини олиб, пулларни халталарга жойлар, бунда романовкани романовкага¹ керенкани керенкага тахларди. Гоҳо хўрандалар унга Ростовда ёки Владикавказдаги Тер-доғистон ҳукумати томонидан чиқарилган ян-янги пулларни узатиб қолишарди. Пулларнинг хилма-хиллиги ҳам Нурғалига ёқарди. У йўқотганларининг ўрнини бошқа парсадан тўлатиш пайида эди.

Гоҳо кўнгилсиз воқеалар ҳам содир бўлиб турарди. Булар қаерда бўлмайди дейсиз?

Нурғалининг бошидан кечган савдолардан бир амаллаб воқиф бўлган баъзи хўрандаларнинг кўзлари тилласини ошхонада сақламаётганмикин, деб олма-кесак тера бошларди. Бундай одамлар ичиб бўлишса ҳам Нурғалини сира кўздан қочирмай ўтиравершарди. Нурғали бундайларни кўрганда ичида, худди шайтоннинг ўзи-я, деб қўярди. Бунақа муғамбирларнинг бошқачалари ҳам келиб туришарди. Улар овқатни олгач гўштини еб, шўрвасининг ярмини ичиб ўтиришарди-да, кейин шўрванинг қолганини қозонга ағдариб, иситиб берасан, деб туриб олишарди.

¹ Иккитани пул бирликлари.

— Қуйиб беравер, ҳа, ўлиб қолмайсан!— дейишарди улар.— Беркитган тилланг борлигини ким билмайди дейсан! Бўтқадан ҳам овроқ сол.

Нурғали сўк оши билан амалигани (бунинг оти маремса эди) қошиқ солиб берарди.

— Олло сенга тиллали бўтқа берсин... бу ердан даф бўл!— дерди Нурғали тутақиб.

— Кетиб қоламан!

— Қорангни кўрсатма!

Муғамбир шунигина кутиб турарди. У тезда нарсаларини олиб, эшикка қараб юрарди.

— Ҳой, пулини чўзиб қўй!

— Музлаган шўрва бериб, тагин пул дейсана!

— Тўлаб қўй, бу сенга отангининг овқати эмас.

— Мусулмонлар, унинг мусулмонга қилаётган муомаласини кўраяпсизларми? Океан ортидаги юртга бориб, виждондан айрилиб келибди-ку бу!

— Йўқол, кўзимдан!

Энчил хўранда бу пайтда кўчага чиқиб олган бўларди.

Бунақа айрим кўнгилсизликлар Нурғалига қиё боққан бахт шуъласига соя сололмасди, у шунинг учун ҳам шодон ва хушҳол юрарди... Бироқ нимадир бўлиб, Нурғалининг бошига кулфат кўлка ташласа бўладими!

Нурғалининг ҳамқишлоғи Масхуд Қатқорин ошхонага серқатнов бўлиб қолганди. Масхуд мол сотадиганлар билан муомала қилганидан иши ўнгидан келиб қолса, ошхонага кириб, ҳамқишлоғининг ошхонасидаги хўрандалар билан валақлашиб ўтиришни хуш кўрарди. Бунинг ҳеч бир ажабланарли ери йўқ. Бироқ Нурғали бошқа нарсадан ҳайратда эди. Қишлоқдаги дуохон чача ҳам яқин кунлардан бери ошхонага бош суқиб турадиган одат чиқарган, келса албатта Масхуднинг ёнига ўтирар, кейин икковлари шивир-шивирдан бўшашмасди. Бундай пайтларда Масхуд уялинқираб ўтирар, Чача бўлса уни нимагадир ишонтиришга уринарди.

У нималарни гапираркан? Тинчликмикин ўзи?

Кампир ўтган йиллар ичида анча қариб, шарти кетиб тарти қолган бўлса ҳам бировга қарагудай бўлса, илгаригидай ёндираман, дерди. Энди ўзича илгаригидай мингирлаб юрмас, нималарнидир шивир-шивир қилгани қилганди. Гўё у кимгадир қагдайдир сирни айтмоқчи-ю, ҳеч ким қулоқ солмасди. Унинг гапларига қулоқ соладиган ёлғиз одам Масхуд эди. Чача ўзича нималарнидир мининг қилиб, ҳеч ким билан сўрашмай-нетмай кириб келарди-да, тўлма-тўғри Масхуднинг ёнига чўкарди. Шундан

кейиноқ уларнинг сирли шивир-шивир бошларди. У яна Масхудни нималаргадир ивонтиришга тиришар, Масхуд бўлса қизариб-бўзариб, хунук тиржайр, афти-ангори: дан худди: «Бўлди, бўлди, Чача, мен сен ўйлаган аҳмоқлардан эмасман!» — дейётгандай бўларди.

Нурғали уларнинг нималарни шивир-шивир қилишларини жуда ҳам билгиси келарди. Чача Мусага қарашли бўлган бу ошхонада чайир Масхудни яна ким билан денг — соҳибжамол Мариат билан холироқ жойда учрашишга қистаётганини сира-сира хаёлига келтирмасди: Мариат эса Масхуднинг тушига кирадиган бўлиб қолганди...

Одамларга жумбоқ бўлган нарсалар худога аён. Вой олло! Бадавлат Мусанинг ҳовлисида бўлган дабдабали дақиқа кимнинг эсидан чиқибди дейсиз. Ўша бола Мусанинг учинчи фарзанди-ю, ҳисобдаги иккинчи ўгли эди. Бироқ у ҳам Муса билан соҳибжамол Мариатнинг тўнғич ўгли-ю, қизига ўхшаб, оти Умар бўлганига қарамай, турмаганди... Мариат тўртинчи фарзандга бошқоронғи бўлишнинг пайида юрса ҳам, сира наф чиқмасди. У эридан қўлини ювиб қўлтиғига урган бўлса-да, қисмати овулдаги барча хотин-халажнинг ёдида бўлган шўрли Узиза сингари бор гапни ўлгудай такаббур эрига айтишга ботинолмай, сирини Чачага очди. Чача шунда бор кучини ишга солиб, Мариатни бу ўринда тўғри ва осон иш қилишга кўндираёзди, лекин қайси эркакни таплаш мушкул бўлди ва ниҳоят бу иш пировардида Масхуд-Қатқориннинг чекига тушди. Бу қанақаси бўлди дейсизми? Ҳеч ҳайрон қоладиган ери йўқ. Масхуднинг ҳафтафаҳм одамлиги иш бериб қолди. У гўзал хотини тузоғимга туширдим, деб мақтанадиган бўлса, унинг гапига ким ҳам ишонарди дейсиз. Айёр кампир шундай фикрда бўлганидан қўшмачилиқ қилишга киришди. Унинг иши ўнгидан келди. Бу воқеа кимга тўй, кимга аза, деган қадимий ҳикмат нақадар тўғри эканлигини рўйирост кўрсатди.

Нурғали Масхуд билан Чачанинг сирли шивир-шивирларига азбаройи берилиб кетганидан ўчоқ чепасида осиглиқ турган машҳур пальтоси қозикдан узилиб тушиб ёна бошлади. Ёнги бошлади.

Ўт ёғоч ўриндиққа иланди.

Хўрандалар ўзларини эшикка уришди.

Бозордаги одамлар хўрандалардан кейин ошхонадан қуюқ тутуи чиққанини ва эчкига ўхшаган, каноп фартуқли Нурғали пайдо бўлганини кўришди.

— Ўт кетди! Ўт кетди!— деб бақирарди Нурғали.— Масхуд, нега қочаясан? Менга қарашсанг-чи!

Нурғали шўрлининг чишдан ҳам ови юрса-да, дови юрмаганди! Одамнинг бир иши юришмаса, уни туянинг устида ҳам ит қопаверади.

— Ҳой, одамлар, мулким ёниб кетмасин! Ёрдам беринглар!— деб дод соларди Нурғали.

Ўтакаси ёрилиб кетган Масхуд ҳам одамларни чақирарди. Чача бўлса, бошини сарак-сарак қилганича бир чеккада турарди.

Одамлар ҳар томондан югургилаб келишди, бироқ сув топилмасди.

Аланга ташқарига чиқди. Кимдир томга чиқиб, ёнаётган ходаларни настга ота бошлади. То сув келгунча том босиб, осмонга учқунлар ўрлади. Ичкаридан ошхонанинг бебахт эгаси сўяман деб турган қўзининг маърагани эшитилди. Нурғали буни эшитиши биланоқ ўзини яна ўтга урди.

— Қаёққа, тентак?

Нурғали тутун орасида кўринмай кетиб, яна остонада кўринди. У жуни куйган қўзини кўтариб олганди.

— Пальто... пальтойим куйиб кетди.

— Ай-ай-ай!— дейишарди одамлар унинг ҳолига ачишииб.

Нурғалининг савагай пальтоси чокида тилла бор деб қаттиқ ишонган қайсар олгинпарастрлар ўзларини аланга куйдирган ошхонага уришди. Бироқ, унда чўян қозон билан сопол товоқлардан бўлак ҳеч вақо қолмаганди.

Нурғали кул титкилаб юриб, қотиб қолган озгина жўхори ун топиб олди.

— Хакурт¹ бўлибди-ку, — деди кимдир ҳазилдап ўзини тиёлмай.

Нурғалининг кўнглига ҳазил тугул, қил ҳам сизмасди. У бор-йўғидан айрилганди...

Муса билан Масхуд ўзларини қўярга жой топишолмас, Чачанинг бўлса чакаги тинмасди.

Чача билан Масхуд Мусанинг уйига ҳаммадан олдин шум хабарни олиб келишди.

— О, олло! Гапларнинг чинми?— Муса шаҳар бозоридаги Нурғалининг ошхонасига ўт тушганилигини эшитибоқ бақириб юборди.— О, эсиз ошхонам!

— У нега «сеники» бўларкан? Сеники эмас, Нурғалининг ошхонаси.

¹ Бодроқ уни.

— О, олло! Нега Нурғалиники бўларкан? Нурғалиники эмас, менинг ошхонам. Бу бадбахт иш юритарди холос. Пўстиним қани, Мариат? Айт, араваши қўшсин, Нальчикка бораман...

Шундай қилиб, Нурғалининг миси чиқиб қолди. Бироқ оллонинг иродаси билан бўлаётган ишлар шу билангина тугамади! Мусанинг эркаклик шаънига доғ туширмақчи бўлган фитначилар бундан ҳам қулай пайт бошка келмайди, деб тўғри идрок этгандилар. Гапнинг рости шу. Муса вақт алламаҳал бўлганда ёнгин кул қилган ошхона ўрнидан тошган чўян қозонини аравашига солиб, кетидан маънос Нурғалини эргаштириб келаётганида қассоб Мусага қариндош бўлиб олгани билан мақтанаверса бўларди... «Энди Муса мени гўзал хотинларни қўлга туширишга нўноқ деб бўпти!» дерди ичида Масхуд. На чора, Масхуд ҳақ эди.

Ҳа, шундай. Олло қаерни тартибга солишни ўзи биларди. У жумладан Шхальмивоко овулида тўла тартиб ўриштиш учун ҳали анчагина тер тўкиши лозим эди.

ДАВЛАТ САНДИҒИ

Бир куни Степан Ильич Пятигорскдан катта пўлат сандиқ ортилган аравада келди. Гижир-гижир қилиб секин келаётган аравадан кейинда қурол-яроғларини тақиб олган Гумар кўринарди.

Болалар араванинг кетидан чопишарди. Ажойиб сандиқда ўтириб келаётган Степан Ильич уларга кўз қисиб, кулимсирарди. Арава баҳор пайтидагидай тўлиб оқаётган дарё лабидаги, идора олдида тўхтади.

Одамлар сандиқни пастга туширишди. Степан Ильич бўлса, Астемирнинг уйига бош суқиб, дашт орқали Шардановнинг қўрғонига йўл олди.

Булар нимадан дарак берарди?

Уша кун одамларни йнгина чорлаётган Ерулнинг овози эшитила бошлагандан кейин бу воқеалар баттар сирли тус олди. Бу мисли кўрилмаган воқеа эди. Бироқ чоллар шу чоққача йнгин хабар қилинган куни бўлганини кўришмаганди. Бунинг устига, кабардин полкининг яқинда уйларига қайтган солдатларига йнгина формада ва қурол-яроғ билан келиш буюрилганди.

Кабардинлар яна бундан кўн йиллар илгаригидек идора биноси олдидаги ўтлоққа тўпландилар. Кабардин полкининг суворийлари йнгина тўла ҳарбий формада келганларидан кўн шуҳратпарастлар улардан орқада қол-

маслик учун черкаска кийиб, белларига ханжар тақиб олган эдилар. Йигиндагиларнинг хилма-хил либосдаги эканликлари шундан эди.

Кечалар узоқ ва оидин бўлиб, теварак-атроф ям-яшилликдан кўзлар қамашарди. Далалардан ҳайдалган ер иси анқирди. Шардановнинг қўрғони томонидан ҳар замонда тарақлаган овоз эшитилиб турибди. У ерда Астемирнинг дўсти бўлган рус уста Степан Ильич дон эканлиги машинасини далага чиқишга тайёрлаётгани одамларга маълум эди.

Ҳа, шундай! Ажойиб ишлар бошланаётганди!

Кабардин полки командирининг ўринбосари подполковник Берд Шарданов Тер казаклари атаманлари номидан собиқ солдатлар қайтадан чақирилиши ва Владикавказда ўрнашиб олган Тер ҳукуматига от, қурол-аслаҳа учун маблағ тўпланишини эълон қилганди. Клишбиев яна найдо бўлиб, Аральнов билан Нальчикда ва овулларда айлашиб юрарди. Ҳозир ҳам бу ерда унинг келишини кутиб туришибди.

Астемир йигиннинг сабабини шундай деб тушунтирарди.

У одамларга пўлат сандиқнинг нимага кераклигини ҳам айтиб берди. Ҳозир, дерди у, Степан Ильич бу ерда келиб, пул сақлашга мўлжалланган сандиқни ўрнатади.

Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай, рус уста князнинг аравасида келиб қолди. У Астемир, Элдор ва Бот ёрдамида бу ажойиб сандиқни идоранинг энг тўрига ўрнатишга киришди.

— Ўхў-ўхў! — дейишарди одамлар ҳайратда қолиб. — Бунақа катта сандиқнинг нима кераги борикин? Бунча пул ҳатто Муса-ю, Раҳимда ҳам йўқ. Астемир, айт-чи, нима гап ўзи?

— Дўстимнинг гапига қараганда Шардановнинг қўрғонига янги полкнинг штаби жойлашаркан. Шундан кейин ҳукуматнинг бу сандиғи ўша жойга олиб ўтиларкан, — деди ўзи ҳам бўлаётган ишлардан ҳаяжонланган Астемир.

Урушдан қайтган солдатлар полкда албатта нулли сандиқ бўлишлигини ва унинг ёнида милтиқ ёки қилич яланғочлаган солдат туриши лозимлигини тасдиқланди.

Идора бипоси подшоҳ борлигида Нальчикда осиладиган оқ кўк-қизил байроқлар билан безатилди. Гумар эса устига яхши черкаска, оёғига сариқ этик кийиб, банап юрарди. Шугбасто — нон-туз ҳам тайёрланганди. Буни лсан-тусан кийинган мўйсафидлар кумуш патнисда олиб

чиқишлари керак эди. Идорани сунуриб-сидиришга олиб келинган аёллар жонларини жабборга бериб ишлаб, дераза ва полни руслар одатича чинидек қилишди. Оқсоқол Гумарнинг димоғига нарвон қўйиб етиб бўлмаса ҳам зўр меҳмонларни кутаётганидан юраги така-пука эди. У қад кериб, мўйлов бураркан: «Одамлар нима билан келишди?— дегандай ўтлоққа қарарди. Афтидан у мамнуш эди.

Қош қорая бошлаган бўлса-да, ўтлоққа одам қайнарди. Нима гап экан, деб қизиққанларидан мадори бор одамларнинг бари шу ерга келганди. Гумар шунда: «Ҳой кабардинлар, менга қаранглар!»— деб қичқирди-да, ҳамма миш-мишларни қисқача, бироқ ўрнига қўйиб тасдиқлади. Полковник Клишбиев, деди у, чиндан ҳам йиғилишни буюргани учун тўпландик. Нимага тўпланганимизни унинг ўзи айтиб беради. Полковник шаҳардаги парадда бўлганидек, бу ерга ёлғиз ўзи эмас, жаноб офицерлар ва Кабардин полки командирининг ўринбосари, ҳаммага таниқли князь подполковник Берд Шарданов билан келади.

— Кабардин полкининг солдатлари!— деди Гумар сўзининг охирида,— олдинга чиқинглар! Сен исёнчи ва мақтанчоқ,— деди у Элдор билан ичкаридан чиқиб келатган Астемирга кўзи тушиб,— яхшиси, нарироққа йўқолиб, кўзга кўринма. Бугун димоғим чоғлигидан қадрли меҳмонимиз келиш шарофати билан бўлаётган шодиёнани бузмайин деяётганим учун оллога шукур қилавер... Жаноб Клишбиевнинг эсларига тушиб қолсанг, қўшнларингни мяснини ачитиб юрган гапларингни бир бошдаг гапириб берасан... Яхшиликча бу ердан даф бўл, айтмоқчи, манави оғайнинг Элдорни ҳам ола кет. У бу ерда ҳам кўйлагидаги ҳарфларни мусулмонларга кўрсатиб юрибди. Мусулмонлар орасида ҳеч шундай иш бўлганми ўзи?

Шу пайтда ичкаридан Степан Ильич чиқиб келди. У ажойиб қутини ўрнаштириб, очилиб-ёпилишини текшириб кўрганди. Кабардинлар рус уста худди мўъжиза кўрсатгандай ва ҳозир бунинг сирини ҳаммага очадигандай унга тикилиб қолишди. Бу ғалати қути аравада овул оралатиб олиб келинаётгандаёқ одамларни кўриб, нимага кераклигини билиб, ҳайратда қолишган, Клишбиев билан Берд Шардановнинг келишини эшитганларида ҳам бунчалик бўлишмаганди. Энди бўлса ҳар ким қути турган уйга киришни истар, бироқ бунга сайланган одамларнинггина ҳаққи бор эди.

Ана шу сайланган одамлар қути овғир экан, уни жойидан ҳатто Бадинок ҳам қўзғата олмайди, ҳаммасидан ҳам унинг қулфи нағма чаларкан, деган ғалати гапларни айтишарди... Нурғали бу гапларни эшитганда: «Қани энди, Мусанинг ҳам шунақа қулфи бўлса» деб қўйди ҳавас қилиб.

— Оббо Гумар-е! Қутининг зўрини олиб келибсан-ку!— дейишарди тўпланган одамлар оқсоқолни ўртага олиб. Улар бу қутининг қўлга киритилишига оқсоқол сабабчи бўлган деган хаёлда эдилар.

Гумар Астемирга ёпишганда унинг бу иши кўпчиликка ёқмасди.

— Нега бунақа деясан, Гумар?— дейишарди одамлар.— Астемир — рус устанинг ўртоғи, дўсти ва шогирди. У қутини ўрнатилганда қарашиб юборди...

Жанжал зўрайиб бораётганда болаларнинг: «Келишяпти, келишяпти!» деган қий-чуви эшитилиб қолди. Чиндан ҳам кўчанги чапгилиб отлиқлар елишарди, ҳамма ўша томонга қараб қолди. Степан Ильич зинадан тушиб, Астемирга яқинлашди-да, унга секингина деди:

— Сен, Астемир, ҳар қалай кетавер. Менимча, шундай қилганинг маъқул. Ҳозирча, боравер, ҳа, шундай қил. Ёизда, йигитга ўлим йўқ, деган мақол бор. Ўзингни бир балога гирифтор қилиб ўтирма тагин. Икковимиз гаплашамиз ҳали. Зўр ган бор.

НУРҒАЛИНИНГ ЯНА ИШИ ЮРИШДИ

«Келишяпти, келишяпти!» деган гаплар унча роёт чиқмади. Овулга келган отлиқ Қлишбневнинг чопари бўлиб, у полковник келолмайди, деган гапни айтгани келган экан. У Гумарга яқинда подполковник князь Шардановдан тегишли кўрсатмани олишлигини айтиб, от олишга дастлабки маблағни князь беришлигини, ҳозирча овулдагилардан бадал тўлаб, Берд Шарданов келиши биланоқ солдатларни унинг ҳузирига жўнатаверишини тайинлади.

Саид ҳафсалалари пир бўлган одамларни тинчитмоқчи бўлгандай шоша-ниша ганира бошлади:

— Олло буюк, унинг продаси ҳам буюк. Бошимизда кўп ишлар бор. Раҳбарларимиз бизнинг сахийлигимизга умид боғлашган экан, буни оқлаймиз албатта. Бироқ биз юрагимиздан чиқарган нарсалар тўғри одамда сақланиши керак, тагин омонатга хиёнат бўлиб ўтирмасин. Сиз мусулмонлар, битта ишончли одам танлашинглар керак. У

пўлат қутини очиб-ёпадиган кассир бўлади... Овулнинг кўпгина мўътабар одамлари бу вазифага Батокони мўлжаллашяпти...

Одамлар мулланинг гапига дарров тушуна қолишмади. Унинг нима деганини фаҳмлаганларидан кейин эса бир-бирларига гап бермай шовқин-сурон қилиша бошлашди.

— Бу тўғри гап, қути олдида яхши одам бўлиши керак. Бироқ Батоко бунга бўлмайди.

— Нега Батоко бўлмас экан? У ўқиган одам,— унинг ёнини оладиганлар ҳам топилиб қолди.

— Адам тегирмончи маъқул!— деб қичқирешарди бошқалар.

— Йўқ, тегирмончи бўлмайди. Унинг кўзида оқи бор.

— Нега Батокони қетирмаянсизлар? У ҳисоб-китобни билади.

— У ҳисобниям, кимнинг қўлидан тутишни ҳам билади. Уни Муса жонимга оро кирсин деб тиқиштиряпти. Ёқтирмаганимизнинг сабаби шу.

— Бундап Мусага нима фойда бор?

— Нағма эшитади-да.

— Эшитса эшитаверсин. Адам бўлсин деганлар борми? Оқсоқол шунини деяпти, ўзи бўлса, қоғозга қўл қўйиш ўрнига бармоқ босади, тегирмончининг кўзида оқи бўлсаям Гумар айтган нарсани ёзишниям, ҳисоб-китоб қилишниям эплайди. Бизга ундан ҳам, бундан ҳам оз-моз хабари бўлган ўртача одам керак.

— Давлат бўлсин!

— Топган одамнинг қара-я! У сени ҳам, Гумарни ҳам, Мусани ҳам чўмичда қоқади.

— Нурғали бўла қолсин!

Кимдир шундай деб бақриб қолса бўладими. Бунга фаришта ҳам «омин» деган экан шекилли, Нурғали кассирликка сайланди қўйди.

Йиғинда бўлмаган одам кассирликка Нурғали сайланганига ишонмасди. Йиғиндагилар пировардида ялписига «Нурғали бўлсин!» деб туриб олишувди, сайланиб кетди. Бунга тарафкашлар кассирликка бир-бирларининг одамларини йўлатмаганликлари сабабчи бўлди. Уларга Нурғалининг бўлганлиги қўл келарди. Чунки Нурғали бета-раф, биров билан иши йўқ одам эди, тегирмончи Адам ёки Батокога ўхшамаганди. Булар эса, Гумар билан тил бириктириб, элат-пелатини ҳам билдирмай сотиб юборишаварди-да. Давлатни жанозага юборган одам ҳам тоза шарманда бўлади... Нурғали эса, соясига салом бериб

юрадиган, мусичадай беозор одам эди. Тарафкашлар бизнинг одам кассирликка ўтмаган бўлса, сизники ҳам ўтмай қўя қолсин деб, Нурғалини сайлашди.

Нурғали шу тариқа кассирлик амалига минганди! Бундан гангиб қолган Гумар ўша пайтнинг ўзида Нурғалини қутининг ёнига олиб боришга мажбур бўлди, Степан Ильич бўлса, унга нағмали қулфнинг сирини тушунтира бошлади. Гумар Нурғали қутини очиб-ёпишни яхшилаб ўрганиб олсин, деб ёпирилиб келаётганларни орқаси билан суриб турарди. Усти сип-силлиқ ва ялт-ялт қилиб турган ажойиб қутига ҳаяжонланмай қараб бўлмасди. Степан Ильич унга ҳамманинг кўзи олдида калит солиб, бир-икки бураганди, Гумар айтган «давлат сандиғи» жангиллаб енгилгина очила қолди. Буни кўриб, ҳамма қойил бўлди.

Қурол-яроққа суяклари йўқ ўқчилар ва суворийлар нағма билан очиладиган бу баҳайбат темир қутига жуда ҳам қизиқиб қолишганди. Қимдир ҳатто бунинг ичида русларнинг гармони бўлса керак, унинг вазифаси ҳам ана шу нағмадан овоз чиқариш деган фикр билдирди.

— Унда гармонь эмас, отангнинг жони бор,— деб қўйди Муса такаббурилик билан.

Бошқалар эса унинг гапига сира қўшилмай, қутининг вазифаси пул сақлаш, кассирликка Нурғалини сайлаб тўғри иш қилинди, нега деганда, хазина сақлашда унинг тажрибаси бор, дейишарди.

— Узининг хазинасини энди бунга солиб қўйса нима бўлади?

— Солса солаверсин! Унда қутини қаттиқроқ кўриқлайдиган бўлади. Солдатлар қутининг олдида милтиқ ушлаб ёки қилч ялангочлаб туришади дейишяпти-ку...

— Буни олиб кетиб бўлармиди...

— Қутиними?

— Валлаҳи!— хитоб қилди Масхуд Қатқорин. Унинг яқиндан бери гердаиб юришига кўп одамлар тушунолмаб ҳайрон эди.— Ўзимоқ кўтариб кетаман!

— Эшитаянсизларми?— Бот кулиб қўйди.

— Майли, майли, уриниб кўра қолсин,— Степан Ильич самимий таклиф қилди.

Степан Ильичнинг кўзлари айёропа ялтиради. У сарғиш мўйловини қимтиб, Масхудга: «Кўтаравер»— дегандай ишора қилди.

Масхуд қассоб худди молга ёпишгандай «давлат сандиғи»га қўл урди. Бироқ у қизариб-бўзариб, қапчалик

кучанмасин, қутини сираям силжитолмади. У ҳаммавинг кулгисига қолиб, орқага чекинди.

— Уни отанг билан ҳам ўрнидан қўзгата олмайсан,— деди Муса заҳарханда қилиб.— Сен, Қатқорин, ақалли хотинингни эплаб турсанг ҳам бўларди.

Масхуд нафасини ичига ютиб, бу гал ҳам тишини тишига қўйса-да, Мусага ялт этиб қаради. Бошқалар эса савдиқнинг силлиқ ва қалин деворларини сийпаб кўриш учун чўзилишди.

— Валлаҳи! Уни қўш ҳўкиз ҳам қўзгатолмайди!

— Агар калити йўқолиб қолса қўзгатиб ҳам, очиб ҳам бўлмайди,— деди Бот билағонлиги қўзиб.— Унинг манави калитларини кўрдингларми?

Ҳамма бу ғалати қутипинг калитини қўлида ушлаб кўришни истарди.

— Сен, Нурғали, жуда эҳтиёт бўл. Калитни йўқотсанг пул кетди, деявер... «Давлат савдиғи» сенга ўйинчоқ эмас.

— Нурғали ҳозир ўзича амалдор-да.

Бу гап Нурғалига хуш ёқарди. У энди Степан Ильичнинг ёрдамисиз қутини очиб ёпаркан, ҳамма анчагача унинг ёқимли нағмасини завқланиб тинглади.

— Бу нағма сандиқ очилганини билдирса керак,— деди Элдор гумон қилиб.— У кучук ўрнига қилинган, ўғридан асрайди.

Элдорнинг бу тахмини Мусага маъқул келди.

— Валлаҳи Элдор гоҳи пайтларда ақлли гапларни айтади. Ҳозир ўғрилларнинг ҳисоби йўқ. Гумар бу сандиқни олиб яхши иш қилибди.

Бу янгиликни умуман маъқуллаган, бироқ нағмасини ортиқча ҳисоблаган баҳсталаблар ҳам йўқ эмасди. Улар бунинг ўрнига пойлоқчи ит асраса, арзонга тушади, дейишарди.

Начора, янги нарса барчага ҳам бир хилда хуш келавермайди.

Нурғали пировардида қутини чандастлик билан очиб ёнди-да, калитини дастрўмоли ўрнига тутиб юрган латтага ўраб, бозордан болаларга атаб олинган ширинликни туккандек икки учидан яхшилаб бойлади.

Стенан Ильич кабардишларнинг нималарни гаплашаётганларини билгач, кассирнинг эҳтиёткорлигини маъқуллади:

— Яхши, яхши эҳтиёт қилавер! Яхшилаб сақла! Қўлингда калитинг бўлмаса нимага ҳам арзирдинг?

Бутун оқшом чуқур хаёлга ботиб юрган мулла Саид ниҳоят тилга кирди:

— Яхшиси, уни тумордай бўйнингга тақиб юр.

— Тўғри,— Гумар бурнини ишқаларкан, унинг гапини илиб кетди.— Княгиня Шардановадай худо умрини берсин! Чилвирдан ўтказиб, бўйнингга осиб юр. Ма, ол!— Гумар Нурғалига эчки теридан қилинган ингичка тасма узатди. Бу ёққа кел, буни ўзим тақиб қўяман.

Нурғали Гумарнинг қўлини ёқасига теккизишдан кўра, бўйнига сиртмоқ тушишини афзал кўрарди. У тилла тангалар солинган халтасини биров кўрсин деб асраб юрганмиди? Ҳеч-да!

— Калитларни бўйнимга осиб юролмайман!— деди Нурғали бу ишдан қатъий бўйин товлаб.— Княгиня Шардановадай бўйнимга тақмайман, Истамбулдаги мусулмонлардай белбоғимда олиб юраман. Мана бундай. Буни кўзим билан кўрганман.— Нурғали шундан кейин калитларни Ивус ҳожидан мерос қолган камарга маҳкам боғлаб олди.

Бунга ҳамма рози бўлди.

— Билганингни қилавер!— деди Степан Ильич яна қўл силкиб.

Анча қоронғи тушиб қолганди. Энди қути бурчакда хира ялтираб турарди. Ҳамқишлоқлар бугунги ишлардан уйларига олам-олам таассуротлар билан қайтишаркан, хазинадан пул қачон берилишини, Гумар отларни совутишга киришганда бойларга ва камбағалларга қанчадан тўлов пули белгилашини ўзларича муҳокама қилиб боришарди.

Степан Ильич дўстининг уйида қўниб, эртасига азонда Пятигорскка қайтиб келди. Асосий иш орадан икки кун ўтгандан кейин бошланди. Белбоғига калитларини осиб олган Нурғали қўлида қоғоз билан ҳовлима-ҳовли юра бошлади. У рўйхатлар ва бадал суммасини эълон қилар, ким бурка, ким эгар, ким пул берганини қоғозга туширарди. Бу оғир иш эди, нега деганда, ҳар бир одам ёмонроқ парчасини тикиштиришнинг пайдидан бўларди. Бироқ бу иш ҳам Нурғалига бамисоли ошхонада ишлашдек ёқарди. У ҳатто ханжарли бўлиб олишга аҳд қилди. Ханжарсиз кассир кассирми, дерди у ўзича. Бироқ яхши ханжар битта сигирининг пулига келарди. Нурғали эса, менга ҳукуматнинг ханжарини, бўлмаса, қиличини тақиб қўйишар деб илҳақ бўлиб юрарди.

Нурғали тилмоч ва ҳисобчи вазифасини бажарар, ким қанча бадал тўлашлигини Гумар белгилар, уни лақилла-

тин мушкул иш эди. Уй эгаси бадал тўлашни чўзаетган дам у, дам бу ҳовлидан унинг дўриллаган овозда:

— Бурнингни ерга ишқалайман!— дегани эшитилиб қоларди.

Шундан кейин орадан бир-икки кун ўтар-ўтмас, бадал тўламаган одам идорага югуриб қолар, касса кундан-кунга тўлиб борарди.

Нурғалининг иши қутини жангиллатиб очиб-ёнишдан иборат эди. Қутининг жангиллагани кабардинларни аввалгидай қойил қолдирар, ҳатто ўз бадалларни иўлақ сандиққа ишонган камбагалларга юпанчиқ ҳам эди.

Гумар энди деярли ҳар кун Шардановнинг қўрғони-га борарди. Миш-мишларга қараганда бугун-эрта полковник Килишбиев билан князь Берд Шардановнинг келиши кутиларди. Ҳозирча эса князь Шардановнинг қўрғонида унинг адъютанти — ёш ротмистр билан Нальчикдан келган ҳарбий мирза турарди. Бу мирза округ бошлигининг қабулхонасида ўтирганидан кабардинларга танини эди.

Ротмистр ҳам ўз навбатида мирза билан Гумарнинг олдига келиб, уни ва янги кассирнинг ишини назорат қилиб турарди. Ниҳоят, от совутишни бошлаш эълон қилинди. Еруль бува шу баҳонада байталици мишиб Шхальмивоко эмас, балки қўшни овулларни ҳам айлаиб чиқди.

ОТ ОЛИН

Белгиланган кун эрта саҳардан бошлабқ идора олдидаги ўтлоқ гавжум бўла бошлади. Бу ерга яйдоқ от етаклаганлар оқиб кела бошладилар. Кўп отларга бурка ортилганди. Эшак қўшилган араваларда эгар-жабдуқлар келтирилямоқда. Ҳамма тарафдан арава гилдиракларининг гижиллаши, ҳайдовчиларнинг «чу-чу»лари, молларининг нархини ошираётган отлиқларнинг чапани гаплари эшитила бошлади. Чанг осмонга ўрлар, хотин-халаж рўмоллари, болалар кўйлаклари билан яқин орадаги четан деворларга суйкалаверганларидан ялтиратиб юборинганди.

Идоранинг зинаси олдига ичкаридан стол олиб чиқилган бўлиб, унинг олдида бу сафар ефрейтор поғони таққан ҳарбий мирза билан қаёқдандир ханжар топиб белига тақиб олган ва бошига кабардинча папах кийган Нурғали ўтирарди. Нурғалининг олдида яхшилэб тахланган анча-мушча пул турар, булар орасида эски подшоҳ чиқарган

пуллари ҳам, керенкалар, Терек ҳукумати чиқарган ва яна «ростов» пуллари бор эди. Ҳеч ким бу пулларнинг чинакам қадрини билмас, бироқ ҳисоб-китоб сўм ҳисобида кетар, Нургали жаноб ротмистрдан белгиланган суммаи ҳар бир дастадаги пуллардан беришга кўрсатма олганди. Нургали ўзига юксак вазифа топширилганини сездирганидан ва салобат босганидан қора терга тушиб, дам-бадам бурнини эски бешматининг қайтарма енги билан артиб қўяр, шунда ҳам ишини дадил бажарарди.

Жаноб ротмистр билан қишки черкеска кийиб, белига қимматбаҳо ханжар тақиб олган Гумар келтирилган молларни кўриб, нархиви белгилашар, унинг эгаси билан келишганларидан кейин: «Байтал олинсин! Юз сўм берилсин!» ёки «Иккита бурка олинсин! Олтмиш сўм берилсин!» деб, уни стол ёнига йўллашарди.

Сотувчи ҳам, харидорлар ҳам бир-бирларини алдаш ийидан бўлишарди. Бу ҳар қаерда бор гап-да. Гумар савдолашилаётганда қизишиб кетарди. Ротмистр бўлса, қовоғини солиб, индамай турар, онда-сонда: «Ол!» ёки «Тўхта, бўлмайти... Бунга қирқ сўм ҳам бермайман» деб қўярди.

Отлиқлар орасида ўзларининг зўр отларини кўз-кўз қилиб, улар билан мақтагани келганлар ҳам йўқ эмасди. Улар хўжайинлар бунча пул тўлашларини билсалар ҳам отларининг нархини баладд айтишарди. От эгаси одамлар олдидан отларини гижинглатар, отга тиши ўтадиганлар жимгина бош ирғаб ичларида «яхши» деб қўйганларидан кейин бошқа шуҳратпараст йигитга навбат берарди. Гапнинг ростини айтганда, баъзи отлиқларга қараб завқланишар, ростмистрнинг қойил қолаётгани ҳам кўзларидан кўриниб турарди. Баъзи учар йигитлар кўринишида ёмон бўлмаса ҳам на юришини, на чопишини тайини бўлган отларини сотишга уриниб ҳам кўрардилар. Бунақа отда ҳужумга кириб бўлармиди? У жапга ярамайди! Ростмистр бундай пайтда дарҳол отга тиши ўтадиган одамлигини кўрсатарди.

Бундай пайтларда гарчи отнинг эгаси Гумарга ишни бошласанг қуруқ қўймайман, деб ваъда берган бўлса ҳам у хўжайинини кўндиролмасди. Масалан, Муса Гумар билан келишиб қўйган бўлишига қарамай саман отини ўтказолмади.

— Мушугингни олиб кет,— ростмистр унга шундай деб дўнгиллаб қўйди.

Офицер Кенжадаги овулдан келган ёш йигит гижинглатаётган қийшиқ бурун, қотма ва бўйдор қора тўриқ айғирни анчагача завқ билан томоша қилди. Ундан бош-

қалар ҳам завқланишарди. Фақат отиви сотолмаганидан аламзада бўлган Мусагина ўзича ғўнғиллаб қўйди:

— Агар мава шу айғирнинг ёши саккиз ё еттидан кам бўлса, оллонинг газабига учрай! Тумшуги сираям отнинг тумшугига ўхшамайди. Унинг тумшугини кўригу, Нурғали ёки Масхуд Қатқориннинг тумшугини кўринг.

Унинг бу гапига Масхуд дарҳол жавоб қайтарди:

— Отангинг шунақа оти бўлмаганидан бевақт ўлиб кетган. Сен ҳам шу вайдан хотинингнинг соясига етолмаясан.

— Оббо, қари ахта-е! Оббо, Қатқорине! Сен от билан хотининг нима фаҳмига етардинг? Гўзалинг ҳузурига нима миниб борасан?

Муса Масхуд Қатқоринга чираниб гапиришга ҳаққи бор, нега деганда, Мариат унга яқинда яна боши қоронги бўлганини айтганди. Бироқ Масхуднинг ҳам унга жавобан кулибгина қўя қолишга сабаби бор эди.

От савдоси қизитандан қизиб кетди. От, эгар, бурка сотган одам стол олдига келар, мирза олинган айғирнинг лақаби, ранги ва ёшини, бурканинг нечталигини ва қанчага харид қилинганини ёзар, Нурғали эса, шу заҳотиёқ унинг пулини санаб берарди. Молини сотган одам Нурғали исқирт бармоғига туфлаб, пул санашини хавотирланиб кузатарди. Гарчи унинг ёнида мулла Саид турган бўлса ҳам ҳар бир одамнинг ҳақидан бемалол уриб қолса бўларди. Нега деганда, Ростов шаҳар бошқармаси ёки Тер атамани Караулов чиқарган хилма-хил пулларга ҳар кимнинг ҳам тиши ўтавермасди. Молнинг эгаси кассирга ўшқириб, алдоқчиларнинг жазосини берадиган худоши ўртага қўяр, пулини исқирт дастрўмолига яхшилаб тугарди-да, қўлтиққа урарди. Бекорчилар бу олди-сотди қанчалик шубҳали бўлишига қарамай, хурсанд бўлиб, «қойил қилдинг, яша» дейишарди.

Шу тонда от ярмаркасига яна ким денг — Жираслан отда келибди, деган хабар тарқалиб қолди.

Ҳа, шундай, бу ерга Жираслан келганди. Унинг анча поуги насайиб, осетин князининг отини ўғирлагач, Клишбневдан таъзирини егандан кейин бадавлат хонадонлар меҳмонга чақиришса бормас, улар ҳам онда-сондагина шунчаки чақириб қўйишарди. Қисқаси, обрўсига путур етганди. Юқори лабида хунук яра из қолдирган, мўйлови олдингидай қалин эмас, фақат ёндирувчи кўзларигина ўткир боқарди холос. Бу келишган йигитнинг тагидаги оти Шағди бўлмаса ҳам зотдорлигидан кўп

одамга ёқиб қолди. Жираслан отининг жиловидан тортиб, отлар ва отлиқларни кўздан кечиргач, майдонни айланиб чиқди.

Сотиб олинган отларни белгиланган одамлар жиловларидан тутиб туришарди. Бу одамлар кабардин полкининг собиқ суворийлари бўлиб, улар қурол-яроғларини тақиб олишган ва тўла формада эдилар. Жираслан яқинроқдаги овуллардан келган шўх йигитлар гижинглатиб кўз-кўз қилиб юрган отларга қизиқиб қолди. Кўзи отлар ва отлиқларни завқланиб томоша қилаётган Элдорнинг кўзига тушгандан кейин унга дўстона кўз қисиб қўйди-да, чиндан ҳам дўстини учратиб қолган одамдай:

— Ассалому алайкум, бахши! Отлар зўрми? Қанийди, икковимизга шунақаларидан бўлса-я! Тўғрими?— деди.

Элдор номдор йигит ўзига бундай эътибор қилганидан уялинқираб турарди.

Ярмарка бугун охирига қолган бўлса-да, шовқин-сурон тинмаган, гавжум эди. Ҳатто Жирасланнинг келганини ҳам кўп одамлар пайқаманди.

Ротмистр Жирасланни таниганлиги ва ундан нима хунарлар чиқишини билганидан дам-бадам у отини гижинглатиб юрган томонга қараб-қараб қўярди...

— Яна Россияга, армияга бормоқчиман,— деди Жираслан Элдорнинг олдида отининг жиловини тортиб, илжайар экан.— Бирга кетиш тарадудини кўравер, менга маъқул бўлиб қолдинг.

Элдорга бундай муомала ёққан бўлса ҳам унга:

— Йўқ, Жираслан, йўлимиз бир эмас. Сен — князь, мен — хизматчиман. Отим ҳам йўқ,— деб жавоб қайтарди.

— Ҳа, ҳозир қора халқнинг бегона узангига оёқ қўйишга тоби йўқ... Хўп, хайр... Менимча, барибир йўлимиз битта, Элдор. Кўнглим сезиб турибди.

Жирасланнинг бу ерга келишининг ҳеч ажабланарли ери йўқ эди. У яхши отларни кўргани келганди, албатта. Бироқ ҳаммасидан ҳам қизиги, кун кеч бўлганда ярмарка тугаб, майдон бўшаб, мулла шом намозига азон айтаётган, отларнинг туёгидан чиққан чапг ботаётган қуёш нурида қизаришқираб турган пайтда четан девор ортидан Астемирнинг дўсти Степан Ильич Коломейцев кўришиб қолди.

Степан Ильичли олис жойдан бу ерга бозор ўтгандан кейин келишга нима мажбур этганикин? Бунинг сабаби ўша оқшомдаёқ маълум бўлди.

БИЗ — УЧ АҒА-УКАМИЗ

Степан Ильич Тембот билан Люга совға-салом олиб келишни сираям эсида чикармасди. Болалар ҳам уни фақат шунинг учунгина яхши кўришмасди. У келса уйларида тўй бўлиб кетарди.

Степан Ильич яхши одам бўлиб, қўлидан келмаган нарсаси йўқ эди. У пул соладиган темир қути ўрнатишни ҳам, энг оғир қулфни очиб-ёпишни ҳам, милтиқнинг затворини тузатишни, ўроқни теришни ёки Ботнинг устахопасида катта мих ясашни ҳам ўрнига қўярди. Степан Ильич Астемир китобда тушунолмаган жойини тушунтирар, от, тўнғиз, папах кийган кабардиннинг суратини ҳам отасининг дўстини қий-чув билан қаршилашди. Степан Ильич бу сафар тўсатдан пайдо бўлган, келганда ҳам ўтган сафаргидай тўғри кўчадан эмас, девор ошиб келган, кўрипиши жиддий эди. Унинг Астемирга зарур гапи бор экан шекилли, икковлари тезда шивирлаша бошлашди. Тембот эса, Степан Ильичнинг от минган Жираслан ёки янги оқ черкескадаги оқсоқол Гумарнинг суратини чизиб беришینی жуда ҳам истарди! Нега деганда, болалар ҳали ҳам бугунги жўшқин воқеаларнинг таъсирида эдилар. Ҳатто Элдор ҳам ҳарфлар тикилган янги кўйлагини Степан Ильичга кўрсатиб мақташолмас, бир кўриб қўйинг, дегандек унинг атрофида гирдикапалак бўларди.

— Кўйлагимни кўрдингми, Истефан,— деди Элдор ниҳоят чидай олмай. У меҳмонга ҳарфлар тикилган, ени ва кўкрагини кўрсатди.

— Ўхў! Ажойиб-ку!.. Ҳозирча шошмай тур, Элдор, бошқа ганимиз бор. Мана! Эшитаянсанларми?— Кўча томондан гоҳ кечроқ қолган отлиқларнинг дупур-дупури эштилди.— Мана шу дупур-дупурни тиндириш керак,— деди Степан Ильич қатъий.— Бу хосиятсиз дупур-дупур. Бунинг ўрнига революция суворийларининг дупури эшитилсин...

Коломейцев шу оқшом кабардин дўстларига юрагини тўкиб солди.

— Нартларнинг Суруко деган наҳлавони бўлган. Владимир Ильич Ленин куч-қуввати жиҳатидан унга тенг келади. Менинг ганимга чуқурроқ тушуинглар деб шупақа ўхшатиш қиялман. Ленин — мазлум ва камбағал кишиларнинг дўсти, у тенгсизлик бўлмаслигини, камбағал ва эзилган кишилар қолмаслигини истайди. Қора халққа ер, оталарни солдатликдан қайтариб, уйига жўнатаётган киши ўша. У энг ҳаққўй ва доно одам. У — боль-

шевик ва революциянинг раҳбари. Ленин ана шундай одам! Оддий халққа яхшиликни раво кўрувчи барча кишилар Ленинга ишонадилар ва унга хизмат қиладилар... Бу ерда, Кабарда ва Болқорияда, Шимолий Осетин ва Доғистонда ҳам большевиклар — Ленин ишига хизмат қилаётган ва унинг кўрсатмаларига амал қилаётган одамлар бор.

— Булар ёшларми ёки кекса одамларми?— деб сўради Элдор.

— Большевиклар орасида ёшлар ҳам, кекса одамлар ҳам бор.

— Ҳаммасининг иши бирми?— деди Элдор ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, ҳамма большевикларнинг иши бир. Энди биз оқ казакларнинг Кабардин полкани қайтадан тўплашларига халал беришимиз керак. Бу жуда муҳим иш. Ҳа, жуда муҳим, дўстлар.

Астемир билан Элдор дўстларига ёрдам қилишга ро-ви бўлишармикин? Степан Ильич ўзининг биринчи кабардин дўсти Мурод Пашевни унутмагандек, Элдор ҳам отасини эслармикин? Отасининг ўлим олдидан айтган сўзлари Элдорнинг эсида қолганмикин? «Ўғлимнинг қони ҳам, менинг қоним ҳам,— деганди Мурод,— кабардинлар қалбида интиқом ўтини ёқмагунча совумасин».

— Бундай сўзларни кўп одамлардан эшитяпман,— деди Степан Ильич гапни хулосалаб.— Менинг навқирон дўстим Инал ҳам сенинг отанг айтган сўзларни айт-япти: «Мен ўз қоним билан кабардинлар юрагига ўт соламан,—деяпти у.—Халққа жабр қилганларнинг барини Терекка ирғитмагунимча тинчимайман». Ҳозир Иналга ўхшаганлар юзлаб топилади. Яқинда уларнинг номларини ҳаммангиз эшитиб қоласизлар! Мен халқ сизларнинг номларингизни ҳам эшитса дейман!

Степан Ильич ўзини сал орқага ташлаб, Астемир билан Элдорга нима дейсизлар, дегандай жиддий қаради. Астемир дўстининг гапни Элдорга яна бир марта кабардинчалаб тушунтирди. Элдор эса, бу гапга дарров тушуна қолмади. Ҳаммасини тушуниб олгандан кейин эса, шундай деди:

— Мен томирларимдаги қоним ўч ол, деб жўш ураётганини сезаяпман, Астемир. Берд Шардановни тош билан қопга солиб Терекка отмагунимча тинчий олмаслигимни ўзим ҳам кўпдан буён биламан. Мен улар отамни Сибирга бадарға қилганларини ҳеч қачон унутмайман. Буларнинг барини Истепанга айтиб бер. Истепан менга

нима қилишим кераклигини айтсин, истагини охиригача бажо келтираман...

— Буни ўзинг Степан Ильичга русчалаб тушунтир. Буни айта оласан, кўнглинг ёрдам беради. Ўзингдан эшитса, Степанга ҳам хуш келади... Степан, менга қара, Элдор сенга шундай демоқчи. Шуни билки, унинг гапи—менинг гапим. Сен, Степан, адашганинг йўқ. Бу хонадонда дўстлар ва содиқ хизматчилар орттиргансан. Гапир, Элдор, гапиравер!

Бутун кабардин халқи тақдири ҳал бўлаётган ўша муҳим дақиқаларда Астемир, Элдор ва Степан Ильичнинг бирлиги шундай мустаҳкамланди. Энди ҳамма ерда—Нальчикда ҳам, шовқин-суронли пойтахт бўлган Владикавказда ҳам, бу ерда, чекка овул Шхальмивокода ҳам, қўйинг-чи, бутун Кабарда ва бутун Кавказда халқ революцияси бошланганди.

Ўша оқшом отқоровул Астемирнинг уйида аксилинқилобчиларнинг қуролланишига қандай тўсқинлик қилиш маслаҳат бўлди. Бунда яна бадном Нурғали иш кўрсатиши керак эди. Буроқ, бу эпизод шухратпараст ва иши юришмаган, очкўз ва тортинчоқ, кулгили аҳволга тушиб қолган Нурғалининг ҳаётидаги сўнгги эпизод эди.

Қандай ишлар қилиш режаси тузиб чиқилгандан кейин Элдор бемаҳал бўлиб қолганига қарамай, Астемирнинг қўшиниси Нурғалининг уйига йўл олди.

Астемир иш бунақа бўлиб кетганини кўргандан кейин пича хижолатда қолганини айтиш керак. Элдор эса, Астемир Степан Ильичнинг сўзларини тушунтиргандан кейин, гўё бутун ҳаёти давомида фақат шуни ўйлаб юргандай кишини ҳайрон қолдирадиган даражада тез ва осон рози бўла қолди.

Ҳозирги асосий мақсад — аксилинқилобчиларни қуроллантиришга мўлжалланган маблағни қўлга киритишдан иборат эди. Степан Ильич буни Астемирга бошқача сўзлар билан тушунтирди албатта. Бироқ бу қанақа сўзлар билан тушунтирилмасин, моҳияти битта—«давлат сандиги»да сақланаётган пулларни қўлга киритиш, бугунги от савдодан қолган ва эртасига бўладиган савдодан кейин кассага келиб тушадиган пулларни ҳам четда қолдирмасликдан иборат эди.

Астемир Степан Ильичнинг нияти — ана шу пулни өзгу мақсадлар йўлида сарфлаш ва бу ният адолатли эканлигини билиб турса ҳам бу иш ҳар қалай, кутилмаган, мушкул ва даҳшатли эди. Энг муҳими бу тадбирни қандай бажаришда. Степан Ильич Астемир шунинг зарурий-

лигини тушуниб етишини кутиб тургандай эди. Ўртадаги жимлик тобора чўзила бошлади. Ниҳоят, Элдор ўз режасини айтиб, буни менга қўйиб беринглар, деб қолди. У бу ишни қойил қилишга шубҳаланмасди. Нурғалининг очкўзлигини, унинг кўздан буён бойлик орттиришга тиришаётганини ким билмасди дейсиз? Ҳозир эса, унинг қўлида анча-мунча пул бор, уни фақат тортинчоқликкина ўз чангалида тутиб турарди. Уни ана шу тортинчоқлик чангалидан қутқарилса борми, йўлдан чиқади қўяди. Элдор Нурғалининг очкўзлигини назарда тутиб, режа тузганди. У Нурғали билан келишувга мувофиқ ўзини гўё кассирга ҳужум қилгандай кўрсатиши керак эди.

Элдор кассанинг калитини қўлга киритиши керак, деди у. Нурғали шунда пулдан ўзига тегишлисини олиб, қолганини Элдорга узатади. Элдор бўлса, Степан Ильичга топширади. Ҳаммаси қисқа ва равшан.

Элдорнинг кўзларида қатъият акс этарди. Степан Ильич шунинг учун ҳам унинг гапини тинглаб бўлгач, ҳеч иккиланмасдан унинг таклифига рози бўлди.

Албатта, бу ҳазилакам иш эмаъди. Астемир бунинг аҳамиятини тушунганидан, кафтини столга уриб, жимгина ўтирарди. Шундан кейин Элдор икковлари гапга тушишди. Астемир унга ўзининг нималардан шубҳаланаётганини айтди. Элдор бўлса, унга сира қўшилмас, у гумонсираган устозини ўзининг гашига ишонтириб, кўнглини типчигди ҳисоби. Астемир шундан кейин, ўрнидан туриб, Степан Ильичга қўл чўзди.

— Ҳа,— деди Астемир,— Элдор орамизда кичик бўлса ҳам ишни мендан ҳам тўғрироқ тушунапти... Қўлингчи бер, Степан. Биз — сен, Элдор ва мен — уч ака-укамиз, сингиларимиз эса — тўғрилиқ... ҳақиқат... ҳақгўйлик... Сен ҳам, Думасара, шунинг эсингда тут! Астемирнинг уйида нимаки бўлмасин — бу уй доим ор-номус ва қардошлиқ хонадонини бўлиб қолади.

Астемир Тембот билан Люга бугун уйларида Степан Ильич меҳмон бўлганлигини бировга айтиб юрманглар, деб тайинлади. Кун бўйи тиним билмаганларидан роса чарчаган болалар тезда ухлаб қолишди. Аёллар ҳам пинакка кетишди. Шовқин-суронли кунни бир амаллаб ўтказган бутун овул ҳам уйқуда эди.

Степан Ильич Элдорнинг Нурғали билан суҳбати қандай натижа берганлигини билишни истарди. У Астемир билан зимистон хонада гурунглашиб, Элдорнинг қайтишини кутарди. Ташқари эса, баҳордагидай салқин ва ойдин.

Ниҳоят кимнингдир четан девордан ошиб, зинапоёга қараб келаётгани эшитила бошлади. Бу Элдор эди!

— Истебан! Сенга ҳам, менга азиз бўлган отамнинг ҳурмати қасам ичаман. Гумар билан Шарданов «давлат сандиги»га қўйган ҳамма пул бизнинг қўлимизда бўлади. Берд Шардановнинг йигитлари халқ пулига келган отларни гижийглатишполмайди. Мен Нурғалининг соясидай унинг тепасида туриб, у то гапимга кўнмагунича қулогига қуяверамаман... Ҳозир у гангиб қолган.

— Оқибати яхши бўлишига кўзинг етаяптими?

— Ҳаммаси яхши бўлади, Истебан, Ишонаман. Сен ҳам гумонсирама.

Астемир ҳамон ҳаддан таниқари ўзгариб кетган Элдордан кўз узолмасди. Бу бўйдор, норғул, кўришиши жиддий йигит. Шу пайтгача бу оғир ва қалгис киши ўз зиммасига олиш пайтида юргандай кўринарди.

Энди Степан Ильич билан қаерда ва қачон учрашиши келишиб олишгина қолганди. Коломейцевнинг ҳозирча овулда кўринмагани маъқул. Степан Ильич шунинг учун ҳам ариқдан ўтиб, яқин йўлдан Пятигорскка жўнаб кетди.

Итлар вовиллай бошлади. Ой анча баландга кўтарилган. Астемир ариқдаги сувнинг жилдирашига қулоқ соларкан, уни хаёл олиб қочди. У. Люнинг белига ханжар тақиб отда юганини кўргунимча қанча воқеалар бўлди ва бўлади, деган хаёлда эди. Ўйлаётганлари тўғримикин? Ҳозир теварак-атрофдаги ҳамма нарсалар ўзгариб кетди, от билан ханжар йигитнинг кўрки бўлмай қоляпти. Элдорнинг кўзлари борган сари бошқачароқ чақнаяпти. Яна бундан ҳам муҳимроқ нарсалар бўладиганга ўхшаяпти. Бундай янгиликларни Степан Ильичга ўхшаган одамлар олиб келишади. Меҳмон доим оллонинг вакили, чонари бўлади, бироқ кўкдагилар ҳам янгича ўйлаётганга ўхшайди.

НУРҒАЛИ БИЛАН ЭЛДОР

Нурғали-чи? У ким ўзи? Элдор ҳозирда питиляб қолган кассирдан сўз очганда уни «гангиб юрибди» деганди. Бу ҳар ҳолда яхши эмасди. Бироқ пул васвасаси Нурғалини тобора ўз комига тортарди.

Нурғали Элдор билан гаплашгандан кейин эрталабгача мижжа қоқмади. У саҳардан бери ўзини қаерга қўйишни билмасди. Кўзада биқирлаган бўзадай боши ғовлаб, бир дақиқа ҳам тинчлик бермасди.

Пулнинг сеҳри зўр, бунинг устига Элдорнинг такли-
фини қувватлайдиган сабаблар ҳам кучли эди. Нурғали
иккинчи томондан Гумарнинг ҳам қулоғи овдалигини
яқши биларди. Овулга сейф келтирилгач, Гумар менинг
тегишимни узатасан, деган Давлатнинг гапига кириб,
кассани тўлатишнинг яна бир йўлини топганди. У мас-
жидга бориб, намоз ўқимаётган мусулмонлардап жарима
пули оларди. Замон қалтис бўлганидан кўп мусулмонлар
нима қилишларини билмай, иккиланиб қолганларидан
ҳатто жума кунлари ҳам масжидга киришни унутиб қўй-
қандилар. Гумар Муҳаммад пайғамбарнинг гуноҳдор ум-
матларининг чўнтагига қўл солиб туришни канда қилмас-
ди. Эҳтимол бу иш оллога хуш келар, бироқ масжидга
аталган пулни ўзлаштиришнинг нима кераги бор? Оқсо-
қол бошқа сафар Нурғалидан кассани очиб, юз сўм бе-
ришни талаб қилди. Бу пулни Гумар ўзи айтгандай
«бошлиқларга» олганди.

— Гумар, мени жувонмарг қилма,— деди ўшанда Нур-
ғали қаттиқ турмоқчи бўлиб.— Бу ҳукумат ва одамлар-
нинг пули. Мен бунга жавобгарман... Ҳеч бўлмаса, тилхат
берсанг-чи, жоним...

Гумар қаяқдан кўнарни дейсиз!

— Мен сенинг жонинг бўлмаганман, ўзингнинг жо-
нингга ҳам туфурсам дейман,— деди у Нурғалининг йи-
ламсираб айтган сўзларига жавобан.

Мана шундай қилиб, кассадаги пулдан лиққа-лиққа
кетяпти, улардан камомат чиқса Нурғали жавобгар бўл-
май ким жавобгар бўлади? Оқсоқол унда Нурғалини бир
балого гирифтор қилмай қолмайди-ку. У Нурғалига «ғинг
десаиғ, ўзингдан кўр» деб қўйганди. Гумарнинг қилмиш-
ларидан кўз юмиб юриш, унинг айтганини узатиб туриш
ва тишини тишига қўйиш, бир оз вақтгача тинчкун-я. Би-
роқ катта хўжайинлар, ақалли росмистр кассани бир тек-
ширмоқчи бўлса, бу ёғига ҳоли не кечади?

Бундан ташқари, бунақа қулай фурсат яна келарми-
ки? Элдордан бошқа қайси аҳмоқ бутун жавобгарликни
ўз бўйнига олишга рози бўлади? Ўзини зўравонлик қур-
бони қилиб кўрсатса бас. Зора, бутун орзу-армонлари
рўёбга чиқиб, йўқотганларининг ўрни тўлиб кетса... У
шундан кейин Элдор маслаҳат бергандай, овулдан чекка-
роқ бир жойга кетиб, дўкон ёки ошхона очади. Шунда Ра-
ҳим Мусага ўхшаб мустақил ва баобрў одам бўлиб қола-
ди... Уйланаман деса ҳали ҳам кеч эмас... О, олло, о,
олло!..

Нурғалининг боши айлашиб кетди. Васваса ва шубҳалар уни адоиб тамом қилаёзди. Нима қилсин? Бундай фурсатни қўлдан чиқариб бўладими? Бу аҳмоқликнинг ўзгинаси-ку!

Нурғали азбаройи ҳаяжонланганидан ҳамма иш битиб, пул қўлига киргандай, уни қаерга беркитсамикин деб ўйига етолмай жой қидиришга тушиб қолганди. У дарҳақиқат хаёлида даста-даста пулларни кўрар, уларни ушлаб салмоқлаётгандай бўлар, ўзи ҳам сезмаган ҳолда Чача жипсидай нималарнидир тишимсиз гўлдирарди.

Нурғали шу азобда кунни ўтказди. Гумар худди атайлаб унинг жигига тегаетгандай каллаи саҳарда идорага чақириб, «бошлиқлар» учун тўрт юз сўм беришни буюрдида, ҳукуматнинг пулини қўлтиғига уриб, шаҳаргами, Шардановнинг кўрғонигами от қўйиб кетди.

Нурғали ўшанда яна тихирлик қилмоқчи бўлганди, тарсаки ейишига сал қолди.

— Бўл, тезроқ чўз, итвачча!— деди Гумар ўшқириб.

Бироқ кетаётганида илмоқдор қилиб:

— Бунга ачинмайсан, ўн баравар қилиб ўрнига қўясан,— деб гўлдирарди.

Нурғали темир қутидан бир қадам нари кетмади. У вужуди билан қутини беркитиб, пулни яна қайта санади. Унинг иссиғи чиқиб, мадори қуриганди. Кассадаги пул эгасини бахтиёр қилиш учун етарли эди.

Гумар алламаҳалда ширакайф ҳолда келди.

Идорада Нурғали билан Гумардан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Гумар эҳтиёт шарт кўча эшикни ёпиб келди, кейин керосин чироқни ёқмай, қўйнидан банк пули сингари ўраб бойланган бир даста пул чиқарди. Ҳа, шундай. Бу пул Гумар эрталаб Нурғалидан олган пулдан анча кўп, ундан ўн, йигирма баравар ортиқ эди!

— Ма, қутингга солиб қўй, Нурғали! Кейин мен киму, ўзинг ким экалигингни ҳам унутма. Жапжал қилаверадиган бўлсанг, бошқа кассир топамиз, сени йиғинда сайлашганининг унчалик аҳамияти йўқ. Аҳмоқлик қилаверсанг, бошқа одам топамиз. Фариншани ҳам, шайтонни ҳам янгиласа бўлади! Бунга истак бўлса бас. Бунинг эсингда тут, мени ҳадеб жигимга тегаверма. Ҳозир мапанини санаб, ёзиб қўй.— Гумар шундан кейин ўзидан мамнуи бўлгандай бурнини тортиб қўйди.

Нурғали Нью-Йоркдаги муҳожирлар банкида кўрганини айтмаганда бунақа кўп пулни биринчи кўриши эди... Нью-Йоркда Нурғали бировларнинг пулини кўрганди. Бу пуллар кўрмоқ бору, емоқ йўқ дегандай кассир

билан пул қўйиб-олувчини ажратиб турган қалип сим тўрнинг орқасида турганди. Бу ерда эса... Нурғали бундан дам совуқ, дам иссиқ терга тушарди.

— Уйга кетаётганингда Ерулнинг олдига кир. Кечаси бу ерга келиб қоровуллик қилсин, тагин ухлаб-петиб ўтирмасин. Эртага яна овулларга бориб, тагин от олинисини хабар қилсин. Князь Шарданов келади, шошилмасак бўлмайди.

Гумар шундай буйруқ бергандан кейин Нурғали пулни санаб, пўлат қутини қулфлагунча кутмоқчи бўлди. Бироқ кайф ўз ишини қилди. Нурғали пулни санаб бўлгандан кейин оқсоқолга кўз қирини ташларкан, бугун кечаси донг қотиб ухлайди, уни бошлаб кетаман, деб ўйларди.

Элдор Нурғалининг эшигини тақиллатувди, у эшикни очди. Энди иш пишган эди.

Нурғали қоп-қоронғи уйда пул солинган кўза олдида ўтирарди.

— Бу меники... — Нурғали худди телбалардай гўлдиради. — Булар сеники. Менга кўпининг кераги йўқ. Буни беркитишим керак... Қаёққа беркитсамикин?.. Инга... Эшик тақиллашти!

Йўқ, эшикни ҳеч ким тақиллатмаганди. Эшикнинг тамбаси эски тутқичидан тушиб кетганди холос.

Элдор ўйлаб ўтирмай, тезроқ ҳаракат қилиш зарурлигини фаҳмлади.

— Қалитлар қаерда, Нурғали.

— Йўқотиб қўйдим.

— Қандай қилиб йўқотдинг?

— Отиб юбордим... Қичитқон ўт орасига отдим... У ерга ҳеч ким киролмайди. — Нурғали тутилиб-тутилиб гўлдиради.

— Ҳаммасини олдим... Буниси сеники, манави меники... Мен буни беркитишим керак... Қушлар индашолмайди.

Нурғали пулни беркитишга уйдаги саройдан зир югуриб жой қидираётган пайтда бўғот тагидан қандайдир бир қуш учиб чиққанди. Шунда унинг хаёлига пулини қуш уясига яшириш фикри келиб қолди. Нурғали олдинга бундан қўрқди, кейин ақлдан озаётган бу одамни қушлар уни боққа, ўз тўдаларига чорлашаётгандай туюлди...

Элдорнинг олдида телба одам турганидан ҳар бир дақиқа ганимат эди.

Нурғали қандайдир матоли шарт-шурт йиртиб, унга пулларни дастаси билан ўради-да, кўзага тикарди. Элдор уни тўхтатди.

— Бўлди қил, Нурғали. Кўп пулни беркитиш қийин. Қолганини мен оламан.

Нурғали қаршилиқ қилмади:

— Олавер. Буни инга қўяман.

— Буниси яхши бўлди. Энди инга сиғадиган бўлди,— деди Элдор унинг гапини маъқуллаб.

Одамнинг телба бўлиб қолганини кўриш аячли бўлса ҳам Элдор маҳкам турарди. У бу ерга нимага келганини ва уни кимлар кутиб туришганини ҳеч эсидан чиқармасди.

Элдор анча минг келадиган пулни яхшилаб тугиб, қўйишига солди-да, қаддини ростлади.

— Нурғали, олдин мен, кейин сен чиқасан. Бирдан чиқмагин. Эшитяпсанми?

— Ҳаммасини эшитяпман. Қизиқ. Жуда қизиқ...

Элдор эски уйдан зинага чиқди. Тунги ҳаво оромбахш, ой нур сочар, Элдор уни ҳар аҳтимолга қарши четан девор ортида Астемир милтиқ ва ўқли халта, коржик ва Степан Ильичнинг Пятигорскдаги адреси билан кутиб турганини биларди. Чунки уларнинг ишни силлиқ битишига ишончлари комил эди. Бироқ иш ўйлагандан ҳам тез битди.

Элдор секингина ҳуштак чалди. Астемир ҳам унга шундай жавоб берди.

Четан деворда Астемирнинг қалпоқли боши кўринди.

— Нима гап, Элдор?

— Олло бизга ёр бўлди. Ҳаммаси битди.

— Пул ёнингдами?

— Ғиж-ғиж. Нурғали жинни бўлганга ўхшайди.

— Ҳа, у доим жиннига ўхшаб юради. Бироқ қутидан ҳаммасини олганмикин?

— Гапига қараганда ҳаммасини олибди.

— У уйидами?

Кўзанинг олдида ўтириб, нималарнидир гўлдираяпти... Олло бизга мададкор, Астемир. Кетдим. Мендан хавотир олма. Ҳеч нарса қилмайди. Сен ўзингни ва Саримани аҳтиёт қилсанг бўлгани.

— Сарима Думасаранинг қизидай гап. Кўнглингни тўқ қилавер, Элдор.

— Агар сенга ҳадеб тиқилинч қилишаверса, Пятигорскка кетганинг маъқул.

— Билмайман, Элдор.

— Астемир, кейин ҳаммамиз қайтиб келамиз.

— Ҳа, албатта! Сени оллонинг ўзи асрасин, Элдор. Боравер. Сени кузатиб ўтирмайман. Боравер, боравер!

Мана ой ҳам булут ортига ўтди. Милтиқда ўқ тўла Ё пулни ўқдонга соласанми?

— Йўқ, йўқ, қўйнимда тургани маъқул... Сенга айтсам, Шурғали ҳар қалай телба бўлиб қолди. Ё телба бўлиб қолгани ҳам маъқулмикин, а?

— Нимаси яхшилигини оллонинг ўзи билади. Бироқ умидвор бўламиз, Элдор.

Элдор Сарима ҳарфлардан гул тиккан қўйлагининг устидан қўйидаги пулни яна сийпаб қўйиб, Астемирдан милтиқ билан халтани олдида, вақтни бой бермай кеча Степан Ильич кетган йўлдан: ариқ, девор, бор ва томорқалардан ўтиб Пятигорскка жўнади.

Мана, унинг қадам товушлари ҳам бутунлай тинди. Астемир шундан кейин орқасига қайтиб, уйига кирди.

— Нима яхшилигини ким билсин...— деди Астемир шивирлаб.

— Астемир, нега безовта бўляпсан?— Думасаранинг овози эшитилди.— Сенга нима бўлди? Жуда ғалати бўлиб қолдинг-ку. Наҳотки менинг ҳам, болаларимнинг ҳам тинч чим бўлмаса? Биз билан кекса онангга раҳминг келсин.

Астемир хотинининг бу ачиқ ноласига нима жавоб қила оларди? У Элдорнинг кетидан жўнаш кераклигини тушуниб турарди. Нега деганда, Элдор кассирни тўнаганлигини билгандан кейин уни тинч қўйишармиди?

— Думасара,— деди Астемир шивирлаб,— мени кечир, Думасара! Ҳали кўп тинчимиз бузилади. Ҳаётимиз шунақа бўляпти ўзи.

— Буни ўзинг қилмаяпсанми?

— Бу революция.

— О, революция!— Думасара бу сирли сўзни бир амаллаб айтди. У одамларни ташвишлантираётган шу сўз эканлигини ҳам сезарди. Буларнинг бари нимага керак экан? Буларнинг бари оллога хуш келмайди деяётган кекса нананинг гапи тўғри эмасмикин?

Бўлаётган янги гаплар Думасарага тушунарсиз бўлиб, уни даҳшатга солар, Астемир ҳам буларга ҳали аниқ-равшан тушуниб етмаганди. Астемир дўсти Степан Ильичга жонидан ҳам қаттиқ ишонар, уни дўстигина эмас, балки устози деб ҳам билгиси келар, курашда у билан ёнма-ён бўлишни хоҳларди. У хотинининг оғир ва безовта хўрсиниш янглиғ саволларига жавоб бераркан, Думасаранинг ҳам ўзи сингари бўлишини истарди.

— Тембот билан Люнинг овулда ўзимиз қурадиган мактабда ўқишини истаган сен эмасмидинг?— деди Астемир хотинига.

— Уни ким қуради, Астемир?— деди Думасара штивирлаб.

— Менга қара, Думасара! Ҳамма гап шунда: бизга ҳеч ким иккита деразали мактабни қуриб бермайди. Биз ўзимиз муҳташам мактаб қурамиз, буни кўрасан ҳали.

— Зора шулар рост келса,— Думасара хўрсиниб қўйди.

ШОВ-ШУВ

Уйқуга тўйган Гумар идорага барвақт келди.

Кассир ҳали келмаганди. Уни Еруль бува қаршилади,

Идорада анча пул сақланадиган бўлгандан бери Ерульнинг иши кўпайганди. У энди овулма-овул юриб, жарчилик қилдишдан ташқари оқсоқолнинг шарофати билан идоранинг тунги қоровуллик иши ҳам унинг зиммасига тушганди.

Гумар пўлат сандиққа кўз югуртирди-да, қовоғини солиб:

— Ахтаиғга миниб, эртага от олинишини хабар қил. Яна Нортан, Лескен, Қуркужин, Баксан ва Кенжага борасан... Нега кўзингни пирпиратяпсан? Нурғали сенга айтувдимми?

Нурғалининг буйруқни бажаришдан бўйин товлагани аён бўлди. Еруль бува кечаси идорага келганида у ерда ҳеч ким йўқ экан.

Гумар типирчилаб қолди. У пўлат сандиққа яна бир қараб, ҳатто сийпалаб ҳам қўйди. Кейин Ерулга ғиримлаб бориб, Нурғалини айтиб келишни буюрди.

Товуқлар қақағлади, кучуқлар ювинди тўкилган жойларга югуриб қолишди. Бекалар челақларини олиб, сут соғишга киришишди. Уйларнинг оқланган мўриларида тугун чиқа бошлади. Эрталабки оромбахш шабадага омухта бўлган тугун иси димоққа хуш ёқарди.

Табиатан қувноқ бўлган Еруль бува Нурғалининг уйига кетаётгандаёқ бақириб-чақириб, эртага яна тоғлик князлар армияси учун от ва анжомлар олишини эълон қилиб борарди.

Астемир Еруль буванинг овозини уйининг зинасида турганида эшитди. У бу кеч ечинмай ётганидан субҳидамни ҳам ташвишли қаршилаганди. Бугун қорли чўққилар ҳар маҳалгидан ҳам типик кўриняпти, офтоб нурлари олисдаги мусаффо қорларга бамисоли зар сочарди. Астемир Элдор ишни уддасидан чиққанмикин деб ўйлагани ўйлаганди. У ҳозир қаердайкин? Тоққа бугуноқ чиқиб кетармикин ё улгуролмасмикин? Ўзи эса хотини Думасара-

га япа уйни тарк этишимга тўғри келяпти, деб қандай айта олади?

Иккита ҳовлини бир-бирдан ажратиб турган четан ортидан Сариманинг жарангдор овози ва челагининг дараглагани эшитилди. Нурғалининг ҳовлисида эса, қандайдир гўнғиллагаи овоз келарди. Қаллаи саҳарлаб гўнғир-гўнғир қилаётган ким экаи? Буниси нима гап бўлди ўзи?

Астемир Нурғалини ҳовлида ниманидир думалатаётганини эшитгандай бўлди. У четан тешигидан мўралаб қизиқ нарсани кўрди. Нурғали тарвақайлаб ўсган қари олмага мўъжизроқ бочкачани думалатиб борди-да, кейин олманинг устига чиқиб, баландроқ кўтарилаверди. У дарахтдаги инга етганида ундан битта чуғурчуқ учиб чиқиб кетди. Нурғали ўзича нималарнидир гўнғиллаб, қўлини инга тикди. Астемирнинг қулоғига унинг: «Шу ерда... шу ерда!» деган сўзлари чалинди.

Нурғали дарахтдан сакраб тушгандан кейин анчагина баланд овозда:

— Қизиқ. Жуда қизиқ,— деганди, уни Астемир ҳам беихтиёр равишда эшитиб қолди.

Ҳа, чиндан ҳам буларнинг бари жуда қизиқ эди!

Олдинги қирчанғиси ўлгандан кейин ахтага миниб олган Еруль бува бу вақтда Нурғалининг уйига етиб келганди.

— Ҳой, Нурғали, кассир!— деди Еруль бува айтадиганини бақриб-чақриб айтиб бўлганидан кейин.— Ҳой, Нурғали, идорага чоп, калитларингни олишни ҳам унума. Гумар у ерда сени пойлаб, ўтирибди. Эшитяпсанми?

Астемир четан тешигидан қараб турганидан Нурғалининг қилиқлари уни ҳайрон қолдирарди. Нурғали Ерульнинг овозини эшитиб, олмага қапишиб, қотиб қолди. Унинг бу туриши қўрқувда қолганлигини кўрсатарди.

Еруль бува гапини яна такрорлади.

Нурғали жим тураверди. Кейин ўзини бирдан буталар орасига урди.

Астемир Элдорнинг Нурғали жинни бўлиб қолди, деган гапини эслаб, қўшнисига раҳми келди. «Бу бечоранинг жовига энди ора кириб бўлмайди» деб ўйлади ва ичида: Нурғалининг жинни бўлиб қолганлиги ҳукумат пулининг йўқолишини, тергов қиладиганларни чалкаштиради, деб қўйди.

Астемир адашмаганди.

Еруль бува дарвоза олдида бир оз туриб, гапига жавоб ололмагандан кейин ичкарига кирди. Бироқ уй эгасини

учратолмади. Бува шундан кейин идорага қайтиб, бор гапни оқсоқолга етказди.

Кассирни ҳеч қаердан топишолмади, табиийки, шундан кейин ҳам уни пулни ўмариб кетибдига, чиқариб қўйди. Бу миш-миш овулга зумда тарқалди қўйди. Ҳеч ким хабар қилмаса ҳам гўё ҳар бир одам кассага пул қўйгандай идоранинг олдига оломон йиғилди. Кассир ўмариб кетган пулниги мунчаси меники эди, деганлар ҳам топилиб қолди.. Оббо, Нурғали тушмагуре! Оти-ку йўқ, яёв бунча олислаб кетишга қачон улгурганикин?

Ҳамма саросимада қолди. Маслаҳатгўйлар ҳам кўпайиб кетди. Баъзилар, Бот темирчи пўлат сандиқни дарров очиши керак, агар бу иш Ботнинг қўлидан келмаса, шогирди Элдор эйлайди, ҳозир овулда ундан бақувват йигит йўқ, дейишарди. Бошқалар шошилишнинг кераги йўқ, яхшиси азойимхон Чачани чақирган маъқул, у пўлат сандиқни сеҳрлаб қўйса, уни Нурғалидаги калитлар билан ҳам ҳеч ким очолмайди, деган фикрда эдилар. Мўйсафидлар Гумарга ачинишар ва идора олдига пистирма қўйиб, ўғрини тутиб олишни маслаҳат беришарди. Уларнинг фикрича ўғри яна қайтиб келиши керак эди.

Бот темирчи келиб, худди биринчи марта кўраётгандек «давлат сандиғи»ни синчиклаб текширди-да, уни қирқиб очса бўлади, деган фикрга келди. Баляцо унга маслаҳат бермади. Бува пистирма қўйишни ҳам ортиқча иш ҳисоблар, энг маъқули сандиқни сеҳрлаш ёки бўлмаса уш.. Баланд жойдан ташлаб синдириш керак, дерди.

Хуллас одамларга гап топилиб қолганди! Гумарнинг юрак-пураги чиқиб кетганидан бошидан ҳуши учганди. У шунинг учун ҳам Мусанинг ўғрининг изидан отлиқлар юбориш керак, деган маслаҳатининг тўғрилигини ҳам дарров фаҳмига ета қолмади. Бироқ отлиқларни қаёққа юбориш керак? Муса бу саволга маъноли жавоб топиб қўйганди. У отлиқларни албатта станцияга юбориш керак, нега деганда, Нурғали яна Америкага кетади-да, дерди.

— Мана сизларга оллонинг жазоси!— дерди Муса керилиб.— Батокодай софдил одамни кассир қилишга кўпмоднинглар, мапа энди мақсадларингга етдинглар!

Иш шунақа чапласидан кетиши илгари кимнинг ҳам тушига кирибди, дейсиз. Бироқ кўп одамлар Мусанинг доно сўзларини эшитиб, унга хайрихоҳлик билдиргандай хўрсиниб қўйишди.

Отлиқларни бўл-бўл қилишиб, Прохладная билан Минеральные Воды кўлларига жўнатишди.

Отлиқлар кечқурун қуп-қуруқ қайтиб келишди.

Овулга ротмистр келиб, тергов бошланди. Аввало сейфни очиб лозим эди. Бироқ бу иш фақат битта одамнинг қўлидан келарди. У одам Пятигорскдан келиб, сейфни ўрнатиб кетган рус уста эди. Ростмистр тезда Пятигорскка бориб, устани қандай бўлмасин топиб, овулга олиб келишни буюрди.

— Бу ерда ким энчилюроқ? — деб сўради ротмистр Гумардан жаҳл билан. Бошига тушган бу фалокатдан чўкиб қолган Гумар шоша-пиша Степан Ильичга Астемирни юборган маъқул, нега деганда, дўст дўстнинг гапини ерда қолдирмайди, деди.

Ҳаётда гоҳо мана шунақа қизиқ ишлар ҳам бўлиб туради!

Элдорнинг йўқлигини Астемирнинг уйдагилардан бўлақ ҳеч ким пайқамади. Бироқ гапнинг ростини айтганда, оқсоқол нимага чақирилганлиги маълум бўлгунча Астемир нари бориб, бери келди.

Рус ротмистри жасур кабардинни синчиклаб кўздан кечирди, Гумар эса, Астемирга қанақа вазифа топшириляётганини айтди. Бу гапни эшитгандан кейин отқоровулнинг кўнгли жойинга тушди. Астемирга жонини киргизадиган бундан ҳам бошқача топшириқ бўлармиди! Чунки у Степан Ильичга аввалига жуда хатарли ва бир балога гирифтор қиладигандай туюлган бу иш энди бунақа бўлиб кетганини биринчи бўлиб еткази-ди. Астемир, Элдор тоққа кетишга улгурмаган бўлса, уни олиб қоламан, деган хаёлда эди...

Ун иккинчи боб

МИШ-МИШЛАР

Овулдагилар ҳосилни йиғиштириб олишди. Ханпалар маккажўхорига тўлди. Борлар ҳиммат қилиб ҳосилнинг ўндан бирини йўқлар фойдасига беришди. Кузги сайилларнинг вақти ўтиб, дашт ва томларга биринчи қор тушди. Қора халқ бўш вақтида ҳар хил янгиликларга қулоқ солганидан кун сайин одамларнинг ваҳимасига ваҳима кўшиларди. Астемир билан Элдорнинг тез-тез гаплашиб туришлари ва аллақайларга гумдон бўлишлари Думасарзга тобора сирли туюларди. Орадан кўп ўтмай, икковлари Пятигорскка, Степан Ильичнинг олдига кетиб, бутунлай даф бўлишди. Князь Шардановнинг асосий вакили бўлган жаноби ротмистр сейфни очибга шошил-

са ҳам бу ишни қилишга улгурмади. У Астемир Баташев олиб келгани кетган рус уставинг келишини ҳам кутмай князь қўрғонидаги штаб-квартирасини тарк этишга мажбур бўлди. Думасара ўзини қўярга жой тополмасди. Унинг акаси бўлган Балицо буванинг ўгли Қазгирей Матхановнинг адаши бедарак кетганларни топиб келишга отланди.

Қазгирей Пятигорскка келганида шаҳарда Терек халқларининг съезди ишни тугатаётган эди. Съезд эндигина Совет ҳокимиятини эътироф қилиб, Терек халқ Советини ва халқ комиссарлари Советини сайлаганди. Ҳамма ерда қизил байроқлар ҳилпирар, кўчаларга ранг-баранг эълонлар ёпиштириб ташланганди. Одамлар тўда-тўда бўлишиб, гап талашидан бўшашмасди.

Пятигорскнинг чеккасида истиқомат қиладиган кабардин тўқувчи, памет босувчи бадавлат сарроҳлардан бирортаси ҳам шҳальминвоқолик отқоровул Астемир Баташевни ёки Элдор Пашевниям билишмасди. Рус устага келганда эса, ҳамма кабардинлар Қазгирейни кўп байроқлар илинган уйга йўллашарди. Нотиқлар уйнинг болохонасида тинимсиз нутқ сўзлашарди.

— Агар рус киши чиндан ҳам ҳамма нарсани билиб, ҳамма нарса ҳақида гапира оладиган бўлса, уни фақат ўша ерда кўрасан.

Одамлар Нальчикда ижория қўмитаси ва округ бошлиғи князь Клишбиевнинг ўрнига бўлган князь съездининг қарорларини эътироф этишмаётганини, кабардинлар делегациясига эса, князни тан олмаётганини гапиришар, шунинг учун съезддаги Инал Маремканов бошчилигидаги делегатлар билан князь тарафдорлари орасида қуролли тўқнашув бўлиши керак эди.

Инал! Инал Маремканов! Бу ном энди барала янгарди. Бу гапларнинг ҳаммаси тўғри эди. Чиндан ҳам бемаъни князь кабардин юрак ютиб, халқи Советлар ҳокимиятини тан олмайди, у Терек-Доғистон ҳукумати қўлила қолишни истайди, деган гапни айтишни ўз зиммасига олганди.

— ... Округ ижрония қўмитаси ва округ комиссарига кабардинлар ишонмай қўйганларига анча бўлган, — деб жавоб беришди делегатлар кабардин халқи номидан гапиришга ва уни Терек-Доғистон ҳукумати ваъдаларига учган қилиб кўрсатишга журъат этган князга.

— Съезднинг кабардин фракцияси округ ижрония қўмитасининг катта ҳаракатларини халқнинг деярли ҳар бир овуллардан вакиллари қатнашаётган съезднинг аҳа-

миятини ва обрўсини пастга уришга қаратилган игвогарлик хатти-ҳаракатлари деб тонади...

Болохонадагилар ана шулар хусусида гапиришар, деворлардаги варақаларда ҳам ана шулар ҳақида сўз кетарди.

Бу янгиликлар Шхальмивоко овулига шаҳардан Астемирни ҳам, Степан Ильични ҳам тополмай қайтган Қазғирейдан ҳам олдин етиб келганди.

Давлатга ўхшаган миш-миш, ғийбат ва ёлғон-яшиқларга суяги йўқ одамларнинг куни туғди. Бироқ бу борада Чачага етадигани йўқлиги маълум бўлди.

Чача ҳам нартлар меросининг афсонавий хазиначиси бўлган гўзал Даханагога ўхшамагандек, Давлат ҳам чинакам бахшига сираям яқин келмасди. Чача чақимчи, дарахтдан дарахтга ўтиб, ҳамма инларга кириб чиқадиган зағизғонга ўхшарди.

Давлат билан Чачанинг жуда кўп қилиқлари бир-бирлариникидан фарқ қилмасди. Овулда Давлат билан кекса гап ташувчи бош суқмаган биронта ҳам уй қолмаганди. Ғийбат гўё Давлатнинг чолворидан тортиб, Чачанинг ҳалвираган юбкасининг чокларигача ин қўйганга ўхшарди.

Давлат бир куни Думасарани кўриб қолиб, уни тўхтатди.

— Казаклар большевикларни қийма-қийма қилганларини эшитдингми?— деди у Думасарага.— Омон қолганлари худди отларининг думи куяётгандек ўзларини ўрмонга уришибди.

Думасара бу гапни эшитиб титраб кетди. Уйда анча кундан бери «большевик» деган сўз айтилгундай бўлса болалари «отам» дейишарди.

Чача ҳам тинч турмасди. У оламдаги ҳамма князлар битта қўшинга йиғилишиб, большевикларни чопиб, отиб ташлаётганмиш, дерди.

— Агар ёлғон гапирётган бўлсам, худо урсин. Менга қара, Думасара. Кечаси мулла Саиднинг уйига битта одам келибди. У муллани уч марта чақирибди. Мулла ташқарига чиққан экан, нотаниш киши қўлини кўтариб: «Тўхта, яқин келма, намозхонларингга айт, бугундан бошлаб, қайси уйда большевик бўлса жума куни ундан нон ҳиди аримайди» дебди. (Чача ўша уйдан ўлик чиқади, деб шама қиларди. Чунки одатда жума кун марҳум баҳраман бўлсин деб нон ёпилади). Ўрмонда одам осинга шох қолмаганмиш, дарё даралари қип-қизил қонмиш. Буларнинг барини менга мулла Саид айтди.

Агар ҳар ерда «қизиллар» билан «оқлар» ўртасида жанглар кетмаётганда, Чачанинг сўзлари одамларга буи-чалик кучли таъсир кўрсатмаган бўларди.

Кечқурун эса, Чача бошқача, одами анчагина юпатирадиган хабарлар билан келиб қоларди. У энди, қизиллар шайтонининг мадади билан ботқоқликка ўтиб кетишибди, шунақанги усталик қилишибдики, ҳатто биронта-сишнинг ҳам чуваги нам бўлмабди, дерди.

Муса билан Батоко ҳам тек туришмасди. Улар мулла Саид нима деса, шуни айтиб юришарди. Уларнинг гапларига қараганда, большевикларнинг кимлиги энди апиқ-таниқ экан. Улар нақ дўзах алангасининг ўзидай, катта ҳам эмас, кичик ҳам эмас эканлар. «Олло яқинда ҳамма бандаларини қаттиқ назардан ўтказди. У кимнинг гангиб, имонидан айрилишини ва кимнинг имони басаломат қолишини ўз кўзи билан кўрмоқчи» дейишарди. Муса билан Батоко мулланинг дабдабали гапларини такрорлашарди. Уришқоқликда отнинг қашқаси бўлган Давлат эса, энди большевиклар билан эмас, Саид ва Мусанинг тўғри ниятли тарафкашлари билан қир-пичоқ бўларди. У тўсатдан қизиллар албатта енгиб чиқишади ва тез орада Шхальмивокога труба чалиб, қизил байроқларини ҳилпиратиб кириб келишади, деб ишонтиришга киришди. Буларга, дерди Давлат, отқоровул Астемир командирлик қилади, у оқ айғирда келади, округнинг катта комиссари рус чилангар Степан Ильич бўлади, у Кабардага шунинг учун келган.

Овулда Шардановнинг кўрғонида истиқомат қилаётган ва Жирасланнинг бекитиқчи хотини бўлган княгиня саёқ эрининг деразаларидаги кўзлари хилма-хил бўлган уйига қайтиб келибди деган миш-мишлар тарқалди. Давлат ҳам худди шу кунларда сувни лойқатаётган эди.

— Валлаҳи,— деди шом намозидан олдин масжид остонасида ҳассасини ушлаб ўтирган Давлат.— Валлаҳи-биллоҳи! Князнинг кўрасига қараб юрсак бўлмасмикин? Бундан бир неча йил бурун Шардановлар экиними босиб ташлади деб иккита яхши кўчқоримни тортиб олишганини ҳаммаларингиз — қарилару ёшлар биласизлар. Кўчқорларимни қайтариб оладиган фурсат етмаганмикин?

Давлат ҳазиллашяптими ёки чиндан ҳам бу қалтис ишга умид боғляптими, ҳар ҳолда Шардановни Давлатдан бошқа гирибонидан оладиган ҳам йўқ эмасди, дейиш хато бўлмасди.

Мивгта қўйнинг эгаси бўлган Муса Давлатнинг қалтис гапини эшитганда ишдамай қолмади.

— Э, бемаъни одам!— деди Муса давлатнинг оғзига қоқиб.— Ҳйлаб гапирясанми ўзи? Нима, қуръонда шунақа қилинглар деган жойи бор эканми?

— Қуръонда бунақа қилинглар дейилмаган,— деди Батоко шариатга тил теккизмаишлар дегандай кескин.— Давлат бунақа гапларни масжид бўсағасида гапирмаслиги керак эди. Чунки бу ерда одамнинг ҳар бир сўзи тугул кўнглидаги фикри ҳам оллонинг назарида туради.

— Ҳой, бу сўзларни оллодан бошқалар ҳам эшитади, уларнинг кўпи ҳақиқат.— Масхуд Қатқорин ҳам жим туrolмади.— Шарданов тортиб олай деса менга ҳеч вақо йўқ эди. Бироқ унинг қўрғонда менга ҳам яраб қолладиган ортиқча нарсалар сероб бўлса керак! Ортиқча нарса князь Шардановдан бошқаларда йўқ эканми? Фақат унинг ўзи бадавлатми?

Масхуднинг кейинги гапи жуда тағдор бўлганидан яна одамларни гўлгулага солиб қўйди.

— Ҳа, битта-яримтанинг уйида менга ҳам ярайдиган ортиқча нарсалар топилади,— деди Бог темирчи дўриллаб.— Ерулнинг ўз оти бўлса жон демайдами? Унинг синглиси, шўрлик бева Дисанинг ўла-ўлгунича еб ётадиган дон-дуни бормикин?

Бошқа мусулмонлар ҳам шу йўсиндаги гапларни айтишди. Бироқ ҳаммани оғзига қаратиб юрадиган Баяцо бува мўйловиши пахмайтириб қўққисдан:

— Мава бунақада мен «аҳа» дея олмайман... йўқ, бу кабардинларга муносиб иш эмас... ай-ай,— деб қолса бўладими.

— Буниси ҳам тўғри. Олло шоҳид, Баяцо тўғри гапиряпти!— деди Бот ҳам зумда ўзининг гапига ўзи қарши чиқиб.

Одамларнинг гапи яна қовушолмай қолди. «Йўқ, бу ерда нақ «аҳа» дейиш керак, бу зўр иш бўларди! Ҳа, жуда зўр иш бўларди! Нега Шардановнинг ўзи давлатманглигича қоламан деркан?» деган хитоблар эшитилди.

Давлатга яна худо берди.

— Агар мен хоҳласам борми,— дерди у,— энг бой одам бўлиб кетаман, бу қўлимдан келади!.. Ҳозир шунақа замон...

Давлатга «энг бой» одам бўлиб олиш чиндан ҳам хамирдан қил суғургандай осон туюлар, у ҳозирнинг ўзидаёқ Шардановнинг молхонаси ва отхонасидаги қўю, отларни ўз уйига ҳайдаб келишга тайёр эди.

МИТИНГ

Астемир ҳам, Элдор ҳам қайтди...

Мартинг бошларида революцион съезд қатнашчилари «Мазлумлар ҳақиқати» деган бронепоезд ҳимоясида Пятигорскдан Владикавказга йўл олувди, у ерда жанг бошланди. Уша куннинг ўзиёқ бир чеккадаги Шхальмивоко овулида қаттиқ ғалаён бўлиб, анчагача босилмади.

Бугун «қудуқ куни» эмасди.

Бу потинч кунларнинг ташвиш, саросима ва ғалвалари Давлатга жуда хуш келиб қолганди. У гўё қудратли оқимга тушиб қолгану, бемаъни хатти-ҳаракатлари бечорани гоҳо кулгили, гоҳо қалтис томонга буриб юбараётгандай бўларди. Гоҳ у ер, гоҳ бу орда ғалати ҳодисалар содир бўлиб турганидан Давлатга ғалва қилгани ёки гап талашгани баҳона топилиб қоларди. Энг муҳими, Давлат уста одамга ўзини кўрсатиб қолишга яхши фурсат келаётганини бошқалардан кўра яхшироқ фаҳмларди. Бу дарҳақиқат шундай эди, Давлат ҳам бу фурсатдан ўз билгича фойдаланарди.

Давлат доим ҳовлисида қудуғи борлиги билан керилиб юрарди. Бунақа қудуқ ҳамманинг ҳам уйида бўлмаганидан олисдаги жематларнинг аёллари лойқа дарёдан сув ташишга қийналишарди. Давлат Астемир Баташевнинг уйига одамлар серқатнов бўлиб қолганидан, куйиб-пишиб юрганидан қўни-қўшниларига қудуғидан сув олишга рухсат берганди.

Аёллар Давлатнинг ҳеч ким кутмаган бу ҳимматида ҳайратда қолишиб, унинг дуои жонини қилиб юришганларида бу найрангбоз янги хунар чиқариб қолди. У қудуқдан сув олинадиган кунларни белгилаб қўйди. Бошқа кунлари эса, уйига ҳеч кимни йўлатмас, ҳовлида қопоғоп-ити бор эди. «Қудуқ кунлари»да Давлат эшигининг тепасига қизил латта илиб қўярди. Шунинг учун ҳам бугун «қудуқ куни»ми ё эмаслиги эрталабнинг ўзидаёқ бутун жематга маълум бўларди.

Давлатнинг ҳовлисида ташқарида кекса нок дарахти бор эди. Йўғонлиги бир печа қулоч келадиган бу дарахтнинг танаси ёрилиб, шохлари жуда тарвақайлаб кетганди. Бу кекса нокни овулдагилар кабардин афсонавий қаҳрамонларининг баҳодирлигига қиёс қилиб, нартдарахт дейишарди. Кузда унинг тагига ёввойи мевалари тўкилар, сигирни уйдан барвақт ҳайдаб чиққан болалар бу нокларни маза қилиб ейишарди. Бироқ нартда-

рахт бусиз ҳам кузда, ёзда ва баҳорда болалар гужғон ўйнайдиган жой эди.

Болалар дарахт тагида кўпинча «чигу» ўйнашарди. Бу ўйин қандай пайдо бўлганини болалардан бирортаси ҳам айтиб беролмасди. Шунинг учун ҳам унинг қандай пайдо бўлганлигини тахмин қилишдан ўзга чора йўқ эди. «Чигу» кабардинча какку деган маънони билдиради. Какку бўлса, ўзининг номини айтиб, сайрагани сайраган. Давлат жангари одам бўлганидан хонадондагилар ҳам ундан қолишмасди. Уларга «чигу» деган лақаб ота-боболаридан қолганди. Улар ҳам мақтанишни, «мен-мен» ёки «биз-чи, биз» деб гапиришни оламдаги барча нарсалардан хуш кўрардилар. Абхазлар меҳмонга келган пайтдан бери «нафси ўлик» Баташевларнинг лақаби ҳам «чигу» эди. Одамлар Давлатнинг хонадондагилардан бирортасининг жиғига тегмоқчи бўлишса, албатта бу лақабни ишга солишарди. Давлат қизиққон бўлганидан бу лақабни эшитганида кўп марта ханжарига, ё бўлмаса, четанинги ёғочига, папшахага ва чопқига ёпишганди. Буларнинг бари болалар Давлатнинг жиғига тегадиган бундай ўйин чиқарганларига сабабчи бўлган бўлса ажаб эмас.

Болалар шўхликлари учун пайд еб қолишларини хаёлларига ҳам келтирмай, дарахт тагида гужғон ўйнашар, Темботнинг буйруғи билан дарахт шохларига чиқиншарди. Ҳаммадан кичкина бўлган Лю ҳам бошқаларни довураклиги билан ҳайратда қолдиришга тиришарди. У ҳанузгача Тембот сайинда арқондан чиқиб Саримага совга олиб тушганини эслар, шунинг учун ўзини ҳам ёмон йигитмаслигини кўрсатиб қўйиш учун фурсат изларди. У ҳозир покнинг катта шохига худди маймундай тез ва илдам чиқиб, чайқалиб турарди. Пастдаги болалар эса, бараварига: «Чигу!.. Чигу!..» деб қийқаришарди.

Янги, қизиқ ўйиннинг турган битгани шу эди.

Пастдаги болалар бутун округ эшитадиган қилиб «чи» дейишса, дарахтдагилар «гу» деб унга қўшилишар, натижада «Чи-гу!» «Чи-гу!» деган овоз ҳамма ёқни тутиб кетардики, асти қўяверасиз!

Болаларнинг кайфияти, типик ва иссиқ кун, нарт-дарахтнинг ўзи ҳам болаларнинг яйрашига ёрдам бераётгандай эди. Бироқ бу сиртдан шундай эди.

— Давлат!— болалардан бири ўтакаси ёрилгудай бўлиб бақириб юборди.

Узуи калтак кўтарган Давлат лапанлаганича келарди.

Болалар дарахтдан бамисоли ноқлардай тўкилишди. Лю эса ҳаммадан баландга чиқиб олганидан, сакраб ту-

шолмади. Бу ўринда ханжарнинг иккинчи дами бўлган Темботга қойил қолиш керак. У укасини ташлаб кетмади. Шохларга илдам ёпишиб, укасининг ёнига чиқа бошлади.

— Ҳозир таъзирларингни бераман! — Давлат пастда калтагини ўқталиб бақирарди. — Ошанг ҳам, олло қувгинди отанг ҳам озодликни тарғиб қилаётувди чоғи... Мен ҳозир сенларга озодлик қанақалигини кўрсатиб қўяман... Буни мен, Давлат айтяпман...

Люнокнинг шабадада титраётган кичкина ва ялтироқ япроқлари орасидан пастки шохдан ўзига томон ўрмалаётган акасининг ташвишли чеҳрасини, пастда эса, дарғазаб Давлатни кўриб турарди. Бу одам ўзининг оп-помусини поймол қилиб, жингига тегаётган шаккоқларнинг аямасдан таъзирини беражагига шак-шубҳа йўқ эди! Тўғриси айтганда, Люнинг юраги орқасига тортиб кетди. Нима қилади энди?

Люнинг кўзига зумда ёруғ жаҳон қоронғи бўлди қўйди. Ҳозиргина яшнаб турган нарсалар энди бутушлай ўзгариб кетгандай эди!

Давлат узун калтаги билан бир туширганди, Темботнинг тагидаги шохга тегди. Бу пайтда Давлатнинг иккита ўғли ҳам югуриб келди.

— Мен сенларга озодлик нималигини кўрсатиб қўяман, Астемирнинг итваччалари! Ойларнинг бугун ўликларинг устида йиғлайди! — Давлат нок атрофида айланиб, таёғи билан шумларни туширмоқчи бўларкан, шундай деб бақирарди.

Ҳаётда мадад кўпинча сўнги дақиқада, ўшанда ҳам сира кутмаган томонингдан келиб қолади.

Шу лаҳзада отларнинг дунур-дупури эшитилди. Кўчалар бўйлаб ўрлаган тўзон тобора яқинлаб келарди. Мана, ниҳоят отлиқлар ҳам кўринди. Ҳаммадан олдинда, яна ким денг — Элдор от қўйиб келяпти. Бошқа отлиқлар қатори Элдорнинг ҳам елкасига қизил лепта қадаб қўйилган, қалноғи орқароқда, юзи эса ёнарди.

Отлиқлар худди тўйдагидек миллиқларини ўйнатиб, осмонга ўқ уза бошладилар.

Отлиқларнинг бўғиқ ҳайқириқлари, тасир-тусир чиқаётган ўқ овозлари, кучукларнинг вовиллаши тинмасди. Товуқ ва ғозлар қанотларини ёзиб, йўлдан араг қочиш қолишарди. Давлат ҳам буларни кўриб, ўзининг четанига ташланди.

Кўпириб кетган отлар нок ёнидан ўтиб кетишди. Улар кўтарган чапг босилмасиданоқ, учта зўр отли тачанка кў-

ринди. Уни бир шўх йигит ҳайдаб келарди. Тачанканинг ёнидаги фахрий соқчилар қизил байроқ ушлаган кишини кўриқлаб желишарди.

Тембот билан Лю азбаройи ҳайратда қолганларидан аравакашнинг орқасида байроқ ушлаб ўтирган кишини, Степан Ильични араг кўриб қолишди, тўғрироғи, унинг катта шапкасидан танишди... Тачанканинг ёнида Астемир ёларди. Болалар уни ҳаммадан олдин кўришганди.

Шу лаҳзада нима учундир Лю Элдор билан бирга шаҳарга борган бахтли кушини ва у ерда ҳарбий парадни кўрганни эслади.

Астемир билан бошларига қалноқ кийган ва черкескаларига қизил лента тақилган бошқа отлиқлар кўриқлаб желишаётган ва ҳилпировчи қизил байроққа «Бутун ҳокимият Советларга!» деган шиор ёзилганди. Бунга албатта Темботнинг ҳам, Люнинг ҳам ҳали ақллари етмасди.

Тачанка уйига етганида Астемир осмонга ўқ узди.

Лю билан Тембот буларнинг барини яққол кўриб туришарди.

— Дадам милтиқни биз учун отяпти!— деди Темботнинг бунга ақли етиб.— Бизни эшитсин деб отяпти! Тезроқ сакра!

Болалар овулдагиларнинг доимий йиғини бўладиган жойга, идоранинг олдидаги ўтлоққа чоққиллаб кетишди. Отлиқлар билан тачанка ўша томонга кетар, ҳовлиларидан югуриб чиққан овул одамлари ҳам Ерулнинг чақиришини кутмай ўтлоққа шошилишарди.

Кўм-кўк ўтлоқ гавжум ва наъъали эди. Отлиқлар кўнириб кетган отларини совутишарди. Астемир, Элдор ва Степан Ильич қизил байроқли тачанкада тик туришаркан, дам у, дам бу томонга бош иргаб, ҳамқишлоқлари билан сўраша бошладилар.

— Халойиқ!— хитоб қилди Астемир.— Меҳнаткашлар съезди Совет ҳокимиятини эълон қилди. Биз шу хабарни олиб келдик. Совет ҳокимиятига ура!

Кабардинлар ҳаммалари ҳам «ура»нинг маъносини билмаганларидан у тўйларда айтиладиган «Оредада» қўшиғидай оломон тепасида янгради.

— «Оре!»— одамлар шундай дейишлари билан кучайиб, олис-олисларга ҳам кетарди. «— Оре-да-да»... «Оре-да-да»...

Элдор «ура» янада кучайсин дегандек қўлини баландроқ кўтарар ё бўлмаса яна ўқ узиш пайдан бўларди.

— «Оре-оре...» — болалар ҳам катталарга қўшилиб бақришарди.

— Биз ҳам қизил лента тақиб олсак бўларди, — деб қўйди Тембот жиддий оҳангда. — Шунда улар бизнинг бирга эканлигини билишади.

— Улар ким? — сўради Лю.

— «Улар ким?» дейсанми? Уларнинг большевиклар эканини билмайсанми?

— Энг катта большевик ким?

— Степан Ильич.

— Нега бўлмаса, дадам билан Элдордан бўйи наст. Давлат нимага ҳамма большевиклар осилади, деб бақирди?

— Сен ҳеч нимани тушунмайсан. Энди уларни осинмайди! Қани гинг деб кўришсин-чи! Отамнинг газирдаги ўқларни кўраянсанми. Қиличига бир қарагин-чи.

Дарҳақиқат, Астемирнинг кенг кўкрагида ўқ жойланган қўш газир кўринарди. Елкасидаги тасмасига қора қўшнинг бошига ўхшаган дастали казакча қилич осилганди... Лю жуда кўп марта ана шунақа қилични қўлига бир ушлаб кўришни орзу қилганди! Энди эса, ўтлоқдаги барча нарсалар унга Атажук боғи олдидаги кавалерия эскадронларини эслатарди.

Люнинг ёнида Муса, Батоко ва Бот темирчи туришибди.

— «Оре!» — деб қичқиршарди оломондагиларнинг бари.

Муса билан Батоко ҳам шундай деб қичқиршаётган бўлса-да, Лю билан Тембот уларнинг ўлганларининг кунидан шундай қилишаётганини сезиб туришарди.

— Сизлар нега «ура» деяпсизлар? — деди Бот шундан кейин уларга. — Сизлар «ура» эмас, «қунимиз битди-я» деб бақиршларнинг керак. Совет ҳокимияти сизларнинг «ура»нгизни қабул қилмайди.

— Хоҳласам, қабул қилади. Мен ҳаммага керакман, — деди Муса хафа бўлиб.

— Йўқ, сен фақат Гумарга кераксан. Сен қўл бола ароқ билан зифат қилган одамларингга кераксан. Қўйларингни кимларга сўйиб едиргансан? Бурка, эгаларингни кимларга топширгансан?.. Қизиллар келувди энди «ура» деб бақираялсанми?.. Бу ишинг кетмайди, Муса. Кимнинг аравасида бўлсанг, ўшанинг ялласини айтавер.

— Нима, энди менинг ялла айтадиган вақтим келди, демоқчимисан?

— Олло шоҳид, вақтим келди. Сенинг эса, хизматчиларингни бўшатиб, ҳақини берадиган вақтинг келди. Нонини қанақа туя қилиб берганинг ҳали Элдорнинг эсидан чиққани йўқ.

— Ҳа,— деди кимдир гапга араллашиб,— илгари асал чой ичиб, лаҳм гўшт еганлар энди заҳар-заккум ютишадди... Эҳ, Муса, оқларга бўлган умидинг чинпақка чиқди... Совет ҳокимиятидан раҳм-шафқат сўрайвер!

— Қимдан, Элдордан раҳм-шафқат сўрайманми?

— Бўлмаса-чи? Элдордан сўрайсан. Энди у бизнинг каттамиз бўлади.

— Ҳе! Нима, Элдор оқсоқол бўларканми?

— Нега оқсоқол бўларкан? Энди оқсоқол эмас, ранс бўлади.

— Бу стол ёнидаги косагулдай гапми?

— Эҳтимол, шундайдир. Олло ҳаммани бир стол ёнига ўтқазиб қўйди-ю.

— Сени қара-ю, бунақа зиёфатга кўп пул керак.

— Ялли зиёфатга пул топилади.

— Сенда топиладими?

— Йўқ, менда топилмайди. Рус уста Истепаининг гапини эшитаянсанми? Истепаин гапираяпти, гапираяпти!— Бот тачанка томонга қараб қичқириб қўйди. Астемир гапини тугатганидан тачанкада энди Степан Ильич нутқ сўзларди.— У ким кимга қариндошлигини ва кимлар кимларга ер бераётганлигини гапираяпти.— Бот темирчи русчани жуда ғалати қилиб гаширарди.

— Ўртоқлар!— Степан Ильич халойиққа мурожаат қилди.— Ўртоқлар! Бугун бизнинг кўчамизда катга байрам! Бу ғал биз савол-жавоб қилиш учун эмас, росмана иш учун тўпландик. Яқин орада князларнинг ерлари қора халққа фойдаланишга берилади, аввало ери камлар ва ерсизлар оладилар. Ленин ишни шундай ҳал қилипти.— Степан Ильич тачанканинг устидаги олисдаги ҳайдалган ерларга нигоҳ ташлади-да, уларни қўли билан кўрсатиб хулоса қилди:— Биз мана шу ҳайдовни поёнига янгича қилиб етказамиз...

— Ленинга ура!— деб қичқирди Астемир.

Ўтлоқдагиларнинг русча «ура»си яна олис-олисларга таралиб, кабардинлар тўйидаги ашуладек чўзиқ эшитиларди.

Муса билан Батоко Ботнинг ҳалиги гапидап кейин бошқаларга қўшилиб «ура» дейишларини ҳам, демасликларини ҳам билмай бир-бирларига бақрайганларича турларди.

— Валлаҳи, Муса,— деди Батоко секингина.— Яхши-си, Пятигорскдаги савдогарлардай иш тутайлик. Уларнинг бисотларида большевикларга — қизил, шариятчиларга — яшил, оқ казаклар учун олдинги подшо байроғи бор. Ким келса, ўзига тегишли байроқни кўтариб чиқаверади.

Степан Ильич гапида давом этди.

— Совет ҳокимияти халқларга ажойиб туҳфа қилипти. Бу биринчи туҳфа холос... Кейингилари ўзимизга боғлиқ... Ишласанг — гўшт ейсан, бекор юрсанг — қон ютасан, деган мақол эсларингдами?

— Тўппа-тўғри! Оббо, Истефан-е!— Бот хурсанд бўлиб кетганди.— Ўрис бўлсаям кабардинча мақолларни билади-я.

— Одам бемалол нафас олиб, ишлаши учун нима керак?— деб сўради Степан Ильич. Кейин, бунга ўзи жавоб берди.— Тинчлик керак! Ленин шунинг учун ҳам тинчлик ҳақида декрет чиқарди. Халққа урушнинг кераги йўқ...

— Тўғри!— Элдор бу сафар овози борича ҳайқирди.— Урушга қаршимиз, ура!

— «Оре-оре... Оре-да-да!»— бошқалар ҳам унга қўшилишди.

Муса қўлидаги хизматчиси Элдорнинг жуда катта ва обрўли бўлиб кетганини кўриб, ичини ит таталай бошлади.

— Бу декретларнинг ҳақини қандай тўламоқчисизлар? Буни ким тўлайди?

— Тўғри!— Давлатнинг овози эшитилди.— Бу декрет қанча туради? Балки бунга пулларинг етмас?

— Декретнинг ҳақини тўлаб қўйганмиз,— Элдор бунга чапдастлик билан жавоб берди.— Тўла-тўкис ҳақидан узилганмиз.

— Нима билан узгансизлар?

— Қон ва теримиз, оталаримизнинг меҳнати билан узганмиз!

— Валлаҳи, Элдор дуруст гапиряпти!

— Муса тўлашга нарсам етмайди, деб кўрқяпти. Буниси ҳам тўғри. Бошқалар-ку, майли-я, лекин Мусанинг қарзи анчагина.— Буни агар Мусадан бир гандан қолса қулоғини кесадиган Масхуд гапирганди.

Баляцо бува ҳам гап қистиришга уриниб;

— Агар кабардин «аҳа» деса борми...— деб қўйди.

Лекин Муса унинг гапини бўлиб, яна Элдорга ёпиша кетди:

— Йўқ, сен бунинг ҳақиқи ўз теринг билан тўлаганинги йўқ, танбал. Бунга бадарғага учраган отангини сариқ чақаси ҳам кетмаган! Мен-ку буни биламан-а! Сен бунинг ҳақиқа бировларнинг ерини, ота-боболаримизнинг ерини бермоқчисан. Бунинг учун сенга қайси мусулмон раҳмат айтади? Бунга ким йўл қўяди?

— Йўл қўймайдиган сенми?— Элдор Мусанинг кўзига тик қаради.

— Мен эмас, халқ.

— Сен халқ помидан гапирмай қўя қол! Сен билан Гумарни халқ эмас, Берд Шарданов ўз ўрнига қолдириб кетган. Берд номидан гапиравер,— деди Астемир гапга аралашиб.

Муса нима жавоб қилишни билмай қолгандан Бот кулиб юборди:

— Худо ҳақи, Муса, князь Берд Шардановга етай деб қолибсан.

— Валлаҳи!— Давлат харс-харс қилиб йўгон ва калта оёқларини бир-бир босиб олдинга юрди.— Бизнинг ҳам у-буга ақлимиз етади, эл қатори гапиришга ҳаққимиз бор.

У атрофига аланглади. Тембот билан Лю эҳтиёткорлик қилиб, одамларнинг орқаларига беркиндилар.

— Гапир,— Астемир Давлатга таклиф қилди.— Истасанг, тачанкага чиқ.

Отлар туриб қолганларидан тачанка минбарни у ёқдап бу ёққа тортишарди. Элдор эса тачанкада ҳилчлловчи қизил байроқни ушлаб турар, бу байроқ тиниқ ва феруза кўк қучоғида кўзга янада қип-қизил ва тиниқ туюларди.

ЕНГИН

— У нимани гапирарди?— деди Масхуд бақириб.— Халойиққа курсидай орқасини кўрсатишидан гапирадими?

Енгил кулги бўлди, Астемир эса, бу йнгиш ўша солдатлар айтган митинглигини, маънили гап қўшишни истаган ҳар бир одам чиқиб гапирга олишини яна такрорлади.

— Ҳа, маънили гапимни қўшмоқчиман,— деди Давлат унинг гапини такаббурлик билан тасдиқлаб.— Мен бир парсани айтмоқчиман. Янги ҳоқимият ер беради. Шу бугундан бошлаб ҳамманинг ҳамма нарсага ҳаққи борга ўхшаяпти. Билганингни қилавер, тилиннга келганини гапиравер, удалаганингда олавер. Айиқ ўрмонга боради,

чунки бутун ўрмон уники, одам эса унда бемалол юролмайти. Бу ўрмон Шардановники, анови Атажукишники, наригиси — Клишбиевники... Нега бунақа? Мана энди оллоҳ большевикларнинг кўзини очувди улар устида ноки бўлса, ўша ўрмондаги ёки боғдаги каби бир чиқиб кўраман деб туришибди...

— У бизнинг нокимизни айтяпти,— деди Лю тахмин қилиб.

Бот темирчи эса кулиб юборди:

— Оббо, ҳунар кўрсатибсан-да! Сен, Тембот, устахонага келиб қарашидан кўра, нокка тез-тез чиқадиган бўлиб қолдинг ўзи.

Тембот уялинқираб, ўзича нималарнидир деди-да, ҳар аҳтимолга қарши Люни туртиб, оломоннинг ичкарироғига суқилди. Давлат эса гапида давом этарди:

— Ҳа. Ўша ердаги дарахт устида ҳар бирингиз иштонингизни ечиб, орқангизни кўрсатишингиз мумкин. Озодлик истаган одам шунақа бўлади, лекин сенга қўлини бигиз қилмайди. Ўйнаб-кулавер. Нокниям, ерниям ўмаравер.

— Ерни тортиб олиб, озодлик беришяпти,— деб бақирди Муса.

— Нима, сенингча парча еримиз ҳам бўлмасинми?— оломондагилар шовқин-сурон қилиша бошлади.

— Шунча вайсагани етар!— дейишарди одамлар.— Бошқа одам гапирсин! Астемир гапирсин!

Астемир отлар у ёқдан-бу ёққа суриб турган тачанкада чайқалиб кетиб, қалпоғини тўғрилаб қўйди-да, баланд овозда гап бошлади:

— Халойиқ! Бизга Давлат айтган ва у ўрмондаги айиқдан тилаб оладиган озодлик берилмаган... Бу гапни у тўғри айтди!

— Тўғри гап тўғри-да,— оломонда яна кулги учди: «Оббо, Астемир-е! Донмо битта қизик гап айтиб қўяди-да», Астемир ҳам уста ногикдай пайт пойлаб тургач, сўзини якунлаб қўя қолди:

— Тартибсизликнинг кераги йўқ. Ҳамма иллат одамларнинг турли тоифаларга бўлиб қўйилганида. Мана бу ерда Масхуд Қатқорин турибди. Нега бу одамнинг лақаб-би бунақа? Нега у ҳар куни анча-мунча мол сўйсаям, ичак-чавақдан бошқани кўрмайди-ю, бошқаларнинг қорнига лаҳм гўшт киради? Бизда ҳар куни ичак-чавақни кўрмайдиган одамлар ҳали ҳам кўп. Бунақа одамлар йўқ дейсизми?

— Бор бунақалар! — деб жавоб берди унга Элдор.

— Мени оллоҳ кечирсину, Давлатнинг қорин қўйганини бир кўринглар! Жағи тинмайди-я...

— Ҳа-ҳа-ҳа!— деб кулишди одамлар бу ҳазилдан завқланиб.

— Дадамнинг гапи Давлатга алам қилса нима бўлади?— отасининг кейинги сўзларини эшитганда Люннинг катта ва қоп-қора кўзлари чақнаб кетган бўлса ҳам Темботдан шундай деб сўради.

— Йўқ, ҳеч нима бўлмайди!— Тембот укасини тинчитди.— Дадамнинг ўқлари кўплигини кўр, яхшилаб қарагин.

— Балки отар?

Бироқ болалар милтиқдан ўқни ким, нимага ва кимга отишини ўзларича муҳокама қилишолмади. Чунки чиндан ҳам ўқ овозлари эшитила бошлаганди.

Шардановнинг қўрғони томонидан отларининг бўйниларига эгилганларича бир неча киши елиб келишарди. Бунинг устига улар тинмай милтиқ отишарди. Улардан наридаги офтоб ёритиб турган ва Шарданов қўрғонининг черепицали томи аранг кўринаётган жойдан осмонга қуюқ тутун кўтариларди. Тутун офтоб чарақлаб турганидан уфқ ортидан бостириб келаётган булутга ўхшарди. Шунинг учун ҳам бунга шу чоққача ҳеч ким эътибор бермаганди. Энди бўлса оломондагилар:

— Енғин! Шардановларнинг қўрғони ёняпти!— деб бақиривша бошлашди.

Улар адашишмаганди.

Учта нотаниш киши яқинроқ келганларидан кейин отларининг жиловларини шартта тортишди.

— Жирасланнинг одамлари!— оломондагилар саросимада шивир-шивир қила бошладилар.

— Ялангоёқлар!— дейишди отлиқлар. Оломондагилар от ўғриси — князнинг доимий шериклари бўлган одамларни танишди.

— Қўрғонга югуринглар! Молларни бўлиб олинглар! Революция!

— Мана бу совға бўлди!— деб қичқирди кимдир ҳаяжон билан.

Бошқа бир маънилироқ одам бу гапдан шубҳаланди:

— Совғани ким беряпти? Жираслан-ку!

— Ким бераётганлигини қўявер. Оллоҳ беряпти. Югуринглар, ўтда нобуд бўлиб кетмасин. Нўхта олишни ҳам унутманглар,— дейишарди от ўғрилари овул одамларини гиж-гижлаб.

— Валлаҳи,— деди Астемир Степан Ильичга қараб.— Валлаҳи! Жираслан вақтдан фойдаланиб қолибди.

Шардановнинг энг яхши отларига пўхта уриб олибди-ку.

— Биз ҳам фурсатни қўлдан бой бермаслигимиз керак,— деб жавоб берди Степан Ильич.— Буларни тўхта-тиш керак... Қани, Астемир, командангни бер!..

— Отларга! — Астемир овозининг борича команда берди.

Агар оломонда қизиққон ва текис ўлжа пайида юрган одамлар бўлмаганда, от ўгриси князнинг бу қалтис ва шум вияти рўёбга чиқмаган бўларди. Бундай одамларнинг биринчиси Давлат бўлганлиги ҳам ажабланарли эмасди. У томоғи йиртилгудай бақирди:

— Одамлар! Мен, Давлат, сизларни Шардановнинг уйига меҳмонга таклиф қиламан. Мени аллақачонлар у ерга чақирिशганди, шунинг учун сизларни таклиф қил-яман... Кетимдан юринглар!

Астемирнинг отлиқлари унинг буйруғини бажариб, оломонни тўхтатишга уришарди.

Тачанкадан Астемирнинг овози эшитила бошлади:

— Тўхтанглар! Шардановнинг ери билан мол-мулки революцион қонун бўйича тақсимланади. Ҳеч қандай талончилик ва бебошлик бўлмасин! Яна битта одамнинг тўққизта, тўққизта одамнинг биттадан иўстинли бўлиб қолишини истайсизларми! Ўша эртақни бир эсланглар...

— Отқоровул Астемирнинг ганига қулоқ солманглар!— дерди Давлат шовқин қилиб.— Унинг маҳмадана-гарчиликларини кўп эшитганмиз! Менинг кетимдан олға! Мен доим камбағаллар билан бир пиёладан сув ичганман.

— Сен сувни ўзинг ичиб, пиёлани қуруқ қайтариб бермоқчисан!— деб қичқирди Астемир унга.

— Шардановнинг отхонасидаги отларини олинглар, эгаси йўқ буюмлардан қуруқ қолманглар!— дейишарди Жирасланнинг одамлари аҳолини қизиқтириб.

Энди авжга минган оломонни тўхтата оладиган куч йўқ эди.

Қизил лентали отлиқлар ўлжа пайидаги оломонни қайтарамиз деб бекорга овора бўлишарди. Эркаклар бир-бирларини итаришиб-туртишиб, тўғри кўриш томон боришар, биров четанлардан ошар, биров девордаги тешикдан ўтар, биров дарё ва ҳайдалган ердап борарди. Ўсмирлар катталар билан ёнма-ён чопишарди. Қичкина болалар йиғлашар, хотин-халаж чувиллар, кимдир оломонда эзилган, оталар эса ўғилларига баланд овозда буюришарди:

— Юсуф, уйга чоп, нўхта олиб кел!
— Нўхтани нима қиласан? Арқон олиб кел!
— Гапни камайтир, тезроқ бўл!
— Қайт! Орқангга қайт! Орқангга қайт деяпман!— Ас-темирнинг отлиқлари шундай деб бақирсалар ҳам ҳаракатлари беҳуда кетарди.

Лю олдинига отасини кўриб турди. Унинг қизил лента чатилган сур қалпоғи бошқа қалпоқлар ва кигиз шляпалар орасида липиллаб турди. Бироқ Лю билан Тембот тезда оталарини, Элдорни, Степан Ильични ва ҳатто қизил байроқли тачанкани ҳам кўздан йўқотиб қўйишди.

Князь мулкидан ўлжа олиш талабгорлари даштда югуриб боришар, ҳайдалган ер ортидаги текисликда эса, офтоб алаңгалатган тутуқ кўкка буралиб-буралиб чиқарди.

Ховлилардан кучукларнинг вовиллаши, хотин-халажнинг йиғи-сигиси эшитиларди. Кеч кирганидан ёнғиннинг алаңгаси тобора аниқроқ кўрина бошлади.

Овул чеккасидаги эмизиклик болаларини бағриларига босиб, тўдалашиб турган хотин-халаж орасида фақат биттагина эркак бўлиб, у ҳам Баляцо бува эди. У қовоғини солганича бош чайқарди. Хасталигидан мажолсизланиб қолган Диса ҳам князь қўрғонига ўт тушганини эшитиб, ташқарига чиққанди.

— Сарима!— Диса қизни чақирди.— Қайдасан? Вой, оллоҳ! Шунча тортган азобларим етмасмиди? Бирор марта ишим юришмасая. Дарё тошганида каравот оқизиб келгани эсингда бўлса керак, Баляцо... Ўша каравотда жон берадиганга ўхшайман... Манави ёнғин туфайли одамлар бошпаналик бўладилар, шоҳи-инакларни ҳам қўлга киритадилар. Фақат мен бечорагина бахти қораман... Қизим шунақа бўлгандан кейин, қаёқдан ҳам бахт мешга боқсин? У яна бақироқ жиянингни қидириб кетгандир! Сарима, Сарима, қайдасан? Вой, вой, оллоҳ...

— Бировнинг молидан одамлар ҳам, сен ҳам бахтли бўлолмайсан, Диса,— Баляцо бува жиддий оғоҳлантирди.— Буларнинг бари яхши кунларда бошланмади! Баднафс одамларга ҳавас қилмай қўя қол, Диса. Бу бемаъни одамлар бир кори бад чиқаришади.

— Қаранглар!— бир хотин бақириб юборди.— Оту қўйларни ҳайдаб келишяпти.

От ўғрилар томонидан усталик билан уюштирилган бу талончилик ярим кечагача тинмади. Улар бу билан Шардаповнинг отларини ўмариб кетганларини яширмақчи бўлган эдилар.

Ёнғин узун қилиб солинган ва оқланган отхоналару,

князь истиқомат қилувчи ва унга ёядош хоналарга ҳам ёйилган, унинг гувиллаб чарсиллаши тинимсиз эшитиларди. Ўтда қолган князь кўрасининг дам у ер, дам бу ерида ғалва кўтарилиб қоларди.

Энди одамларни бу ишдан ҳеч нима билан тўхтатиб бўлмасди. Ўт олган кўрада фақат баднафсларнинг авлодлари эмас, балки босай-босай деб турган уйларда яқинроқ овуллардан келишган одамлар ўлжа пайида томоқлари йиртилгудай бўлиб бақириб-чақиривар, тутундай бўғилинар, жонлари ҳам кўзларига кўринмасди.

Отлар кишнаб, сигирлар ва қўйлар маърашарди. Фақат кучукларгина думларини қисиб қолишганди. Князь кўрғонидаги хизматчи ҳам ўтақаси ёрилиб, жуфтакни ростлаб қолибди. Жирасланинг хотини бўлган княгиня кетганидан кейин князь хонадонидakilар ҳам ғойиб бўлишди. Улар кўрғонга босқин бўлажакдан хабар топган бўлсалар керак. Ҳар томондан югуришиб келган одамлар нуймаган нарсаларни талон-тарож қила бошладилар. Астемир билан Степан Ильич бу талончиликни тўхтатишга қўлларидан келганча уриниб кўришди, бироқ одамларнинг иштаҳаси бундан баланд келди.

Элдорнинг боши қотган, хаёл ҳар томонга олиб қочарди. У Астемирнинг буйруғига қўшилмаганди. Унинг князь билан қиладиган ҳисоб-китоби Давлатникидан бошқачароқ ва узрлироқ бўлганидан ҳозир ўчини олиб қолишни истаётгандай кўринарди.

— Одамларни нега шаштидан қайтаряпсан, Астемир? Қўйвер, тезроқ бориб, ўзларига керакли нарсаларини олишаверишсин,— деб бақирарди у баттар қизишиб.

Оломон қайнар, ҳамма ҳаракатда эди...

Бу жуда оғир кун бўлди!

— «Нега шаштидан қайтаряпсан?» деганинг нимаси?— сўради Астемир Элдордан ҳайрон бўлиб.— Талончилик революцияга доғ туширсинми? Сенга нима бўлди? Элдор, қандай мақсаднинг бор?

Элдор ўлгудай ёмон кўрадиган Шарданов кўрғонининг кулини кўкка созуришда қатнашиб қолиш учун ҳамма нарсага тайёр эди. У азбаройи сабрсизланганидан қалт-қалт титрарди...

Шардановнинг кўрғони эса остин-устин бўлиб кетганди...

Шарданов кўрасида қолган охириги сигирни иккита одам талаша бошлади.

— Қўйвор!— деб бақирарди биттаси.— Бўлмаса, юлдузинг ўчади!

— Узинг қўйвор, чиранчиқ ўрдак! Бўлмаса юлдуз-
ниям, қуёшням кўролмай қоласан!— иккинчиси ҳам
бўш келмасди.— Бу одам бизнинг эски танишимиз Мас-
худ Қатқорин эди.

Жанжалкашларнинг биттаси сигирнинг ўнг шохидан,
иккинчиси чап шохидан ушлаб олишган, жонивор эса
бўйинни эгиб турарди.

Бот темирчининг овози эса ҳаммасидан ҳам қаттиқ-
роқ чиқарди.

Темирчи қўрадаги нарсаларга қиё ҳам боқмасди. У
фақат бақиргани бақирганди.

Масхуд бу пайтда сигирнинг шохидан бойлаб олиш
учун белбоғини ечувди сигир бўш қолганини сезиб, ол-
дин бир жанжалкашни, кейин иккинчисини сузиб қочиб
қолди...

Талон-торож авжида бўлса ҳам баъзилар қизиқчилик-
ларини қўйишмасди. Исҳоқ чол қўлида улоқча кўтариб
келаркан:

— Ким нима ютиб, ким нима ютқизаётганини олло-
нинг ўзи ҳам билмайди...— деди.

Чол кабардинлар орасида машҳур латифадаги қизиқ
гапни айтаётганди. Латифада айтилишича, иккита қўш-
ни бўлиб, уларнинг бири бой, бири камбағал экан. Бой
камбағал қўшнисининг ҳўкизини ўғирлаб, сўйиб олибди.
Камбағал буни билиб қолиб, қўшнисидан ўчини олиш
учун унинг ҳўкизини ўғирлаб кетибди. У ҳўкизни сўяёт-
ганда хурсанд бўлиб, ким нима ютиб, нимани ютқизаёт-
ганини оллонинг ўзи ҳам билмайди, деган экан.

Шардановлар бир замонларда Исҳоқ чолнинг сигири-
ни тортиб олишган, ҳамма гап шунда эди.

— Сен, Исҳоқ, улоқчани олиб тўғри иш қилибсан,—
деди темирчи овозини дўриллатиб.— Бунини энди тезроқ
олиб кет... Сен, Масхуд, нега бировнинг сигирини тала-
шяпсан?

Бот темирчи бу ерга одамларга хайрихоҳлиги ва ни-
ма бўларкин, деб қизиққанидан етиб келганди. Энди бўл-
са елиб-югуриб Астемир билан Степан Ильичга талончи-
ликни тўхтатишда қарашарди.

Астемирнинг навқирон дўсти Элдор ҳам ҳеч нарсага
ташланмасди. Бироқ Ботнинг бу ерда бўлаётган ишлар-
нинг охири нима билан тугаркин, деб турганлиги назарда
тутилса, Элдорнинг кўриниши бир нарсани қўлга кирит-
моқчидай хунук эди.

— Астемир!— Элдор ҳаяжонда шундай дея қичқир-
ди-ю, бироқ унга кўзи тушгандан кейин тек қолди.

Астемирининг лаблари аячли бурушди.

— Сени бундай аҳволда кўриб, ерга кириб кетай даяпман!— деди Астемир тилга кириб.— Бор, Степан Ильични отига миндириб; Пягигореккача кузатиб қўй. Степан Ильич бизнинг шарманда овулимизга қайтишни истамаяпти.

Шу пайтда ёшгина йигитчанинг:

— Мен олиб бориб қўяман. Жоним билан,— деган мулоимгина овози эшитилди. Йигитчанинг овози бу шовқин-суронда жуда бошқача чиққанди. Астемир тева-рагига алаңлади. Буни Темботнинг ўртоғи Луто айтганди. Йигитчалар Элдор билан бирга ҳунар ўргангани Бот-нинг устахонасига бориб туришарди. Луто ҳам Элдорга ўхшаган етимча бўлса ҳам мўмин-қобиллиги, кўримсиз-лиги, ювошлиги, киришимлиги Элдорга сира ўхшамас, бировга ёрдам қилишга ва кўнглини олишга доимо тайёр эди. Бироқ унинг Степан Ильични кузатиб боришига йўл беришмади. Бироқ Луто бунинг бошқа йўлини топди. Князнинг отини қўлга киритган учарлардан бири ундан ўлжасини уйига олиб боришни илтимос қилиб қолди. Афтидан, у яна бирор нарсалик бўлиш пайдан эди. Луто ўзига бундай яхши отни ишониб топширилганидан суяниб кетиб жон деб рози бўлди, бироқ бунинг учун кейин роса таъзирини ейишини хаёлига ҳам келтирма-ганди... Лекин буни кейинроқ гапирамиз...

Ёнги ўчди. Энди ёнадиган парса ҳам қолмаганди.

Одамлар бирин-бирин тарқала бошладилар. Улар-нинг баъзилари омадлари келганидан хурсанд бўлса-лар, баъзилари «омад келмаганидан» хафа эдилар. Асте-мирга ўхшаганларнинг эса, юрак-бағри изтиробда эди.

Астемир ҳам қўзғалди. У отлиқлари билан ўлжаҳўр-лар қўлидан қўп нарсани қутқариб қололмади. Шундай бўлса ҳам у-бу нарсалар омон қолганди. Булар бир неча қорамол ва от бўлиб, улар омонат қурилган қўрага қамаб қўйилганди. Астемир буларга иккита қоровул қўйди.

Астемир овулга пиёда қайтарди. Унинг оти ёнида яна битта от қадам ташларди. Бу Ботнинг оти бўлиб, темир-чи «қутқарилган» отлардан бирини миниб туришга Асте-мирдан рухсат олганди. Астемир йўлдан орқа томонда, кун ботишида кечки шафақ ўйнаган, ўнг томондаги қорли чўққилар олтин ранг тусга кирган, олдиндаги уфқ устида кечки юлдуз сўна бошлаган пайтларда уйига кўн марта қайтган бўлса ҳам ҳеч қачон бу галгидек дилгир қайтма-

ганди. Эрталаб шоду хуррамлик билан бошланган кун энди мунгли тугаганди!

— От яхши экан,— дерди Бот темирчи вақтинча бўлса ҳам ўзига теккан отдан кўнгли тўлиб.— Астемир, унинг енгил оёқ ташлашига қулоқ солгин.

Баташев ҳам Ботичнинг (Степан Ильич уни эркалаб шундай дерди) отининг оёқ ташлашига қулоқ соларкан, ичида: «Бу қандай бўлди ўзи? Сабаби нимадайкин? Бунинг айбдорлари кимкин, умуман, айбдорлари бормикин ўзи?» деб ўйларди. Бунда ҳаммадан ҳам оломонни қайтаролмаган Астемирнинг ўзи кўпроқ гуноҳкор эмасмикин?

Гира-шира қоронғиликда овул чеккасидаги уйни қуршаган дарахтлар кўришиб, димоққа қандайдир ҳид келиб урилди. Бу ёнғиннинг аччиқ ва кўзни ачиштирадиган тутини эмас, балки ўчоқдан чиқаётган бошқача тутун эди..

Отлиқлар кўчага кириб, Давлатнинг уйи олдидаги тарвақайлаган кекса покнинг ёнига етганларида дарахт нарасидан бир аёл киши чиқиб келди.

— Астемир, сенмисан?

— Бу ерда нима қилиб юрибсан, Думасара?

— Нимагадир кўнглимиз ҳалак... Оллога шукур, энди ўз уйингдасан... Пешанамга тинчлик ўрнига ташвиш битилганга ўхшайди, Астемир... Умримиз шундай ўтади чоғи...

— Болаларинг қаерда, Думасара?

— Болалар уйда,— Думасара оҳиста овозда шундай дея от кетидан йўлга тушди.

Мана уйга ҳам етиб келишди.

Астемир қалпоғини олиб, милтиғини бурчакка қўйдида, белидаги ханжарини еча бошлади.

ЯНА АСТЕМИРНИНГ УЙИДА

Гапирвладиган гаплар ҳам, қайтадан суриштириб сўраладиган нарсалар ҳам йўқ эмасди.

Астемир келганида уйда Степан Ильичдан бошқа одамлар ҳам бор эди.

Баляцо ва Еруль бувалар, баъзи қўшни чоллар ҳам ўтиришибди. Астемир билан Бот уларнинг суҳбати қизган пайтда кириб келгандилар.

— Яна бир марта саломатмисизлар!— деди Ботич Степан Ильичга салом бериб.— Бундан чиқди, сен Степан, кетмаган капсан-да. Ҳозир ашра¹ қиламиз.

¹ Ҳайитда қилинадиган жўхори ёки нўхат шўрва.

— Ассалому алайкум, Ботич,— деди Коломейцев унга жавобан жиддий овозда.

Баляцо бува эса бўшашиб:

— Шўрвага Шарданов қўйининг гўштини соламизми?— деб сўради.

— Нега Шардановнинг гўшти? Қора халқнинг ўзида қўй йўқ эканми? Оллога шукур, меҳмонимизга ўзимизнинг гўштимиз ҳам етади.

— Етмаётганини кўриб турибман.

— Ота хафа!— Степан Ильич стол ёнидан туриб, уй вгаси томон юрди.

— Ким хафа ўзи, Степан Ильич? Яхши бўлмадими?

— Чиройли бўлмади,— деди Ботич гапга қўшилиб.

Лю билан Тембот анча наридан отасининг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб туришарди. Астемир милтигини тиқ эткизиб бурчакка қўйганидан кейин, ака-ука унга яқин келишаркан, димоқларига гул этиб пўлат билан қайиш иси урилди. Улар отасининг милтиқ, қилич, ўқдон, елкасидан ўтказиб таққап камарини ва милтиқнинг рапги ҳам шундай сариқ ва ялтироқ бўлган тасмасини чурқ этмай томоша қилишарди. Болалар энди буларни яқиндан кўраётганларидан жуда ҳаяжонланишарди.

Катталар эса қуроолларини завқ билан сийпалаб, ўқлаш, ханжарни суғуриб кўриб, яна мис безакли қивларига солиб қўйиш ўрнига гап сотишдан бўшашмасди... Шардановнинг уйига ўт тушиб, мол-ҳоллари таланганда, Элдор тез-тез орзу қиладиган нарсалар рўёбга чиққандан кейин бунга ачиниш, тортишиб ўтиришнинг ҳожати бормикин? Агар зўравонлик қилинмаса, князнинг мол-дунёсини тортиб олиб бўлармиди?

Тембот билан Люддан бошқалар ҳам шундай фикрда эдилар.

Қизишиб кетган Баляцо бува ҳамон гапнинг тагига етолмай:

— Нима бўлади? Менинг нарсаларимни ҳам тортиб оласизларми?— дерди.

— Сенинг нарсаларинг кимга керак, бунча ваҳима қиласан?— деди Астемир ҳам ўз навбатида Баляцо бувага.— Думасара, яхшиси, хамирингни қоравер, мен ўчоққа ўт қалаб, гўштни майдалайман.

— Ўтти қалаб қўйибсанлар-ку. Ана, ҳалиям ёниб ётибди!— деди Еруль бува заҳарханда қилиб.

Мўйловдор Еруль бува чиндан ҳам олисдаги ёнғиннинг шуъласи кўриниб турган дераза томонга ишора қилди. Уйда ҳали олов ёқилмаганидан бу манзара ваҳимали

туюларди. Олисдаги ёнгиининг қизғиш шуъласи девор ва кишиларнинг башараларида ўйнади... Астемир ниҳоят қозон осилган ўчоқдаги похолни ёқа бошлади.

— Шундай чиройли уйни нега ёндиришди?— деди ҳалиям ўзини босолмаган Баляцо бува.

Думасара бунга ачингандай хўрсиниб қўйди.

— Оҳ, олло бу тўс-тўнолон учун бизни сираям кечирмайди!— деди Думасара элакни бир мақомда таниллатиб ун эларкан.— Оҳ, Астемир! Бизни жавобгар қилишади.

— Кимни жавобгар қилишади?— сўради Астемир жаҳли чиқиб.

— Большевикмисизлар ўзи, сизларни жавобгар қилишади-да,— дадил жавоб берди Думасара.— Айтгандай, сенга нима ташвиш, Астемир? Бунинг ташвиши фақат сенинг бошингдами? Сен ўз ҳолингча, биз, бола-чақанг ўз ҳолимизчамиз...

— Бўлди, бўлди, Думасара, большевиклигимнинг ёмон ери йўқ. Мен бу билан фахрланаман...

— Бу тентак хотин большевик нималигини тушунарманди?— Бот темирчи дўриллаб қўйди.

Думасара ҳам ўзича тўнгиларди:

— Қалланг... икки қўлинг, икки оёғинг бор, ўз ҳолингча дейётганим шу-да... Сен Астемир, буларингдан бошқа ҳам қўлу оёғинг, онанг ва хотининг борлигини унутиб қўйдинг...

Думасара ҳиқиллади, бироқ ўзини тезда қўлга олиб, жим қолди-да, Тембот билан Люга нўписа қилиб, ухланглар, деди.

Тембот билан Лю ҳайратда эдилар! Улар ҳиди ўзларига хуш ёқиб қолган битта кўрпага ўралганларича ухламай ётишар, ўчоқдаги оловнинг ёнишини, одамлар ва олисдаги ҳали ҳам ўчмаган ёнгиининг девордаги соясини томоша қилишарди.

Буларнинг бари юракни сиқса ҳам, ҳар қалай қизиқарли эди! Бунақа қизиқ кувлар онда-сонда бир келади-да ўзи! Тембот билан Люга энди катталарнинг гурунги ҳам тобора қизиқроқ туюларди. Астемир Баляцо бувага большевиклар кимлигини ва нима учун улар князь ва бойлар билан келишолмасликларини тушунтирар, бува эса сўриштиришини қўймасди.

— Шунақа нарсаларни сўраянсанки, буларга жавоб бериш учун уч-тўрт ой ўйлаш керак,— дерди Астемир бувага жавоб беришга аранг улгуриб.— Бир лаҳза сабр қил, ашрани қовлаб қўй.

Ашранинг ёқимли пси хонани тутиб кетганди.

— Нима, мен сендан бозорда жўжа неча сўм деб сўраяпманми?— қизил мўйлов Баляцо буванинг аччиги келди.— Йўқ, сен бирваракайига жавоб берма. Сизлар «большевиклар халқнинг ёнини олади» деганларинг-деган. Клишбиев билан Шарданов ҳам ўзлари тўғрисида гап кетса худди шундай дейишади. Бошқалар бўлса «коммунистлар — жаҳондаги ҳамма халқлар тарафдори, большевиклар — камбағаллар тарафдори, кадетлар эса — камбағали, бойи ва подшоси билан алоҳида халқ тарафдори, казаклар эса кадетлар тарафдори» дейишади... Йўқ, бунақада ҳеч нимани тушуниб бўлмайди, калланг худди ашрадай биқирлаб қайнаётганга ўхшайди!..

— Баляцо тўғри айтди,— дейишди чоллар кулишиб.

Астемирнинг эса бу соддадилларга гап уқтиришдан умиди йўқ эмасди.

— Елкамиздаги калла эмас; ашра биқирлаётган қозон, деган гапларингиз тўғри. Коммунистлар... большевиклар... Коммунистлар билан большевиклар, кабардинлар билан черкеслардай иккови бир нарса. Битта халқ.

— Бу халқ қаерда яшайди?

— У қанақа халқ ўзи?

— Большевиклар.

— Бошларинг говлаб кетгани рост экан! Бу халқ ҳамма ерда яшайди... Баляцо бува нимани сўраётганини эшитаяпсанми, Степан Ильич? Большевиклар деган халқ қаерда яшайди, деяпти?

— Унга айт, бу халқ ҳамма ерда яшайди... Большевикларнинг бошқача халқ эканлиги ҳам шундан. Улар Россияда ҳам, Кабардада ҳам, Абхазияда ҳам, Доғистонда ҳам, қора халқ орасида ҳам бор. Улар бойлар билан князлар орасидагина йўқ холос. Бўлиши мумкин ҳам эмас, нега деганда, мақолда айтилгандай, отлиқ пидедага шерик бўлолмайди, қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор... Отлиқлар ва қорни тўқлар, пидедалар билан оч-ориқлар ўзларининг ғамларини ўзлари емасалар, уларга ошни ҳам, қўйни ҳам раво кўрмайдилар.

— Баляцо, эшитаяпсанми?— деди Астемир.— Бу халқ ҳамма жойда бор, у фақат очкўзлар орасида бўлмайди.

— Мен ҳам шуни деяпман-да. Навбат олдин очкўз князларга, кейин менга.

— Бу нима деганинг?

— Олдин князларни, кейин мени талайсизлар-да.

— Сени-я? Асло, асло, Баляцо, сенинг ҳеч нарсангга

қўл теккизмаймиз. Сепинг нимангни оламиз? Иккита отингними? Иккита оти борларга тегмаймиз, бу иш большевикларга муносиб эмас.

— Большевикларнинг формаси қанақа? Солдатчами ёки офицерчами?

— Қанақа форма ўзи?

— Уларни қандай таниса бўлади?

— Кимларни?

— Большевикларни-да.

— Степан Ильич!— Астемир гапнинг тўғрилигига шубҳаланди шекилли, кўзини сал қисиб, Коломейцевга юзланди.— Баляцо биз, большевиклар қандай формада юришимизни сўрапти. Отимизни олиб қўясизларми, деяпти.

— Оти нечта экан ўзи?

— Бир жуфт.

— Зўр эканми?

— Зўр экан.

— Унда олмаймиз. Эгаси қандай бўлса, оти ҳам шунақа, формаси ҳам кетворган бўлиши керак!— деди Степан Ильич кула-кула. Сўнгра яна аввалгидай жиддий қиёфада гапира бошлади.— Мен ана шунинг учун ҳам кетмовдим, Астемир, шунақа гаплар чиқиши кўнглимга келувди... Биз хонадонларни тинчйтиш, гангиган бошларни жойига келтириш учун ҳали кўп ишлар қилишимиз керак...

Степан Ильич стол ёнидан чиқди-да, у ёқдан-бу ёққа юриб, овулда тартиб ўрнатиш, одамларнинг ишсизлигини қозониш, Ревкомга ё эртага Пятигорскка қайтиши керак бўлган Элдорни, ё бўлмаса Астемирни раисликка сайлаш биринчи вазифа экаплигидан сўзлай кетди. Бу икки номзоднинг ўзларига яраша фазилат ва камчиликлари бор эди. «Астемир раис бўлса, анча кўнгли бўш, юмшоқлик қилиб қолмасмикин?— Степан Ильич ўзидан ўзи сўраётгандай бўларди.— Ҳозир қатъиятли, маҳкам, баъзан ҳатто бераҳм бўлиш керак... Иккинчи жиҳатдан, Элдор ҳали ёш, саводи кам, ҳамқишлоқлари орасида Астемирдай обрўга эга эмас...».

— Хўш, биз буни ҳали ўйлаб кўрамиз. Астемир, одамларни эртага йиғиб, бугун ноёнига еткиза олмаган ишсизлигини битир. Баляцонинг саволлари масаласига келганда, бу ишни ҳатто эртага ҳам битириб бўлмайди,— Степан Ильич бува томонга қараб, ҳазиллашиб кўз қисиб қўйди. Қарияларга ҳозироқ ҳамма нарсани: большевик-коммунистларнинг формаси қанақалигини ҳам, Баляцога ўхша-

гап ўрта ҳол ва софдил одамларнинг сигири, қўйи, ери...¹
олинмаслигиниям тушунтиришимиз керак...

— Бу ўрта ҳол деганинг нимаси ўзи? — кўнглини турди гумонлар кемираётган сипчков Баляцо бува яна суриштира кетди. — Казак билан большевикнинг бир-биридан фарқини энди билиб олдим. Уларнинг фарқларини кўз билан кўриб бўлмайди, фарқлари ақлларида, ичларида... Бироқ ҳамма гап шундаки, одамнинг ичида нима гап борлиги фақат биргина оллога аён. Мен уларнинг белгиларини билиб олишим керак, сен ана шу белгиларни тушунтир, Астемир!

— Белгилар ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди, — деди Астемир пича ўйлаб туриб. — Қарасанг, биттасининг қўлида қизил байроқ, ўзи эса амалда контра бўлади. Бошқаси офицер формасида бўлса ҳам халқ деса жонини фидо қилади...

— Эшитаяпсанми? — Тембот ётган жойида укасини туртди. — Биз ҳам погон тақсак бўларкан.

Лю унга уйқусираб, нималарнидир гўлдираб қўйди.

— Бугун йиғинда бормидинг? — деди Астемир Баляцо бувага. Меҳмонлар унинг сўзларига диққат билан қулоқ солишарди.

Ҳатто Бот темирчи ҳам қизиқ суҳбатга халал бермай турар, фақат вақти-вақти билан худди ёнгинда димиққан одамдай қаттиқ йўталиб қўярди.

— Бўлмаса-чи, бор эдим!

— Одамлар қанақа бақиршганини эшитдингми?

— Эшитдим.

— Исҳоқ чол ёки Масхуд Қатқорин кимлар учун бақиршди?

— Исҳоқ билан Масхуд қизилларга «ура» дейишди.

— Шундай дегин. Муса билан Батоко ҳам бақиршдимми ё жим туришдимми?

— Кўпроқ жим туришди.

— Нимага жим туришди? Фаҳминг етяитими?

— Валлаҳи! Ўзларидан қўрқишган-да.

— Сен ўзинг нима қилдинг? Мен ҳам ўзингни қандай тутганингни фаҳмляяпман, Баляцо. У ёққаям, бу ёққаям қўшилмаган бўлсанг керак.

Баляцо бува хишлолатдан йўталиб қўйди.

— Астемир, бу гапинг чакки бўлди... Бунда ноҳақсан...

— Шошилшнинг нима ҳожати бор? — Еруль бува ҳам ўзининг гайини айтиб қолди. — Ким пашоғу, ким хомлигини кўрамиз ҳали.

— Сени кара-ю!— деди Астемир ҳайратланиб.— На-
чора, бунинг ҳеч ёмон ери йўқ, кўз-қулоқ бўлаверинг-
лар...

Ботга ҳам жон кирди... У ўзининг билагонлигидан гу-
рурланиб, тўғри Степан Ильичга юзланди:

— Совет ҳокимияти нимага кераклигини мен яхши
биламан Степан.

— Нимага керак экан?

— Сўзнинг ярмини йўқотиб учун.

— Бу нима деганинг? Қанақа сўзнинг ярмини?

— Сен қулоқ сол. Сен ҳам эшит, Астемир. Буни кейин
митингда тушунтириб берасан. Дунёдаги одамлар икки-
га — қулай ва қулайсизга¹ бўлинган. Қулайсиз шундай-
лигича қолганини естамайди, қулай бўлсам дейди. Шунинг
учун ҳам у ўша сўзда «спз»ни олиб ташласа, «қулай»га
айланади.

Бот ўз назариясини қойиб қилиб тушунтирганидан
мамнун бўлиб, хохолади. Степан Ильич, Астемир, Баляцо,
Груль бувалар унга қўшилишди, ҳатто Думасаранинг ҳам
чеҳраси ёришди.

— Ҳа, яхши назария экан,— Степан Ильич унинг га-
рига қўшилди.— Давлатнинг хатти-ҳаракатларига энди
тушундим. У Ботнинг назариясига амал қилаётган экан.
Майли. Ҳар нарсанинг ўз вақти бор. Хўш, оталар, раис-
ликка кимни маъқул кўрасизлар?

— Уларнинг иккови ҳам менга қариндош,— деди Ба-
ляцо бува соддадиллик қилиб.— Астемир ҳам, Элдор ҳам
бошлиқ бўлишаверсин. Астемир мени билади, ҳатто хаё-
лимда нима борлигиниям топади.

— Ҳа, шундай-шундай, мен биламан!— Астемир яна
қулиб юборди.— Сен, Баляцо, большевиклар билан бир
элат экансан, буниям биламан... Степан Ильич, олдин та-
мадди қилиб олайлик! Жойингга ўтир! Эртагача нима гап,
нима сўз... Думасара, ашрафни олиб кел!

Болалар ухлаб қолишганди. Уларнинг ёнида уҳ тор-
тиб ётган кекса нана ўз хаёллари билан банд эди. Дума-
сара ниҳоят тинчгина тамадди қиладиган пайт келгани-
дан хурсанд бўлганидан бемалол, бир оз виқор билан
столга товоқ, қошиқларни бирма-бир қўярди. Астемир-
нинг дўстлари стол ёнига ўтадиган пайт ҳам етганди ўзи.

— Балки ўзингни раис қилармиз, Ботич?— деди Сте-
пан Ильич ўзига ажратилган юқоридаги жойга ўтира-
ётиб.— Савлатинг ҳам, овозинг ҳам жойида...

¹ Бой ва камбағал.

— Йўқ,— темирчи бу ҳазилга жиддий жавоб қайтарди,— устахонани ташлаб кетолмайман.

Ун учинчи боб

ҲОЖИНИНГ УЙИ ҲАР ҚАЛАЙ ИШ БЕРДИ

Астемирнинг ўқсиз милтиғи уйнинг қоронғи бурчагида кўп турмади...

Овулдагилар ер ҳайдаб, арша-буғдойларни ҳам сочиб бўлишди. Экинлар бўй чўзиб, адирлар кўм-кўк тусга кирди дегунча Шимолий Кавказда яна ғулғула бошланди.

Эркаклар сўқа, қўл сават ва сепатган уруғларини бир чеккага қўйиб, милтиқ ва ўқларга ёпишишди. Овулдаги одамлар энди ростакамига қизиллар ва оқлар томонига ўта бошлаганди. Чачанинг найқашича ҳар бир хонадондаги эркак ё у томон, ё бу томон эди.

Ревкомнинг раислигига сайланган Астемир билан унинг иккита ёрдамчиси — Элдор Пашев ҳамда камгап заҳматкаш Исҳоқ зиммаларидаги улкан, машаққатли, серташвиш, серғалва ва сержанжал ишни бажаришарди. Ер, иш ҳайвонлари ва асбоб-ускуналарни тақсимлаш сингари энг оғир ишлар эндигина бошланганди. Бироқ бу ишларнинг бари таққа тўхтади қолди.

Майнинг охирлари эди. Овулга яна Степан Ильич келиб, митинг ўтказди. Энди кабардин полкининг собиқ солдатлари Шардановнинг казак қўшинига эмас, қизил гвардиянинг халқ отрядларига ёлланганди. Бу отрядлар Ленин ва революция тарафида бўлиб, конгрлага, Шарданов ва Клишбиевга қарши курашиши керак эди.

Эртасига гарчи ҳаммасининг ўт сочар қуроли бўлмаса ҳам сон жиҳатдан анча-мунча бўлган ниёда ва отлик кўнгиллилар Астемир ва Бот бошчилигида овулдан чиқиб кетишди. Овулнинг ҳамма ташвиши Исҳоқ бечоранинг бошига тушди, бироқ ҳар ерда ҳозир у пазир Давлат чугу унинг жонига оро кирди. У кейинги пайтларда овул ишларига тобора кўпроқ аралашиб юрарди.

Давлат энди ўзини Қазгирей Матхановнинг тарафдори бўлган шариатчи деб ҳисоблай бошлади. Бунинг ҳайрон қоларли жойи йўқ. Нега деганда, Кургоконинг ўғли Қазгирейнинг обрўси Кабарданинг биринчи делегатларидан ҳисобланган ботир ва толмас Иналнинг, Касбот Маремкановнинг фарзанди бўлган Иналнинг обрўсидан қолишмасди. Уларнинг тарихини кўп одам билмаса ҳам

кўпчилик улардан биттаси эртами-кечми ер тишлайди, деб ҳисобларди. Давлат бўлса, Инал Қазгирейни ўлдирмайди, аксинча, Нашхо Инални отиб ўлдиради, чунки Қазгирейнинг акаси илгари Аральнов қанақа катта одам бўлса, у большевиклар орасида шундай, ҳатто ундан ҳам каттароқ одам деган фикрда эди.

Давлат энди «энг бой» одам бўлишга интилмас, барча бой ва камбағалларни, мусулмонлик чизигидан чиқмаган ҳолда тенг бўлишга даъват қилишни афзал кўрар, тўғриси айтганда, шариатчиларнинг гапини такрорлагани-такрорлаганди.

Иккинчи томондан эса Давлат ҳатто Чачанинг тушига кирмай юрган нарсаларни сеза бошлаганди. У Шардановнинг қўрғонини талон-торож қилишда анча иш кўрсатганлигини унутмаганларидан анча-мунча хавотирланарди ҳам. Қизиллар билан оқлар орасидаги жанг тобора қизиб, улар Нальчикка яқинлашганлари сари Давлатнинг юрагига баттар гулгула туша бошлади. Чамаси, Давлат Берд олдидаги гуноҳини ювишни ўзича ўйлаб кўйган бўлса керак...

Ез кирди. Бу овулдагилар учун анча ташвишли фасл бўлди.

Овул кўчалари ҳувиллаб қолди. Энди далаларда дон сочувчиларнинг ашуласи ҳам, қўшчиларнинг ҳайқирिशлари ҳам эшитилмасди. Сепилган арпа-буғдойлар сукунат оғушида униб, ниш уришарди. Аҳён-аҳёнда унумдор далаларнинг гоҳ у ер, гоҳ бу еридагина икки букилиб ишлаётган кишининг қораси кўринарди холос. Уфқда эса кўкка ўрлаган тутун кўзга ташланар, нимадир ёнарди...

Давлат овул маъмуриятининг вакили бўлиб олганидан кейин Шхальмивоко ва унга яқин овулларни изғиб, Шарданов қўрғонини талон-торож қилишда қатнашган одамларни эсида қолганича қидиришга тушди. У князнинг сигир, қўй, отлари ва сандиқларидаги бисотлари кимларнинг қўлида турганини аниқлай бошлади.

Давлат бошдан-оёқ ҳатто эгарда ўтиришда Гумарга ўхшашга ҳаракат қиларди. Гумарнинг гурзидай қўлида кўтариб юрувчи қиличи энди қапдайдир йўл билан Давлатга ўтиб қолган, у тахтачага аллақандай белгилар қўйиб юрарди. Унинг бу белгилари Гумар қўйиб юрган белгиларнинг нақ ўзи эди! У қуёш чиқиши биланоқ Шардановнинг қўрғонидан олинган, бироқ Еруль бувага бериб қўйилган ахтани миниб оларди. Пода ҳайдаб кетаётган болалар ҳар кун эрта билан оёғига эски чувак кийган Еруль-буванинг Давлатга эргашиб, овул чеккасигача от-

га яхши қарагин, еб ялиниб-ёлвориб борганини кўришарди.

— Жудаям жовимга текканлигингни биргина оллоҳнинг ўзи кўриб турибди,— дерди Давлат Еруль бувадан қутулишга ҳаракат қилиб.— Мен ёшлигимда тулкини қувиб ўтиб, қўзичоққа човут солган қирғийни қўлга туширганман-а, биласанми ўзи... Мени билсанг...

Давлат яна «мен, мен» дейишини қўймасди.

— Чигу, чигу...— Давлатни кўрган шум болалар шундай деб қичқиришарди. Давлат қамчисни ўйнатиши биланоқ улар тирақайлаб қолишарди.

Ёзининг ўрталари кутилмаганда жуда иссиқ ва қуруқ келди. Товуқлар эрталабданоқ тупроққа беланиб, жим ётишарди. Кучуқлар ҳам соядан чиқмасдилар. Дарахларнинг барглари ҳам қимир этмас, бутоқлардаги олмалар, кўкимтир олхўрилар, тотли тухум ноқлар тобора етила бошлади. Кўчалар кечқурунлари гавжум бўлиб, овулга қайтаётган поданинг чанги қуёшни тўсай дерди.

— Бизнинг Астемир ҳозир қаерларда юрганикми?— кекса нава оқшомлари шундай деб, уҳ тортарди-да, инқиллаб-синқиллаб арзандаси бўлган тарғил сиғирини соққани қўзғаларди.

Астемирнинг уйдан бўлак хонадонларда ҳам овқат маҳалида оила бошлиғи кўринмасди. Кўп уйлар сув қуйгандай жимжит кўришар, ҳамма бекалар қўни-қўшнилари билан валақлашгани четан девор ёнига келишаверишмасди.

Гоҳо овулга бегона одам оралаб қолар, шунда хотинхалажга худо берарди. Уларнинг бир-бирларига айтган гапларига қараганда, бу одам ё одамларга унча таниш бўлмаган ва ўт ичида қолган Пятигорскдан, ё бўлмаса бошқа бир шаҳардан арашг қочиб чиққан бўлар, Терекда эса жанглар тишмаганди. Миш-мишларга қараганда, Совет ҳокимиятининг умри тугаб, бошқа ҳокимият ўрнатилибди. Бироқ унинг қанақа ҳокимият эканлигини ҳеч ким дурустроқ айтиб беролмасди. Хуллас, Давлатга ёки Чачага ўхшаш тинч турмайдиган вайсақиларга тоза худо берганди.

Лю Чачанинг уйга келишидан жуда безиллаб қолганди. У келса, уйга худди тенадап учиб ўтган қора ва ёмон қуш қанотининг сояси тушгандай бўларди. Чача энди ёлғиз юрмас, кўпинча ёнида Вотининг маҳмадана хотини Данизатни олиб юарди.

Оқлар қизилларни егиб қўйишибди, деган миш-мишлар кўчайиб кетгандан кейин овулдагилар илгари тушла-

рига ҳам кирмаган яна бир парсадан воқиф бўлдилар. Маълум бўлишича, Данизат эл қатори оддий фуқаро фарзанди бўлмай, аслзодалардан экан. У бўйга етганида тоғлик бадавлат князь киши қўйдирганида Бот темирчи қувлик билан олиб қочган экан. Бўлмаса, яқиндагина мана шу Данизатнинг ўзи ҳамма чорраҳаларда туриб, авлодининг асрлардан бери князлардан жабр кўриб келаётганидан дод-фарёд қилиб, Шардановнинг мол-мулкидан ўзига ҳам, темирчи эрига ҳам беришларини талаб қилгани ҳамманинг эсида эди.

Бир куни Данизат Думасаранинг уйига киришдан олдин Диса беванинг эшигини қоқди-да, шоша-пиша гапга тушди. Унинг айтишича, ҳаммаси яна эскича қолишга тушибди, революция даф бўлибди, энди Диса билан Раҳим икковлашиб; Астемир ҳамда унинг шериги Элдорни шарнат судига бериши керак экан. Сарима шунда дўкондорга тегмай қолмайди, деди Данизат гапининг охирида. Очигини айтганда, бунақа гаплар Дисага хуш келганидан у Данизатнинг валақлашларига жон деб қулоқ соҳар, Данизат бўлса гапидан тўхтамасди.

— Олло шохид, энди бу пўнг бош ялангоёқ билан туролмайман.

— Қимни айтяпсан?— сўради Диса унинг гапига тушунолмай.

— Эримни, Бот темирчини айтяпман-да.

— Нималар деб алжираяпсан, Данизат? Оллонинг газабига қоласан.

— Ўша ялангоёқнинг қўлига тушгандаёқ-мени худо урган. Диса, сенга ҳам, Саримага ҳам оллонинг раҳми келаётган бўлса ажаб эмас. Ғирт текинга Ботнинг устахонасида ҳунар ўрганаётган анави большевик Элдор қизингга эр ҳам, сенга куёв ҳам бўлолмайди... Эҳ, Диса, Раҳим дўкондорни қўлдан чиқарганингни қара-я!

Диса бу аччиқ ҳақиқатни эшитаркан, азбаройи асабийлашганидан рўмолининг учини мижиғларди. Кўзлари жийқа ёшга тўлган Сарима бўлса дик этиб, ўридан турди-да, қочиб кетди.

Данизатнинг қулоққа хунук эшитиладиган овози эса сира тинмасди.

— Ҳа! Менинг омадим келмади. Тағли-тахтли одамнинг қизи бўлганимдан кейин, темирчига эмас, князга тегишим керак эди-да! Темирчи менинг тенгим эканми? Кеча партадан акам келиб: «Уйга қайт. Бот сенинг тенгинг эмас. У сени мамалига билан боқанти, биз бўлсак, мамалигани-итга берамиз» деди. Йўқ, мен энди бу пўнг

бош ялангоёқ билан туришга ортиқча тоқат қилолмайман. Мен авлодимнинг юзини ерга қаратдим! Бизнинг аслзот авлодимизни ким танймайди дейсиз. От ўғриси Жандарни Кубан билан Терекда танймайдиган одам йўқ, машҳурликда Жирасландан қолишмайди. Ботир амаки Шабатуко бўлса генералнинг уруғига уйланган... Фалокат босиб темирчининг қўлига тушиб қолдим-да. Большевикларнинг зулмига шунча чидаганим етар, энди ортиқча тоқатим қолмади...

— Ўғлинг бор-ку! — деди Диса ҳайрон бўлиб.

— Ўғлим бўлса нима қилти? Ота-бола иккови қолаверсин. Ит билан итвачча бир бўлса ёмонми?

Данизат четан орасида Думасарани кўриб қолди-да, Диса билан хайрлашиб, Баташевларникига ўтди.

— Яхшимисан, Думасара, — Данизат шундан кейин овозини насайтириб, сирли илжайди: — Қани айт-чи, ўргилай, эринг Малкадан ўтиб олибдимми?

— У Малкадан ўтиб нима қиларкан?

— Нега ўтмас экан? Ҳали эшитганинг йўқми? Малкага ҳамма большевикларни чўктиришибди. Одамларнинг гапига қараганда, меннинг эрим дарёдан ўтиб, қамнишорда беркиниб ётганмиш. Балки сен ҳам эрингни чордоққа яшириб қўйгандирсан? Қўрқма, мен ҳеч кимга айтмайман.

— Эримни нимага яширар эканман? Астемир ўғри ё жиноятчи эмас. Агар қайтса уйига дангал кириб келаверади.

— У большевик. Большевиклар ҳозир думларини қисиб қолишган. Яна ҳаммаси эскича бўлади...

— Осмон қанча қовоғини солса ҳам офтоб доимо бўлади, — деди Думасара унинг гапини кесиб. — Хайр, Данизат, ишм бошимдан ошиб ётибди.

Думасара гарчи сир бой бермасликка уринса ҳам кўнгли анча нотинч эди.

— Ҳамманинг оғзида шу гап, — деди у кекса панага. — Бошимизга кулфат тушмаса гўрга эди...

Думасара адашмаганди.

Яна кун бўйи уфқнинг дам у ер, дам бу ерида тутун кўтарилиб, ниҳоят қуёш ҳам ботди. Вақт алламаҳал бўлиб, ойнинг ўроғи чала ярим кўрина бошлаганда Астемирнинг уйи олдида отларнинг ишқиргани ва арава гилдираklarининг гижирлагани эшитилди. Кимдир дўриллаган ва бўғиқ овозда Думасарани чақирди. Думасара ташқарига чиқаркан, нима гаплигига тушуниб додлаб юбораёзди.

Думасаранинг қаршисида Бот зўрга оёқда турарди. Аравага иккита яйдоқ от бойлаб қўйилганди. Думасара улардан бирини таниди, Астемир уни баҳорда овулга миниб келганди. Бот аравага қўшилган бир жуфт отнинг жиловини ушлаб турар, аравада эса черкаска кийиб, папақларини кўзларига тушириб олган икки киши буркаларига ўралиб ётишарди.

— Худонинг ғазабига учрадик,— деди Бот тилга кириб.— Меҳмонларни қабул қил, Думасара, Астемир ярадор бўлди, ҳаммамиз бетобмиз.

Думасара аравага ташланиб, буркани очиб кўрди, да:

— Бу Степан Ильич-ку!— деб хитоб қилди.

Астемирни ҳам, Степан Ильични ҳам сира таниб бўлмасди. Улар озиб чўп бўлиб кетишган, соқол-мўйловлари ўсиқ, бурунлари ҳам ингичка тортганди.

— Қандай кунга қолдик!— хитоб қилди Думасара.— Мен битта-яримтани айтиб келай.— У шундай деб Баляцо бувани чақиргани кетди.

— Бу Степан Ильич-ку!— деди чол касалларни кўздан кечираркан, ҳайрон бўлиб.— Ай-ай-ай, қандай кулфатга қолдик!

Мажолсизланиб қолган Бот Баляцо буванинг ёрдамида дарвозани очди. Думасара ичкарига кириб, чироқ ёқди. Кейин учовлашиб Астемир билан Степан Ильични уйга олиб киришди-да, бурчақка похол тўшаб ёнма-ён ётқизишди.

Астемир оёғидан ўқ еганди. Бироқ бу унчалик қўрқинчли эмасди. Астемирнинг ҳам, Степан Ильичнинг ҳам иситмалари балан эди. Қаттиқ иситма ва безгак уларни адоин тамом қилиб қўйганди.

— Олло, уларга раҳм қил...— Баляцо пичирлаб беморларга шифо тилади.

Баляцонинг армиядан қайтган иккита ўғли ҳам Астемир билан Элдорнинг отрядида эди. Чолнинг сабри чидамай ўғилларини суриштиргиси келар, бироқ шум хабар эшитиб қолмай, деб юраги бетламасди.

Думасара қўлларини қовуштириб, маъюс ўтирар, кўзларидан эса ёши шашқатор оқарди.

— Ўзингни тут, синглим,— деди чол ўзига ҳам бир йўла тасалли бериб.— Бундай пайтда маҳкам бўлиш керак, ноумид шайтон...

Думасара ҳўнграб юборди. Кекса наза ётган жойидан тушиб келди, Лю билан Тембот ҳам кўзларини очинди.

— Шундай,— деди Бот дўриллаган товушда.— Уларни бу ерда қолдириб бўлмайди, энг чатоғи шунда. Буларни қидиришади.

— Нима қиламиз, энди нима қиламиз? Вой, олло, вой олло!— қайнава-келин қий-чув қилишди.

Баляцо бува ўзича ниманидир режасини тузди-да, кейин:

— Эшик-деразалари беркитиб ташланган уйга ким кирарди? Унга сичқондан бўлак нарса йўламайди-ку,— деб қўйди.

— Тўғри айтяпсан, бува,— деди Бот унинг гапини маъқуллаб.— Буларни Инус ҳожининг ташландиқ уйига олиб кириш керак... Сенинг Қазгирей билан Аслон ўғилларинг эсон-омон юришибди. Қазгирей командир бўлиб олиб, отрядини Чегем дарасига олиб кетди.

— Оллога шукур! Мен бунақада «аҳа» дейман,— Баляцо буванинг юзи ёришиб, мўйлов бураб қўйди.— Қани, йигитлар, бориб ҳожининг уйини очинглар, кўпроқ илчан олиб киришлар. Зинҳор биров сезмасин.

— Уйи Астемир Баташевга хастахона бўлиши ҳожининг хаёлига ҳам келмаган бўлса керак,— Бот темирчи ҳозир ҳазил-мутойна қилишга ҳоли бўлмаса ҳам шундай деб қўйди. Чунки у ҳам ярадор бўлиб, безгақдан қалтираб турарди. У шўрлик ҳали хотини қандай қарши олишидан ҳам ғофил эди.

Думасара беморлар ёнида қолди. Тембот билан Лю навбатма-навбат унга қарашлилари ва кўчага кўз-қулоқ бўлиб туришлари керак эди.

— Элдор қаерда?— Думасара ўзича ҳаммасини тинчитгандан кейин тўсатдан шундай деди-да, остона ҳатлаб ташқарига чиқди.

— Элдор ҳам шу ерда. У отларга қараб турибди,— деди Бот.

Худди бу гапнинг тўғрилигини исботидай четан ортидан Элдорнинг овози эшитилди.

— Ҳой, нега имплаяпсизлар? Ҳой!— Элдор овозини настлатиб чақирарди.— Думасара! Тембот!

— Сен-чи, Бот? Ўзинг нима қиласан?— сўради Думасара хавотирланиб.

— Элдор отларни олиб тоққа қайтади, мен эса уйимга бораман. Уйимга бормаи қаёққа ҳам борардим? Темирчи ҳаммага керак, унга ҳеч ким тегмайди... Элдор! Ҳаммамиз шу ердამиз — Думасара ҳам, Баляцо бува ҳам бор, фақат Сарима йўқ...

Бўйдор ва норғул йигит Элдор яқин келиб, Думасарани меҳрибонларча қучди.

Отлар вақт кетяпти, ҳали замон тонг отиб қолади, дегандай кишнаб қўйишди. Элдор от афзалларини тезгина тугди, эркаклар унга қарашиб юборишди. Кейин Элдор билан Бот аравага тўшалган похол тагидан милтиқ ва ўқ солинган халталарни олишди.

— Буларни қаерга қўямиз?

— Беморларнинг ёнига, похол тагига яширамиз. Уни ким титиб кўради?

— Олло шохид. Бот ҳақ гапни айтяпти,— деди Баляцо бува унинг гапни маъқуллаб.— Бу похол уларга чўпоннинг буркаси ўрнида бўлади.

Баляцо бу гапи билан илонларни қувадиган чўпонларнинг жуи буркаси ҳидини кўзда тутаётганди. Чўпонлар жуининг бундай хосиятига ишонганларидан тагларига буркаларини солиб, бемалол ухлайвердилар.

Қурол-яроғлар қалин қилиб тўшалган похол остига жойланди. Инус ҳожининг уйи энди хастахонага эмас, балки қўрхонага ҳам айланганди...

Элдор Ботни ўзи билан тоққа олиб кетишга ҳаракат қилар, Бот эса, оёғини тираб туриб олганди. Темирчи бу нияти қалтислигидан буткул беҳабар эди.

Бот худди бўронда қолган одамдай букчайганича гандираклай-гандираклай уйга жўнади.

Шу пайтда дарвоза гижирлаб очилиб, арава кўчага чиқди. Унга салт отлар бойлаб қўйилганди. Элдор шунда орқасига ўгирилиб қичқирди:

— Ҳар кун кутинглар! Мен кечаси-ю кундузи сизларни ўйламай! Ҳарфли кўйлагим эғнимда! Саримага айтиб қўй... Эҳ-ей!—ундан сўнг арава жадал юриб кетди.

Баляцо бува Лю билан Темботга ярадорларнинг олди-га киришни тақиқлаб қўйди, уйнинг зинасига ҳатто товуқ, кучук ва куркаларни ҳам йўлатмасликни тайинлашди. Биринчи қоровулчилик Темботга тошширилди. Бундан кейин Лю қоровул бўлади. Тонг отишига яқин қолганди. Ҳар тарафдан субҳидам арафасидаги муздек шабада эсар, осмоннинг кун чиқиш томони бўзариб қолганди. Инус ҳожининг ташландиқ уйини қуршаган баланд теракларнинг қоралари ҳам тобора аниқроқ кўринарди.

Эшик қия очиқ қолганидан зинада ўтирган Тембот бирдан орасининг хирғойи қилаётганини эшитиб қолди.

Тембот ойисининг ашулаларига ўрганиб қолганди, чунки у қўшиқларини ўзи тўқиб айтарди. Ойиси Темботнинг отаси ҳақида ҳам қўшиқлар тўқиган, гарчи Астемир

жуда олисда ва Думасара уни интизор кутаётган бўлса ҳам қўшиқлари қувноқ чиқарди. Тембот онасининг оҳиста айтган шикаста қўшиқларини ҳам эшитган, буларни Думасара Люнинг бошида ўтириб айтганди. Унинг қўшиқлари гоҳо икки ака-укани жасоратга, туғилиб ўсган хонадонларини ҳимоя қилишга чорларди... Энди бўлса Думасаранинг кўзларидан ёш армас, қўшиғи қўшиқ эмас, фарёддангина иборат бўлиб қолганди...

Думасара қўшиғини паст овозда айтаётганидан зинада туриб ҳам унинг ҳамма сўзларини илғаб бўлмасди. Инималарни куйлаётганини фақат унинг ўзигина билар, қўшиқ унинг бутун вужудини забт этганидан бўлса керак, полиши, мунг ва фарёди тобора таъсирлироқ чиқарди.

Баляцо бува азонда яна келди. Беморларни тузатиш керак бўлганидан у гарчи кўнгли чопмаса ҳам ҳар қалай Думасарага Чачани чақириб келишни маслаҳат берди. Думасара эса бунга асло кўнмади.

— Эҳтимол, гапниг ҳақдир, сингил, — деди Баляцо бува ўйчан ҳолда. — Чачанинг дорилари фақат мусулмонларга шифо беради... Бунақа пайтда уйга йўлатиб бўлармиди?

ШКУРОЧИЛАР

Кўнгина хонадонларни ҳувиллатган нарса фақат ёнғининг ўзигина эмасди. Далалардаги ғалла етилиб, донлари тўкила бошлади, бироқ баҳорда ер олган камбағалларнинг ҳаммалари ҳам ҳосилни йиғиб олишолмас, нега деганда, ўримга чиқадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Хонадонларнинг бошлиқлари, оталар, катта акалар партизан отрядлари билан тоққа чиқиб кетишганди. Уйда эркаклари қолган оилалар бўлса ҳосилни йиғиб қўйган бўлсалар ҳам ҳовлиларига ташиб олишга келганда юраклари дов бермасди. Ернинг илгариги эгалари ёнимраб қолишганди. Уларнинг баъзилари эса ҳеч нарсадан тап тортишмасди.

— Еримдаги ҳосилни оляпсан-а, олавер! — дейишарди улар камбағалларга. — Лекин кўзингни очиб юр, тагин каллаингни узиб ташламай... Иш шунга кетяпти ўзи...

Ҳа, ишлар ўзи шунақа, улар кундан-кунга қалтислашар, замон позик эди.

Муса чамаси бирор нарсанинг ҳидини сезганга ўхшарди.

Лю бир кунни ҳожининг уйи олдида қўлида калтак билан янги вазифасини қойил қилиб ўтирганида четанинг нарёғида Муса кўриниб қолди.

— Ҳой, болакай, у ерда нима қиляпсан?— деди у Люни кўриб қолиб.

Лю кейинги кунларда тез-тез мўйловдор, қизил юзли Гумар ёки даҳшатли Золимжери тўсатдан пайдо бўлиб қолишини кўз олдига келтиради. У Золимжерининг таърифини онасидан кўп эшитганди. Қисқаси, у хавфли бирор кимса бу ерда пайдо бўлса, отаси билан Степан Ильични қутқаришни аҳд қилиб қўйганди... Бироқ ҳозир Мусани кўриб гангиб қолаёзди...

— У ерда нимага ўтирибсан?— Муса қайтариб сўради.

Муса Баташевларнинг ҳовлисини ажратиб турган четандан мўраллади. Нариди гафлатда қолган Тембот билан Сариманинг ҳам кўрқиб кетган чехралари кўриниб турарди.

Лю ниҳоят ўзини тутиб олди.

— Нима, менинг нима иш қилаётганимни кўрмайсанми?— У ҳам бўш келмай, саволга савол билан жавоб берди.

— Нима қиляпсан ўзи? Ўтирибсанми?

— Ҳа, ўтирибман.

— Нима қилиб ўтирибсан?

— Товуқларни кўрияпман.

Люнинг бу гапидан Мусанинг аччиғи келди. «Бу боланинг ўтиришида бир гап бор! Уйга кимнидир яширишганга ўхшайди, бундай қараганда ҳаммаси сип-силлиқ, ҳеч нарса сезилмайди». Мусанинг кўнглига шундай фикр келди.

— Хўш, қароқчи — большевик отанг Астемир ҳали уйга қайтмадимми?

— Астемир билан Элдор бошқа большевикларга қўшилиб Чечемга кетишган,— деди Сарима шоша-пиша орага суқилиб.

— Барибир узоққа кетишолмайди. Олло уларни ҳар ерда жувонмарг қилади.

Чақирилмаган меҳмон шундан кейин ҳовлидан жўнаб қолди.

Шу воқеадан кейин Лю яна бир кун азонда ўша жойида ойиси Думасаранинг тарғилини соғинишга халақит бераётган ва онасини эмишга уринаётган бузоқни бақириб қарғаётганига қулоқ солиб ўтирарди. Шунда Лю Баяцо буванинг одамлар илгариги замонларда жуда паҳлавон бўлишарди, ҳатто хотинлар ҳам бузоқни оёғидан ушлаб, четандан ирғитиб юбораверарди, деган гапларини эслаб; «Манавиниси қойил!»— деб қўйди.

Сутнинг челака повиллаб тушаётгани ҳам Люга эшитилиб турарди.

Шу пайт орқа томондан кимнингдир:

— Келинойижон!— деган заифгина овози эшитилди. Лю ўгирилиб қаради.

Степан Ильич эшикнинг пеш бурунига суянганича турарди.

— Э, сенмидинг, Лю... Қани, берироқ кел-чи... Жуда жингала соч экансан-ку!

Лю ўзини қўйрага жой тополмай қолди.

— Нана! Нана!— деб қичқира бошлади у четанга тирмашиб.— Степан Ильич ўрнидан турди! Мана!

— Келинойижон! Сутдан ичсак бўларди-да!— деди Степан Ильич заиф товушда.

Степан Ильичнинг эти бориб устихоцига ёпишганидан жуда хунуклашиб кетган, қоқ суяк юзиини сариқ соқол босганди. Лю билан Думасара унинг аранг чиққан бўлса ҳам овозини эшитганларидан суюниб кетишди. Коломейцев одатича сезилар-сезилмас гўё милтиллаган кўзларини қисиб қўйганди.

Коломейцевнинг соғайиши шундай бошланди, орадан икки кун ўтгач, Астемир ҳам ўзига келгандай бўлди.

Астемир ҳам, Степан Ильич ҳам тезроқ дармонга киришни исташар, буни кўриб оиладагилар ҳам тинч туришмасди. Онаси эрталаб Люга, сигирингни подага ҳайда, елини сутга тўлиб келсин, дерди. Лю таргилни калтаги билан уриб-уриб ҳайдар, унга гўё сигирини қанча подага тез олиб борса, отаси билан Степан Ильич шундай тез тузалиб кетишадигандай туюларди.

Астемир билан Степан Ильич кундан кунга иштаҳага кира бошладилар. Астемир буни соғайиш белгиси эканлигини билганидан хотинига уйда борини аямасдан ишлатаверишни тайинлади. Бузоқни сўйишганда Лю билан Сарима кўз ёши қилиб олишди. Худди ўша кунни кечқурун ҳовлига Баяццо бува аравада келиб қолди. Бува тўғри даштдан келар, у ерга бундан уч кун бурун яширинча Элдорнинг одами билан учрашувга чақирилганди. Баяццо ўнгиллари ҳақида хушхабар эшитганидан энди аравани илдам бўшатарди. Аравадаги қуруқ ўтишнинг тағидан қўй нимтаси, иккита чипта қоқда ун, мой тўла кўза, пнёз, сассиқ саримсоқ олинди...

Шу иккита қўшни хонадонда кўп замонлардан бери бугунгидай мазали таом ниширилмаганди... Сарима билан Думасара эртасига ҳам теварак-атрофларига олазарак бўлганларича, у ҳовлидан бу ҳовлига дам шўрва би-

қирлаб тургап қозон, дам қовурилган картошка, дам мамалига ташийдиган бўлиб қолдилар...

Степан Ильич зерикиб қолмаслиги учун Бот унга косибчилик асбобларини келгириб берди. Степан Ильич шундан кейин ўзи ва Астемирнинг этигини ямашга тушди. Бот русчага тилини қайраб олиш учун Степан Ильичнинг олдига тез-тез келиб турарди.

У бир кунни ҳовлиққанча шум хабар олиб келиб қолди.

— Эшитинглар, кабардинлар,— деди у гарчи Астемирдан бошқа кабардин бўлмаса ҳам,— эшитяпсизларми, фалокат! Атаман Шкуро келаётганмиш!

Бот бунинг оқибати нима билан тугашини имо-ишора билан тушунтирди. У суҳбатдошини худди отаётгандай нишонга олди-да, ўша заҳоти ўтакаси ёрилгудай орқага ташланди.

— У кимнинг атамаши?— сўради Думасара.

— О, у бизнинг даврага қарашли атаман эмас. У бўриларнинг атамаши,— деди Степан Ильич жиддий ва ташвиш тортиб.

— Валлаҳи! Унинг отлиқлари бўри думини тақиб олишган,— деди Бот. У ҳар қанақа гапга араланиб мақтанишни хуш кўрарди.— Биз қизил лента таққаннимиздай, улар бўри думини панақлари ёки отларининг думига тақиб олишади.

— Жуда бунчалик эмас,— Степан Ильич жиддийлигини йўқотмай, кулимсираб қўйди.

— Ундаймас, Степан, ундаймас... фақат бундай бўлади. Олло шоҳид, яна дор бўлади ва анави, оти нимаиди?

Бот қўли билан олдин дорни, кейин эса сўз билан тушунтиролмаган нарсасини жуда қизиқ қилиб тушунтирди.

— Товон!— Степан Ильич унинг жонига оро кирди.— Контрибуция!

— Ҳа, Истефан, яна контра бўлади!

Ботнинг пазиди «контрибуция» билан «контра» сўзларининг битта маъно касб этгани адолатдан бўлса сира ажаб эмас.

Кўн хабарларга кўра шкурочилар овулга эртасига эрталаб кириб келишлари керак эди. Шунинг учун ҳам Астемир билан Степан Ильич шу бугуноқ тунда жўнаб кетишга аҳд қилишди.

Астемир қоронғи тушгандан кейин кампир опаси ва болалари билан хайрлашгани кирди. У чиқиб кетгандан кейин ҳам хожада анчагача личан ва йўнғичқа ҳиди ан-

қиб турди. Лю билан Тембот беморларнинг тагига солини ва қурол-яроғларни яшириш учун озмунча пичан ташишмаганди.

Тембот билан Лю оталари яна кетишини билсалар ҳам ўзларини босиб, ётган жойларидан деворнинг нариги томонидаги гап ва қадам товушларига қулоқ солишарди. Бироқ улар ҳозирча кекса нананинг нафас олишини ва инқиллашини эшитишарди холос. Яримгача газета ёпиштирилган деразадан бирор нарсапи кўриб қолайлик деб ҳарчауд уринишса ҳам ҳеч иш чиқмасди.

Улар оталари йўлда эканлигини эшик яна ёғжираб, Думасара кириб келганидан кейин билишди.

— Кетишди,— деди Думасара.— Яна кетишди. Биз яна ёлғиз қолдик.

Кекса нана чамаси келинини юпатишни истаб, жойидан тушиб келди.

— Оҳ, шўрлик болагинам!— деди кексайиб қолган куркабоқар нана келинини эркалаган бўлиб.

— Астемирнинг хотини билан бирга бўлишини олло хуш кўрмаётганга ўхшайди.

— Оллонинг хоҳиши нималигини ким билади дейсан! Мен фақат бир нарсанигина биламан, болам оллонинг назаридан қолди. Уни ўрис одамлар йўлдан оздириб қўйишди. Мен бир нарсани истаيمان, Думасара! Илойим худо сенинг дуои жонингни қилишим учун менинг жонимни тезроқ ола қолсин, шўрлик қизим!

Қайчана-келин бир-бирларини қучоқлаганларича жимиб-қолишди, фақат уларнинг қалт-қалт қилаётган елкаларидангина йиғлаётганларини билса бўларди.

Бот бу сафар ҳам кетишдан бош тортди. У Данизатни деб қолган бўлса ажаб эмас. У ўзининг хосиятли ҳунарини қанча севса, хосиятсиз хотинини ҳам шунча яхши кўрарди!

Давлат ҳам негадир тўсатдан кўзга кўрипмай қолди. У ўзини касалга солиб, уюидан чиқмай қўйганди.

Астемир билан Степан Ильич яқинда яшириниб ётишган Инус ҳожининг уйдаги эзгиланган похол тагида милтиқлар ва ўқдонлар ҳали ҳам турарди. Буларни олиб кетиш қочқинларга оғирлик қилганди.

Астемир билан Степан Ильич даштнинг кимсасиз сўқмоқларидан Чегам соҳилидаги дарага кираверинида турган кўрғон томон боришарди. Партизанлар билан учрашмайдиган жой ўша ерда эди.

Эрталаб товуқ ва куркалар Инус ҳожи уйининг даҳлизида бемалол дон титкилай бошладилар. Қўлига кал-

так ушлаган бола уларни бу ерга анча кунгача яқинлаш-
тирмаганини товуқлар қаердан ҳам билсин.

* * *

Бировлар келиб, бировлар кетаверади.

Қишлоқда қолган одамларнинг бари чоллар, хотин-халаж ва болалар, қий-чув ва йиғи-сиғи билан дув этиб кўчага югуриб чиқишди. Кучуқлар ҳам улар билан бирга эди. Момақалдироқ олдидан шамол туриб, чанг-тўзон кўтариб, япроқларни учиргандай одамлар айқаш-уйқаш бўлиб кетишганди.

— Қазақлар!.. Қазақлар!— деб бақирришарди одамлар.— Гумарнинг уйига югуринглар! Ҳозир тўнга туттишади!

Нега Гумарнинг уйига энди? Чунки Гумарнинг уйи овулдаги ягона ишончли ёштин уйи эди. Четан девор одамни тўндан қандай сақлай оларди, дейсиз.

Баъзи аёллар бу пайтда далада ишлашар, Думасара ҳам ўша ёқда эди. Лю билан Тембот одатда ойиларининг келишини томда кутиб ўтиришарди. У ердан дала кўришиб турарди-да. Улар ҳозир ҳам томни макон қилишганди. Бироқ уларга бу ердан мисли кўрилмаган даҳшатли манзара намоён бўлаётганди.

Овулга далалардаги ҳосилли босиб-янчиб ва чанг-тўзон булутини кўтариб отлиқларнинг бутун бир армияси яқинлашиб кела бошлади. Отлиқ артиллериянинг замбараклари, пулемёт ўрнатилган тачанкалар ваҳимали силжиб келмоқда. Шкуро отрядлари Нальчикка шу таҳлид ҳужумга ўтишганди.

Олдин Тембот, кетидан Лю томдан ўзларини отишди.

Зинада кекса нана кўринувди, болалар унга шкурочи қазақлар келишайтганини, улар ўқ отажакларини ва Гумарнинг мустаҳкам уйига қочиш кераклигини айтишга улгуришди.

— Қиёмат қойим бўлгани шу-да,— деди кекса нана ўзича вайсаб.— Чопинглар, болалар, мен ҳеч қаерга бормайман.

— Ўзимизнинг ойнамиз қани?— дейишди ака-ука чувиллашиб.— Ўзимизнинг ойнамиз қани?

— Мен уни кетларингдан юбораман... Вой олло, вой олло, нега болаларимни назардан қолдирдинг?

Қаердасиз, олисда тўп гумбуради, бунига жавобан шкурочилар томондан ҳам замбарак гумбураб. отилди.

Бу замбарак худди бундан сал наридаги акаслар ортидан отилганга ўхшарди.

Тембот, Лю, Сарима, Рум ва Диса Гумарнинг уйига югуриб борганларида унда одам минди-минди бўлиб кетганди. Оломон михлаб ташланган эшикни бузиб юборибди. Утакалари ёрилиб кетган чоллар ҳам кампирлар худди намоз ўқишаётгандай ерга юз тубан ётиб олишганди. Оналардан бири энгашиб, учта боласини курқа товуқдай қаноти остига олганча, тўртишчисини ҳам бағрига тортишга ҳаракат қиларди. Одамлар калима келтираётганларидан шунақанги қий-чув кўтарилгандики, мабодо худо бапдаларим нима дейишаётганикин, деб қулоқ тутгудай бўлса ҳам, барибир, ҳеч нимани тушуна олмасди.

Тембот билан ҳамроҳлари уйдаги ўчоқнинг ёнига етиб олишди. Мўри уларнинг нақ тепасида турганидан, ундан замбаракларнинг гумбур-гумбури эшитилар ва баланд осмонда тутун ё булут сузиб юрганлиги кўриниб турарди. Замбарак яна бир гумбурловди, деразалар зириллаб кетди.

— Нарин қочинглар, — деди Диса болаларга бақириб, — замбаракнинг ўқи тегиб кетмасин...

Отишмалар қўшилиб, ялли гулдуросга айланди. Энди ташқарида вайроналардан бўлак ҳеч нарса йўқдай ва ҳамма жонли нарса мажақлаб ташлангандай туюларди.

Шхальмивоко Нальчикнинг чеккаларини ишғол қилган қизилларга қарши ҳужумга ўтган шкурочиларнинг йўлига тушиб қолганди. Шкурочилар қадимий овул боғлари панасига батареяларини ўрнатиб, қизилларнинг эшелонлари чекинаётган темир йўл полотносини ўққа тута бошладилар.

Артиллерия отишмаси қандай тез бошланган бўлса, шунча тез тинди.

Дов-дарахтларни сиңдириб, кўчаларни от тезаги билан булғатган казаклар нари силжиб кетишди.

Баднафслар авлодининг бу сафар омади келди, улар битта пўписа билан қутулишди, деса бўларди.

Уй ва боғларидан умидларини бутунлай узган одамлар уларни бир соат олдин қандай бўлса, шундай аҳволда кўрганларидан кейин ҳайратдан ёқаларини ушлаб қолишди. Фақат ағанаган четан деворлар билан у ер-бу ердаги боши узилган розларгина шкурочилар қадами етганидан далолат бериб турарди.

Даладан ўтақаси ёрилганича югуриб келган Думасара болалари, уйини ва тарғилини соғ-омон кўрганидан кейин суюлганидан кўз ёши ҳам қилиб олди.

У болаларига овқат едириб, барвақтроқ ётқизди.

«Бу қанақаси бўлди ўзи?— Лю бугунги воқеалардан қаттиқ толиққанидан шундай ўйларди.— Дам келишади, дам кетишади, кейин яна кўринишиб: «Большевиклар келишди» дейишади. Кейин эса яна: «Большевиклар кетишди!» дейишади. Худди қора булут ёки ёмғирга ўхшайди; булут босди, булут тарқалди. Катталарнинг иши жуда, жуда галати».

Нима ҳам деб бўларди! Лю албатта ҳақ, бу ишларнинг бари галати, жуда галати эди.

Темботнинг ҳам кўзига уйқу келмасди. Унинг хаёлини кундузги жанг манзаралари банд этишидан буни жопажон дўсти Лутога айтиш учун тонг отишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Бироқ у мақсадига етолмади.

ҚАСОС

Луто ҳам Элдорга ўхшаб, оч-яланғоч бола эди. У ҳар кимларникида юриб, бир кунини ўтказар, яхшилар берганини кийиб, амал-тақал қорини тўйғазарди. Бироқ ювошлиги ҳаммага хуш келарди. Биров иш буюргудай бўлса, сира йўқ демасди. Бировнинг маккажўхорисини тегирмонга олиб бориб тортиб келса, бировга ўрмондан ўтин элтиб берар, бировнинг оғилини тозалаб, шунда ҳам менинг ҳақим бунча бўлади, деган гапни айтмасди. Унинг ота-онаси иситмадан бир кечада ўлганлиги овулдаги кўп одамларнинг эсида эди. Ўшанда уйларига қўшни хотин кириб қолиб, фақат Лутонинг тирик қолганини кўрганди. Луто ўшандан бошлаб қўлма-қўл ўтиб юрди. У Темботдан беш ёш катта бўлса ҳам соддадиллигидан катталиги билинмасди. Шунинг учун ҳам икковлари тезда ораларидан қил ўтмайдиган дўст бўлиб олишганди.

Тембот эртасига эрталаб дўстини тополмагандан кейин ёруғ дунё кўзига тор кўриниб кетди. Устахона совуқ, қўрада ўт ўчганди. Бир кечада Шхальмпвоко жуда ўзгариб кетганди.

Одамлар аранг юрак ютиб, бир-бирларини янгиликлардан воқиф қилишарди. Гумар қайтган, бугун-эрта Берд Шардановнинг ҳам келиши аён эди.

Шардаповнинг қўргонини талон-тороғ қилишдаги ялли гала-говурда эса қолганлардан бир неча киши қамоққа олинди, улар орасига Бот темирчи билан бировга сираям зарари тегмаган Луто ҳам тушиб қолганди. Лутони ўша кун кетаётганини кўришган экан, шундай

бўлса ҳам енг шимариб тергов қилишга киришган Гумарга бола бечора отни қишлоқ қўриқчиси Башир чўлоқнинг илтимоси билан элтиб қўювди, деб тушунтирадиган биронта одам топилмади. Тўнани тескари кийиб олган Гумарга Бот ўша кун талон-торожни тўхтатиш, тартиб ўрнатиш учун бақриб-чақирди, деб тушунтиришда ҳам наф чикмас, чунки оқсоқолнинг темирчи билан эскидан қолиб келаётган адовати бор эди...

Давлат ҳалиям «бетоб» бўлса-да, унинг энг «ишончсиз» одамлар белгиланган тахтачалари Гумарга ўтиб қолганди.

Агар мақолга ишониладиган бўлса, кичкина бахтсизлик кўпинча катта мусибатни бошлаб келаркан.

Кунлар эрта совиди. Табиат ноз-неъматларнинг қадрқийматига етишда уқувсизлик қилдинг, деб одамларни жазолашга аҳд қилгандай туюларди. Совуқ тушди. Қуруқ ва қалин пўстинга ўралиб олган маккажўхориғина омон қолган, бугдой, арпа ва боғлардаги мевали дарахтлар нобуд бўлганди.

Боғда синаётган новдаларнинг қор тўкиб, пастга тушаётгани дам-бадам эшитилаётган, тарғил сигирининг думи эса қиров бойлаган туманли ва аёзли субҳидамда Баташевлар уйининг эшиги олдида отларнинг дупур-дупури ва бегона кишиларнинг овозлари эшитилди. Сўнгра дарвоза очилиб, ичкарига бир неча отлиқ кириб келиши.

Уйда болаларни эрталаблари тур-тур қилишмасди. Гоҳида Лю билан Тембот уззу-кун қўй жулни ёстиқдан бошларини кўтармай, увадаларига ўралишиб ётишарди. Тембот ҳатто ётган жойида сув ичиш йўлини ҳам топганди. У узун қамишни олиб, бир учини челақдаги сувга соларди-да, иккинчи учидан ичаверарди. Лю агар нонининг ярмини берса, қамишини укасига йўқ демай ошириб турарди.

Бегона кишилар уйга бостириб кирганларида ака-ука ана шу ишлари билан овора эдилар. Устига погонли иссиқ пўстин, оёғига балаид пошнали сахтиён этик кийган заҳил юзли киши ҳаммадан олдин кирди. Унинг икки елкасидан ошириб тақилган камарида иккита маузери бор, қўлида қамчин кўринарди.

— Ассалому алайкум, бека,— Кабардада гарчи аёлларга бундай салом бериш расм бўлмаса ҳам заҳил юзли киши шундай деркан, чақчайган кўзлари уйнинг ҳамма бурчакларини тешиб юборгудай бўларди.

— Хуш кўрдик, меҳмон бўлинглар,— деди Думасара ўрнидан қўзғалиб.

Гекса нана бу одамга қаради-ю, «оҳ» деб, қалт-қалт титрай бошлади.

Заҳид юз одам кетидан яна бир печа киши кирди. Булар орасида Гумар билан Башир қўриқчи ҳам бор эди.

— Йўқ, бека, биз меҳмонга келганимиз йўқ, — офицер нимқоронги ва деворлари тирналган уйни кўздан кечираркан, бақириб берди. Бу ерда одам тугул сичқоннинг ҳам кўздан нана бўлиши мушкул эди. — Йўқ, биз меҳмонга келганимиз йўқ, хўжайинга келдик. Эринг қаерда?

Думасара ўзини йўқотмай, мағрур жавоб берди:

— Унинг қаердалигини бу жаҳонда фақат биттаси билади.

— Ким?

— Олло.

— Олло-ку билади-я, ammo сен ҳам хабардорсан! Хой, — офицер яна бақирди, — ўзингни гўлликка солма! — О, Золимжери, мен аёлман холос. Менга бунақа муҳим ишларни ишонишармиди?

Лю Золимжерининг номини эшитгандаёқ қотиб қолганди.

— Биз эринг бу ердалигини ва ёлғиз эмаслигини ҳам биламиз. У билан яна анави, бошқа большевик ҳам бирга... оти нимаёди? Хўш, оти нима?

— Кимни гапираётганингни билолмаяпман. Буни агар девор орасидаги нарсани ҳам кўрадиган ва ҳамма нарсани биладиган одам бўлса айтиб бера қолсин.

— Вайсашни бас қил! Каравотни сур, Башир! — Аральпов шундай буйруқ бериб, ўзи болаларнинг кўрдасини тортиб олди.

Челак ағанаб, юпқа музлар ерга сочилиб кетди.

Болалар қўрқиб кетганларидан бир-бирларининг пинжларига тиқилишди. Тембот ажойиб қамиши Аральповнинг оёғи тагида қолиб синганини эшитганида юраги зирқираб кетди... Башир эски каравотни тортувди, у қийшайиб қолди. Унда латта-путта солинган эски саватчадан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.

— Яхшиликча айт, Астемир қаерда? — Гумар сўроқ қилишга киришди.

— Агар уни қидирмоқчи бўлсаларнинг, — деди Думасара босиқлик билан, — ўзини ҳурмат қиладиган эркаклар қаердан изласалар, ўша ердан топинглар.

— Нималар дейсан, адигей?

— Эринг қаерда? — Аральпов ғазаби тошиб бўйирди.

— Уни қаердан излайлик?

— Жанг майдонидан. Эркак эркакни ўша ердан излаши керак. Агар у ердан излашни истамасангизлар, бу ердан қидиринглар, бу ер бехатарроқ.— Думасара шундан кейин латта-путтали саватни тепиб юборди.— Сизларни шу ёққа юборган одам ана шу хазинани ола қолсин, бошқа нарса тополмайсизлар. Мен аъёнлар, уларнинг мадалари болалар билан муштгшар аёлларга бунчалик золим эканликларини билмабман.

— Жим бўласанми, йўқми? Олло шоҳид, тилингни калтароқ қилишга тўғри келади,— деди Гумар бақириб.

— Отиш керак! Отишнинг ўзигина кам! Осиш керак! Бу ҳам кам! Зумда осонгина ўлишади... Музинг тагига чўктириш керак!— дерди Золимжери тутатиб.

— Хўп бўлмаса, ана шу челака чўктира қол. Кўр; музиям етарли!— Думасара ҳам бўш келмай бақириб берди.

— Жим бўл, оқпадар келгинди!

— Аёл кишини ҳақорат қилишга ақлли бўлиш шарт эмас...

— Ҳозироқ тилингни суғуриб оламан!— Аральпов жон-жаҳди билан челақни тепиб, Думасарга қамчи солмоқчи бўлди-ю, бироқ уролмади. Қамчи ҳавода муаллақ қолди.— Сигирини ол,— у шундай буйруқ бериб эшикка юрди.— Бу ерда бошқа нарса топилмайдиганга ўхшайди... Суднинг қарорини бажаряпмиз,— деб тушунтирди у қўққисдан Думасарага ўгирилиб.— Эринг бошлаб берган талон-торожнинг озгина товони... Бироқ ҳали у билан гаплашамиз... Ҳали ҳаммаларинг князга кўндаланг бўласанлар. Унинг ўзи сизлар билан гаплашади... Ҳа, шундай...

Аральпов билан шериклари отлари ёнига кетипди.

Башир тарғилини охуридан ечиб келди.

— Болаларим,— деди бирдан бўшашиб қолган Думасара ҳўнграб.— Энди нима қиламиз, болаларим? Олло, бизни ҳатто сутдан ҳам маҳрум қилипти...

Қанақа суд, қачон бундай қарор чиқарганини ҳеч ким билмасди. Бироқ князь Шарданов келган куннинг ўзидаёқ Аральпов билан Гумар большевизмда шубҳаланган одамларнинг уйларини кечгача айлашиб, «қонуи номи билан» кўзларига қиммат кўришган барча нарсаларни князь фойдасига тортиб олишганди.

Берд Шардановнинг пайтавасига қурт тушиб қолди.

Собиқ қўргоннинг ҳовлисига эрталабданоқ овулнинг ҳамма эркаклари ҳайдаб келинганди. Булар орасида ёш-

яланглар деярли кўринмас, борлари ҳам ё чўлоқ, ё қўл-сиз майиблар эди.

Одамлар совқотиб, бурунлари кўкариб кетган бўлса ҳам ҳаммалари Гумарнинг буйруғидан бўйин товлашга ботинолмай, совуқда оёқларини типиллатиб туришарди.

Ниҳоят кимдир «келишяпти», деб қолди.

Қор босган текисликда отлар карвони келарди. Башанг кийинган суворийларнинг мўйловларига, бошларидаги папақлари-ю, қалпоқ ва буркаларига қиров инган. Суворийлардан кейин пулемётли тачапка ўрмаламоқда. Олдинда устига иссиқ ва ҳарбийча бичимдаги пўстин кийган Берд тўриқ тулпорини йўрттириб келарди. У нишонли кумушранг папағини чапанчасига қайириб қўйган. Полковникдан сал кейинроқда унинг адъютанти, Аральпов билан Гумар елишарди.

Князь ҳали ёш бўлса ҳам унинг серсоқол ясси юзи, кўзларицинг таги кўкариб кетганидан эрта қаригандай кўринарди. Унинг гўшгдор сур юзи совуқдан сал қизаринқираганди.

Князь ҳовлига киргандан кейин отини тўхтатиб, у ёқ-бу ёққа кўз ташлади. Қош қорайиб келарди. Князь рўнарасида қариялар тўдаси-ю, қорда қолган куйган девор қолдиқларининггина кўрди. Одамлар назарида князь кўз ёшини сидириб ташлагандай бўлди. У отидан тушди-да, жиловини югургилаб келган жиловбардорга тутқазиб, вайрон бўлган зинага қараб юрди. Кетидан ротмистр поғони таққан адъютанти билан пошнаси балапд этик кийган Аральпов боришарди.

Пулемётли тачапка паридаги омбор олдида тўхтаб, пулемётни оломон томонга бурияди.

Шарданов қор босган тошларга бир-бир оёқ босди. Пакана Аральпов унинг ўнг томонида эски одатича қаддиши ғоз тутиб, ҳар қандай буйруғингизга тайёрман дегандай кўзини ўзмай турарди. Сал нарироқда Гумар билан адъютант кўринарди. Шарданов бўғиқ овозда гап бошлади:

— Сизларга нима дейй? Мен сизларни бебахт қилдимми ёки шундай қилишни истардимми? Менинг бу ердан олиб кетган нарсам она тупроғининг этигимдаги гарди бўлди холос. Бошқа нарса олиб кетмадим. Раҳматли отам камбағаллар бир нарса деб келишганда оёқ тираганмиди? Мен анавв қор тумани ортида атрофи қимматбаҳо оқ тошлар билан ўралган гулдор темир дарвозали мазорни кўряпман. Уни ким қурган? Менинг отам.— Шардановнинг кўзлари лоқайд ва хорғин боқаётганидан унинг

қўл силкитиб гапиришларига сира қовушмасди.— У ерда ота-боболаримнинг хоки бор,— деди князь гапида давом этиб.— Манави эса,— князь яна қўлини дабдабали қилиб кўтарди,— менинг уйимнинг хоки, юртимга қайтиб келганимдан кейин топган нарсамнинг бори шу. Ким қилди буни? Сиз, очкўз қариялар. Мен сизларга нима ёмонлик қилувдим? Буни сизларга ким ўргатди? Бақироқ большевикларми? Буларнинг барига энди ким жавобгар бўлади? Уларга қандай жазо бериш керак? Мана ҳокимият вакиллари, Шарданов Аральпов билан Гумар томоғга ишора қилди,— улар ўзларининг бурчларини бажарадилар.

Шарданов зинадан тушиб, отлари ёнига йўналди.

— Бошлайверинглар,— деди Аральповга қараб.— Бунақа жипоятга қандай жазо берилишини мендан кўра сизлар яхшироқ биласизлар.

Жиловдор князга отининг жиловини тутқизди. Аральпов гап бошлади:

— Сизларни нима қилиш керак? Қандай жазо бериш керак? Осайликми? Кам. Отайликми? Кам. Сизларни оловда, мана шу уйнинг вайроналари ўтида куйдириш керак! Муз остига чўктириш зарур! Агар мана шу қароқчиларнинг еттигадан жони бўлса, ҳаммасини бирма-бир гўшт-пўшти билан сугуриб оламан! Қани, юлғичларни бу ёққа олиб чиқинглар-чи,— деди у Гумарга буйруқ бериб,— одамлар уларни бир кўриб қўйишсин. Мен буларнинг бариш анчадан бери биламан. Ўмаришга ботирсизлару, аммо жавоб беришга келганда қўтир қуённинг ўзисизлар! Хаҳ, отлари нимаиди? Отқоровул Астемир Баташев билан анави йигит... Элдор яхши эсимда турибди... Уларниям қўлга туширамиз.

Одамлар Шарданов билан Аральповнинг сўзларини тинглашаркан, кўзларини пахмайган қалпоқлари тагидан уларга жиддий тикиб, ҳассаларининг сопини сиқиб туришарди. Ҳеч ким чурқ этмасди.

Соқчилар ҳайдаб келаётган маҳбуслар кўринди.

Олдинда қўлига «куҳ-куҳ»лаб Бот темирчи келяпти. Бу одамнинг ҳамқишлоқлари орасида ҳурмати баланд эди. Темирчидан кейинда Муҳарби ва Мусаби деган ака-укалар кўринишди. Қўрғонга ўт кетган ўша машъум тунда Муҳарбига аёлларнинг кийим-кечаги тўла сапдиқ текканди. Муҳарби бу сандиқни жўхори ун сақлайдиган идиш қилиб қўйгапидан, қўни-қўшпиларига мақтаганди. Ҳатто оти ҳам бўлмаган Мусаби бечора ўт ичидаги қўрғонда зир югуриб, отлиқ бўлмақчи бўлсанг, олдин жилов

ол, деган мақолга амал қилгандай битта бүйинчани қўлга киритганди. Бироқ тақдирнинг ҳукми бошқача чиқиб, Мусаби ниятига етолмади...

Тўртинчи маҳбус кўринганда оломон оҳ деб юборди. Қаторда тўртинчи бўлиб, Ботга ўхшаб қўлини «куҳ-куҳ» лаб Луто келарди.

— Талончиларни бу ёққа, бу ёққа ҳайда, — деб қичқирарди Золимжери.

Бандиларни унинг олдига олиб келишди. Аральпов Ботнинг ёнига югуриб келди-да: «Большевикларнинг қули!» деб юзига қулочкашлаб туширди. Бот чайқалиб кетса ҳам йиқилмади. Унга қутурган Аральповнинг сўзлари бундан ҳам аламлироқ таъсир қилганди чоғи.

— Хотиннинг сендан юз ўғирди, большевикларнинг қули! Ўз бошинга ўзинг етдинг! Энди егаиларингни қуса-саилар! Мен, Золимжери Россия империяси душманларини қандай жазолашини сенларга кўрсатиб қўяман. Мол оғилдан чиқса, жойига киритиб қўйиш керак... Ҳамма кўриб қўйсин... Ғишт олиб келинглар.

Солдатлар тўсиқ ёнига бир неча ғишт келтириб, Аральповнинг кўрсатмаси билан зинага ўхшатиб тера бошладилар. Бунинг пимага кераклигини ҳеч ким билмасди. Одамлар ваҳимага тушиб қолишди. Бу иш тамом бўлгандан кейин Аральпов маузерини олиб, Лутога яқинлашди-да, гирибонидап ушлаб:

— Чиқ! — деди.

Луто зинага ўхшатиб тахланган ғишт устига чиқиб, маъсум ва ҳайратли кўзларини, мени ажратиб олинглар, дегандай оломонга тикди.

Аральпов Лутодан кейин Мусабини, кейин Мухарбини чиқарди. Ғишт устида энг сўнг забардаст Бот пайдо бўлди.

— Қора халқ... — темирчи гапирмоқчи бўлувди, бироқ совқотганидан хириллади холос.

Аральпов маҳкум қилинганларнинг бошлари бир текисда турганига ишонч ҳосил қилгач, яна гапирга бошлади:

— Аральпов ҳар бир большевик учун биттадан ўқ исроф қилиб ўтирмайди! Бироқ ўқимиз ҳамма большевикларга етади, шуни билиб қўйинглар... Россия империясининг қиличи, қани, иш бошла!

Золимжери шундай дея маузерини темирчининг орқа миясига тираб ўқ узди, баҳайбат теримчи гандираклаб кетиб, чалқанчасига ағанади. Унинг қаширида катта жароҳат кўринарди.

Боши мажақланган Мухарби Ботнинг устига қулади. Унинг қора қалпоғи бир чеккага юмалаб кетди.

Тўдадагилар Мусаби билан Луто тириклигини кўриб:

— Қочинглар! Қочинглар! — деб бақиршди.

Мусаби қоча бошлади. Аральпов унинг курагини мўлжаллаб ўқ узди.

Лутонинг нима бўлаётганига эндигина фаҳми етиб, жон ҳолатда қочмоқчи бўлганди, оёғи тагидаги ғиштлар қимирлаб кетди. У қорга гуп этиб тушиб, гуноҳқорона жилмайди.

Аральпов унга яқинлашди. Луто бошини қўли билан беркитди. Аральпов нишонга олиб ўқ узди.

Лутонинг қонсиз юзида табассум аста-секин сўна бошлади.

Мусабининг жони ҳали узилмаганди. У акас тагига йиқилганида қўли билан унинг пўстлогини тимдаларди. Золмжери иккита ўқ билан уни ҳам тугатди.

Шарданов буларнинг барини от устида кузатиб турарди.

Қош қорайди. Босилаверганидан кўкариқираган қорда қоп кўлмаклари тобора ёйиларди. Баляцо бува олдинга юриб, Мухарбиники бўлса керак, катта пахмайган қалпоқни олиб қоқди-да, уни Ботнинг абжағи чиққан юзига ёпиб қўйди.

— Кўрдингларми? — деб қичқирди князь Берд.

Бироқ унинг гапига ҳеч ким қулоқ солмасди.

Чакмондай сарғайиб ва эскириб кетган черкаска кийган мўйсафидлар бошларидан қалпоқларини олмай, учта марҳум шериклари устида туришарди.

Тўртинчи марҳум Мусаби чеккароқдаги акас тагида ётарди.

— Ватандошлар! Кабардинлар! — Берд оқ қалпоғини тўғриларкан, яна қичқирди.

Ҳеч кимдан чурқ этган овоз чиқмади. Фақат Баляцо бувагина ханжарининг сопини ушлаганича:

— Ой, князь... Ой-ой-ой... — деб қўйди.

— Нима дейсан, чол? — Князь қаңдайдир ғалванинг олдини олмоқчи бўлгандай эгарда ўгирилди-да, қўлқопли қўлини кўтариб, команда берди: — Сидирғасига!

Одамлар бошидан ўқлар визиллаб ўтди. Пулемёт овози қорли текисликда акс садо берди. Баланд тераклардаги қарғалар қағиллаб кўкка ўрлади. Тераклардан қорлар тўкилди. Қарғалар тўдаси кечки осмонни қорайтириб, қағиллаганларича узоқлашиб кетди.

Полковник имо қилувди, отлиқлар яқин келиб, ўз командирлари, Гумар ва отига миниб олган Золимжерини ўраб олишди. Кейин одамларни сиқиб келиша бошлашди. Тачанкадаги пулемётчи қўлини тешидан олмасди. Отлиқлар карвони дарвозага йўналди, шунда ҳамма қариялар худди команда берилгандай Берд Шардаповга қарашди. Князь уларнинг кўзларидан нафрат ва ғазаб оловини кўрди... Ортиқча сўзга ҳожат йўқ эди.

ТЕМБОТ БИЛАН ЛЮ

Тембот Бот ва Луто қамалиб, отилганларидан бери устахонага бормай қўйди. Нимага дейсизми? Кўпдан буён устахонадан болганинг сандонга гурс-гурс тушаётгани эшитилмас, у бутунлай жимиб қолган, қўрасида ўт ёниб, ҳамма ёққа учқунлар сачрайдиған замонлар ўтиб кетганди.

Темботнинг қулфатли кунлари бошланди. У ўн иккига қадам қўйган, энди ёш бола деб бўлмасди. У энди онлада бирдан-бир эркак киши.

Думасара билан Сарима энди унинг гапига қулоқ солишар, кўпинча ишга ўтириб, ўзларининг эски юбкалари ва Астемирнинг кўйлагини бузиб, унга шим тикиб беришарди.

Одамларнинг отилгани жуда ёмон иш бўлди-да! Нега деганда, Темботнинг ажойиб ҳунар бўлган темирчиликка қўли келиб қолганди. Унга Элдор билан Ботнинг ўргатгалари бекор кетмади. Болаинг қўли пишиб, тажрибаси ортди, кўзи ўткирлашди. Энди у Ботнинг эғнидагидай чарм фартукни орзу қиларди... Афсус, ҳаммаси чил-парчин бўлди. Энди Бот ҳам, Луто ҳам йўқ. Тембот кўпинча тушида Лутонинг катта очилган туйғун кўзларини кўрар, унга гўё ўртоғи устахонада болға ураётгандек ёки темирчи ураётган темирни омбир билан маҳкам ушлаб тургандек туюларди. Бироқ буларнинг бари туш эди холос.

Ёш темирчимизнинг қўли меҳнатга чанқоқ, кучи ичига сиғмай, мени ишлатгин, дерди.

Лю лабини чапиллатиб, ором уйқуда ётган пайтларида Тембот опаси катта оташкурак билан ўчоқ олдида қуймаётганини эшитиб ўридан турарди-да, унга қарашиб кетарди. Уйда эса иш бошдан охиб ётарди.

Тембот одатда ишни гарчи тозаланганига ва сунуриб-сидирилганига анча бўлган, от кишнаши, унинг хашакни карт-карт чайнаб, ер тепишаётгани кўпдан бери эшитилмаётган бўлса ҳам отхонани кўздан кечириншдан бошлар-

ди. Инус ҳожининг қаёқдан келганини эслатувчи ҳожи дўшиси бурчақдаги тоқчада ётарди. Отхона ҳам Ботнинг собиқ устахонасидай сокин бўлганидан Тембот унда кўп турлиши хуш кўрмасди.

Шундай бўлса ҳам отхонага ҳеч ким тегмас, молхона ёғочларини Тембот бир бошдан ўтин қилиб ёқа бошлаганди. Ундан кейин четанга навбат келди.

Ҳар ҳолда Темботнинг қўлидаги болтаси доим ўткир бўларди.

Лю акасига қараганда дориломон яшарди.

Бир ханжарнинг икки тиғи турлича иш тутиши мумкинлигини шундан ҳам билиб олаверинглар.

Астемир декабрнинг охирларида, биринчи сургундан қайтганининг бир йиллигини нишонлаётгандай ўз одамлари орқали Баляцо бувани аравада Чечем дарасига киравериндаги шартлашилган жойга чақиртирди.

Баляцо бува зўр бериб бунга тайёргарлик кўрар, Люнинг эса бува билан қаёққа бўлмасин бирга боришдан бўлак дарди йўқ эди. Думасара ўғлини юборишга аранг розилик берди. Бува Люни аравага ўтқазиб, ёнига пичан тўшади-да, устига катта пўстини ташлади.

Қишнинг рутубатли кунларидан бирида Баляцо бува билан Лю йўлга чиқинди. Улар кам қатнов йўллардан боришар, гоҳида қировли бутазорларни кесиб ўтишарди.

Арава гижирлаб, гилдираклари қатқалоқда тўқиллаб борар, димоққа от терининг ҳиди уриларди. Баляцо бува Шарданов қўрғонидаги даҳшатли воқеадан кейин қизиқ-чилигини йиғиштириб қўйганди. У гоҳо-гоҳо тилини тақиллатиб, хуштак чалар, фақат отларгагина тушунарли бўлган овоз чиқарар ва дам-бадам пичан тагидаги нималарнидир пайпаслаб қўярди.

Уни Астемирнинг ишончли одамларидан қўзғолончилар билан тоғда яшириниб юрган ўғилларим ҳақида нималар эшитаркинман, деб ташвиш тортаётгани шубҳасиз эди.

Ниҳоят, буталар ортида тепасида қор босган тош ҳайкали бўлган қўрғоннинг усти кўринди. Сирли учрашув жойи шу ер эди.

Баляцо тилини қаттиқроқ тақиллатиб, аравани тўғри бутазордан ҳайдади.

Лю кўпдан бери бувасидан қўрғон ва тош ҳайкаллар қандай пайдо бўлганини сўрайман, деб юрарди. Бунақа нарсалар овул атрофидаги дашт ва ташландиқ қабристонларда сероб эди.

— Бува, ҳой бува!— деди Лю бувани чақириб.

— Нима дейсан, жингала соч? Совқотдингми?

— Йўқ, совқотмадим. Пичанда иссиқ бўларкан. Болалар кўрғонда хазина топса бўлади, дейишади. Уларнинг гапи ростми, бува? Шуни айтиб беринг.

Бува, ҳозир вақтим зиқ, кўрғонларнинг тарихини қайтаётганимда гапириб бераман, деб ваъда берди. Унинг ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди.

Улар кўрғонга яқинлашганларида теварак-атрофда ҳеч ким йўқ эди. Фақат буталар орасидан битта қарта учиб кетди холос.

Баляцо бува яна ҳуштак чала бошлади, кўп ўтмай, жавобан ҳам ҳуштак эшитилди.

Лю сал кўрққандай бўлди.

— Бува, ҳой бува!

— Нима дейсан, жингала соч?

— Ҳозир Астемир дадамнинг ўзлари чиқиб келсалар-а?

— Йўқ, жингала соч, келмасов.

— Дадам уйга қачон қайтадилар?

— Қайтади! Албатта қайтади! Қайтмай иложи йўқ!

— Оҳ, кошкийди тезроқ қайтсалар! Думасара ойимларнинг йиғлаганлари йиғлаган.

— Ҳаммамиз ҳам йиғлаяпмиз.

Ҳуштак овози энди анча яқинроқдан эшитилувди, Баляцо бува жавоб қайтарди. Шундан сўнг кимнингдир қандам товушлари эшитилди. Кимдир бутазордан новдаларни синдириб келарди.

Баляцо билан Лю ҳушёр тортишди. Бутазордан олдин битта, кейин яна папақ кўриниб, иккита нотаниш киши чиқиб келишди.

— Ассалому алайкум, Баляцо!

— Ваалайкум ассалом!— бува ҳаяжонланиб алик олди.— Мен Баляцоман.

— Сен унчалик Баляцо эмассан. Бу бола сендан ҳам Баляцо.

«Баляцо» кабардинча «жингалак соч» деган маънони билдиради.

— Сен мўйловдорсан, тагин мўйловнинг олов рапгидалигини қара! Бизни шундай деб огоҳлантирганди,— дейишди нотаниш кишилар ҳазилни бўшаштирмай.— Қани бўлмаса, аравангни қайтар, унга юк ортамиз. Бу ерда сенга ўғилларингдай совға бор. Манави йигитчага отасидан, Саримага Элдордан совғалар бор... Бўл, бўл...

— Қазгирей билан Аслон соғ-саломатми ишқилиб?— Баляцо бува севинганидан шошиб қолди.

— Соғ-саломат, ҳаммаси ёсон-омон юришибди. Астемир ҳам, Элдор ҳам омон. Яқин орада тоғдан пастга тушамиз. Берд Шардановга шундай деб айт, у Ботнинг жавобини беради ҳали.

— Валлахи, жавоб беради дейсанми? Демак, ҳаммасидан хабарларнинг борми ҳали?

— Оллодан ҳам яхшироқ биламиз. Мана, ушша.

Нотаниш кишилар шундай гурунглашиб, бутазорда бойланган нарсаларни олиб чиқишарди-да, сўнг қўлдан чайқатиб аравага ортишарди. Бу ғалати юк аравани тўлдирди қўйди.

— Шундай. Хўш, милтиқдан борми?— деб сўради нотаниш кишилардан бири.

— Бор,— Баляцо бува фахрланиб жавоб берди. Лю бува пичанни йўлда пайпаслаб келаётганининг сабабига етишганига тушунди.— Милтиқдан ҳам, ўқдан ҳам бор. Астемир билан Степан Ильич хасталикларидан уларни кури товуқдай босиб ётишди. Степан Ильични биласизларми?

— Валлахи! Степан Ильични ким билмас экан? Уни ҳамма отряддагилар танишади. Сен, бува, бу милтиқлар ҳақида ҳадеб маҳмаданагарчилик қилаверма.

— Олло шоҳид, буни ҳеч ким билмайди, билолмайди ҳам... Буларнинг ўзи сайрамагунча биров билмайди.. Фақат сизларга гапирдим-да, яхшилар.

— Яхши одамлар йўлларда кўп... Қани, бу ёққа ол, ўзининг милтигини яқинроғингда сақла.

Гап бу ёққа экан-да! Демак, битта милтиқ пичан тагида қолибди-да. Булар Люни тобора қизиқтира бошлади.

Бува юкларининг устига пичан ташлаб, нотаниш кишилар билан хайр-маъзур қилди. Нотаниш кишилар қандай тез пайдо бўлишса шундай тез кўздан йўқолишди. Бува отларга тилини тақиллатди, арава келган йўлига қайтди.

— Мана хазина ҳам топдик,— деб қўйди бува қўрғондан узоқлашганларидан кейин.

Лю бўлса ўз хаёллари билан банд эди.

— Улар нега Лутони гапиришмади?— сўради Лю бувадан.

— Лутони гапиришмади дейсанми?

— Ботни гапириб, Берд жавобини беради дейишди-ю, Лутони тилларига ҳам олишмади.

— Олло шоҳид, ҳаммани тилга олишади,— деди бува қовоғини очмай.

Совуқ ва хўмрайган даштни қишинг эрта тушадиган

қоронғилиғи босиб келарди. Лю тошини қор босган құрғон тобора кичиклашаётганини томоша қилиб борарди.

Лю аравада кетаркан, тағида милтиқ борлиғини сезар, димоғига буги кўтарилиб турган бир товоқ шўрва билан тандирдан янги узилган кулчалариниң иси урилаётгандай бўларди. Лю кекса нанасиниң бугун эрталаб қотган кулчасини сувга ботириб ярмини ушатиб берганлиғини эслади. Буни емай, кечқурунга олиб қўйганди, Тембот бўлса бунақа қилмади, ўзиниң тегишини еб бўлди. Людан ва ҳатто Саримадан ҳам бир бурда бер, деб тикчилип қила бошлади. Лю ўзиниң ҳозирғиша аравага юк ортап иккита йигит сингари ажойиб ва муносиб бола эканлиғини пайқаганидан ичида шунақанги суюниб кетдики, уйда унга мунтазир бўлиб турган яримта кулчаси ҳам энди ҳалол ва ширин туюларди.

Энди боланиң кўзига ўзи ҳам, теварак-атрофдаги парсалар ҳам ажойиб кўрinar, кўнғлидан, худога шукур, яқин кунларда тоғлардан қизил отрядлар, Астемир дадам, Элдор, Степан Ильич кетма-кет тушиб келишади, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, деган фикр ўтарди...

Люниң олам ва кишилар хусусидаги тасаввури ана шундай бойни бошлади. Булар эҳтимол унчалик тўғри бўлмаса ҳам Лю уларниң фарқига борганидан бахтиёр эди.

— Бува, ҳой бува,— деди Лю яна ингичка овозда.

— Нима дейсан, жингала соч? Совқотдинғи?

— Йўқ. Пичанда иссиқ бўларкан. Қўрғонларни гапириб бераман девдинғиз-ку.

— Тўғри. Ваъда берувдим. Сенга шунни айтай бўлмаса. Қўрғонлар тағида беҳисоб хазина борлиғи тўғри, бироқ уларни қовлаб бўлмайдн холос.

— Нега?

Баляцо бува шундан кейин бу хазинаши нимага қовлаб бўлмаслиғини тушунтира бошлади. Вақти келиб Лю иккита жематниң тақдири нима бўлганини эшитди. Баляцо буваниң айтишича, элак жанғида иккала томон ҳам тамомила қирилиб кетиб, фақат иккита чўпон тирик қолибди, нега деганда, улар бу вақтда далада экан. Шундай қилиб овулиниң ҳамма бойликлари ўша чўпонларга қолибди. Нима қилсақ, деб тоза бошлари қотибди. Шундан кейин ҳамма бойликларни чуқурга ағдариб, устига кўн тупроқ уюшган экан, катта тепалик ҳосил бўлибди. Улар энди ишларини тугатай деганларида осмондан катта тош тушиб, икковини ҳам ўзлари бунёд қилган қўрғонга киритиб юборибди. Шундан бери хазина ҳеч кимга насиб

қилмас экап, чунки кимки қўрғонни кавлашга киришса, ичкаридан даҳшатли дев чиқиб уни ўлдираркан.

Лю Баяцо бувадан ана шундай ҳикоя эшитди.

— Олло бизга инсоф берсин, — деди Баяцо бува ҳикоясини тугатаркан, — бизни очкўзлик ва бошқа балолардан асрасин. Мана, икковимиз ўзимизнинг қонуний молимизни олдик, Лю. Бировнинг молидан наф тегмайди. Бунақада биронта ҳам маънили кабардин «аҳа» демайди. Фақат «вой» дейди... Шарданов қўрғонида ҳам шунақа мусибат юз берувди-да ахир. Ҳаммаси ўзи...

Бува яна жимиб қолди.

— Бува, ҳой бува!

— Нима дейсан, жингала соч, совқотдингми?

— Йўқ, совқотмадим. Энди маза бўлади-да. Бувим иссиқ кулча ёпиб, шўрва қилиб берадилар.

— Ёпиб беради, бўтам, албатта ёпади. Кулча ҳам ёпади, шўрва ҳам пиширади.. Чу, ҳаром қотгурлар! — Баяцо бува баланд қияликка аравани зўрға тортиб чиқаётган отларига бақириб қўйди.

Лю отларидан кўз узмай тураркан, «мушукдай чўзилишибди-ку» деб ўйлаб қўйди.

Энди чиндан ҳам Думасаранинг ширин кулча ёпиш учун хамир қоришга, ўчоққа қозон осиб, шўрва ёки ашра қилиб беришига шубҳаланмаса бўларди. Нега деганда, улар тепага кўтарилганларида кечқурун гира-ширада акаслар кўзга чалиниб, димоққа тутун ҳиди урила бошлади. Отларнинг ҳам юриши тезлашди.

Ана бир замонлар овул кишиларини адашиб қолган абхаз меҳмонлар олдида хижолатда қолдирган эски тегиримон ҳам кўринди. Қор босган катта дарё ўзани ўртасидаги муз тагида сув жилдираб турар, бошқа вақтларда ҳайқириб оқадиган дарё ҳозир шундай аҳволга тушиб қолганди... У ер-бу ерда қор уюмлари кўринар, чамаси, шундай бўлса керак, жилга ўздан катта пўстип кийиб олган нимжонгина болага ўхшаб кетарди.

Ана, Жираслан боғининг пўпанак босган иҳоталари ҳам кўринди. Дарахтларнинг шохларига қиров инган боғ кечқурунги гира-ширада сокин туюлар, унда фақат қарганинг қағиллаши эшитилиб, боғ ичкарисидан сирли уйнинг сариқ ойналари кўзга тапланарди. Уйда ҳалиям Жирасланинг хотини ва Тина деган нимжонгина қиз яшарди. Княгиня аввалгидай ҳеч кимга кўринмас, шу важдан гарчи ҳозир қўрғоннинг хизматчи хошаларида Деникин армиясининг қандайдир ўқув армияси турган бўлса ҳам у кимсасиздай туюларди.

Ана, солдатларнинг ўзлари ҳам кўринишди! Улар ўтлоқда эдилар!

Чиндан ҳам қўрғон орқасидаги ўтлоқда янги олинган аскарлар машқ қилишар, уларни текин томоша талаб болалар қуршаб олишганди. Буларга қандайдир бир унтер-офицер команда берапти. Унтер офицер бу оч арвоқ аскарларни қаёқдан топиб олганикин? Усти бошлари алвидо, қорни тўйиб ноёмаган йигит ва қариялар афтидан русча берилаётган командаларга тушунмаётганга ўхшашарди. Унтер офицер аскарларнинг бунга тезроқ фаҳми етсин, дегандай уларнинг чап елкаларига пичан, ўнг елкаларига похол тақиб қўйганди. У «Левое вперёд!» деб команда бериши зарур бўлганда «Пичан, олға!» деб қичқирар, «Правое плечо вперёд!» дейишга келганда эса «Похол, олға!» дерди. Шунда ҳам бундан наф кам эди. Янги олинган аскарлар адашиб, тангиб қолишар, бир жойда оёқларини тапиллатиб туришаверар, бир-бирларининг оёқларини босиб олиб, сўкишиб, командирларини роса ишлашар, у ҳам жони ҳалқумига келиб бақиргани бақирганди:

— Жим бўлларинг! Сафдаям гапирадими? Ўчир!

Бунга нима деб бўлади энди? Жуда қизиқ томоша-ку. Шунинг учун ҳам аскарларни кўриб овулдан чоқиқлаб келган болалар тозаям маза қилишяпти. Лю шу пайт Темботни кўриб қолди. У тапиш аравага кўзи тушиши биланоқ шу ёққа югуриб келаётганди.

Баляцо отларнинг жиловидан торғди:

— Чиқ, солдат.

— Мен солдатмас, темирчимап,— деди Тембот бу гапдан порози бўлиб.

— Бу гапинг тўғри, темирчининг зўри,— деди Баляцо бува унинг гапинг маъқуллаб.

Темирчи бўлса пичан тагидаги емиш солинган нарсаларни пайласлаб кўриб, очилиб кетди.

— Уҳў!

— Кабардин иш зўрлигини кўрса «ўҳў»мас «аҳа» дейди.

— Аскарларни ўргатишяпти.— деди укасини қисиб ўтирган Тембот унга тушунтириб.

— Биз барибир қўрқмаймиз,— деди Лю акасининг гапига жавобан. У ҳозир ҳеч нарсадан гап тортмай, ўзини ботирдай сезарди. Бизнинг ҳатто милтигимиз ҳам бор, ҳа, билиб қўй. Лю овозини паслаб, акасини буюк муҳим сирдан воқиф қилди.

— Пичаннинг тагидагиларини айтяпсанми?.. Нарироқ сурилгин.

— Пичаннинг тагидагиларини топширдик, биттасини эса олиб қолдик.

— Сендан яхшироқ биламан, — деди Тембот унинг гапи қайтариб. — Биттадан кўп.

— Ҳў! — деди Люннинг ҳам завқи келиб.

Ақа-ука бу ёғига жимгина кетишган бўлса ҳам икковларининг қалбида ягона туйғу ҳукмрон эди.

Ун тўртинчи боб

ОТАЛАР ТОҒДАН ТУШГАНДА

Бир минг тўққиз юз йигирманчи йил ажойиб келди. У келиши билан табиатдан бўлак парсалар ҳам ўзгариб кетди дейиш мумкин. Теварак-атрофда кўплаб даҳшатли воқеалар содир бўла бошлади.

Шаҳарда отишмалар эшитилиб, одамлар қиймаланди, талон-торож авж олиб кетди. Бозордан қайтган одамлар комиссарнинг қатл қилинганлиги ҳақида даҳшатли хабар олиб келишганди. Жаллодлар комиссар гапирмасин деб унинг оғзини тикиб қўйишибди. Дорга осиганида сиртмоқ узилиб кетибди. Кейин уни бошқатдан осибди. Шунда теварак-атрофдагилар: «Бўлди! Одам икки марта жазоланмайди!» деб қичқиришибди. Юзи қоп-қора қонга бўялган комиссарнинг оғзидаги тикилган жойи йиртилиб кетган экан, у ўлимдан қўрқмайман, халқ албатта енгади, деб бақирганмиш.

Овуллар ҳам нотинч эди, бироқ февралданоқ яхши гаплар тарқала бошлади.

Миш-мишлар одамларни ҳаяжонлантирар, айшиқса, большевик эрларидан кўндан бери ҳижронда яшаётган аёллар қаттиқ қувонар эдилар. Гумар ёки Мусага ўхшаганларнинг бу миш-мишларга сира ишонгилари келмасди. Узун қулоқ гаплар ноилож эрининг қатл қилинишига бош қўшган, энди эса виждон азобидан эзилиб, интиқом даҳшатидан юрагини ҳовучлаб юрган шўрлик Данизатни ҳам хушнуд қилолмасди.

Чача олдига биров тушолмайдиган чақимчи бўлганида гап миш-мишларни жон қулоғи билан тингларди. Унга ҳаммасидан одамларнинг нималар ҳақида шивир-шивир қилаётганлари эмас, гап ташиб, валақлашишга пайт келгани керак эди.

Ха, энди замон ҳам узгариб борарди. Дарҳақиқат, Давлатдай одам бирдан тузалиб қолиб, таниш ҳовлиларни айланар, яқин одамларига яхшиликни раво кўришини эслатиб юрарди. У яна «қудуқ кунлар»ини белгилаб қўйди. У ҳаммасидан ҳам ўзини шариатпарвар, барча мусулмонларнинг баробар ва оға-инилардай бўлишлари тарафдори қилиб кўрсатишга ҳаракат қиларди. Унинг бунақа гаплари мўйсафидларга хуш келарди. Халқнинг виждонли мўйсафидлар билан дўстлашиши ҳазил гап эмаслигини Давлат жуда яхши тушуварди.

Кунлар узайиб, тоғлар орти кундан-кунга эртароқ ёриша бошлади. Тоғ чўққиларидаги қорлар ва пасттекисликларнинг субҳидам гўзаллиги кун сайин кўзни олгудай бўларди. Одамлар ҳар тонг хурсанд бўлган кўзларини очишар, юраклар ҳам шунга монанд тепарди. Булар бежиз эмасди. Ўтаётган ҳар бир кун яқин орада бўладиган ўзгаришлардан шоҳидлик берарди...

Баляцо бува Думасарага қизиқ гап топиб келди: Гумар оқсоқол иккита отини яхши салт отга олишармиш, князлар Туркиядаги ғалва босиллишини кутиб туриш керак, дейишяётганмиш... Гумар Туркияни мўлжаллаётган бўлсамикин? Қаламушлар ҳам тошқиндан олдиндан инга югуриб, бир-бирларини эргаштира бошлашди-ку...

— Буларнинг барини тарозига солиб кўргин-чи! Оқибат нима билан тугагини яхшилаб ўйлаб кўргин-а,— деди Баляцо бува тагдор қилиб.

— Наҳотки худо бизни кечириб, эрларни хотинлари билан, оталарни болалари билан яна дийдор кўриштира? — Думасара ўз бахтига ишонмасди.— Шарданов билан Клишбиевнинг казаклари темир йўлдан чекинишяётганини эшитдингизми, ака?

— Эшитдим. Буни сенга ким айтди?

— Чача, унга Давлат айтибди.

— Агар Давлат айтган бўлса, демак тўғри гап. У темир йўлга аллақачон бориб келган.

Мартнинг охирларида, Шхальмивокодаги митингга бир йил тўлганида оқларнинг кун битганлигига шак-шубҳа қолмади. Бу Давлат ёки Чачанинг гапларисизоқ аниқравшан кўришиб турарди.

Думасара эрталабки намоз пайтида чиқаётган офтоб зарга ўрасан кун чиқиш томонидаги тоғларга завқланиб тикилиб қўярди. Биргина у эмас, бундай пайтларда бошқалар ҳам ўша тоғлардан кўзларини ўзиша олмасди.

Миш-мишларга қараганда, қизил исенчиларнинг отрядлари Чегем дарасидап Безенгига тоғ сўқмоқлари орқали ўтиб, пастликда пайдо бўлишганмиш, энди йўлларда қизил суворийларни кўрса бўлармиш, кўп аёллар эрларини кутиб олгани чиқишаётганмиш.

Лю ёлғиз ўзи уйнинг бурчагида ниманидир қирқиб, бойлаб ўтирарди. Сарима унга кўз ташлаб, шма иш қилаётганини билиб олди. Лю қаердандир қизил латта тошиб олиб, улардан лента ясай бошлади. У яна шу қизил ленталарини овулдаги болаларга тарқатмоқчи. Шуниси қизиқки, Тембот энди отхонадан Инуснинг ҳожи дўпписини қидирадиган бўлса, тополмайди. Ҳожи дўппи ҳозир Люга жуда ҳам зарур. Лю ўйлаб топган нарсасидап хурсанд. Инуснинг пишиқ, бунинг устига, революционерлар буюмидай қип-қизил ҳожи дўпписи бекордан-бекорга нобуд бўлиб кетаверсинми? Лю қизил боғичларни болаларга бериб, ўзи эса, бошига қип-қизил ҳожи дўпписини кийиб чиқмоқчи. У ҳозирча буларни бошқалардан сир тутяпти.

Темботни эса бошқа парса ҳаяжонлантирарди. У гоҳо ярим кечалари уйғониб кетиб, ташқарига қулоқ солиб ётар, гоҳо ҳовлига чиқиб Инус ҳожининг уйи тинч турганмикин, тагин душманлардан бирортаси отаси билан Степан Ильич қолдириб кетган қуроли омборига писиб келмаётганмикин, деб хабар олиб келарди.

Қисқаси. Думасаранинг ҳам, Сариманинг ҳам, Лю билан Темботнинг ҳам ташвишлари ўзларига етиб ортарди.

Овулда Жирасланининг черкес княгиня билан чўриси қолган уйига Жирасланининг одамларидан биттаси (Жирасланининг ўзи Шардановнинг қўрғони фораг қилингандан бери Шхальмивокода кўринмас, миш-мишларга қараганда Казгирей Матхановнинг қўшинида большевиклар билан оқларга қарши курашарди) келганмиш деган гап тарқалиб, бу гап тўғри чиқиб қолди. Бу куни кўчқурун Баляцо бува Думасаранинг уйига келиб, уни черкес княгиня чақиргани ва темир йўлга олиб боришга ёлланганлигини махфий равишда айтди. У қасққа отланаётганмикин? Эҳтимол, Берд Шарданов билан Гумар кетган томонга, эҳтимол Золимжери беркиниб ётган ерга жўнамоқчидир? Жираслан гарчи бугун-эрта шарнатчилар полки билан келиб қоладиган бўлса ҳам унга қимматбаҳо нарсаларини олиб келишни буюрганмиш.

Баляцо бува бунга жон деб рози бўлибди, чунки ўзиникида ҳам, Думасаранинг ҳам уйида керосин тамом

бўлган экап. Шаҳарда эса керосинни пичангагина алишиш мумкин. Бува шу мақсадда бир арава пичан тайёрлаб қўйганмиш.

Баляцо бува гапирар экап, мўйловиши буриб Люга айёрона қараб қўйди. Лю бува уни ўзи билан олиб кетмоқчилигини сезиб хурсанд бўлиб кетди.

Баляцо бува пировардида, менга ёрдамчи бермасанг бўлмайди, сингил, деб ўз мақсадини очиқ-ойдин айтиб қўя қолди.

Ҳар қандай она ҳам ур-йиқит, қиргин бўлаётган шаҳарга ўғлини жўнатишга рози бўлавермайди. Шунга қарамай Думасара буванинг ақл билан иш тутишига ишонарди.

— Начора, — деди у, — агар хайрли иш учун бўлса, майли, олиб кетаверинг. Менимча, княгинянинг бизга унча ёмонлиги теккани йўқ. Ишқилиб йўлда уни ҳам, сизларни ҳам худо ўз паноҳида асрасин.

Суюниб кетган Лю қўлидаги латта-путталарини бир чеккага суриб қўйди. Чунки у бува ҳамда қароқчининг хотини бўлган княгинянинг темир йўлга, поездга, нақ паровознинг ёнгинасига кузатиб, элтиб қўйиши керак. Шундай бўлгач, Лю қувонмай, ким қувонсин.

— Бўлмаса сен ётиб, яхшилаб ухлаб ол, — деди Баляцо бува Люга маслаҳат бериб.

Маслаҳат бериш осон-а, лекин бутун вужудингни қандайдир сирли кучлар ларзага келтириб тургандан кейин ухлаб бўладими? Лю у ёқ-бу ёққа ағдарилганидан тирсаги Темботга тегиб-тегиб кетарди. Тембот эсли-ҳушли бўлса ҳам охири чидай олмай, Люни бир тушириб қўйди.

«Баляцо бува билан Думасара ойим бирдан айпаб қолишса нима бўлади? Ухлаб қолсаму Баляцо буванинг ўзи кетиб қолса-чи? Шундай бўлиши мумкин эмасми?»

Княгиня қанақайкин ўзи? Негадир Лю княгиняни Чачага ўхшаган юзидан узун туклари бўлган бадбашара хотин деб тасаввур қилганидан бундан ўзи ҳам қўрқиб кетаёзди. У станцияга кетаётганимизда йўлда албатта қизил исёнчиларнинг қўшинларини учратамиз, партизанлар бизнинг кимлигимизни дарров билишлари учун қизил боғич билан ҳожки дўппини олволиши керак, деб ўйларди...

Лю ҳар қалай уйқуга кетди...

Бахт кўпинча хонадонга сездирмай келади. Бировни кутавериб чарчайсан, келмагандан кейин ҳафсаланг пир бўлиб турганингда эшик ғийқиллаб очилиб, кутган одамнинг остона ҳатлаб ичкарига бош суқади.

Лю тунда кимдир тепасига келиб, пималарнидир гапирётганидан уйғониб кетди. Йўқ, Лю қўриққани йўқ. Бу сафар Раҳим Саримани ўғирлагани келган тундагидек даҳшатли бўлмади. У кўзини очиши биланоқ қулоғига ёқимли овоз эшитилди.

— Қани, қани, кўзингни оч, жингала соч,— Лю отасининг овозини таниди.— Ана қара, Тембот ўчоқнинг қулини оляпти.

Ҳа, бу соқолли, кўзлари мулоҳим боқаётган ва ҳамма ёғидан тери билан тамаки ҳиди анқиётган киши Люнинг отаси эди. У яхши замонлардагидай панах, устига газирли черқаска кийганди.

— Дада!— Лю ирғиб туриб, Астемирнинг бўйнидан қучоқлаб олди.— Кетмайсизми энди?

— Йўқ, Лю.

Думасара жилмайиб, ўрнини тўғрилаяпти. Кекса нана бўлса бурчақда намоз ўқимоқда. Столдаги чироқда шифтга ис кўтарилар, Баляцо бува эса стол ёнида ўтирибди.

— Сиз яна совет ҳокимиятини эълон қиласизми?— дадасини саволга тута бошлади.

— Ҳа, ўғлим.

— Бир ўзингиз келдингизми?

— Йўқ, совет ҳокимиятини келтирган ҳамма шу ерда.

Бу сўзлар Люни бир дақиқа ҳангу манг қилиб қўйди.

— Элдор ҳам уни кўтариб келдимми?

— Нимани?

— Совет ҳокимиятини-да!

— Бўлмаса-чи.

— Степан Ильич ҳамми?

— Ҳа.

Бошқа партизанлар ҳам отда келишган, улар орасида, Баляцо буванинг ўғиллари — Казгирей билан Аслон кўрипмаганди. Астемир бувага ўғилларингиз соғ-саломат, улар Элдор билан Муртазаво станциясидаги жангдан кейин сал ушланиб қолишди, деб ҳар қанча ишонтирмасин, унинг кўнглига таскин беролмасди.

Люни чамаси жуда хурсанд қилган нарса отасининг Фоки исмли отда келгани бўлса, «бутунлай келмагани» уни сал дилгир қилиб турарди. Отаси эрта билан бугун кечга яқин Нальчикка кирган отрядига қайтиб бориши керак эди.

Янги кучлар билан бирга Казгирей Матханов қўмон-

доплигидаги шариятчилар полки ҳам келиши керак эди. Деникинчи казаклар бутушлай тор-мор қилинганди. Владикавказ — Минеральные Воды темир йўлини қизил аскар исбнчилар кесиб қўйишди. Грознийга Қизил Армия қисмлари кирди.

Тембол худди ҳарбий одамдек отасига қурол-яроғ омбори ҳақида ахборот берди.

Қатталар дастлабки қизиқ ишлардан кейин қандайдир зерикарли парсалар ҳақида гапиришэ бошладилар.

— Энди оқсуякларнинг қораси ўчди, — дерди Люнинг отаси. — Ҳаммалари тўзиб кетиб, овозлари ҳам чиқмай қолди.

Баляцо уларни янгиликлардан воқиф қилар экан, ниманидир тортишарди... Улар Давлат, Гумар, князь Шардановнинг помларини ҳам тилга олиб қўярдилар. Шариятчиларни ҳам тоза чайнашди. Кейин яна дадасининг жаҳли чиқиб кетди.

— Шариятчилар бир нарсадан қуруқ қолгандай шошилушларига ҳайронман. Инал уларга кимнинг насибаси бутуну кимники яримталигини кўрсатиб қўяди.

— Инал дейсанми? — Баляцо бува қайтариб сўради. — Маремкановми?

— Ҳа, Инал Маремканов. У халққа бошчилик қилади.

Баляцо бува яна шубҳаланди:

— Саводсиз одамни бошлиқ қилсанг охири чатоқ бўлади.

— У ўқимаганми? — Думасара ийманиб гапга аралашди. — Инални Россияда генералликка ўқимоқчи бўлган дейишсади-ку.

— Одамлар нималарни тўқиб чиқаришмайди... Инални Степан Ильич ўқитди. Кейин ўзи саводли бўлди.

— Мапа шу ўзи ўқигани ёмон-да. Одам ўзиям саводли бўларканми? Қани, ўзинг ўқиб, мулла бўлиб кўр-чи... Агар ҳар ким ўзи савод чиқарадиган бўлса, ҳамма мулла бўлиб кетарди...

— Йўқ, — деди Астемир гапида маҳкам туриб. — Мана, масалап, Элдор. Уни ким ўқитибди? У ҳадемай шунақанги мулла бўлсинки, мана-ман деган ўқиган ҳам олдида ип эшолмай қолади.

— Бу дарҳақиқат шундай. — Баляцо бува унинг гапни маъқуллади. — большевиклардай содиқ одамларни кўтаравериш керак.

— Биз ҳам шундай қиламиз, — деди Астемир кўзларини қисиб. — Қийинчалиқ кимларнинг елкасига тушга-

нипи биламиз. Замон сал тинчисин, қурилтойга делегатлар сайлаймиз, делегатлар раис сайлашади.

Бу гаплар Люни ҳайратга солиб қўйди. Унинг энди шаҳарга боргиси келмай, отаси елкасида қандай оғир юк борлигини кўргиси келарди. Қанақа юк бўлсайкин? «Эртага вақтлнроқ тураман-да, Совет ҳокимиятини албатта кўраман», кўнглига тугиб қўйди Лю ўзича.

Ўчоқда ўт ёнар, стол ёнидагилар ҳамон гурунглашардилар. Люни мудроқ босди. У кўзини очганида ёп-ёруғ уйда, кекса нападан бўлак ҳеч ким йўқ эди.

«Ухлаб қолибман! Ҳаммасидан қуруқ қолибман!» — деди Лю қўрқиб кетиб.

У бекорга қўрққанди. Ҳозирча жиддий нарсалар содир бўлмаган, булар бошланишигина эди холос.

Ҳовлидан баҳор исси уфурмоқда. Гоҳо ҳамма ёқда енгил туман пардаси иниб, олисдаги нарсаларни кўздан яшпирар, бир дақиқа ҳаво нам тортиб, совиб кетар, лекин туман тарқалиши биланоқ ҳамма ёқ ёришиб, қуёш иссиқ нурини соча бошларди.

— Лю! — Ўртоқлари уни кўришлари биланоқ чақириша бошлади. — Тезроқ бу ёққа чоп!

Лю шундагина ҳожини дўпписини эслади. Эсидан чиққанини қаранг-а. Шу кунни роса қутса-ю, пайти келганда шошлганидан эсидан чиқариб қўйса-я!..

Болалар четан девор ортидаги тепалик олдига тўпланишганди. Унинг орқа томонида қор бўлиб, унда бир-икки марта сирпанчиқ отса бўларди.

— Борларинг-е! — деди Лю уларга алами келиб. — Сенлар билан ўйнашга вақтим йўқ.

Ҳожини дўппи билан ленталар эсидан чиққанидан ташқари ҳали қанча муҳим нарсалар аниқ бўлмай турганида сирпанчиқ отишга ўхшаган майда-чуйда ишларга вақт қайда? Отаси янги отини миниб кетдимикан? Одамлар елкаларида олиб келинган совет ҳукумати қани? Нега ҳамма ёқ жимжит, одамлар кўринмайпти? Думасара ойини қаерда? Тембот қани? Сарималарнинг уйи ҳам худди ҳеч нарса бўлмагандай жимжит-ку.

Дарвоқе, нима гап ўзи?

АСТЕМИР ЯНА ОТ УСТИДА. ДУМАСАРА СИҒИРЛИ БЎЛДИ. БАЛЯЦО БУВА АМАЛГА МИНДИ

Воқеа бундай. Астемир ўртоқларига тезда қайтаман, деб ваъда берганди. У Баляцо бувага сайловга тараддуд кўришни топшириш мақсадида ҳам овулга келганди. Бу

ишни бажарди ҳам. Баляцо бува Астемирнинг гапни эшитгандан кейин ҳаяжонланиб, бунчалик ишончдан боши осмонга етганини гапирмаса ҳам бўлар. Давлат бу гапни эшитгач, ўз қадрига ачиниб кетди...

Айтмоқчи, тонг ёришиб, Давлат Астемирнинг столи ёшига ўтирмасданоқ Баташевларнинг ҳовлиси овулдаги хотин-халаж ва қарияларга лиқ тўлди. Баъзи аёллар эрлари ё ўғилларини суриштиргани, эркаклар уйларига қачон қайтишларини билгани келишганди. Бошқалар Нальчик бозорида қандай янгиликлар борлигини билишга қизиқардилар. Шогенов деган мўйсафид ўғлини сўради, Абдурахмои Қопиев ҳам боласини суриштирди. Мусанинг акаси мўйсафид Абуков ҳам Газиз ўғлимдан дарак борми деб елиб-югура бошлади. Унинг ўғли оқ подшоҳ даврида Қабардин полкига киришдан бўйин товлаганини, ҳозир эса, Шарданов тузган эскадрон сафида оқлар томонида жанг қилаётганини овулдагилар билишарди. Астемир Абуковнинг гапига нима жавоб қила оларди? Агар, деди у, вахмистр Газиз Абуков тирик бўлса қайтиб келади. Қабёққа ҳам борсин! Совет ҳокимияти одил, ўч олмайди.

Бу ерга Данизат ҳам келганди. Четандан Диса, Сарима ва Рум мўралаб туришибди.

Саҳар кездеги мовийлик ўрнини тонги ним пушти туман пардаси эгаллади. Бўютлардаги сумалакларга 'офтоб тегиб синар, қуёш нури тушган боғдаги дарахтлардан томчиларнинг чак-чак тушаётгани аранг эшитилиб турарди.

Сарима Темботдан Астемир етаклаб отхонадан олиб чиққан човқар унинг Фока деган янги оти эканлигини билиб олганди. Элдордан эса ҳалигача дарак йўқ, чунки у Нальчикда қизил қўшинларнинг катта командири Инал Маремканов билан биргаликда полкка командирлик қиларди. Энди Шхальмивокода Баляцо бува катта одам бўлади. Тембот гарчи буни Давлатдан бошқа одам истамаса ҳам унга генерал-адъютантлик қилади.

Тембот буларнинг бариини Саримага билдириб қўйганди.

Сарима четанга маҳкам ёпишиб олганидан ҳеч қандай куч уни узиб ололмас, тўғрисиини айтганда Диса ҳам қўшинишишикида бўлаётган нарсалардан кўзини узолмай қолганди.

Сариманинг бутун фикри-зиқри Элдорда. Элдорнинг оти қанақайкин? Устига қанақа бешмат кийганикин? Папаги-чи? Ҳарфлар тикилган кўйлагини ҳалиям кийиб юрганмикин? Қани энди, Сарима Элдорнинг кўзларига тўйиб-тўйиб тикила олса!

Сарима шуларни ўйларкан, Астемирнинг ҳовлисида гапларни жон қўлоғи билан тингларди.

Астемир отига минмоқчи бўлиб, Думасара ушлао турган узангига оёқ қўйди. Ташқарида Астемирнинг шериклари бўлган иккита отлиқнинг бақиринлари ва отларининг кишнагани эшитилди. Баяцо бува Астемирга милтигини узатди. Одамлар эса ундан гап сўрашларини қўйишмасди.

— Астемир, менинг Алимимдан ҳеч хабаринг борми?

— Мен водон хотин ҳам шкурочилар келиб-кетгандан кейин большевиклар кимлигини яхши билиб олдим. Сизларга олло ёр бўлсин, тезроқ қайтинглар!

Бу гапни Бабух деган тул хотин айтганди. Ҳар маҳалгидай Данизат билан Давлатнинг овози бошқаларнинг овозларига қараганда баландроқ чиқарди.

Аҳмоқ ва бетамиз Данизат! У ҳам энди ҳовлини бошига кўтара бошлади:

— Учар одамлардан озмунча жабру жафо кўрдимми? Етти қават ер тагига киргур шкурочилар мени тул қолдиришди... О, қайдасан, болагинамнинг дадаси? Нега шерикларининг хурсандлигини кўрмайсан? Ақлли бошинг қаерларда ётибди?

— Бошқа бировмас, сенинг ўзгинанг эрингни мис калла деганинг эсимизда-ку,— деб қўйди Думасара қовоғини солиб.

— Пешанаси ғишт билан артилган мисдай ярқироқ ва покиза бўлганидан мис калла деганман,— жавоб берди Данизат бўш келмай.— О, менинг ботирим, паҳлавоним! Илойим янги ҳукумат кўрасида ўти ўчган биз етимларнинг бошини силасин!

— Бўпти! Тинчлан!— Астемир ўзига хос бўлмаган кескинлик билан унинг гапини бўлди.— Сенинг гапингни эшитиш ҳам оғир, бетамиз хотин! Суриштирмай суяк ғажиган одам албатта тиқилиб ўлади... Сенга нима десамикин, Давлат? Баяцога қарашиб тур...

Давлатга бировга тобе бўлиш ёқинқирамай бошқа таклиф киритди:

— Менинг ўзим раис бўламан. Баяцо муҳтож, менга эса, ёрдам ҳам керакмас. Мен ўзим...

— Чигу... чигу...— шу чоқ Темботнинг овози эшитилиб қолди. Сарима ниқирлаб юборди.

Давлат парво ҳам қилмай гапини давом эттирди:

— Ҳамма одамлар олло олдида ҳам, мол-мулк олдида ҳам баробар. Биз шариятчилар шундай ўйлаймиз.

— Бош қаёққа юрса, дум ҳам ўша томонга бурилади. Ҳар парсаларни валақлайверма, Давлат. Олло олдида баробар, мол-мулкда тенгсиз бўлган одамлар кимни сийлашса, ўша раис бўлади. Ҳозир одамларни шунга тайёрлаш керак, қайсар одам... Кетиш керак!— Астемир шундай деди-да, Думасаранинг доимо тугун ҳиди келиб турадиган қўлини ёшлик пайтларидагидай шартта олиб ташлаб, эгарга минди.

Баляцо бува афтидан ўзига топширилган ишнинг муҳимлигини тўла-тўқис тушуниб турганга ўхшарди. У серган ва серҳаракат Давлатнинг кўмагида одамларни сайловга тайёрлаш керак эди. Астемир уларга тезроқ ишга киришини буюрганди. Сайлов куни бу ерга ўткир ва илдам ханжарнинг қўш дами бўлган Казгирей билан Аслои келади, тобора таниқли киши бўлиб бораётган Элдор ҳам шу ерда бўлади.

Астемир шуларни ўйларкан, хурсанд бўлиб кетди.

— Валлаҳи! Сарима куёвидан хурсанд бўлади. У қарда?— Астемир шу пайт четандан чиқиб турган учта бошни гўриб қолди.— Эҳа, шу ерданми, Сарима? Уни эҳтиёт қил,— деди Астемир Думасарага қараб.

— Хўш бўлади,— ваъда берди ажойиб субҳидамдан яйраётган Думасара хурсанд қиёфада.

Астемир милтигини елкасига осди. Оломон орқага тисарилди. Думасара узангидан ушлаб борарди. Баляцо билан Тембот Астемирнинг ёнида кета бошлашди. Астемир бурка тагидаги елкаларини ростлаб, аввалги йиллардагидек бошини фоз тутиб борарди.

Отқоровул Астемир атрофига кўпдан буён бунчалик мағрур нигоҳ ташламаган, ҳовлисидан Дамалей ботирдай қахрамон сифатида чиқмаганди. Ёшлигида ҳамма Астемирни Дамалей ботирга ўхшатарди.

Астемир отда кетаркан, яна бир марта хотини, ўғли ва ажойиб қайнағаси мўйсафид Баляцо бувага қараб қўйдди. Баляцо Бува Астемир билан ёнма-ён қадам ташларкан, эрталабки шабададан ва катта амалга минганидан қизариб кетгани:

— Отланавер,— деди Астемир Баляцо бувага.— Пичан олиб борасан, ўзинг билан генерал-адъютант Темботни ола кет, кичкинасини олиб кет... У ухлаяпти, майли ухлайверсин... Унинг ҳали уйқудан қоладиган пайтлари келади...

— Саримага кўз-қулоқ бўлиб турамиз,— деди Давлат Астемирга балад овозда. Бу бақалоқ отдан тушса ҳам эгардан тушгиси келмасди.— Сен тўғри айтдинг, Астемир.

Мен доим гапингни эшитишни ёқтирардим. Иш кўп, ақлли одамлар кам. Совет ҳокимияти биздан хафа бўлмайди.

— Арра!— Астемир отининг биқинига пиқтаб, шерикларига етиб олишга шошилди. У энди теварак-атрофдагиларнинг хушомадларига ҳам, яхши истаklarига ҳам жавоб бермасди.

Оломон орқада қолди.

Шундай бўлса ҳам Думасара, Баляцо, Тембот ва уларга етиб олган Сарима билан Рум отличлар кетидан овулнинг чеккасидаги айланмай ётган парраги тагидан дарёнинг юпқа музини ювиб, жилдираб оқаётган тегирмон олдигача боришди.

Теварак-атрофдаги барча нарса жилва қилар, музлар эриб, ерлар пўрсиллаб кўринар, кўзга ташлаабатган ҳовур олисларни яшириб турарди. Бу жуда ажойиб кун эди!

Лю худди ана шундай пайтда кўзини очди. У ўзининг ҳафсала билан тайёрланган нарсалари ва бошига қип-қизил ҳожи дўппини кийишини ҳам унутиб, Астемир билан қизил аскарларнинг елкасида келган Совет ҳокимиятини кечикмай яхшилаб кўриб олиш учун уйдан чоп-қиллаганича чиқди.

* * *

Бутун мамлакат ҳаракатга тушиб қолди. Ҳатто герман императори Россияга уруш эълон қилган ёзда, бундан уч йил муқаддам Россия подшоҳи ағдарилган ва ҳамма ерда революция бошланиб, солдатлар урушдан қайта бошлаган, Шарданов, Клишбиев, Шкуролар билан кураш қизган кезларда ҳам Кабарданинг йўллари, овуллари, меҳнаткаш кишиларининг хонадонлари ҳозирги дамдагидек гавжум бўлмаганди.

Кўпинча баҳор фасли бўлганидан лой ва сирнанчиқ, арава изларидаги қор кетмаган йўлларда исёнчилар отряди билан бирга қора мол ёки қўйлар подаси кўриниб қоларди. Булар қизил партизанлар тоғ яйловларида князь ва оқсуякларнинг қўлга туширган моллари бўларди.

Исёнчилар отрядлари тезда қизил қўшилмаларга бирика бошладилар. Катта командир ва комиссарлар мунтазам қўшин штабларини тузишар, Степан Ильич Коломейцев билан Инал Маремканов эса бунинг нафтини яхши билишарди. Улар Нальчикни ишғол этганларидан бери бир соатни ҳам беҳуда ўтказишмасди.

Баляцо, Сарима ва Тембот Астемир билан ҳамроҳлари

аллақачон кўздап гойиб бўлишган бўлса ҳам овулдан чиқиб, энчагача дашт томонга тикилиб туришди. Маккажўхори экилган далалардан бир отлиқ сигир ҳайдаб, тобора яқинлашиб келарди.

— Астемир от қўйиб кетди,— хитоб қилди тўсатдан Баляцо бува,— бироқ олло шоҳид, келаётган одам менинг ўғлим Қазгирей!

— Валлаҳи! Бу Қазгирей, у сигир ҳайдаб келяпти,— деди Тембот унинг гапини қувватлаб.

Ҳа, Қазгирей жангда қўлга киритган ажойиб отда, қандайдир ашулани гингиллаб қора сигир ҳайдаб келарди. Ҳа, у сигир ҳайдаб келарди!

Думасара: «Қурол-яроғли йигит нега сигир ҳайдаб келаётганикин? Нима гап бўлдийкин?»— деб боши қота бошлади.

Гап бундай. Астемир кечагина уйига кетгани учун Степан Ильич ўзича зарур туюлган ишни қилолмай доғда эди. Отрядлардагилар Золимжери билан Гумарнинг овулдаги ёвузликларидан яхши хабардор эдилар. Степан Ильич Астемирнинг хонадонидаги тарғил сигирни билар, сўтининг мазаси ҳам ҳали огзидан кетмаганди. У Инал Маремкановнинг розилиги билан Қазгирейга отряддаги энг яхши сигирлардан бирини Шхалога, Астемирнинг уйига элтиб беришни буюрди.

Шундай қилиб, ҳовлисидан эри минган отнинг узаңгисидан ушлаб чиққан Думасара сигир етаклаб қайтиб кирди.

Буни кўрган уйдаги катта-кичикнинг суюпганидан юраклари қоқ ёрилаёзганини айтиб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Ҳатто ҳозир хафа бўлаётган Лю ҳам отасининг меҳнаткашлар елкасида келган ҳокимият ҳақидаги сўзларининг маънисига озми-кўпми тушуна бошлади.

РЕАЛ БИЛИМ ЮРТИДА

Реал билим юрти олдига тўпланганларнинг бирортаси ҳам илгари бу ерга бош суқмаганди.

Ялтироқ тугмали кул ранг мундир, гербли фуражка кийган болалари ана шу билим юртида ўқийдиган шаҳарликлардан биронтаси ҳам бу ерга бугунгидай кўп одам йиғилганини шу чоққача кўришмаган.

Билим юртига одобли ўқувчилар эмас, Кабарда билан Болқориянинг турли бурчакларидан келган ярим ёввойи тоғликлар ва қора халқ тўпланади деса бунга ҳеч ким ишонмасди.

Одамлар отда ва арава-арава бўлиб тўплана бошладилар.

Томошатаалаб бекорчилар қўшни маҳалладаги уйлар олдида тўпланишиб туришарди.

Баҳорнинг бугунги куни ниҳоятда иссиқ, осмон ҳали бегубор эди.

Астемир бу ерга Баляцо ва Давлат билан бирга келди. Давлат Астемир ҳамда Баляцо бува қатори Шхальмивокодан делегат қилиб сайланганди. Сиз Давлат қандай қилиб делегатликка сайланиб қолди деб ҳайрон бўлаётгандирсиз? Барибир овора бўласиз. Уша пайтларда анча-мунча одамлар жоҳил ва шуҳратпараст бўлишларига қарамай гапга чечанликлари орқали эътибор қозониб олгандилар. Очигини айтганда, Давлат ҳам маҳмаданалик борасида унча-мунча одамни бир чўқишда қочирарди. Қўлидан кўп иш келмаса ҳам бировга гапини бермасди. Одамлар унинг тахтачага белги қўйиб юрганини ва «қудуқ кунлари» тайинланганини ҳам эларидан чиқаришди. Давлат энди ўзини кўпчиликка жон куйдирадиган кишидай кўрсатарди. Ҳа, Давлат кўпчиликнинг пивжиги кириб олишни ўрнига қўйганди...

Учала делегат ҳам отда келишди. Уларнинг тўртинчи шериги Баляцо буванинг ўғли Қазгирей гўё жиловдор вазифасини ўтарди.

Астемир ҳисобсиз ва олақуроқ тоғликлар оломонини кўрганда терисига сигмай кетди. Оломондагилар чақчақлашишар, улар орасида турли миллат ва кайфиятдаги кишиларни кўрса бўларди!

Ҳар хил тилда говур-ғувур қилаётган бу одамлар меҳнаткаш кишиларга хос савлат тўкиб турардилар. Отлиқларнинг эгниларидаги ҳарбий либослари, папақлар, қулоқчинлар, газирли черкескалар, уларнинг от устида енгил ва чиройли ўтиришлари оломонни янада қувноқ ва шодон кўрсатарди. Уларни кўрган одам ҳозир сайил бошланса керак, деб ўйлаши ҳам мумкин эди.

Астемир бу ерга бир вақтлар округ бошлиғи Клишбиевнинг буйруғи билан келгани эсига тушиб қолди. Ушанда ҳам мапа шу ерда от, эшак ва аравада келган кишилар туришган бўлса ҳам улар ҳозирги оломондагиларга сираям ўхшамасди.

Астемир билан шериклари тушишга жойли дарров тоқишолмади. Одамлар ҳамма ерда бурка, қулоқчинлари ёки тўғри сабза ўтлар устига пишлоқ, нон, баъзилар эса, паррак-паррак кесилган қўй гўштини қўйиб тановул қилиб ўтиришарди.

Мана, ниҳоят, бўш жой ҳам топилди. Қазғирей отларнинг жиловини қўлига олди. Делегатлар шундан кейин мўйловларни бураб, қалноқларини тўғрилашди-да, оломон оралаб, бинонинг эшигига қараб юришди. Бинонинг зинасида қўлига катта қизил латта бойлаб олган киши қайта-қайта қичқирди:

— Баксанликлар шу ердами? Қайтараман: Баксан делегатлари шу ердами?

— Баксанликлар шу ерда!— оломон орасидан кимнингдир чийилдоқ овози эшитилди.

— Бу ёққа келинглари! Малкинликлар борми? Малкинликлар борми деяпман?

— Бор.

— Яқинроқ келинглари.

— Ашабовликлар керакми? Ашабовликлар қайга боради?

— Ашабовликлар ҳам бу ёққа келинглари.

Олдинроққа ўтишни истаган Давлат шерикларига ўтирилди.

— Шариатчи-матхановчилар ҳам шу ердамикми?

— Бўлмаса-чи,— деди Астемир унга жавоб бериб,— албатта шу ерда. Келишмай қаёққа борилади? Ана, Матхановнинг ўзиям келяпти.

— Астемир ноҳақ бўлса мени олло урсин!— хитоб қилди Баляцо бува.— Ўғлимнинг адаши Матханов! Устидаги черкескасини қаранг-а! Шерикларини айтмайси-ми! Қаранглари, Батоко ҳам улар билан юрибди.

— Баляцо бу гал ҳам ҳақ бўлмаса олло юзини тескари қилсин,— Давлат гапни илб кетди.— Чиндан ҳам Батоконинг худди ўзгипаси-я.

— Нимага ҳайрон бўляпсизлар? У ҳам шарияччида,— деб қўйди Астемир жиддий қилиб. Очиғини айтганда, у ҳозир бу ерга келаётган кишиларнинг нима мақсадлари борлигини ҳам яхши тушунмасди.

Булардан сал нарида башанг ва белига ханжар билан ёғоч қилли маузер осган, қотма ва новча, пенсенаси бор чўзишчоқ юзли киши пиёда оломонни кесиб борарди. Унинг ёнидаги ҳамроҳлари ҳам яхши қурулланишганди. Шхальмивоколлик делегатлар ўша киши бошлаб кетаётган тўдада ўзларининг ҳамқишлоқлари бўлган Батоко билан мулла Сандиш ҳам кўриб қолишганди.

Оломондагилар уларга ҳурмат билан йўл бўшатиша бошлашди. Теварак-атрофдан:

— Ассалому алайкум, Қазғирей — деб турардилар.

Бу одам кўп одамларни таписса керак, ўнгу сўлига қараб алиқ олиб борарди:

— Ваалайкум ассалом, Муса! Ваалайкум ассалом, Мурид!

Бу киши Қазгирей Матханов, Степан Ильич Коломейцев Астемирнинг уйдаги йиғинларда масхара қилган одам эди. Степан Ильич бу киши ҳақида шундай деганди: «Сизларнинг Қазгирейингиз янги хамирнинг ичига ачитқи солиб сомса қилмоқчи. Йийги чиққан шариатни сомса қилиб бермоқчи... Бунақа хамир — революция хамиртурушида ошади, бироқ сомсадаги масаллиғ ҳаммага ҳам ёқавермайди».

Степан Ильич Коломейцевнинг бу ўхшатиши кундан кунга тасдиқланиб борарди. Большевикларнинг таъсири тобора кучайиб, қора халқ уларнинг сўзларида ўзининг эзгу ниятларини кўра бошлаганидан кейин Матханов пиширган сомсанинг бозори касод бўла бошлади... Бироқ Матханов икки гапнинг бирида Муҳаммад пайғамбару шариатни пеш қилиб тургандан кейин кексалар унга қулоқ тутишади-да. Шундай бўлса ҳам Матханов пиширган сомсани ҳазм қилиш мушкул эди. Одамларнинг Матхановнинг гапларига ишончлари камайганига қарамай барибир унга ишонишарди. Улар Матхановнинг айби билан Қлишбиев қопқони деб ном олган қонли воқеа содир бўлди деб юришарди. Бутун Қабардада шу гап юрарди. Бунинг устига қурултойга келган кўп делегатлар бўлажак мажлиснинг алиқ мақсадини унча яхши билмаганларидан бу ерга Қлишбиев ё Матханов устидан бўладиган судда қатнашиш учун келганмиз деб ўйлашарди. Қонли воқеанинг тарихи эса маъна бундай эди.

Ҳақиқатини айтганда Матханов билан унинг муридлари қизил партизанлар билан бирга оқларга қарши шиддатли жанг қилдилар, тоғ ва ўрмонларга яширишиб, душманга қарши дадил ҳужум қилиб турдилар. Матхановчилар ҳам бошқа исёнчилар билан бирга тоғдан тушиб келгандилар. Оқ гвардиячиларнинг қолган-қутганлари ҳали ҳам у ер-бу ерда учраб қоларди. Минг-мишларга қараганда, оқларнинг ана шундай отрядларидан бири Қлишбиевларнинг ота мерос мулки бўлган Қлишбиево қишлоғида бўлиб, унинг командири округнинг яқингинасидаги бошлиғи полковник Қлишбиев экан. Матхановнинг ҳарбий сафдошларидан бўлган ва Қлишбиев таъзирини берган Ҳираслан рақибидан ўч оладиган бундай қулай фурсатни қўлдан берармиди? Шу-

дай қилиб Жираслан бошлиғини Клишбиев қўшинларига қарши ҳужумга ўтишга кўндирди.

Матхапов Клишбиевога таслим бўлинглар деган таклиф билан элчилар юборди. Элчилар қишлоқда оқлар йўқ дегандай гап топиб келишди. Матхапов отрядининг бир қисми қишлоққа йўл олди. Бироқ партизанлар оқларнинг пистирмасига дуч келиб, кўплари ер тишляди. Жирасланнинг бу ерда ҳам жони омон қолди.

Ана шу тўқнашувда ҳалок бўлганларнинг жавобгарлиги Матхановнинг бўйнига тушганди...

Астемир бу машҳур одамни илгари ҳеч кўрмаганидан энди ундан кўзини узмасди. Бироқ шу пайт бир гуруҳ суворийлар Матхановни тўсиб қўйишди. Улар кўтариб олган байроққа: «Золка йилқичилари совет ҳокимияти тарафдори» — деган сўзлар ёзилганди.

Ҳа, булар Золка бўйдан келган делегатлар эди!

Уларнинг отлари қизил ленталар бойланган ёлларипи силкитишарди...

От ва намиққан бурка ҳиди анқитиб кетган суворийлар кетидан узун арава кўринди. Оқ папақ кийган иккита киши бақувват қўш ҳўкизни ҳайдаб келарди. Аравада қора рўмолли хотинлар сиқилишиб ўтиришибди.

— Ҳой, хотинлар қаерда овоз беришади? — сўради аравакашлардан бири.

— Нималар дейсан, хумпар?

— Нега хумпар, дейсан? Янгича тартиб ўрнатилганини ҳали билмайдиганга ўхшайсан. Энди хотинлардан ҳам гап сўралади, улар ҳам овоз бериш ҳуқуқига эгалар.

Зинадан кимпингдир:

— Ўртоқлар! Залдан жойларингни эгалланглар, — деган овози эшитилди.

Делегатларни солдат шинели кийган рус киши қарши оларди. Баъзи кабардин ва болқор раҳбарлар ҳам катта бошлиққа ўхшаш учун бешматларининг устидан шинель кийиб олишганди.

Эшик олдида партизанлар, революцион казаклар ва қора халқ тўдалашиб турарди. Бу ерда тоғ дараларидан келган телпак ўрнига кигиз қалпоқ ва оёқларига тоғликларнинг синалган пойафзали хомтери чорик кийган болқорлар ҳам кўринарди. Грузинлар нақшли ханжарларини белларига тақиб олишган, серҳаракаг ва плдам тоғ яҳудийлари ҳисобланмиш татлар бир-бирлари билан нималаршидир тортишишарди. Аравада келган хотин-

халаж эса бир чеккада рўмолларининг нопуги ерга тек-
кудай бўлиб, бир-бирларининг пияжларига тиқилишиб
туришарди.

— Урусбиевликлар!— дерди шинель кийган киши ба-
қириб.— Ўрдобиевликлар шу ердами?

— Урусбиевликлар шу ерда.

— Ўнгдаги уч қатор мажнунликларга. Ўтинглар. Ка-
ваклар шу ердами? Чапдаги олдинги қатор уларга.

— Казаклар доимо олдинги қаторда бўлишади. Ка-
заклар, кетдик!

— Ёш кабардинлар! Ёш кабардинлар қаерда?

— Фиқа савдогарининг уйида.

— Нега Фиқанинги уйида бўлишаркан?

— Валлах! Йўлда келишаётиб, Терекда чўмилиб
олишибди. Сув кўприкни юшиб кетган экан. Энди қўл-
бола ароқ ичиб, исинишяпти.

— Чақириш керак. Бошлаймиз. Революцион тартиб-
ни сақлашлар.

Шхальмивоколик делегатлар яна Батокони кўриб қо-
лишди. Гарчи у новча, лекин кўсалигидан салобатли
кўринмаса ҳам Саидга ўхшаган пуфузли кишилар ораси-
га суқилиб олганди. Оббо, Батоко-ей! Ниҳоят унга ҳам
омад келибди-да!

— Ассалому алайкум, ҳамқишлоқ!— Баляцо билан
Давлат Батокога салом беришди, бироқ у димоғи кўта-
рилганидан ўзини сезмаганга солди.

— Казаклар ва шариятчиларга чап томон,— деди ши-
нелли киши баланд овозда.— Шариятчилар казаклардан
кейинда ўтиришади.

— Мусулмонлар кофирлар билан ўтиришадими?—
Бақириб эътироз билдирди Батоко.— Революцион тартиб
дегани шуми? У ерга каломи шарифдан аллақачон юз
ўтирганлар ўтирсин. Динсизларнинг ёнига отқоровул
Астемир Баташев ўтираверсин!

Батоко шундай деб қизишаверганди, кириб келаётган
кишиларни аранг тутиб турган шинелли киши ўзини
йўқотмай унга жавоб берди:

— Бўлмаса, балконга чиқинг.

— У ерга шу пайтгача ўчоқ олдида қимирламай
ўтирган ё бўлмаса Тифлиснинг ертўлаларида вино си-
мирганлар чиқинсин. Биз шариятчилар жанг қилиб,
фахрли жойда ўтиришга хизмат этиб қўйганмиз...

— Сени қара-ю,— деди Астемир,— биз ҳам ер ҳай-
даганмиз.

— Олло шоҳид,— Давлат қўлини кўтарди,— мен сенинг ўрнингда бўлганимда ўзимни эшитмаганга солмасдим, Астемир. Ким отқоровул Астемирга бу залда жой йўқ деяпти?

— Татларнинг жойи қаерда?— яна бақириклар эшитилди.— Ҳой, татларга йўл беринглар! Нега татларга шариятчилардан кейинда жой бердинглар.

— Қаёққа тикиляпсизлар? Сизларни калла гўшти кутиб тургани йўқ-ку!

Қорақош ва пакапа бир тат ўзидан катта қилич тақиб олганидан қилич ерда судралиб, оёғига ўралашиб борарди. Оломон пихоят узун қилични ва бошқа татларни, порози Батоко ҳамда унинг ёнидаги шариятчиларни, Астемир Баташев билан шерикларини ҳам билим юртининг залига суриб ташлади.

Отқоровул Астемир шу дамда замона зайли билан ўзи қоровул бўлиб ишлаган Ростовдаги гимназиянинг залини эслади. Бу билим юртининг зали гимназиянинг залидан чоғроқ бўлиб, деразалари катта ва гулдор, шяфғ эса ганчли нақшлар билан безатилганди.

Залда шовқин-сурон тинмас, қурол-яроғ ва шпорларнинг жараңги эшитилар, жун иси анқир ва умри отда ўтадиган кишиларнинг матонатли руҳи ҳукмрон эди.

Залнинг ичкарасидаги настрок тахта супада сибҳга беланган узун стол бўлиб, унда графин билан каттароқ қўнғироқ ялтираб кўринарди. Астемир қўнғироқни кўриши билан юраги орзиқиб кетди. У Астемир Ростовдаги гимназияда қоровуллик қилганида дарс бошланиши ва тугашини билдириб жараңловчи қўнғироққа айнан ўхшаб кетарди. Шу пайт Астемир бир вақтлардаги эзгу орзусини эслади. У кабардин болаларининг муаллими бўлишни орзу қилар, бу касбни жошидан ҳам ортиқ кўрарди...

Узун стол ёнига стуллар сурилди, тахта супага турли кийимдаги кишилар кўтарилиб, жойларини эгаллашди. Пенсиясининг ойналарини ялтиратиб Матханов ҳам ўтирарди. Шу лаҳзада Астемирнинг юраги яна гуниллаб ура бошлади. У тахта супачага чиқиб келаётган Элдор билан Степан Ильични кўриб қолганди. Степан Ильич диққат билан залга тикилди. Астемир бу ерда дўстларини учратишини биларди албатта. Шундай бўлса ҳам бу учрашув қандайдир кутилмаган ҳолда рўй берди...

Шу пайт залнинг ўртасидаги одамлар юриб туради-

ган жойида қурол-яроғ тақиб олган кишилар кўришди. Улар раёсат томон тез ва дадил боришарди.

Матхановни шериклари қуршаб олишгандай бу қурол-яроғли кишилар ҳам елкалари кенг ва афтидан мўғулларга ўхшаган, қоп-қора ва қалнин мўйлови калта қайчиланган барваста киши кетидан келишарди. Теварак-атрофдан:

— Иналнинг одамлари!

— Валлаҳи! Бу Иналнинг ўзи-ку! Худо урсин агар!

— Инал!.. Инал!— деган овозлар эшитила бошлади.

Ҳамма Инал Маремкановни кўргиси келарди. Чунки фақат шу одамгина Қазирей Матхановдан устун, халқ хурматини қозонган ва қуръонни эмас, балки бутун Кавказда содир бўлаётган буюк ва даҳшатли воқеалар мағзини тақиб беришда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Ҳамма мана шу одамни кўришни истаганидан делегатлар жойларидан тура бошладилар. Зум ўтмай бутун зал оёққа қалқди.

Кимдир русчасига «ура» деб қичқирди. Унга бошқалар ҳам қўшилишди. Залнинг нариги бошидан «Оредада» эшитила бошлади. Зал қичқириқ ва чапақлардан одамлар худди ўйин тушаётгандек ларзага келарди. Қандайдир бир аёл:

— Бу ёққа қарагин, ўғлим!— деб талаб қилди.

Баяжо бува эса бошқалардан кўра қаттиқроқ бақирарди:

— Инал! Бизга қулоқ сол, Инал! Биз делегатлар Элдор билан Степан Ильичнинг томонимиз!

Халқ ўзининг энг яхши фарзандларини қувонч билан кутиб олаётгандай уларнинг исмларини барала айтишнинг истарди!

Шу пайт Астемирдан кейинда ўтирган кимдир:

— Жим бўлинглар, одамлар! Тўхта, қуёш!— деб қичқирди.

Бу сўзларнинг маъноси бу ердаги ҳар бир одамга маълум, Астемир ва залдагиларнинг бари Инал билан Қазирей хундор душман эканликларини эслашди. «Тўхта қуёш, хундор душмани билан тўқнашди».

Ханжарлар яланғочланиши учун одамлар жим бўлиб, қуёш тўхташи керакми? Бундан кўра ақлли одамлар нима дейишаркан, подопларнинг жим бўлгани маъқул эмасми?

Ҳамма, оламдаги ҳамма нарса ўзгарганди!

ИНАЛ МАРЕМКАНОВ БИЛАН КАЗГИРЕЙ МАТХАНОВ

Бу ерда хундор душманлар ҳисоб-китоб қилаётганлари, биров хафа-ю, айрим кишилар шод-хуррам бўлаётганлари йўқ, аксинча барча, бутун халқ қувонч ва севинч пашъасини сурмоқда.

Ҳозир нималар бўлиб, нималар гапирилаётганига кўнчилиқ яхши тушунмаётган бўлса ҳам, лекин ҳеч ким жим туrolмасди. Ўзини йўқотиб қўйган Баляцо ҳамқашлоғининг обрўсини кўтаришга тиришиб: «Иналга шод-шарафлар бўлсин!» деб хитоб қилса, бошқа биров хундорлар тўқнашганлигини бақариб айтар, шариатчиларнинг овози эса, улар бу ерга делегатларнинг мажлисига эмас, балки бир вақтлардагидай оллонинг номини дилга жо қилиб, «Ё Али» деб ғазотга қўзғалгандай яқдил янграрди. Залдан бошқача овозлар ҳам эшитилар, лекин ҳозир энг муҳими шуки, халқ овози янграмоқда. Халқ энди ўз тақдири қаршисида турар, унинг келгусидаги йўли аниқ ва қатъий ҳал бўлаётганди.

Астемир ҳам буни пайқамоқда. Уни ҳозир бир-бирларига хундор душман бўлган Инал Маремканов билан Қазгирей Матхановнинг бир стол олдида учрашиб қолганлари ҳам ҳижолатга солмас, бундай ғалаги пайтларда халқ ўзининг энг керакли, энг содиқ дўстлари деб билган Степан Ильичга ўхшаган кишилар гарчи ҳозир тўрда ўтирган бўлсалар-да, ўзларини катта тутиб гердаймаётганлари ҳам хафа қилмасди.

Залда содир бўлаётган воқеаларнинг умумий аҳамияти Инал Маремкановни халқ доҳиси деб танишдан ҳам буюкроқ эди.

Инал стол ёнига борди-да, тахта сунанинг сояли жойида тўхтагач, нурафшон залга ўгирилди. У бақувват, келишган киши бўлиб, ҳарбийча кийинган, бошида думалоқ кубанка, эгнида юмшоқ чарм камзул, белида елкасидан ошириб таққан камар, галлифе шим билан шпорлари ялтираб турган этик кийганди. Залдаги тобора авяга мишаётган ғовур-ғувур уни хижолатга солган бўлса ҳам кўзлари шодон чақнар, юзига табассум қалққанди.

Стол ёнидагиларнинг ҳаммалари ўринларидан турарди.

Қазгирей Матхановнинг оқ черкескаси узун столнинг париги бошида турганлар орасида алоҳида ажралиб турарди. Қазгирей пенсиясини назокат билан олиб артар-кап, бошини ғоз тутиб, залини шовқин-сурон босиб кет-

ганига қарамай, шерикларининг нима деяётганларига қулоқ сола бошлади.

Раислик қилаётган Степан Ильич Коломейцев тинчлик ўрнатишга уришиб қўлини кўтарди, кейин қўнги-роқни жаранглатиб:

— Ўртоқлар! Ўтиринглар! Ўтирсанглар-чи! Казакларнинг орқасида турганлар, ўтиринглар, мажлисни бошлаймиз!— деди.

— Матхановни суд қилинглар!— деб қичқирди Астемирнинг орқа томонидан кимдир.

— Инал гапирсин!— деди бошқа биров.

— Шовқин солманглар. Гапиргани қўймайсизларку,— деди Степан Ильич бўғилиб, у бир иш чиқара олмаганидан Инал Маремкановни шоширди:

— Бошла!

— Қора халқ!— Инал Мараменканов ўзини Қазгирей билан тўқнаштирмақчи бўлган кишиларни чалғитиш учун овозини баянлатиб гапира бошлади.— Қора халқ! Дехқонлар! Биродарлар! Клишбиев қопқони масаласида текшириш ўтказиб, айбдорларнинг жазосини берамиз.

— Бунга аввало князлардан Дашуков, Шарданов ва Клишбиевнинг ўзи жавоб беради,— деди Матханов аниқлик киритиб.

— Шундай бўла қолсин!— деди Инал ҳам тасдиқлаб.— Валлаҳи! Ҳаммасининг танобини тортамиз. Ҳозир эса, бошқа нарса айтмоқчиман... Дехқонлар ва чорвадорлар! Нимага шовқин-сурон қилиясизлар? Хонадонга янги одам кирганда: «У билан бирга бахт-иқбол кирсин!» дейдилар. Бизнинг хонадонимизга, мамлакатимизга, Кабарда-ю, Болқориямизга янги сўз, янги куч, янги ҳокимият, ҳақиқат ва бахт кириб келди. Бу сўз — Лениннинг сўзи, бу ҳокимият Ленин ҳақиқатини англаган халқ ҳокимиятидир. Биз билан умрбод бирга бўлган меҳнаткаш инжурлар ҳокимияти!— деди нотинч жиддий ва дабдабали қилиб.— Бу ҳақиқат рус, кабардин, балқор, осетин ёки абхазлигидан қатъий назар, инсон ўз меҳнати билан яшайдиган дарёларнинг бўйларида, тоғ ёнбағирларида, водийларда абадий барқарордир. Меҳнаткашларнинг асрий орзуси, кенг елкали Дамалей ва доно Қазнақонинг орзуси, Золкада биринчи бўлиб бош кўтарган ва бунинг учун ватанидан олисда, Сибирь қорлари орасида жон берган барча кишиларнинг орзулари рўёбга чиқди...

Зал япа ларзага келди. Кўп одамлар ўринларидан

ирғиб туришди, баъзилар стулларнинг устига чиқиб олишди.

Астемир эс-хушини йиғиштириб олгунича ҳам йўқ эдики, Баляцо бува (у қуролли қаердан олганикин? Ё ўғилларининг биридан олганмикин?) қўйнидан тўппончасини олиб, шифтга қараб уч марта ўқ узди.

Шифтдан одамларнинг қаллоқларига сувоқ тўкилса ҳам улар буни буванинг хурсанд бўлиб кетганига йўйишди:

— Оббо, бува-е!.. Йигит деб шунақасини айтади-да!

Давлат ўзини кўрсатолмаганидан алам қилиб, Баляцога ёпишиб, яна от қистай бошлади.

— Ўртоқлар,— бақирди саросимага тушиб Степан Ильич,— бу ишни қўйинглар! Буни ўқ билан эмас, сўз билан исботлаш керак... Бу ишни қўйинглар!

Элдор Степан Ильичга яқинлашиб, унга нимадир деди. Степан Ильич дарҳол тинчиди-да, кулимсираб залга қараркан, Шхалодан келган дўстларига кўзи тушиб, қўл силкиб қўйди. Астемир раиснинг қўл силкишидан ғурурланиб кетиб, унга «Ассалому алайкум» деди. Инал эса Баляцо буванинг бу гап маъқул дегандай ўқ узганидан галати аҳволда қолиб қўлларини ёзди, Матханов бўлса, хурсандликларингни сезиб турибман дегандай бошини сал ирғаб қўйди. У одамлар большевик Иналдан кўра менга кўпроқ ён босяптилар деган фикрда эди.

— Ўртоқлар, халқ вакиллари!— Инал яна гапирга бошлади.— Бу ерда ўқ узиш керак эмас, ўқларинг жойида тураверсин... Бироқ биз кекса одам ўқ узиш билан нима демоқчилигини тушунамиз. Унинг кўнглини ҳар бир кабардин биледи, ҳар бир кабардин мўйсафидларимизни ҳурмат қилади, чунки уларнинг овози доимо халқимизнинг номуси ва виждонидир. Нима учун бугун кексаларимиз ҳам, ёшларимиз ҳам бупчалик хурсандлар?— Инал ўзининг бу саволига ўзи жавоб бериб, халқ ҳаётини нурафшон қилаётган Ленин ҳақиқати ҳақида сўзлай кетди.

— Сен мадав гапни айт,— деди Давлатнинг сабру тоқати чидамай.— Одамлар ҳалиги сомсапинг қанақалигини билишмоқчи. Унинг хамири қанақа-ю, масаллиғи нима? Совет ҳокимияти хамиру, шариат хамирининг масаллиғи ми ё тескарисими? Ё буни яхшиси, Қазгирейнинг ўзидан эшита қоламизми? Одамлар унинг гапни эшитишини.

— Ҳа, бу Матхановнинг ўзи гапирсин, — дейишди шариятчилар Давлатнинг гапига қўшилишиб. — Казгирей гапирсин!

— Матхановга гапни ким қўйибди, унинг сўзини эшитгандан кўра, ўзини суд қилиш керак! — деб бақиринларди шариятчиларнинг мухолифлари, Казгирейнинг тарафдорлари ҳам бўш келишмасди:

— Казгирей баъзи бир одамларга ўхшаб Кавказ тоғининг орқасидаги Грузияда жошни сақлаб ётгани йўқ! У ҳам апави чолга ўхшаб ўқ узди, аммо эрмакка эмас, шўролар ҳукумати учун ўқ узган. Матханов сомса билан ичидаги масаллиги ҳақида пима дейишини билмайман... Эртага сомсанинг бозори қандай бўлиши менга қоронги. Лекин ҳозирча шариятчилар биз билан бирга, дастурхошимиз бир... Демак, сўз Казгирей Матхановга...

Матханов олдинга бир қадам ташлаб, наст овозда гапира бошлади:

— Ҳа! Биз, ёш мусулмонлар жонимизни аямай, тенглик, озодлик, мусулмонлик сўзлари ёзилган туғни баданд кўтариб жанг қилдик. Биз ана шу туғ билан шўролар ҳукумати учун курашдик, чунки унинг бизни асрий губорлардан холос этишига ишонамиз. Шўролар ҳукумати ўз имтиёзлари, мулклари, даромадларини ҳамма нарсадан устун қўядиган йиртқич князлардан кўра бизга яқин...

Казгирей гапираётганида Степан Ильич Инални чақириб, унинг қулорига нималарнидир пичирлади-да, сурилиб жойини унга берди.

— Князлар, оқсуяклар, ҳамма бойлар каломи шарифдан аллақачон юз ўгирганлар, — дерди Казгирей, — шариятга амал қилмай қўйганлар, биз олло ва пайгамбаримизнинг паноҳидаги халқимизни пок йўлга қайтармоқчимиз.

— Худо бир, расул барҳақ, Муҳаммад унинг пайгамбарлари! — дейишди шариятчилар бараварига.

— Шарият ноҳақ имтиёзларни ҳимоя ҳам қилади, — деди Степан Ильич нотиқнинг сўзини бўлиб. — Сен, Матханов, мана шу эскининг заминда янги нарсани қандай вужудга келтирмоқчисан? Бунақа эскилик — ёмон хамиртуруш, мана шу ерда бир бамаъни одам — шхальмивоқолик мўйсафид Баляцо бува ўтирибди. Ана у! Ҳали ўқ узган. У менга бир сафар: «Эски нарсадан фақат яхшилаб шиббалаган хирмон чиқади» деганди. Чол шунақа деди. Сизлар турмушни бошқача қилишни қандай ўйлайсизлар? Олти асрдан бери бор бўлган шарият ҳеч

ларсали узгартиролмаган Кабардада ёскича нарсалар мададда яшайверасиларми?

Залдагилар русчага тушунмаганлари учун:

— Ўриб бошлиқ нима деяпти? Бизга айтинглар,— деган овозлар эшитилди.

Айримлар эса гапларини такрорлаб, талабларини аниқроқ айта бошладилар.

— Сен, Каагирей, хамир билан масаллиқ ҳақида гапир. Ким кимга бўйин эгишини айт! Шўро шариятга бўйсунадими ё шарият шўрогами? Сомса қанақа-ю, масаллиғи нима?

— Бунинг хусусида шундай дейиш керак,— жавоб бера бошлади Каагирей Матханов овозини кўтариб.— Шариятга қараб ҳукм чиқарилади-ю, ишни шўро юрилади. Биринчи қонун, ҳамма қонунларнинг қонуни — озодлик! Мусулмонларнинг қонуни — шарият, мусулмон бўлмаганларнинг қонуни — янги, шўро қонуни бўлади! Шариятни десанг биз томонга, йўқ десанг Шўро томонга ўтавер!

— Ҳали иш шунақа дегин!— деди Инал гапга аралашиб.— Демак, бошқа-бошқа бўлар экан-да. Мусулмонлар ўз ҳолича, шўролар ўз ҳолича экан-да. Мусулмонлар қора халқ бўлмай, ким? Йўқ, Каагирей Матханов, бунақа раҳбарликда қора халқ бекор қолади. Дарёдан ўтаётганинда итнинг думини ушласанг, албатта чўкасан. Отнинг думидан тутсанг, ўтиб оласан, деган мақол бор. Агар ҳаёт оқими оқизиб кетмасин десанг, отнинг думига ёпишавер. Бизнинг отимиз саман, яхши от!

Бу ибратли гап ҳаммага ёқди. Лекин баногоҳ орқа томондан кимнингдир кеккайброқ гапиргани эшитилди:

— Мен кучукни отдан, кабардинни кофирдан ажратиб ололмайман... Шундай замон ўзи! Сен ўзинг, Инал, ота-боболарнинг удумини ҳеч билмаганмисан, кучукни отдан, хундор душманингни биродарингдан ажрата оласанми?

Инал бу гапни эшитганда қалтираб кетган эмас, асаби таранглашиб ҳушёр тортиди. У залнинг ичкарасига тикиларкан, яна ўткир жавоб қилди:

— Ит бегоналарнигина эмас, ўз эгасини ҳам тишлайди, от эса эгасини олдинга элтади. Уларнинг орасидаги фарқ шу. Ҳўш, бу гапни айтаётган одам ким?

Дарвоқе ҳозир гап ташлаган одам ким эди? Астемирга овозидан у Ҷирасландай туюлди. Бироқ от билан итдан гапириб, хундорлик удумини бажаришни талаб этган ва

хаммапи саросимага солиб қўйган кишининг кимлиги дарров аниқлаш мушкул бўлди.

Қатор оралаб ўтиб бораётган Давлат кўрипти.

— Олло ва инқилоб ҳақи! Гапиришга ижозат беринг:

— Начора, гапир!— Инал унга қизиқсишиб тикилди.

— Ҳамма гап шундаки, бу ердагилар бир-бирларининг тилларини билишмайди,— деди Давлат дадиллик билан.— Мен икки тилда — кабардинча ҳам, русча ҳам гапираман. Шунда гапимга тушунишади.

— Чўзма! Ўз билганинча иккаласида гапиравер!— Казаклар банд қилган қатордан кимдир унинг гапини маъқуллаб қичқирди.

Оёқ остидан чиқиб қолган ажойиб нотиқ ғоздай шошилмай, чорикли оёқларини қийшинқ босиб, тахта супадан салмоқлаб ўтди. Сўнгра томоқ қоқиб, мўйловини бураб қўйди-да, ҳаммага бор ҳақиқатни айтиб берадиган одамдай аралашинга гапира кетди:

— Бугун шир, псир, маз.. Осмон! Халқ... қора халққа озодлик бер... Қрат!— дерди у гўлдираб.— Ўрмон, ҳайдаладиган ер... Шир, псир, маз... Бахт!.. катта бахт... шир... псир...

Залда кулги кўтарилди.

— Йўқ, қўш тарвузини бир қўлда тутиб бўлмайди,— деди казаклар қаторида ўтирган кимдир.

— Менинг ўзим бир йўла иккита бзитча,— Давлат валақлашда давом этди. У ҳозирги ҳунарим шифтга ўқ узган буванинг ҳунаридан ўтиб тушди деб ўйлаганидан тобора авжига чиқарди.— Нега деганда, йўқ шха... шир... псир... озодлик...

— Бас қил! Бзитнинг ўзи экансап-ку! Сафсатагни қўй!— деб қичқаришарди залдагилар.— Ҳуштак эшитган куркадай қурқуллайди-я.

Раиснинг ҳам тоқати тоқ бўлганди.

— Бу гапларингни бозорга қонда пиёз билан сассиқ саримсоқ олиб борганингда гапирасап,— деди Инал аранг тишини тишига қўйиб.

— Янги қопунни ҳамма тушунадиган тилда гапиришсин,— деди кимдир ҳақли талаб қилиб. Кимдир кучук ва от ҳақида гапирган орқа қатордан эса тўсатдан ўқ овози эшитилди.

Ҳамма ўгирилиб ўша томонга қаради. Бу сафар қувноқ ва соддадил Баляцо ўқ узмаганди. Шу пайт яна бояги кишининг кучли ва кеккайиброқ айтган гапи эшитилди:

— Менга ҳам она тилимда икки-уч оғиз гапиритим-га ижозат беринглар!

Ҳа, бу Астемирдап бошқаларга ҳам таниш бўлган машҳур от ўғрисиининг овози эди. «Жираслан,— дейишарди Астемирнинг ён-веридагилар унинг гумонини гасдиқлашгандай.— Бу Жирасланнинг худди ўзгинаси».

— Хўш, нима дейсан?— Инал жойида туриб, унга қичқирди.— Гапнинг бўлса, гапиравер...

Жираслан тўппончасини боши узра кўтариб, шифтга қараб уч марта ўқ узди. Унинг бу қилиғи Давлатнинг ном чиқаришга ишлатган ҳунари-ю, Баляцо буванинг суюнганидан беғараз қилган ишидан ҳам ошиб тушди. Жираслан чиқишидан олдин ўқ узилгандан кейин орага чўккан сукунатни бузиб шундай деди:

— Ота-боболаримизнинг удумини эслатиб турадиган тилим шу. Жанжалимизни ана шу тилда ҳал қиламиз... Қазгирей! Сепнинг ўрнингга мен гапираман. Хундор душманинг қаршингда қуролини пастга қаратиб, бу билан сени ҳам қуролсизлаптирган экан, ўрнингга мен гапираман... Ҳа! Сен учуп мен гапираман! Сенга қарши гапираман!

Матханов ўзининг ихтиёрий ва зўраки маслакдошининг бу гапидан қаттиқ хижолатда эди. Бу мушкул пайтда Инал яна ўткир гапи билан йигинни яқунлаб қўя қолди:

— Бу тилда биз ҳам ёмон гапирмаймиз,— деди у қовоғини солиб, босиқлик билан.— Буни биз кўп марта исбот қилганмиз ва керак бўлса яна исботлаймиз... Байрамда доимо ўқ узилади. Бироқ бугун одамларни ўқ узишга эмас, мулоҳазали бўлишига чақирамиз. Ҳозир тинч гурунгимизни давом эттирамиз. Бу гурунгимизни сиёҳ қила оладиган кучлар йўқ... Бугун Маремканов Матханов билан эмас, халқ ўз тақдири билан учрашди...

* * *

Шхальмивоко деган қадимий овулдап келган иккита делегат даштдан уйларига қайтаётганларида теварак-атрофга сарри баҳор туши чўкканди. Давлат эса Нальчикда қолганди.

Овулнинг чироғи кўриниб, тутун ҳиди келганди, отлар кишнаб юборишди, Астемир князь Ўлишбоев билан гаплашгандан кейин уйига қайтиб келган кечани эслади. Ушанда кечаси Лю отамни қамаб қўйишмадимикин деб

хавотир олиб, йўлда уни пойлаб ўтирганди. Бугун эса Астемирнинг кайфияти бутунлай бошқача.

Баляцо бува бир нимани ўйлади шекилли, эгарда гимирлаб қолди:

— Қуёш булут остига кирганда,— деди у овозини чиқариб,— қуёшлигини йўқотади. То кўрипмай кетгунича ҳам уни қуёш демаса бўлаверади.

— Нимани айтяпсиз, божа?

— Мен Қазгирей Матханов, Жираслап шариатга алоқадор барча кишиларни гапиряпман.. Ана шуларни гапиряпман.

— Буни тўғри гапиряпсиз, Баляцо бува... Валлаҳи!— деди Астемир қувониб.

Унинг димоғи чоғ, кайфияти яхши бўлиб, ҳамма нарсалар унинг кўзига ҳаққонийдек туюларди. Баляцо бува жуда тўғри гапирган, рўй берган нарсаларнинг бари адолатли эди. Астемирнинг халққа ва эскилик ўрнини эгаллаётган барча янгиликларга ишончи зўр, халқ сайлаган биринчи вакил, қудратли Иналга кўрсатилган ишончдан ҳам хурсанд, нега деганда, Инал бугундан бошлаб округнинг илк революцион комитетининг раислигига сайланганди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ун бешинчи боб

ШҮРО ҲУКУМАТИ РАИСИНИНГ ҲОВЛИСИДА

— Йўқ, менинг товуғимни битта одам олиб кетолмайди! Камида уч киши олиб кетган. Иккита ўғри қанотидан ушлаган, биттаси калтак билан ҳайдаган... Шундай қилишган, бўлмаса олиб кетишолмасди!

— Нималар деб вайсаяпсан, Уқа! Товуқни эмас буқани шундай қилиб олиб кетишади.

— Шундай қилишган, бўлмаса, олиб кетишолмасди. Ишонмасанглар изига қаранглар, бутун ҳовлини титкилаб юборибди... Сизлар унинг қанақа товуқлигини билмайсизлар! Мана эшитинглар! Қуймоқ қилишга унинг битта тухуми етиб ортарди.— Уқа шундан кейин қўлини ўйнатиб, товуғининг йирик тухумидан қандай қилиб қуймоқ пиширганини тушунтирди. Унинг гапига қараганда бу ажойиб товуғининг тухумидан эрига понуштага қуймоқ қилиб бераркан. Ушанда раис сайловда ноҳақ равишда чеккада қолиб кетган ва мусулмонмисан мусулмон бўлган эри Батоко ўша тухумнинг қуймоғини еёлмас экан. Ўзи тўйиб, ўғлига ҳам қолдираркан. Ўгли Ҳазеша еса унинг ҳам қорни тўяркан...

Ўғрилар энди ана шу товуқни ўмариб кетишганди.

— Булар қанақа ўғри?— Уқа шундай деб сўради-да, кейин ўзи жавоб берди:— Шўронинг ўғрилари.

Нега шўронинг ўғрилари бўларкан?

Уқанинг айтишича, улар янги шўро ҳукумати даврида ўғрилик қилишяпти-да. Шўро ҳукумати барча мазлумлар ва жафокашларнинг ҳукумати, халқ ҳукумати экан, камбағал нимаики деса, йўқ демаслиги, шунинг учун ҳам шўро ҳукуматининг сайланган раиси Астемир жабрланган Уқанинг бургут янглиғ товуғи эвазига камида тўртта яхши товуқ беринчи керак эмиш...

Уқа бугун эрта билан раиснинг ҳовлисига ана шундай шикоят билан келганди. У ёлғиз эмасди. Бу ерга овулнинг ярми кўчиб келганди ҳисоби.

Қуёш чиқиб, дов-дарахтларнинг кўм-кўк япроқларида, похол томларда, ҳовлидаги тошлар ва уйлarning зиналарида жилва қила бошлади дегунча бу ерга ҳамма жематлардан хотин-халаж ва мўйсафидлар, бекорчилар ва болалар келишаверарди. Уларнинг баъзилари Уқа сингари ўз ташвишлари билан келсалар, баъзилар бундан ҳам муҳимроқ иш билан, яъни ер ёки бошқа нарсаларни тақсимлаш масаласида қадам ранжида қилардилар.

Астемир ҳали ичкаридан чиқмаганди. Уйнинг зинасида Баляцо буванинг ўғли Қазгирей миқ этмай турарди. Бу ботир аскар ва партизанинг зиммасига биринчи халқ милиционери ва айна пайтда раиснинг соқчиси вазифалари тушганди. Қазгирей ҳамқишлоқларига қувноқ кўз ташлар ва милтиғни қўлида соат кафтгирига ўхшатиб ўйнаб турарди. Астемир кеча Нальчикдан кеч қайтди. У шаҳарга деярли ҳар куни бориб турарди. Унинг кўзи тонгга яқин иливди, тонг отгандан кейин эса, дераза тагида товуқнинг қақалаганими ё арзга келган хотинларнинг чувиллашганими қулоғига чалинди.

— Йўқ, нима десанглар денглару, лекин менинг товуғимни олдий одамлар олиб кетишолмайди. Менинг товуқларим Данизатнинг товуқларига ўхшаб қилтириқ эканми?— Данизатдан ўтса ўтадиган, асло қолишмайдиган Уқанинг овози бошқа овозлардан ажралиб турарди. Уқа ва темирчи Ботнинг аламдийда беваси Данизатнинг ташвишлари бир эди. Бироқ ташвиш уларни тобора яқинлаштириш ўрнига узоқлаштириб, ўрталаридаги душманликни кучайтирарди.

Агар хотирингизда бўлса, Уқанинг ўқимишли, мўмин-мусулмон эри Батоко билан ажойиб темирчи Ботнинг ҳар иккаласи кал эди. Ботнинг бошидаги кали озроқ. Батоко эса, ғирт кал бўлганидан, Данизат Уқага сираям кун бермас, эримнинг кали Батоконинг калига ямоққаям ярамайди, деб юрарди.

— Бунда фитна бор, ҳа, шупдай!— Уқа шовқин солганида Данизатга қараб қўярди.— Мен ўрнинг кимлигиниям биламан. Биламан. Ғафлатда қолишни менинг кал эримга чиқарган-да. Вой олло, Данизатни нима учун қийнаётганингни-ку ҳамма билади-я, менга энди нега азоб бераянсан? Яхши отларнинг зоти қанақалигини жунидан энди билса бўлади, менинг эримни худо соч-

дан ҳам қисиб қўйган-ку. Ё бошида ақли йўқлиги ҳам шунданмикин-а? Унинг ўрнида бошқа одам бўлса, энг яхши товуғимни ўғирлаб кетишса ҳам жим турармиди? Товуғимни энди менга ким қайтариб беради?

Уқанинг, товуғимни бандитлар олиб кетишган, уларга Данизат шипшитиб қўйган, деган гапига ҳовлидагиларнинг ҳаммаси ишонапти деб бўлмасди.

— Бандитлар товуғингга зор эканми? — дейишарди одамлар Уқанинг гапини қайтариб.— Улар бунинг ўрнига Мусанинг отларини жон-жон деб олиб кетишмасмиди?

Уқа шунда ҳам бўш келмасди:

— От ҳаммагаям керакмас, товуққа зор одамлар тўлиб ётибди... Менга шўро ҳукуматининг раиси бошқа товуқ берсин.

— Сенга товуқ, менга эса каравот,— деб қўйди Уқанинг қўшнисп Аминат.

— Шардановнинг уйдан олган каравотинг-чи?

— Сени қара-ю! Олло Дисага атаб дарёда каравот оқизиб келган кун эсимда бор. У князларнинг каравотимасди. Сен бўлсанг князларнинг темир пружинали каравотини кўзлайсан.

Одамлар шундан кейин князларнинг пружинали каравоти яхши-ёмонлигидан гапира кетпшди. Баъзи бировлар пружинали каравот пружинасиз каравотдан паст туради дейишса, бошқалар бунинг тескарисини айтишарди.

— Юрагинг ухлаганингда ҳам бир нарсага тегиб турса-да,— дейишарди оддий каравот тарафдорлари.— Пружинали каравотда эса худди булутда ётгандай бўласан. Шунинг учун ётганингда у ўпирилиб, худди ерга думалаб тушаётгандай бўласан.

Аминат бу гапга қўшилди.

— Қаттигини беришса ҳам майлийди,— деди у,— лекин уни кимдан сўрашу, кимга ариза беришни ҳам билмайман.

Одамлар унга шаҳарга бор, у ерда қўли енгил мирза бормиш, деб маслаҳат беришди. Бироқ шаҳарга бориш Аминатдан бошқаларни ҳам қўрқувга соларди.

— Шаҳарга нимага бораман? Ҳозир шаҳарда Клишневнинг ўрнига ким бошлиқлигини билиб бўларканми? Бировлар Ивалнинг олдига бор, дейишса, бировлар, Қазгирейга йўллашади, бошқа бировлар эса, Астемирнинг ёнига жўнатишади. Давлат бўлса, ҳозир ҳаммасидан каттаси ўзим, деб юрибди.

Айтмоқчи, Астемир Баташев Шхальмиово ревкомага ранс бўлганидан кейин Давлат ўз-ўзидан деҳқонларнинг ўзаро ёрдам комитетининг ишига бошчилик қила бошлаганди. Нурғалининг уйидаги бўш хоналар ва уйнинг ўзи ҳам комитетнинг бўлғуси хўжалиги ихтиёрига ўтиб, комитетнинг қисқартма номи ККОВ эди. Давлат ана шу ерда ўрнашиб қолганди. У асосли равишда ККОВни гуллатиш совет ҳокимиятининг асосий вазифаларидан биридир, шундай экан, ККОВнинг (одамлар буни «КОВА» дейишарди) ранси бош арбоблардан ҳисобланади, деб юрарди.

Давлат ён берган пайтлари ҳам бўлиб турарди. Гоҳо-гоҳо у мендан ҳам каттароқ одам бор: у прокурор бўлади, деб қўярди. Бу одамнинг қанақалигини ҳамма ҳам билмасди-да. Кабардинлар илгари прокурор деган сўзни ҳам эшитмаган, қонун-қонда ва ўзбошимчаликда бу ерда Клишбиевдан ўтадиган одам бўлмаганидан кўп одамлар Давлатнинг гапига ишонишар, прокурор шўро ҳукуматининг каттаси бўлса керак, деб ўйлашарди.

— Шаҳардаги прокурорнинг олдига бор,— дейишарди одамлар Уқага маслаҳат беришиб.— Прокурордан ҳатто Давлат ҳам қўрқади.

— У шаҳарга қандай боради? Бормаслиги керак,— дейишарди бемаъни одамлар Уқани йўлдан қайтариб.— Уқа ўқиниши билмайди-ку. Саводсиз одам шаҳарда сарсон-саргардон бўлади.

Бу гапга ҳамма қўшилди. Шунда одамлар бир кабардин шаҳарда ёзувларга қараб, кечгача бир жойдан иккинчи жойга ўтавериб, пировардида прокурор тургаж жойга эмас, Нального бориб қолганини, у ерда уни ўғри гумон қилиб, қамаб қўйишганини эслашди...

— Бу Нально ким ўзи?

Ҳатто Давлат ҳам қўрқадиган прокурорнинг кимлиги ва унинг қанақалигини ҳеч ким дурустроқ билмаганидан буни ҳам тушунтириб бера оладиган одамнинг ўзи йўқ эди.

— У шўро ҳукуматининг энг каттаси дейишайпти-ку, пўнғбон! Шўро ҳукумати келди — прокурор келди-да! Шаҳардагилар, прокурор измисиз от ўғрилар ҳам суд қилинмайди, дейишганини эшитганман.

— Мен сизларга айтиб қўяй, кабардинлар. Ўзимизнинг Саид прокурордан ҳам зўр. У Муҳаммад пайгамбарнинг чизигидан чиқмай, ҳукм қилади. Ушанинг олдига бориш керак. Кимнинг олдига борсамикки, деб бошингни қотираверсанг кунинг кеч бўлади.

Мулла Саид қози калоп бўлгани учун ҳамқишлоқлари у билан ғурурланиб юришарди.

Янги, революцион тартиб Нальчикда ишлаётган Инал, Шхальмивокода турган Астемир зиммасига кўп ва чигал вазифалар юклаганди...

«Шўро ҳукумати раиси» ҳовлисидаги тортишувлар тўхтамасди. Офтоб зарралари ўйпаётган четан девор орқасида Давлатнинг боши кўрипти. ККОВнинг раиси бошига сержун папақ кийиб, белига ханжар осиб олганди. Давлат гарчи ҳамқишлоқларини ККОВнинг раиси ревком раисидан баланд туради, деб ишонтиришга уринса ҳам ичида Астемирга ҳаваси келар ва бир кунмас бир кун и ағдариб, ўрнини эгаллашдан умидвор эди. У бунга ҳозир пазир бўлиб туришим керак, деб ўйлаганидан шекилли, ҳар сафар Нургалнинг уйидаги ҳали ҳам бўш турган ханпалар ёнига йўл олганида бошига туркманча папақ (буни қаердан олганикин?) кийиб, энг яхши ханжарини тақиб оларди.

— Ҳой, бетамизлар,— деди Давлат четан деворнинг парёгида дўриллаб,— ким катталигини мен айтаман.

Бироқ шу заҳоти ҳовлининг нариги томонидаги четан ортидан Дисанинг овози эшитилиб қолди:

— Қаёққа бориб, кимга дод дейишимни менга айтиб берадиган одам борми? Ким мендай беваи-бечоранинг додига етади? Қизимнинг қайлиги бўлган Раҳим дўкондор мени судга берганидан хабарларинг борми? Астемир билан битта бошпанада туриб, товуқларимиз у ҳовлидан бу ҳовлига ўтиб юрса-ю, қани бундан зарра наф кўраётган бўлсам. Қарзимнинг ҳеч бўлмаса чорагини нима билан тўласамикин деб бошим гоёлаяпти, шўро ҳукуматининг раиси бўлса, уйда уйқуни уряпти. Мапа сизларга адолаг.

Диса четандан ўтиб, ҳовлига кириб келди.

— Тўғри!— деди Давлат яна овозини баландлатиб.— Қақача раис ҳовлиси лиқ тўла арзчи бўлса ҳам ухлаб ётади! Ҳой, Астемир, тур, бўлмаса назр-ниёзларни ўзим олавераман... Қани, қани, Нафисат, тухумни бу ёққа ол, товуқни ҳам узатавер...

Баъзи арзгўйлар эски таомил бўйича раиснинг уйига қуруқ келишмаганди: бирининг саватчисидан товуқнинг боши чиқиб турган бўлса, иккинчисининг саватчисидан ўрдақнинг тумшуғи ва ҳаттоки бўғзига карам ўзаги тикилган пиша кўринарди. Хотин-халаж ревком жойлашган Гумарнинг уйи қолиб, тўппа-тўғри Астемирнинг ҳов-

лисига келишганди. Нега деганда аёлларнинг эркаклар «гавжум» жойга бориши тўғри келмасди.

Думасара арзгўйлар келганда меҳмондўстлик таомлига кўра, уларни ичкарига киритишни ҳам, Астемир ҳали бошини кўтармаганида йигилиб қолган оломонни ҳовлига киритмасликни ҳам билмай боши қотарди.

Тембот билан Лю эрталабки салқиндан этлари жунжикиб, зинага чиқиб келганларида саватча кўтарган хотишлардан биттаси эшик очилганидан фойдаланиб ичкарига уриб қолди. Бу шапкўр тегирмончи Адамнинг эичил хотини Нафисат эди. Қувноқ соқчи Қазгирей милтигини у қўлидан бу қўлига олишга аранг улгуролди. Лю эса, қани энди милтиқ бир зум қўлимда бўлса деб армон қилиб қолди.

Думасара қўлида челақ билан одамлар орасидан ўтиб келарди. Уйга Қазгирей олиб келган янги сигир, гарчи тарғил бўлмаса ҳам уйдагилар ўрганиб кетганларидай тарғил хонадонни сут билан бемалол таъминларди.

Астемир уйда қадам товушларини эшитиб, Думасара кирди, деб ўйлади.

— Бу менман, Адам тегирмончининг хотиниман, деди арзгўй аёл остонада туриб.

— Нимага келдинг, Нафисат?

— Менман, муҳтарам большевик-оқсоқол, шўро ҳукуматининг раиси — Арзгўй аёл Астемирнинг унвону мансабига келганда саҳийлик қилиб юборди. — Бу мен бўлмай, ким бўларди? Сенга тухум билан қўлбола арақни мен олиб келмасам ким олиб келади? Уқа олиб келадими? Асло, Уқанинг ўзи олсам дейди, мен бўлсам, сира қуруқ келмайман. Бошқаларнинг Гумар ҳузурига сира қуруқ келишмасди. Қани энди уларнинг шўппайиб келганларини бир кўрсам. Ҳозир ўша одамлар: «Большевик-оқсоқол ўзимизнинг одам» дейишяпти. Ўзимизнинг одам дегани нимаси? Менинг чолим бўлса: «Ўзимизнинг одамга ҳар қанча қилсанг ҳам оз. Оқсоқолга қўлбола арағимиздан олиб бор. Ҳозир арақнинг бунақанги зўрпни топиб бўлмайди. Бунақасини ичса Золим-жерининг ҳам боши осмонга етарди», — деди. Менинг эрим ана шунақа серфаҳм одам, бошқалар одамгарчиликни билишармиди?

— Эрингни мақтаётганинг менга ёқади. Сиз, аёлларнинг кунингиз ҳозир ҳаловатсиз ўтяпти, ҳаммаларингиз ҳам эрларингиздан мамнуи эмассизлар, эрлари ҳақида ҳамма хотишлар ҳам қўшиқ тўқиётганлари йўқ. — Астемир шундай, дея кулиб юборди. — Қўлбола аро-

гинг ўзинга сийлов. Ҳақ ишни ароқсиз ҳам битирса бўлаверади. Хўп, чиқиб тур энди, мен кийиниб олай...

— Йўқ, мени хафа қилмагин, Астемир. Уйимда товук, ўрдак ва ғоздан бошқа жониворларим ҳам бор, ашулага келганда эса айтиб қўя қолай. Бу иш большевикларга муносиб эмас.

— Менинг Думасарам бўлса бошқача ўйлайди. «Эрига атаб қўшиқ тўқиш ёмон эканми? Аёл юраги қўшиқсиз туролмайди», дейди у. Сен Нафисат, йиғинда бормидинг?

— Бор эдим.

— Эшитдингми? Энди аёллар эркаклар билан барабар.

— Билмайман, бунинг қанақалигини билмайман. Фақат оллонинг олдидагина барча барабар.

— Хўп майли. Чиқиб тур энди, кийиниб олай. Ана, Думасара ҳам сигирини соғиб келди.

Астемир Думасарани чақириб, тос билан қумғон сўради.

— Қумғонни бу ёққа бер-чи, — деди Нафисат илдамлик билан, — оқсоқолимизга бир хизмат қилай. — Нафисат Астемир раис бўлса ҳам уни оқсоқол дерди. — Бу ҳурматда ўзи... Ҳозирги одамлар ҳурматни билишармиди?

Нафисатдан кейин ичкарига бош суққан Уқа ҳам гарчи қўлбола ароқ келтирмай, товук сўраб келган бўлса ҳам Астемирнинг кўнглини олиш пайдан эди.

Бошқа арзгўйлар ҳам Астемир ўрнидан тургандан воқиф бўлиб, зина ёнидан қулайроқ жойга туриб олишга ҳаракат қилишарди. Энди ҳамма Исҳоқ отанинг арзини эшита бошлади. Бу мўйсафиднинг бошига чиндан ҳам оғир ташвиш тушганди. Баляцо бува княгиняни станцияга элтиб қўйган кун унга қўшилиб Исҳоқ отанинг ҳам шўри қуриганди. Шариатчилар колоннасидаги отличлар чолнинг отлари билан ҳўкизларини тортиб олишганди. Ҳўкизлар Исҳоқ отанинг ўзиники бўлмай, уларни шаҳарга пичан элтиш учун Мусадан сўраб олганди. Муса бўлса тўлов берасан деб Исҳоқ отани қийин-қистовга олар, ҳатто шу баҳонада ревком чолга берган ерни ҳам ҳайдаб олганди. Муса бу билан қаноатланмай бир вақтлар Исҳоқ ундан чориққа тери олганини ҳам юзига сола бошлади.

— Мен унга эгаримни гаровга берганман! — дерди гангиб қолган чол йиғлаб. — Худо ҳақи, бунақа эгарга анча-мунча тери сотиб олса бўларди. Энди бўлса, эгар-

ни Гумардан олганман, деяпти. Тоза куйдирди-ку, мени булар!

— Мусани тинч қўй,— одамлар Исҳоқ отанинг ёни-ни ола бошладилар.— Нега Астемирнинг олдига келдинг ўзи? Давлатга бор. Давлат бунақа ишларни текширади-ганларнинг каттаси.

— Йўқ, яхшиси Астемирга учрашмап. У мени ўзининг ёрдамчиси ҳисоблайди.

Шу пайт Астемирнинг ўзи зинага чиқиб келганди. Қазгирей йўл бериб, четга ўтди. Астемир меҳрибонларча жилмайиб. Люни қўлига олиб, тегишди:

— Уставни бузаяпсизлар, соқчиликда турганда ганлашиб бўлмайди. Сен нега Қазгирейга ёпишайсан?

Астемирнинг ўнг қўлининг тирсагидан юқорироқда русчалаб «комиссар» деган ёзувли қизил боғич кўришарди. Кабардинлар бунақа боғични «Большевикларнинг поғони» дейишарди.

Ҳовлидагилар «большевик поғони» тақиб олган Астемирга бараварига ёпирилиб, ҳасратларини айта кетишди. Диса ҳаммадан қаттиқроқ шовқин соларди. Ҳозир унинг қулоғига сира гап кирмай, кўзига ҳам ҳеч нарса кўринмасди.

Астемир одамларни тинчителишга уришиб кўрди.

— Намунча каллаи саҳарлаб турмасанлар? — деди у ўзини хотиржам тутиб. — Тишларнинг оғрияптими ўзи?

— Ҳар кимнинг ўзига яраша дарди бор! — Диса олдинга ташланиб қичқирди. Астемирнинг орқа томонидан Думасара билан Уқанинг овози эшитилар, уларга Нафисат хуруж қиларди. Тегирмончининг хотини ота-боболарнинг таомилини рўкач қилиб, нарсасини қайтариб олиб кетишни истамас, Думасара бўлса, олиб қолишга кўнмас, Уқа эса, иккита аёлни тинчителиб, қўлбола ароқ Силап ўрдакни қўлга киритиш пайида эди. — Ҳар кимнинг ўзига яраша дарди бор! — деб бақира кетди Диса. — Ҳадеб азоб тортавераманми? Қизим бечора икки ўт орасида қолди, қуғулишга йўл топилмаяпти. Раҳим менинг мулла Саидга арз қилгани, қонун унинг томонидалигидан ҳабаринг борми, Астемир? Буни Батоко миямга қуйиб қўйди. Қонун бўйича ё Саримани беришим, ё кетган сарфларни тўлашим керак... Сендан ҳам, Элдордан ҳам олтимос, сувни бошқа лойқатманлар... Сен дўзахи, Элдор, эчкингни четан деворимга боғлама. У каттакон бўлса ҳам қизимни бермайман...

— Раҳим қари Саримани жувопмарг қилади.

— Унинг бир куни сизларнинг минг кунингизга та-
тийди.

— Диса! Четанни кўряпсанми? Новдасини сугур-
санг, ёғочи йиқилади, ёғочини олсанг, новдалари тўки-
либ кетади, Сарима билан Элдорни бир-биридан ажратиб
бўлмайди, улар бир-бирларига суялиб қолишган. Элдор
Саримани ҳеч кимга бермайди...

— Ўша гадой командир-а? Оғзингни чайқаб ташла,
иблиснинг авлоди экансан ўзинг ҳам! Сен Сарима худ-
ди унинг хотини ёки жилла бўлмаганида отидай гапирасан-а.
Сарима бу гадой командирнинг уйига қадам
кўйгупча, ўзинг бир дардга чалинасан, куркабоқарнинг
ўғли! Одамлар, манавининг қизим ҳақида бичиб-тўқидёт-
ганини эшитиб қўйинглар!

— Йўқ, сен Диса, бераҳм она экансан, қизинг худди
молингдай гапирасан-а.— Астемирнинг жиғи-бийрони
чиқди.— Сарима сўлаги мўйловига томадиган дўкондор-
га сираям тегмайди!— деди у қатъий қилиб.

Диса бирдан жимиб қолди. У Астемирга бошдан-оёқ
кўз югуртириб нималарнидир ўйларди.

— Сен жинни бўлибсан. Астемир! Сенга худонинг
раҳми келсин, қорақош ва елкалари кенг одам. Вой ол-
ло, вой олло! Бошимизга қора кун тушди... Мен уйим-
нинг эшик ва деразаларини умрбод қоқиб ташлашга
мажбур бўляпман... Энди менинг Ватаним ҳам, бошпа-
нам ҳам йўқ!— Диса яна шовқин сола кетди.

Астемир орқасида учта аёл ҳамон тортишишарди.

— Большевиклар адиге-хабзеши бишлишмайдими?—
деб бақирарди тегирмончининг хотини.— Йўқ, ишопмай-
ман! Большевиклар софдил одамлар, бўлмаса, бу ерга
оёқ босмасдим...

— Сен қўлбола ароғингни менга бер,— деди аёллар-
дан бири унга.— Астемир уйимга келганида ичади.

Диса бақирини тўхтатмасди:

— Вой олло, вой олло, энди қаёққа бораман, Сарима
ва кенжам Рум билан кимникига ҳам сиғаман? Бир
муштинар бечора бўлсам, бошим гамдан чиқмаса... Ҳам-
мамиз бир сут эмиб катта бўлганмизу, нега мен бунча-
лик бебахтман? О, мусулмонлар, менинг ёнимни олинг-
лар, тагин Раҳим етти қават ернинг тагига тиқиб қўй-
масин...

— Нима гап ўзи, дурустроқ қилиб гапирсанг-чи? Не-
га бақиряпсан? Гапир, биз сенга мадад қиламиз.

Диса яна авжига чиқди:

— Мен сизларнинг ёрдамларингизга зор эмасман.

иблисларнинг авлоди бўлган большевиклар! Мен мадад қилишларингни хоҳлайман...

— Бу ҳаммасидан енгил...

— Раҳимга бериш учун пулни қаердан оламан? Агар хапнамиз дон кўрса ҳам унга ўндан бири тушади. Раҳим Саримага оғиз солгандан бери уч йилдирки, шундай бўляпти... Энди мени мулла Саиднинг ҳузурига чақиртиришаяпти. Раҳим: «Пулларимни яхшилиқча қайтармасанг, суд олиб беради» деяпти. Мен унга нимамни бераман?

Дисанинг бу узоқдан-узоқ ҳасрати одамларнинг жонига тегиб қолганди. Бошқа аёллар ҳам шундан кейин ҳадеб Дисанинг гапига қулоқ солаверасизларми, бизнинг ҳам додимизга етинлар, дегандай қий-чув қила бошлашди.

Арзгўйларнинг кўпчилиги бу ерга битта ташвишда келишганди.

— Мен сизларга тушунтирдим-ку,— дерди Астемир уларга,— сизларга яна бир десятинадан ер қўшиб берамиз.

— Сен яна бир марта яхшилаб тушунтиргин-да, раис. Менинг еримга бировнинг еридан қўшиб бериладими? Тўғри тушунибманми?

— Ҳа, тўғри тушунибсан.

— Мақолда хўп тўғри айтилган-да. Зўр келмаса, рўмолингни ҳам тополмайсан.

Астемир одамларнинг хилма-хил саволларига жавоб қайтараркан, ичида Элдор билан Саримага қандай ёрдам берсамикин, мулла Саид уларнинг фойдасига ҳукм қилсин учун нималар қилсам бўларкин, деб ўйларди. У бунинг мушкул вазифа эканлигини тушуниб турарди.

Шариат судининг мусулмонлар орасида ҳали ҳам таъсири бор эди. Шариатчиларнинг бошлиғи деб танилган мусулмонларнинг қозикалони Қазирей Матханов қавмлари қўллаб-қувватлаётганини сезганидан мусулмонларга ён беришни хаёлига келтирмасди. У Ленин имзо чеккан мурожаатдан шариат судида ҳам, бўлак диний кўрсатмалар беришда ҳам сиёсий негиз сифатида фойдаланар эди. Ленин декларациясининг диндор мусулмонлар оммасини революциядан узоқлаштирмай, унинг томоғига тортиш гоёси дин эркинлигига йўл қўйилганидан далолат берарди. Шундай бўлса ҳам Матханов «диний инқилоб» деб атаган шариатчилар ҳаракатининг манфаатлари билан халқ революциясининг манфаатлари орасидаги носозлик кун сайин аён бўла борар,

Инал билан Казгирейнинг муносабатлари ҳам тобора кескинлашарди.

Астемир Элдор билан Сарима масаласида қўполлик ярамаслигини, буни текислаш учун нозик йўл топиш зарурлигини тушуниб турарди. Чунки ҳамма нарса Раҳим томонида эди. Халқнинг урф-одатига кўра агар қайлик хонадони қалини қабул қилган бўлса, куёвни қуруқ қайғариш, алдаш гуноҳ ҳисобланарди. Бунинг устига Раҳимда ҳали ҳам пулнинг кучи зўр, Диса ҳам унинг ёнида олар, шариат суди билан қозикалон обрўсидан тушиб қолмаслик учун унинг фойдасига ҳукм чиқарарди. Сарима билан Элдор буларга нималарни ҳам қарши қўйиша оларди? Юрак танлайди, олтин ҳал қилади... Ё ҳали ҳам таваккалчиликка бориб, Элдор қизни ўғирлаб кетсинми? Йўқ, Элдор бундай қилса бўлмайди, бунга Степан Ильич ҳам, қариндошнинг хунини олиш, қиз олиб қочиш, аёл қадр-қимматини поймол қилишдек эски ва ваҳшиёна одатларга қарши кураш очган Инал ҳам йўл қўймайди ва кечирмайди. Йўқ, йўқ, бу мумкин эмас! Хўш, нима қилиш керак? Иккинчи томондан, дерди Астемир, мана шу воқеанинг ўзи қизнинг қадр-қиммати оёқ ости қилинаётганига яхши мисол бўла олади. Лекин буни шариат судида қандай исботлаб бўлади? Қозикалон Казгирей Матханов ҳам ҳазилни ёқтирмайди, бор кучи билан шариат судининг обрўсини сақлашга ҳаракат қилади, унга четдан бировнинг аралашинишига йўл қўймайди... Бунга қандай қилиб аралашиб бўлади ўзи? Раҳим жуда қулай фурсат топганди, бунда Дисанинг қўли бўлса ҳам ажаб эмас. Нега деганда, Элдор ўз шериклари билан тоғда бандитларни тўзигиб юрар, Инал бўлса Москвага кетганди... Ҳаммаси шу... Бироқ нима қилмоқ керак? Нима чора кўриш керак?

Шунда унинг хаёлига ярқ этиб бир нарса келди.

— Сен кетмайтур, Диса!— Астемир рўмолига ўралиб кетмоқчи бўлиб бурилган Дисани тўхтатди.— Бир дам сабр қил.

— Агар бу ҳовлига яна чиқсам, оёғим сипсин,— Диса шундай деса ҳам раис нима деркин деб кутиб турди.

— Суд қачон?

— Шанбада.

— Сен буни гарчи хоҳламасанг ҳам биз, ҳар қалай, сенга ёрдам қўлини чўзамиз. Жудаям қўрқаверма, балки бошпанангни ташлаб, гадоё бўлиб кетмасан.

— Сен ҳазиллашаянсан!—

— Ҳозир ҳазилнинг вақти эмас, суд бошлангунча иш битириб қолиш керак.

«Астемир шарнат қонун-қондасига бўйсунмаса, мени қандай қилиб қашпоқлик ва шармандалиқдан қутқазиб қоларкин?» дерди гапгиб қолган Диса ўзича. Шу топда унинг қўшнисига меҳри товланиб кетди.

— Бахтимни сувга оқизма, Астемир. Биз ҳамма вақт тотув қўшни бўлганмиз, уйингдагилар Саримани ўтқазгани жой топиббмасди. Сен энди катта одамсан, большевиклар орасида сен каттакон бўлмай, ким бўларди? Нега деганда, сен доншманд ва нафси тийиқ одамларнинг авлодисан-да... Тушимда Раҳим аравасида мени Эльбурусга олиб кетаётганини, Сарима эса офтобни сочига қўшиб ўраётганини.. Ўшанда кўзларим шундайам қаманиб кетдики!

— Мана, қара қандай яхши туш кўрибсан. Демак, ҳаммаси яхши бўлиб кетади... Ҳозирча манавини олиб кет!— большевик-оқсоқол, шўро ҳокимиятининг раиси шундан кейин қўшнисига аёлларнинг тортишувни оқиба-тида қаровсиз қолган ўрдакли саватчани тутқизди.

— Манави эса, сенга, қози калоннинг адаши!— Астемир кўзини қисиб ҳазиллашувди қўлбола ароқли шипа Казгирейвинг қўлига ўтди. Бунинг шарофати билан унинг милтиғи бир зум бўлса ҳам Люнинг қўлига тушди.

Ҳамма мамнун эди. Астемир ҳам хурсанд бўлди. Унга Элдор билан Саримани иложи борича рақиблари зарбасидан сақлаш фикри тобора хуш келарди. «Бу тўғри иш эмас, албатта,— деди Астемир ичиди,— бироқ енгиб чиқишга умид бор. Қандай бўлмасин курашиб кўрамиз...» Астемир Раҳимнинг Диса билан тил бириктириб иш кўраётганини биларди. Дисанинг адолат қилинглари, деб келгани ҳийлагарлик, қувлик «Начора, айёрга айёр бўламиниз». Астемир ўзича шундай аҳд қилди-да, ичидигини бировга айтмади. Ҳар эҳтимолга қарши Казгирейши ҳамма гапини Элдорга етказин, деб тоққа зингиллатди.

Ҳовлига тўпланганларнинг бирлари мамнун, бирлари берироқ бўлиб бири-бирин тарқалиша бошлашди..

Четаниннг парёгидан ўрдакнинг ғағиллаши ва Дисаниннг қувноқ овози эшитиларди. У Сарима билан Румини чақиряпти.

Рансинг попуштасини арзгўйлар еб кетганлари учун у оч-наҳор ҳовлидан чиқиб кетди. Давлат эса, унинг кетидан хўжайинчасига бақирганича қолаверди.

Биз энди эски танишларимизнинг ҳаётларидаги янгиликлардан унча-мунча воқифмиз, бошқаларнинг ҳоли не кечганлигини билишга қизиқишимиз ҳам табиий. Масалан, Мусанинг ҳоли нечук? Золим-жери қаёқда? Жираслан қайси гўрга гумдон бўлди? Аста-секин ҳаммасини билиб оламиз. Ҳозирча Баляцо буванинг княгиняни станцияга элтиб қўйгани ва бунинг кети нима бўлгани ҳақидаги ҳикояга навбат келди.

ТАРИХ ҒИЛДИРАГИ ЕКИ БАЛЯЦО БУВА КНЯГИНЯНИ СТАНЦИЯГА ЭЛТИБ ҚЎЙИШ ВОҚЕАСИ

Баляцо бува муваққат раислигида бирор дурустроқ иш қилолмади. Бу ўз-ўзидан аён нарса, нега деганда, унинг раислиги икки ҳафтадан ҳам ошмаганди. Реал билим юрти биносида ўтган ва Инал Маремканов Кабардин округ революцион комитетига раисликка сайланган таъсис мажлисидан кейин овулларда сайловлар бўлиб ўтди. Астемир ана шундан кейин шўро ҳокимиятининг биринчи чинакам раиси бўлиб сайланди.

Раисликини топшириш ҳам унча дабдабали бўлмади.

— Мен «аҳа» дейман,— деди бува йигиндан кейин божасини табрикларкан,— Астемир, сенга тарих ғилдирагини тутқазаман, уни олдинга ғилдиратавер ва менинг отларимни топиб беришни эсингдан чиқарма.

Чол бунда раислик қилган пайтида содир бўлган кўнгилсиз воқеани кўзда тутаётганди. Ушанда бува соддадиллик қилиб раисчасига иш тутолмаганди.

Воқеа шундай бўлганди... Дарвоқе бу ўринда, ўша кунлари бўрондан кейин ҳаво типчиб қолганлигини айтиб ўтиш керак.

Думасара ҳам яна ширин кулчалар ёпиб, сигирини соғишга тушиб кетганди. Давлат Баляцо бувага қарашиб, уйма-уй юриб одамларни ҳар хил хабарлардан огоҳ қилар, Чача эса ундан қолишмасдан бою камбағалларни баравар қилиш, борларнинг молини йўқларга бўлиб бериш ҳақидаги талабни амалга оширишлар деб тикилинч қиларди. Бу фақат Давлатнинггина эмас, балки эсларингизда бўлса бевақт ҳалок бўлган Ботнинг ҳам революцион программасига мос келарди.

Ерда илк майсалар ниш уриб чиқди.

Отларни нам ер билан гўнг ҳиди безовта қиларди. Дам у, дам бу отхонадан отларнинг бесарапжом киш-

наши эшитилар, мушуклар бўғотларда изғиб, кучуклар қор тагидан емиш қидиришарди.

Лю ниҳоят ниятига етди. У ҳовлидан енгиди қизил боғич билан чиқди. Боғични Сарима тикиб қўйганди. Люнинг бошида қип-қизил дўпписи ҳам бор эди. Болалар буни кўриб, азбаройи гангиб қолганларидан эрта-лабданоқ Астемирнинг уйи олдида уймалаша бошладилар. Улар енгига қизил бойлаб, бошига узунчоқ ва попукли дўппи кийиб олган Людан кўзларини узинмасди.

Бироқ ҳар нарсанинг ўз меъёри бор дейдилар. Лю Баляцо бува билан Нальчикка боргиси келиб қолганидан кейин бу ҳунари ҳам жонига тегди. Унинг Нальчикка бува билан кетишига қизиллар келиб қолиши халал бергани эсингизда бўлса керак.

Баляцо бува Думасарага шаҳарга ҳар қандай бора-жағини, пичан ва княгиняни элтиб қўйишини айтди. У эрталаб йўлга чиқаман, деди.

— Давлат менга ҳеч тинчлик бермаяпти, — нолиди бува Думасарага. — Тонг отди дегунча келиб, бойларни камбағалларга барабар қиламиз, деб тикилинч қилади. Бунинг йўли қанақалигини билмайман. Пичан олиб бораман-да, бир йўла Астемирни қидириб топаман. Ундан буни тезроқ бир ёқлик қилиш йўлини сўраб оламан. Астемир казармалардами?

— Астемир казармаларда, — маъюс жавоб берди Думасара.

— Мен княгиняни ҳам элтиб қўймоқчиман, — деди бува бўйнига олиб. — Шўро ҳокимияти биров бир нима деса қайтармаслиги керак.

— Княгиняни пичанли аравада олиб бориш яхши эмас, — деди Думасара бувадан норози бўлиб. — Бироқ пачора. Бўлмаса, аравага яхши отларингиздан қўшинг. Княгинянинг бизга зарари теккани йўқ. Одамларга зулм ҳам ўтказмади.

Бува сипгисига ўзининг ҳам шундай ниятда эканлигини, Аляша ва Бруль деган яхши отларини аравага қўшинини айтди. Бува Лю билан Астемирнинг одамлари учрашув тайин қилган қўрғонга борганида ана шу йўкита отини аравага қўшганди.

Баляцо буванинг араваси бир неча кундан бери устга пичан ортилганича турарди. Бува пичанни Нальчикда керосинга алишмоқчи эди. Исҳоқ ота Нальчикка ана шундай мақсадда отланганида ҳам буванинг араваси шай турарди.

Исҳоқ отанинг оти йўқлигидан Мусадан қўш ҳўки-
зини сўраб олди.

Қисқаси, Думасара ўтин йиғиб келадиганим ҳам, си-
тирни суғорадиганим ҳам шу деб ҳар қанча дод-вой
қилишига қарамай, учта эркакнинг сиқувига дош берол-
мади. Эртасига азонда Лю аравага чиқиб ўтирди, Тембот
бўлса жиловини қўлга олди.

Арава гижирлаб Жираслашнинг уйига йўналди. Меҳ-
рибон мўйсафид ўзича нималарнидир ўйлаб, қизғиш
мўйловини бураганча, арава ёнида қадам ташларди.
Ўзиям унча-мунча одамнинг уйигамас, княгиняникига
кетяпти!

Қун иссиқ, ҳаво очиқ келиши сезилиб турарди. Лю
чайқалиб кетаётган араванинг устида ҳовур кўтарила-
ётган кўчаларни томоша қилиб борарди. У ҳозир княги-
няга аталган аравада кетаётганини ўртоқлари кўрмаёт-
ганига афсусланса ҳам барибир Тина кўрди-ку, деб
кўнгли тўқ эди.

Аляша билан Бруль деган бақувват жуфт от аравани
бемалол тортиб борар, теварак-атрофга бошқа ҳеч бир
нарсага ўхшатиб бўлмайдиган от ҳиди тараларди.

«Ҳа,— деди ичида Лю бир қарорга келиб,— Аляша
билан Бруль княгиняга ёқиши керак».

Сирли хонадонга ҳам етиб келишди. Уйнинг черепица-
ли томи офтобда товланар, богдаги дарахтлар орасидан
айвоннинг ойналари кўриниб турарди.

Бува кўча эшикни тақиллатди.

Княгина бу ерга олти яшар ўктамгина қизча билан
келган, одамлар қизалоқнинг ҳеч кими йўқ етим эканли-
гини билишарди, холос. Лю қизчанинг келганини анча
олдин эшитгани учун унинг ҳақидаги гаплардан жуда
ҳаяжовланганди. Тина гоҳо овулда кўриниб қоларди.
Княгиня унга енгил-елпи юмушлар буюрарди. Шунинг
учун ҳам қизалоқ Чачани айтиб келгани, дўкондап ке-
росин олгани, қўй сўйиладиган бўлганда Масхуд Қат-
қоринни чақиргани овулга келиб турарди... Лю баъзан
бу сирли уйдан келадиган қизчани кўриб қоларди. Би-
роқ Тина ундан катта бўлганидан Люнинг ёнида тўхтаб,
у билан гаплашмас, биргалашиб ўйнамасди. У фақат
буршини калакаомуз жийириб, Люга шўхчанми ёйинки
кеккайиброқми тикиларди-да, чопиб кетаверарди. Қизча
ҳозир тўққиз-ўнга кириб қолган. У худди Сариманинг
кичкиналик пайтдагидай тишиб-тинчимас, ўктам, ушоқ-
қина ва бапанг кийинмасди. Шундай бўлса ҳам кийим-
лари қирқямоқ бу қизалоқнинг кўзлари кўкимтирми ё

сарғишми, ҳайтовур жуда тиқиқ, киприклари узун, қоши ҳам кабардин қизларнинг қошларидай пилик нусха эди.

Лю Тинани ҳар гал кўрганидан кейин анчагача бир хил бўлиб юрар, болалардан ўзини олиб қочиб, улар билан ўйнамасди.

Баляцо бува кўча эшикни тақиллатгандан кейин ўша қизча чиқиб очди.

— Княгиня сизни кутяптилар, — деди у қисқагина қилиб.

Кўча эшик гижирлаб очилди. Орадан кўп ўтмай, сандиқ кўтарган бува чиқиб келди.

— Қали, азаматлар, — бува Лю билан Темботни чақирди, — қарашворинглар.

Кўча эшик яна гижирлаб очилиб, ичкаридан тугунбўхчалар, тўқима саватлар, катта чирпитлар олиб чиқилди. Лю билан Тембот уларни аравага ташлашди. Баляцо бува пичанни суриб юкларни жойлади-да, княгиняга ҳам жой бўшатди.

— Сен жингала соч, тенага чиқ, — деди у Люга.

Лю ўрнашиб ўтириб олиб, княгинянинг чиқишини сабрсизлик билан кута бошлади. Княгиня кўп кутдирмади. Ана у! Чача ориқ ва рангида қони йўқ, қора либос кийиб, бошига тўқ қизил рўмол ўраган баланд бўйли аёлни қўлтиқлаб келарди. Княгиня аравага норозидай кўз ташлади. Чача унинг тагига бурка ёзиб, болиш қўйди. Княгиня чурқ этмай жойига ўтирди-да, бурнини қаттиқ тортиб қўйди. Люга бу аёл ҳозир йиғлаб юборадигандай туюларди. Бироқ унинг қуруқ кўзлари хунук чақпарди. Чача квязь ойимнинг оёғини ўраб қўйди. Яна Тина кўринди. У кўча эшик олдида туриб кўз ёшларини артарди. Қизча ҳар маҳалгидай сочи қўқиган ва шунақанги исқирт эдики, бошқа ҳар қандай қизча унинг ёнида озода кўринарди.

— Сен ҳам кел! — деди княгиня унга амр қилиб.

Қизча олдинга ташланди-да, сўнг тўхтаб, узун киприкларини настга тикканча, ҳовучини эҳтиром билан княгинянинг қоқ суяк қўлига тутди. Лю шунда умрида биринчи марта унинг қўлида офтобда ялтираётган қимматбаҳо узукни кўрди.

— Қутини жойига қўйиш эсингдан чиқмасин! — деди княгиня Чачага уқтириб. — Эшитдингми?

— Эшитдим... Улибманми эсимдан чиқариб!

«Қанақа қутини гапиришаётганикин?» дерди Лю ичида.

Ниҳоят, ҳаммалари ўрнашиб олганларидан кейин, арава қўзғалди. Баляцо бува княгиняга тескари ўтириб қолмайин деб ҳаракат қиларди. Унга салгина қайрилиб ўтирай деса, араваши ҳайдашга қийналарди. Лю шундан кейин сийқаси чиқиб йилтиллолчи ва тери билан от ҳиди анқиб турган тизгинни қўлига олди. Ҳозир у шу жиловдан гўё қандайдир куч-қувват олаётгандай бўларди...

— Арря... арря...— деди Баляцо бува отларни ниқтаб.

Лю ҳам унга тақлид қилиб.

— Арря!— дерди.

У княгиняни аравада олиб кетаётганидан сархуш эди.

Анчадан бери индамай келаётган княгиня бирдан гапириб қолди.

— Йиғинда аёлларнинг овози алоҳида-алоҳида саналдими ёки бир неча аёлнинг овози битта эркак овозига ўтдими?— деб сўради у ҳеч кимга қарамай.

— Нима деяпсан?— деди бува унинг гапига тушунолмади.

— Бунинг нимаси тушунарсиз? Аёлларнинг овозини қандай баҳолашди, эркакларнинг овози нарҳида бўлди-ми ё арзон кетдими?

— Нега энди, эркакга аёл барабар овоз беришди, — жавоб берди бува. — Княгиня, бу жуда бошқача йиғин — таъсис мажлиси бўлди. Унда бутун Кабардага раис, бошлиқ одамни сайладик.

— Эшитдим. Бошлиқ сайлабсанлар! Бош қаёққа юрса дум ҳам ўша ёққа бориши маълум. Қарганинг кетидан борсанг, ахлатга йўлиқасан...

— Нега бунақа деяпсан, княгиня? Бизнинг бошлиғимиз Инал, у тилни ҳам билади, саводи ҳам бор... Бошқа одам ёзган парсани ҳам ўқиш қўлидан келади.

— Гапингни қара-ю! Бу Ипалингиз қачондан бери саводли бўлиб қолибди? Чинакам саводли одамлар бошқалар...

— Йўқ, княгиня, бу гапни беҳуда айтяпсан. Ипалнинг оти учқур.

— Арава тез юрса, гилдирагидан лоӣ сачрайди... Большевиклар ҳам сачраб кетди...

Лю княгиняга кўз ташлади. Унинг бир ёқ томони кўришиб турарди. Юзи қонсиз, кўзларининг таги кўкарган, бурни билан даҳанига қизил доғлар тушганди. «Ўлган оғнинг ичак-чавоғини еган итларнинг тумшуги шунақа

бўлади»,— деб ўйлади Лю ичида. Бу ўхшатиш кулгисини қистатувди, ўзини аранг босиб қолди.

— Валлаҳи!— деди бува яна гап ташлаб.— Буни тўғри гапирдинг, княгиня! Ҳамма нарса айланади, гилдирайди. Яқинда қиш эди, энди баҳор келди. Баҳорда ер ҳайдаймиз, қишда чанамизни тузатамиз. Иш доимо топилади. Фақат энди одам қизиқиб ишлайдиган бўлди... Тарих гилдираги!

— Шундай, шундай! Эшитдим, бизнинг овулимизда шунақа битта бошлиқ пайдо бўлибди. У эски отқоровул Астемир Баташев, бултур баҳорда қариндошим Шардановнинг қўрғонини талон-торож қилган одам... Мен илгари ўша ерда турардим, хайриятки, вақтида қочиб қолдим... Энди бу ерда, эрим князь Ҳирасланнинг уйида ҳам кетишим керак. Яхшиям ҳамма кабардинлар оқсоқол бўлишгани йўқ, баъзи одамларда виждон деган нарса бор, улар олло-таолони ҳурмат қилишади... Сенинг отинг нима, чол? Баялцо бўлса керак-а?

— Баялцо, княгиня, Баялцо.

— Манави кимнинг жингала сочи? Кимнинг болалари?

— Арря!— Баялцо бува княгиняга жавоб бермай, отларини мақтади. Лю эса хижолатда жиловини ушлаб, вўр бериб силталай бошлади.

Лю бунақа гап бўлишини кутмаганди. Княгиня энди унинг кўзига Чачадан ҳам ёмон кўринарди. Лю бир оз ўйлаб тургандан кейин большевикларни, айниқса Астемир дадамини қарғаётган княгиняни аравага тушириб бекор қилибман деган фикрга келди. Бува бунга қандай чидаётганикин, Тембот нега жим турганикин?

— Бува, ҳой бува!— Лю Баялцо бувани чақирди.

— Лаббай, ўғлим, совқотдингми?—ҳазиллашди бува.

Лю бува билан қишда қадамжо қўрғонга боришганини эслаб, унинг ҳазилидан яйраб кетди. Энди у княгинядан хафа эмасди. «Агар у яна менинг кимлигимни сўраб қолса, нима бўлади? Княгиня буни билиб қолса-я», дерди Лю ваҳимага тушиб ичида. Тембог шу пайт бирдан:

— Темир йўл!— деб қичқириб юборди.

Олдинда қандайдир узун бир нарса илондай тўлғаниб, ортида тутун из қолдириб борарди. Уша томондан қандайдир шовқин-сурон эшитилар, унинг нимасидир шқурочилар қишлоққа келишган кундаги шовқин-суронга ўхшаб кетарди.

Лю қотиб қолди.

— Агар кабардин «аха» деса, бу «иш зўр» дегани,— Баляцо бува яна қизиқчилигини бошлади.— Тўғри, поезднинг ўзи.

— Сен, чол, мени тўпна-тўғри станцияга олиб боравер,— деди княгиня безовта бўлиб.— Худо ҳаққи, тезроқ қайда!

Баляцо бува лип этиб олдинга ўтиб, Люнинг қўлидан жиловни олди.

— Тезроқ, Тембот! Ўтириб ол!— деди бува, Тембот тенага чиқиб ўтириб олишга улгурмасданоқ. Баляцо бува отларга қамчи босиб юборди. Арава тарақлаб ва чайқалиб темир йўл станциясининг думалоқ минораси қад кечиб турган шаҳар чеккасига қараб елиб кетди.

Поезд бу пайтда юришни секинлатиб, офтобда ялтираётган оқ буғ буруқситганча, станцияга яқинлашарди. Станция поезднинг сўнгги бекати ва бу ердан изига қайтса ҳам княгиня буванинг икки оёғини бир этикка тикиб шошира бошлади.

Ола-була шлагбаум ходаси кўтарилиб, темир йўлдан ўтишди, қизил фуражка кийган киши мис сурнайини чалиб қўйди.

Пичан ортилган ва Жирасланиннг рафиқаси бўлмиш княгиня, ажойиб раис Баляцо бува ва большевик Астемир ханжарининг қўш дамидан иборат икки ўғли тушган арава станцияга етиб келди.

Станция ҳам худди бозорга ўхшаб тўс-тўполоп, одам минди-минди ва ифлос эди. Лю энди княгиняга эътибор бермай қўйди. Ака-ука теварак-атрофларига зўр бериб тикилишарди. Саватча, чамадон, сандиқ, тугунлар кўтарган ва болаларини кўтариб ё етаклаб олган одамлар у ёқдан бу ёққа елиб-югуришяпти. Булар орасида ҳарбийлар, шокилалари йўқ, бироқ Лю кўрганидек қизил боғич таққан одамлар ҳам бор эди. Қурол-яроғлар ва котелокларнинг шақир-шуқури эшитилмоқда. Терлаб-нишиб кетган кишиларнинг янги оломони майдонни тўлдирди бошладди, кишилар гўё умрбод шу ерда тугунлари-ю, чамадонлари билан қолшимоқчидай бемалол жойлаша бошладилар. Шовқин-сурон ва қийқириқлардан ҳеч нима тушуниб бўлмасди. Лекин шу пайт бир печа қуролли ва бурка кийган кишилар княгиняга яқин келишганди у терисига сиғмай кетди:

— Худо шоҳид, булар шарнат колоннасининг жангчилари,— деди у,— шундайми?

— Биз князь Жирасланга хизмат қилганмиз,— деб

жавоб беришди буркали одамлар,— унинг рафиқасига хизмат қилишдан ҳам мамнунмиз. Бу пичан кимники?

— Пичан меники, аскарлар,— деди Баляцо бува.

Аскарлар аравани синчиклаб пазардан ўтказиб, сўн нималарнидир сўрагандай княгиняга қарадилар.

— Бу чолга тегманглар,— деди княгиня,— у меи олиб келди.

Бу қанча қизиқарли бўлмасин, майдон ва одамларни ажратиб турган, панжаранинг нарёида бундан ҳам қизиқ ишлар рўй бераётганди. Одамлар вагонлар ёнидаги тахта ётқизилган баландроқ йўлда зир югуришар, паровоз вишиллаганча буғ чиқарарди.

— Тембот, бизга қарашиб юбор, княгиня хизматишғни унутмайди,— деб қичқирди Баляцо бува юкни княгиняга аранг узатаркан.

— Йигитча, мана сенга княгинядан эсдалиқ,— княгиня шундай дея Темботга қандайдир совға узатди.— Манави эса сенга, кичкинтой. Мендан бунақа бегонасирама. Ҳар қалай сенларнинг князь ойингизман.

— Тўппа-тўғри! Биз сенинг зуғумингни кўрганамиз йўқ,— деди Баляцо бува,— сенга оллонинг ўзи ёр бўлсин, князь ойим! Одамлар сени ёмон дейишаётгани йўқ! Яхши келтириб қўйдик... Фақат, битта гилдирагимиз, ишдан чиққанга ўхшаяпти... Оҳ, олло кам қилмасин-да, ишқилиб...

— Тарих гилдирагимиз,— деди княгиня истеҳзо билан.

Княгинянинг юклари олдида оқ фартукли кишилар уймалашиб қолишди. Лю бунақа одамларни фақат Раҳимнинг дўқонида кўрарди. Иккита басавлат киши (Лю «булар ҳам князь бўлса керак» деб ўйлади) княгиёни аҳтиром билан қўлтиқлашди-да, нималар тўғрисидадир оҳиста гаплашиб, аллақаяққа олиб кетишди. Буларнинг князь ё князь эмаслигини айтиш қийин, лекин улар Жирасланнинг шарият колоннасидаги сафдошлари эканликлари аён эди.

Тембот панжарага чиқди-да, ҳайрат ва қўрқув билан сув олаётган ва ўт пуркаётган паровозни томоша қила бошлади.

Баляцо бува уни аранг чақириб олди, чунки улар бозорга шошилишлари керак эди.

Тембот бу ажойиб томошадан қуруқ қолди. Баляцо бува яна Аляша билан Брулни «чу»лаб ҳайдади. Тембот пичаннинг устига чиқиб олди. Энди ликобдаги пашшалар янглиғ майдонни босган одамлар, машинистлари

бўлган паровоз, турли рангларга бўялган вагонлар орқада қола бошлади.

— Сен бирор нарса эшитдингми?— деб сўради Тембот Людан.

— Паровознинг пиш-пиш қилганини эшитдим.

— У нима дегани.

— Билмайман.

— Э, сени қара-ю! Паровоз: «Куф-куф, куф-куф»,— деб пишиллади.

Мулла Саиднинг қизларининг оти Куф билан Қуф эди. Лю шундан кейин акасининг паровоз пишиллаганидан қандай маъно чиқараётганини фаҳмлади. Мулла Саиднинг иккала қизи ҳам ўлгидай қақилдоқ эди.

— Паровоз мулла Саид қизларининг отини қаёқдан билганини?— сўради Лю ҳайрон бўлиб.

— Э, у ҳаммасини билади! У келаётганида: «Чикотико» дегани эсингдами?

— Тўғри,— Лю яна акасининг гапини маъқуллади.— «Куф-куф, куф-куф, чико-тико, чико-тико...» Вой, олло!— Лю хурсандликдан ҳуштак чалиб қўйди.

Давлатнинг болаларининг оти Чико билан Тико эди.

— Паровоз тўхташидан олдин нима қилди?

— Билмадим, Тембот.

— Олло одамларга ақл улашганда қаерда эдинг? Унинг қанақа чинқирганини эшитмадингми?

— Тўғри, чинқирди.

— Унинг чинқиргани нима дегани?

Лю роса тиришса ҳам буни тополмади.

— Ҳеч нимани билмайсан. Паровоз «Ханифо» деб чинқирганини эшитмадингми?

— Ханифо Саиднинг хотини-ку.

— Худди шундай!

Лю паровознинг Саиднинг қизлари ва хотини, Давлатнинг ўғиллари отини айтиб чинқиргани, гупиллаганларини ўйлаб ўтирганида Баляцо бува ҳам хаёлга ботганди.

Баляцо бува мушкул аҳволда қолганди.

Кун чошгоҳдан ўтганди. Бозор тугаган бўлса ҳам ажаб эмас. Энди пичан билан овулга қайтишдан маъни йўқ, яхшиси шаҳарда тунаб, пичанни эрталаб сотиб, қайтиш керак эди. Исҳоқ ҳали қайтишга улгурмаган бўлса керак, ҳўкизда узоққа бориб бўлармиди? Лекин ҳаммасидан ҳам позик жойи — Баляцо бува синглисига бугун кун ботгунча болаларининг олиб келаман, деб ваъда бериб қўйганди.

Бува шуларни ўйлайверганидан хавотирга тушди, кейин ерга сакраб, қамчисини қўлтиғига қисганча ёнма-ён қадам ташлаб, бунинг иложини ахтара бошлади.

Тембот билан Лю эса уйга қайтсак бўларди, деб бувани шоширишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Аксинча, улар кўп нарсаларни кўриб мазза қилганлари учун паровознинг яна пима деганлари ҳақида гаплашиб, яна бирор томоша кўриш пайдан бўлишарди.

Бозор чиндан ҳам тарқалганди. Олис овуллардан келган кабардинлар ва болқорлар кун ёруғида уйга етиб олайлик деб шопилганларидан тарқалиб кетишганди. Чупки ҳозир йўлда тўхтаб, тунда ҳам кетаверадиган замон эмасди-да.

Баляцо бува отларига қамчи босди. Улар кўчага кирганларида ҳамқишлоқларини кўриб қолишди. Адам тегирмончи тиниб-тинчимас хотини билан бозордан қайтиб келаётганди.

Бува отларининг жиловини тортиб, улар билан хурсанд сўрашди:

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом, Баляцо!

— Уйга қайтпасизларми?

— Уйга. Ўзинг Нальчикка кетяпсанми? Бозоргами?

— Қаёққа борардим бўлмаса?

— Нега бунча кеч кетяпсан? Энди пичанин сотолмасанг ҳам керак.

— Олло шохид, кеч кетяпман,— деди Боляцо бува ташвишга тушиб,— пичанинми сотолмайман. Роса чатоқ бўлди-ку! Энди «аҳа» демай, «ой-ой» дейман!

— Эшитдингми? Ўзимизнинг Исҳоқ чолнинг ҳўкизларини шариятчилар тортиб олишибди.

— Нималар деяпсан? Худо сақласин, жувономарг бўлиб кетма тағин...

— Бундан буёқ ўзинг бошлиқсан, Баляцо. Эҳтимол, сенга тегмай, пичанингни сотиб олишлари ҳам мумкин...

— Ким билади, балки тортиб олишар...

— Тортиб олишадими ё сотиб олишадими бу ёлғиз оллонинг ўзига аён,— деди тегирмончининг хотини уҳ тортиб.— Исҳоқ чол ҳам салкам раисдай эди.

— Вой-бў, ҳазилнинг қалтислигини қара-ю! Пичан билан қайтиб кетолмайсан-ку. Сен, Адам, Тембот билан Люни аравагга олиб кетавер.

— Мен олиб кетмайман деяпманми? Утипглар, болалар!

— Қаёққа бордишлар?— сўради Адам Людан.

Лю иши ўнгида келмаганидан хафа бўлиб, шоша-ниша:

— Княгиняни тарих гилдирагида элтиб қўйдик,— деб қўйди.

— Нималарни валдираясан, бола?— дейишди Люнинг гапига тушунмаган тегирмончи билан унинг хотини.

Княгиняни тарих гилдирагида элтиб қўйдик,— Люганини яна такрорлади.

— А...— тегирмончи гўлдиради, хотини эса, арава-нинг гилдиракларига қаради. Ҳозир ҳамма нарса ҳам бўлиши мумкин.

— Маҳмаданасан-да, ўғлим!— Баляцо бува яйраб кетди.— Хўп, хайр, уйга жўнанглар, Думасарага ҳам бориб шундай дешглар, княгиняни тарих гилдирагида элтиб қўйдик. Мен эртага бораман... Отларим ҳўкиз, Баляцо Исҳоқ эмас.

Баляцо бува эртасига Исҳоқ билан бирга қайтиб келди. Буларнинг қайтиши Муса билан Нурғалининг ошхонага ўт тушгандан кейинги қайтиб келишига ўхшарди.

Ўша машъум кун Казгирей Матхановнинг муридларидан ташкил тонган, унинг ўзи тўплаган ва хизмати-ли бажараётган шариятчилар полки Нальчикдан ўтаётганди. Аскарларнинг кўзига Исҳоқ чолнинг ҳўкизлари яхши кўриниб қолди. Бу кафандўзлар чолга ҳўкизларингизнинг ўрнига бошқасини келтириб берамиз деб ваъда қилишди. Исҳоқ ота бундан сал олдин пичанини сотиб бўлганди. Баляцо бува эса пичанини сотишга ҳам улгуролмади. Шариятчилар ҳазил-мутойиба билан унинг отларини аравадан чиқариб олишди. Баляцо бува негадир булар олдида тили акашак бўлгандай қизиқчилик қилиш у ёқда турсин, оғзини ҳам очолмай қолди. Шариятчилар буванинг бақувват отларини бир томонга, ничанли аравасини бошқа томонга олиб боришди. Бунақада гангимай бўларканми? Шариятчилар ҳам бозор бўшаб қолганда бувани ўртага олишганди. Улар бувани ишонтириш мақсадида, уруш давридаги ҳар қандай ем-хашак мусодара қилиниши керак, деб бақариб-чақаришган ҳам бўлишди. Шундан кейин аравадаги пичанини қандайдир битта катта ҳовлига тушириб, аравага иккита қирчавғини қўшишди-да, яна ҳазил-ҳузуллар билан бува мен ҳам бошлиқман деб ҳар қанча тушунтиришига қарамай, уни кўчага чиқариб қўйишди.

Яхшигина от ва ҳўкизларидан айрилган иккита мўйсафид иккинчи аравани шатакка олиб, ана шу қирчангиларда овулга кариб келишди.

Бәляцо буванинг шумшайиб қайтиб келганини кўрган одамларга шундан кейин тоза худо берди.

Яна ким билади дейсиз, ана шу йўлга ҳам тарих гилдираги олиб бормаганмикин?

САИДНИНГ ҲУКМИ

Мусибат, алам ва ҳақсизлик ҳар бир юргда ҳукмрон эди.

Булар Муҳаммад пайғамбарнинг умматлари истиқомат қилаётган Кабардада ҳам йўқ эмасди.

Нальчикдаги энг мўътабар Воронцов кўчасида иккита ёки учта тош уй бўлиб, улардан бирининг олдида эрталабдан бошлабоқ адолат излаб келган аламдийда ва мазлум мусулмонлар тўплана бошладилар.

Округ шариат суди шу бинода эди. Бу ерга тошбағир эрлари ташлаб кетган бола-чақали жувонлар, қайнанаси танобларини тортган келинлар, ҳосилнинг тақсимида ўндан бири тегиш ноҳақлигидан дод деб келган чоракорлар, қабиҳликларини камоли шарифни ўртага қўйиб ёпиб кетмоқчи бўлган ўғри ва юлғичлар йирилгандилар... Бу ерда ҳар қанақа одамни учратиш мумкин.

Суд эрталабдан кечгача бўларди.

Бу ерга одатда суд ҳайъатларидан биринчи бўлиб хипчагина ва мункиллаб қолган Хақяша ҳожи пайдо бўларди. У ҳассасини дўқиллатиб келаркан, оломон чекиниб унга йўл берарди. Ҳожи ҳамманинг кўзи ўнгида гижирловчи зинапоядан гиламлар билан безатилган ва ўртасида мўъжазгина столи бўлган кенг хонага кўтариларди. У ана шу столга ўтириб, бошқалар келишини кута бошларди.

Очиқ деразадан яқинроқдаги рус черковининг қўнғирроғи даранг-дурунг қилаётгани эшитилиб туради. Ҳожи буни эшитиб, энсаси қотганча, башарасини бужмайтирди. Қўнғироқ овози тиниши билан ҳожи тинчиган бўлиб, яна эшитила бошлади дегунча гиламда эмас, чумоли инида ўтиргандай тириша бошлади.

Иккинчи судья Аша саводсиз ва беозор эди. У остопа ҳатлаши ҳамон, гўё аразгўйнинг гапини эшитиб, унинг айтаётган нарсалари тўғрилигини тасдиқлагандай бошини лиқиллатаверарди. Амалда эса у ҳеч нимани эшитмас, нуқул насиҳатомуз қилиб: «Оллони унутсанг, аҳволинг бундан баттар бўлади», деб қўярди. Аша бу гапни қачон ва нима сабабдан айтганини аллақачонлар эсидан чиқариб юборган бўлса-да, судланаётган одам буни ўз иши юзасидан қилинаётган яқуй деб биларди.

— Ассалому алайкум, ҳожим!

✓ — Ваалайкум ассалом, Аша. Деразани ёлиб қўй,—
ҳожини толиққан ва заиф овозда илтимос қилди.

— Димиқиб кетмайсанми; ҳожим?

— Йўқ, димиқмайман. Аксинча, муслмон одам енгил нафас олади.

— Олло шохид, гапинг ҳар маҳалгидай ҳақ, ҳожини..
'Ана, Саид ҳам кўринди...

Бизга илгаридан таниш ва ҳозир округ судининг қозикалонлигидек юксак мартаба эгаси бўлган мулла Саид мартабасига яраша савлат тўкиб кириб келди.

Арзғўйлар кўчадаёқ уни иззат-икром билан қаршилашиб, орқама-орқа келишарди. Ҳар бир киши бу ерга кириб, суд мажлисида иштирок этишни мумкин эди.

Қозикалон ичкаридагилар билан сўрашиб, чарм муқовадаги қуръон турган столча ёнидан жойини эгаллади. Унинг ҳордиқ чиқариши узоққа чўзилди, Хақяша ҳожини билан Аша икки тарафда ўтириб, ишни бошлайверинглар дейишлигини сабр-тоқат билан кутишарди.

Ҳанада ҳамма интиқ. Бу ерга қози қалон билан бирга оллонинг руҳи кириб келгандай эди. Юмшоқ ёки қаттиқ, тушунарли ё тушунарсиз бўлишидан қатъий назар, ҳар қандай ҳукм оллонинг иродаси. Чунки суд ҳайъати қуръонда айтилганидай иш тутиб, оллонинг иродасини бажарадилар. Бундай ишни энг билимдон, донишманд ва адолатли одам қилмаса, ким эплай олади? Ана шу одам ҳозир зинадан чиқишда ҳарсиллаб қолгани учун мўйсафидчасига кўзларини юмиб, нафасини ростлаб ўтирарди.

Мулла Саидга бу янги мартаба ёқар, муфтининг унга кўрсатган ишончи эса киброна манманлигини кўзгарди. Шунинг учун ҳам қолга қойил қолса бўларди. У бу ишнинг тезда ҳадисини олган, шарнат суди илгарилари жўнгина ўтиб юрган бўлса, энди бурмунча жиддий ва дабдабали ўтадиган бўлиб қолганди.

Шарнат судида қогилар йўқ; ёзув ишлари ҳам олиб борилмасди. Қози қалон қаломини шарифни қўлига оларди-да, суднинг ҳукминини тасдиқловчи сура ўқир, шу билан вассалом эди. Лекин қозининг юзидаги ажинлари, опноқ ва силлиқ таралган соқоли, бамайлихотир гапириши ва ёшланувчи кўзларини ҳорғил ҳамда синчков тикиб туриши солдадил кишиларга қаттиқ таъсир қиларди. Қазирей Матхапов мулла Саидни округ қозиси қилиб тайинлаётганида буни хўп чамалаб кўрганди. Шаират судининг таъсир қилиниши, ўзимиз билгандай

мусулмонларга таъсир қилиш, шариат йўлидаги орзуларни рўёбга чиқариш учун курашда жиддий қурол эди...

Мулоҳазали мулла ўз ролини тушунар, ҳозирги пайтда қора халқни ўз томонимизга оғдириб олишимиз ва халқнинг шариат судига бўлган ишончини тиклашимиз зарур деб кўп марта эслатган Казгирей Матхановга нималар зарурлигини ҳам олдиндан кўра оларди.

Мулла Саид биринчи ишни кўришга киришди. Унинг йўғон ва дўриллаган овози ҳар маҳалгидай дабдабали эшитиларди. Суд ҳайъати олдида турган сочлари оипоқ, пакана, кўзлари саросимали чақновчи киши саволларга жавоб қайтарарди.

— Сен бу ишни оллога хуш келиб, хотиним билан ажралишдим деясанми?— Саид судланаётган кишидан қайтариб сўради.— Бўлмаса, молларингни тақсимлаб олишда нега хотинингни хафа қилдинг? Олло сени шундай қилгин деб буюрганми?

— Мен ҳамма нарсани ўзи айтгандай баравар тақсим қилдим,— деди судланувчи ўзини оқлаб.

— Шундайми?— сўради Саид жабрдийда аёлдан.

Аёл кўзига ёш олиб, жиғи-бийрони чиққанча:

— Одил қозилар, у алдаяпти. Менга ҳеч нима бергани йўқ,— деди.

— Нималарни бўлиб олдинглар ўзи?— Саид аёлниңг эрига қаради.

— Нимани бўлашдинглар дейсизми? Сигир-пигир, жўхори-мўхори... Ҳаммасини теппа-тенг бўлдик, биримизга сигир, биримизга пигир, биримизга жўхори, биримизга мўхори... Мен унга бош оғригимнинг ҳам ярмини бермоқчимап...

— Ҳа, ҳаммасини ҳалол бўлишиб олганга ўхшайсизлар,— деди Саид. У ўзини жавобгарнинг бемаъни ҳазилига чиндан ишонгандай кўрсатарди.

— Ўзимга биронтаям ортиқча нарса олиб қолмадим,— давом этди жавобгар сурбетлик қилиб.

— Ҳа, буни кўриб турибмап,— Саид овозини кўтарди.— Демак, сен шариат суди олдида олган парсам хотинимга теккан нарсага баравар, унинг олгани ҳам мениңг ҳиссамга тенг деясан. Мен гапингни тўғри тушунибманми?

— Тўғри тушунибсиз, қози ҳазратлари.

— Суд шундай ҳукм қилади,— Саид қўлини каломи шарифининг устига қўйди.— Мол тақсимотида ҳиссалар баробар бўлганлиги, лекин жавобгарнинг хотини қандай-

дир сабабларга кўра норозилиги туфайли эр хотинга, хотин эрга теккан нарсага эга бўлсин.

— Бу қандай бўлди, одил қози,— жавобгар гангиб қолди.— Мен унга ўзимга тегишли парсаларни берай, у ўзиникини менга узатсинми?

— Ҳа, сен тўғри тушунибсан. Боринглар. Олло сени бундан кейинги галвалардан асрасин.

— О, одил қози! Бу қанақаси бўлди?

— Боринглар, боринглар, суднинг қонуний ҳукмини бажаринглар. — Саид кўзларини ҳорғип юмиб, қўли билан беркитди.

— Шундай,— деб қўйди Аша бу иш юзасидан ҳукм чиқарилганини фаҳмлаб.— Оллони унутсанг, аҳволинг бундан баттар бўлади. Уйларингга боринглар, муслмонлар.

— Исиб кетди. Деразани очиб қўй, Аша,— илтимос қилди Саид уфлаб.

— Деразани очиб қўй. Аша.— хожи хушомадгўйлик билан Саиднинг гапини маъқуллади. — Ёниб кетди-ку.

Аша дарҳол Саиднинг илтимосини бажарди. Хонага яна қўнғироқларнинг даранг-дурунги, қушларнинг сайраши эшитила бошлади.

Диса ичкарига кирмоқчи бўлиб турганлар орасига сингиб кетганди. Кейинги кунларда у анча ўзини олдириб қўйди. Ўзи, Раҳим ва Саид ўртасидаги келишув ишдаги ютуқдан дарак бериб. Раҳимнинг фойдасига хал бўлишини кўрсатса-да, у қаттиқ саросимада эди. Эрталабдан сув ўрпига шароб сиқарадиган қозининг ҳақ гапларига кўндаланг келадиган одам топилармиди?!

Диса бу ердаги дабдабадан сиқиларди. Бунинг устига ҳозир эсига бир нарса тушиб қолди. Гувоҳликка тортилган Масхуд Қатқорин билан Раҳимнинг аравасида учовлари суд биносига яқинлашганларида битта катта чўчқа араванинг филдирагига суйкалаверди. Диса ўшанда: «Туфе, худо урган!» деб гўлдиради-да, елкасидан ошириб кечикиброқ туфлади.

Булар суд ҳукмини кутиб ўтиришганида шайтон шайтонлигини қилиб, Элдор Саримани ўғирлаб кетса-я. Ахир, у ҳозир йиғитларнинг катта бир отрядининг бошлиғи-ку. Элдор Саримани ўғирлайман деб овора бўлиб ўтирмайди, аҳмоқ қизининг ўзиёқ унинг ёнига чопқиллаб кетаверади...

Дисанинг хаёлига шу пайт, қизимга кўнглингдаги бўла қолсин, десам бўлмасмикин, деган фикр келди. Уни ҳам

қизидай маҳалида ота-онаси зўрлаб эрга беришувди, нима бахт кўрди? «Кўёвим бўлади,— деганди отаси бир куни унга ёши бир ерга бориб қолган меҳмонни кўрсатиб. Уни Диса илгари узоқдан бир кўрганди.— Менинг кўёвим ва сенинг эринг шу бўлади. Жумага тўй...— Қани, йўқ деб кўрсин-чи! Хўш бахтли бўлдими?.. Қолаверса, Раҳимнинг қарзини қандай узади? Қасамни қандай бузади?

— Суд ҳал қилаверсин, мен ҳеч нима билмайман,— Диса ўзича гўлдираб қўйди. Шунча эркакнинг кучи ва ақли олдида сўққабош аёлнинг қўлидан нима ҳам келарди дейсиз.

Шу пайтда зинадан Астемир чиқиб келар, суд ҳайъатининг столи ёнидан иккита тоғлик болқор тобора узоқлашарди. Булар суднинг ҳукмини эшитиб чиқаётган хўжайини билан хизматкорга ўхшарди. Уларнинг бири кабардинча кийинган бўлиб, бошида яхшигина қалпоқ, оёғида юмшоқ қўнжли этик, эғнида эса газирли ва ханжарли черкескаси бор эди. Ёнидаги хизматкор эса бошига оқ кигиз қалпоқ кийган, оёғидаги чоригишияг тешигидан шоби деган ёввойи ўт кўришиб турарди. Уларнинг икковлари ҳам ҳаяжондан терлаб кетишганди. Бироқ хизматкор хурсандчиликдан лаб-лунжини йиғиштириб оломас, рақиб эса қовоғини солиб, тутаққанидан дўнғиллаб борарди.

— Бунақа қози итларимга ем бўлсин,— у черкескасининг еғи билан пешонасини артаркан, сўкиниб қўйди.

— Кучугингнинг қорни тўядими-тўймайдими, билмайман, бироқ ҳозир ўзинг тўйдинг...

— Суд билан бўлмаса, ўзим суғуриб оламан. Ҳақиқат қилмай қўймайман,— пўписа қила бошлади хўжайин...

Қозиларнинг столи ёнидан Хақияшанинг эринчоқ овози эшитилди:

— Инароковлар уруғидан бўлмиш Диса билан бандан мусулмон Раҳим Алибек ташриф буюришларини сўрайман.

— Юр, Диса,— деди Астемир уни туртиб.

Диса қўрқувдан панжаларини бир-биридан ўтқазиб сиқувди, суяклари қирсиллаб кетди. У Раҳим яқин келмоқчи бўлганлигини, бироқ Астемирни кўрганда кейин унга эгилиб-букилганча типининг сқини кўрсатиб, олдида ўтганлигини пайқаб қолди.

Диса бир қадам ташлаб тўхтади.

— Бу ёққа яқинроқ кел, муштипар,— Саид жиддий овозда шундай дея унга чап томондан жой кўрсатди. Унинг ўнг томонида Раҳим, Масхуд, аравакаш Муто ва ёнг керакли гувоҳ Муса тўхташди. Мусадан орқароқда Батоконинг кал боши кўринарди. Бу Муса билан Масхуднинг биринчи бор ёнма-ён туришлари эди.

Саид кафти билан юзини тўсганича панжалари орасидан жавобгар ва уларнинг гувоҳларини кўздан кечирди. У ўз ҳурматини ошириб, одамларни саросимага солмоқчи бўлганда доимо шундай қиларди.

АСТЕМИР ҚУРЪОННИ ТАФСИР ҚИЛИШИ

Диса билан Раҳимнинг иши энг тақводор ва мўмин-мусулмонлардан, барчанинг ҳурматини ва ишончини қозонган Муса Абуковни гувоҳ сифатида тергов қилишдан бошланди.

— Қани, Муса, гапир!— Иккинчи қози Хақяша ҳорғин овозда гапиришга таклиф қилди. Беозор мўйсафид Аша бошини ликиллатишга тушди. Муса гап бошлади.

— Қиз узатишдек одатимизни Диса бошлаб бермаган,— деди у,— келгусида ҳам бу таомилимиз барҳам топиб кетмайди. Агар Диса маънили бўлганида жанжаллашиб бу ерга келиб юрмас эдик. Суднинг нима ҳожати бор? Қиз бола бировнинг хасми дейдилар. Қиз уйида ўтириб қолса яхшими? Дўкондор моли ўтганидан, ота-она қизини узатганидан хурсанд. Мана Масхуд биледи. Гўшт яхши бўлса, чаққон кета қолади. Бозорга ёмон гўшт келса, одамлар четлаб ўтаверади. Масхуд бунга ҳар кун кўради. Хўш, Диса бунга тушунмаган дейсизми? Унинг қизига бой одам оғиз солди. У берган анча-мунча қалин билан оила оёққа турди. Агар мусаллас кўп туриб қолса, зўр бўлади, қиз уйда кўп ўтириб қолса, шўр сувга тушган темирдай айнайверади. Диса кексайганда қадимий удумимизни унутиб қўйди. Чамаси, сочи тўнгилиши баробар, мияси ҳам суюлаётганга ўхшайди. Ҳар қандай фарзанднинг ихтиёри ота-онасида албатта. Диса қизига ҳар жиҳатдан олдингисига тенг харидор чиқса, ўшанга узатаверса бўлади. Лекин гарчи тили бошқа бўлса ҳам, мусулмон одамни умидвор қилиб, ундан қалин пули олиб алдашнинг нима кераги бор? Шариат, албатта, бировдан айнаб, қизини бошқа одамга беришни ман этмайди, бироқ қалинни эгасига қайтариш керак. Раҳим тўғри одам бўлганидан бунга тайёр турган бош-

қаларга ўхшаб уни бадном қилмади, номусини ерга букмади... Лекин ҳозирча бу тўғрида гапириб ўтирмаймиз.

Муса чиройли ва ўрнига қўйиб гапирарди, Аша эса, гарчи бирорта ҳам сўз эшитмаётган бўлса-да, жазирамада қолган отдай бошини ликиллатиб ўтирарди. Муса бир дам жим қолувди Аша:

— Чипдан шундай: оллони унутсанг, аҳволинг бундан баттар бўлади,— деб қўйди.

Диса буни мейга айтяпти, деб ўйлаб, қалтираб кетди. Мусанинг гапи хуш ёқиб кетган Раҳим ҳам қозианинг бу гапи Дисага тааллуқли деган фикрга келди.

— Энди сен гапир, муштипар, шундай бўлганми ўзи?— Қози шундан кейин яна юзини тўсиб, панжалари ерасидан Дисага тикила бошлади.

Аша унга далда бермоқчи бўлгандай, бошини ликиллатарди.

Нима қилсин? Диса ўнгу сўлига қараб қўйди. Астемир нималариндир ўйлаётганидан чурқ этмасди. Диса рўмолининг попуғини ўйшаб, ҳаяжонини зўрга босганча ган бошлади:

— Олло шоҳид, менинг ундан бошқа шоҳидларим йўқ. Мен қозима-қози юришга одатланмаганман, бу ерда қанақа гапиришни ҳам билмайман. Менинг ҳеч нанақа гуноҳим йўқ, сизларга ёлғон бўлса, оллога чин... Мени бу ерга, ҳаммага кулги қилиш учун чақириндими? Уйимда эркак киши йўқ. Болаларимга кўрпа ҳам, овқат ҳам ўзим, яхши одамларнинг гоҳо ёрдам бериб туришлари тўғри. Бунинг учун олло уларни зиёда қилсин... Мен шарият камбағалларнинг ёниги олишига ишонаман, каломи шарифнинг айтгани бўлади... Оҳ, олло мени намунча қийнамаса?— Диса ҳўнграб юборди.

Саид чуқур ўйга ботганидан юзидан қўлини олмасди. У шундан кейин ҳаммасини батафсил суриштиришга, Раҳим Дисага қандай инъомлар қилгани, қанча пул берганини аниқлашга тушди. Ақлли ва қув чол буларни йўлига суриштираётганига, қанақа ҳукм чиқариш тайёрга ўхшарди.

Раҳим гувоҳлар унинг яхшилиги ва қўли очиқлигини кўкларга кўтарганларидан талтайиб, ҳириглаб ўтирарди.

— Нимаики қилсанглар, мен ўшанга розиман,— Диса бирдан шундай деди-да, бўлди қилиб қўя қолинглар, дегандай орқага чекинди.

Аша бошини қаттиқроқ ликиллата бошлади.

Саид ҳозир ҳукмини эълон қилажаги аён сезилиб ту-

рарди. У қўлига қалин қуръонни олиб, керакли сурани қидираётгандай варақлай бошлади. Унинг кўзлари китобнинг ўнг томонидан чапига бориб келарди. Раҳим эса, йиғилганларга ғолибона нигоҳ ташларди.

Саид бармоғини китоб бетига қўйиб, ҳукмни эълон қилмоқчи бўлиб оғиз очган ҳам эди, Астемирнинг:

— Саид, икки оғиз гапиришимга рухсат эт,— деган овози эшитилди.

— Яна нимаси қолувди? Гапир,— деди қози ноилож рози бўлиб.

— Сирасини айтганда,— Астемир гап бошлади,— Дирасининг ишида менимча томонлар тортишадиган ҳеч нима йўқ...

Бу гап ҳатто бепарво ўтирган Хақяшани ҳам бош кўтаришга мажбур этди. Кўринишдан у жуда ҳайратда, кўзи эшикка қадалиб қолганди. Саид ҳам ўша томонга қаради:

— Сабр қил, мусулмон,— Саид Астемирни тўхтатиб ўрнидан қўзғалди. Теварак-атрофдагилар ҳам шошиб қолишди.

Казгирей Матханов залдан шахдам ўтиб келди.

Хақяша худди оёғини бир нарса чаққандай ирғиб турди, Аша эса, худди стол тагига эмаклаб кирадигандай эгилди, Саид ҳам эҳтиром билан бош эгди.

Раҳим ҳақли равишда бош қози бу ерга менинг ишим тўфайли қадам босди, деб ҳисоблаганидан унга мамнун қараб турарди. Матханов бу ерга уни деб эмас, Элдорнинг фойдасини кўзлаб бош суққанини Раҳим қаёқдан билсин.

Бу ерда Казгирейнинг ўзича нималарни мўлжаллаганлигини айтиб ўтиш ўринли бўлар.

Бош қози кўп вақтдан бери Элдорни кўз тагига олиб юрарди.

У кўни кеча Инал билан муҳим гапларни гаплашиб олганди. Нашхо ўпкаси чатоқлигидан кундан-кунга заифлашиб борарди. У энди отда юролмай қолганди. Шу ваздан алоҳида отряд командири ва айни вақтда пчки бошқарма бўлимининг бошлиғи ҳам бўлган Нашхо Матхановнинг ўрнига одам топини керак эди. Казгирейнинг бу мансабда ўз одами бўлиши тушига ҳам кириб туришини тушунтириб ўтирмаса ҳам бўлар! Негаки, иш шу пайтгача силлиқ кетаётганди. Нашхо укасини ота-онаси васият қилганлари учунгина яхши кўрмасди. У бусиз ҳам Казгирейнинг ақл, иродаси ва ота-боболар удумига содиқлигига қойил қоларди.

Нашхонинг чўнтагида большевиклар партиясининг аъзолик билети бўлишига қарамай, мунофиқларча иш тутарди. У Қазгирейнинг тазйиқи билан шарият душманларини қамоққа олиб, унинг тарафдорларини озод қилиб турар, буни бошқалар ҳар маҳал ҳам билавермасдилар.

Қазгирей яқинда акасининг ёрдами билан контрреволюцияда шубҳа қилинган ўттиз саккизта тарафдорини қамоқдан қутқазиб, уларнинг ишини номига шарият судига оширганди. Уша одамлар қуръонни ўртага қўйиб, бундан буён «Совет ҳокимиятиги елкамизда кўтарамиз» деб қасам ичишди. Бироқ озод бўлди дегунларича кўздан йўқолиб, ўзларини ўрмон ва дараларга уришди...

Бунга ажабланмаса ҳам бўлар, нега деганда, вазият ниҳоятда мураккаб, одамларда тажриба деган нарсанинг ўзи йўқ эди. Баъзи калтабинлар Нашхони бизга илгаридан таниш «Россия империясининг қиличи» га қиёс қилар эканлар, уни «шўро ҳукуматининг ханжари» дейишарди. Уни нима ишлар қилисан, деб суриштиришга кимнинг юраги бетларди, дейсиз. Мана шу ханжар Нашхонинг қўлида экан, Қазгирей ўзини қўли узун одам деб ҳисоблай оларди. Нега деганда, Нашхонинг айтгани айтган, дегани деган. Ҳатто амалга келганда Қазгирейдан ҳам зўр эди. Қизил кўзғолончилар билан бирга жанг қилган шариятчиларнинг отрядлари ё уйлари тарқатилар, ё Қизил Армияга қўшилар, бунёдга келаётган халқ милицияси эса, Нашхонинг қўли остида эди.

Бироқ фалокат оёқ остидан чиқиб қолса бўладими! Олло бир-бирларига меҳрибон ва омадлари келган ака-укалар бошига оғир ташвиш солиб, Нашхонинг кундан-кун мазаси қоча бошлади.

Қазгирей Нашхонинг ўрнига Элдордан бўлак муносиб одам тополмай юрарди. У Элдорни ҳам ўз таъсирига ўтказиш пайига тушиб қолди. Бироқ Инал Маремканов «қизил командир» бўлиш учун жўшқинликнинг ўзигина кифоя эмас, деб ҳисоблаганидан бунга розилик беришга шошилмасди. Нашхонинг ўрнига жиддий, босиқ, кўнни кўрган одам керак эди. Иналнинг бу гапларини Степан Ильич ҳам маъқулларди.

Қазгирей Матханов энди поэтик йўлга ўтганди. У Элдорнинг қайлиги иши юзасидан бўладиган шарият судидан хабар топиб, ўзини йиғитнинг дўсти қилиб кўрсатишга аҳд қилганди.

Мана шунинг учун ҳам Раҳимнинг хурсанд бўлишига ҳали эрта эди.

Саид шошилиб қояганидан қуръонни у ердан олиб, бу ерга қўя бошлади. Қазгирей бўлса одамлар билан сўрашгандан кейин чеккага чиқиб, бошини иргаб қўйди:

— Алҳамдулилло, тўхтатманглар.

Астемир шариатчиларнинг каттаси ва қуръонни сув қилиб юборган бу одамни кўргандан кейин ҳам гапиди, ҳам қувонди. Энди унинг рўпарасида каломи шарифни тафсир қилишда бемалол беллаша оладиган киши тугарди.

Саид гувоҳларни қайтадан сўроққа тутмоқчи бўлудди, Қазгирей уни тўхтатди:

— Мен бу одамнинг гапининг бошини эшитдим. Агар адашмасам, бу одамнинг оти Астемир, ўзи Шхаль мивокодан. Мен унинг шариатимиздан ва каломи шарифдан яхши хабардор эканлигини эшитганимга кўн бўлган. Бир вақтлар полковник Клишбиев уни полк қозиси қилмоқчи бўлганлигини ҳам эшитганман, бироқ унинг гапини эшитишга муяссар бўлолмагандим. Бугун эса унинг гапини эшитишга мушарраф бўлаётганимдан мамлууман... Гувоҳларни қайтадан сўроқ қилишнинг нима ҳожати бор? Астемир гапираверсин, менин бу ишдан хабарим бор. Марҳамат, Астемир, гапингни бўлганим учун узр...

Астемир қалтис пайт келганини сезиб, айтмоқчи бўлган асосий гапини яна бир хаёлидан ўтказгач, бошини кўтарди:

— Мен бош қозидай маърифатли одам ҳузурида гапираётганимдан хурсандман. Менинг гапимни тинглашга тайёрлигинг учун сендан ҳам миннатдорман, Қазгирей. Бу ерда келтирадиган асосларимдан битта мақсадим бор, у ҳам бўлса ҳақиқатни, Муҳаммад пайғамбаримизнинг сўзларининг чинакам маъносини тушуниб етишдир. Мен гапимни чўзиб ўтирмайман. Такрор айтаман: мен бу ерда томонларнинг жанжаллашувларига ҳеч қандай сабаб кўрмайман. Ўзларинг ўйлаб кўринглар, мусулмонлар! Раҳмдил ва бадавлат мусулмон Раҳим савдогар камбағал оиллага қарашибди. Шундайми, Раҳим?

— Олло шохид, шундай,— деб жавоб берди Раҳим Астемир қурган тузоқни фаҳхламай.

— Бундан бошқача ўйлайдиган одамлар борми?

— Йўқ, биз бошқача ўйлаётганимиз йўқ,— деб жавоб беринди гувоҳлар.

— Агар ҳар бир одам мана шу тақводор Раҳимдай иди тутганида оллога хуш келардимиз, йўқми? Нима дейсизлар?

— Олло бунақа ишдан мамнун бўларди,— деб қўйди Муса.

— Раҳим шўрлик она билан болаларига ёрдам қўлини чўзганида ўзининг фойдасини кўзладими?

— Раҳим гашиб қолганидан нима деб жавоб қилишни билмади.

— Раҳим ўз саховати учун фақат бир нарса — оллонинг шафқатидан умидвор эди. Шундай эмасми, Раҳим?— деди Астемир ганида давом этиб.

— Кўнглимда ниманки бўлса ҳаммаси оллога аён, худди шундай,— деб қўйди Раҳим бешматининг енги билан терлаган нешонасини артаркан.

— Диса,— Астемир унга ўгирилди,— Раҳим сенга чит, қанд, болаларингга ширин қулчалар берганида бу қарзларни бир кунмас бир кун қайтарасан, деганмиди?

— Менда унга берадиган ҳеч вақо йўқлигини Раҳимнинг ўзи билади!— жавоб берди Диса.

— Демак, Раҳим бутун яхшиликларини кўнглидан чиқариб, беғараз, ўзига биронта фойдасини кўзламай қилган экан-да. Одамлар орасида мусулмонлик бурчини шундай адо этадиганлар кўп топилармикин?

— Яхши мусулмонлар ҳам ҳозир тошбағир бўлиб кетишяпти,— деди Саид унинг ганини маъқуллаб.

— Ҳа, чиндан ҳам шундай,— деди Астемир гапида давом этиб.— Ҳар қандай саховатнинг қадрига етмоқ зарур. Яна шуниси ҳам борки, яхшилик қилган одамнингдан тамағир бўлиб, қизингни берасан деб туриб олмаслик ҳам даркор. Раҳимдай одамларни олло бошқача йўл билан зиёд қилади. Қуръонни шарифда Раҳимга ўхшаган бандалар ҳақида ҳам табаррук сўзлар айтилган.— Астемир стол томон қадам ташлаб, қуръонни қўлига олди, у таниш саҳифаларни тез-тез варақлай бошлади.— Мен маънави сўзларни эътиборингларга ҳавола қилмоқчиман. Қулоқ беринглар. Қуръоннинг икки юз ўп еттинчи бетидаги «Макка» сураси.— Астемир қуръонни қироат билан ўқиб, ўша заҳотининг ўзида тафсир қилди:— «Мусулмон саховатли бўлади ва бунинг учун тама қилмайди, зеро бандаларини унугмайдиган олло саховатли бандасини ўзи зиёда қилади..» Бу сўзлардан кейин яна нима деб бўлади?— деди Астемир ганини хулосалаб.— Қуръондаги бу табаррук сўзларга қарши чиқиб,

гупоҳга ботишини ким бўйнига олади?— Астемир қуръонни Саидга қайтариб, жойига бориб турди.

Эшиги ва девори ёнида одамлар тўдалашиб турган хонага яна жимлик чўкди. Ҳамма қизқиқиб, бу ёри нима бўларкин, деб турарди.

Ишнинг бирдан чаппасидан кетганлиги Саид билан Раҳимни гангитиб қўйганди. Фақатгина кекса Аша бошини ликиллатиб:

— Оллони эсларингдан чиқарсанглар, аҳволинглар бундан ҳам баттар бўлади, — деб қўйди.

Оломондагилар орасида шивир-шивир бошланди: «Табаррук сўзларининг маъносига етиш деб шунини айтадиларда...» «Бу одам билади. Эшитдингларми, Килишбиев уни ҳозир қилмоқчи бўлган экан...» «Балки, у потўғри тафсир қилгандир?»

— Саид, тўғри тафсир қилганимни тасдиқла, — деди Астемир қозикалондан талаб қилиб.

Астемир аслида бу гапни Саидга эмас, балки ҳамон жим турган Қазгирейга қарата айтганди.

Саид ҳозир уни фақат Махтановгина оғир аҳволдап кутқара олишини фаҳмлади.

Астемир тўғри тафсир қилди, — деди Саид қуръонга кўз ташлаб. — Ҳаммаси жойида. Бироқ Дисанинг хоҳиши қалай? У нима деркин? Китобнинг «Сигир» бобида шундай сўзлар бор: «Болаларнинг ихтиёри онада, у ўз билганича иш қилади». Диса қизини ўзича саховат кўрсатган одамга беришга рози. Тўғри гапираяпманми, Диса?

— Олло шохид, — деди Диса унга жавоб бериб. — Раҳимнинг саховатисиз — илойим унинг бойлиги бундан ҳам зиёда бўлсин — Саримани оёққа бостиролмасдим. Бу ҳаммага маълум.

— Пайғамбаримиз худо йўлига қурбонлик қилмоқчи бўлганларида сўядиган жонивор топилмагач, қандай иш тутганлари Астемирга маълуммикин? — Саид гапига даъвом этди. — Пайғамбаримиз ўшанда ўглини қурбон қилмоқчи бўлганларини олло хуш кўрган. Ота-онанинг хоҳишига шак келтириб бўлмайди!

— Фақат вояга етмагуңларича шундай, — Астемир унинг гапини бўлди.

— Жонлик ўрнига болаларни қурбонлик қилишга ундаяпти! — дейиша бошлади одамлар.

— У ўзининг болаларини қурбонликқа бера қолсин, иккала қизиям бўрдоқидай етилиб қолган.

Шу пайт Қазгирей олдинга чиқди. У илгичка қўлини кўтариб, одамлар тинчишини кутиб турди-да, сўнг:

— Олло ҳамманиям қаломи шарифга тиши ўтадиган қилиб яратмаган,— деб қўйди.

У учта қозига тикилиб қараганди, қозилар ўтирган ерларида типирчилай бошладилар.

— Бу тортишадиган нарса эмас,— деди Матханов гапида давом этиб.— Шарнат суди мусулмонларни ҳар қандай ўзбошимчалик, уларнинг имонига, олосига хуруждан муҳсфаза қилмоғи даркор. Бизнинг судимиз адолатни ҳимоя қилади, зўравонликка қарши чиқади. Мен бу ерда зўравонликни кўряпман, қурбон ҳам бор. Баъзилар ўзларининг тинчларини кўзлаб куч ишлатишдан ҳам тоймаяптилар...

Дисани Қазгирейнинг сўзлари ҳаяжонга соларди. Олло бу одамни зиёда қилиб, шунчалик савлат берганича ҳам бор экан-да! Қазгирей тобора авжга мина бошлади:

— Тўғри, қуръонда бошқа нарса ҳам айтилган: ҳукминг бўлса, ўтказгин дейилган. Бироқ бу ҳукм ва кучни ислом динига хавф солмоқчи бўлганларга қарши қўллаш жоиздур. Бу ерда иш бошқача. Беванинг қизи Сарима ўзи кўнгил қўйган одамига тегмоқчи. Онаси қизига қалин олмоқчи. Қиз кўнгил қўйган одам қалин бермайди. Нимага? Буни шўро ҳукумати тақиқлайди. Элдор шўро ҳукуматига қарши боролмайди-ку. Мен бунга кафилман,— Қазгирей тантанали овозда гапини яқунлади,— Сарима рафиқа ва она бўлиб, ўзини анча тутиб олгандан кейин Диса Раҳимдан нимакин олган бўлса, ҳаммасини қайтариб беради. Ҳозир эса мен, шарнат судининг бош қозиси сифатида Раҳим савдогарнинг даъвосини рад қиламан...

Астемир бунақа мададни кутмаганди.

Оломондагилар ҳам буни маъқуллашди.

Саиднинг бош қозининг хулосасига қўшилиб, танаффус эълон қилишдан бўлак чораси қолмади.

— Оллони унутсанг, аҳволнинг бундан ҳам баттар бўлади,— Аша чолининг бу сафарги гўлдирашини ҳеч ким инobatга олмади.

Астемир шу заҳоти ташқарига йўналди.

У кўчага чиқувди ҳамки, муюлишдан бир гуруҳ отликлар пайдо бўлиб қолишди. Уларнинг отлари кўпириб кетганди. Олдинда Элдор. Элдор суд биносигача от суриб келиб, эгардан тушгач, Астемирни кўриб қояди. У Астемирнинг кўзларидан ишнинг охири бахайр бўлганини пайқайди.

— Астемир! — хитоб қилди Элдор. — Гапир, нима бўлди?

— Кўнгилдагидай, — деди Астемир жилмайиб. — Хан-жарингни безовта қилма.

Ичкаридан Матханов чиқиб келди.

— Яхшимисан, Элдор, — деди у виқор билан бош ир-габ. — Энди бу ёғи ўзинга қолганлигини айтаётганим-дан хурсандман. Тўйни жудаям чўзиб юборма. Хўп деса-анг ҳам, йўқ деса-анг ҳам, барибир, тўйингга келама-ан.

Ун олтинчи боб

ОНА ҚАБРИДА

«Сени бошпаналик, рўзгорлик ва бир бошингни икки-та қилиб ўлсам, армоним бўлмасди. Сени қаровсиз ва ёлғиз ташлаб кетаётганим учун кечир. Бургутлар ҳам якка учади, шунини унутма, Элдор...»

Бу сўзларни онаси жонини узилаётганда айтганди. Элдор ҳам онасининг бу сўзларини, отасининг Степан Ильичдан айтиб юборган васиятидай авайлаб сақларди.

Элдор онасининг мазорини зиёрат қилиб турарди. Бир-роқ ўғиллик бурчини адо этиб, онаси қабрига ёдгорлик тоши қўйишга эндигина фурсати етди.

У бу ишни тўйни арафасида қилиши бежиз эмасди.

Август кунларидан бирида одамлар қабристондан анча кеч тарқалишди. Астемир ҳам, Баляцо ва Еруль бувалар ҳам шу ерда эдилар. Бу ерга Думасара билан бирга анчагина аёллар ҳам келишганди.

Маъракаларни қанда қилишмайдиган Баляцо билан Еруль бувалар мазорга қўйилган ёдгорликдан анча мамнун бўлишди.

— Аҳа! — хитоб қилди Баляцо бува. — Қимсан, собиқ тош тарашлар мрамарга мусулмонча тарих ёзишни ўрнига қўядилар-да!

— Ёдгорлик зўр! — деди Астемир унинг гапига қўшилиб.

— Бўлмаса-чи, — деди Еруль бува шапқиллаб, — Элдор уйнинг зўрини олди-ю, ёдгорлик қўйишга феълан торлик қилганими!

Одамлар ана шундай гурунглашиб, аста-секин тарқалишар, Элдор бўлса қабр тепасида ёлғиз ўзи қимир этмай турарди.

Унинг шундайгина оёғи тагидан битта қуш учиб кетди. Кун ботар томондаги шафақ энди бутунлай сўниб,

кун чиқар ёқдаги беғубор осмонда ойнинг ўроғи кўри-
нарди. Жанубий ўлкалардаги бундай найт кўнга чўзил-
майди. Бунақа сокин пайтда ой ҳам, юлдузлар ҳам
дарровда нур соча қолмайди, олис-олисларни ботган қуёш-
нинг кўз аранг илғовчи нурлари сал-пал ёритиб турган-
дай бўлади. Теварак-атрофга сукунат чўккан, ўт-ўлан-
лар, тупроқ, ёдгорлик тошлар устини қоплаган яшил
йўсинлар, яқинроқдаги ботқоқлик ва олисдаги тоғ, ўр-
монлар ҳар бири ўзига хос ис таратмоқда.

Элдор қабр устига чўкиб, теварак-атрофига кўз таш-
лади. У умрида биринчи марта теварак-атрофидаги барча
нарсалар бениҳоя даражада ўзгариб кетганини, ўзи ҳам
бошқача бўлиб қолгани, рўй бераётган воқеалар илгари-
гиларига сираям ўхшамаслигини, ҳамқишлоқлари ҳам
аввалгидай эмасликларини сеза бошлаганди... Ўтмиш
кунлари кўз ўнгидан бирма-бир ўтаверди... Мулланинг
уйида, Муса қўлида хизматкор бўлган кунлари... Уджда
Сарима билан илк бор учрашган онлари... Гумар ва Жи-
раслан билан биринчи тўқнашувлар... Раҳимнинг Сари-
мага осилиб кулги бўлганлари ва ваҳима кўтарганлари,
қиз ўғирламоқчи бўлган куннинг эртасидаги воқеалар...
Шундан кейинги мисли кўрилмаган шиддатли воқеалар-
га тўла йиллар... «Давлат сандиғи»даги пулни ўмариш
воқеаси, пастликдаги жанглар, тоққа чиқиб кетишлари,
митиш, Шарданов қўрғонининг талоп-торож қилиниши,
яна тоққа чиқиб кетганликлари ва кўп жанглар қилган-
ликлари... Мана энди эса...

У Кабарданинг катта одами бўлиб бораяпти. Энди уш
ҳамма ерда бияишади, нотаниш кишилар бошлиқ ҳузу-
рига келиб туришади, Кабарданинг Инал ва Қазгирейга
ўхшаган зўрлари ҳам бир иш қилганда у билан масла-
ҳатлашиб туришади.

Мана, ниҳоят, уйланапти. Опаси, камбағал ва хуш-
фезл Фотиманинг орзуси рўёбга чиқяпти.

«Ана шунда қабримни тўқиллатиб қўй» деганди у
ўғлига жони узилаётиб.

Элдор қални ва чанг босган ўт устига тиз чўкиб, су-
кутга толди.

Кейин беихтиёр ва аста тилга кирди:

— Нана, бу меп, Элдорман. Эртага тўйим, Саримага
уйланапман. Ниятингиздай бўляпти. Тўй Жираслан-
нинг шинам уйида ўтади. Энди у менинг уйим...

Элдор опасини овулдагиларининг анча кунлардан бери
оғизларидан тушмаётган нарсалардап воқиф қилди. Овул-
дагилар, куни кечагина ўтирай деса ўрни, ётай деса жо-

йи бўлмаган Элдор шўро ҳукуматидап овулдаги энг дангиллама уйни олди, дейишар, Жирасланнинг уйида бўладиган тўйга бормай, тинч юрган маъқул, бундан яхшилик чиқмайди, деганлар ҳам йўқ эмасди. Бунақа гаплар Думасаранинг ҳам жиғига тегарди.

Элдор тўйни шаҳарда эмас, овулда ўтказишга қатъий аҳд қилганди. Бунда онасининг тўйингни «эшитай» деган васияти асосий сабабчи эди. Элдор шунинг ҳам кейинги кунларда ойналари ранг-баранг уйнинг у ёқ-бу ёғини тартибга солиб, тўйи арафасидаги тунда онасининг қабрини зиёрат қилгани келганди.

У қабр тепасида экап, ҳамма-ҳаммасини — кимлар уни яхши кўргани-ю, кимлар хушламагани, кимлардан бир қошиқ маремса олгани-ю, кимлар қошиқ билан бошига туширганини хаёлидан ўтказди.

— Думасара мепга оналик қилди,— Элдор ўзига ўзи секин гапира бошлади,— меп ҳам унинг ғамхўр ўғли бўлишга интилдим... Овулимизнинг ҳаёти жуда бошқача бўлиб кетди, ҳамма қўшниларибиз, бутун Кабардадагиларнинг турмуши ўзгарди...

— Элдорга фақатгина онаси эмас, яна бир одам ҳам гагини тинглаётгандек туюлди. У гапидан тўхтаб, тева-рак-атрофига разм солди. Ёки Баяцо ёки Еруль бува қайтиб келишдимикин? У ҳатто:

— Бу сизмисиз? Баяцо бува?— деб ҳам қўйди.

Бироқ бунга жавоб бўлмади.

Осмоп қорайиб, юлдузлар тобора ёруғроқ чарақлай бошлади. Чирилдоқларнинг овози ҳам тинди.

Энди қайтиш керак. Астемир ҳамда вакил она бўлишга розилик билдирган Думасара ва вакил ота — Баяцо кутишаётгани эсига тушиб кетди. Улар куёв билан бирга эрталабга яқин Астемирнинг ҳовлисидап Жирасланнинг уйига ўтишлари керак эди. Чунки куёв тўйининг биринчи кунини келишга қўшни, томидап томига товуқ учиб ўтса бўладиган яқин уйда туриши тўғри келмасди.

Элдор Саримани ўйлаб вужудини ҳайжон босди, лекин буни худди шундай, яъни ўзи ҳис этгандай онасига айтишга уялар, бунинг иложини ҳам йўқ эди. Элдор шундан кейин яна ўт босган қабрга бағрини бериб, унинг ўткир бўйинини қониб ҳидлади. Шунда яна орқа томонида кимдир тургандай туюлди. У шартта орқасига ўгирилди. Чинданап нарироқда кимдир турарди.

Элдор тўйнончасига ёппишди...

— Қўй... керак эмас... Бу менинг ҳам қўлимдап келарди, бироқ кўриб турибсан-ку, бошқа ниятда келдим...

Ассалому алайкум, Элдор,— деди ундан беш-олти қадам наридаги қабрнинг энсизгина тоши олдида турган киши. Элдор уни овозидан таниди.

У Жираслап эди.

Элдор Жираслап яна нима деркин деб кутиб турди. У гапира бошлади:

— Агар икковимиз тасодифан учрашиб қолдик, десам ёлгончи бўламан. Мен кўпдан бери шундай фурсат келишини кутиб юрардим, энди омадим келганига худо шохид! Мен ҳам, Элдор, ота-боболаримнинг қабрини зиёрат қилиб, улар билан... видолашдим. Мен уларнинг қабрларига: «Алvido, Кабардани тарк этишга мажбурман!» дедим. Ушанда сенинг овозингни эшитиб қолдим, худога шукурки, ақллилик қилиб қолдим... Менга қулоқ сол, Элдор! Эгасининг тарақлаган тўйини ҳам, онлавий бахтини ҳам кўрмаган уйимда тўй қила кўрма! Сен менинг бу сўзларимга кирасанми-йўқми, сенга, хўрланган князь, ҳозирда ўғри-пошио бўлиб қолган Жирасланнинг гапи шу! Агар сен мени ўқ узинга мажбур этмасанг, бугун бир-биримизнинг қонимизни тўкмай, яхшиликча хайрлашамиз. Мен марҳумлар арвоқини безовта қилмоқчи эмасман. Агар сен барибир сўзларимга тушунмай, айтганимни қилмасанг, отган ўқимнинг овозини ота-боболаримнинг арвоқлари ҳам эшитади... Шундай, Элдор, хоҳлаганингни тапла!

Элдор ҳайратда қолганидан Жирасланнинг сўзларини дамини чиқармай тингларди. У Жираслап таҳдид қилаётганини тушунар, гаплашишга аранг бўйин ёр берганини ҳам сезиб турарди.

— Хўш, Элдор, гапимга тушунаясанми?— деди Жираслап пича жим тургандан кейин.

Элдор наст овозда жавоб берди:

— Тушуниб турибман, сенга ҳам жавобим шунки: агар сўзинг чин бўлса, икковимиз ҳам тинчгина ўз йўлимизга кетамиз. Буни сенга ваъда қила оламан.

Жираслап кулимсираб қўйди:

— Менинг сўзимга ишонмаясан... Начора, балки бунга сабабинг бўлса бордир. Битта сен эмас, бошқалар ҳам... Бу менга ёқади, Элдор, бир-биримизни тушунаймиз. Мен ҳам шунки мўлжал қилувдим. Шу пайтгача икковимиз бир-биримизнинг гапимизни унча тушунмасдик, гарчи ҳаммаси арзигулик бўлмаса ҳам рижиллашганларимиз яхши эсимда турибди. Йигинда Гумар билан Золим-жерининг тумшуғи олдида биринчи марта тўқнашганимиз эсингдами? Ушани эсласам, яйрайман. Менга

ўшанда шўх йигитлигинг ёқувди. Валлаҳи! Кейинчалик, тоғда ва Қазгирейнинг штабида яна учрашдик, сен ва сенинг большевикларинг ҳаммамиз биргалашиб курашдик, ҳаммамизнинг қиличимиз бир томонга қараганди... Шундай эмасми? Нега миқ этмайсан?— Жираслан яна кулимсради.

— Нега гапирмас эканман,— Элдор тилга кирди.— Ҳар доим, айтган гапларимни такрорлай оламан. Сени ҳозир қимлигингни яхши кўриб турибман, илгари унча жойингга тушмагандинг. Мана энди, фурсати етиб семиз отнинг устидаги эгардай қоринга тушиб қолдинг...

— Гапни боладиңг... Ҳа, менга ёқаяпсан, йигит,— деди Жираслан унинг гапига жавобан, Элдор гапининг оҳангидан отдан тушса ҳам, эгардан тушмаётганлигини сезиб турарди.— Начора, сенинг эгаринг маҳкам турибди, қурол-аслаҳанг ҳам жойида. Сенинг жонинг бошқаларга қиммат, шундайми? Мен ётишдан олдин эшигингни маҳкамлаб қўйишингни биламан.

— Йўқ, Жираслан, адашяпсан, менинг эшигим ҳаммага ва ҳар доим кенг очиқ. Мен душманлари уйқуга кетишини пойлайдиганлардан қўрқмайман.

— Яна гапни боладиңг. Шхалолик батракнинг унча мунчага тиши ўтиб қолибди... Хўп майли! Сен билан гапни бунинг учун бошлаганим йўқ. Ҳа, сенга тўйдан олдин қизишининг ҳам ҳожати йўқ. Бунинг нима кераги бор? Мен сени тўйинг билан ҳаммадан олдин табрикламоқчиман. Менга куёвгина эмас, келин ҳам маъқул, шу вайдан сени огоҳ қилиб қўймоқчиман. Шунинг учун ҳам қабрлар орасида ушланиб қолдим...

Жираслан нималарнидир ўйлаб жим қолди. Элдор ҳам қовоғини солиб, миқ этмай турарди. Икковларининг кўзлари қоронғиликка ўрганиб қолганидан бир-бирларининг башараларидан ичларидан нима кечаётганини сезиб туришарди.

Жираслан бошини кўтариб яна гап бошлади:

— Бир нарса қилиш Жирасланга мушқул. Бироқ сен Элдор, энди катта одамсан, гапингга Қазгирей ҳам, Инал ҳам киради. Анави... рус большевик Степап Ильич Коломейцев ҳам гапингга киради, дўстинг... Уйимга бошқа қадам босма, йўқса тўйингда Қабардадаги зўр косагулнинг шунақанги гапи билан табригини эшитасанки, оқибати яхши бўлмаса керак.

— Ҳа, гапингга тушунаяпман. Лекин иш қандай бўлиши керак бўлса, шундай бўлади.

— Ҳа, қандай бўлиши керак бўлса, шундай бўлади!

Ҳаммаси апиқ-равшап кўриниб турибди. Худо ақл улашганда четда қолган шогирдни муаллимлар минг урингани билан ақлли қилолмайдн.

Элдор Жирасланнинг чакаги ботиб, қоши чимирилганини кўриб турарди. У Мусанинг уйдаги зиёфатда, икковлари қани Сарима нима деркин, деб кутиб туришган пайтларини эслади. Ушанда Жирасланнинг ерга қўққисдан санчилган ханжардай ўзи билан Сарима орасида туриб олгани ҳам ёдига тушди.

— Ҳаммасини кечириб юборади деб ўйлаяпсанми? — Жираслан шошиб гапира бошлади. — Йўқ, батрак, агар помусимни оёқ ости қилиб, ном чиқармоқчи бўлсанг, ўзингдан кўр, мен ҳам ҳақимни қолдирмайман... Ҳозир менга сўзимнинг устидан чиқишни ато этган оллога шукур қилавер... Хайр!

Жираслан Элдорга тикилганча, мушукдай бир сакраб четланди-да, буталарни шитирлатиб кўздан ғойиб бўлди.

Элдор ҳам сўзига содиқ қолди, марҳумларнинг арвоҳини безовта қилмасликка аҳд этди. У ҳамма ёқ тинчигунча кутиб турди, орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас, ҳозиргина содир бўлган воқеа унга фақат шайтон васвасасидек туюла бошлади. Бироқ унинг онаси билан боя фикран гурунглашган пайтидаги аҳволидан асар ҳам қолмаган, ундай кайфиятни қайтаролмасди ҳам. Шу пайт у фақат Сарима эмас, Астемир, Думасара, Баляцо бува ва ҳаттоки кичкина Лю ҳам кутишаётгани эсига тушиб кўнгли таскин топгандай бўлди.

ТҮЙ

Элдор субҳидамда Жирасланнинг собиқ уйида эди.

Тўй маросими бошланганида Элдорнинг келинга яқин жойда бўлиши тўғри келмасди. Ҳозир Элдорга қарашли бўлган уй келин турган хонадондан анча узоқ, уни Астемирининг уйи сингари битта четан деворнинг ўзигина ажратиб турмасди.

Баляцо бува косагуллик ва вакил оталикни бўйнига олди. Унинг ўғиллари Қазирей билан Аслон, шунингдек, келишган ва қизиқчи йинги Келяр — эсингизда бўлса у Сарима ва Элдор учун биринчи бўлган сайилда бор эди — ҳамда Элдорнинг бошқа меҳмонлари ва тенгқурлари куёвни келин билан кўриштиришга тайёрлай бошлашди. Орадан кўп ўтмай, Еруль бува, Исоҳқ ота ва Сариманинг иккита дугонаси келиб қолишди. Улар вакил ота билан биргалықда келинни олиб келишлари керак эди. Меҳмон-

лар қизиқсиниб ва ҳадиксираб боғ, ҳовли ва уйнинг хоналарини айланиб чиқишди.

Вакил она Думасара кечадан буён куймапар, ҳозир эса, келиннинг уйига кетганди. Бу ажойиб аёл кечаси билан чуқур сандиғидаги ўзининг келинликда кийган нарсаларини олиб тартибга солиб чиққанди. Ким билади дейсиз, булар балки Саримага ҳамма нарса битди, деганда керак бўлиб қолар?

Кўча эшик олдида шаҳардан кирага келтирилган соявон арава тўхтади. Арава ортидан бир тўда болалар ҳам қий-чув қилиб келишганди. Уй олдида башанг кийинган йигитлар тўпланишди, улар орасида шхальмивоколик йигитлар ҳам, Элдорнинг Нальчикда турган отрядидан келган йигитлар ҳам кўринарди. Баляцо бува куёвнинг ишончли кизилари бўлган шўх йигитлар ва анор юзли қизлар билан уйдан чиқиб келди. Соявон арава қўзғалди, отлиқлар уни ўртага олишди. Карвон шундай қилиб келиннинг уйига йўл олди.

У ерда ҳам келиннинг отланишини кўришга иштиёқманд бўлган аёллар ва қизлар тўдалашиб туришарди.

Келин таомилга кўра тенгқурлари билан онасининг уйига қамалиб олганди. Сарима ҳозир ҳам суюнар, ҳам нимадандир хавотирланарди.

Ҳаммадан ҳам Рум ўзида йўқ шод эди. У энди болаликдан ўтиб, бўйи чўзилиқираб қолгани учун аёллар бугун Саримадан ечиб олишадиган корсажни унга кийгизишиб қўйишадигандек туюларди. Шундай бўлса ҳам уни ҳанузгача хурсанд қиладиган нарса, ширин кулчалар эди. У опасидан ва Элдор акаси бўлиб қолаётганидан боши осмонда эди. Шундай экан, кеча кечқурун у югуриб келиб, Думасарага ойна Сариманинг ҳамма кийимларини беркитиб қўяётганини шивирлаганини айбситиб бўладими?

Думасара қизлар билан Сариманинг эски сандиқнинг ҳиди уриб қолган сепларини бир-бир ёяр, Диса бўлса, қовоғидан қор ёққанча уларни кузатиб турарди.

Болаларнинг қий-чуви, отлиқларнинг қийқириқлари эшитилиб, соявон арава очиқ дарвозадан ҳовлига кириб келди.

Қошларигача оқарган олов ранг мўйловли Баляцо бува устига ян-янги черкеска кийиб, белига қимматбаҳо ханжар тақиб олганидан ёшариб кетгандай кўринарди. У аравадан илдам сакраб тушди. Думасара қадимий анъана бўйича уни қўлда бўза тўлатилган қадаҳ билан қарши олди.

Бўза асл, қўлбола бўза эди. Баляцо бува мўйловининг артаркан:

— Меҳмоннинг вазифаси бажарилади, зиёфат тугади. Энди ишга киришамиз,— деб қўйди.

Қизлар Саримага отлантираётган хонанинг эшигини очиб, кимнингдир чақноқ кўзи ялт этди, кимдир «оҳ» деб эшик ёпди.

Баляцо бува эшик томон юрди.

Сарима офтоб нурига чулганган хона ўртасида турарди. Ораси гарчи қизини ясаптириш учун қўлини совуқ сувга урмаган бўлса ҳам Рум орасидан фахрлана оларди.

Одамларнинг айтишларича, ҳар бир тўйда ҳар бир сингилга биттадан зирак берилади. Бу ерда эса келиннинг ҳар бир дугонаси зирак узатарди. Ҳаммадан ҳам қора қиз Рашане жуда яйраб кетди. У билан яхшигина аёл бўлмиш ораси Уля келинга чиройли саҳтён туфли, по-нукли гулдор ипак рўмол ва ҳарир суруп чодра беришди. Чодрани Сарима ҳозир бошига ташлаб турарди.

Сарима Баляцо бувани кўрган заҳоти бирдан тиз чўкиб, йиғлаб юборди.

Ахир йиғламай бўладими! Баляцо бува куёвнинг ишончли одамлари билан остона ҳатлаб қизга қўл чўзди. Бир неча ўнлаб отличлар қорага бўялганидан ялт-ялт қилаётган ва устидаги чарм соявони орқага тушириб қўйилган аравани ўртага олганларича саф тортиб туришарди.

Сарима бошини Баляцо бува томонга қаратди, дугоналари унинг шаффоф оқ рўмолни кўтаришди. Қизнинг кўзидаги ёши қуриммаган бўлса ҳам у жилмайиб қўйди.

Баляцо қизларга қараб мақтаб қўйди:

— Олло ҳақи, бу ердаги қизларнинг энг чиройлигини таплаш қийин... Анчасини олиб кетадиганга ўхшайман.

Баляцо бува остона ҳатлаган бўлса ҳам қизлар чапан чалиб қичқиринишарди:

— Остона баланд, ўтолмайсиз.

Мақол билан нақл айтишга келганда овулда бувадан ўтадигани йўқ эди.

— Қанотимда олиб кетаман,— бардам жавоб берди бува.

— Қояга бориб уриласиз,— дейишди қизлар таҳдид қилиб.

Бува бунга ҳам жавоб топди:

— Қоялардан баланд учиб ўтаман,— деди у мўйловини бураб.

— Учиб ўтолмайсиз, юкингииз оғирлик қилади.

— Огда олиб кетаман.

— Узангингиз узилади.

Бува шундан кейин таслим бўлди:

— Оббо, тирранчалар-э! Сизлардан осонликча қутулиб бўлмаслигини кўриб турибман. Мана, бўлашиб олинглар,— Баляцо бува чўнтагидан карамель ва пряниклар олиб қизларга узатди. Сўнгра ҳамроҳларининг қўлидан калла қанд олиб Саримага берди.— Манави эса, йўлнинг паттаси, буни ҳам бўлашиб олинглар.— Бува қулочини ёзиб бир даста пул ташлади.

Қизлар бараварига қичқиришиб:

— Йўлингиз очик, Баляцо бува!— дейишса ҳам Сариманинг йўлни тўсиб туришарди. Баъзи қизларнинг кўзларида ҳали ҳам ёш ялтирарди.

Бува бу ўйинга ҳам рози бўлиб, зўр бериб Саримага яқинлаша бошлади. Сўнгра унинг қўлигидан олиб:

— Офтобга юрайлик, қизим,— деди.

— Нега олиб кетяпсиз,— дейишди қизлар қаршилик кўрсатишиб.— Унинг уйи шу.

— Йўқ, унинг уйи бу ердас. Лекин бу уйдан ҳам унинг изи ва қуёш нури ўчмасин.

— Сариманинг янги уйи ҳам серқуёш бўлсин!— қичқиришди қизларнинг бир гуруҳи, бошқалари эса:

— Сарима янги уйга парваболдай тансиқ бўлсин. У бундан кейин ҳам пардан юмшоқ ва асалдан ширин бўлсин,— деб уларга қўшилишди.

Баляцо бува Саримани эргаштириб чиқди.

Диса додлаб уларнинг йўлини тўсди. Сарима ҳўнграб юборди, дугоналарининг кўнгли бузилди. Диса ютоқиб қизини бағрига босарди. Баляцо бува онаси қизи билан хайрлашиб олсин, деб ўзини четга олди.

— Сенга нималар деяйиц,— қичқиришди Диса.— Одамлар менга: «Бизни шарманда қилма, қизингни ҳам шарманда қилма» дейишлари керак эди. Лекин бундай дейишмади, олло мени кечиради. Энди буни ўзим айтаман!— Диса кўкрагига муштлади.— О, нодон она! Нега қизингни бунчалик ғарибона кийинтирдинг? Сенинг душманингмасми, ишқилиб? Нега у уйингдан хароблигича кетяпти? О, Сарима, о, қизгинам?

Диса савдиққа ташланиб, қопқоғини очди-да, уздап қандайдир гулдор бахмаллар билан кўйлак, рўмолларни иргита бошяди.

— Оҳ!— деб юборди Сарима кўққисдан.

У онаси сандиқдан олиб ташлаган хилма-хил парсалар уюмида Элдор сайилда Люнинг ёрдамида дордан ол-

гап дуррачани кўриб қолгапти. У шартга элгашиб, дуррачани қўлига олди. Бешқа ҳеч нима олмади.

Хонада йиги-сиги ва қий-чув авжига чиқди. Баяцо буванинг ўзи ҳам чидаб туролмай, қалпоғини кўзигача тушириб, бостириб қўйди-да, чуқур хўрсинди. Кейин ўзига келиб, бошини баланд кўтарди. Мўйловини бураб олиб, худди илгариги пайтларидагидай, Саримани шартта кўтарди-да, уйдан олиб чиқиб кетди.

— Гўзал безанмаса ҳам гўзал!— деди у Дисага қараб.— Унга ҳеч қанақа ортиқча тақинчоқларнинг ҳожати йўқ. Куёвни кутишга тоқати борми?!

Диса шошиб қолиб, чолнинг кетидан югурди. Унга бошиқа аёллар ҳам эргашиди. Лекин фойдасиз! Отлиқлар Диса ва шерикларини бир зумда четга сиқиб, соявон аравани ўраб олишди. «Оредада» янгради. Аравакаш «арря» деганди, отлар соявон аравани суриб кетишди, фақат қўнгироқчаларнинг жингиллашигинга эшитиларди, холос.

Диса билан Рум дарвоза олдида анчагача аравадан кўз узмай туришди. Думасара эса куёвнинг уйи томон югура бошлади.

— Ҳой, Думасара!— чақирди унинг орқасидан Чача. Кампир Тинаннинг қўлидан етаклаб келарди.— Мунча шошиласан. Тўйинг азага айланмасин тагин.

Думасаранинг шум кампирга бу билан нима демоқчи-сан, ё бирор фалокатнинг ҳидини сездингми деб суриштириб, бошини қотириб ўтиришга вақти йўқ эди. У фақат Тинага:

— Ҳовлига келгин, қизалоғим! Бекор кетиб қолдинг-да. Сочиқ сочилганда ширин кулча тергани келгин! Люикковинглар терасизлар!— дея олди, холос.

Соявон арава кетида ўнлаб суворийлар бурка ва телпақларини шамолда ҳиллиратганларича елиб боришарди. Энг олдинда Казгирей, ундан сал кейинроқда Келяр бормоқда. Казгирейнинг қўлида ўрмон ёнғоғининг бутоғи кўринарди.

Йигитлар отларининг ёлига ёпишгудай бўлиб «қиёв-қиёв» қилиб боришаркан, бир-бирларининг бошларидан қалпоқларини юлиб олишарди-да, уни баланд кўтариб кетишаверарди. Қалпоғидан айрилган чавандоз отини баттар пиқтаб, етиб олишга интиларди. Қимки қалпоғини тортиб оломаса шарманда эди! Ёшлар бу ўйинга қаттиқ берилишганди. Катталар эса отларининг кучини тўй соврунини олишга сақлашарди. Ёшлар агар қизиктириб қўйишса, от қўйиб кетаётиб бошқа йигит осмонга улоқтир-

ган тухумни мўлжаллаб ўқ узиншар, ерга ташланган шарф ёки дуррачани йўл-йўлакай илиб олишарди.

Қадимдан қолиб келаётган русумларни ўрнига қўйиш учун кенг жой керак эди. Қайлиқни помпагина ўғирлаб келган йигитлар овулнинг у бошидан-бу бошига от қўя бошладилар. Улар овулни айлаиб, чеккага ҳам чиқишди, кейин қайрилиб яна кўчадан от қўйиб кетишди. Чупки куёвдан олинган нарсаларини йўлда еб-ичиш керак эди. Куёв қўли очиқлик қилганидан йигитлар анчагина кайфлари бўлишига қарамай, уларнинг чўнтаклари ва соявоп аравада шишаларнинг учи кўринарди...

— Йигитлар,— Баляцо бува отлиқларга ўғирилди,— ҳой Казгирей! Келяр! Аслон! Уч тепага от қўйинглар, йўлни кўрсатинглар.

— Ой-я! — бир-биридан барваста ака-ука отлиқлар ва Келяр тулпорларини ниқташди. Улар кўз очиб-юмгупча кўздан ғойиб бўлишди. Соявоп арава атрофини чангтўзон қоплади.

Сариманинг юраги қувонч, шодлик ва кўрқувдан алланечук тепарди. Куёвнинг ишончли кишилари эканликларидан мағрурланган икки нафар қиз Сариманинг юзидаги оқ шарф рўмонни ушлаб боришарди. Шамол ана шу ҳарир рўмонни пирспирата бошлади. Баляцо бува аравакашга тескари қараб ўтирар, дам-бадам ўрнидан туриб, нималардир деб қичқирарди. Шамол чолнинг мўйловини ҳам тўзгитиб юборганди.

Казгирей, Аслон ва Келяр от қўйиб кетишлари биланоқ, янги отлиқлар келини қўриқлаб, аравани қуршаб олишди. Пойга бир зум ҳам тинмасди. Элдорнинг ўртоқлари майсалари қовжираган қирга бир текисда учаётган соявоп аравадан кейинда қолмасликка ҳаракат қилардилар.

Болалар, аёллар ва қариялар йигитларнинг пойгасини завқ билан томоша қила бошладилар. Овулнинг чеккачеккаларидан кучуқлар вовиллашга тушди. Дам у ер, дам бу ерда отлар ва бекорчилар оломони ҳуркитиб юборган товуқ ва ғозлар тўзиб кетарди. Худди кузги ов мавсумига ўхшаш паррандаларнинг овози ҳамма ёқни тутиб кетганди.

Ана, уч тепа олдидаги яланглик ҳам кўринди.

Гулханлар ловиллаб ёнар, чўлга сассық саримсоқли қайла билан пишаётган қўй гўштининг ҳиди тараларди.

Йигитлар от қўйиб келишди. Соявоп арава тўхтагач, отлиқлар шошиб қолишди. Улар қий-чув қилишиб, ҳазил-ҳузул билан ерга ташланган буркаларга ўтира бош-

лашди. Май тўла коса давра айлана бошлади. Келин билан унинг дугоналари соявон аравада базм тугашини кутишарди. Меҳрибон вакил ота ва косагул Баяцо бува уларга кулча ва ҳолва улашди.

— Тўкин-сочинлигимиз аримасин, — қизлар буванинг меҳрибонлигига ва меҳмондўстлигига шундай жавоб қилипти-да, тескари қараб олишди. Чунки йигитларнинг кўзи олдида буларни ейиш беодоблик саналарди.

Сарима ҳозирча базмда қатнашмаётган бўлса ҳам, димоғи ниҳоятда чоғ, кўнгли яйрар, вужуди шодликдан тўлқинланарди. Энди унинг бутун қўрқувлари ариган, тезроқ Элдорнинг уйига қадам боса қолсам дерди. Унинг эндиги ҳаёти бугунги субҳидами сингари завқли ва шодон ўтиши керак эмасми? Назарида чўлдан кўтарилган чанг зарралари ҳам қандайдир ёқимли ва юмшоқ кўнаётгандай туюларди. Қиз мусаффо осмонни, чарх ураётган қушларни, олисдаги беғубор қорли чўққиларни кўриб турарди.

Йигитлар қарғаларга ўқ узиб, гулхан ёнида қўшиқ бошлашди.

Баяцо бува эса, овулга қайтадиган пайт бўлди, ҳамма нарса еб-ичилди, деб одамларни шошира бошлади. Куёвнинг энефатини ҳамма мақтади. Шундан кейин яна йигитларнинг қий-чуви кўтарилди, соявон араваининг кўнғироқчалари жингиллаб, ҳамма куёвнинг уйига йўл ола бошлади. Ўқ овозлари, отларнинг дупур-дупури, арава ғилдиракларининг бир меъёрдаги ғижирлаши эшитиларди.

Қаршида Жирасланнинг қайта обод бўлган уйи, эски тегиримон кўзга ташлана бошлади...

Сайилдан қайтганлар одам тўла кўчага киришди.

КЕЛИН САЛОМ. СИРЛИ ЎҚ УЗИШ

Куёвнинг уйидагилар келинга кетган соявон арава қайтишини кутишарди.

Базмга тайёргарлик ишлари тугаллаб қолганди. Меҳмонлар катта стол ёнига сиғмайдиган бўлганлари учун кенг ҳовлига овулдан йиғиб келинган столлар қўйиб ташлаганди. Бу қадимий столларнинг аксари куёвнинг қариндошлари бўлмиш Баташевларнинг нафси тийиқлар деб ном олишларига сабабчи бўлган бир вақтлардаги унутилмас базмларидан қолганди. Ҳар қалай, Айтек Баташевнинг ўғли ҳозир катта одам бўлиб кетган, у шўро ҳукуматининг биринчи одами ҳисобланиши ҳам бежиз

эмасди. Куёв бўлмиш Элдорнинг ўзи ҳам гарчи адигей Чувдуковлар қонига мансуб бўлсада (Астемир Думасарани адигейлар уругидан хотинликка олганди), Ботдан темирчилик ҳунарини ўргангани каби большевикча иш юритишни ҳар қалай Астемирдан ўрганганди. Элдор ҳозир Нальчикда унча-мунча одамдан қолишмайди, Инал ва бошқа раҳбар большевиклар қаторида юради.

Қариялар базм бошланишини кутиб, мапа шулардан гурунглашиб ўтиришарди. Зўр зиёфат бўлиш дараги Элдорнинг ашаддий ва қайсар душманларини ҳам бўшаштириб қўйганди. Элдорнинг тўйига бош қози Казгирей келишини эшитгандан кейин Саид билан Муса ҳам тўйхонага йўрғалаб қолишди. Давлат эрталабдан бери бақириб-чақириб юради. Исҳоқ ота бўлса шариатчилар ҳўкизини тортиб олганларини гапиравериб чарчаганди.

Доимо ювош кўринган чол бу воқеани гапирганида гижинмай туролмасди.

— Уларни етти қават ернинг тагига кўмардим,— дерди у ғазабланиб.

— Кимни?— Давлат ғалваннинг ҳидини сезиб гапга аралашди.

— Кимни бўларди, шариатчиларни-да. Булар тилидан дуо тушмайди-ю, қилган ишлари ўғрилиқ.

— Ҳой, оғзингга қараб гапир, Исҳоқ! Шариатчилар — муқаддас жангчилар!

— Садқан жангчи кетишсин! Туффе!

— Ҳой, Исҳоқ, оллони унутма!— деди Саид унга маслаҳат бериб.

Шундан кейин сўзи ерда қолган Раҳимдан гапиришиб, тўйга келармикни ё келмасмикни, деб битиб-тўқишга тушишди. Раҳим Эрон фуқароси эди шекилли, деган гап эсларига тушиб қолиб, Раҳимнинг иши шоҳнинг хоҳишига боғлиқ деган фикрга келишди. Шу гурунги шоҳ билан подшоҳнинг фарқи нима деган мулоҳазага айланиб кетди. Роса тортишганларидан кейин шоҳнинг хотини, подшоҳнинг эса, аскарни кўп бўлади, деган қарорга келишди.

Базмнинг жилови Саид билан Мусанинг қўлида эканлиги ўз-ўзидан равшан бўлса керак. Жематнинг янги мулласи Батоко тўрда ўтирарди. Масхуд Қатқорин бўлса Муса билан тортишиб қолай деганидан унга яқинроқ ўтирганди. Шунинг учун ҳам жарчи Еруль бува қизиқчиликка олиб:

— Дарёнинг юқориси қайёққа оқса, этаги ҳам ўша ёққа оқади,— деб қўйди.

Ез қуруқ келганига қарамай, зиёфатнинг қуюқ бўлиши аён эди. Шунга қарамай мўйсафидлар Шхальмивоко бўйида абхаз меҳмонларни кутишган кундаги зиёфатни эслашди. Ушанда ҳозирги мўйсафидларнинг аксари ёш йигитлар бўлиб, чолларнинг ўша зиёфатдаги башоратларини ўз қулоқлари билан эшитишганди. Чолларнинг ўша башорати тўғри келганини қаранг-а. Қўйнинг сўнгагига қараб ҳозирги жапглари айтиб беришганди. Чолларнинг ҳамма гаплари рост чиқди. Мўйсафидлар ўша кунни ака укага қарши бош кўтаради, ерда ажал ва очлик, осмонда эса ўт кезади, дейишганди.

Мўйсафидларнинг гурунги шу тахлитда бўлса ҳам сассиқ саримсоқли қайла билан ширинтоб маҳсима (бўза) нинг хушбўй иси димоғларидан сира кетмасди.

Улар ташқаридагиларнинг «келишаяпти» деган ововларини эшитганларидан кейингина ўзларига келгандай бўлишди.

Ҳамма ҳаяжонда эди.

Икки йигит қўшириб кетган отларини елдириб келишарди. Булар Қазгирей билан Келяр эди. Қувва, келин келяяпти, деган хушхабарни ҳам ана шу икки азамат олиб келганди.

Иккала азаматнинг отлари барабар елганча, иккови ҳам тўхтамай четан девордан кенг ҳовлига сакраб ўтди. Одамлар тўзиб кетишди. Суворийлар отларини тўхтатишди. Вакил она Думасара суворийларни зинада кутиб турарди. Ундан кейинда асал аралаш маҳсима тўлдирилган коса тутган аёллар кўринишарди.

Мўйсафидлар аскарлардай ёшларига қараб қатор тивилишганди. Отлари кишнаб, қий-чув қилиб келаётган йигитлар қуршовидаги чангга беланган соявон арава ҳовлига келди. Уни одамлар қий-чув билан қарши олишди.

Сарима яна шод ва бахтиёр ҳолда итоатгўйлик билан ўзини бегопа қўлларга тошширди. Бува уни кўтариб кетди. Айтмоқчи, Сарима ўзини Баляцо буванинг қўлида экапили билиб турарди. Бува уни ичкарига олиб кирди. Бироқ Сарима бу ерда қолишга қўрқар, Элдордан унинг буздан бошқа, Нальчикда «квартира»си борлигини билиб олгани учун тўйдан кейин ўша ерга олиб кетишни илтимос қилганди... Ҳозир бўлса ҳамма унга мана шу хосиятсиз уйда бахтли бўлишини тилар, Сарима эса бу уйни уйим дейишни истамасди. Келиннинг ҳам, вакил она Думасаранинг ҳам кўнглига князь қурган бу хоналар сира ҳам ўтиришмасди. Думасара овозини баладлатиб:

— Келин бу уйга бахт ва осойишталик олиб кирсин!— деса ҳам аслида кўнгли муздай эди.

Хотин-халажлар Думасаранинг юқоридаги гапига жавобан бараварига:

— Худо шоҳид, шундай бўлсин. Бу уйга келин билан бирга бахт кирсин,— дейишди.

— Келин кўзичоқдай ювош бўлсин,— деди вакил она Думасара.

Вакил ота ҳам қўшимча қилиб:

— Унинг ювош ва қувноқлигига оллонинг ўзи шоҳид,— деб қўйди.

Бироқ куёв қани? Элдор қаёқда?

Таомилга кўра Элдор бу пайтда Астемирнинг уйида юраги хун бўлиб ўтирарди. Куёв тўйнинг бириччи кунги қайлиғига қўшилмаслиги керак эди.

Тўй олло буюргандек йўсинда кечарди. Элдорнинг ўртоқлари шу ерда бўлиб, ҳар бири тўйнинг совғаси, чиройли гапи, қўшиғи, ўйин-кулғиси ва хизмати билан қизитишга ҳаракат қиларди.

Тембот ҳар маҳалгидек ўтин ёриб, қўй нимталарини ташир, олов ёқаётган болаларга бошчилик қиларди. Ҳамма ёрига товуқ пати ёпишган Лю эса кичкинтойларнинг етакчиси эди. Бироқ унинг зиммасига дастёрликдай ёқимли иш тушиб қолди. У гоҳ товуқ сўйиб беришга Еруль бувани айтиб келар, гоҳ коса ва столчалар йиққани уйма-уй елиб-югурарди...

Олови баланд ўчоқлардаги қозонларда қўй гўштли шўрва қайнарди. Моҳир пазанда Думасара дам қалампирдан яна озроқ ташланглар, дам сассиқ саримсоқ тайёрланглар деб қўярди. Унинг бутун фикри-зикри товуқ шўрвани ўхшатишда эди.

Столлардаги идиш-товоқларнинг шақир-шуқури эшитилар, меҳмонлар чақчақлашганларича жойларини ағаллашарди. Овулнинг хушовоз ашулачиси Жанхот қўшиқ бошлаб юборди:

Йилқиларни ҳайдашса ногоҳ,
Қола кўрма тўдадан асло.
Сен отингга миниб улгурмай,
Майдон аро ёлғиз қолурсан.
Дўстлар қўшиқ бошлашса ногоҳ
Қола кўрма ўзгалардан ҳеч.
Жўр бўлмасанг қўшиққа агар
Ўзни танҳо-танҳо сезурсан.

Ва бошқалар севдан кулишар
Эринчоқ, эринчоқ деб, эринчоқ...¹

Дастурхон атрофида жим ўтиришга ҳеч кимнинг тоқати йўқ эди.

Думасара билан Баляцо бува ҳеч нарсани аямай дастурхонга тўкиб ташлашди. Столдаги кепхих² солинган каттагиша элакка қўл урилмай қолганди. Овулнинг ҳамма болалари тариққа ёпирилган чумчуқдай ўзларини ўшанга уришди. Уларнинг бошлиғи Лю каравот тагида қўл суқшдан ўзини аранг тийиб турарди. Чунки у ерда ширин кулча ва конфетлар солинган элак бор эди.

Яхшиямки, бу ерга Тина келмаганди. Агар келса Лю уни ҳам, ўзини ҳам меҳмон қилишни удалай олмай қоларди.

Лю Тина келмаётганмикин деб дам-бадам деразадан ташқарига қараб қўя бошлади. Яна ўқ овозлари эшитилди. Зина олдида эркак қўшиқчилар ярим доира ясаб туришди. «Оредада» янгради.

Энг ичкаридаги хонада аёллар келинга зеб бериб, йўлда уриниб келганидан кийимларини тўғрилашарди. Дугоналари Гашанедан оширишга уринишарди. Уларнинг бири чиройли тугмача берса, иккинчиси тароқ, учинчиси соч мойи инъом этарди. Бироқ Гашанедан ошириш мушкул эди. Гашане онасининг изми билан дугонасига шаҳардан келтиришган яп-янги тўрли ич кўйлагани софга қилганди.

— Меҳрибон дугонагинам,— деди Сарима дугоналари сочини бошқатдан ўришаётганида Гашаненинг қўлидан маҳкам ушлаб,— мени ҳеч қачон ёлғиз қўймагин.

Гашане келинининг ишончли одами бўлганидан кейин қаёққа ҳам кета оларди? У ҳатто биринчи кечада Элдор эшикнинг орқасида Саримага энди керак бўлмайдиган корсажини ханжарининг учи билан тилиб етганида ҳам яқинроқда туриши керак. Сарима шуларни ўйлаганида юраги тўхтаб қолгандай бўларди. Қани энди бу шовқин-суронли кун тезроқ кеч бўла қолса! Ҳали тўй маросимининг энг чиройли дақиқаси келин салом — упайша бўлиши керак эди.

Куёв навкарлар ичкарига кириб келинни кўришга ҳақли эдилар. Табиатан қувноқ Келар бу ердаги йингит-

¹ Шеърларни Муҳаммад Али таржима қилган.

² Болалар ва ёшларга мўлжалланган ширин таом.

ларнинг ичида энг обрўлиси саналарди. У дўсти танлаган қиздан беҳад хурсанд. Келин ҳақида қани битта яримта оғиз очиб кўрсин-чи! Сарима ҳам Келярни яхши қабул қилиб, уни ака деб атади. «Менинг акамсиз, Дишашу,— деди у,— жасур суворий ва оғамсиз!» Бунақа ҳурмат ҳар қандай йигитга ҳам насиб бўлавермайди. Ҳа, шундай.

— Раҳмат, сингил,— Келяр — Дишашунинг тили аранг сўзга келди. Сен ҳаммамизни бахтли қиласан!

Келяр чиқиб кетмоқчи бўлган эди, қизлар бараварига чувиллашиб уни тўхтатишди:

— Ҳурмат қозонганинг эвазига нима берасан?

— Бўлашиб олинглар!

Келяр ташлаган конфетлар билан бир тутам хилма-хил юнқа ленталар келсининг илтифотига мукофот эди.

Келини кўриб чиққан йигитлар зина олдида тизилишиб, чапак чалиб туришарди. Шунда яна милтиқларнинг шақир-шуқур ўқланаётганлиги эшитила бошлади.

Келинга салом фурсати етганди.

Сарима дугоналарининг ҳар бир хатти-ҳаракати ва одими бу маросимнинг чиройлилигидан дарак берарди. Келини қўлтиқлаган дугоналари аста қадам ташлашар, Сариманинг юзини тўсиб турган шаффоф рўмоли енгил ҳиллирарди. Унинг кичриклари ерга қараган, лаблари сезилар-сезилмас жилмаярди. Думасара унга қараркан, ўзи ҳам бир вақтлар шундай ёш, нозик-ниҳол ва келинган қиз бўлганлигини эслаб, енгил хўрсиниб қўйди. У ҳозир ҳам шод, ҳам озгина дилгир эди.

Август кунларининг пақ туш пайтидаги жимжит жазирамасида дугоналари Саримани ҳовлидан айлантириб боришар, тез орада ичкарига қайтишлари керак эди. Эркаклар бараварига ашула бошлашди, овул устида «Оредада» қўшиги янгради. Гармончи ўзига келгандай бир силкиниб созини чала кетди. Кафа ёқимли куй тарата бошлади. Тўйдаги томошатабларнинг қулоғи милтиқ овозларидан батавг бўлаёзди.

Ҳовлини порох ҳиди тутиб кетганди. Тарвақайлаган тутнинг шохларидаги ширин кулча, конфетлар тутдай тўкилар, тангалар офтобда ялт-юлт қиларди. Еруль бувага қўшилишиб акас дарахтига Лю билан Тембот ва шериклари чиқиб олишганидан саватча ҳамда лик тўла элактаридаги ширинликлардан олишарди. Еруль бува беш тийнлик чақа ва кумуш тангаларни соча бошлади. Болалар ва йигитлар сур-сур қилишар, тинимсиз ёғилаётган

кепхихга ёпишишарди. Шўх кулгилар, битта-ярымтанинг пешанасига тушгандаги ёлғондакам «вой-вой»лар эшитилиб турарди.

— Ўн тийинлик туниса оғритмайди, беш тийинлик тушишидан асрасин!

— Ўзим беш кетган шириңи кулчаларни қара!

— Ширин кулчаларни олавер, лекин конфетлари меники!

— Кулчалар похолга аралашиб кетибди!

— Майли, похол билан аралаштириб еяверасан...

Ўқчилар келин-куёв турадиган уйда инсу жинслар бутунлай арисин учун девордаги эшик ўрнини мўлжалга олишди.

Ашула тиниб, қўшиқчиларнинг димоғи порох ҳидидан ачишиб йўталиша бошлашди. Товуқ ва хўрозлар ўзларини панага уриб, кучуклар тўзиб кетишди.

Тўй маросими тугаб борарди.

Сарима зинага оёқ қўйганида:

— Казгирей Матханов келяпти!— деган қий-чув кўтарилиб қолди.

Чиндан ҳам усти очиқ коляскада эғнидаги газирларига тилла суви югуртирилган оқ черкеска кийган Казгирей Матханов келарди. Унинг ингичка белини қадимий тасмаси ҳар маҳалгидай сиқиб турар, бошини ғоз кўтарар, кўзида эса сиқма кўзойнак ялтирарди.

Ҳовлидаги меҳмонлар ва тўдалашиб турган томошатаблар қадрли меҳмон яқин келишини кута бошладилар.

— Думасара! Казгирей Матханов келяпти!— хитоб қилди Гашане.— Ўшанинг араваси...

Думасара ўзини милтиқли йигитлардан папа қилиб турган девор орқасидан чиқиб келди.

— Маросимни ҳеч ким бузолмайди, келин саломни давом эттиравринглар!— деди у буюриб.

Сарима остоца сари бир қадам ташловди ҳамки, бор томондан милтиқ товуши эшитилди. Сарима «вой» деб чайқалиб кетди. Думасара уни ушлаб қолди. Қизнинг курагидан қон сизиб чиқди.

— Яралапти!— деди Думасара даҳшатда.

Тўйда чақчақлашаётган одамларнинг ҳаммалари зумда саросимага тушиб қолишди...

Йигитлар ханжарини қўлга олишди. Қуроли йўқ одамлар четап деворнинг ёғочини суғуриб олиб, бор томонга югуришди. Келяр Астемир билан Элдорнинг ёнига от қўйди.

Қандай бахтсизлик! Қандай шармандалик! Овулдагилар шу чоққача бунақа шармандагарчиликни кўришмаганди.

Матхановнинг араваси ҳовлига кириб келди. Бошланг ва қўлига тўппонча ушлаган Элдор Келярнинг отида елиб келарди. Шу вақтгача Элдорни ҳеч ким бундай аҳволда кўрмаганди.

Матханов ҳам анча гангиб қолди. Қандай кўнгилсизлик! У келганда бу фалокат бормиди! Матханов аравадан тушиб, Элдорнинг кетидан ичкарига киришга шошилди.

Яраланган Сарима ҳозиргина қизлар ўзига оро берган хонадаги каравотда ётарди. Қизларнинг баъзилари йиғисига қилишар, баъзилари ўтакалари ёрилганидан деворга қисилиб олишганди.

— Оҳ, қизгинам, юрак порам! Кимнинг бунга қўли борди? Шўримиз қуриди-ку!— дерди Думасара йиғлаб.

— Ким?— қичқирди Элдор остона ҳатлаб.

Аёллар орқага чекиниб йўл беришди. Элдор икки қўли билан эшикни маҳкам ушлагангча юршига мадори келмай худди маст одамдай чайқалиб турарди.

— Сарима... Мен бу ердаман,— деди у базўр гўё курагидаги қони ёйилиб, қимир этмай ётган Сарима уни ёрдамга чақираётгандай.— Мен бу ердаман, Сарима!.. О, уни етти қават ернинг тагидан бўлса ҳам топаман!

Элдор ниҳоят ўзини қўлга олиб каравотга яқинлашди.

Сарима кўзини очди. Унинг қон қолмаган лаблари қимирлаб, узун киприкли кўкарган қовоқлари қимирлади-да, қора бахмалдай кўзлари ялтираб кетди.

Думасара Сариманинг устига эгилди.

— Доктор керак,— деб қўйди Астемир бўшашиб.

— Ҳа, мусулмонлар, бу ерда энг олдин доктор керак,— деди эшик олдида турган Матханов.— Элдор! Менинг аравамда Саримани Нальчикка олиб бор. Ҳаммасидан шу зарур... Тўй деб, бунақа мусибатнинг устидан чиқиб қолганимдан қайғураман,— Матхановнинг овози энди бошқача чиқарди.— Сенинг мусибатингга шерикман, Элдор! Тўғри айтасан, бу ярамасни ернинг тагидан бўлса ҳам топамиз... Ҳозир келишни касалхонага элтиш керак.

Хонага кечикиб қолган Диса дод-фарёд қилганича кириб келди:

— Сарима! Қизгинам! Нималар қилиб қўйишди. Сени ёмон пайтда бағримдан чиқарибман, қизим...

Хона одамларга тўлди.

— Тезроқ Чачага одам юборинглар, Чача қасрда? Чачага битта отлиқ юборинглар!— деган овозлар эшитилди.

— Йўқ, ҳаммамизни худонинг ўзи паноҳида сақласин, Чачанинг кераги йўқ. Ҳеч ким керак эмас. Аёллар, Элдорга қарашинглар,— дерди Қазгирей буйруқ бериб.— Астемир, сен ҳам қаршиб юбор!

Сарима инграб қўйди.

Астемир қошини қаттиқ чимирганича келиши кўтаришди. Сўнг уни авайлаб аравага олиб кетишди.

Энди ҳовлидагилар чақирилмаган меҳмонларга аралашиб кетишган, ҳамма қовоғини солганича бундан ярим соат илгари рўй берган воқеаларга сираям ўхшамайдиган ҳодисани — ярадор келиннинг аравага олиб чиқилишини кузатиб турарди.

Диса ҳувиллаб қолган хонада беҳуш ётарди.

Лю зинада ўзини ойисининг панасига олганидан қўрқиб-қўрқиб қарар, бошида илгаригидай қизил дўпписи кўринарди.

Боғ томондан ўқ узган жиноятчини ахтараётган кишиларнинг шовқин-сурони эшитилар, ҳовлидаги меҳмонлар эса шоша-пиша отларини минишарди. Қазгирей Матхановнинг араваси ўрнидан кўзгалган заҳоти отлиқлар уни қуршаб олишди.

Шундай қилиб, ярадор Сарима Нальчикка олиб кетилди.

ЎҚ УЗИЛГАНДАН КЕЙИН

Шхальмивоколик большевик Элдорнинг тўйида рўй берган фалокат ҳақидаги миш-мишлар Кабарда ва ундан ташқаридаги жойларга ҳам зумда тарқалганлигини сал илгарироқ бўлса ҳам айтиб ўтиш керак. Осетиядагилар ва ҳатто Доғистоннинг овулларндагилар ҳам шу ҳақда гапирришарди.

Ўқ отган одам топилмади.

— Осмондап отган бўлса, қапдай қилиб топиб бўлади?— дейишарди одамлар.— Бу ўқ эмас, оллонинг жазоеи бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳали бу кам!

Қон тўкилишга тўкилди, бироқ кимдан ўч олиш керак, оллоданми? Оллонинг бу жазосига итоатгүйлик, намоз ўқиш ва шукур қилиш билан жавоб бериш керак. Муҳаммад пайғамбарнинг умматлигидан чиққан иблисларнинг ҳоли нима кечаркин ҳали?

Хотин-халаж шивир-шивир қилиб, қизга ўқ узган одам икки қўлини бурнига тиқиб қолган Раҳим бўлса керак дейишарди. У ҳамма меҳмонларни, ҳатто Шхалонинг ҳамма одамларини отиб ташламоқчи бўлган экану, аммо йигитлар гангиб қолмай, дўкондорни ханжарлари билан қийма қилиб ташлашибди.

Ана шундай миш-миш тарқатиб юрганлар: «Келинга нима бўлибди?» деган саволга: «Келин қонсираб ўлибди» деб жавоб беришарди. Бу етмагандай «чориқ кийган отлиқлар» отрядининг командири, большевикка уялмай тегмоқчи бўлган қизнинг чинакам жазоси шунақа бўлади, бу ҳам ҳали кам деб қўйишарди.

Ўлдирилган келиннинг руслар мозорига музика билан дафн этилганлиги, созандалар мис трубалар чалишганини гапиришарди. Қизлар келинга ич-ичларидан ачинардилар. Айримлар қизнинг бегуноҳ қони тўкилган жойдан бир кечада қизил гул униб чиқибди, бунинг ўз кўзи билан кўрганлардан эшитдим, дейишарди. Дарвоқе, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкинми? Тўғри, ўқ овози оллонинг огоҳлантириши эди, бироқ олло шунга лойиқ кўрган қизнинг барибир гуноҳи йўқ, уни зўрлаб эрга беришган. Олло унинг покиза руҳини қабул қилди, тўкилган қони гул бўлиб қуёшга бўй чўзди. Ўлдирилган келиннинг онаси қизнинг жасадини ўғирлаб русларнинг мозорига олиб борибди, докшокойлик Бекмурза ҳофиз хизматига сигир, ҳатто қўй ҳам олмай, қизга атаб қўшиқ тўқибди.

Одамлар орасида ана шундай миш-мишлар юрарди.

Ҳақиқат мапа шундай уйдирмалар орасига кўмилиб кетгандики, уни аниқлаш чақалоқни уйғотмай остидан таглигини олишдан ҳам мушкул эди.

Бу воқеа одамларнинг қанақаликларини ҳам билдирди-қўйди. Масалан, Чача ярадор ёнига доктор чақирмай, қизни касалхонага, рус докторига қаратгани олиб кетганларидан хафа бўлгани учун бу воқеанинг ёнига қўшиб-чатмоқчи бўлганларни босиб турарди. У фақат Диса эмас, Думасарани ҳам Сарима кофирларнинг қўлида ўлмай қолмайди, улар мусулмон қизини атайлаб нобуд қиладилар, деб ишонтиришга интиларди.

— Татар ўлса адигейга нима ғам, деган мақолни ким билмайди,— дерди Чача.— Русга ҳам кабардин татардай гап-да. Кабардиннинг ташвиши билан унинг неча пуллик иши бор?

— Оҳ, Сарима,— деди Диса хўрсиниб, қўлигни кесиб, майиб ҳолда олиб келишади. Қариганингда сени ким боқади? Элдорингми? О, парвардигор! Онага қулоқ сол-

магавликнинг оқибати шу-да... Менинг гапимга кириб, Раҳимга тега қолсанг нима қиларди-я. Умринг роҳатда ўтарди-ку, болагинам...

— Ай-ай-ай,— деди Чача ҳам куюниб.

Диса қизини ёвузларнинг тиғидан қутқариш учун Нальчикка қочишга ҳам рози бўларди.

Матханов ҳам Элдорнинг тўйидаги воқеа муносабати билан тарқалган миш-мишлардан хабардор бўлса-да, улардан тегишли хулоса чиқарарди. Унга осмон нидоси... гул униб чиқиши... оллонинг жазоси... интиқомга ўхшаш узун-қулоқ гаплар қўл келарди, албатта.

У миш-мишларнинг тарқалишига тўсқинлик қилмас, Саримага ўқ узган жиноятчини топтиришга ҳам шошилмасди...

Нашхо аввалига ажабланди, кейин укасининг ниятини тушунди. У дарди кундан-кунга кучайиб бораётгани учун гарчи амалига ўрганиб қолган бўлса ҳам лекин ҳозир қийнай бошлаган вазифасидан воз кечишга мажбур бўлди. Кабарданинг йўлларидаги от қўйишларни энди у хаёл қила оларди, холос. Аксари ўрнида дастрўмолини қўлига ушлаб ётарди.

Нашхо Нальчикдаги тинч кварталлардан биридаги уйни эгаллаб олганди. Аслзода князлар қочиб кетганларидан кейин уларнинг қадимий комодлари, кенг каравотлари, деворлардаги думалоқ рамкаларда турган отабоболарининг суратлари-ю, мушук, кучук ва ҳатто товуқхонагача Нашхога қолганди.

Элдорнинг тўйи яқинлаб қолгани маълум бўлгандан кейин уйнинг иккита хонаси Элдорга ажратиб берилган, Элдор ёшгина хотинини у ерга олиб келиши керак эди.

Казгирей акаси билан ёлғиз қолганида зўр бериб, отонамиз бизга чинакам мусулмон бўлларинг деб таълим беришган, биз ҳар қандай ишдан, у шахсийми ё хизматга алоқадор бўладими, барибир, дин ва шариат, олло-таолонинг фойдаси йўлида фойдаланишимиз керак, деб уқтиришга тушарди. Турмуш ўзгаринти, дерди Казгирей, шундай экан, мусулмон мусулмонлигича қолиши керак. Кабардаликларнинг ватанпарварлик бурчи ҳам ана шундадир.

Казгирей акасига таъсир ўтказиб олганига тушуниб етгач, акасини ҳам сақлаб қолиш, жиловни ҳам қўлдан чиқармасликка ҳаракат қила бошлади. Нашхо ҳам Иналга ўхшаб, Элдорнинг номзоди олдинга сурилганда бўлмайдига чиқармай, унинг яхши оиладан чиққанлиги, жонбозлиги, қатъий ва ўзига маҳкамлиги, билимга му-

ҳаббати зўрлигини қадрлади, уни тан олди. «Бироқ,— деди у,— билимга меҳр қўйишининг ўзи билим дегани эмас, йилитининг тажрибаси йўқ, саводи кам, қизиққон, ёш...» Нашхо Қазгирей Иналдан эшитган нарсаларининг барини такрорлади. Қазгирей эса, Элдорнинг ёшлигини қадрларди.

Бош қози Шхальмивокодан Нальчикка келаётганда шуларнинг барини қўнглидан ўтказарди.

Сарима тушган ва Қазгирей, Элдор ва Астемир бирга келаётган арава чапга йўлдан учиборарди. Сарима ёстиқда устига бурка ёпишиб ётарди. Астемир уни ушлаб келмоқда. Араванинг бир зинасида Элдор, иккинчисида Қазгирей туришибди. Олдинда кетаётган бир печа отлиқ йўлдаги арава ва йилқиларни четга ҳайдашмоқда.

Улар шаҳарга вақтида етиб келишди. Доктор Василий Петрович олисдаги овулга кетишга тараддуд кўрар, у ерда қандайдир бир йилит хундор душманининг қорнига ханжар тикиб юборган экан.

Йилитма шкки ўринли касалхона ҳозирда Кабардадаги биринчи коммуна-мактаб жойлашган собиқ реал билим юртининг ёғинасида эди. Степан Ильич Коломейцев партиявий иши билан баробар бу мактабга ҳам мудирлик қиларди.

Саримани олиб кирмаслариданоқ бу фалокатдан хабар топган Степан Ильич ичкарига кириб бир чеккага индамай ўтирди. Коломейцев кейинги пайтларда қўйган соқоли ўзига ярашиб тушибди. Унинг соқоли, қайчиланган калта мўйлови, дағал жундан тикилган ва Люга ёқадиган шарикли галстуги уни ўқитувчига ўхшатиб қўйганди.

Ҳамма юрагини ҳовучлаганча доктор нима дейишини кута бошлади. Касалхонада ҳатто операция хонаси ҳам йўқ эди. Саримани яқиндагина Степан Ильичнинг руҳсати билан билим юртидан олиб келинган столга ётқизишди.

Қош қорайиб борар, эшикнинг орқасидан докторнинг иш буюришлари, сувнинг шапиллаши эшитиларди.

Яра хавфли, ўқ қизининг чап кўкрагигача кирганди.

Элдор илгари сираям касалхонада бўлмаганди. Бу ердаги потанин ва ёқимсиз ҳидлар, оқ халатли одамларнинг у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришлари, шивир-шивирлар, асбоблардан чиқаётган сирли овозларнинг бари унинг юрагини эзиб юборди.

Степан Ильич операция тугагунча туришга аҳд қилди. Қазгирей ҳам шундай қарорга келди. Астемир эса

Элдорнинг отлиқ аскарларини казармаларга олиб бориб қўйиш зарур бўлгани учун ношлож кетди.

Наташа исмли ҳамширалардан бири ёқилган керо-синчироқ кўтариб кирди.

— Сўраб кўринг-чи, яна битта чироқ керак эмасми-ки?— деди Степан Ильич уни тўхтатиб.

Ҳамшира қайтиб келиб:

— Доктор яхши бўларди, деяпти,— деди.

Степан Ильич қўзғалганди Матханов уни тўхтатди:

— Рухсатингиз билан ўзим бораман. Нашхонинг яхши чироғи бор.— Казгирей сиқма кўзойнагини тўғрилаб, бошини роз тутганча, эшикка йўналди.— Ҳаммаси яхши бўлишига ишопчимиз зўр. Кўйинаверма, Элдор.

— Яхшиликларинг учун раҳмат,— деди Элдор.— Олло мушкул аҳволда қолган дақиқамда юракдан дўст ва биродар бўлган азиз одам юборди. Буни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман, билиб қўй.

— Ҳозир буни гапирининг ҳожати йўқ,— Матханов Элдорга юзланди.— Мен ота-боболаримизнинг удумини қилипман холос. Мусулмонман... Чироқ юбораман...

Элдор ҳеч тишчий олмасди:

— Сендан илтимос, шуларнинг барини ҳозироқ Нашхога айтгин... Нашхо каллакесарларнинг бу қилмишини билиб қўйиши керак... Мен бўлсам... Мен Сариманнинг қошини тўккан ёвузин топишга ўз қошим билан қасам ичаман. Ернинг тағида, ўт ичида, Эльбурсининг муз ёқалари орасида бўлсам топмай қўймайман! Бунда кимнинг қўли борлигини биламан.

— Ким отганини биласанми?— деб сўради Казгирей.

— Милтиқни отувчига тўғрилаб берган гуноҳқорни биламан.

— Ким ўзи?

— Йўқ, ҳозирча буни айтмаслик керак.

— Нега энди?— ҳайрон бўлди Степан Ильич.

— Керак эмас. Шуниси яхшироқ.

— Валлаҳи!— хитоб қилди Казгирей.— Менга сенинг эҳтиёткорлигинг ёқади... Ҳозирча ортиқча ҳеч нима қилма, вақти келганда айбдорларни, хундор душманларингни ўзинг топиб оласан...

Элдор ўзи билан ўзи овора бўлганидан Казгирейнинг шамасини пайқамади. Степан Ильич бўлса Матхановга сиқчиқлаб қараб қолди. Уни хун олиш удуми доимо газаблантириб келган Казгирейнинг бу ваҳшиёна одатга содиқ бўлишини ҳимоя қилаётгани ажаблантирарди.

— Хупдор душмапингни қидирасанми?— сўради Степан Ильич Матханов чиқиб кетгандан кейин Элдордан.

— Уни топиш қийин эмас, чунки унинг кимлигини биламан,— деди Элдор илгаригидай сирли қилиб.

— Яъни, қандай қилиб?

— Шундай қилиб, Истефан Ильич,— Элдор қўнол жавоб берди.

— Хўш, у ким бўлди?

— Истефан, ҳозир буни гапиришининг вақти эмас.

— Хўп, ихтиёринг... Ҳч олиш одати бўйича иш тутиш большевикнинг иши эмаслигини айтиб қўймоқчиман... Матхановдан шунга даъват қилишни эшитиш ҳам га-лати...

— Мен унинг бошини қонга ботираман...

— Ҳазилингни қўйсанг-чи!— Степан Ильич гарчи илгарилари ҳам бундай даҳшатли қасам ичишни эшитганига қарамай қалтираб кетди. Бу онт қасоскорнинг қатъий бир фикрга келганлиги ва душманига беаёвлигини билдирарди.

Наташа кириб уларнинг суҳбати бўлиниб қолди. Қизнинг кўзлари ҳаяжондан порларди. Оппоқ дуррачасининг тагидан бир тутам олтиндек сап-сарик сочи чиқиб турибди. Наташа кафтида кичкинагина ўқ олиб кирганди. Қиз бинафша ранг тирноқли бармоғини ўққа теккизиб кўрди.

— Степан Ильич! Қаранг... Мана!— Наташа ҳаяжонини аранг босиб, ўқни дам Коломейцевга, дам Элдорга кўрсата бошлади.

— Бу ёққа бер!— Қиз қўлини тортиб олишга улгурмасиданоқ Элдор ўққа чангал солди.

Наташа қўрқиб кетиб орқасига тисарилди:

— Нима бўлди сенга? Бу нима қилганинг?

Элдор қўлини мушт қилиб балад кўтарди-да, кабардинчада дабдабали гапирди:

— Улмасанг, сочингдан бир толаси ерга тушмайди, сенга озор берганларнинг ҳар бирини тиши билан ер ковлатиб, ердан тош қазиттиришга онт ичман...

«Саримани жуда қаттиқ севаркан-а,— деб ўйларди Наташа ичида Элдордан кўзини узмай...— У нимага қасам ичяпти? Яхши бўлишгани ё ёмон бўлишгани?»

— Тинчлап,— деди Наташа меҳрибон овозда.— Эшит-япсанми? Сарима ўлмайди... Бўлди, ўзингни бос, йиғла-масанг-чи!

Степан Ильич ўгирилиб қараганда Элдор юзини деворга суяган, кенг елкалари қалтираб турарди.

Шу пайт кўча томоппинг эшиги очилиб, ичкарига чи-роқ олиб кирилгани айни муддао бўлди.

— Казгирей билан Нашхо бериб юборишди,— деди чироқ кўтариб кирган папақли киши. У шундан кейин узун бронза оёқли хира соявони бор чиройли чироқни кўз-кўз қилди.

Бу папақли киши Элдорнинг эсига Астемир ва қолган отликларини солди. Шу пайт операция хонасидан иш-раш эшитилди. Бу Сариманинг овози эди. Элдор эшикка ташланганди, Степан Ильич уни ушлаб қолди.

Эшикда доктор кўринди. Унинг халати қондан доғ-дуг бўлиб кетганди.

— Ҳозироқ буни бу ердан олиб кетинг, Степан Ильич,— деди доктор.— Ўзингиз ҳам кетинг. Эртага эрталаб келинглар. Менимча умид қилса бўлади. Уни олиб кетинг, ҳа, олиб кетинг. Чироқ учун раҳмат.

Эшик ёпилди.

Баляцо буванинг ўғли Казгирей ва Келяр Элдор билан Степан Ильични кўчада кутиб туришарди.

Тўртовлари жимгина қоронғилик қўйнидаги Нальчин-нинг ҳувиллаган кўчасидан Элдорнинг отряди турган ша-ҳар чеккасидаги отхонали уйлар томон йўналишди.

Улар чироқсиз зулмат кўчада юришга одатланиб қол-ганларидан ғадир-будур тротуардан четга чиқмай бори-шарди.

Қатор тераклар ортидан ой ярқираб кўринди.

* * *

Ушал оқшомда яқиндагина бой савдогар Шуйскийга қарашли эндиликда эса ревком жойлашиб, Инал Марем-кановга ҳам кичик бир хона ажратилган уйда муҳим суҳ-бат қиёмега етай деб қолганди.

Нашхо даволангани кетаётганди. Унинг ўрнини Эл-дор Пашев эгаллаб, отрядга командир бўлиши керак эди! Казгирей Инални бунга кўндириш учун бисотидаги бор чиройли гапларини ишлатиб, усталлик қилди.

Инал бўлса ҳамон иккиланарди.

Ун еттинчи боб

ЕШ ТЕМИРЧИ

Оллонинг иши бошидан ошиб ётган бўлса ҳам Шха-лони марҳаматидан бенасиб этмади. Лю билан Тембот-нинг ҳам ташвишлари кўн бўлгани учун кечагина тўсат-дан рўй берган фожиа эсларидан кўтарилиб борарди.

Лю ўқ еган Сарима касалхонага олиб кетилган кунни ён-веридагилардан уни қаёққа олиб кетишди деб суриштирганда, улар:

— Рус докторига, — дейишди.

— Доктор дегани ким ўзи?

— Бу одам ҳам лакларнинг хунарини қилади. —

Лю бу совуқ жавобни эшитиб ўтакаси ёрилиб кетаёзди.

Шимоллий Кавказдаги кичкина халқлардан бўлган лакларни ўғил болаларнинг суннат қилишда ном чиқарганликларини ҳамма яхши биларди... Шунинг учун ҳам Лю бу гапни эшитиб Сариманинг шўри қурибди-да, деб жонпони чиқиб кетди. У Сариманинг қони тўкилган жойда атиргул унибди деган гапни эшитган заҳоти Жирасланининг уйига югурди. У гулни кўриш умидида дарахтга чирмашди. Гул кўричмасди. Ҳовлидаги ҳамма нарсалар ўз ҳолича турар, ёввойиlashган товуқлар дон титкилашиб юрар, уй яна ташландиқ ҳолга келганди.

Овулда Баляцо бува вақтинча раис бўлган кунларда амалга оширилган яна бир муҳим тадбирнинг изи ҳам қолганди. Айтгандай, бунга фақат оққўнгил Баляцо бувагина эмас, учар Давлат ҳам сабабчи бўлганди.

Бу ерда гап князь Шарданов ва бошқа задагонларнинг қаровсиз қолган қўрғонларидаги ашқол-дашқолларнинг овулга ташиб олингани ҳақида бораётди.

Бу ашқол-дашқоллар Ботнинг камбағалларни тезроқ бой қилиш режасидан андоза олинган ҳолда КҚОВ жойлашган уй ва комитет раисининг ҳовлисига ташиб келишди. Овулдаги жабр кўрганлар ҳам қуруқ қолишмади. Чунки Астемирдан бўлак сигиридан айрилганлар ҳам йўқ эмасди-да...

Думасара ажойиб кунларнинг бирида Баляцо буванинг ҳай-ҳайлаб чақираётганини эшитиб қолди. Бува гўё собиқ отқоровулни уйига эмас, келин-куёвга бой қариндош-уруғларнинг тўёналарини олиб келган одамга ўхшарди. Буванинг иккита қирчанги оти (Баляцо бува Бруль билан Аляши деган отларининг эвазига берилган бу қирчангиларга кўникиб қолганди) қўшилган аравасига эмандан ясалган ўймакор жавон, энли стол, панжараларида қуббалари бўлган ажойиб пужиннали ажойиб темир каравот ортилганди. Бува ҳам қаёқдаги нарсаларни тошиб юради-да! — дерди Думасара боши қотиб. — Бу темир каравотни бошимга ураманми? У эри Нальчикдан қайтгунча кунни бир амаллаб ўтказди-да, сўнгра Астемирнинг маслаҳати билан каравотни битта-яримтага беришга аҳд

қилди. Бу эса текин совға талабгорларининг ярасига туз сепган билан барабар бўлди.

Каравот галваси давом этаркан, Лю ундан ўзинча фойдаланарди. У яқин ошналари билан бўш вақтларида ана шу пружипали ажойиб каравотдан сакраш-сакраш ўйнашарди. Бу ўйин уларни анча қизиқтириб қўйди. Лю ҳозир ўзини гўё моҳир йигит ва Думасара ойиси гоҳи-гоҳида гашириб берадиган шўх скроморохдай сезарди. Болалар каравотда ўйнаётганларида унинг пружиналари гижирлар, қуббалари ялт-юлт қиларди. Бироқ ойда ҳам дорборлиги маълум. Тембот кўпдан буён болаларнинг сакраб ўйнашлари у ёқда турсин, ундан бўлак дурустроқ ўйинларида ҳам қатнашмай қўйганди. Мўйлови сабза уриб, қўли темирчи болғаси қанақалигини кўрган ва темирчи меҳнатининг гаштини тушуниб қолган ўн тўрт яшар ўсмирнинг ақли кирган бўлиши ҳам керак-да! Гарчи унга каравотдаги жажжи қуёшчалардай ялтираётган қуббалар ёқиб қолган бўлса ҳам кўнглида бошқа нарсаларга қизиқиш уйғониб келаётганди... Айтгандай, Лю ана шу қуббалардан бирини ўзиники қилиб олди-да, уни революцион дўшписига ўхшатиб қадагач, оғайнилари орасида кеккайиб юра бошлади. У мана шу дўшписи билан Тина исмли жулдурвоқи қизчага дуч келиш иштиёқи билан ёнарди. Чунки Лю Тивани Жирасланнинг кўча эшиги олдида кўргандан буён уни тез-тез эслайдиган бўлиб қолганди.

Бу ерда Астемирнинг уйига олиб келинган ашқолдашқоллардан бошқачароқ фойдаланила бошланганлигини айтиб ўтиш керак. Ичкарига олиб кирилган ялтироқ столнинг устига чиройли ва зарҳал қулфли, ўймакор жавон қўйилганди.

— Сийгил, бунинг чиройлилигининг қара-я!— Баяцо бува Думасаранинг ҳавасини келтирмоқчи бўлди.

Янги мебеллар шунда ҳам уйдаги бошқа жиҳозларга ёпишиб турмасди. Ҳаммасидан ҳам уй эгалари уларга сираям кўникишолмас, айниқса Думасара хафа эди.

— Сигиримши қайтиб беришганин маъқул,— деди у шаңгилаб,— қаттиқ ерда ухлашга нима етсин. Бизнинг уйимиз бунақа чиройли буюмларга муносиб эмас. Астемир қайтганда унга ҳам жиҳозлар ёқмади. «Бу нарсаларни ўзинг билиб жойлаштиравер. Худди Ростов мағазинидагидек оёқ босадиган жой қолмабди-ку...»

— Ўрганиш керак,— деди Баяцо бува насихатомуз.— Биз Давлат билан ҳамма камбағалларни бой қилишимиз.

— Майли, олло сизларга мадаккор бўлсин. Каравотга келганда ҳатто Лю ҳам ётмайман деяпти, фақат сакраш-сакраш ўйнаяпти.

— Унда бувим ёта қолсинлар,— деди Лю сакрашини давом эттириб.— Мен унда ётмайман. Бу каравотда Жирасланнинг хотини княгиня ётган бўлса керак.

Лю ҳар сафар кўзлари тиниқ, пахмоқ сочли қизчани ўйлаганида юраги дукурлаб кетса, княгиня эсига тушганида беҳузур бўларди.

Гарчи кекса нана бошқалардан кўра каравотга муносиб бўлса-да, у ҳам яқин келишни хоҳламасди.

Гоҳида бири ўсмир, иккинчиси эса ҳали болакай ака-ука энли каравотда бир-бирларига қараб ётганларича ухлаб қолардилар.

Ака-укани ҳар тонг кўп муҳим ишлар кутарди. Лю битта қуббачани камарига ҳудди кўл гранатидай қистириб олиб, энди Жирасланнингдан ҳам кўрқмайман деб юрар, гоҳ катталарнинг ўйинини томоша қилгани борса, гоҳ Тинани кўриш иштиёқида Жирасланнинг овул чеккасидаги уйига югурарди. Еш темирчи Тембот бўлса кўй гўштиги бўтқадан бош кўтармасди. Думасаранинг буни қандай эплаштираётгани-ю, кўй гўштини қаердан топаётганини ўзидан бўлак ҳеч ким билмасди. Темирчининг айни тўйиб овқат ейдиган вақти келгани-да, Тембот эса ёши каттароқ ўртоғи Аслоннинг овозини эшитди дегунча кечгача устахонада қолиб кетарди. Энди эски устахонанинг кўраси илгаригидай ўчиқ турмас, ажойиб устози Бот ва кейинчалик Элдордан ўрганган нарсалари Темботга асқога бошлаганди.

Тўғри, Тембот муҳимроқ касб танлашда пича вақт иккиланиб юрди. У насл-насабига тортдими, ҳайтовур бирдан ота-боболарининг бутунлай унутилиб кетган қадимий ҳунарига қизиқиб қолди. У ана шу ҳунарни эгалламоқчи бўлиб, молхонаю, отхоналаргача ковлаштириб, уста ўтган ота-боболарининг тош тарошлашда ишлатиладиган болға, искана ва лўмларини топиб олганими ё ана шу ғалати буюмларини бирдан кўриб қолгани учун усталикка қизиқиб қолдими, ҳар қалай, бунинг сабаби унчалик муҳим эмасди. Хуллас, қайси бири сабабчи бўлса ҳам у бир оз вақтгача устахонага қадам босмай, бутун кунини тош тарошлаш билан ўтказа бошлади. Астемир ўша кунлари овулда эмасди. Бироқ Баляцо бува Темботнинг тош йўнаётганини кўриб қолиб уни бу ишдан совута бошлади. Думасара чолдан буни сира кутмаганиди. Буванинг гапларида эса, аслида жон бор эди.

— Ҳозир ҳамма жойда тошнинг ўрнини темир олаяпти,— деди бува.— Сув тегирмонлар ўрнига машина тегирмони ишлайтиляпти... Менинг гапларимни эшитиб ол, Тембот, энди тош усталари эмас, механик деганлар керак. Темирчи бу ҳунарни дарров эгаллаб оларди, чунки механик ҳам темир билан иш кўради. Тош тарошлашдек бувамнинг замонидан қолган ҳунарни қилиб ўтирсанг, ҳаммага майна бўласан... Манавиларнинг ҳаммасини,— бува зинада турган болға, искана ва лўмларга ишора қилди,— бир чеккага улоқтир, Аслондан орқада қола кўрма, темирчининг болғаси билан омбирини қўлингга ол.

Тембот чолнинг айтганига дарровда кўна қолмади. Ёрдамчисиз қолган Аслоннинг масхараомуз ўпка-гипалари ҳам таъсир этмасди. Нальчикдан қайтган Астемир ҳам ўглининг тош тарошлаётганини кўриб ҳайрон бўлди. Бу унга бошқача бўлиб туюлганидан ўзи ҳам ота-боболарининг унутилиб кетган ҳунарига қизиқиб қарай бошлади.

Астемир Баляцо бувадан раисликни олганидан кейин қонуний большевик бўлиб қолганди. Ташвишлари ҳам кун сайин ортиб борарди. Дам уруғлик дон хусусида бош қотириши лозим бўлса, дам аравага резинали ғилдирак топиш ташвиши туғилар, гоҳида темирчилик устахонасида у-бу ясашга тўғри келиб қоларди. Шунинг учун бўлса керак, зинада бекор ётган Тембот ясаган қўл тегирмон тоши унинг диққатини тортганди. Тош ҳеч нарсага зарур бўлмагани учун халқ милиционерни Қазгирей уни ўзига ўриндиқ қилиб олибди...

Шундай қилиб гап-сўз эмас, ҳаёт талабларининг ўзиёқ Баляцо буванинг фикри тўғри эканлигини исботлади. Астемир ҳам ўғлига худди шундай гапларни айтди. Болғасини соғиниб қолган Тембот шундан кейин яна Аслонга эргашувди, устахонадан болғанинг сандонга гурс-гурс тушаётгани эшитила бошлади.

Ёш темирчи бу сафар эски устахонада узоқ вақт ўрнашиб қолди. Энди босқондаги аланганинг бир текис гувиллаши тишмай, бутун жематга писта кўмирнинг чучмал ҳиди тараларди. Буздан овулдаги барча тоштарошлар анча-мунча ййраб қолганликларини ҳам айтиб ўтиш керак.

Гарчи дастурхон ҳар доим тўкин бўлмаса ҳам хонадагиларнинг ҳаммаси кечқурун тўпланадиган бўлиб қолишди. Шундай пайтларда Элдор бир вақтлари мақтаганидай янги темирчи уни-буни қойил қилдим деб оғиз

кўниртиришга тушарди. Баляцо бува ҳаммадан ҳам мам-
пун бўлиб:

— Қўлишини кўрсат-чи,— дерди Темботга.

Тембот унга қўлини чўзаркан, бува қувониб кетиб,
гурур билан гапира бошлади:

— Думасара, агар буни сен кўрмаётган бўлсанг, олло-
нинг ўзи кўриб турибди... сен ҳам қара, Астемир, ҳўкизи-
ни бузоқлигидан, бўлғуси темирчини қўлидан билса бў-
лади. Унинг қўли темирчибон қўл. Люпинг пешанаси-ю,
сенинг қўлинг нега бундайлиги оллога аён, Тембот. Худо
Люга калладан, сенга эса, қўлдан берган... Сенга айтдим
қўйдим,— бува мақтовдан яйраётган Темботга мурожаат
қилди,— бу ҳунар билан кам бўлмайсан.

Бува гапининг тўғрилигини тушунтирмоқчи бўлиб,
уйининг чордорини тит-нит қилди-да, кўзига яроқли кў-
ринган ниманики бўлса — эски эман тарновми, қадимий
қиличми, занглаган бир неча бойлам тақами, ҳаммасини
судраб тушди. Булар орасида ҳатто исм ёзиғлиқ зил-зам-
бил тамға, қадимий сандон ҳам бўлиб, уни кабардинлар-
нинг афсонавий ботир темирчиси Тлепша ҳам ишлатса
бўлаверарди.

— Буни фақат икковингга ишонаман,— деб қўйди
бува Аслон билан Темботга.— Сизлар энди овулнинг те-
мирчилари бўласизлар, бу номга доғ туширманглар. Олло
ҳар кимга ҳам ҳунар сирини ато қилавермайди, бироқ
оллонинг мададида бу сирга етишган ботирлар доим ғо-
либ бўлганлар.

Темботни қаҳрамон ва ботир ҳунар эгалари сафига
тантанали қабул қилинадиган кун белгиланди.

Уша куни эрталабданоқ унутилмас Ботнинг устахона-
си олдига анча-мунча бекорчилар тўпланишди. Оломон
орасида кўринаётган Данизатнинг кўнглидан ўшал субҳи-
дамда нималар кечганини ким билади, дейсиз.

Лю бу ерда Чача билан келган Тина исмли қизчани
кўриб қолди. У бўлажак маросимнинг унча-мунча маро-
симлардан эмаслигини тушунганидан одамларнинг диқ-
қатини ўзига тортмаслик учун белига қуббасини осмай
келганди. Тўғри, у Тинани кўрганда кейин қилмишига
бир оз ачивиб қўйди. Бу қизча кўзига бошлаб яхши кў-
риниш фурсати ҳой берилганди. Яхшиям, бугун боши-
га қизил дўпписини кийиб келишни ҳар қалай унутма-
гани.

Тембот эса аввало устахонасининг эшигига ўзининг
учта қуббасини осиб қўйгандики, бу ажойиб қуббалар қи-
зиқсинган одамларнинг тўпланишига асосий сабаблардан

бири бўлганди. Тўплашганлар буни кўриб ёш темирчилар ҳатто шунақа қуббалар ясашга ҳам қодир эканлар деб ўйлай бошладилар.

Давлат ҳасаддан ўзини қўярга жой тополмай қолди. У ёш темирчилардан ҳам кўпроқ ном чиқариш учун ни-ма қилсам экан деб боши қота бошлади. Унинг бутун фикри ҳозир ўзи енг шимариб ишлаётган ККОВ жой-лашган Нурғалининг эски уйини безаш учун ҳаммани ҳайрон қолдирадиган бирор нарса топишда эди.

Мана, Тембот билан Аслоп устахонанинг остонасига биттадан тақа қоқиб қўйишди. Темирчиларнинг оталари Астемир билан Баляцо қиздирилган темирда устахона-нинг эшигига овулдаги барча хонадонларнинг тамгалари нухасини ўйиб ясашди. Бу нарса бошлиқлар ва оқсо-қолларнинг рағбати билан қилингандики, кимнинг там-гаси ўйилган бўлса темирчиларнинг ўша хонадонга ҳур-матлари катта эканлигини билдирарди.

Энг таънапалл дақиқа келди. Оломон гивирлаб қолди. Болалар энди Жирасланинг уйдан келган тушунарсиз қизга унча эътибор бермай одамлар орасидан олдинга интила кетдилар.

Ёғоч тарновдаги сувга қиздирилган бир неча тақалар солиниб ундан пишиялаган овоз чиққанини ҳамма эшит-ди. Шундан кейин одамлар овулнинг темирчиси деб ном олаётган Аслоп билан Тембот шу сувга юзларини ювиб, ундан ўз асбоб-ускуналари ҳамда Ботдан қолган чарм фартукларига сепишганини ҳам кўришди.

— Ботирларнинг буюк ҳунари бизга ҳам яхши хиз-мат қилсин,— деди Баляцо бува.

Темирчилар болғаларини сандонга уришди. Шу билан маросим тугаб, одамлар мамсун тарқалишди.

Уларнинг кейинги пайтларда ташвишлари ортиб, кун-лари кўрқув ва хавф-хатарда ўтгани учун кўнгиллари бунчалик яйраган кунлари жуда кам бўлганди!

Ҳомийси Чача Данизат билан ҳали-бери тугамайдиган гапга тушиб кетганидан фойдаланиб, Тина қўрқмасдан устахонанинг остонасига яқинлашди-да, ялтираб турган қуббаларга ҳавас билан тикилди, нимқоронғи устахонани ҳам кўздан кечирди.

Лю ҳаяжопланарди. У бир кўзи қизчада экан, гарчи темирчиликка ўтмаган бўлса ҳам энчилик қилиб юзиши ёғоч тарновдаги оби замзамда ювиб олди. Чунки унинг бошида ҳам бошқа ташвишлари бор эди.

ТИНАНИНГ ҮТМИШИ ВА УНИНГ ЛЮ БИЛАН ДУСТЛАША БОШЛАШИ

Одамлар тарқалишди. Фақат Чача, Давлат ва Дализатгина ҳамон тортишишарди. Қизча ўчоқ олдида куйманайтган бекага тикилаётган қорни очган ўгайга ўхшаб шумшайиб турарди. Тўғрироғи, баъзи хонадонларнинг бекалари бу қизчани шундай алфозда кўргандилар. Айниқса, ҳуркоғич қизчи шу қисфада кўриш кўпроқ Чачага насиб қилганди.

Лю қизча кузатиб турганини сезиб, дўпписидаги попугининг учини тўғрилаб қўйди-да, Темботнинг мададида болгани икки марта сандонга урди. Тина эса, ҳали ҳам чамаси дўппили боланинг устахона ва темирчиликка ростанам ўтиш-ўтмаслигини аниқламоқчидай яширинча остонада қараб турарди.

Бу ерда қизча ҳақида бир неча сўз айтиб ўтиш жоиз бўлар.

Овулдагилар бу қизчанинг ўтмишини билишмасди. Унинг ўзи Карез лақабли (бу қора мўнди деган маънони билдиради) отасини гира-шира эсларди холос. Карез черкас княгинянинг қўлида йилқичлик қилар, Тинанинг онаси эрининг бевафалик қилаётганидан гумонсираб юргани учун бир кун ичдаёлмай ўзини асов Малка дарёсига ташлаганди. Бировга аралашмай яшовчи княгиня шундан кейин қизчани бағрига олди. Тина ўшанда икки яшар эди. Княгиня орадан бир йил ўтгач, Жирасланга тегиб, Шхальмивокога кўчиб келди-да, князь Шардановларнинг уйида тура бошлади. Овулдагилар ўшандан бошлаб, княгинянинг уйида кичкинагина қизча ҳам яшаётганлигини билишарди.

Карез хотини ўлганидан кейин Малка соҳилида қолиб, ичкиликка берилди. Уруш бошлангач эса, Жирасланнинг ўрнига фронтга жўнаб, отлиқ аскарларнинг шиддатли ҳужумида ҳалок бўлиб кетди.

Тина княгинянинг уйида яшаб, турли юмушларга ўргана бошлади. Княгиня кўпинча уни ҳар хил ишлар билан дам тегирмончига, дам азайимхон ва Чачаникига, дам печкачига юборарди. Князь Жираслан гоҳо княгиня билан келишилган жойда, яъни Шхальмивокопс дарёсининг кўприк тагида югурдак кутиб турган пайтларида унинг олдига ҳам бориб келарди.

Княгиня овулдан кетгунча қизчанинг куллари шундай ўтарди.

Жирасланнинг хотини жўнаётганда Тинани ўзи билан олиб кетмай Чачага қўшилишиб мушукларига кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлади. Мушукка ишқибозликда княгиня билан Чачанинг дидлари бир-бирларига мос тушиб қолганди. Умуман княгиня кекса азайимхонни ёқтирмасди. Жирасланнинг хотини, одамлар ўзинг ҳақингда эмас, уйинг ҳақида гапирсинлар, деган ибратли мақолга асосланардики, бу ўринда уни ҳақ эмас деб бўлмасди. Жирасланнинг уйи қанақа бўлганлигини чет кишилар камроқ билганлари маъқул эди, албатта. Шунинг учун ҳам Чача бу хонадонга камдан-кам чақириларди.

Лекин княгиня жўнаб кетиши биланоқ Чача унинг уйида қанча жўхори қолгани ва мушугу мушукчалари нечталигини дарҳол билиб олди. Омборхонага қўй ёғи тўла иккита хурмача ва пар ёстиқлардан бўлак яна пима яширилганикин? Княгинянинг омборидаги илгариги анча-мунча мўл, запас нарсалари қаёққа кетганикин? Чача аста-секин буларнинг ҳаммасини бирма-бир билиб ояди. У гилам ва бошқа қимматбаҳо жиҳозларни олиб кетгани тунда Жирасланнинг ўзи келганидан ҳам хабарсиз қолмади.

Княгинядан ажралиб фироқда юрган Тина бир куни кўз ёши аралаш, илгарилари, қизалоқлигимда князь мента конфет ва пряниклар бериб турарди, кейинчалик княгиня мени князь билан учрашгани чўлдаги келишилган жойга кўп марта юборганида ҳам князь шириликлар олиб келишни унутмасди, деб ёрилиб қолди.

— Мен конфетингиз йўқлигини биламан, — деди Тина гапининг охирида. — Лекин доривор гиёҳ қидиряспиз. Мени ҳам гиёҳ қидириб топишга ўргатинг.

Чача қизчага гиёҳларни, ҳатто князнинг ўзи қадрлайдиган гиёҳларни ҳам кўрсатишга сўз берди. Чача князга атаб бир қути гиёҳ йиғиб қўйганди. Энг подир доривор гиёҳлар турган ўша қутичани кўз қорачиғидай сақлаш тайинланганди.

Эсингизда бўлса, бу воқеалар баҳорда рўй берганди. Азайимхон Чачанинг мушуклари князнинг хонадонига мушуклар билан иноқлашиб қолди. Бу Чача билан Тина ўртасидаги муносабатни янада мустаҳкамлади. Тина энди азайимхоннинг уйида ётиб юрар, князнинг уйига эса эрталаб келиб, кечқурун қайтарди. Август келиб Жирасланнинг уйида тўй тараддуди бошланди. Тина ўша кезларда бегона кишилар ўзлариники қилиб олган ҳовлига дарахт устидан кўз ташларди, холос. Тўй бўлиб, унда ўқ

узилгандан кейин уй яна ташландиқ ҳолга тушди. Тина ҳовлига яна кела бошлар экан, бир куни уйнинг кўча эшиги олдида отликлар тўхтаб, учта қуролли киши ичкарига кириб келишди. Тина уларнинг иккитасини таниди. Булар шу уйда турмоқчи бўлишган кишилар эди. Тўйнинг келин салом пайтида кимнингдир ўқ узиб, келинни ярадор қилгани уларни бу фикрдан қайтарди. Ана шу кишилар ҳамма ёқни кўздан кечириб, қизчадан кўп нарсаларни сўраб-суршгиришди-да, сўнг унга қанд беринди.

— Сен ўғри пошо ҳақида бирор нарса биласанми?— сўради эркакларнинг Тина танимаган учинчиси.

Бу Элдор ва Астемир билан бирга келган Нашхо эди.

Билганда қандай! Ўғри пошо кўпдан бери овулга қўрқув солар, чақалоқларни ҳам унинг номини айтиб қўрқитишарди.

Шундай бўлса ҳам Тина ўғри пошо ҳақида гап очилганда маҳмадана Чача бирдан жимиб қолишидан ҳайрон бўлди. Тина ҳовлидаги кишиларга ўғри пошо ҳақида эшитганман, деди.

— Бўлмаса шуни билиб қўй: ўғри пошо — князь Жирасланнинг ўзи, — деди потаниш йигит Тинага. Бироқ Тина ўғри пошо билан Жираслан битта одам эканлигига ишонмай, чақирилмаган меҳмонлардан жиркангандай юзини тескари бурди.

Шунда Сарима билан бирга шу уйда турмоқчи бўлган энг ёш ва келинган йигит жаҳли қистаб қизчага бундай деди:

— Сен жим туравермай, яхшиси бизга ёрдам бер. Сен конфет бергани учун мақтаган Жираслан бу ерга келиб турадимиз, қани айт-чи. Унинг мақтайдиган жойи йўқ. Хоҳласанг Чачанинг уйига бор, ё бўлмаса шу ерда қолавер, ихтиёр ўзингда... Қандай турган бўлсанглар, шундай тураверинглар. Фақат шуни билиб қўй: агар тўғрисики айтмасанглар бу ердан сен ҳам, Чачани ҳам ҳайдаб юборамиз.

Тина бу гапни айтган одамга анграйиб қаради. У ёш, хушчақчақ бўлса ҳам лекин шу уйга келиб турмоқчи бўлганиданми, Тинага илгарилари ҳам хуш келмасди. Қизчага Элдорнинг ёши каттароқ шериги ёқарди.

— Элдор, қизчани хафа қилма, — ёши катта киши шундай деб Тинага ўтирилди. — Элдор сенга ёқмаяптими? Унинг келинган йигитлигини қара! Саримани танисанми?

Тина Саримани кўргандаёқ ёқтириб қолганди. Ҳозир эса, у чурқ этмай тураверди. Кенг елкали киши гапида давом этди:

— Агар бирор нарсага зориқсанг, Астемирнинг уйини суриштир. Уйингга хотиним Думасара билан ўғлим Лю келиб турса нима дейсан?

— Йўқ,— деди қизча қовоғини очмай,— бу ерга ўғлингизни ҳам, хотинингизни ҳам киритмайман... ҳеч ким келмасин.

— Чача келиб туради-ку?

— Чачанинг мушуклари бор.

— Ўғлим Люнинг,— кулиб юборди Астемир,— қизил дўпписи ва мис қуббалари бор. У тарих ғилдирагида юра олади. Ҳа, билиб қўй!

Тинани тарих ғилдираги қизиқтириб қолган бўлса ҳам у сир бой бермади:

— Мен Люни ҳам, унинг дўпписи билан қуббаларини ҳам кўрганман. Барибир уйингизга бормаيمان, ўғлингизниям бу ерга киритмайман.

— Қаттиққўл қоровул чиқиб қолди-ку!— кулишди йигитлар.

— Ҳа, Астемирнинг уйини ҳар ким четлаб ўтавермайди!— деб қўйди индамас Нашхо.

Одатда, ҳамма, ҳатто камбағалларни тезроқ бой қилиш программасини амалга ошираётган Давлат ҳам князнинг мулкига қўл уришга ботинолмай Жирасланнинг уйини четлаб ўтарди.

Тина кўзлари кўм-кўк, кинги қоп-қора, ўзига ўхшаш ҳурпайган мушугини еру кўкка ишонмасди.

Люнинг устахонадаги оби зам-замга юзини ювгани бекор кетмаганди чоғи. У темирчи бўломаса ҳам тез-тез Жирасланнинг уйига яқинлашиб, кўча эшик тирқишидан Тина ҳовлидамикин, мева ёки кўк териб юрмаганмикин, деб ичкарига мўралайдиган бўлиб қолганди.

Қизчанинг кунлари оч ўтяпти, дейиш тўғри бўлмас. Княгиня жўнаб кетгандан кейин ушга худо берган, илгарилари бунчалик қорни тўйиб овқат емасди. Илгарилари қизча одамларнинг хаёлига кунлаб, ҳатто ҳафталаб келмаган пайтлар ҳам бўлганди. Ушандай кунларда қизча ўз ризқини ўзи топиб ерди. Унинг пучуқлиги, доимо ҳар нарсанинг исини билиб юриши шундан эмасмикин? (Литгаандай, қизчанинг исми Патина бўлиб, бу пучуқ бурун, деган маънони билдирарди. Кейинчалик унинг исмидаги «па» йўқолиб, Тина бўлиб қолганди). Тина кўк қидириб топишни Чачадан ўрганиб олди. Энди у чучмал абазани

ҳам, нордон амуни ҳам, қариқиз гиёҳ иллизини ҳам, ола бутани ҳам билиб ишлатарди. Бу кўклар гуллардан ҳатто акасларнинг гулидан ҳам тўйимли бўларди. Қизча дарахтма-дарахт юриб, олмурутлар ва чинорларнинг ширин ёнгоқларини терарди. У дарахтларга чиқаверганидан товоначалари ҳам дарахтларнинг пўстлогидай дағаллашиб кетганди. Шунинг учун бўлса керак, ўғил болалар ҳосили ўриб олинган пайкалда уни қувлагудай бўлсалар, улардан биронтаси ҳам қизчани қувиб етолмасди.

Тинанинг исқирт бўлиб юришининг бойси ҳам шунда. У доимо сирли кўринарди. Бир куни мушукчасини кўтариб олган қизчанинг ўзи Люга яқинлашиб:

— Сен ҳам темирчимисан? — деб қолса бўладими.

— Йўқ, темирчимасман, — Лю гангиганидан тўғриси-ни айтиб қўя қолди.

— Бўлмаса нега ўша сувга юзингни ювинг? Чача, бу ишинг учун нартлар¹ жазойингни беришади, деяпти... У сенинг отанг Астемир, унинг ўғли бўлган сенга ҳам дунёда муқаддас ҳеч нарса йўқ, деяпти.

Қизча ҳозир княгиня аравада кетаётганида нималар деган бўлса, ўшандай гапларни айтаётгандай туюлганидан Люнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Бу бемаъни гапларни сенга Чача эмас, княгиня айтган. Уларнинг бирини олиб, бирига урадиган. Мен уларни ёмон кўраман.

Қизча хаёл суриб туриб жавоб берди:

— Чача илгари княгиняни даволарди, энди мушукларни даволяпти.

— Мушукларнинг ўзи тузалаверади, — Лю унинг гапини кесди. — Чача нималар борлигини искаб билиш учун боғингга қатнаяпти.

— Нега Чачани бундай деяпсан?

— Дадам ҳам, ойим ҳам, Баляцо бувам ҳам шундай дейишади.

— Ким у Баляцо?

— Баляцо бува — Қазгирей билан Аслоннинг отаси, — Лю устахона томонга бош ирғаб қўйди. — Баляцо бува Сарманинг тўйида косагуллик қилган. Сен тўйда йўқ эдинг, шунинг учун ҳеч нимани билмайсан.

— Тўйда бўлмасам ҳам ҳаммасини дарахтдан кўриб турувдим.

— Нартларнинг дарахтиданми?

— Нартларнинг дарахти дегани нимаси бўлди?

¹ Эртақлардаги ботырлар.

— Ҳеч нимани билмаслигинг шу-да. Ҳали Давлат чигу-чигуни ҳам билмассан?

Қизча яна хаёлга ботди.

— Давлатни ҳам биламан, у бақалоқ ва жаҳлдор одам. Баляцони ҳам биламан. У княгиняни олиб кетгани аравада келганди. Мен сенинг даданг Астемирни ҳам танийман. У менга, сенинг тарих ғилдирагида юра олишингни айтиб берди. Мени ҳам ўргатиб қўйгин.

Лю Тинани тарих ғилдирагида юришга қандай қилиб ўргатаман, деб яна гангиб қолди. Лекин ҳозир княгинянинг уйига улар аравада келишгани Тинанинг эсида турганлигидан хурсанд эди. У қизчани хурсанд қилиш мақсадида:

— Сен Жирасланин ҳам танийсан. Элдор, сени яширишча Жирасланиннинг олдига бориб туради, деяпти,— деди.

Қизча Люга киприкларини пириратиб қараса ҳам чурқ этмади. Чача эса, бу пайтда Тинани зўр бериб чақирарди. Ҳар қалай Лю Тинага, акамдай темирчи бўлмасам ҳам, отам Фока деган отимизни боқишни менга топширган, эртагаёқ далага чиқаман, агар эрта билан аёллар сув оладиган ариқ бўйига чиқсанг, отда кетаётганимни кўрасан, дейишга улгурди.

Лю айтган гапларнинг бари ҳақиқий эди. Чача Тинани қарғай-қарғай нари олиб кетаётганида у шуларни ўйлаб борарди.

Қиш ёки баҳор, ёз ёки куз — хуллас, йилнинг ўтаётган ҳар бир фасли Люни янгидан-янги воқеаларга дучор қиларди. Лю энди ёш болаликдан ўтиб қолган. Фокадай отмисан отни боқишни ишониб топширишгандан кейин, демак, кичкина эмас экан-да!

Қуйида ҳам шу ҳақда ҳикоя қилинади.

«ЖОНЛИ ЭГАР» ЛАҚАБЛИ ЁШ ЙИЛҚИЧИ

Пастликдаги ўтлоқлар ва дарё бўйларида ўтлар яхши ўсган, жазирама қурғоқчилик ҳам уларни побуд қилолмаганди.

Субҳидамда бирорта тепаликка чиқсангиз, шундай манзара кўз ўнгингизда намоён бўлади: қуёш ҳали ётоғидан бош кўтармаган бўлса ҳам овулдагилар қўй ва ситирларини ҳайдаб келина бошлашади. Орадан бир-бир ярим соат ўтар-ўтмас, мол ва йилқилар дарёнинг кенг тармоқ отган жилғаларидаги тошлари оқариб кўринувчи, четлари кўм-кўк даштга таралиб кетади.

Бошларига кенг соявонли намаат қалпоқ, устларига бурка кийган подачи чоллар таёқларига суянганича халёлчан турадилар. Баъзилари эса милтиқ олвөлишни ҳам унутмаган... Унларча подачи болалар сурувдаги қўйлар сингари бир ерга тўпланишади.

Қуёш олисдаги тоғлар устида ярқирайди. Агар ҳаво очиқ бўлса, бир тарафда Эльбруснинг улкан қорли чўққиси, иккинчи томонда эса, офтобда ялтираётган Қазбек ўрқачларини кўрасиз. Лекин кўп ўтмай живир-живир кўкиш туман олисларни кўздан яширади. Тақир даштда иссиқ авжига чиқади, дарёнинг шовиллаши ёқимли туюла бошлайди. Ҳамма ёқни чап ва ўт-ўланларнинг ҳиди қоплаб олади. Кун тушга яқинлашгани сари борлиқ сукунат огушига чўкади-да, қушлар учидан тўхтаб, қўнғизларнинг ҳам овози тинади...

Болалар на жазирама, на қаттиққўл ва индамас қарияларни писанд қилмай, тўдалашиб зўр бериб баҳслаша бошлашар, тош тепар, ошиқ ўйнашар, баъзан эса, — битта-яримтаси янги кийимини кўз-кўз қилиб қолар, қамишдан сурнай ясашиб чалишар, чўпчаклар айтишарди... Хуллас, маза-маза қизиқ ўшаларники бўлиб қоларди.

Сигир эмас, от боқиши керак бўлган болани-ку, қўяверинг. Тагин қанақа отни деиғ, отмисан отни боқяпти-я!

Лю тонг отар-отмас кўзини очди.

Думасара бу пайтда дераза ёнида бир вақтлар Астемир, ундан кейин эса Тембот кийган пўстинни Люнинг бўйига тўғрилаб ямаб-ясаб ўтирарди. У пўстиннинг бунингсиз ҳам калта бўлиб қолган этакларини қирқиб ташлади. Унинг қўли тинмас, пўстиннинг тугма солинадиган ҳар бир жойини синчиклаб қарарди. Лю мушти билан уйқули кўзларини пшқаларкан, ёруғ дераза тагида кийимини тўғрилаётган онасини кўргач, зўр ором олгандай вужудига севинч югурди... У яна эски каравотда ётса ҳам маза қилипман-ку, деб ўйлаб қўйди. Шу пайт Тишанинг кўзларини аланг-жалаиғ қилиб: «Сен темирчимасмисан?» дегани эсига тушди. Қизча ўшанда худди қўлидаги исниб ётган мушукчадай сочлари ҳурпайган, бурнини чиройли жийриб қўйганди. «Киприкларининг узунлиги-чи, — дерде Лю ичиди, — ҳар бири Сариманинг кипригига ўхшаб дона-дона-я».

Думасара ўғлининг уйғонганини биллиб, қаттиқроқ овозда:

— Тезроқ тур, ўғлим. Ҳамма чўпоцлар молларини олиб кетишяпти, — деди.

Кекса нана бошини ярим кўтариб, курка боққананда мен ҳам барвақт турардим, деб қўйди.

— Мен қўйчивон эмасман,— деди Лю уларнинг гапидан порози бўлиб,— йилқичиман.

— Йилқичиларнинг ҳам отларига миниб олганларига анча бўлди,— Думасара шундай деди-да, қўлидаги пўстинни бир чеккага қўйиб, ўчоқ олдида куймана бошлади.

Астемир ҳам уйғонди. У ҳозирги гапларни эшитганга ўхшарди.

— Хўш, йилқичи, отларни удалай оласанми, ишқилиб?— деди у.— Қўрқмайсанми? Кечқурунгача чидаш бексанми?

Бўлмаса-чи! Нега чидаш беролмасакан? Лю кечгача от устида бўлишни сезганидан беҳад хурсанд эди. Лекин у Тина билан ариқ бўйида учрашмоқчи бўлганларини уйдагиларга айтмади.

Ана шу кун Люнинг умрбод эсидан чиқмайди.

Эски пўстинини кийиб, халтачасини елкасига осган яланг оёқ Лю яғриндор отига миниб олганида ҳамма ёқ осуда эди. Думасара ўғлининг халтачасига иккита чурек билан бир парча пишлоқ солиб қўйди. Астемирдан сўраб олинган солдат флягаси Лю учун энг қимматли нарса эди. Шунинг учун ҳам у ҳозир ғурурланиб, ўзини салкам аскардай сезарди.

Уйда эгар бўлмаганидан Астемир отнинг устига эски тўқим ташлаб, арқондан узанги қилиб берганди. Лю отнинг арқондан қилинган жиловини маҳкам ушлаб олди.

Лю отда кетаётганида четан деворларнинг у ер-бу ерида сочлари пахмоқ ўғил ва қиз болаларнинг бошлари кўриниб қоларди. Лю шунда уларнинг қандай ҳаваслари келаётганини сезарди. Ариққа олиб борадиган йўлда обкаш кўтарган аёллар юриб кетишарди. Улар рўмоллари билан бурунларидан настини беркитиб олиб, гўё бир нарса излагандай ерга қарашар, виқор билан бир-бир одим отишарди. Лю аёлларнинг сувга боришни ҳар куни кўрса ҳам уларнинг ерга қараб боришларини ҳеч пайқамасанди. Лю от миниб бораётганидан аёллар унга қарашга уялиб, ер сузаётганларини эндигина фаҳмлади.

Тина буларнинг орасида кўринмади. Хотин-халаж челақларини шоша-пиша сувга тўлдира бошладилар.

Фока бу пайтда сувга қошиб қолганди. От оқимга қарши бўй чўзиб, буруп катақларини керганча, сув ичаркан, Лю қизиқсивиб, унинг қорни катталаниб бораётганини кузата бошлади.

От сувга тўйгандан кейин бошини силкитиб, эгам қаёққа қараб ҳайдаркин, деб кутиб турди. Лю ҳам отасининг отга халал берма, унинг ўзи йўл топишига қўйиб бер, деган насиҳатини ёдида тутгани учун қани, қаёққа юраркин, деб кутиб турди.

Ҳар қандай ишнинг бошланиши қийин бўлади.

Люнинг бугунги от боқиши кўнгилдагидек қизиқ ва ажойиб бўлмади. У аллақачон Тина билан учрашишни орзу қилмай қўйган, фикри-зикри отдан йиқилиб тушмасликда эди. Дам-бадам силкипаётган от думи Люнинг оёғига қаттиқ тегарди. Лю Фокани бир амаллаб овул чеккасига олиб чиқди. От энди ўт қидириб, тошдан тошга, дўнган дўннга ўта бошлади. Болалар ҳайдаб бораётган пода тобора олислар, Лю эса, отини у томонга юргизо-масди.

Тушгача роса забтига олган қуёш бирдан булутлар ортита яшириниб, тоғдан совуқ шамол эса бошлади. Люнинг оёғи музлаб, эски кийимининг йиртиқларидан баданига ҳам совуқ ўтарди. У от устига қапишиб олса ҳам барибир, бадани исимади. Қўрқувда хаёлига: «Музлаб қолсам-а», деган фикр келди. У отини оёғи билан пиқташага уриниб кўрувди, оёғи ишламади. Бундан унинг яна ўтакаси ёрилди. «Оёқдан айрилибман». Лю Фокани силталаб, ёлидан тортиб ҳам кўрди. От бўлса, писанд қилмай ўглаб юраверди. Шундан кейин Лю флягасини олиб, отни ура бошлади. Лекин фляга қўлидан тушиб кетди. Фока суви оқаётган флягани искаб кўрди-да, нари кетди. Лю отнинг устида тўрт оёқлаб турмоқчи бўлди. Лекин чайқалиб кетиб йиқилишдан қўрққани учун, оёғини узатиб, яна тўғри миниб олди. Йиқилиб тушгудай бўлса, яқин атрофда уни қайта отга миндириб қўядиган ҳеч ким йўқ ахир. У отни уй томонга қандай қилиб буриб олсам экап, деб бош қотира бошлади. Шунда хаёлига ярқ этиб ажойиб бир фикр келди. Халтачасига қўл солиб, чурекдан озгина ушатиб олди-да, отга ташлади. Фока уни искаб кўриб, еди. Лю унга бир бурда ташлади. От уни ҳам еди... Лю отдан йиқилмаётганига ўзи ҳам ҳайрон эди. Шу пайт Фока тўсатдан овул томонга қараб лўкиллаб қолса бўладими, Лю унинг ёлидан аранг ушлаб қолди. Энди отнинг уйга ошиқаётганига шубҳаланмаса ҳам бўларди. Лю одамлар отни эплаёлмаётганимпи кўришса, шарманда бўламан деб, бор кучини тўплади-да, ўзини ўнглаб, тизгинни қўлга олди. Лю шу тариқа отини чавандозлардай елдириб овул оралаб уйгача борди. Ойиси эшик олдида турарди.

Очигини айтганда, ҳозир Лю учун опасдан бўлак ҳеч ким зарур эмасди. Шундай бўлса ҳам у сир бой бермади, қийналганини билдирмади.

Думасара эса ўзини тиёлмай қолди.

— Вой олло, вой олло! Ўғилгинамнинг аҳволни қаранглар-а, деди у йиғламолираб.— О, кўрган кунимиз қурсин! Отдан тушолмаяпти ахир! Болам бечора тирик эгар бўлиб қолибди-ку!

Думасара ўғлини бағрига олиб, ичкарига олиб кирди. «Олло бунинг учун бизни кечирмайди,— Думасара энди ўзини ўзи қойий бошлади.— Болани нобуд қилгандан кўра, от асрамаган маъқул... Болам бечора жони бор эгар бўлиб қолибди! Нима ҳожати бор эди?»

Астемир бу пайтда уйда йўқ эди. Кечқурун Астемир, Баляцо бува ва Тембот уйга қайтишгач, бу ёғини нима қиламиз, деб анчагача маслаҳатлашиб ўтиришди. Кейинчалик маслаҳатлашувга халқ милиционерини Қазирей ҳам қўшилди. Ҳеч нарса четда қолмади. Лю билан Фокага от ўғрилариинг ҳужум қилиши хавфи борлиги, Фока Баляцо буванинг отларига қўшиб боқилиши ҳақида ҳам гап кетди. Ниҳоят, Люнинг бугунги аҳволдан танида жони қолмаган Думасаранинг «отни йўқотинглар» дегани хусусида ҳам фикрлашиб олишди.

— Оллонинг ўзи ақл ато қилсин,— деди Думасара,— ёш болани от боққани юбориб бўларканми? Менинг болам қандайдир Фока деган отга эга бўлишга муносиб эканми?

— Ҳар қандай ишнинг боши қийин бўлади,— деди Астемир.— Нега «эгар» деясан? Нима, Лю бошқа болалардан камми? Шерикларидан қолиб кетган алам илжияпти унга? У эгар эмас, йигит эр киши. От борида боқишниям, мининиям ўргансин.

— Болани нобуд қилгандан кўра, отдан айрилган маъқул,— Думасара ҳамон ўзиникини маъқул қила бошлади.

Лю кекса бувисининг ёнида бу гапларни эшитиб ётарди. Бувиси ҳам ойсининг ёнини олмасди.

— Тулпори йўқ кабардин бургут эмас, бамисоли товуқ,— деди кампир вайсаб.— Ўғил боланиям от минингга ўргатмай бўларканми?

Лю кун бўйи ҳар қанча қийналганига қарамай, ҳозир опасининг гапига қараганда ҳам отаси билан бувисининг гаплари унга тўғридай кўринарди. Ҳозир у суюкли бувисининг иссиққина ёнида маза қилиб ётибди. Лекин отни миниб, ўтлатиб юриш бувисининг ёнида ётишдан ҳам

қизикроқ эди, эр киши учун осойишталикдан кўра, тўстўполон кўпроқ маъқул.

— Буви, сиз мени отдан қўрқанти, деб ўйламанг тагин,— деди Лю гапини бувисидан бошқа одам эшитмаслиги учун.— Мен ҳеч кимдан, ҳатто Жирасландан ҳам қўрқмайман.

Лю уйқуга кетаркан, қандайдир қўрқинчли нарсалар кўзига кўрина бошлаган бўлса ҳам шундай дерди. У бундай қараса, олдида Масхуд Қатқорин турганмиш, унинг кўзлари Золим-жерининг кўзларидай чақчайганмиш, Масхудлигиам, Золим-жерилигиам маълум бўлмаган бу киши унга қараб узун калтаги билан соламан деса дам Давлат, дам яна Масхуд бўлиб қолармиш. Фока эса газаб билан бошини қимирлатиб, силжитганча бирдан Люни қаёққадир олиб кетибди.

МАЪБУДА ЁМҒИР ОЙИМ ВА ФОКА

Ғалла десанг ер ишла, деган мақол бор. Лекин янги дон сешилган ерлар кекса одам юзидай қуруқшаб, бужмайиб ётса, нима ҳам қилиб бўларди, дейсиз.

— Олло мени кечирсин,— деди Думасараниннг ҳасратидан чанг чиқиб.— Содда бўлмасам Темботнинг ота-боболаримиз изидан бориб, тоштарош бўлишини истармидим... Янчадиган ғалланиннг ўзи бўлмагандан кейин тегирмон тошнинг нима ҳожати бор. Худо урди-ку бизни...

Ҳа, об-ҳавонинг Ғабардага сираям раҳми келмас, ҳамма нарса жизғанақ бўлиб, қорайиб кетганди.

Эркақлар ота-боболарининг удумини қилиб, намоз ўқигани мачитга йиғилишиб, анчагача гурунглашиб ўтирадиган бўлиб қолгандилар.

— Астемирининг: «Шўро ҳукумати ҳамма нарсаниннг иложини топади» қабиллидаги гапларини эшитгансизлар,— деди Муса шундай суҳбатларининг бирида.— Хўш, қаши, ёмғир ёғдирилдимиз? Большевикларининг қурби етармикин бунга?

Масхуд Мусаниннг ҳаддидан ошиб кетмаслиги учун яна баҳсга аралашди:

— Жуда билимдонсан-да! Большевиклар Баксанинн экинзорларга бурмоқчиликларидан хабаринг йўқми? Ушанда ёмғирининг ҳам кераги бўлмай қолади.

— Маҳмаданалиқ қилиб бўлар-бўлмасни валақлайвермасанг-чи, Қатқорин! Баксанинн буришининг ўзи бўлмайди!

— Менга Астемир ҳаммасини тушунтирди: Баксангина эмас, Чегем билан Терекнинг сувлари ҳам далаларга қараб оқаркан. Ушанда Давлатнинг қудуғига ҳам, ҳатто дарёнинг ўзига ҳам зор бўлинмайди. Ҳамма хонадонларнинг ариқда суви бўлади.

— Агар Мариат менинг қудуғимдан сув олгани келмай қўйса, ўзинг қайси ариққа қатнайсан?— узиб олди Давлат.— Сен, Муса, Мариатни сувга ёлғиз юборма, йўқса қассоб бирдамас-бирда хотинингга ўйнаш бўлиб қолади!

О, қани энди, Муса ҳозир, Давлатнинг ганида жон борлигини билса!..

Қурғоқчиликдай офат ёпирилиб турганда узоқ ҳазил-хузул қилиб ўтириш ҳам кўнгилга сиғмайди. Одамлар арпа билан тарих пишишидан умид қилишганди, бўлмади. Кейин буғдойга кўз тикишганди, унинг ҳам жизганаги чиқиб кетди. Одамлар у ер-бу ерда қўл тегса гарчи уқаланиб кетадиган маккажўхорини ҳамон йиғиштириб олишарди.

Ернинг қиёфаси ҳам бир ҳолатга келиб қолди. Худди забардаст шамшир такалагандай ҳамма ёқ торс-торс ёрилиб кетганди. Мевалар ҳам бевақт тўкилиб нес-нобуд бўлди.

Смон неча бор булут билан қопланиб, салқин тушса ҳам бирор томчи ёмғир ёгай демасди.

Кўк юзини ёмғир ёгадиган булут эмас, чапг-тўзон пардаси қоплагандики, нури хираланган қуёш бўзариб кўринарди.

Тоғлардаги қор ва музликлар эриб, дарёлар сувга тўлиб кетди. Шхальмивокопс лойқа кўпиклар сачратиб, овул оралаб оқаркан, йўлидаги кўприк ва тегирмонларни қулатиб кетарди. Дарё бизнинг қиссамиз воқеаси бошланган ўшал ёзда ҳам бунчалик тўлиб-тошиб оқмаганди. Одамлар кечаси-ю кундузи белқуракни қўлларидан қўймай, томорқа полизларини сақлаб қолиш учун тинмай ариқ қазий бошладилар. Ҳатто қариялар ҳам мачит олдида ган сотиб ўтирмай ёшларга боқишишарди. Айниқса, кексайган Саидга қойил қолиш керак. У овулнинг бошига кулфат тушган кунларда киндик қони тўкилган жойга қайтиб келди-да, жойнамоз устида илтижо қилиб оллодан ёмғир сўрай бошлади.

Чапг-тўзон, гәрмселли тонгларнинг бирида кўча бўйлаб болалар тўдаси кўринди. Ҳаммадан олдинда Лю билан Тина келарди.

Оломон бошидаги Лю билан Тина походдан ясалган тулум судраб олишган. Бу маъбуда Ёмғир ойим Ханцейнинг тулуми эди. Унга ола қуроқ кўйлак ва кигиз қалпоқ кийгизиб қўйишибди. Люнинг қўлидаги челақда ипак либосдаги қурвақа сузиб юрарди. Хуллас, ҳаммаси қадимдан қолиб келаётган ашъапага монанд эди. Тўғри, Лю бунга озгина янгилик киритмоқчи ҳам бўлди. Баташевнинг ўғли бўлсиз тура олармиди? У тулумга қалпоқ ўрнига қизил дўпписини кийдирмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ айримлар ёвуз Ипус ҳожининг дўпписини оллога илтижо қилинаётган пайтда аралаштириб бўлармикин, деб бунга эътироз билдиришди.

Болалар кўчани бошларига кўтариб, ашула айтиб келишарди:

Биз Ханцей ойимни етаклаб,
Борамиз етаклаб, етаклаб...
Илгижо қиламиз, эй тангри,
Ёмғирдир биздаги тилаклар.
Дуо етар арши-аълога
Ва сел тушар юксак самодан.

Болалар ҳар бир хонадон олдида тўхташар, ўша уйнинг бекаси бой ёки камбағаллигидан қатъи назар, Ханцей ойимни қаршилагани ташқарига чиқарди.

Болалар ашулани қайта-қайта айтишиб, ичкаридан бизга нима олиб чиқишаркин деб кутиб туришарди. Ҳар бир боланинг кўнглидан битта тухум, чурек чиқармикин, ё иккитадан тухум билан чурек олиб чиқишармикин, деган ўй кечарди. Ё покизаланган қоқ сўйгак чиқармикин? Қизлар ўғил болалардан ҳам қаттиқроқ жон куйдириб ашула айтишарди. Тина ҳаммадан ҳам яхши айтарди. Люнинг назарида у Сарима ва ҳатто Румдан ҳам яхши куйлаётганга ўхшарди. Қулоғига таниш ашуланинг сўзлари эмас, қизчанинг тишиқ ва жарангдор овозигина эшитиларди. Лю қизча текис тишларини кўрсатиб оғзини очишдан олдин бурнини жийиришни сезиб қолди. Тина бугун дурустроқ кийим кийиб, ювиниб, сочларини тараганди. Гарчи болалар офат ёпирилганлиги сабабли тўдалашиб ашула айтишаётган бўлишса ҳам бу манзарадан кўз қувонарди.

Тина ҳар бир эшик олдида тўхтаганларида бошқалардан илдамлик қилиб, бека олиб чиққан нарсага халтачасини тутарди. Бироқ майда-чуйдани ҳамма ҳам беравермасди. Баъзи сахий бекаларгина чурек ёки нон бериш

билан қашоатланиб қолмай, Ханцей ойим устига ярим чедлак сув ҳам сениб юборишар экан:

Хасис бўлма сен ҳам эй ёмгир
Бир шариллаб қуйгип-да, ахир!—

дейишарди.

Болалар яна илгари юришар, уларга йўл-йўлакай янги болалар қўшилишиб боришарди. Уларнинг ота-оналари кетларидан тикилиб қолишаркан, кўкка илтижо билан боқишар, лекин афсуски ёмгирдан барибир дарак бўлмасди.

Қуруқгарчиликдан ер торс-торс ёрилиб кетган, ҳатто кучуқлар ҳам тинчиб, Ёмгир ойимга вовилламай қўйишганди.

Одамлар бу даҳшатли офатни ўйлаганларида юраклари орқага тортиб кетарди.

— Йиғи йили келди, йиғи йили... Қишимиз оч ўтади,— деди Думасара пўнғиллаб. Угина эмас, бошқалар ҳам шунга ўхшаш гап қилишарди.

Бу куз олдинги йиллардаги ҳосил йиғиб-териб олинандиган фаслларга сира ўхшамас, ҳовлилардан қовурилган чурек, қайнатилган гўшт, ўткир қўлбола ароқ ва сассиқ саримсоқли қайла иси таралмай қўйганди. Жўшқин дарё ҳамон илгаригидай шовиллагани-шовиллаган. Унинг суви қаерларгадир фойдасиз оқиб ётибди... Большевикларнинг гапларини қаранг-а! Улар Баксан билан Терекнинг суви ни настликка қараб оқизишармиш!

Хирмонларнинг ўрни тинч ва кимсасиз, хапчаларга дон уюлмай қўйилганди. Агар битта-яримта даладан қопда маккажўхори ёки бирор боғ хашак кўтариб қайтса, шоша-пиша хашагини чордоққа, донини эса даҳлизга, ҳатто столининг тагига яшириш пайдан бўларди. Одамлар олган ҳосилларининг ўндан бирини, яъни илгарилари муллага жон деб закот ўрнида берадиган дон-дупларини ҳам панароқ жойга бекитсам дейишарди.

— Йиғи йили бўлди,— мипғиллади Думасара Астемирга.— Раислигингни ташла. Яхшиси, ўзинг орзу қилгандай болаларни ўқитавер.

— Бугун Люнинг халтачасига нима солиб юбординг?— сўради Астемир хотинидан.

— Уни понсиз юборармидим? Совуқ маремса солдим, эртага бола бечорага нима беришимциям билмайман. Ун бир чимдим ҳам қолмади.

— О, йиғи йили бўлмай кетсин!— деди кекса нана ҳам. У ўзига тоғишли чурек ёки маремсани аллақачон на-

Бирасига тутқазгавди.— Нега мендан омонатнингни олмансан, олло? Нега Кабардани донсиз, аёлларни сигирсиз, эркакларни тулнорсиз қўйиб, бандалари сендан қўрқмайдиган кувларни бошимга солдинг?..

Кекса нана гўё бўлгуси бахтсизликни каромат қилаётгандай эди.

Астемир эртасига вақт алламаҳал бўлганда Мусанинг Қўқон аравасида олти қош маккажўхори олиб келган бўлса ҳам бундан сираям хурсанд одамга ўхшамасди. У аравани шошилмай бўшатаркан, кўзини хижолатли пирпиратарди. Мусанинг янги хизматкори Аҳмад ота Астемирга қарашарди. Унинг болдирида қўнж кўринса ҳам ўзи ялаңгоёқ эди. Ҳозиргина Фокани боқиб келган Лю ҳам отасига қарашгани югурди.

— Етмаётгани қўшилса, маккажўхори бутун қишга етади,— деди Аҳмад ота тегнишиб.— Худо ҳақи, Астемир, Муса билан яхши савдон қилдинг. Мусани бунақа муомага кўпдириш ҳазил ганмас!

— Нимани савдо қилдингиз, дада?— сўради Лю отасидан.

Астемир жавоб қайтаришга шошилмасди. Бир оз жим тургач у Аҳмад отага қовоғини солиб деди:

— Гоҳо ҳазиллашиб туриш яхши гап, лекин ҳозир ҳазилнинг вақти эмас. Бор маблағни етказишим керак. Менга осон тутаяпсизми, дейман?

Ота бу гапга қўшилмади:

— Сенга осон эмас, албатта, лекин бошқа томондан олганда от нима деган нарсаси? Унинг ўзиниям боқиш керак... Шунга қарамай, подшо давридаям, большевиклар давридаям отсиз одам одам бўлармиди? Фақат бир нарсасига ақлим етмай турибди: Мусанинг отхонасида жой етишмабди-ю, нега от керак бўлиб қолдийкин унга?

— Отни ҳозир олиб кетасизми?— Астемир сергап чолни тўхтатди. Люнинг эса оёқ-қўли музлаб кетгандай бўлди. У ҳаммасини фаҳмлаганди.

— Йўқ, отни мен олиб кетмайман,— деди чол,— хўжайинимнинг ўзи келади. Тулпорингнинг лақаби нимаиди? Фоками?

— Фока, Фока!— деди Астемир жаҳл аралаш.

Люга шу чоққача бугунгидай алам ўтмаганди! Дадаси билан Степан Ильич касалдан турганларидан кейин уйдан қочиб кетганларида ва Лутонинг ўлимини эшитганида ҳам у бунчалик аҳволга тушмаганди. Лю кўзи филт-филт қилиб отхонага кирди. Фока яйловда қорни тўйма-

гавидан бұш охурнинг тахтасини ражиётганди. Тўсиқнинг нарёғидаги тарғил сигир ҳам ем охурини яларди.

Кўзларида ёш ҳалқаланган Лю отининг юзини силамоқчи бўлиб қўлини чўзди.

— О, йиғи йили!— Лю ойиси билан бувиси нолиб айтган сўзларни такрёрлади.— Сени олиб кетишмоқчи, Фока. Кетма. Яхшиси бирга ўламиз, Мусанинг уйига бора кўрма.

Фока йирик ва чақноқ кўзларини болага тикди. Лю пешанасини отнинг иссиқ ва юмшоқ кўкрагига қўяркан, димоғига терлаган ҳиди урилди.

Лю отаси билан Степан Ильич касал бўлиб ётишганидаги уйларига Муса келган куларни эслади. Қандай ярамас одам-а, Муса! Наҳотки жангда ўлжа қилинган от ана шундай разил одамга ўтса?! Бундан кўра Фокани Жираслан олиб кетгани маъқул-ку! Шу пайт унинг миясига бир фикр келиб, ўзига маъқулдай кўринди. Йўқ, от ҳали қўлдан кетмаганди. Тинани кўприк тагига яна бир боришга кўндирса бўлади. У княгиня шу ерда турганида Жираслан овулнинг нарёғидаги кўприк тагига келиб турганини ва Тинадан княгиняга нарсалар юбориб туриш-лигини қизчанинг ўзидан эшитганди. Ўзи ўша ерга бориб, Жирасландан Фокани Мусанинг отхонасидан олиб кетишини илтимос қилса ҳам бўлади-ку! Фока Жирас-ланда бўлгани минг марта маъқул!

Люнинг хаёли ана шундай ўйлар билан банд бўлганидан уйдагилар чақиритганини ҳам эшитмади. Анча қоронғи тушиб қолган, ҳовли томондан энди Думасара, Тембот ва қандай даҳшат!— Мусанинг овози келарди. Ҳа, Лю адашмаганди. Муса отхонанинг остонасида турибди. Қўлида нўхта билан қамчи.

— Олло бу нобакор хонадонни бунчалик ёрлақаетганига ҳеч ақлим етмайпти,— деди Муса.— Астемир отни хўп бошлаб сотди-да...

У отхонага кирди:

— Ким бу? Э, сенмисан, Лю? Отхонани ёқтирганинг яхши гап. Кабардин отга ишқибоз бўлиши лозим... От ҳам зўр экан-да, ўзи,— Муса отни мақташдан ўзини тийл-мади.

— Ҳа, от зўр,— Думасара ҳам виқор билан жавоб берди.

Лю опаси ўзини аранг босиб турганлигини ва бу унга жуда қимматга тушаётганлигини сездди.

— Сен, Муса, яхши нарса олдинг,— деди Думасара,— Фока ҳам сени бахтли қилсин... Бу ёққа кел, Лю. Ие йиғладингми, нега?

— Қимматроқ бўлади-да, қимматроқ... — Муса гўлдираб қўйди.— Нўхтани ол, Тембот. Нўхтани яхшилаб ур... Олти қоп жўхори айтишга осон-а!

Думасара Люнинг кўзи ва бурнини артиб, яна гап бошлади:

— Отининг баҳоси жўхори билан ўлчанарканми? Астемир бу ишни бола-чақам зориқиб қолмасин деб қиялти... Вой олло! Бу нима кўргилик?

— Ҳа-ҳа!— Муса ҳиринглаб қўйди.— Бу нима кўргилик дейсанми? Буни эрингдан сўра... У ҳозир қаерда? Нега кўришмаяпти?

— Раиснинг иши кўн.

— Астемир раисликдан тушаркан деб эшитдим, олло бу катта ишни унга раво кўрмаяпти.

Думасара гарчи Астемирнинг янги ниятларидан хабардор бўлса ҳам ўзини бу гапни энди эшитаётганга солди:

— Тўғри, олло энг олдин сен билан маслаҳатлашадиди. Раис ким бўларкан ўзи? Йиғи йилида бу бўйинтуруққа ким зор экан?

— Ким раис бўлади дейсанми? Ким бўларди, Давлат-да!

Мусанинг яқинда бўладиган ўзгаришлар ҳақида эшитган нарсалари тўғри эди. Бироқ биз воқеалардан олдинлаб кетмайлик.

Тембот бу вақтда отга нўхта уриб, уни олиб чиқар, от эса тархашлик қиларди.

— Иши кўпмиш-а!— деди Муса вагиллаб.— Унинг ишлари қанақалигини биламиз... Хўп, майли... Олло ҳозирча бизга раҳмдиллик қиялти... Йиғи йили! Ҳали яна нималарини кўраркинмиз... Отқоровул Астемирнинг менга кўп зиёни теккан бўлса ҳам унга ёмонлик қилганимни билмайман...

— Ҳой, Муса!— Тембот унга қараб қичқирди.— Отга келган бўлсанг, олиб туёғингни шиқиллат... Уни тақалатгани менга олиб келиб юрмагин!

Лю ич-ичидан куяр, Тембот аранг тишини тишига қўйиб турарди.

Муса отга бир-икки қамчи урди-да, уни ҳеч ўз ҳолига қўймай, тизгинидап тортаверди. Фока қаттиқ кишилаб, эгасини чақирарди.

Лю юзиви опасининг этагига яширди.

— Э йиғлоқи!— отхонанинг қоронғи жойидан Тем-ботнинг овози эшитилди. Лю акасининг аҳволи ҳам ёмонлигини тушунарди.

— Бор, отангни тоииб кел,— Думасара ўғлининг бурнини артиб, йиғламсирагандай шундай деди.— Отангни топ, у боғда.

Лю ҳозир Астемир Серкўз ҳасса лақабли Инус ҳожи билан ёқалашган кундагидай боғда ёлғиз қолган, кекса напа уни уйнинг зинасида хушхабар билан кутиб ўтирган дамларга кўп жиҳатдан ўхшашлигини билмасди. Лекин аслида ишлар бутунлай бошқача эди. Муса Фокани нананинг кўзи олдида олиб кетар экан, заиф қўллари билан эшикнинг пешбурунини ушлаб турарди.

Лю отасини ариқ лабидан топди.

Астемир худди намоз ўқиётгандай бесўнақай тарвақайлаб кетган кекса олмага суянганича чўккалаб ўтирарди.

— Муса Фокани олиб кетди,— деди Лю аравг.

Астемир гўё Люнинг яқинлашганини ҳам, унинг сўзларини ҳам эшитганга ўхшамасди.

Лю гапини такрорлади.

— Муса келди.

Астемир чурқ этмасди.

— У Фокани олиб кетди...

Ариқ шилдираб, япроқлар шитирларди. Астемир ниҳоят ўғлини чақирди:

— Берп кел, Лю... сеннинг Фокадан ҳам яхшироқ отинг бўлади. Вақти келганда ҳаммаси бўлади.

Лю ўзининг кўзларига ишонмай қолди. Чунки дадаси ҳам отга ачинганидан аччиқ-аччиқ йиғларди: Лю ўзини отасининг тиззасига ташлаганча кўз ёши қилиб:

— Муса Фокани қамчини билан урди,— деди.

— Фока эди унинг оти,— деди Астемир ҳам йиғи аралаш.— Мен Фокани сотдим. Бироқ Мусага урмагин, деб қўяман.

— Мана, сиз, дада, бошқа от олиб бераман, деяпсиз. Думасара ойим бўлсалар, ҳозир ҳаммаси уйимиздан кетаяпти, ҳеч нарса келмаяпти, деяпти... Нимага бундай?

— Бу нима деганинг?

— Нега ойим бундай дейдилар? Менга бу ёқмайди. Сиз ростдан ҳам бошқа от олиб берасизми?

— Олиб бераман, ўғлим, олиб бераман. Сабр қилсанг, ҳаммаси бўлади!

— Сабр қиламан!

— Оббо сене! Темботнинг қўли, Лювнинг калласи зўр деб Степан Ильич билан Баляцо бува тўғри айтишган экан-да... Уқиш керак: Уқишни хоҳлайсанми, Лю?

— Тина билан бирга ўқишни хоҳлайман.

— Шунақами ҳали?

Лю уялиб кетди. У отасига Фокани қутқариш учун Жираслан билан тил бириктирмоқчилигини айтмоқчи бўлди. Бунга Тина ҳам кўниши керак эди-да. У шунинг учун олдин Тина билан гаплашиб олай деб, отасига бу ҳақда оғиз очмади. Лю эртагаёқ Тина билан учрашиши керак эди. У бу тўғрида индамади-ю, фақатгина:

— Мусага айтиб қўйинг, у Фокани урмасин,— деб қўйди.

— Айтаман, албатта айтаман.

— Ёмғир ойим ёмғир ёғдирса, Муса Фокани қайтиб берадимми?— Лю ҳар эҳтимолга қарши отасидан сўради.

— Оллонинг хоҳиши,— деди Астемир ўғлига жавобан.

Қоронғи тун чўкиб, дарахтларнинг учлари зулматда кўринмай қолди.

Лю бир дақиқа дадаси билан ўзини йипитлар, буркага ўралган баҳайбат ботирлар даврасида тургандай сизди. Унга гўё дадаси билан ўша чавандозлардан яшириномлаётгандай туюларди.

Буркадаги ботирларга ўхшаган дарахтлар аста теб-рацапти.

Ерга қуруқ япроқлар тўкилмоқда.

Нимадир шитирлаб, аста овоз чиқаргандай бўлди. Ариқ эса бир меъёрда шилдираб оқарди.

Лю ана шу жонли сукунат қўйнида тўсатдан эркак кишининг сезилар-сезилмас овозини эшитган бўлса ҳам бу отасининг овози эканлигини дарҳол фаҳмлаёлмади. Астемир ниҳоятда оҳиста овозда хиргойи қилаётгани учун қўшиқнинг сўзларини аранг илғаб олса бўларди. Лю ойиси билан кекса бувисининг кўп қўшиқларини эшитган бўлсада, отаси куйлаганини эвди кўриши эди. Лю бу қўшиқни таниди. Бир куни бу қўшиқни Баляцо бувадан эшитувди. Қўшиқда агар ёвуз куч одамни севгили қиз, оти ёки хажаридап жудо қилса, унинг ороми йўқолиши куйланарди. Кабардин йўқотган нарсасини топмагунча, севгили қизининг висолига эришиб, хажарили белига тақиб, отига минмагунча ҳеч тинчмай олмайди. Эркакнинг бурчи — адолат ўрнатишдир...

Лю Астемир ва бошқа партизанларнинг мўл-кўл совғаларини олиб келгани Баляцо бува билан ўша қўрғонга борганида бу қўшиқни йўлла бува айтиб берганиди.

Лю отасининг пинжигга киргапча чурқ этмай қўшиқни тинглай бошлади. У тепасидаги дарахтнинг чайқалиб, шитирлаётган шохларига тикиларкан, отасининг дам баландлаб, дам бир текисда пасаяётган овозини босиб кетиб, тебранаётган тераклар ҳам ана шу қўшиқни такрорлаётгандек бўларди.

— Лю! Қаердасан! Нега уйга кирмапсан?— Уйнинг зинасидан Думасаранинг овози эшитилди.

У Астемирнинг эмас, Люнинг исмини айтиб чақирганди. Нега дегайда хотин кишига эрини чақирини одобдан эмасди.

Ун саккизинчи боб

ДАВЛАТНИНГ ЛАВОЗИМГА КЎТАРИЛИШИ

Одамлар доимо ўзларини ҳар хил тутадилар. Ана шу оғир кунларда ҳам ҳар ким ўзини ҳар хил тутиб юрарди. Ҳамманинг кўнгли ўзига яраша бирор нарса тусаб қоларди.

Астемир яхши кўрган отини Мусага бир печа қоп маккажўхорига алишган бўлса ҳам руҳи тушмай, илгаригидай муаллимлик қилиш тушларига кириб чиқарди.

Муса яхши отни арзон-гаровга олиб, мулкани кўпайтирган бўлса-да, ҳамон нимага дунё тўшлаётганини билмасди.

Исҳоқ ота жон деб бирор нарса сотган ёки харид қилган бўларди-я, бироқ унинг сотадиган ҳам, оладиган ҳам нарсаси йўқ эди. У янги тузумдан бошқаларга қараганда кўпроқ наф кўриб, квязь Шардановга қарашли ерлардан тегишли томорқа олганди. Унинг ери овулнинг этакроғида, Шхальмивоқонсинг бўйида эди. Бироқ томорқа унга бирт ташвиш бўлди. Чунки ота бу ердан ҳосил олиш у ёқда турсин (бу ер боиқа ерлардан сира фарқ қилмасди), келгусида экин эккани ҳайдаб кўйишга ҳам улови йўқ эди...

Ҳар каллада ҳар хаёл дейдилар.

Давлат ҳам бор кучини сарфлаб ўзини камбағалдан бой қилиб олгандан кейин янги қилиқ кўрсата бошлади. У қочиб кетган князларнинг ҳовлиларидаги эгасиз мол-мулкнинг кўп қисмини ўзиникига ташиб олди. Энди яна бирор янги ҳунар кўрсатишнинг иложи топилмай турар, КҚОВнинг ҳовлисидаги эски хавпалар эса жуда секин тўлиб борарди. Еруль бува КҚОВ раисининг буйруғига биноан қўқон аравасида уйма-уй юриб дон йиға бошла-

ди. У уй эгасини чақирганда кўшинча оч сизирларнинг маърашини ёки мажолсизлигидан бош кўтаролмай қолган кучукларнинг вовиллашини эшитарди.

Дон қайда дейсиз! Еруль бува лоақал кигиз қалпоғини ҳам донга тўлатолмай бўш қути ва тарози ортилган аравасини тарақа-туруқ ҳайдагани ҳайдаганди.

— Ўзимизнинг егулик ҳеч вақомиз йўқ-ку, бақироқ чол,— деб қаршилашарди бувани навбатдаги хонадондагилар,— ҳар икки жон бошига олти фунтдан берсак, олти кун аввал очимиздан ўлиб кетамиз.

Еруль бува бундайларга, мени шўро ҳукумати даврида бақироқ чол дейишга ҳақларинг йўқ, сендайлар билан прокурорнинг ўзи гаплашиб қўяди ҳали дерди. У Чачадан ўзинг ва ўн битта мушугинг билан қўшиб ўн икки жон боши юзасидан дон топширишинг керак деб янглишганди, чунки у ўйлагандек кампирнинг мушуги ўн битта эмас, ўн бешта бўлиб, тўрттаси Жирасланнинг уйдан келтирилганди.

Чача ана шу ўн битта мушугига ҳам ҳақ тўлашдан бош тортди.

— Тушунган одам бўлатуриб шунақа сўзларни айтаётганингни қара-я!— Чача бувага ёпиша кетди.— Жўна бу ердан! Фақат ўзимга ва катта қари мушугимга тегишлисини тўлайман. Бошқа мушукларим ҳали ёш. Улар ҳисобга кирмайди.

Муса ўзи ва Мариатга бир фунтдан, ҳаммаси бўлиб икки фунт тўлаб қутулди.

— Боласи кўп одамлардан олавер,— Муса шундай деб эшигини таққа беркитиб олди.— Ерни тортиб олдиларинг, энди дон-дунни ҳам кўп кўрмоқчимисаплар?

Қишлоқдаги ревком ўрнига совет ташкил қилиниши зарур эди. Астемир бундан олдиндан билиб, Инал билан Степан Ильичдан яна раислик вазифасидан озод этишларини илтимос қилди.

— Менинг қўлимга китоб тутқазинглар, Инал,— деди Астемир.— Мен ўқишни, бошқаларни ҳам ўқитишни истайман. Мана, юртимиз тинчиб қолди, яқинда абрекларни ҳам янчиб ташлаймиз. Мен советга раисликни уддалай олмайман, муаллим бўлишни истайман.

— Хўш, бўлмаса ўрнингга ким раис бўлади?— деди Инал Астемирга эътироз билдириб.— Ким? Батокоми? Мусами? Давлатми? Ўшалар уддалашиша олармиди? Йўқ, сен ҳали ишлайсан, Астемир. Қайси биримиз ўзимизга ёққан ёки кучимиз етадиган ишни қилаймиз? Ҳеч кимга энгил бўлаётгани йўқ.

Лекин Степан Ильич дарров Астемирнинг ёнини олди. У эски мадрасалар ўрнига янги халқ мактаблари бунёдга келтириш вақти аллақачон етганлигини тушуниб турарди. Эскича усулда жон куйдириб иш олиб бораётган маърифатчи Қазгирейга бундан бошқа нимани ҳам қарши қўйиб бўларди? Одамларни қуръон эмас, чинакам ҳаётий билимлар нуридан баҳраманд этишнинг вақти аллақачон етган, кимдир бу жуда муҳим ва машаққатли ишни бошлаб бериши керак эди. Коломейцев шунинг учун ҳам Астемирнинг янги маърифатчи сифатида Қазгирейга муносиб рақиб бўла олишига ишонарди.

Астемирнинг ўрнини босиши мумкин бўлган кишилар ҳақида гап кетганда Давлат маъқул кўрилди. Бунинг сабаби бир эди. Степан Ильич Астемир ёрдами билан Давлатдан янгилик манфаати йўлида фойдаланишни ният қилиб олганди. Бу фикр ҳаммага маъқул келди, айниқса, хурсанд бўлиб кетган Астемир муаллимчиликка тараддуд кўриш билан бирга Давлатга кўз-қулоқ бўлиш, унга ёрдамлашиш учун ваъда берди.

Давлат ўзини қандай лавозим кутиб турганидан хабардор бўлганида идорасидаги жўхорини қайта тортишдек иприсқи иш билан шуғулланиб ўтирмасди.

— Давлат!— чақирди Астемир.— Менга қара, Давлат...

— Бандлигимни кўриб турибсан-ку,— Давлат жеркиб ташлади.— Ишим бошимдан ошиб ётибди. «Ков»нинг раиси ревкомнинг раиси эмас. Истаган одамнингдан ревком нима деб сўрагин, нималигини ҳеч ким айтиб беришмайди. Ревком ёки коммунхоз сўзларининг маъносига ҳеч ким тушуниб етмайди. Ҳозир энг зўри — прокурор, ундан кейин «ков».

— Тўғри. Шунинг учун ҳам энди ревкомнинг ўрнига совет бўлади. Хўш, ўзинг ревкомнинг раиси бўлишни истамасмидинг?

— Агар раис бўламан десам,— катта оғизлик қилди Давлат,— Иналга бир оғиз айтсам кифоя.

— Манави гапинг соз. Эртагаёқ бирга бориб айта қоламыз.

— Сен билан валақлашиб ўтиришга вақтим йўқ, агар бекорчиликдан зерикаётган бўлсанг, бориб кучугимнинг бургасини санай қол.

Астемир ўшал оқшом хафақон Давлат билан гаплашиб, уни Инал чиндан ҳам кўрмоқчи бўлаётганини барибир уқтиролмади.

Давлат бунга орадан бир неча кун ўтгач, Иналнинг

топшириги билан бирга олиб кетгани халқ милиционери Казгирей келгандан кейингина ишонди. Бироқ Давлат Иналнинг ёнидан димоғи кўтарилиб қайтди. Чунки энди у шўро ҳукуматнинг иши менсиз битмайди деб, амалини пеш қила оларди-да.

— Инал билан Казгирей мендан яхши маслаҳатчилари йўқлигига ақллари етибди,— деб қўярди Давлат ўзига ўзи.

Астемир йиғинларда нима учун ревком советга айлан-тирилаётганини яхшилаб тушунтириб, Давлатни раисликка сайлашни таклиф қилди. Одамлар эътироз билдиришмади, Астемир шундан кейин ваколатини янги раисга топширди.

Бу кеча Давлатнинг тушига нималар кириб чиққанлигини ҳеч ким билмайди, бироқ эртасига эрталабданоқ у янги вазифасини ўташга киришди.

Давлат астойдил енг шимариб ишга тушди. Унинг хаёлига шундай нарсалар келардики, бундан одамларнинг оғзи очилиб қоларди.

Давлатнинг уйдаги «қудуқ кунлари»ни эслатувчи алвон латта ўрнини дарҳол катта қизил байроқ эгаллади. Доимий мирзалик ёки янгича айтганда секретарликка Батоко тайинланди. Овулнинг манаман деган дурадгорларини Еруль бува Гумарнинг собиқ уйи олдидаги майдонга бошлаб келди. Овул совети энди шу уйда эди. Астемир кўп ўтмай усталар майдонда нимадир қуришаётганидан хабар топди.

Астемир келганида иш авжида бўлиб, болталарнинг «тақ-туқ»и ҳамма ёқин босиб кетганди. «Уста»лар омборхонани текислаб, майдоннинг ўртасига минорага ўхшаган нимадир қуришарди.

— Нима қилаяписизлар?— сўради Астемир усталардан.

— Давлатга минора қурапмиз,— жавоб беришди усталар.

— Худо урсин агар, ҳеч бало тушунмаяпман,— Астемирнинг боши қотди.— Қанақа минора? Нимага?

— Давлатга минора-да,— дейишди усталар яна.— Давлат ҳозир шўро ҳукуматининг раиси, унга энди минора керак. Бунга, чамаси, маҳбуслар қамалса керак.

— Давлат қаерда ўзи?

— Хў ана!

Деразадан Давлатнинг юзи кўринар, ҳатто олисдан ҳам унинг ўзига бино қўйганлиги сезилиб турарди.

— Минорани нима қиласан?

— «Нима қиласан»нинг нимаси?— деди Давлат.— Ундан туриб нутқ сўзлайман.

— Қапақа нутқ?

— Ҳар хил. Одамларни йўлга соладиган. Одамлар минора ёнидан бирма-бир, жемат-жемат бўлиб ўтишаверади, мен уларга қарата нутқ сўзлайман. Буни Нальчикда кўрмаганмисан? Отажукни боғи олдидаги майдонда ҳам шундай минора бор-ку? Инал ўшанда нутқ сўзлайди, мен бунда.

— Нималар ҳақида гапирмоқчисан ўзи?

— Янги қонусларни эълон қиламан.

Шундан кейин Астемир ҳам чурқ этолмай қолди. Бундай фойдали ташаббусга қарши чиқиб бўлармиди? Давлат Астемирни гапигиб қўйганини сезиб, шоша-пиша гапира кетди:

— Мен нутқ сўзлаганимда сен ёнимда турасан. Сен илгари тилдан тушмасдинг, бироқ Инал билан Қазғирей ҳозир Шхальмивокода Давлатдан ақллироқ одам йўқлигини тушуниб қолишди. Бунақа минора қуриш сенинг ақлингга келмаганди-да. Энди ёнимда туриб, одамларни қутлаганча, уларга қичқириб салом берасан. Оллога хуш келган нарса шўро ҳукуматига ҳам маъқул келади.

Янги раис яхши амалга миниб олганини тушуниб қолганди.

— Келаётган жумадан бошлаб менинг олдимдан қўлларингизни силжитганча қичқириб салом бериб ўтасизлар,— дерди у ҳамқишлоқларига таълим бериб.— Тўғри қичқиринишга ўргансаларинг бўлди, тағин «ура»нинг ўрнига «ореданда» деб бақириб юрмаларинг... Шарманда бўласизлар-а! Мабодо, Ер бўлиmidан биронтаси келиб, Астемир икковимизнинг ёнимизда туриб қолса нима бўлади! Балки прокурорнинг ўзи келар... Мен сизларни шўро ҳукумати номидан табрикласаму, сизлар «ура»нинг ўрнига «оре-да-да» деб бақирсанглар-а, шайтонваччалар... Нақ шарманда бўламиз! Сизларни тўғри «ура» деб бақиринишга ўргатамиз. Бундан буёқ шунақа бўлади.

— Астемир ҳам ўқитмоқчи,— деб қўйди мўйсафидлардан бири.

Давлат шу ерда ҳам ҳақини кетказмади:

— Астемир ҳам ўқитадиган бўптимми? У уйида нима ни ўргатди? Мен рус уста Степан Ильич фитначиларга аъзолигини, кўн ўтмай тўнтариш бўлишини ўша вақтдаёқ билардим... Астемир бўлса Степан Ильичнинг гапиви бизга кабардинча тупунтирарди, холос. «Ҳаммаси тинчиб олсин,— дердим ўша пайтларда ўзимга-ўзим.— Барибир

ҳаммасиям Давлатсиз бир қадам юролмайти». Гапим тўғри чиқанини мана энди ўзларинг кўриб турибсизлар. Шхальмивокода Давлатдай одамларнинг борлиги учун оллога шукур қилинлар... Инал билан Қазгирейнинг биричи маслаҳатгўйи ким? Давлат. Минбар деган минорани ким қурдирди? Давлат. Қизил байроқни ким осди? Давлат. Кечасилари мижду қоқмаётган ким? Ҳамма деҳқонларнинг гамини еб, кузги уруғлик ҳақида бош қотираётган ким? Сизларни қурроқчиликдан ким қутқаряпти? Эртага даланга бораман,— деди у, худо Шхальмивокога қандай одам инъом қилганини сал-пал фахмлаб қолган қора халққа.— Эртага даланга чиқиб, янги олган ерингда қандай фойдаланаётганини, чуқурроқ ҳайдаган-ҳайдамаганини, уруғни қалин сепаяпсанми ё йўқми текшираман. Мана, Мусани қаранлар, ерининг ҳар бир янги десятинадан ўн аравадан тош чиқариб ташлаб, сал бўлмаса ҳўкизларида айрилаёзибди. Сенларнинг ерларингдаги сешилган донларнинг ҳузурини қушлар кўрди... Сенларга худо ўзи инсоф берсин... Ерниям шунақа ҳайдайди!

— Давлат! Нега мени Мусага тенг қияпсан? Мусанинг ўнча оти, ўшанча ҳўкизи бор, яқинда Астемирнинг салт отини ҳам сотиб олди. Менинг отларимдан эса ўғри ҳам ҳазар қилади.

— Мендан қамчи егинг келаётганга ўхшайди!— нимаси биландир одамларнинг эсларидан чиқаёзган Гумарни эслатаётган Давлат авжга мина бошлади.— Мен «Ков»нинг каттаси бўлганман, ҳаммаларингни беш қўлимдай билан. Шўро ҳукумати мени зўр умидлар билан ер ишларига бошлиқ қилган, янги қонуларни амалга оширасан, кимлар меҳнаткашу, кимлар дангасалигини аниқлайсан, кимга ер керагу, кимнинг ерини тортиб олишни аниқлайсан деб буюрган... Агар рус бўлганимда — олло мени шундан сақлаганди-да — прокурор бўлардим. Прокурорнинг кимлигини биласанларми? Прокурор деганда Иналнинг ўзи ҳам тўнғизни кўрган айиқдай жуфтагини ростлаб қолади. Мен бўлсам прокурор билан улфатчилик қиламан... Илойим олло прокурорни басаломат қилсин! У менинг яқин улфатим! Қани, битта-яримта устимдан прокурорга арз қилиб кўрсин-чи,— деди Давлат пўписига ўтиб.— Уша арзгўй новшадилнинг қанақалигини билди, тагин у мачитни уч кун айланиб чонса ҳам тишчиёлмай қолмасин.

Шундай бўлса ҳам ер бўлимдан яқинда қўш ҳўкиз олган Исҳоқ ота юрак ютиб:

— Ҳозир «земотдел» прокурордан катта. Илойим земотделни бундан буён ҳам зиёда қилсин,— деб қўйди.

Муса бу гапларни жон қулоғи билан тинглаб, янги раисдан наф кўриш йўлини ахтарди. У тезда раиснинг шериги бўлиб қолишини фаҳмлаб олди. Агар Давлат менсиз шўро ҳукуматининг ҳоли хароб деб юрган бўлса, Муса энди ўзисиз Давлатнинг иши битмаслигини сезиб турарди. Давлат Мусанинг мададсиз ишнинг кўзини биладиган раис сифатида доврўқ таратиб бўпти! Шхальмивоко билан бутун Кабардага дон-дун, парранда, от ва мол-ҳолини ҳозир ким етказиб бера олади. Шарданов билан Клишбшевларнинг подалари ва йилқиларининг қораси ўчган, Исҳоққа ўхшаган ялангоёқларнинг ҳўкпзлари аранг пичоққа илиниб турган пайтда бунақа иш кимнинг ҳам қўлидан келади, дейспз. Ҳа, кун сайин янгидан-янги қонулар чиқиб турган пайтда прокурорнинг яқин улфати — янги раис билан ҳар қанча дўст бўлсанг арзийди. Ўзи ҳам байроқли минорага узунка кўз қўйгандай муносиб бўлиб тушди. Одамлар минбар — минора ёнидан жемат-жемат бўлиб ўтганларида ҳам янги раисга эҳтиромларини унчалик изҳор этолмайдилар. Ҳозир Мусанинг кўнглидан шундай фикр кечарди.

Одамлар давр тақозоси билан ўзларини турлича тутсалар ҳам барибир ўз аслларича қолавердилар. Давлат ҳам ўзгармаганди, у фақат ўзини кўрсатиб қўйиш учун имкон қидирарди, холос.

Астемир ҳам ҳамон бояга боягидай.

Энди эрталаблари Астемирнинг уйи ғала-ғовур бўлиб, зинада енгига қизил бойлаган халқ милиционери Қазгирей турмасди. Фокадан айрилиб қолганига қуйиб юрган Лю Қазгирейнинг келмай қўйганига сира чидаёлмасди. Астемир эса мамнун бўлиб, унга энди кеча-ю кундуз бир фикр сира тинчлик бермас, бутун борлигини банд этганди. У овулда янги мактаб очишга рухсат олганини ўйлаганида юраги орзиқиб кетар, бироқ бу ишга қандай киришини, нимадан бошлашни билмасди. Чунки мактаб билан ўқувчиларнинг номлари бору, лекин ўзлари йўқ эди.

Астемир қўшнимнинг ташландиқ уйини у ёқ-бу ёғини тузатсаммикин, деган хаёлга борарди. Бироқ уйнинг иши кўп — зина эскириб, чириган, деразалар ҳам қийшайиб кетганди. Полдаги тешиклар тўнғиз туғиш учун қазилган тешиклардай қорайиб турар, уйнинг бурчак-бурчакларида каламушлар гулғон ўйнардди...

У тинчгина ўзининг бўш отахонасини мактаб қилиб қўя қолгани маъқулмикин? Лекин битта ҳам деразаси йўқ-ку. Бундай жой мактабга ярармикан? Астемир ҳақли равишда мактаб мадрасадан қолишмаслиги керак, деб ҳисобларди. Болалар деразасиз мактабга келишармиди? Болаларни бундай мактабга келгин дейиш ҳам уят-да. Бу-пақа мактабни битта-яримта келган одамга қандай қилиб кўрсатиб бўлади?

Осонликча битадиган иш эмас булар. Бунинг устига скамейка ва столлар, доска, снёҳдон, дафтарлар топиш зарур. Степан Ильич қўлидан келганча қарашади, албатта. Лекин Степан Ильичнинг кенг ва чипакам мактабида ҳам снёҳдон, дафтарлар етишмайди-ку.

Нақадар машаққатли иш!

Шунга қарамай илк бор от миниб зўр қийинчиликлардан қатъий назар ўзига яраша маза қилгандай Астемир учун ҳам юқоридаги машаққатларнинг ўзгача гашти бор эди.

ЛЮНИНГ ИХТІЁРИЙ ВА БЕИХТИЁР ЖАСОРАТ КЎРСАТИШЛАРИ

Муса Фокани Астемирнинг уйидан олиб келганида хонадагиларнинг ҳаммаси биргалашиб қайғуришганди, лекин Лю жонидан ортиқ нарсасидан айрилганини дарҳол фаҳмлаёлмаганди. У буни эртасига, Думасара понуштага ширин ва иссиқ чурек ёпганида, Тембот устахонадан қайтиб келиб, ҳаммалари дастурхон атрофида хомуш ўтиришганидагина сезди.

Овулда бугун-эрта «давлатнинг минораси» олдида бўладиган намоишга Муса Астемирдан сотиб олган отида борармиш деган ган тарқалгандан кейин Люга баттар алам қила бошлади. У ўзини қўярга жой тополмай қолиб, охири Мусани Фокадан жудо қилишга аҳд этди. Лекин қандай қилиб? Лю бунинг ҳам йўлини топти, ахир Тина билан бекорга ўртоқ бўлмаган-ку. Одамларнинг айтишларига қараганда, Жираслан уйига яширинча келиб кетар эди. Лю худди шундан фойдаланмоқчи бўлди. У Тинанинг кўмагига машхур от ўғриси билан танишиб, уни Фокани Мусанинг уйидан ўғирлаб кетишга кўндиришга аҳд қилди.

Лю сабрсизлик билан кун кеч бўлишини кута бошладди. У Тина билан нода овулга қайтар олдида дарёнинг кўприги тагидаги устун ёнида учрашишга келишиб қўйганди.

Оқшом чўкаётган бўлса ҳам дашт ҳамон тапдирдай ловилларди. Живир-живир ҳовур Бош тизманинг олисдаги қорли чўққиларинигина эмас, беридаги қояли тепаликларни ҳам кўздан яширганди. Фақат дарага кираверишдаги яшил тизма тоғларнинг ўрмонларигина қорайиб кўринарди, холос. Дашт бошдан-оёқ қизиб ётибди.

Музликлардан ўқдай отилиб тушаётган ирмоқнинг қирғоқлари салқин бўлиб, Лю турган жой эт жувжиктирар даражада муздек эди. Бу ерда қалин ва яшил буталар сақланиб қолибди.

Лю тол тагига ўрнашиб олгандан кейин мудроқ босганини ҳам сезмай қолди. Кўзини очганида эса ўзини қаерда эканлигини дарров эслаблмади. Қулоғига бутанинг парёғида гаплашаётган кишиларнинг овози чалинди. У диққат бериб қулоқ солганди, гаплашаётганларнинг бирининг овози шапкўр тегирмончи Адамнинг овозидай туюлди. Ҳа, бу худди тегирмончининг ўзи.

— Агар қўрқаётган бўлсам худо шу ернинг ўзида жонимни ола қолсин. Мен қўрқаётганим йўқ. Ҳамзат, Жирасланга зиён етмасин деб боришни хоҳламаяпман...

— Олло бекорга шапкўр қилиб, дарёга тегирмонингни ювдирмаган экан,— жеркиб берди тегирмончи Ҳамзат деб атаган киши.

Тегирмончи гапида давом этди:

— Ҳамма мусулмон кабардинлар сизларнинг кучингиздан умидвор. Ҳолим хароблиги оллога ҳам, бандаларга ҳам маълум. Тегирмоним вайрон бўлди, сув тўғонни ювиб, тегирмон паррагини синдирмаган бўлса ҳам, лекин бекор турган тегирмондан нима фойда? Ҳозир тегирмонга ким келарди дейсан? Фақат тегирмончи ёки бошқа ишончли одамларда иши бўлган Жирасланнинг одамлари бош суқишади, холос... Қайси кабардиннинг тортирадиган дони бор дейсан? Иблислар ҳамма нарсани талаб кетинди, буни Жирасланнинг ўзигина тинчита олади... Илойим Жираслани йўлларда омон сақласин! Агар унга Кабарда маскан бўлолмаса, Осетин қулоч очиб кутиб олсин...

— Хўп, майли,— Ҳамзат тегирмончининг гапини бўлди.— Жираслан бугун кечаси Тикжарда бўлади, эртага эса Осетияга ўтиб кетади. Ҳозир бориб Чачага айт, қизча қутини шу ерга олиб келсин.

— Хўш, қапақа қутилиги Чачанинг эсида бўлмасачи?

— Эсига сол: у мушуклар ётадиган латта-путтали саватда экан. Уйни Элдор ўзиники қилиб олган, қутини Чача уйига олиб кетган бўлса ҳам ажабмас. Қутида

доривор гиёҳлар бор. Ушани олиб Чача бу ерга келиш ё бўлмаса қизчани юборсин. Бор, тезроқ қимирла.

— Яна шу ерга келишим керакми?— сўради тегирмончи.

— Йўқ, келмай қўя қол.

— Агар Чачаниям, қизчаниям тополмасам-чи?

— Шуниям эйлаш олмайсанми, жин ургур. Бунча палвилламасанг? Агар Чачани тополмасанг, қутичани ўзинг қидир, бурнинг билан ҳамма ёқни ковлаб бўлса ҳам топ.

— Борди-ю, улгуролмасам-чи?

— Э, олло жонингни олгур! Бўлмаса қутичани ўзинг Тикжарга, Имомовнинг уйига олиб келасан... Уша уйни биласанми?

— Биламан. Касбот Маремканов бевасининг уйига ёлма-ён.

— Худди шундай. Бор, Жирасланинг қўли бўғзингдалигини унутма. Хотининг уйидами?

— Нафисатми? Уйда бўлмай қаерда бўларди?

— Унга қаёққа боришингни айтмовдингни?

— Нега айтарканман?

— Сендақалардан ҳамма нарсани қутиш мумкин... Бўпти, боравер! Тагин биров сезиб қолмасин... Мен айтган жойни олло кўнглингга муҳраб қўйсин, Жирасланинг қўли бўғзингдалигини ҳам эсингдан чиқарма...

Лю қандайдир муҳим гапнинг ихтиёрсиз гувоҳи бўлиб қолганлигини пайқаб, нафасини ичига ютганича қотиб қолди. У қайси қутичани гапиришгаётганикин, деб ҳайрон бўларди.

Тегирмончи узоқлаша бошлади. Ҳамзат ҳам буталардан нари кетган кўринарди.

Шу чоқ тегирмончининг овози яна эшитилиб қолди:

— Эҳ-ей, Ҳамзат, қаёқдасан?

— Бунча бақирмасанг, жин ургур!

— Ана қизчанинг ўзи бу ёққа келаяпти.

— Тўғри,— деб қўйди Ҳамзат ҳам ҳайрон бўлиб,— худди ўшанинг ўзи.

Лю Тинанинг ўзининг олдига келаётганини сезиб нима қилишини, Адам билан Ҳамзатга у менинг олдимга келаяпти, деб бақирини ҳам, бекиниб олишини ҳам билмасди. Тина энди нима қиларкин, деган фикр унга тивчлик бермасди.

Тина устун ёнига яқинлашди. Чамаси Адам уни Ҳамзатнинг ёнига олиб келарди.

— Мени танияпсанми, қизча?— сўради Ҳамзат Тинадан.

Тина нимадир деб жавоб берди, лекин Лю унинг сўзларини англолмади.

Ҳамзат яна гапира бошлади:

— Сен қўрқма. Нега қўрқасан? Князь Жираслан, княгиня ёки уларнинг дўстларидан бирортаси сенга ёмонлик қилишганми?

Тина нимадир деб жавоб берди, бироқ Лю яна унинг гапини англолмади.

Одамларнинг овози аста-секин узоқлашиб, сўнгра бутунлай тинди.

Лю энди нима қилиш ҳақида ўйламас, қўрқса ҳамки ақлини йўқотмасди. Тина энди нима қиларкин? Бу ерга қайтиб келармикин ё уни ҳалиги киши олиб кетармикин? Қайда олиб кетаркин? Лю Ҳамзат айтган овул ва ундаги ўйин эслади: Тикжар, Имомовнинг уйи...

Ҳамзат Тинадан кимнинг олдига келаётувдинг, деб сўраб қолса-чи? Тина: «Люнинг олдига келаётувдим», дейди. Ҳамзат шундан кейин «Қайси Лю?»— деб дағдага қилади. Қизча: «У анави ерда, кўприкнинг тагида», деса, Ҳамзат: «Бориб Люни ҳам олиб кетамиз», дейди.

Йўқ, Лю шу чоққача ҳеч қачон бунақа мушкул аҳволда қолмаганди. У ёнбағирликдан кўтарилиб, далага нигоҳ ташлади. Узоқда олислаб бораётган Тинанинг қораси кўринарди. Ундан кейинда Адам тегирмончи кетяпти. Лю бир чеккада, жар тугаб, қуюқ буталар ўсган жойга синчиклаб тикиларкан, битта, кейин иккинчи отни ва улар ёнида турган икки кишини кўрди. Лю шундан кейин: «Ҳамзат ҳам ўша ерда бўлса керак» деган фикрга келди.

Жирасланнинг одамлари биров сезмаслиги учун жойни ҳам, келаётган вақтни ҳам тўғри танлашганди. Пода кечга яқин дарёнинг оқими бўйлаб овулга томон кетганди. Лю Ҳамзат қутича билан бирга Тинани ҳам олиб кетиб қолади деб қаттиқ ишонганидан ўша томонга ўтиб олмоқчи бўлди. Тинани қутқариш, уйғача етолмаса ҳам ҳар қалай Ҳамзат қизни ушлаб олиб кетмасидан олдин Қазгирейнинг олдига етиб олиши керак эди.

Лю вақтини бой бермай овул томонга шошилди. Ҳеч қанча вақт ўтмай, у қора байир билан ўзининг жийроп отини боқиб юрган Қазгирейни кўриб қолди. Лю шундан кейин дадиллашиб, буталар орасидан чиқди-да, унга қараб чоғиб кетди.

Казгирей Люнинг сўзларидан фақат бир нарсани — Жираслан ҳозир Тикжар қишлоғида деган маънони тушунди.

Энди шов-шув кўтармай бу ҳақда Астемир, Элдори ва ҳатто Иналнинг ўзини ҳам воқиф қилиш керак эди.

Лю кўрган ва эшитганларини қайтадан батафсил айтиб бераётганида кун ҳали ботмаганди. У йиғлаб юборгудай бўлиб, Астемир ва Казгирейдан Ҳамзатнинг изидан тушиб, Тинани қутқаришни илтимос қила бошлади.

— Ҳаммасини тушундингми? Ҳозироқ Иналнинг олдига зинғилла,— деди Астемир Казгирейга буюриб.

— Ҳаммасини тушундим,— жавоб берди Казгирей.— Узинг-чи?

— Мен Жирасланнинг уйига бораман, Билай-чи, у ерда нима гапийкин... Келиб-келиб Фокани қўлдан чиқарибман-а!

— Ҳа, ҳеч тинчимайдиганга ўхшайман,— дерди Думасара уҳ тортиб.— Узингни ўзинг ажалга рўпара қилишининг нима кераги бор, Астемир? Сендан ёшроқ одамлар қуриб кетганми? Муаллимликни орзу қилдингми, бўлди-да. Ярим тунда Жирасланни тутишга бориш муаллимнинг ишимас-ку!

Астемир қошини чимирди-ю, ҳеч нима демай, милтигини тозалашда давом этди.

— Сен ётиб ухла,— Думасара Люни жеркиб берди.— Ана, буving ҳам чақиряпти.

Лю отасига саволчан назар ташлади.

— Ухла,— деди у ҳам жаҳл аралаш.

— Тинани олиб келгани борасизми?

— Албатта. Казгирей ҳозир Элдор билан қайтади, менга ҳам от олиб келади...

Кекса нана ҳаяжонланган набирасини тинчитиб учун дўриллаган овозда қандайдир алла айтарди.

Люнинг воқеаларга бой куни шундай ўтди.

ТРЕВОГА! ЯНА ТРЕВОГА!

Шхальмивокода юз берган ҳодиса, яъни тўй куни кимнингдир ўқ узиб, большевик йигитнинг қайлигини ярадор қилганлиги бутун Кабардани қанчалик ҳаяжонга солган бўлса-да, у бундан ҳам баттар машъум воқеалар соясида қолиб кетганди. Бандитлар ва от ўғрилар кишиларга омонлик бермай қўйишганидан ҳар бир янги талончилик ва одам ўлдиришларда Жирасланнинг қўли борлиги оғиздан тушмай қолганди.

Қоронғи тушгандан кейин Кабарданинг йўлларида юра оладиган азамат кам топиларди. Бечора аёлларга қийин эди, агар эр ёки ўғиллари ишдан қайтишда кечик-кудай бўлсалар хавотирга тушиб қолардилар. Йўллардан ўлдириб кетилган одамларнинг жасади тез-тез топилиб турар, бошқалардан кўпроқ большевиклар, партия ячейкаларининг аъзолари қурбон бўлишарди.

Бу абреклар дегани ким эди ўзи? Дам-бадам қирғин қилишни Жирасланнинг ёлғиз ўзи эплай олармиди? Ундан бўлак тоғ ва ўрмонларда, Кабарда ва Ингушетиянинг овулларида изғиб, яширип ҳамтовоқларининг уйларида бекиниб юрган бандитлар озмиди? Мамлакатда иўстаги қоқилган князь ва оқсуяклар, мулла ва қозилар ҳам кам бўлмай, улар ҳам совет ҳукуматининг махфий ва ошкора душманларига ҳомийлик қилар эдилар!

Кураш ҳали тугамаган, у бошқача тус олганди, холос. Думасара бу ҳақда Астемирдан кўп эшитгани учун ўзи ҳам нотинчликка, Астемирни абрекларни тутишга чақириб кетишларига, уни юрак ҳовучлаб кутишга кўнгикиб қолган, ейиш-ичишларида ҳам, ётиш-туришларида ҳам ҳаловат қолмаганди.

Лекин бугун негадир Думасара қаттиқ хавотирда эди. Бу унинг Астемирга ҳар жиҳатдан ўхшамоқчилигидан бўлса ажаб эмас.

Овулдагилар Астемирни ҳали ҳам шўро ҳукуматининг раиси деб билишар, бунга ўрганиб кетишганди. Кўплар Давлатга эмас, илгаригидай Астемирга арз қилишни маъқул кўришарди. Улар билан одатда Думасара муомала қиларди. Думасаранинг ўзи ҳам мактаб очилишига тарафдор бўлгани учун аёллар гаплашиб қолганида ҳар сафар гапни Степан Ильич Астемирга мис кўнғироқ ва ернинг шаклини кўрсатувчи шар беришни ваъда қилганини айтарди. Шунда аёллардан биттаси Думасаранинг гапига жавобан дерди:

— Мачитда, болаларга мактабда русча китоб билан чўчқа ёғи бериларкан, деб гап бўлибди. Шу гап тўғрими?

Думасаранинг ўзи мактабда нималар бўлишини аниқ билмасди. Унинг ўзи ҳам ичида иккиланиб юрар, Люни қуръон ва бошқа муқаддас китоблар ўқитиладиган мадрасага берганим маъқулмасмикин, деган хаёлга борарди. Агар ўғлим арабча билмаса, дерди у ўзича, ўлганимда ким кўзимни беркитиб, жанозамни ўқийди. Мулла Батокко ҳатто қўй бераман десаларинг ҳам большевикларнинг уйига қадам босмайман деб кўп марта айтганди-ку!

Шундай бўлса ҳам унга Астемирнинг Жирасланни қидириб ўрмонма-ўрмон, далама-дала изгиганидан кўра болаларни ўқитгани маъқул эди.

Уйдагилар от дупури эшитилмаётганмикин, деб хавотирда қулоқларини динг қилгапларича ҳали уклашга ётишмаганди.

Астемир милтигини тозалаб, ханжарининг дамини бармоғига теккизиб кўрди. Кейин ўқларини санаб, тўппончасини ўқлади. Бунда у кеча кечқурун Степан Ильич совға қилган мис қўнғироқча турган шкафга қараб-қараб кўярди.

Бугун-эрта буцдан ҳам қимматлироқ совға бўлган глобусни олиши аниқ эди. Баляцо бува Степан Ильичнинг мактабида бўлганларида кўп марта бу айлантирадиган ўйинчоқ бўлса керак деб, ўйлаб, унинг ёқимли гижиллаб айланишига қулоқ соларди. Чолнинг ана шу «ўйинчоқ» ер шаклини тасвирлашига сира ҳам ишонгиси келмасди. Ана шу айланаётган глобуснинг ерга ўхшаши Думасаранинг ҳам ақлига сиғмасди. У шунинг учун ҳам бу ҳақда Астемир билан гаплашмоқчи бўлиб, ҳозир уни қандай хатар кутиб турганини ўйламасликка қарор қилди.

— Сув япалоқ тошда турмайди-ю, думалоқ ерда қандай туради?— деб сўради у Астемирдан.— Мана, ўзинг, Кабарда текислигидан олис-олисларга ҳам боргансан, ўша ёқда ернинг думалоқ тортган жойини кўрганмисан?

— Буни тушунтириб беролмайман,— деди Астемир бўйнига олиб.— Ҳали кўп ўқиш керак.

— Хотинлар мактабда болаларга чўчқа ёғи берилармиш, дейишяпти. Шу гап ростми?

— Бу нотўғри,— деб жавоб берди Астемир.

Астемир олдида ҳали қандай қийинчиликлар турганини яхши тушунарди. Эҳтимол, муаллимлик ранслик пайтидаги одамнинг бошини қотирадиган ер ишлари-ю ҳосилнинг ўндан бири хусусидаги ҳеч тугамайдиган ғалвалар ва аравага наряд беришдек ишларидан ҳам оғирдир. Ота-оналарни болаларни мактабга юборишга кўндириш ҳам осон эмас. Қўнғироқ бор, глобус ҳам ҳадемай келадди, яқинда ячейкада қўшписининг ташландиқ уйини мактабга бериш масаласи ҳал қилинадди, аммо ҳалиям ўқувчиларнинг дарағи йўқ-ку. Астемирнинг ҳатто Думасара ўглини мактабга юбормоқчи эмаслигига ақли етиб турарди. У шунинг учун ҳам хотини билан бу хусусда гаплашмоқчи бўлиб, керакли сўзлар излаётганида Думасара сергак тортиб, ўрнидан турди. Астемир ҳам шундан сўнг яқинлашиб келаётган отлар дупурини эшитди.

Астемир хапжарли тасмасини бойлаб, чўнтақларини ўққа тўлдирди-да, қўлига милтигини олди.

Энди отларнинг душури яқиндан, нақ эшиклари тагидан эшитиларди.

— Ҳой, Астемир, бу ёққа чиқ!

— Бизни олло уряпти,— деб қўйди кекса напа.

Думасара деразага ёпишиб қаради. Дарвоза очиқ бўлиб, ҳовлида отлар ва одамлар кўринарди. Битта отлиқ жуда жонсарак эди.

Отлар йўртиб келганларидан тинч турмай дам-бадам оёқларини ерга уришарди. Паҳмоқ кучук ҳовлида у ёқдан-бу ёққа югуриб вовилляпти. Ит ҳовлида эгаси пайдо бўлганини кўриб, баттар авжига чиқди.

Думасара жонсарак бўлаётган Элдор эканлигини билди.

— Бу Элдор билан унинг отлиқлари,— деди Думасара кекса напани тинчитиб. У отлиқ чиндан ҳам Элдорлигини билгандан кейингина ўзининг ҳам елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлганди.

— Ҳа, овозидан танияпман. Нега улар бунақа бемаҳалда келишдийкин?

Астемир дарё ва денгизларнинг сувлари думалоқ ерда қандай туради деган саволга жавоб беролмаганидек, Думасара ҳам кекса кампирнинг бу гапига жавоб қиллолмади.

— Ассалому алайкум!— Элдор Астемирга салом борди.

— Ваалайкум ассалом, Элдор!

Элдор бир отни Астемирга тутди.

— Мана сенга от... Фока бўлмаса ҳам ҳар қалай яхши от... Қани миц, кетдик.

— Унинг лақаби нима?

— Кўчки.

Казгирей Элдорнинг олдида нақ адаши Казгирей Матханов ўтирган пайтда етиб борганди. Улар ҳам Жираслам Осетияга ўтиб кетмоқчи, бугун кечаси Осетияга чегарадош Тикжар овулига келади, деган хабар олишганди. Казгирей тониб келган гап бу маълумотларнинг тўғрилигини тасдиқлади. Энди ҳар бир дақиқа ғанимат эди. Орадан ярим соат ўтгач, Элдор қўмондошлигида алоҳида вазифаларни бажарувчи отряд Нальчикдан чиқиб, кучиқар томонга, яъни Осетия тарафга эмас, балки ғарбага қараб йўл олди. Бундан мақсад биринчидан, мугамбир Жирасланни чалғитиш, иккинчидан, фақат Астемиргина эмас, Саидни ҳам ола кетиш учун Шхальмивокога

кириш эди. Бу иш Матхановнинг маслаҳати билан қилинаётган бўлиб, мулла Саид билан яна бир мўйсафидга элчилик қилиш вазифаси юклатилганди. Буларнинг бари Астемир билмасди. Элдор йўлда ҳаммасини айтиб бераман деб шошира бошлади.

Зимниё тунда бутун кўча отлиқларга тўладай туюларди. Астемир пулемётли иккита тачанкани кўриб қолди. Ҳар бир тачанкада биттадан мўйсафид бўлиб, улардан бири мулла Саид эди. Бу ерда у нима қилиб юрибди?

— Отларга! — команда берди Элдор. — Кетдик! Вақтимиз зиқ!

Отряд йўлга тушди, кучуклар баттар авжига чиқишарди. Астемир командир ва саф тортиб кетаётган отлиқларга ҳавас билан тикиларди. «Мана, Элдор ҳам орзусига етди, — дерди у ичиди, — командир бўлди...»

Энди ҳаммалари қишлоқ чеккасига чиқиб олишгани учун от туёқларининг бир текисдаги дупур-дупури ва тачанканинг тақа-туруғи эшитилиб турарди.

Ой дам-бадам булутлар ортидан чиқиб, унинг ёруғида паҳмоқ қалпоқли таниш башаралар кўришиб, уларнинг қуроллари ва от абзаллари ялтираб кетарди. Астемир асосан, ном чиқарган йигитлар ва кўзғололчи-партизанлардан иборат отрядидагиларнинг ҳаммасини яхши биларди, бироқ ҳозир улар орасида бир нечта шаҳарликлар, рус мастеровойлари, темирйўлчилар ҳам кўринарди. Алоҳида вазифаларни бажарувчи бу коммунистик отряд бандитизмга қарши курашдек машаққатли хизматни ўтар эди.

Астемир Элдорга қараб-қараб кўяр, қачон гап бошларкин, деб оғиз очишини пойларди.

Элдор бўлса нималарнидир ўйлаб бораётганидан бунга унчалик шошилмасди.

— Отлар ҳам бир-бирлари билан тиллашишади, сен ҳалиям миқ этмайсан-а, — деди Астемир тоқати тоқ бўлиб. — Қани гапингни бошла. Тикжарга кетяпмизми? Нега бунчалик ошиқаяпсан?

— Шошилиш керак, бандит ҳеч қачон эрталабгача ухлаб ётмайди.

— Саид билан анави чолнинг нима кераги бор бўлмаса?

— Қазгирей абрек-пошо Жираслани тириклайини қўлга тушириш ниятида. Ҳожи чол Жираслан уйда яширишиб ётган Али Имомовнинг қариндоши. Ҳожи ҳамда Саид биргалашиб, Жираслани кафолат билан таслим бўлишга кўндиришга ҳаракат қилишади. Қазгирей шуни хоҳлаяпти.

— Жирасланни кўндиришадими?— Астемир гумонсираб қолди.— Шу пайтгача у битта-яримтанинг гапига кирганини эшитмаганман. Казгирей хом ўйлабди. Бунки Инал биладими?

— Бўлмаса-чи! Инал рози бўлган... Э, қўйсанг-чи, ҳозир бу ишни мен айтгандай қилмаётган бўлса ҳам Казгирейнинг калласи яхши ишлайди.

— Хўш, бу ишнинг нимаси сенга ёқмаяпти?

Элдор яна жим бўлди. У Казгирейни мақтаса ҳам ҳозир кўнглида бир-бирига зид ҳислар тугён урарди. Жирасланни тириклайин қўлга тушириш ҳақида берилган буйруқ ёқмаслик у ёқда турсин, тез орада у билан юзмаюз учрашишини ўйлаганидаёқ қони қайнаб кетарди. Жираслан уйига Элдор бостириб киргани учун Саримага ўқ узгани шубҳасиз. Энди бўлса Элдорга хундор душманига раҳм-шафқат қилиш буюриляпти.

Элдор билан Астемирнинг отлари ёнма-ён йўргалар экан, Элдор яна гап бошлади:

— Бу ҳожининг иккита ўғли Жирасланнинг тўдасида, Казгирей Жирасланни тириклайин қўлга олмоқчи... Ҳа, олло ургур!

— Қимни қарғаяпсан, Казгирейнимасми, ишқилиб?

— Казгирей Матханов катта одам. Мен Жирасланни қарғаяпман... Барибир уни қўлга тушираман.

— Осон бўлмасов...

— Агар уни қувиб етмасам, Сариманинг юзини кўрмайин!

Астемир энди ажабланмас, эътироз ҳам билдирмасди, Элдорни эса тобора ғазаби ошарди:

— Агар Саримага ўшанинг одами ўқ узмаган бўлса, менинг бошимни олиб, итларга ташла! Уни қўлга туширсангиз бўлсин!

Элдор қадамини ростлаб, отини ниқтади.

У мақтапчоқлик бўлмасин деб чўчиганидан Казгирей Матхановнинг кузатиб қолаётгандаги гапларини Астемирга айтмади. «Бу сен учун энг аҳамиятли кеча бўлади, Элдор,— деганди у.— Агар тоншириқни бажариб қайтсанг, Нашхонинг ўрнини эгаллайсан».

Казгирей, Жираслан бизни яна алдагудай бўлса унга раҳм-шафқат қилинмайди, дегандан кейин, Инал абрек-пошони тирик қолдириш ҳақидаги таклифга рози бўлди. Жирасланнинг абреklar ва от ўғрилари орасида таъсири катта эди. Шу вайдан Казгирей уларни йўқотганда Жирасланнинг бўрўсида фойдаланишни мақсад

қилиб олгандики, бу фикр ҳар томонлама диққат беришга молик эди.

Маремканов билан Мағхаповнинг уйлари ўт қўйиб вайрон этилган бўлса ҳам абрек-пошонинг улар туғилган овулдан ишонарли макон тонганлиги ҳақидаги хабар Инал ва Казгирейга қаттиқ таъсир қилди. Фақат Кургоконинг илгариги эски уйигина Тикжардаги энг яхши уйларида бири ҳисобланарди. Степан Ильич кетганидан кейин бу уйга Жирасланнинг махфий шериги, бадавлат ҳамда собиқ муфти Имомов хўжайин бўлиб олганди.

ТУНГИ ПОЙГА

Отлиқлар овулма-овул ўтиб боришарди. Улар узоқлаб кетсалар ҳам овуллардаги итларнинг қутуриб вовиллашлари анчагача тинмасди.

Терекка яқинлашиб қолганлари учун кўп ўтмай отлиқларнинг юзига салқин ҳаво урила бошлади. Элдор отининг жировини тортди.

Муюлишга етганларида дарёнинг ўшқириб шовиллаши эшитила бошлади.

— Емғирнинг ҳиди келяпти, — деб қўйди Астемир.

Отлар пишқириб, қулоқларини силкитишарди. Нам-хуш ҳаво уларга ёққанди чоғи.

— Тўхтанглар! — чўзиқ команда янгради.

Ҳали кўзга чалинаётган дарё қаердадир ёнгинада тошларга шарақ-шуруқ урилиб оқиб ётибди. Астемир шошилганидан отининг жировини Элдорга тутқазди.

Элдор отларни етаклаб Астемирга эргашди.

— Гугурт борми? — сўради Астемир қичқириб. — Бу ёққа бер!

Гугурт кимда топиларди дейсиз? Уша оғир пайтларда кимнинг ҳам ёнида гугурт бўлсин? Ҳар қалай гугурт топилди. Астемир уни чақиб, оёғи остидан нимадир қидира бошлади.

— Кечув шу ер, ўтаверамиз.

Гугурт ёритган нам ва ёпишқоқ тупроқда туёқ ва гилдиракларнинг изи кўринди. Астемир яқин ўртада, Тереннинг нариги томонида кичикроқ ўрмон борлигини ва кабардинлар ўтинга ўша ерга бориб туришларини биларди. Ердаги излар дарёдан ўтадиган жой шу ер эканлигини тасдиқлаб турарди...

Дарёдан кечиш пайтида Астемир қўмондонликни ўз қўлига олди:

— Буркаларипгнинг барини йиғиштириб олинглар. Отни ўзига қўйиб беринглар, шоширманглар. Жилов қўлдан чиқиб кетмасин. Узангини туширинглар. Бир ерга гуж бўлиб қолманглар. Шундай юрингларки, кейинги отнинг боши олдидаги отнинг думига тегиб турсин. От мункиса, буркани ташлаб, олдидаги отнинг думига ёпишинглар... Сувга қараманглар.

Астемир шундай деди-да, отини кескин бургач, биринчи бўлиб дарёга йўл олди.

Отга дарҳол тўлқин урилди. Ақлли от ўзининг етакчи экашлигини сезганидан сувни ҳидлаб, эҳтиёткорлик билан оёқ босар, сув остидаги тошларни аста четлаб ўтарди. Астемир гавдасини олдинга ташлаб жиловни қўйиб юборган бўлса ҳам икки оёғи билан отнинг саррисини маҳкам қисиб олганди. Дунёда отдай сезгир ҳайвон бўлмайди. Шунинг учун у ҳам устидаги чавандоз маҳкам ўтирганини ҳар лаҳза сезиб туриши, чавандоз ҳам ҳар бир дақиқада ўз иродаси билан отга мадад беришга тайёр бўлиши лозим.

Отлиқлар Астемирга эргашишди.

Олдиндагилар дарёнинг тез оқар жойига етай деб қолишди. Яна озгина! Яна! Отлиқлар оёқларини тобора юқори тортинарди. Шунда ҳам сув эгарга етиб, отларнинг биқинларини тешиб юборгудай бўларди. Астемирнинг оти сузишга уринувди, у жиловни тортди. Шундан кейин от бирдан қадамини тезлатди-ю, қирғоққа сакраб чиқиб олди...

Шу пайт дарёнинг ўртасидан эсхонаси чиқиб кетган кекса изқуварларнинг саросимали бақирӣқ-чақирӣқлари эшитила бошлади. Тачанкалар ботиб қолганди.

Элдор тачанка чиқарилгунча кутиб турмасликка қарор қилди. У Астемирни бошлиқ қилиб қолдирди-да, ўзи отряд билан илгари кетди.

Отлиқлар энди тоққа от қўйиб боришарди.

Иўхоризор дала бошланиб, қовжираган барилар отларининг туёғи текканидан шитирларди. Даладан кейин буераклар бошланди. Тикжар яқин қолган, у баланд тепаликнинг ортида эди.

Лекин вақт ҳам кўп эмас. Қон-қора осмон бўзариб кетяпти. Атрофда яккам-дуккам дарахтлар кўзга ташланарди.

Отлиқлар тепанинг устига чиққанларида олдида боёён кенглик намоен бўлди.

Тоғ ён бағридан юра бошлангач, Элдор отрядни тўхтатиб, теварак-атрофни кўздан кечирди.

Тачанка етиб келишини кутишсинми ё кетишаверишсинми? Элдор бир нафас ён верига қулоқ солиб тургач, Казгирей ва отряддаги эпчил йигитлардан яна иккитасини — Кучук Балкаров билан Жамол Хашевни ёнига чақирди.

— Одамларинг билан олдинда юр,— деди Элдор Казгирейга буйруқ бериб.— Эҳтиёт бўлинглар, соқчиларни ўқ чиқармай тинчитинглар. Шляпаларинг ўзларипгдами?

— Шляпаларимиз ўзимизда,— жавоб берди Казгирей. Унинг отличлари кигиз шляпалар билан отларининг туёқларини ўраб, устидан чилвирда яхшилаб бойлашарди.

Йигитлар абрек-пошо — Жираслан ин қурган муфтининг уйини икки томондан ўраб келишлари керак эди.

— У ерда ботқоқ бор, ўтиб бўлмайди, қамиш босиб кетган,— деб қўйди отличлардан бири.

— Кўп валақлама,— Жамол Хашев унинг гапини бўлди. Лекин ўзи ҳам қамчисининг дастаси билан мўйловини силаб бир дақиқа ўйлаб қолди.— Кетдик!

Кучук Балкаровнинг отряди ҳам қўзғалди.

— Кучук,— Элдор уни тўхтатди,— менинг сейга яна битта шахсий илтимосим бор. Жирасланнинг отини қўлга оласан. Эплай оласанми? Бирор марта от олиб қочганмисан?

— Жирасланнинг отини ўғирлаш ҳазил гапмас!— Кучук самимий илжайиб қўйди.

Ундан ёши каттароқ бошқа йигит гапга аралашди:

— Ёшлигингга бориб шунақа буйруқ беряпсан. Жирасланнинг отини ўғирлаш осонмас ахир! Олдин унинг ўзини қўлга тушир, шуниям урдлармикансан ҳали!

Бу гап Элдорнинг нафсониятига тегиб, Кучукнинг ҳам гапини келтирди.

— Уни қўлга тушираманми, йўқми, кўрасан ҳали, — кескин жавоб берди Элдор.

Кучук отини бураркан, хитоб қилди.

— Уриниб кўрганам бўлсин! Қани, йигитлар, олра! Элдорнинг қулоғига яқинлашиб келаётган тачанканинг тарақа-туруғи эшитилди. Астемир, унинг кетидаи элчи чоллар тушган пулемётли тачанка етиб келди.

Ҳар бир дақиқа ганимат эди. Чунки осмоннинг кунчиқар томонидаги булутларнинг чеккаси қизаринқирай бошлаганди.

Тоғ ён бағридан уларга қараб қандайдир шарпалар овозсиз яқинлаша бошлади. Казгирейнинг разведкачилари асирларни арқон билан боғлаб олиб келишарди.

Гарчи бу асирларнинг кимлиги аён кўриниб турса ҳам Элдор ҳар қалай:

— Кимсизлар? Қаёқдан келяписизлар?— деб сўради.

— Сиртмоққа олаётганда сўраш керак эди!— пўнгиллади асирлардан бири.— Олло шоҳид, бизнинг ҳеч қандай айбимиз йўқ.

Казгирей кулиб юборди:

— Улар қўл бола ароққа кетаётувдик дейишяпти.

— Шундоғам билиниб турибди! Қаллаи саҳарлаб қўл бола ароқ ичадиган ким экан ўзи?

— Элдор, мана ўлжалар,— деб қолди Казгирей командирига ханжар ва тўппончаларни узатаркан,— милтиқлари ҳам бордиру, улоқтириб юборишган бўлса керак...

Буларни ўқ чиқармасдан асир олишга бир қулай тасодиф ёрдам берди. Жираслан худди булар ўйлагандай йўлга соқчилар қўйганди. Бироқ шу кеча у Осетия томонга юборилган одамлари қайтишини кутарди. Қайф қилиб олган соқчилар Казгирейнинг ўзимизнинг кишилар деб ўйлаганларидан қўлга тушиб қолишганди.

— Буларни мингаштириб олинглар. Улар ҳали бизга керак бўлишади,— буюрди Элдор.— Жираслан шу ердами?

— Олло шоҳид, у сизларни кутяпти,— жавоб берди асирлардан бири заҳарханда аралаш.

Элдорнинг мўлжалича Кучук билан Хашевнинг дастадагилар ўз позицияларини эгаллаган бўлишлари керак эди. Энди тоғ ён бағридаги овулнинг узун кўчаси, айрим уй ва боғлар кўзга чалина бошлаганди. Уйлар дарёгача тушган ва ногаҳон баланд тепаликка бориб ташган жар ёқасида қатор тизилиб турарди. Ҳозир тепалик устидаги мачитнинг оқаринқираган минорасини ва унинг ён томонидаги қорайиб турган боғни ҳам кўрса бўларди. Бу боғ мазорли мачит билан Имомов уйининг ўртасида бўлиб, икки ёққа ҳам баравар эди. Тепаликнинг нариги томонидан ўзанини қамиш босган жиягача чўзилиб ётибди.

Кучук билан Хашевнинг вазифаси уйга орқадаги қоқ боғ ва мазор томондан яқинлашиш эди.

Элдор вақт етди, деб команда бергач, бутун отряд тачанка билан овулга қараб елиб кетди.

Ҳаммаси пишиқ-пухта ўйлангандай кўринса ҳам, Жираслани тириклайин қўлга олиш хусусидаги буйруқ вазифани чигаллаштиради. Абрек-пошонинг тутқич бермаслиги ҳақидаги ривоятлар бутун Кабардада тилдан тушмасди. «У сени кўради,— дейишарди одамлар,—

аммо сен уни кўрмайсан». Ҳозиргина шу ерда эди-я, бирдан ғойиб бўлганини қарап-а. Чунончи, Жирасланнинг тўдаси билан яқингинада дарёдан ўтганини, абреклопошо ҳатто кимнингдир уйига дам олгани, айрон ёки бўза ичгани кирганини кўрдик», дейишарди одамлар. Мўмин бандалар бунинг тўғрилигига қуръони ҳалилини қўлга олиб қасам ичардилар. Мана энди эса, у бамисоли тугундай ғойиб бўлди-қўйди, қабилидаги гаплар ҳам бўлиб турарди...

Бир куни Жирасланнинг янги жазмани билан қаерда ва қай вақтда кўришажагини аниқлашга муваффақ бўлинди. Ўша уй қуршаб олинди. Отишма бошланди. Шунда десангиз, томнинг устида нимадир лип этди-ю, бошига папақ, эгнига черкаска кийган киши учиб дарахтлар орасига тушди... Ҳамма «Жираслан!» деб унинг изидан югурди. Бироқ дарахтнинг шохлари орасида эски, йиртиқ черкаскали тулум топилди, ҳолос. Бу ҳам Жирасланнинг ҳийласи эди, у шу йўл билан қутулиб кетганди. У олдиндан тулум ҳозирлаб, эгилган терак шохидоги арқоннинг учига ирғиб минган пайтда, унинг шерикларидан бири бу пружинани қўйиб юборганди... Бу қароқчининг жасорати ҳақидаги афсоналарнинг аксарига ишонса бўларди...

Шундай экан, на Элдор, на Астемир ва на отлиқ аскарларнинг Жираслани тириклигини қўлга олишга кўзлари етмаётганига ажабланишнинг ҳожати бормикин?

Наҳотки улар кечикишган бўлса?

Элдор азбаройи сабрсизланаётганидан аъзойи бада ни қалт-қалт титрарди. У интиқ бўлиб турар экан, Хашев билан Кучук ҳамон ўқ чиқариб хабар беришмасди.

Бир қаватли уйнинг олд томони боққа қараганди. Уйнинг қўш деразали орқа девори қўча томонда эди. Энди анча тонг ёришиб қолганидан ҳамма кўз тикиб турган ана шу қўш дераза оқланган девор ўртасида қорайиб кўринарди.

— Степан Ильичнинг устахонаси ўша ерда эди,— деди Элдор наст овозда.

Эски уйдан кўзини узмай турган Астемир, унинг гапини жавобсиз қолдирди.

ЖАНГ ВА АСИР ОЛИШ

Овул отлиқларнинг дупур-дупуридан уйғониб кетди. Элдор отлиқларини кимнингдир ҳовлисига буриб, қалин ўсган бояришник ва калиналар панасига яширинди.

— Бу ёққа кир... Пулемётлар кўчада ўрпашиб олиш-
сип... Астемир! Тачанкалар ёнида қол!

Уйнинг бир лаҳзагина қия очилган эшигидан кимлар-
нингдир бошлари кўринди-ю, эшик яна ёпилди.

Астемир тачанкаларга қўмондонликни қўлига олиб,
улардаги пулемётларни уй томонга қараттирди-да, Имо-
мовнинг қариндошини ерга тушира бошлади. Бу жуда
мушкул бўлди. Нега деганда, чолда жон қолмаганди.
Казгирейнинг одамлари орқаларига мингаштириб олган
асир бандитларни настга тушириб, қўлларини қайириб
бойлашар ва милтиқ ўқталиб олдинга юришга мажбур
қилишарди. Улардан кейинда боши ерга теккудай бў-
либ ҳожидимларди.

Элдор, Астемир, пулемётчилар ва буталар орасидаги
ўқчилар саллалаи чол ва унинг қўллари бойланган икки-
та ҳамроҳи уйга қадам-бақадам яқинлашиб боришлари-
ни кузата бошладилар.

Мана, ниҳоят, улар теналикка кўтарилиб, буталарга
яқинлашишди... Шу пайт боғ томонидан кетма-кет ик-
кита ўқ овози янгради. Бу қуршов тугади, деган белги
эди.

Элдор бунга жавобан осмонга ўқ узди.

Айрим отлиқлар шошиб қолиб яқинроқдаги уйлар-
нинг чордоғига чиқа бошлашди, бироқ Элдорнинг ўзи
отидан тушмади. Бир неча отлиқ эҳтиёт отларида қо-
лишаверди. Улар бандитлар қочгудай бўлишса, дарҳол
изларидан тушишлари зарур эди.

— Ҳозир бошлашса керагов,— деди Казгирей элчи-
лар музокара бошларини ёнидагиларга билдирмоқчи
бўлиб.— Кўнишса-ку, яхши-я, кўнмагундай бўлишса ўз-
ларидан кўришсин! Жўраслан тала-тўн кунда туғилган-
ми дейман, боши тўс-тўнололдан чиқмайди!

— Ҳа, ажали ҳам етиб қолди унинг,— қўшиб қўйди
отлиқларнинг бошқаси.

— Тоншириқни унутганга ўхшайсизлар,— деди
Элдор кўзини оплоқ девордаги мўъжазгина тўрт бур-
чакли деразалардан узмай,— уни тириклайин қўлга олиш
керак.

Астемир четанин папалаб кела бошлади. Ундан ке-
йин рангида қоши қолмаган Саид ҳарс-ҳурс қилиб келар-
ди. У Элдорга кўзи тушиши биланоқ шошиб қолиб, ку-
тилмаганда:

— Уни қайси қонун бўйича суд қилишади? Шарият
йўли биланми ё большевиклар қонуни бўйичами?— деб
сўради.

— Кимни? Абрек-пошопими? У ўзи бўйсинмай оёқ-остя қилаётган қонун бўйича суд қилинади... Бироқ бу сенинг ишинг эмас, Саид... Сен қози калоннинг айтганини қилавер.

— Ҳақ гап,— деди Саид кўникиб.— Одамларингга оқ фотиҳа берганимни ўзинг кўрдинг-ку.

— Ҳа, кўрдим... Нарёққа, бута томонга бор.

Яна ўқ овози янгради. Бу сафар бандитлар отишганди.

— Ўзларининг одамини отишди,— хитоб қилди Кавгирей.

Элчи-бандитлардан бири чайқалиб юз тубан йиқилди.

Иккинчи марта узилган ўқ иккинчи бандитни ер тишлатди, мўйсафид ҳожи бўлса, тиз чўкканча илтижо қилиб қўлни осмонга чўзди.

Элдор буларнинг баридан фақат бир нарсани — Жираслан ҳали ҳам ўша ердалигини пайқаб олди!

Бироқ Элдор адашганди: уйда фақат унинг яқин одамларигина қолишган, ўзи у ерда йўқ эди. Жираслан бу кеча уйнинг боғ ва мазорга олиб чиқадиган орқа ҳовлисида пичан гарамида ётганди.

Абрек-пошо биринчи марта ўқ узилгандаёқ уйғониб кетди. Унинг шериклари атаманинг қутулиб кетиши учун вақтдан ютишга интилишарди. Бандитлар жангни ўз шерикларини отиб ташлашдан бошлашди. Чунки уларни сотқинлик қилишган деб ўйлашганди. Чолга эса раҳм қилишди.

— Жираслан шу ерда! Шу ерда у!

Элдор шундай деб қичқириб Астемирининг елкасига қаттиқ урганди, у сал бўлмаса ўтириб қолаёзди.

— Кучингни авайла,— деди Астемир Элдорга тасалли бериб,— ҳозир керак бўлиб қолади... Анқаймай, ҳушёр бўлиб тур.

Тачанкалардаги пулемётлар бир сидра ўқ узди.

Буталар ёнидаги девор тагида мўйсафид ҳожи салласини чапгаллаганича ётар, Саид ҳам унга тақлид қилиб юз тубан тушганча, «ё олло» дейишдан тинмасди.

Отларнинг ҳам тинчи бузилиб тинирчилай бошладилар.

Қуршаб олинган уйнинг ўқ теккан жойларидан сувоқлари кўчиб тушаётган, уларнинг чагини шамол олиб кетаётгани ҳам кўриниб турарди.

Элдор Имомов уйнинг деразаларига гишт тахлаб қўйилганлигини сезиб қолди. Унда ўқ узиш учун туйнуқлар бўлиши керак. Бандитларнинг боғдаги дарахт-

лар устидан ўқ узаётган бўлишлари ҳам аҳтимолдан холи эмасди. Бироқ ҳовли ҳам ортидаги мазор сингари сув қуйгандай жимжит кўринарди.

Элдор билан Астемир яқин турган уйнинг томидан бир ўқчи юмалади. Бу отряддаги бириччи қурбон эди.

Капалаклари учиб чала ярим кийимли аёллар, эркаклар, яланғоч болаларни кўтариб олган чоллар кўчада югуришар, ҳовлиларга бекиншар, қамишзорларга отишарди.

Пулемётлар яна тариллаганди, томдаги думалоқ, лойдан ишланган мўрқон учиб тушиб, томни дабдала қилиб юборди. Элдор билан Астемирнинг устидан бир неча ўқ визиллаб ўтди. Узларининг одамлари отишган бўлса керак.

— Ишни пухталамай, ҳафтафаҳмлиқ қилибмиз,— деди Астемир афсусланиб.— Чолни юборганимиз чакки бўлди! Кўкқисдан босганимиз маъқулмиди...

— Эй-й-й!.. Ҳозир ўйлаб ўтирадиган вақт эмас,— деди Элдор унга жавобан,— энди уни тирикми, ўликми қўлга оlish керак.

Элдор тишларини ёғирлатди. Унинг юзи оқариб, қотиб қолгандай кўринар, қалпоғининг тағидан боқаётган кўзлари ҳам қимир этмасди.

Шу пайт уйнинг чордоғидан ўқчи болқор Хабижнинг:

— Қочибди... Ана, югуриб кетяпти... У абрек-пошо!— деб бақиргани эшитилди.

— Қаерда кўряпсан уни?— сўради Элдор унга зумда яқинлашиб.

— Кўриб турибман,— кўзи ўткирликда ном чиқарган Хабиж яна қичқирди.— Ана, қабрлар орасидан қочиб кетяпти.

Хабиж адашмаганди. Энди Элдор билан Астемир ҳам қабрлар орасидан лициллаб кетаётган шарпани кўриб туришар, у шубҳасиз Жирасланнинг ўзи эди.

Энди Элдорни ҳеч қапдай куч жойида тўхтатиб туролмасди. Астемирнинг «оғир бўл» дейиши ҳам фойдасиз! У кўз очиб юмгулча сакраб отига минди.

Элдор Жирасланнинг изидан тушишидан аввал яна бир марта узаңгига оёқ тираб, теварак-атрофини кўздан кечирди.

— Кучук йўлини тўсди!— қичқириб юборди Хабиж.

— Кучук қаерда? Уни қаерда кўряпсан?

— Ана! Абрек-пошо уларга ётиб ўқ узаёпти.

Ихчам жуссали Жирасланнинг бирдан ерга ётиб

олганини кўриш учун Хабиждай ўткир кўз бўлиш керак эди. Яна отилган ўқлар кўрива бошлади. Энди боғ томондан ҳам ўқ узилар, шу вайдан абрек-пошони таъқиб этаётган Кучукнинг одамлари отишяптими ё қочиб кетаётган атаманларини қўриқлаётган бандитлар ўқ узишяптими, билиб бўлмасди...

Олдиндан айтиб қўя қолайлик: Кучук ҳали зўр жасорат кўрсатмаган, яъни Жираслашнинг отини қўлга туширмаганди. Бироқ ҳаммадан олдин пистирмада турган жойида абрек-пошонинг пичан ғарами томон келаётганини кўриб қолганди. Бамисоли чайлага ўхшаган пичан ғарами орасида Жираслашнинг оти турибди. Элдорнинг иложи борича абрек-пошога ўқ узишмасин деган топшириғи Кучукнинг эсида турганидан у ўқ узмади. Бироқ Жираслаш отини олиб чиққанида тағини қўлдан чиқиб кетмасин деб отини мўлжаллаб отди. Шундан кейин Жираслаш қаёққадир ғойиб бўлди...

Элдор, Астемир, Казгирей ва яна учта-тўртта отлиқ пападан кўчага чиқишди. Қамал қилинган уйга тиккасига от солиш бемаънилик бўларди. Энди дарҳол кўчани кесиб, уй ортидан қияликка чиқиш, жар устидан тепаликкача бориб, Кучук билан унинг азамат шериклари яқинлашишган мазорга орқа томондан келиш керак эди.

Отлиқлар бир-бирларини яхши тушунишарди. Астемир қиличини ўйнатганди, пулемётчилар сидирғасига ўқ узиб уларнинг манёврини ҳимоя қилишди. Отлиқлар шундан кейин уйларнинг орқа томонидаги тик жарликдан юқорига чиқа бошлашди.

Қабристонни безовта қилиш — гуноҳи азимдир! Кучукнинг шериклари буни билганлари учун ўзларини бундай шаккоклик қилишга мажбур этган абрек-пошони ичларида сўқишарди. Кучук эса, ҳамма гуноҳ абрек-пошонинг ўзига тегади, деб уларни тинчлаттирарди.

Жираслаш қафасга тушганлигини сезса ҳам қутулиб кетишдан умидвор эди. У ҳозир ўғрилиқда ортирган бор усталлигини шунинг йўлини топишга қаратганди.

Қуршаб келаётганларнинг бирига ўзини отиб, отини тортиб олсинми? Қабристондан эмаклаб чиқиб, жардаги бирорта кавакка беркинсинми? Мана шу кейинги йўл анча тўғри кўришиб, у шундай қиллиш пайига тушиб қолди. Чамаси адашмаганди, чунки у қабристоннинг вақт ўтиши билан қорайиб кетган тош ихотасидаги буталар босган тешикларни кўриб турарди.

- У ўнг қўлида кольтни чапгаллаб олган, иккинчи тўп-пончаси қинида эди. Қулоғига кўчалардаги отишмалар, пулемётларнинг тариллаётгани ва бог томопидан янграётган ўқ товушлари ҳам эшитилмоқда.

Унинг тош тўсиқнинг қулаган жойига етишига ўттиз метрча қолди. Жираслан иложи борича биронта ҳам ўт-ни қимирлатмасликка ишгилиб ўрмалаб бораркан, ноғи-ҳон яқипгипада сезилар-сезилмас олағовур ва бўғиқ овозларни эшитиб қолди. Жираслан бошини кўтарди: қўлларига милтиқ ва тўппонча ушлаган бир печа одам қатор тизилганча бир-бир келишаётган бўлишса ҳам уни кўришмасди... яна бир печта киши тўсиқ орасидан эмаклаб ўта бошлади. Жираслан Элдорни таниди. Шу пайт кимдир:

— Мана у!— деб бақириб юборди.

Жираслан эҳтиётсизликни ҳам бир чеккага йнгиштириб қўйиб, иргиб ўрнидан турди-да, қинидаги тўппончасини суғургач, иккала тўппончадан патир-путур ўқ узганича ура орқасига қоча бошлади.

Бу вақтда Имомовнинг уйидаги абрекларнинг қаршилиги сиңдиряганди. Қамал қилинган уй девори ёнида қўл гранаталари портлагандан кейин жанг тугади.

Ўртага жимлик чўкди. Жираслан ёлғиз ўзингина тирик қолганлигини фаҳмлади. Шунда уни таъқиб қилиб келаётганлардан бири бунинг тўғрилигини тасдиқлагандай буталар орасидан:

— Жираслан! Таслим бўл! Ўзинг қолдинг!— деб қичқирди.

Буни қарангки, Жирасланни абрек-подро деб эмас, ўзининг илгариги исми айтиб чақирилганлиги унга қизиқ кўринди. «Бу Элдорнинг овози, бақирган ўша... Шу билан тўқнашиб қолган эканман-да»— кўнглидан ўтказди Жираслан.

Ҳа, Жирасланнинг иши бутунлай чаппасига кетганди!

Элдор яраланганига қарамай, тўппа-тўғри даҳмага бостириб бориб, қурол ишлатиб эмас, гап уқтириш, қўрқмаслиги ва жасорати билан уни енгмоқчи бўлди. У фақат шу йўл билангина ўзини душманидан устунлигини кўрсатиб, ҳамма қилмишлари учун ўч олмоқчийди. Лекин бу ниҳоятда қалтис тадбир бўлгани учун Астемир Элдорни тўхтатиб турарди.

Элдорнинг яраси оғир эмас, ўқ оёғини ялаб ўтганди, холос. Яра рўмолча билан боғлаб қўйилгач, Элдор ўрнидан турди.

— Бораман, у қатъият билан шундай дегапди, Астемир унга бошқа гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқлигига тушунди.

Кимдир Эндорга казак қиличини тутқазганди, рангида қоши қолмаган бўлишига қарамай кўзлари ўтдай ёнаётган йигит қиличга таянганча олдинга бир қадам ашлади.

— Бораман,— такрорлади у жиддий,— борганим бўлсин... Мен, Астемир, илгари сендай гапни ўрннга қўйишни истардим, бироқ қўлимдан келмасди. Бир марта ҳатто бекорчи Газизга ҳам жавоб қилишга гап тополмадим,— Элдор бир вақтлар мачитда бўлган воқеани эсладди,— энди бўлса...

Элдор тўсатдан сўзини бўлиб, цўх овозда:— Хўш майли, ҳозир бунга гапириб ўтиришга вақт йўқ! Манавини олинглар... Манавини ҳам,— деди-да, милтиғи билан тўппончасини узатди.

— Бўлмаса, мен ҳам бирга бораман,— Астемир унга эргашди.

Элдор дахма томонга қараб қичқирди:

— Жираслан, биз олдинга кетяпмиз... Бу мен, Элдорман... Қуролим йўқ... Мени таянгансанми? Ёнимда Астемир бор.

Жирасландан жавоб бўлмади.

Изқуварлар тўхташди. Оғриқ зўрлигидан Элдор энгашиб қолганди. У тишини тишига қўйиб инграб юборди.

Астемир уни суяб турди.

Дахмага кириладиган йўл бошқа томондан бўлса ҳам тошлар орасидан Жираслан ўқ уза оладиган туйнуқлар кўришиб турарди.

— Жираслан,— энди Астемир гап бошлади,— сенинг ақлли одамлигининг бутун Кабарда билади. Гапимга қулоқ сол. Бизга... Ўйлаб-петиб ўтирмай, бемалол ўқ узишинг мумкин. Лекин зарурми бу сенга? Биз Инал билан Казгирейнинг помидан келдик. Кабарданинг обрўли одамлари сенга, яхшилик билан таслим бўл, қонун ҳимоячисига ўт дейишяпти. Гапимизни эшитяпсанми, Жираслан?

Ҳамон жавоб эшитилмасди.

— Элдорни ярадор қилдинг, юролмаяпти. Бўлмаса тап тортмай дахмага кирган бўларди... Жираслан, жавоб бер!

Элдор чиндан ҳам ҳолсизланиб қолганидан аранг оёқда турарди. Шундай бўлса ҳам ўзини қўлга олиб, яна гапирди:

— Нега индамайсан, Жираслан? Бу ёққа чиқ! Қопун химоясига ўтсанг-чи! Бу ёққа чиқ ёки ўқ уз!

Дахма устида Жирасланнинг қалпоқсиз боши курикиб рўйрост тикка турди ва қўлини нимагадир узатди. Шу пайт Элдорнинг ёнгинасидан ўқ узилди. Жирасланни отиш ман этилганини унутган Казгирей берухсат ўқ узганди. Жираслан чайқалиб кетиб, йиқилди.

Ўртага жимлик чўкди.

— Олло урсин!— ўшиқирди Элдор ғазаб билан. У Жираслан қулаган томонга ташланмоқчи бўлди-ю, лекин ўзи йиқилиб тушди.— Нима қилиб қўйдинг, надар лаъмати? Нимага отдинг?

Жирасланни дахмадан олиб чиққанларида у нафас олса-да, бироқ беҳуш эди. Унинг қимматбаҳо ҳаво ранг черкаскасининг газирлари орасига ўт кириб, тирноқлари остига тупроқ тўлганди. Юзи ҳали ҳам чиройли кўринар, ранги оқариб кетганидан бўлса керак, ўнг мўйлов тагидаги тартинг яққол кўзга ташланарди.

Жанг ҳаяжонлантирган отличлар ярадор Жираслан тенасида уймалашиб, абрек-пошони яхшироқ кўришга интила бошладилар.

— Оти нима бўлди... яраландими ё ўлдими?— сўради Кучук.

Олдинги оёғига ўқ теккан,— жавоб беришди унга.

Жираслан тез-тез ва қаттиқ нафас ола бошлади. Элдор Жирасланни Нальчикка тирик олиб боришни истаётгани учун тезроқ йўлга тушайлик деб шонирарди. Астемир тегишли буйруқлар бера бошлади. Жангда яраланган отличларни яқинроқдаги уйларга ташишди. Шундан кейин жанг тугагунча бугалар орасидан бон кўтармай ётган ва ҳали ҳам тили калмага келмаётган мўйсафид ҳожини бу ерда қолдириб кетишга қарор қилинди. Элдор билан Жираслан кетадиган тачанкага қалинроқ қилиб похол солниди, унга Саид ҳам ўтирди. Шундан кейин отряд йўлга тушди.

Саид йўл бўйи гўлдираб дуо ўқишдан бўшамасди, тачанка ҳар силкиганда оғриқдап юзи буришиб кетса ҳам Элдор Жирасланнинг нафас олишига қулоқ соларди. Ҳозир Элдор нималарни ўйлаётганини?

Отряд йўлга чиққандап кейин овулларга шхальми-воколлик Элдор билан Астемир Жирасланни отишибди, унинг жасадини Нальчикка олиб кетишаётганмиш деган миш-миш тарқалди.

САРИМАНИНГ УЙИГА КЕЛТИРИЛИШИ, ТИЛ ВА ГЛОБУС

Сарима тузалиб қолди. Наташа унга ҳадемай уйга кетасиз деди.

Сарима ҳозирча ҳамшираларга қарашиб туриш пайдан бўларди. У бўш вақтларида «докторлар хонаси» деб аталган ва Наташанинг каравоти турган мўъжазгина хонада дугонаси билан дам оларди.

Сарима ётган хонанинг деразаси катта Отажуки боғига ёнма-ён, боққа қараганди. Қурғоқчилик қовжиратган кекса каштанининг бутоқлари дераза рафидаги чиройли буюмларга қизиқсиниб қараётгандек туюларди.

Саримани кўрган келганларнинг совгалари кўпайиб кетди. Қизга аталган тўёнлар ҳам, Элдор ва бошига тушган кулфат муносабати билан ёрдам тариқасида келтирилган парсалари ҳам шулар орасида эди. Дераза рафида кўзни оладиган газламалар, ипак дурралар, Элдор сайилда Саримага олиб берган атирларга ўхшаган хушбўй сувли шишалар товланмоқда. Сарима атир шишаларга қараганда Элдор ҳади қилган ўша атир шиша қанчалик машаққат билан қўлга киритганлигини ўйлар, ўху, кўпайиб кетибди-ку, деб ўзича кулиб қўярди.

Энди ҳамма нарса ўзгариб, келгуси ҳаёт бошқача қурилажагидан дарак берарди.

Сарима операциядан кейин ҳали ўрнидан турмаган кунлардан бирида дод-фарёд эшитилиб қолди. Сариманинг қулоғига оласининг овози кирди. Диса ҳамшираларга мени ичкарига киритасанлар деб бақирар, улар эса йўл беришмасди. Шундай бўлса ҳам Диса ҳар қалай эшикдан ўтиб олди. Унинг орқасида бошқа аёллар ҳам бор.

Сарима тул Данизат ва бошқа ҳамқишлоқларини таниди. Уларнинг бари қатор туришиб ўлик чиқарилаётган уйга келишгандай дарҳол ув солиб йиғлай бошлашди.

— Қизимни лимага мен олдиниңга хизматкор Элдорга, кейин қўлини кесган рус докторга тоширдима... О, олло, о олло!— фарёд қила бошлади Диса.

Ана шу кунни эсласа Сариманинг кўнгли бузилиб кетарди. Бироқ кейинчалик бунақа воқеа содир бўлмади. Элдор деярли ҳар кун Саримани кўргани келарди. У тинчгина ўтираркан, ҳар сафар ўтди нигоҳи билан қизга қараганда Сариманинг кўзларида ёш ҳалқаламарди.

Элдор кейинги пайтларда тез-тез келиб турадиган бўлиб қолди. Сарима унинг докторга ярасини қаратгани келаётганини ва касалхонада ётган Жираслан қандай қўриқлапаяётганини кузатиб юрганни кейин сезди.

Кези келганда шуни ҳам айтиб қўя қолайлик. Элдор Тикжар қишлоғидан қайтиши биланоқ фақат отряд командири бўлибгина қолмай, бошқарма бошлиғининг муовини ҳам қилиб тайинланганди. Шу вадан асир олинган Жирасландан кўз-қулоқ бўлиб туриш ҳам унинг бевосита вазифасига кирарди. Абрек-пошонинг каравоти ёнидаги навбатчилар ҳам, ҳамширалар ҳам, соқчилар ҳам алмашиб турарди. Очигини айтганда, Жирасланнинг қочиб кетишга ҳали мажоли етмасди, шундай бўлса ҳам касалхона теварагида Чечен ва Ингушistonнинг олис овулларида келган шубҳали кимсаларнинг ўралашиб юришгани кўп марта сезилганди. Чечен ва Ингушistonнинг олис қишлоқларида Жирасланнинг анчагина дўстлари бор эди.

Сарима унинг жонига қасд қилган кимса билан бир жойда ётганлигини билмас, Элдор ҳам буздан баттар изтиробга тушарди. У қачон қараса доктордан Саримага жавоб берадиган пайт келмадими, деб сўрагани сўраганди. Сарима ҳадеб йиғлайверганидан кейин Элдор ҳам Жирасланнинг уйига қайтиб бормайдиган бўлди.

Наташа билан яқин кунларда хайрлашишни айтмаганда, ҳамма ишлар Сариманинг кўнглидагидек кетарди.

Сарима Наташани қанчалик жонидан ортиқ кўрса, Наташа ҳам уни ўтқизгани жой тополмасди. Улар бир-бирларини тушунишлари учун кўп сўзнинг ҳожати йўқ эди.

— Тез орада Элдор келади,— Наташа шундай дея жилмайиб қўярди.

— Ҳадемай Элдор келади,— Наташа деразадан довдарахтларни қоронғилик қаърига чўктираётган осмонга боқаркан, яна аввалги гапни такрорлади.

Лекин бу сафар у кулимсирамади.

Сарима ҳам тишининг оқини кўрсатмади.

Уларнинг икковлари сувга тикилгандай жим эдилар.

Шу пайт қадам товушлари ва эркакларнинг гаплашгани эшитилиб қолди. Қизлар эшикка ўгирилишди. Ичкарига доктор, Элдор ва буни қаранг-а! — Баляцо бува кириб келишди. Бува Саримани олиб кетгани келган тўй кунини субҳидамидаги черкаскасини кийган, қалин қошлари ва қизғиш мўйловларига оқ оралаган бўлса-да, қариликни бўйнига олмайгандек кўринарди. Бувадан кейинда бошига тўй кундаги қоракўл қалпоғини кийган Астемир,

униги ортида Думасара кўринди-ю, Сарима севинчидан қичқириб юбораёзди.

О, азиз ва қадрли ҳамқишлоқлар!

Элдор Баляцо бувага йўл бериб олдига ўтказди.

Саримани бу ердан олиб кетиши Элдорнинг кўнглида бўлмаса, ҳамқишлоқларини бошлаб келармиди? Чиндан ҳам шундай эди: Элдор Астемир билан Баляцо бува ўз ишлари юзасидап Нальчикка келишларидан хабар тошгач, Саримани олиб кетишни шу бугунга мўлжаллаганди...

Хонани дарҳол тўқима жуп бурка, чарм этик ва чувакларнинг ҳиди босиб кетди. Сариманинг юраги гушиллаб ура бошлади. У Наташага синовчан қаради, сўнгра эркаклардан уялиб кўзини ерга тикди.

Наташа Сариманинг нарсаларини йиғиштира бошлади.

Баляцо бува Саримага меҳр билан тикилар, азбаройи ҳаяжонланганидан ҳол-аҳвол ҳам сўрай олмасди.

— Оппоқ қизим! — бува ниҳоят, гап бошлади. — Сени эсон-омон кўриб, кўнглим тоғдай кўтарилди. Бу ердан сени вакил оталигимдагидай дабдаба-ю усталик билан олиб кетолмаётганимдан хафаман. Майли... Соҳибжамол қиз эдинг, ҳали ҳам шундайсан... Уйга кетамиз...

— Уйга кетасан, Сарима, — Элдор буванинг гапини тасдиқлади. — Қазирей Матханов колясканин берди.

— Қани, бўлмаса отланавер, Наташани эсингдан чиқармагин ишқилиб, — деди Василей Петрович.

— Ҳа, Наташани эсингдан чиқарма, — деб қўйди Элдор ҳамма кабардинчалаб.

Сариманинг ўпкаси тўлиб келиб, Наташани қучоқлаб олди. Элдор билан Астемир дераза рафидаги совга-саломларни йиғиштириб, рўмошларга туга бошладиди.

Сарима Астемирнинг буркаси тагида нимадир борлигини эндигина пайқайди. Думасара эса қўлида Сарима касалхонада кўрган сиёҳдон ва ёзадиган таёқчага ўхшаган нарсаларни кўтариб турарди. Қиз униги учун ҳам булар совга-салом бўлса керак, деб ўйлади.

Аслида воқеа бундай бўлганди.

...Еруль бува тонг саҳардан бошлабоқ Шхальмивокода ажрийиб хабар тарқата бошлади. У одамларни илгаригидай йиғинга, яъни ҳозиргидай мажлисга чақирмаётганди. Унинг сўзлари ғалати бўлганидан одамлар ўз қулоқларига ишонинмай, бир-бирларидан ҳақли равшда: «Еруль нима деб бақирди? Эшитганим ростми?» деб сўрашарди.

Йўқ, одамлар адашинмаганди.

— Эшитинглар, эшитмадим демаглар! Мактаб очилди. Болаларингни мактабга юборинглар...

Еруль бува нарасини ростлаб олиб яна жар соларди:

— Эшитинглар, эшитинглар, бахти кулганлар! Мактабга кизларни ҳам юборса бўлади. Астемир муаллим билан янги раисмиз Давлат мактабга келган ҳамма болаларга бир қадоқдан жўхори беришади.

Астемирнинг муаллимликни бошлашга ҳамма нараси шай бўлса ҳам, фақат глобус олишигина қолганди. Бироқ мактабга келган болалар Думасаранинг саволини такрорлаб қолшса, яъни «Агар ер глобусдай думалоқ бўлса, уни нима тутиб туради?» деб сўрашса қандай жавоб қиламан деб Астемирнинг боши қотарди. Думасара шундай савол берганида жавоб қилолмаганди-да, ахир.

Халқ милиционерни Қазирей Элдорнинг Саримани олиб келишга бирга бориб келайлик, деган илтимосини етказгандан кейин Астемир Нальчикка хотинигина эмас, Баляцо бўвани ҳам бирга олиб кетди. Уша куни ячейканинги навбатдаги йиғилиши бўлиши керак эди. Астемир шунча назарда тутиб, Степан Ильич қийин саволларга жавоб беришга ўргатади, деб умид қилганди.

Астемир, глобус, сиеҳдон, қалам олди. Степан Ильич чиндан ҳам Астемирга глобус ер шарига қанчалик тенг келишини, нима учун думалоқ тош ёки ана шу глобуснинг ўзидан сув томишини; ердан эса томмаслигини қайтадан тушунтиришга киришди. Астемир Степан Ильичдан совга чироқ ҳам олди. Буларнинг ҳаммасини Баляцо бува кўриб турарди.

Баляцо бува йиғилиш ва ячейкаларда большевиклардан илгари тушунмаган нарсаларини ҳам сўраб оларди. Чолнинг савол беришларига ҳамма кўнгиб қолгани учун Астемир мажлисларга партия аъзоси бўлмаган кишини бошлаб келса ҳам биров бир нима демасди. Ҳатто тортишув қизган пайтлар ҳам бўлган.

Ҳолбуки, Баляцо бувадан бўлак тортишувни яхши кўрадиганлар ҳам йўқ эмасди.

Ячейканинг ўша куни мажлиси тарихдаги машҳур воқеа рўй берган кунни, яъни астроном Коперник ернинг айланишига шубҳа билдирган художўйлар олдида ернинг айланиши хусусида нутқ сўзлаган кунни эслатарди дейиш мумкин.

Степан Ильич Коперникнинг буюк нутқини такрорлагандай бўлди.

Степан Ильичнинг гапларини ҳамма тушунди, дейиш тўғри бўлмас. Астемирнинг ҳам тушунмаганлари бўлди. Шардай юм-юмалоқ ернинг бўшлиқда осмон узра айлани-

пини ва бунда ундаги океан ва денгизларнинг суви тўкилиб кетмаслигини тасаввур ҳам қилиб бўлмасди.

Баляцо бува ҳали ҳам тортишув қидмига етди деб ҳисобламасди. У ячейканинг мажлиси тугаб, касалхонага келишаётганида ҳам тортишувини давом эттирди.

Сарима ниҳоят коляскага чикди. Унинг ёнига Думасара ўтирди. Элдор эгарга мингач, коляска ўрнидан қўзгалди.

Бутун шаҳарга ташиқли бўлган бу коляска яна ажойиб кўринарди. Унинг чап ва ўнг зиналаридаги иккита башанг кийинган эркак чироқ ва гулдор глобус кўтариб олишганди.

Коляска йўлга тушиши биланоқ, чироқ кўтариб олган Баляцо бува унинг тарақа-туруғи ва силкинишига парво қилмай, глобус ушлаган Астемирдан:

— Буларнинг барини қанақа сўзлар билан тушунтирасан?— деб сўради.

Астемир унга жавобан:

— Илмий гаплар билан,— деди.

— Тил билмасдан туриб илмий гаплар билан тушунтириб бўларканми?— деди буванинг боши қотиб. У бунда, рус тилини яхши билмайсану, демоқчи эди. Астемир буванинг бу гапига:

— Ҳаммасини кабардинча тушунтираман,— деб жавоб қайтарди.

— Кабардинчада ўхшатиб сўксанг бўлади-ю, илмий гапларни айтолмайсан. Кабардинча ўқиб, ёзишга ҳали ҳарфинг ўзи йўқ-ку.

— Кабардин тилини ўқитаман.

— Кабардин шундай ҳам ўз тилини билади. Кабардинга кабардин тилини ўқитишнинг нима ҳожати бор? Ота-онани ўргатган ҳамма сўзларни билсанг ҳам кабардинча билан Прохладнаядан нарига ўтолмайсан. Йўқ. Астемир мен бунда «аҳа» дея олмайман.

— Яқинда кабардинча сўзларни ҳам ҳарф билан ёзса бўлади,— Астемир бўш келмасди,— менга буни Степа Ильяч айтди.

— Кабардинча сўзларни ҳарф билан ёзса бўларканми?— деди бува гумонсираб.

— Ҳозирча болаларни Элдорни ўқитгандай ўқитавераман,— Астемир шундай қарорга келди. У бунда Элдорнинг саводини чиқаришдаги кўрғазмали таълим усулини ўйлаганди. Ушанда Сарима ҳарфларни йигитнинг кўйлагига тикиб берганди-да. Степа Ильяч Астемирга,

олимлар ҳам бундай усулни туғри дейишяпти, деган гапни айтгавди. Астемир энди сўзларни ўқишга шундай атлар ва катта варақдаги плакатларни таёқча ёрдамида тушутиради. Чунки бу Астемирга қулай туюларди. Ахир Ростов гимназиясидаги рус муаллимлари шундай дарс беришардику. Бироқ бир нарсадан Астемир ҳануз ҳижолатда ва ваҳимада эди: Давлат жўхори беришга кўнган бўлса ҳам ўқувчилардан дарак йўқ эди. Бошқалар-ку майли-я, ҳатто Думасара ҳам арабча ўқитилмас экан, деб Люни мактабга юборишга тихирлик қилиб турарди...

Баляцо бува ҳалиям порози эди.

— Ҳа, олло шоҳид, потўғри гапларни айтяпсан, Астемир. Гарчи ўз қулогим билан Степан Ильичдан эшитган бўлсам ҳам бунга ишонмайман. Кабардин тилига русларнинг ҳарфи етмасмиш-а. Кичкинагина халқмизу, нега русларнинг ҳарфи етмайди? Йўқ, бунга ишонмайман...

Думасара ҳам кабардинга кабардинча ўқитишини кулгили ва фойдасиз иш деб ҳисобларди. «Араб тили,— дерди Думасара,— оллонинг тили, кабардин ҳам, қумиқ ҳам, ингус ҳам — ҳаммалари арабча китобларни ўқишади».

Астемир колясканинг зинасида кетаётганида ҳам хотинига ўқрайиб-ўқрайиб қўяр, Думасара бўлса, эркакларнинг баҳсига аралашишга ботинолмасди. Унинг иши Саримани авайлаб олиб кетишдан иборат эди. Шунинг учун ҳам икковлари бир-бирларининг пинжларига тикилишиб, қорайган осмонга тикилиб боришаркан, ҳаяжон ва умидда ёмғир ёрса керак деб қўйишарди.

Баляцо бува билан Астемир қизишиб кетганларида осмондаги бостириб келаётган қора булутни сезишмасди. Бува аёлларга қараб кулимсираган ҳолда гапира бошлади.

— Бизнинг тилимизда хотинлар вайсашадн-ю, подачилар сигирлар билан гаплашишади. Яна, худо мени кечирсин, гоҳо хотиним менинг жингимга тегиб қўяди. Ушанда мен тилимиздан муносиб сўз ахтариб қоламан, қани энди қовуриб ташласам, дейман. Бизнинг сўзларимизни илмга олишмайди. Илмга шунақанги тил керакки, у жуда тирад бўлсин, узун қошиқ қозоннинг тагига егандек у ҳам борадиган жойига борсин... Мени ташвишга солаётган парса нима? Мактабга фақат номдор одамларнинг болалари ёки эсли-хушлилар; ё бўлмаса мадрасага қатнаётганлар эмас, овулдаги ҳамма болалар боради. Степан Ильичнинг ҳам, Иналнинг ҳам гапи шу... Бунақа бўлса, ким ер ҳайдайди-ю, қўйларимизни ким боқади? Мен кўп одамлардан ҳамма мактабга кетиб қолса, уйда

ким суянчиқ бўлиб қолади, деган гапни эшитдим. Қани, айт-чи, Астемир, Степан Ильич буни қапдай тушунгиряпти? У бу ҳақда нима деяпти?

— Степан Ильич, ҳамма ёшлигиданоқ яхши одам бўлишга ва халқ манфаатини ўйлашга ҳаракат қиладиган бўлади, деяпти.

— Буниси маъқул. Инал бу ҳақда нима деяпти?

— Инал, Степан Ильичнинг гаплари тўғри, деяпти.

— Аҳа! Ўғлимнинг адаши Қазгирейнинг гапи қандоқ?

— Ўғлимнинг адаши ҳамма қуръон ўқисин деяпти. У худди Думасаранинг гапини эшитиб қолганга ўхшайди. Қазгирей Матхановнинг гапи шундай.

Думасара эри шундай деганда бошини кўтариб, унга катта очилган кўзларини тикди. Баляцо бува бўлса сўрашини қўймасди:

— Қазгирей Матхановнинг гапи қизиқ экан-ку. Бироқ Элдор ҳам ҳозир Нальчикда кичкина одам эмас. Элдор нима деяпти?..

Энди Сарима ҳам бошини кўтарди:

— Элдор Қазгирейнинг гапи тўғри деяпти,— Астемир бўйнига олиб қўя қолди.

Олисада овулнинг офтобда қовжираган ва чанга беланган дарахтлари ва пастак уйлари кўринди. Фақат Муса билан Жирасланнинг черепица томли уйларигина кўзга чиройли ташланарди.

Бугун жума бўлгани учун масжидда намоздан кейин катта ваъзхонлик бўлади. Намозхонлар кўп янгиликлардан умидвор эдилар.

Осмондаги қора булут кўнайиб, совуқ шамол эса бошлади. Гарчи Давлат бу жума минорасили дабдабали қилиб ясатолмаган бўлса-да, бутун овул кўчага чиққанди. Нима қилсин? Давлат қизил ранги давлат ранги деб эълон қилиб, шакаф ва сандиқларда албон сақлашни ман этди. Шундай бўлса ҳам минорани безаш учун барибир материал тўплаб бўлмади, чунки ҳатто кўйлакликка ҳам чит етишмасди.

Қариялар масжиддан чиқиб, булут қоплаб қорайган осмонга қарай-қарай кетишаркан, Давлатнинг минораси ва жарчи Ерулнинг янги хабари тўғрисида ҳам гаплашшарди. Улар Астемирнинг касрига бизни ёмғирдан бе-насиб этиб қўймасин-да, деган хавотирда эдилар. Бу ҳам етмагандай, Астемир Давлатнинг ризолиги билан болаларга ҳосилнинг ўндан бирини бериб, қўлларига кофирларнинг китобини тутқизиб, оғизларига чўчқа гўшти солмоқчи эди. Мусулмон болалари оллога шундай аҳволда

кўринадиларми ҳали? Шундай бўлгандан кейин олло таоло бадкорлар ерига қандай қилиб ҳам ёмғир юборсин?

Қариялар Астемир хусусида бошқа янги гап айтишолмасди. У анчадан бери оламни остин-устин қиламан, деб юрарди-да. Хўш, Давлатга нима бўлди? Давлат унақадўзахи одамлардан эмасди-ку. Нега у ҳосилнинг ўидан бирини кофирларга бераяпти? Янги ранс бугун намозга келиб, агар минора битгундай бўлса, келгуси намозга Казгирей Матхановни олиб келишга ваъда бергани учун ҳозирча у ҳақда бир нима дейиш мушкулроқ эди.

Четан девор ва дарвозалар олдида тўдалашиб, осмондан кўз узмай турган одамлар ана шулар ҳақида гурунглашишарди. Шу пайт қишлоқ чеккасида коляска билан отлиқ Элдор кўрипти. Булар кўтарган чангни булут остига яширинаётган қуёш нури ёритиб турарди. Аравани ҳамма танийдиган Башир ҳайдаб келяпти. Унинг бир томонида чироқ кўтарган Баляцо бува, иккинчи томонида шарга ўхшаган нарсанинг бапидан ушлаб олган Астемир тикка туриб келишарди.

Коляска жемат оралаб, Дисанинг уйи томон йўл олди. Гурунг тегиб, қаршидагилар араванинг кетидап узоқ тикилиб қолишди. Бу аравани ким танимайди дейсиз! Астемир билан Баляцо икки ёнида тикка туриб келаётган Матхановнинг коляскаси барчани қизиқтириб, ҳайратда қолдирар, ундагиларга ҳурмат билан боқишга мажбур этарди.

Бува ҳамон баҳслашишни қўймасди.

— Сенинг гапларингга Казанок ҳам тушуполмайди, Астемир!— деди Баляцо бува бақириб.— Иккита қонда харф йиғсаиғ ҳам кабардин тилида ўзинг глобус деяётган манави шарга Қора денгиз, Кавказ ва Кабарда қандай қилиб сиғишини тушунтиролмайсан. Глобусингни ўғирлаб кетаман, кўрасан, ўшацда қаерда тураркансан? Икки бармоғингни бурийингга тикиб қолаверасан... Ҳа, бу гапларингга Казаноконинг ўзи ҳам тушуполмасди.

Элдор арава ёнида отини бир текисда елиб келарди. У тортишаётганларнинг гапига ҳам қулоқ солмас, Сарима томонга ҳам қарамасди. Ҳаётида юз берган бахтли ўзгариш вужудини қувончга тулдиргани учун Саримани уйга олиб келяпмиз-ку, деб шўнгли тўқ эди.

Бу кузда меваси билан Лю ва бошқа болаларни хушнуд этмаган баҳайбат пок дарахти Диса билан Астемир уйларининг томлари ҳам кўзга чалинди. Лю похол томда Сариманинг келишини дойлаб ўтирарди. Элдор қаддини ростлади. Баляцо бува эса барибир мактабга дарсга қат-

найман, кампиримпи ҳам, Аслоп билан Казгирейни ҳам мажбур қиламан, муаллимдан дурустроқ жавоб олмагунимча сўрайдиганимни сўрайвераман, деб бақиринини қўймасди.

Диса арава ғилдирагининг тарақлаши ва томдаги Люнинг «Сарима келяпти!» деб қичқирганини эшитгандан кейин ҳовлиққанча кўчага югуриб чиқди.

Башир бутун гавдасини орқага ташлаб, кўпирган отларнинг жиловидан тортди. Коляска тўхтади. Элдор отидан ирғиб тушди. Буларни кўрган болакайлар югургилаб келишди, четанлар орқасидан рўмол ўраган хотинлар ва қалпоқ кийган эркаклар қарашарди.

Бу пайтда Еруль бува жематни яна бир айлапиб, жар соларди:

— Эшит, ҳой, эшитиб қол, бахтиёр овул! Астемирнинг уйи ёнида мактаб очилляпти! Ҳар бир ўқувчи бола бир қадоқдан жўхори олади...

КАЗГИРЕЙ БИЛАН ЭЛДОР. ҚОФИЯ ҲАР ДОИМ ҲАМ ХАНЖАРНИНГ ЎРНИНИ БОСАВЕРАДИМИ?

Бундай қараганда, ёш бошлиқ, бунинг устига чекистнинг қози калонга ҳеч қандай яқин ери йўқдай туюлади. Иналнинг шариатга сира ҳам тоби йўқлиги эсингиздами? Степан Ильичнинг шариат ҳақида анча қаттиқ ва аччиқ гаплар айтгани-чи? У шариатчилар бузилган хамиртурушдан яхши хамир олишмоқчи демаганмиди? Элдор буларнинг ҳаммасидан хабардор эди. Ниҳоят, бандитлар қилаётган ёвузликларда шариатчиларнинг қўли борлиги сезилиб, Инал билан Степан Ильич шариат ишларини ўлчаётган тарозунинг ёмонлик қўйилган палласи босиб кетяпти, деган сўзлари ҳам тўғри бўлиб чиқди.

Ҳа, худди шундай. Бироқ Инал ёки Степан Ильичнинг гаплари ўша пайтда ҳамма парсани ҳал қилаверади, деб ўйлаш хато бўлур эди. Вазият жуда мураккаб, одамлар ҳам ҳар хил бўлгани учун революция ғояларининг узил-кесил ғалабасига ҳали анча бор эди. Шунинг учун ҳам муллалар билан большевизм биргаликда иш кўрган пайтлар ҳам бўлиб қоларди. Шундай пайтда Инал, Степан Ильич, Астемирга ўхшаган изчил одамлар кўп тепиларди, дейсизми? Элдор сингари оташ юрак, ҳақгўй бироқ саводсизлиги туфайли тўғри йўл тополмай қоладиган йигитлар унчалик кўп эмасди.

Элдорга Казгирейнинг суҳбатлари ёқиб қолди. Шунинг учун ҳам Кабарданинг йўлларида бирга от қўйиб ке-

таётган Элдор билан Казгирейни тез-тез кўриб турса бўларди.

Казгирейни бундай юришлар чарчатмасди. У шариаг йўлида кескин курашга отланадиган пайт келди, деб ҳисобларди.

Қолаверса, Элдор билан дўст бўлиш унинг учун гоят муҳим эди. У ниҳоятда усталик билан Элдорга таъсирини ўтказар, оддий кишилар, халқ урф-одатларига садоқатда бўлиб, нафсониятларини сақлаган ва ўзи, яъни қози калонини ҳурмат қилган фурсатлар келганда йигитнинг эътиборини шуларга қаратмай қўймасди. Элдор Казгирей билан бирга юз берган талоғчилик ва қотилликларни текширгани чиққанида баобрў ва билимдон шериги уни қувватлаётганидан терисига сигмай кетарди.

Мабодо бўлаётган воқеаларга Казгирейнинг кўзлари билан қаралгудай бўлса, оллонинг ниманидир чала қилиб, ниманидир, адаштириб юборгани аён бўлиб қоларди. Вайронлик Кабардани ҳам четлаб ўтмаган, Казгирей мовут фабрикаси қурмай, босмахона ташкил қилганди. Шўро ҳукумати деб номланган ҳукуматнинг янги одамлари Матхановнинг гапларига жон деб қулоқ солишар, ҳеч ким халқ тинчлик ва билимга муҳтож деган фикрга қарши чиқмасди. Бироқ бошланган ҳар қандай фойдали ишлар граждандар урушининг зарбалари остида дўлда қолган экиндай юлдуз кўрмай жон берарди.

Казгирей қози калон бўлмасидан анча олдинроқ ҳамма нарса тубдан ўзгараётганини фаҳмлаганди. Энди мактаб ва китоб тўғрисидаги гапларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, курашаётган кучлардан бирининг томонига ўтиб олиш зарур эди. Бу кучларнинг бир томонида Қлишбиев ва Шарданов, иккинчи томонида эса ҳамма иззат-ҳурмат қиладиган Буачидзе, Лениннинг шогирди Киров ёки рус большевиклари билан тили бир, кескин, Тикжардаги бирга ўсган қўшниси Инал Маремканов каби кишилар туришарди. Инали шунчаки қўшниси деб атаса тўғри бўлармикин?

Казгирей революциянинг бошида Пятигорскдаги катта митингларда Касботнинг ўгли Иналнинг ваъзларини кўи марта эшитди. Митингларда сўзланган нутқлар оддий меҳнаткаш қора халқнинг зўравонлардан ҳадсиз зулм кўргани, қўлини куйдириб уларга кўр ташигани етар энди, деган қаҳриқлар билан тугарди...

Уша кунлари Нури Цаговнинг дўстлари ҳам Пятигорскдаги нотиқларнинг сўзларини такрорлашадиган бўлиб қолишган, князлар ва зодагонларнинг шунча ҳақоратла-

ри етар, уларни қувиб юбориш керак, бу оллога ҳам хуш келади, деб юришарди.

Матханов буларнинг барини ўз қулоғи билан эшитганидан, кўп нарсалар бошини қотириб қўйганди.

Уша кунлари Москванинг Россия ва шарқ мусулмонлари а Ленин имзо чеккан мурожаати пайдо бўлди.

Матхановга бу машҳур мурожаатдаги сўзлар худди дилидаги гаплардай ёқиб тушди. Мурожаат унинг режаларига айнан мос келиб, ҳамма муаммоларни ҳам қилгандай туюларди. «Бу муҳим ҳужжат, дерди Матханов ўзича, менниг «диний инқилоб»ни халқ инқилоби билан биргалыкда олиб бориш керак, деган фикрларимни бевосита тасдиқлаш учун чиқарилганга ўхшайди». У мурожаатдан ўзининг кўнглидаги гапларни топди. Мурожаатдаги миллий маданиятни эъзозлаш, шопилмаслик ва халққа изчил равишда революцион билим бериш зарур деган фикрни ўз нуқтан назари асосида талқин этиб, ёш мусулмонлар ҳаракатини тўғридан-тўғри қувватлаш деган хулосага борганди...

Матханов газетасининг сўнгги сони Октябрь революциясидан кейинги биринчи қишда чиқди. Унда мурожаатнинг таржимаси босилганди.

— Газета... Газета... Бум-бум, газета! — Матханов газетфурушларининг овозлари яна Нальчикдаги бозорда, Бақсанда, Урух, Малка ва Чегем бўйларида эшитила бошлади. — Эшитинглар! Эшитинглар! Қазгирей газетада Ленин мусулмонлар ҳақида нималар деганини билдирипти.

Ленин нималар деганини билишга ким қизиқмасди дейсиз?

Матханов газетасининг сотилишини кузатиб турганида бир отлиқ унинг отасидан аканг Нашхо уйда сепи кутянти, деган хушxabар олиб келиб қолди.

Нашхо февраль революциясидан кейин прапорщик унвоида Кавказ — Турк фронтда шаҳарлар Иттифоқининг вакили сифатида хизмат қилди, кейин Эронда ва Тифлистеда ҳам бўлди, рус ва грузин инқилобчилари билан яқинлашди...

Замона зайли билан Қазгирей ва Нашхо яна учрашиб қолди.

Ака-ука юз кўришмаганларига анча бўлганди. Улар бир-бирларидан жудо бўлганларида ўсмир эдилар, энди улғайишиб айтадиган гаплари ҳам йиғилиб қолганди. Нашхо баланд мартабага минган, яъни музофот милисининг бошлиғи эди. У ҳали ҳам бўйдоқ юрарди.

Нашхо укасига меҳр билан бошдан-оёқ қараб

чиқди. Чунки у укасини худди шундай, яъни қадди-қомати келишган, кийинини ҳам ўрнига қўядиган, ҳаммасидан ҳам ўқимишли одам деб тасаввур қилиб юрарди. Қазгирей ўтганларни эслаб, дам Богчасарой, дам Истамбул, дам Баксандаги муаллимлардан, дам Туркияда учратган кабардин ҳамюртларидан гапирар экап, Нашхо ҳаяжоплана бошлади. У олисда бўлса ҳам укасининг ҳаётидан воқиф эди.

Ака-ука тезда киндик қонлари тўкилган овулга бориб оталарини зиёрат қилмоқчи бўлишди.

Қургоқо билан Амица қаргайиб қолишганларига қарамай ёғ тушса ялагудек уйда ҳамма нарса тўкин-сочин, стол устига бор поз-неъматлар тўкиб ташланганди. Қазгирей ва Нашхо келганларидан сўнг бир неча кун базму жамшид бўлиб ўтди. Қургоқо ўғилларига сипчиклаб тикилгани тикилганди. У хайр-маъзу рқилишайтганда ҳам бошини бир томонга эгиб, ака-уканинг мўмин-мусулмонлигимизча шаҳид бўламиз, деган қасамёдларини диққат билан тинглади.

Қазгирейга ўхшаб мўйсафид Қургоқонинг ҳам кўп нарсалар бошини қотирар, Нашхога эса ҳамма нарса очиқ-равшан эди. Унинг ҳамма гаплари аксари бир нарсага қаратилган бўларди.

— Шўролар уруш қилиш ниятида эмас,— дерди у.— Аксинча, биз тинчлик ўрнатамиз, уни тарғиб қиламиз. Ёш ниҳолларни қўллаб-қувватлашимиз керак. Екатеринбург, Владикавказ томондан эсган шамоллар эндигина эккан кўчатларимизни йиқитиб кетмаслиги учун уларни мустаҳкамлаямиз.

Қазгирей акасининг бу гапларидан ўз билдигича хулоса чиқарарди. У акаси билан Нальчикка бормай хайрлангач, бошқа томонга, князь Берд Шарданов томонга йўл тутди. Князнинг қаердалигини у отасидан билиб олганди.

Бу пайтда Кабардада Шардановнинг Нальчик яқинидаги қўрғони остин-устин қилинган ҳақида миш-мишлар тарқала бошлади. Миш-мишларга қараганда князь большевикларнинг ялангоёқ қўшинларини тор-мор қилиш учун ўз отличларини тўплаётганди...

Қазгирей Элдор билан йўлга чиққанида ана шуларни гапириб берарди.

Қазгирей яқингинада рўй берган воқеаларни Элдорга гапириб бераркан, Шарданов билан учрашганини четлаб ўтмай, батафсил сўзлади. Агар бу гапи Элдорни қаттиқ ҳаяжонга солишини билганида анча эҳтиёт бўлиши турган гап эди. Элдор базўр ўзини босиб, газабини пичи-

га ютганча охиригача қулоқ солиб борди. Буларни билиб қўйган маъқул, дерди у ўзига-ўзи тасалли бериб.

— Ақлингдан адашма,— деганди Казгирей ўшанда Шардановга.— Биз кабардинлар юртимизда камлигимизни кўргин. Оқ отнинг бир тутам қора ёлидаймиз, холос. Бу ёл истаган пайтда тўзиб кетиши мумкин. Қора денгиз бўйидаги убих¹ қондошларимиздай ном-нишовимиз қолмайди. Кўзингни оч! Кабардин кабардинга ханжар ўқталишга ботишларканми! Муслмонни эътиқод бирлаштиради, жанжаллар шарнат йўли билан ҳал қилиниши керак.

Бу гапларга Шарданов қандай жавоб берди?

— Гапимни эшитиб ол, Казгирей. Биров бировнинг мўйловини куйдирмоқчи бўлса, ҳазиллашиб ўтирмайди. Бу мақолни биласанми ўзинг? Қайси эркак ўз мўйловининг куйдирилишига йўл қўйиб беради? Сен шариятни гапирасан. Ҳа, ҳозир ота-боболаримизнинг удуми қоладими, йўқми, деган тортишув кетяпти. Бизни уйларимиздан қувиб чиқаришди... Кимлар? Ялангоёқлар. Бу ерда қуръоннинг ҳеч алоқаси йўқ. Жиноятчиларнинг боши узра қуръонни эмас, империянинг аёвсиз қилчини кўтариш керак. Шунинг учун ҳозир меннинг ёрдамчим сен эмас, Аральпов бўлади.

— Менга қара. Берд, Румийнинг узум ҳақидаги нақли ёдиндами? Бир-бирини тушунмаслик бахтсизликка олиб келадиган, «дўстликни душманликка айланттиради».

— Йўқ,— деди князь истеҳзоли кулиб, — қофия гўзал нарса, бироқ бизга жарангламайдиган қофия эмас, ўткир қофия, ханжар керак. Менимча, ҳозир Аральпов хаёл қилаётган нарсаларни қилиш жоиз бўлар. У большевикларнинг терисини шилиб, ногорага тортмоқчи-да, ўшани чалиб одамларни жапга чорламоқчи. Бу шафқатсиз, албатта. Бироқ очини айтсам, менга ҳозир қофиядан кўра кўпроқ қамчининг визиллаши ёқади. Ялангоёқлар қамчининг визиллашига бошлаб ўйинга тушишларини пайқадим... Шундай, Казгирей дўстим! Сурбетлашган ялангоёқлар биз билан бир буркада ёнма-ён ўтиришмоқчи.

Элдор Матхаповдан яна нималарни эшитди?

Казгирейнинг босмахонаспдан муслмонларга қарата янги мурожаат босилиб чиқди. «Иккита жонивор уришса; овчига бир тутам жун қолади,— дейиларди мурожаатда.— Ака-ука уришса — улар бир ханжарнинг қўш тиги бўл-

¹ Кавказ халқларининг адигей-кабардин гуруҳига кирувчи майда миллат. Убихлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркияга кўчиб ўтишган.

май қоладилар. Мусулмон мусулмонга қўл берсип, ханжари қинпдан суғурилмасин». Қазгирей бу чақирғини ҳамма овулларга тарқатди, уни масжидларда ўқишарди. Матхановнинг ўзи эса, жума кунлари намозхонларнинг ҳузурига борарди.

Терекнинг парёғидаги олис овулда от ва эгар жабдуқлар сотиб олаётган қизил аскарлар бир мусофир масжидда кабардинларга қарши курашиш учун кабардинларнинг ўзидан от олишяпти, деб большевикларни қоралаётганини билиб қолишди. Қизил аскарлар Инал Маремқановнинг отрядига қарашли қисмдан эдилар Улар Қазгирейни ушотрядига қарашли қисмдан эдилар. Улар Қазгирейни ушлаб олишди: командир ушланган кишини келтиришни буюрди. Инал қўлга тушган кимлигини биларди. Бироқ кейинги ўн йил ичида унинг Қазгирей билан биринчи марта холи учрашиши эди. Бу икковларига ҳам осон бўлмади. Инал Қазгирейни кутиб олиш учун бўсагага чиқди. Бу билан у кўп прасани тушунтирди ва олдини олд. У Кургоковнинг ўғли ва Нашходнинг укасини аҳтиром билан қарши оларкан кўзларида хотиржамлик ва қатъийлик сезилиб турарди.

— Қани, бир бошдан гапир-чи, Қазгирей, нима бўлди,— деди у бу сафар ҳам ўзини совуққон кўрсатишга тиршиб.— Гарчи ҳозир ўз уйимда бўлмасам ҳам бу ерга аканг кўп марта бош суққан. Шунини унутма. Бу жонажой дўстларимизнинг уйи. Мен сен ҳақингда кўп нарса билман, бунини Нашходан ҳам, бошқа одамлардан ҳам эшитганман. Мен сенга жон деб кўнглимни очаман, ўшанда сидқидил бўлишингга ишонаман.

Қазгирей ўзини босиб олгандан кейин гап бошлади:

— Мени иззат-ҳурмат билан қарши олаётганингдан мамнунман, Инал. Мен ҳам тинчликдан гапиришни афзал кўраман, одамларнинг мени ушлаб олишларининг биринчи бевосита сабаби ҳам шунда.

— Сен жангчиларимга қаршилиқ кўрсатибсан.

— Ҳа, нега бундай қилганимни сенга тушунтираман. Мен кабардин боши узра қурол кўтарилишини истамайман! Сен, Инал, халққа таниқли одам бўлиб етишдинг. Ўзинг ўйла, ҳозир Бзукан овули афсонасидаги битта элак деб иккита жемат бир-бирини қирғин қилганига ўхшаш воқеа рўй бермаяптими? Биз халқни жувонмарг қиляпмиз. Ҳақиқат фақат битта нарсада — динда, шариатда. Бизнинг қуролимиз — қуръон...

— Йўқ бўлаётган воқеалар Бзукан овулидаги афсонавий воқеани эслатади, деган фикрга қўшилмайман. Бу

ерда гап элақда эмас. Буни тушуниш керак. Отларни чўлда кишанлаб қўйиш уларни бўрилар бурдалаб кетсин, деган сўз. Сен, Қазгирей, революцияни див занжири билан банд қилишни истайсан, бизни тўхтатмоқчи, қўлимизни тутмоқчисан... Биз тўхтатмоқчи бўлганларни йўлдан суриб ташлаймиз, холос. Хўш, бўлмаса ипдамай тураверайликми? Бизни яна гирдобда фарқ қилишсинми? Севимли шопринг Румийнинг масали ёдингдами?

Кемага чиқди бир кун машҳур олим, тилшувос,

Ва даргадан сўради мағрурлиги беқисс.

«Сарф — наҳви ўқурсан?»

«Йўқ» — деди дарга ночор...

Олим дер: «Ярим умринг, афсус, кетибди бекор!»

Бу гап дарга кўнглига ботган бўлса-да оғир,

Аmmo оғиз очмади ул мустаҳқиқ баҳодир.

Тўлқинларни гиж-гижлаб ногоҳ қутурди бўрон,

Ва мўътабар олимдан дарга сўради шу оп:

«Билурмисан сузишни?»

Титраб-қақшаб, қурмағур,

Деди: «Билган эмасдим, омон бўлгур, бир умр!»

Денгизчи дер: «Минг афсус, донишманди замона!

Умринг елга кетибди: кема чўкмоқда мапа.»

Инал масални ўқиб шўх ва самимий жилмайди.

— Румийнинг масалини эслаб қойил қилдинг, — деди Қазгирей Иналга ўзини хотиржам тутиб.

— Валлаҳи, — Инал суҳбатни якунлади. — Мен болалик вақтимдаёқ гап талашишда ва... — Инал гўлдираб қолди... — шеър ўқишда сенга тенглашишга урниардим... Бироқ ҳозир сендан ўтолмаслигимни биламан... Бошқа тортишмоқчи ҳам эмасман... Ҳали кўп тўқнашамиз, Қазгирей. Биз сенинг самимий ҳаракатларингдан воқифмиз, шунинг учун ҳам бу ердан душман эмас, дўст бўлиб кетишпвггин истардик... Агар руслар келмаганда Кабарданинг нима бўлишини ҳам ўйлаб кўр. Сиз, шариятчилар, водон кампирларга қўшилишиб иблис деяётганинлар, рус кишилари бўлмаганда ҳолимиз не кечарди? Эсингни йлтиб ол, Қазгирей!

Маремканов шундан сўнг Қазгирейни тўрт томонинг иббла деб қўйиб юборди. Бир неча отликни унга қўшиб хатарсиз жойгача элтиб қўйишни буюрди. Яқинда мулла-вачча бўлган ёш жангчилар Матхановни кузатиб боришни ўзларига шараф деб билишарди.

Қазгирей ота-опасининг ёнига боришга қарор қилди.

У жопажон овулига етиб бормасдаюқ, мудҳиш хабар

эшитди: Шардановнинг отлиқлари Казгирей ҳам акасига ўхшаб большевикларга ўтиб кетди, деб ўйлаб, мўйсафид Кургокони гаров ўрнида қўлга олишибди, кейин отиб ташлаб, кампирини ҳайдаб юборишибди. Уйга ўт қўйиб, оту молларини ва Кабирдан қолган туёқ — ажойиб тойчоқни олиб кетишибди.

Бундан даҳшатга тушган Казгирей энди қаёққа қараб от қўйсамикни, деб боши қота бошлади. Шардановнинг ёнигами? Йўқ, Шарданов билан у бошқача тўқнашиши керак. Большевикларнинг ёнига қайтсими? Йўқ, у Инал билан ҳам бошқача учрашиши керак. Унинг қўнгилида шундай режа туғилди: ўртага шиор ташлаб, қўшин тўпламоқчи, адолат, озодлик, мусулмонлар орасида тенглик учун курашмоқчи бўлганларни дини ислом байроғи остига йиғмоқчи бўлди. Улар мулла бўлачиси, қора халқ бўладими, князь ёки зодагон бўладими — барибир! Агар у кабардин бўлб, шарпат йўлида курашмоқчи бўлса, Махатовнинг қўшинига келаверсин!

У ҳамроҳлари билан шу хусусда гаплашганида ёш муллаваччалар ханжарларини қинларидан суғуришди. Улар муқаддас шарият лашкарининг дастлабки аскарлари бўлиб қолишди. Ханжарларини Казгирейнинг ханжарига текизиб, ўзларича имомдан ҳам ортиқ туюлган Казгирейга муносиб аскар бўлишга қасам ичишди...

...Казгирей буларнинг барини Элдорга бирданга айтиб қўя қолмади. Бироқ унинг лўнда қилиб гапириши Элдорга таъсир кўрсатмай қолмади. Элдор энди уни ҳам, Шардановни ҳам кечириб юборганди.

— Бир оз дам олиш вақти етмадимикин, Элдор? Пича ўтприб нафасни рестлайлик... Одам негадир дилгир бўлайти,— деди Казгирей гапни бўлиб.

Улар буталар тағидан қуруқроқ жойини танлашди-да, буркаларини ёзиб, сувдонларини очишди. Элдор теваарак-атрофига кўз ташларкан (энди у Казгирейнинг туғилган овулига олиб борадиган бу тепалик ва жарларни яхши биларди) ҳали ҳам эшитган нарсалари таъсир этаётгани учун:

— Бу ердан овулниг узоқ эмас,— деб қўйди.

— Бу мен четлаб ўтадиган яғона овул бўлса керак,— деди Казгирей бир оз жим тургач.— У ёққа юрак ютиб қачон боришим оллонинг ўзига аён.

Элдор ишни пачава қилиб қўйганини тушунди. У шеригининг қалбидаги ярасини янгилаб қўйганди. Элдорни катта хурсандчилик кутар, яъни тез орада Сарима ва ўзига яқин ёр-биродарлари билан дийдор кўришиш арафасида эди.

КАТТА ВАЪЗХОНЛИК

Биз Шхальмивокодаги воқеалар тасвирини Сарима қайтган ва осмонни қора булут босиб келган пайтда тўхтатгандик. Қурғоқчилик билан ўтиб келаётган ёзининг ҳамма жалалари кети кўринмайдиган улкан булутга йирилганди десак, муболага бўлмас. Кабардин текислигини шовқин-сурон ва шатира-шутур овозлар тутиб кетди. Ҳосилсиз қолган далаларга гарчи ёмғирнинг энди фойдаси бўлмаса ҳам одамлар қувоча бошладилар... Ҳамма ерда олога сизиниб тоат-ибодат қилишар, севимли ваъзхон — қози калонни зиёрат қилишга ошиқардилар. Қазгирей сезгир одам бўлганидан иши тугаши биланоқ, бир масжиддан иккинчисига шошиллар, хуллас, Кабарданинг кунботишдан кунчиқар, кунчиқардан кунботиш томонига юриб, тиним билмасди...

Қазгирей ҳар қадамида сўзнинг зўр кучига ишонар ва большевикларнинг вақтинча қўли банд келаётганига, уларнинг одамларни гап билан қизиқтириб, кўзини очиб, умидвор этаётганлари, яъни уларнинг ўзлари айтганларидай ташвиқотлари сабабчи, деб ҳисобларди.

Бозор, кўча, боғлардаги митинглар... Қазгирей ўша митингларда сўзланган оташин нутқларга барча топфадаги кишилар ишонаётганларини кўрганди. Авваллари бу кишилар масжидга қатнаб зеркишдан бошқа парсани билишмасди. Қазгирей шуларни кўргани учун илгари мактаб ва мактаб ишига қанчалик муккасида кетган бўлса, энди мулла ва масжидларга ҳам шунчалик берилган, қаерга борса қобилиятли ваъзхонлар ахтарарди.

Бу борада Қазгирей Инал билан Степан Ильич илгари айтишган нарсаларни тушунишни истамасди, иккилобга душманлик кайфиятида бўлган кишилар шариятни қўллаб-қувватлашишаётганини ҳатто тажрибаси кам Элдор ҳам фаҳмлаб юрарди.

Шариятнинг ҳуқуқини ўтказиш баҳонасида дам у, дам бу овулда, гоҳ музофот судида, ҳаттоки шарият судида ҳам тез-тез қипғир ишлар ва товламачиликлар бўлаётгани сезилиб қоларди. Яқиндагина ер бўлимидаги ҳаромхўрлар ер ислоҳотини «шарият йўли билан» тартибга солиш баҳонасида ерларни ўзлариники қилиб олишганди. Элдор-бундай қилвирликларга шхальмивоколик Давлат билан Мусанинг ҳам алоқалари борлигини пайқагандан кейин ташвишга тушиб қолди.

Фитпачиларни ҳуркитиб юбормаслик учун ниҳоятда аҳтиёткорлик билан иш тутмоқ керак эди.

Шахльмиқовога Элдорнинг Қазгирей билан яна бирга келганига ҳам сабаб шунда. Элдор ўз иши юзасидан келгани учун уни ҳали Қазгирейга билдирмаган, Қазгирейнинг ҳам келишдан ўзинга яраша мақсади бор эди. Қозп калон Шхальмиқоводаги катта ваъзхонликда қатнашишга ваъда берди.

Мулла Саид кечроқ бўлса ҳам олло ёмғир юборганига ўқиладиган шукронасига бир ўлимдан қутулиб қолган шукронасини қўшиб ўқини ниятида эди. У бошига тушган қийинчиликлар учун Матхаповдан миннатдор деб бўлмасди, албатта, бироқ ҳамма хавф-хатар ортда қолгандан сўнг, Жирасланини аспр олишдек хатарли ишда қатнашганлигини ганириш унга ҳам ёқарди. Қазгирей ўз навбатида одамга миннатдорчилик билдириб қўйиш керак деб ҳисоблардики, шунинг ўзи ҳам унинг ёмғирдан бўкиб келаётгани бежиз эмаслигини кўрсатарди.

Биз вақтинча тарк этган Шхальмиқовода нималар рўй берди ўзи?

Уша воқеадан кейин Жирасланининг ишончли одами доривор гнёҳ солинган қутячан олиб кетгани келди. Тина яхшилаб беркиниб олгани учун Лю у ёқда турсин, ҳатто Чача ҳам уни анчагача тополмади. Лекин бир куни қизчанинг ўзи боғдаги ариқча ёнида Люни тўсатдан чақириб қолди.

Лю Сарима қайтиб келганида қандай қувонган бўлса, Тинани кўрганда ҳам шундай сўюнди. Улар бутоқлардан томаётган ёмғир томчиларига парво қилмай, бута тагида узоқ ўтиришди. Улар нималарни гаплашишдйкин?

— Чача Астемирнинг мактабига бормаيسان деяпти, — деди Тина. — Астемир мени киритса барибир бораман. Астемирдан сўра-чи, меңи мактабига қўярмикин. Мен сен мактаётган глобус ва суратларни кўришим керак.

Лю ўз-ўзида унинг айтганларини қилишга ваъда берса ҳам, Тина мактабга кийиб боринга япги қўйлагим йўқ, деб очигини айтиб қўя қолди. Ҳар қанча қийинчилигига қарамай, Лю буням эплайман деб ҳисоблар, у кўпроқ ойисидан умид қиларди. Унинг миясига шу пайт агар уддасидан чиқолмасам Тинага ўзимнинг қўйлагимни бериб тура оламан-ку, деган фикр келиб қолди. Ойиси қўйлагини қани деб сўраганида қандай жавоб қайтариш унинг ҳаблига ҳам кириб чиқмасди.

Шундай қилиб, ҳамма иш жойидадай кўринарди. Лю билан Тина Астемирнинг мактабидаги қўнғироқ қачон

чалинишини сабрсизлик билан кута бошладилар. Лю ҳар куни қўнғироқни артгани артган. У ҳар қандай ўқиш қўнғироқча чалингандан кейин бошланишини жуда яхши биларди. Гоҳо Астемирнинг ўзи бошқаларга эшиттирмасдан қўнғироқчани аста чалиб кўрарди. Думасара оёғини тираб Люни мадрасага бераман дейиши Астемирга ёқмас, лекин у ойисининг гапини қайтаришини хоҳламасди.

Мактаб билосини тартибга келтириш тугаллаб қолган, Еруль бува бир неча марта «мактаб очилди» деб жар солиб чиққанди ҳам. Бироқ болаларга жўхори ваъда қилинган ҳам наф бермади, оналар болаларимизни мактабга бермаймиз деб туриб олишди.

Диса яна ҳаммадан кўпроқ шапғиллай бошлади. У ҳалиям кўниколмас, қизининг бахти юрагини юмшатмаганди. Аксинча, Элдор ҳар сафар келгани сари баттар ғазаби қўзирди. Лекин у сеvimли кўёвига очикдан-очик захрини сочолмагани учун — кўёви ҳар қалай эркак киши, бунинг устига ёмон йигит эмас — аламини кўшиниларидан ола бошлади. Бу ўринда Астемирнинг тадбирлари унга жудаям яхши баҳона бўлиб қолганди.

— Буни қаранглар-а!— дерди Диса шапғиллаб.— Катта қизимни жувономарг қилишга қилди, энди кенжамни ҳам мактабига тортяпти... Агар Румни мактабига йўлатсам, олло юзимни тескари қилсин. Қизим чўчка гўшгига жим-жилоғини теккизгудай бўлса, олло мени бир қултум сувга зор қилсин... Тфу, олло урсин!— Диса шундай деб тупуриб қўйди-да, афтидан, Думасарага қараб ўдағайлашини давом эттирди.— Қани, гапир-чи, қора иблисининг хотини, ўзинг болагини қаёққа юборасан — мактабгами, мадрасагами?

Бу гап Думасаранинг суяк-суягидан ўтиб кетди. У шалақчи Дисани уялтирмоқчи бўлди.

— Нега кўчани бошингга кўтариб қарғаяпсан? Бирор хусуматинг бўлса, пчкарига кириб гапир.

— Илойим уйингга ўлат тегсин.

Очиғини айтганда Диса якка эмасди. Энди бошқа хотинларнинг ҳам шапғиллашлари эшитила бошлади:

— О, иблисваччалар! Илойим оёқ-қўлларинг шол бўлиб чўзилиб қолгурлар! Буни қаранглар, бир вақтлар нафси тийиқ бўлган қандайдир Баташевнинг хотини чўчка қилипти бераман деб уйига чақиряпти-я!

Шундай вақтда баъзан оғир-босиқ Астемир ҳам ўзини тугулмай эшик тагига чиқарди.

— Оғизларингни юмларинг, калта думлар! Бўлмаса аламдан тилларинг шиниб, ёрилиб ўласанлар.— У жаҳл

билан шундай деркац, ўзи ҳам уялиб кетиб, бирор кор-
хол бўлмасин учун нари кетарди.

Шундан кейин хотин-халажнинг уни ўчар, Диса ҳам
жим бўлса-да, бироқ орадан кўп ўтмай, Нальчикдан қу-
рол-яроғини таққан Элдор келмаяптимики, деб кўчага чи-
қиб келгач, яна гишавасини бошларди.

Давлатга бўлса Астемирнинг уйи теварагида бўлаёт-
ган галвалар ёқар, аёллар собиқ раиснинг гўрига гишт
қалашларини жоп-жоп деб тингларди. Бир куни унинг
ҳаёлига ажойиб фикр келди: болалар мактабга ҳам, мад-
расага ҳам барабар қатнашса бўлмасмикин? Афсуски,
яшги қонунларни эълон қиладиган минора битмагапди-да.
Бироқ бу қонунни илгаригидай Еруль орқали эълон қил-
са бўлади-ку. Астемир бу фикрни эшитиб ўйлаб қолди.
Дарҳақиқат, қизиқ фикр. Бола мактабга ҳам, мадрасага
ҳам қатнаса бундан бошқалар тезда пброт олиши мумкин
ахир. Шундай қилинса иш жўнашиб кетиши ажаб эмас.
Астемир шҳоят, рози бўлди.

— Ўғлингни мадрасага отлантир,—деди у хотинига
қовоғини солиб,— қанча тез бўлсанг, шунча яхши.

Ўша куни Люнинг алоғ-жалог туш кўргани бежиз бўл-
мади.

Кечга томон ҳаво очилди, ёмғир тинган бўлса ҳам
Люнинг тушига сув кирди. Челак тешик бўлгани учун
сув тинимсиз оқар, Лю уни қўли билан бекитса ҳам тўх-
тамасмиш...

Лю Батоконинг мадрасасига боражагини билгандан
кейин уни овуштириш жуда қийин бўлди. Думасара зўр
бериб уни овунтира бошлади:

— Менга қара, Лю,— деди у.— Мадрасада қуръон му-
толаа қилиб худди Саидга ўхшаб қози калон бўласан.

— Қуръон мутолаа қилишни истамайман,— тижир-
лигини қўймасди Лю,— қуръон ўқиш зерикарли. Ундан
кўра менга глобус ёқадди. Тинага глобусни кўрсатишга
ваъда берганман.

Лю ахирин Батокко мени ёмон кўради, мадрасага қадам
бостирмайди, деб баҳона қилса ҳам фойдаси бўлмади.

— Қанц, йиғини бас қил энди,— деди Астемир.— Мен
сени ҳарбий сумкамни ҳам бераман. Батоконинг олдига
бор, сени хафа қиллолмайди, мадрасадаги ҳамма болалар-
га мактабга келинглар, дегин. Ўзинг мактабга ҳам, мад-
расага ҳам қатнайсан.

Бу ваъда Люни анча юпатди. Дадасининг ваъдаси Ду-
масаранинг болалар мадрасага борадиган йўлини Муҳам-
мад пайгамбар чизган, Батокко сени мадрасага киритмас-

ликка журъат этолмайди, деган гапларидан ҳам кўпроқ ёқди. Лекин онасининг бу гапидан кейин Астемирнинг:

— Мактабга йўл солиш балки ўзингга nasib қилар, Лю. Зора сенга бошқалар эргашса,— дегани уни бир оз хафа қилиб қўйди.

— Лю, ёт жойингга, ухла,— кекса напа пабирасига бақириб берди.

Лю бувисидан Муҳаммад пайғамбар нималар ёрдамида ва кимнинг мадади билан мадрасага йўл солганини жуда-жуда сўрағиси келарди. Яқинда мактабга йўл соладиган бўлса мадрасадаги билимининг фойдаси тегиб қолар ахир. Бувиси Муҳаммад пайғамбарнинг ишларидан бошқалардан кўра яхшироқ хабардор. Бироқ бувиси Люнинг саволларига барибир жавоб беролмади.

Лю кўзини очганида онаси унинг учун ширин кулчалар ёппиб, ҳарбийча сумкасига солиб қўйганди. Бироқ ўша куни Люнинг кўнгли қувнамади.

Хўрозлар овозлари борича чақирарди. Офтоб чиққани учун ҳамма ҳовлиларда одамлар гивирлашар, эртага катта ваъзхонлик бўлиши ва унда Казгирейнинг қатнашишидан хабардор эдилар.

Лю масжид ҳовлисига қурилган, девори тупроқлари уқаланиб тушаётган кўримсиз уйга киришга дарров ботинолмади. У ялғари бу ерга кўп марта келганди, албатта. Бироқ деразадан мўралаш бошқа-ю, Муҳаммад пайғамбарнинг ўзи йўл солган уйнинг остонасидан ҳатлаб ичкарига кириш бошқа.

Лю ўзини қўлга олиб ичкарига қадам босди. Девор тагида болалар ва ўсмирлар қаторасига чордона қуриб ўтиришар, ҳар бирининг қўлида қалин қуръон кўришарди. Бироқ Думасара ўғлининг сумкасига ширин кулча билан қўшиб солиб қўйгандақа яхшилаб муқоваланган чиройли қуръон китоб озгина болаларнинггина қўлида бор эди. Лю кирганида болалар бош кўтариб қарашса ҳам леккин бармоқларини қуръоннинг титилиб саргайиб кетган саҳифаларидан олишмади. Ҳозир гарчи Батоко хонада бўлмаса ҳам бироқта бола янги талаба билан сўрашиш ёки тегажақлик қилишга ботинолмасди. Лю гангиб қолганидан кираверишдаги хом теридан тикилган эски чувакларга қоқилиб кетди. Шундагина онасининг мадрасага киришда чуванингни ечишни унутма, деган гапи эсига тушди.

Бурчакда олисдаги овуллардан келган болалар ётиб юрадиган увадалар кўриниб турибди. Дераза рафларига эса ювиқсиз хурмачалар ва қолган овқатли товоқлар ос-

тип-устин бўлиб ётибди. Ана шу идиш-товоқлар тепасида кузги пашшалар учиб юрар, уларнинг ғивғиллаши тиришқоқ талабларнинг зўр бериб китоб ўқиётган овозлари-га ҳамоҳанг бўлиб кетарди.

Бу ердаги ҳамма болалар Люга таниш эди. Ана, Давлатнинг ўгли бақалоқ Чико, манави эса, кўчада кўзини чақчайтирганча аяқайиб юргани учун ашқов лақабини олган Азрет. Хазеша Батоконинг ўғли ва Чикога ўхшаш уришқоқ ва қўрс бола. Анави, тегирмончининг ўғли Мухаб, париги ювош ва қора бола Алисаг. У боши ерга теккудай эгилиб олган, кўриниши ҳамда овозидан қуръон сураларига зўр-базўр тиши ўтаётганлиги сезилиб турибди. Алисагининг исқирт бармоғи сатрлар устида юрмас, гўё қандайдир ҳикматли сўз маҳкам ушлаб олиб қўйиб юбормаётгандай, бир жойда туриб қолганди. Лю Алисаг билан ўртоқчилик қилар, унга бу ердаги ҳамма болалар, ҳатто олис овуллардан келган ўсмирлар ҳам ошна эди. Бу болаларни ҳовлима-ҳовли юрганларини тез-тез кўриб турса бўларди, чунки улар энчил Хазеша бошчи-

— Бу сенинг жойинг бўлади.— Батоко гапни такрорлади.— Ҳозир эса, челақ олиб, Алпсаг билан дарёдан сув келтирасан...

Батоко шундан кейин қўққисдан:

— Қора сугирларинг касалмасми?— деб сўраб қолди.

— Йўқ,— жавоб берди Лю,— касалмас.

— Валлаҳи!— Батоко шундан кейин тегирмончининг ўғлига қаради.— Сен, тегирмончининг ўғли, нега икки куп мадрасага келмадинг?

Узун соч Мухаб қўрққанидан қувишиб, жавоб қилди:

— Олдин ойим иштонимни юганин учун келолмадим.

— Кейин-чи?— суриштирди Батоко.

— Кейин сизнинг иштонингизни кўриб қолдим, домла почча.

— Қандай қилиб менинг иштонимни кўриб қолдинг?

— Қарасам, ҳовлингида иштонингиз ёйиб қўйилган экан. Мен шундан кейин сиз ҳам уйда бўлсангиз керак, деб ўйладим.

— Агар менинг иштоним ювилиб ёйиб қўйилган бўлса, бу уйда ўтирибман деган сўзмас-да,— Батоко салмоқ билан тушуяттира бошлади.— Мулланинг таъзиялардан олган кўи иштон бўлади. Бундан кейин қимки иштоним ёйиқ турганлигини кўрса сира хижолат бўямасин.

— Сен нимага кеч келдинг?— Батоко кўзини Молид деган болага тикди.— Кўзингни оч, бўлмаса товонингни босолмай қоласан, тапбал! Сенлар нега анқайиб қолдиларинг? Челақни олиб кетаверишлар,— Батоко сув олиб келишни Лю билан Алпсагнинг эсига солиб қўйди.— Шундай қилиб, сен, Астемирнинг ўғли, қора сугирмиз касал эмас, деясанми? Буписи маъқул.

Ҳаммасига мана шу қора сугир сабабчи бўлди ўзи. Аввалига яхши кутиб олган Батоко уни мадрасадан қувиб солди. Бу эса қуйидагича бўлгайди.

Ҳамма ерда зўр намозхоиликка тайёргарлик кўриларди. Бу маросимда албатта қурбонликка сугир аташ лозим, бироқ бунга ҳар қанақа сугир ўтавермас, у албатта қора бўлиши зарур эди. Қарашса, бутун овулдаги одамлардан фақат Астемир Баташевдагина қора сугир бор экан: Батоко ва Саид бошчилигидаги оқсоқоллар масжидга тўпланишиб, бу мушкулни қандай осон қилсак бўларкин, деб роса маслаҳатлашишди. Бу кофир Астемир қурбонлик қилишининг савобига тушуниб етармикин, анча пул эвазига бўлса ҳам сугирни берармикин? Қимдир қора сугирнинг ўрнига қора товуқ ҳам ўтаверади, деган гапни айтиб қолувди. Саид эътироз билдирди. У ҳам шу хусусда

бош қотириб, китоб қараганди. Китобда ҳам сигирнинг ўрнига бошқа нарса ўтмайди, дейилган экан. Чунки товуқ товуқ, сигир сигир-да.

Астемирнинг ўғли мадраса остопасида кўринганида Батоконинг хурсанд бўлишига сабаб шунда эди. Бу ишлар Люнинг хаёлига ҳам келмаганди. У қийналиши вақтинчалиги, эртадан бошлаб мадраса бетини кўрмаслигини ҳам сезмасди. У челақ ва кўзани тўлдириб, Алисаг билан дарё лабидан қайтиб келаётганда ҳам бунда хабари йўқ эди. Унинг бели челақнинг оғирлигиданми ё поҳақ таҳқирланганидан букляптимми айтиш қийин эди. У шу мақсадда Тинага қўнғироқча ва чиройли расмлар ҳақида гапириб берганмиди? Исқирт мадрасага бориш, Батоконинг қўлида ўқиш учун ўлиб-қутулиб мактабни сунуриб-сидирганмиди.

Шу пайт атайлаб қилинаётгандай яна жематни айланаётган Еруль буванинг овози эшитила бошлади. Ўз хабарларини «Давлат хитоб!» деб атовчи бува шундай жар соларди:

— Эшитинглар, эшитинглар! Янги қонун чиқди: болаларнингизни мадрасага ҳам, мактабга ҳам барабар юборсанглар бўлаверадик. Мактабни Астемир Баташев эртага, катта намозхонлик бўладиган кунда очадик... Мактабга ўғил болалар, қизлар ҳам, катталар ва қариялар ҳам келавериши мумкин.

* * *

... Катта ваъзохлик кунин анча-мунча воқеалар рўй берди. Пешини намозига қолмай Элдор билан бирга Қазгирей етиб келди-да, тўнпа-тўғри масжид ҳовлисига ўтиб кетди. У ерда фақат шхальмивоқолик мусулмонларгина эмас, бошқа овуллардан келган намозхонлар ҳам сомиликка тайёр туришарди.

Маросим осойишта ва салобатли бошланиб, намозхонлар олдида турганларнинг товопларига тегиб кетмасликка ҳаракат қилиб одоб сақлаб ўтиришар, Қазгирейнинг ваъзини эҳтиром билан тинглаётганларидан ҳатто йўтал овози ҳам эшитилмасди. Хотин-халаж ва болалар қози калонини жилла қурса деразадан бўлса ҳам кўриш мақсадида масжидни ўраб олишганди.

Қазгирей меҳробдаги имомнинг ўринини эгаллади. Унинг икки тарафида ўзларини сал орқароққа олиб Санд билан Батоко туришарди.

Казгирей олло одамларнинг бошига солган катта кўргиликлардан гапирди. Бироқ, деди у, олло кабардинларнинг мусулмонлигига ишонч ҳосил қилди. Мапа, қурғоқчилик ва очарчиликнинг даҳшатли кунлари орқада қолди. Олло озодлик ва адолатга ташна халқ қўлига қурол олиб, ўз динини ҳимоя қилишда кўрсатган фидокорлигини кўрди. Дин ва озодлик инқилобнинг кучи билангина муҳофаза қилинади деган табаррук сўзларни большевиклар кўнгилга солган ҳам оллонинг ўзи. Кимки оллони дилга жо қилиб, инқилобга хизмат этса, у халқига ҳам хизмат қилади. Оллога хизмат қилган одам инқилобга ҳам хизмат этади... Ислоҳ билан инқилобнинг яттифоқини апа шуздай тушунмоқ керак. Ҳа, шундай, бундан бошқача эмас. Илойим Муҳаммад пайғамбаримизнинг айтганлари бўлаверсин, муқаддас шарият — халқнинг виждонидир!

Қози калоннинг ваъзи охирига қолганда торгина масжид димиқиб кетди. Баъзи намозхонлар аранг оёқда туришган бўлса ҳам, ҳеч ким тартибни бузмасди. Битта-яримта йиқилиб жони узилса узилбди-да. Бундай савобли ўлим ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайди. Мусулмон одам масжидда жон берса, тўппа-тўғри жаннатга тушади... Бироқ бу ҳаммага ҳам насиб бўлсин-чи. Эрталабдан оқ масжид ҳовлисида ясатилган столлар ёнига бемалол бориб ўтираверса бўларди.

Ҳа, одамлар кўздан буён бундай тўкин-сочин ясатилган столларни кўришмаганди. Улар азиз меҳмонни яхшилаб кутиб олиш учун елиб-югуриб тайёргарлик кўришди. Қози калон ўзини Саиднинг меҳмони деб ҳисобларди. Шуздай экан, Казгирей билан Саид ўтирадиган столда ҳамма нарса етарли ва муҳайё бўлиши керак, ҳамда, ахир... Дастурхондаги нозу неъматларнинг ёқимли ҳиди бутун жематни тутиб кетгани учун кўп ўтмай намозхонлар ҳам безовта бўла бошладилар. Давлат Казгирей билан бир столда ўтиришини ўйлаб хушнуд бўларди, бироқ бунда бирор камчилик сезилса ўзи жавоб беради. У ичида кимдан қанча товуқ олингани-ю, Муса қўй берганини чамалаб кўрди. Ҳаммаси кўнгилдагидай бўлсада, битта иш ноҳўяроқ бўлганди. Қози калон бу маросим тартибига охиригача рияз қилинмабди-ку, деб дастурхондан юз ўгирса нима қиламиз деб Давлатдан бошқалар ҳам юракларини ҳавучлаб туришарди...

Ҳа! Дастурхонда қора сигирнинг гўшти кўринмаяпти! Маросим буюрган қурбонлик йўқ! Уят! Шармандалик! Вақтида ранслик амалидан олишган бўлса ҳам, ўзини кат-

та олиб ақлли деб юрадиган қора қош шайтон Астемир Баташев ҳаммаинг юзини шувут қилди.

Астемир барибир сигирини бермади. Бермади—вассалом.

«Ай-ай-ай,— Давлат ичида ўзини ва ҳамқишлоқларини койирди,— келиб-келиб шу одамга ишонганимизни қаранг-а. У одамларнинг ичида энг аҳмоғи экан-ку! Нега Ерулга янги мактабни хабарлашни буюрдим-а. Бунда тағин аҳмоқларнинг аҳмоғи Астемир муаллимлик қилмоқчи-ку?! Бунинг устига жўхори ваъда қилганимчи?».

Хуллас, қора сигир катта ваъзхонликка буюрмади.

Дарҳақиқат Давлат билан бошқаларнинг ташвишланганича ҳам бор эди.

Мазали таомларнинг хушбўй ислари, ниҳоят Қазгирейнинг димоғига ҳам кирди. У шундан кейин намозхонларни ортиқча қийнамаслик зарурлигини сезд...

— Худо бир, расул барҳақ, Муҳаммад унинг пайғамбари!— Қазгирей ихлос билан шундай дея қўлини кўтарди.— Мусулмонлар, юрагимизга оллони жо қилиб, бошимизга тушганини кўраверамиз! Имонимиз енгади! Тинчлик пайтида ҳам, уруш пайтида ҳам олло дилимизда жо бўлсин, ўшанда карам қилаётганининг ҳам, урушаётганининг ҳам қўли қалтирамайди...

Оломон унинг сўзини такрорлади:

— Худо бир, расул барҳақ... Оллонинг продаси буюк,— шундан кейин одамлар столлар томон юришди.

Шу пайт Давлат қора сигирининг гўшти йўқлиги сирини очиллишидан ҳам баттар кўрққан воқеа юз берди. Олисдан, Астемирининг уйи томонидан қўнғироқнинг узоқ жингиллагани эшитилди. Унга кучуклар вовиллаб жўр бўлишди. Астемир сигирини бермагани камлик қилгандай, худди шу бугун қўнғироқ чалиб, мактабда ўқиш бошлайман, деб қилган нўписасини амалда исботлаётганди.

— Бу нимаси?— сўради Қазгирей галати жингиллашга қулоқ селиб.

Давлат, Батоко ва Муса бараварига қозп калонга шундай буюк ва табаррук дақиқада пожўя иш рўй берганини, уларнинг раъйига қарши ўлароқ мусулмонларнинг гуноҳларига доимий сабабчи бўлаётган Астемир Баташевнинг уйи ёнида бугун «мактаб очилганини» етказишди.

Қози калоннинг бу хабарни бамайлихотир тинглаши ҳаммани ҳайратга солди. У ҳозир талабанинг мадрасага келмаганлигига сабабчи бўлган воқеани эшитган Батоко ҳолатидан ҳам хотиржам кўринарди.

— Элдор ҳам ўша ердамми? — сўради Қазғирей плжа-йиб.

У Элдор ҳам ўша ердалиғини билгандан кейин шундай деди:

— Астемирнинг мактабини ҳам инқилобнинг қудрати ҳимоя қилаётганини кўриб турибмиз.

Бироқ бу гапнинг маъносини ҳатто донишманд Саид ҳам тушунмади.

БОЛАЛАР МАКТАБГА ТАЙЁРЛАНИШЛАРИ

Орзусига етган Лю ҳаммадан кўн хурсанд эди. Астемир ўзи гўлаҳ бўлиб ишлаган гимназияда дарслар қандай бошланишини ҳамон яхши эслайди. Кўн одамлар четтап деворлар ортидан унинг «театклиги»ни томоша қилиб туришгани ҳам Астемирни хижолатга солмасди. Қўнғироқ овозини эшитгандан кейин овулнинг ҳамма бодалари чопқиллаб келишган, ҳатто кафта ваъзхонлик ва қози калоннинг таширғи муносибати билан зиёфат дастурхонини тарк этиб келган қариялар ҳам кўрinarди.

Астемир бир ерда тинч турмас, қўлндаги қўнғироқча ярақ-ярақ этарди. Уқувчилар иккита-иккита бўлиб тизилишди. Энг олдинда Лю билан Тина.

Қаторда Астемирдан кўзини узмай турган бошқа одамлар ҳам бор эди. Иккинчи бўлиб Тембот билан Аслон турибди. Гарчи бунга ишонини қийин бўлса ҳам, одамлар мактаб остонасига йўналган қатордан учинчи жуфт бўлиб, Баляцо бува билан хотини Гуаша кампир кетаётганини кўришди. Баляцо бува Астемир бирга олиб борган партия ячейкаларида «Партиявий интизом тариқасида» деган иборани эшитавериш ёқтириб қолганди. Бува Астемирнинг Давлат ва Батоко билан тортишувда астойдил Астемир тарафини олганлиги учун ўртадаги ихтилофни унутди-да, биринчи бўлиб муаллимга мурожаат қилди:

— Кабардин «аҳа» дедим, хайрли иш бўлаяпти, дегани бўлади. Мен «аҳа» дейман. Менга қара, Астемир, мен билан мактабнингга учта ўқувчи қўшилди, улар сендан жўхори талаб қилишмайди. Жўхорининг мактабга ишонмаётганларга беравер. Мактабга Баляцо ва партиявий интизом тариқасида хотини Гуаша билан ўғли Аслон қатнайди. Қазғирей халқ милиционерни сифатида масжид олдида тартиб сақлаишига кўз-қулоқ бўлиб туриши керак.

Катта ваъзхонлик ва мактаб очилган куни Баляцо билан кампири ўқувчиларнинг қаторида шу тариқа учинчи бўлиб туриб қолишганди.

Астемир команда берди:

— Бир! Икки! Уч!

У гарчи Лю билан Тинага бу команда берилгандан кейин останага қараб юришни тушунтирган бўлса ҳам, ўқувчилар гангиб қолишди. Шунинг учун ҳам саф Астемир истагандай текис кўринмасди.

— «Бир, икки, уч» нима деган бўлди? — сўрашди анқаийиб турганлар.

Қандайдир билимдон бунақа команда рус солдатларига берилади, деб тушунтирди. Турган гапки, бундай пайтда дарҳол орага Чача суқилди.

— Нега болаларга ўрисча команда берилади? — шангиллай бошлади у. — Нима, буларни урушга олиб кетишадими?

— Йўқ, урушга бориш учун команда берилмаяпти, — деб тушунтирди билимдон, — оёқлари баравар тушсин учун берилаяпти.

Ўқувчилар иккита-иккита бўлиб, бирин-кетин мактабга ажратилган уйга киришди. Оломон четан деворнинг ортидан ҳовлига ўтди. Астемир бошланиши дуруст бўляпти деб ўйлагани учун деразага ёпирилганлар синфни қоронғи қилиб қўйишган бўлишса ҳам ҳеч кимни ҳайдамади.

Энг сўнгги дақиқада Сарима ҳам ўқувчилар қаторига қўшилди. Ундан кейин Рум чопқиллаб келди. Буларнинг иши бошқаларга ўрناк бўлди. Бир чекқада нима қилишларини билмай турган яна бир неча ўғил ва қиз болалар ҳам ўқувчилар сафига қараб чопишувди, ғала-ғовур бошланди. Бироқ халқ милиционери, Қазгирейнинг отаси бўлмиш ўқувчи Баляцо бува тезда тартиб ўрнатди.

Астемирнинг қўнғироқчаси ҳайрли соатда жингиллаган бўлса керак.

Лю ўзини жуда дадил сезарди. У отаси расмларни деворга осаётган пайтда қўлига қалам олиб, қоғозга чизиб кўрди. Бошқа болалар Люга завқ ва эҳтиром билан қараб туришарди. Лю эса Тинанинг қулоғига, қалам қоғозда силлиқ юряпти, деб шивирлаб қўйди.

Ёши каттароқ ўқувчилар ҳамма нарсани бирданпига билиб олгилари келарди. Астемир харита деб осиб қўйган катта қоғозга нималарнинг сурати солинганикин? У чиндан ҳам ёғочга ўрнатилган ва болаларнинг ўйинчоғига ўхшаган думалоқ нарсани ер деяётганмикин? Улар ер

бўлимидан теккан ерларини ўлчаб чиқишни, чўт қоқишни, қўл қўйишни билиб олишни исташарди.

— Астемир, сен менга энг қийинини ўргат,— деди Баляцо бува,— осонини уйда, иш орасида ўрганиб олармиз.

— Валлаҳи,— Астемир азбаройи гапни нимадан бошлашини ҳам унутиб қўйганди.— Энг қийини — партага ўтириб, қўлга қалам олиш.

Астемир Баляцо бувага яқин келиб, қалам тутганди, чол худди катта зиёфатда қўйнинг калласидан ўз улушини олаётгандай бараварига иккала қўлини узатди.

Дарс бошланди.

Астемир ўқувчилар ёнидан ўта туриб, глобусни ушлаб кўришга рухсат берди. Исҳоқ унга худди портлай деб турган бомбадай эҳтиёткорлик билан қўл теккизди. Баляцо бува бу думалоқ нарса еришиг шакли экаплигига яна шубҳа билдирди. Гумонсираётган Еруль бува ҳам:

— Астемир, болалар ўйинчоғини нимага олиб юрибсан? Уни Люга бер, ўзинг қўлигга қуръонни олиб кексаларга каломи шарифни ўргат,— деди.

— Ҳамма нарсанинг ўз вақти-соати бор,— жавоб берди унга Астемир.— Ҳозир русча ҳарфларни ўрганамиз.— Астемир шундан кейин доскага қандайдир белгиларни ёза бошлади.

Ўқувчилар инидан секингина чиқаётган тулкини куватаётган овчидай Астемирнинг қўлидан кўз узмай туришарди. Ҳамма уйига мактабдан янги нарса ўрганиб қайтишни истарди.

— Менинг исминини айт-чи,— деди муаллим Люга. Лю мамнун ҳолда бехато қилиб, муаллимни Астемир деб атади.

— Ҳа,— деди муаллим маъқуллаб.— Менинг исминим— А-сте-мир. Биринчи ҳарфи «А». Ҳар исм катта ҳарфдан бошланади. Катта «А» бундай ёзилади.

Астемир шундан кейин «А»ни ёзди. «А» дарҳол ҳаммаи қизиқтириб қўйди.

Ҳамма ўзининг фамилияси қайси ҳарфдан бошланишини билишни хоҳларди. Бироқ баъзилар шу ҳам илм бўлди-ю, деб ҳафсалалари пир бўлганди. Астемир нималар деяпти ўзи? Четап девор ёғоч ва новдадан, сўзлар товушлардан ташкил топармиш... Буниси ажойиб-ку! Ҳар бир ном ҳам катта ҳарф билан ёзилишга ва ўша ҳарф билан дарсни бошлашга арзирмикан? Еруль бува билан Исҳоқ отанинг қариялар ва болаларни каломи шариф ўқитишга ўргатиш керак, деган гаплари тўғри эмасмикан?

Астемир бақириб гапиришаётганларни тинчитиш учун доскадан ўгирилди-ю, ўз кўзларига ўзи ишопмай, жойида қотиб қолди. Эшиқда Қазгирей Матханов турарди.

— Ассалому алайкум, Астемир! Ассалому алайкум, Баляцо бува!

— Ваалайкум ассалом,— Астемир эҳтиром билан алик олди.

— Мен ҳам дарсингга қатнашимга рухсат эт.

— Хоҳишинг бўлса, марҳамат.

— Нимани қандай қилиб ўқитишингга қизиқиб қолдим. Суддаги ақлли гапларинг ёдимда, арабчага дурустлигини ҳам биламан.

— Олло менга шуни ато қилган экан,— деди Астемир унга жавобан.— Олло шундай дақиқада олим кишини бу ерга юборибдими, демак, менга чиндан ҳам мадад қилмоқчи бўлса керак. Болаларга ўзинг ўқитувчилик қила қоласанми?

— Йўқ, Астемир, мен масжид олдидаги дастурхонни ташлаб, бунинг учун келганим йўқ. Борди-ю, ёрдам керак бўлса, жоним билан. Мен манави мўйсафиднинг гапини эшитдим.— Қазгирей Еруль бувага ишора қилди.— Унинг гапи менга ёқди. Менимча, ота гапга тушунадиган одам кўринади. Мана, сизларнинг янги мактабингиз бор. Бироқ мен столларингизда муқаддас китоблару, қуръонни кўрмайман, илм тилидаги сўзларни эшитмайман. Му-Сулмончилик ҳикматининг тили—араб тили, қуръон унинг негизи. Кабардинлар доимо саводларини араб тилида чиқариб келганлар. Мактабингда қуръон ўқитишни жорий қил, уни жуғрофия, ҳисоб сингари аниқ фанлар билан бирга ўқит, шунда болаларни жўхори билан мактабга келтираман деб овора бўлиб ўтирмайсан. Баъзи бировлар, буни тушунишмаса, зарари йўқ, чироқсиз қоронғида адашиб юришаверади. Иналнинг ҳам қўлида чироғи йўқ. Лекин вақти келиб у ҳам тушуниб қолар.

Қазгирей тўсатдан Тина билан Лю томонга ўгирилди:

— Сиз, болалар, каломи шарифни ўрганиб, оллопи юракларингга жо қилишни истайсизларми?

Бугунги кунни ҳаётидан эркин, ёрқин ва бахтли кун деб ўтирган Тина бундай мураккаб савол берган ва қурол тақиб олган чиройли кишига қўрқиб тикиларди. Лю ҳам Қазгирейга бақрайиб қолган, унинг хумдай бошига (буни Баляцо бува кўп гапирарди) яна: «Нега катталарнинг гапи доим ғалати ва тескари бўлади? Мулла Батоконинг талабалари қутулолмай турган қуръонни ўқишининг нима ҳожати бор?» деган фикр келганди.

Казгирейнинг болалар мактабга қуръон ўргангани келишади, деган гапи қанчалик ишонарли бўлмасин, Астемир ўзини йўқотмай, меҳмонга тегишли жавоб қилди:

— Эҳтимол гапнинг тўғридир, Казгирей, бироқ биз одамларга бошқа ҳақиқатни кўрсатишга ҳаракат қилишимиз. Бу ҳақиқат ҳақида эски китобларда ҳеч нарса дейилмаган, мени маъзур тут. Мен бошқача йўлни кўрялман, у ёрқинроқ йўл, китобларнинг ҳам бошқасини ахтаришман. Бу китоблар ҳозирча қўлимизда йўқ, ҳатто дафтаримиз ҳам бор деёлмаймиз, қаламларимиз етишмайди, шундай бўлса ҳам барига эришишимизни биламиз. Чироқ ёқилган, энди унга мой қуйиб турилса бас.

— Шундай дегин-а!— Казгирей ҳайратланиб шундай деса ҳам, Тинадан кўзини узмасди. У қизчани мактабда кўрганидан қанчалик ажабланган бўлса, устидаги кийимидан ҳам шунчалик таажжубда эди. Қизчанинг эғнидаги сурп кўйлагини ўзига ярашиб турибди. Бироқ қизиги бу эмасди. Ҳозир бировнинг кўйлагини кийиб юрган болалар оз дейсизми? Казгирей қизчанинг кўйлагига нафис қилиб ишланган гулларга синчиклаб тикиларкан, улар русча ҳарфлар эканлигини пайқаб қолди.— Валлаҳи! Мен кўйлақда русча ҳарфларни кўрялман-ку!

— Адашмадинг, Казгирей, булар русча ҳарфлар,— фахрланиб жавоб берди Астемир кулиб.

— Ҳа, Тина Сарима ҳарфлар тикиб берган Элдорнинг кўйлагини кийиб келганди. Чунки унинг мактабга бундан бошқа кийиб келадиган кўйлагини йўқ эди.

Қизча башанг кийинган йиғит олдида хижолат чекиб қунишиб олди. Астемир ҳам жим бўлди. Баляцо ва Еруль бувалар зарур бўлса, синфдошларининг ёнини оладигандай мўйловларини бураб туришарди.

Астемир дарсни ҳарфли кўйлақ ҳикояси билан тугатишга мажбур бўлди. У Элдорга илк бор сабоқ берганлари, митти ҳарфлар ва улар тагида ётган катта ишларни ҳам тилга олиб ўтди.

Тинанинг кўзларида ёш ялтирарди, орқароқда ўтирган Сариманинг чеҳраси эса худди сайилдагидек ял-ял ёнарди.

Казгирейга ҳам нимадир жуда қаттиқ таъсир қилди. У кексалар ва болалар, чекист командир ўтирган ажойиб синфга бошдан-оёқ тикилиб, ажойиб кўйлақ ҳикоясини тинглади, дарс охирида етиб келган милиционер Казгирейни ҳам кўрди. Стол устида ялтираб турган қўнғироқни ҳам кўздан кечираркан, шундай деб қўйди:

— У, худо бир, расул барҳақ... Ҳамма ерда унинг қудрати ҳоким. Бизнинг вазифамиз, олло оталаримиз қўли билан солиб қўйган йўлимиздан адашмаслик. Бизнинг ҳақиқатимиз мана шу. Кўйлагинг жуда антиқа экан, қизалоқ! Бироқ русча ҳарфларни сўкиб ташлаб, пайғамбаримиз ўз қўли билан бунёд қилган арабча ҳарфларини тикиб олсанг, бундан ҳам чиройлироқ бўлади.

Астемир жим турарди, бундай ҳурматли меҳмонга, тагин ўз уйида шак келтириб бўлармиди! Астемир Қазгирейнинг ўша даҳшатли судда ёнини олганини, тўйга келганини, касалхонада чироқ олиб чиққанини унутмаганди.

Матхановнинг мактаб очилишини маъқуллаши Астемирдан бшқаларга ҳам кутилмаган воқеа эди. Бироқ Муса билан Давлат бундан гангиб қоладиган одамларнинг хилидан эмасдилар.

Матханов ҳали мактабдан чиқмаган бўлса ҳам, Давлат бу ёгини нима қилдик энди, деб Муса билан пичирлашиб турарди. Улар Кабардада энг катта, нутқ сўзланадиган минораси бўлган масжид-мадраса қуриш учун одамлардан атаган нарсаларини йиға бошлашга келишиб қўйишганди.

Шариатнинг кенг томир отиб бораётгани учун унга муносиб ёдгорлик тикласа арзирди, албатта. Энг муҳими шуки, бу ишга киришилгудай бўлинса, Элдор чалғиб кетиб, Давлат билан Мусанинг ер сотиш борасидаги найрангларини пайқамай қоларди. Найранглари Элдорга маълумлиги, кузатиб юрганликлари ва арқон узун ташлаб қўйилганлиги эса уларнинг хаёлларига ҳам келмасди. Чунки бу ишнинг ипидан игнасигача текшириш зарур, ҳар нарсанинг ўз вақти соати бор эди.

Муса билан Давлат ўйлаган ишларини чўзиб ўтирмай ҳозирнинг ўзидаёқ қози колонга билдирмоқчи, масжид қурилишига ўзлари катта ҳисса қўшган ҳолда одамлардан пул йиғишга киришмоқчи эканликларини айтишга қарор қилишди.

Қози калоп йўлда кутиб турган Давлат билан Мусанинг гапини диққат билан тинглагач, миннатдорчилик билдирди ва биринчи тош қўйиладиган куни албатта етиб келишга ваъда берди.

Ўша куни кўп одамлар хурсандчилик билан уйқуга кетишди. Лю ҳам шундай ухлаб қолди. Гарчи Чача бутун оқшом тинмай шангиллаган бўлса-да, Тина кўйлагини ҳатто қози калонга ҳам бермайман деб қаттиқ аҳд қилиб қўйгани учун уни бошига қўйиб ётди.

Ушал оқшом Астемирдап бахтли одам йўқ деса бўларди. Ҳа, чишдан ҳам шундай эди.

Инсон учун эзгу орзуси ушалганини кўришдан ҳам ортиқ завқ бўлармикин? Астемир анчагача ухлаёлмади. У оғзининг таноби қочиб, Думасарадан ярим ҳазил қичиб сўради:

— Айт-чи, Думасара, кўнғироқни тўғри чалиб, ўқувчиларни жой-жойларига тўғри ўтқазолдимми? Мактабда ҳам қуръон ўқитиш керак деган Қазгирейнинг гапи тўғрими? Ундан кўра ҳисобни кўпроқ ўқитган маъқул эмасми?

— Менимча, мактабда болаларга қуръон ўқитилса яхши бўларди,— деди Думасара унга жавобан.— Ушанда болалар Батокога қатнаб юришмасди. Мен буни ойимга айтувдим, улар ҳам маъқулладилар. Ойим одамларга қуръон ўқитишингдан хурсанд. Ҳисобни билган ҳам фойдали — бозорда биров ҳақингни урпб қололмайди. Кўнғироқни эса, тўғри чалдинг.

Думасара «кўнғироқни тўғри чалдинг» деган сўзларнинг асл маъносига аҳамият бермай, эрининг ҳазилнамо саволларига шу тахлит жавоб берди. У Астемирнинг икки-учта деразали бўлса ҳам уйимизни албатта мактаб қилами деган гапига ишонмаган пайтларини эслаб, ўзини бир оз гуноҳкор сезарди.

Хуллас, ўша кун овул йилномасида муҳим кун бўлиб қолди.

Йигирма биринчи боб

ИККИ ҲЛИМ

Қаҳратон қиш тугаб, олдима-кетин келган баҳор ўрпини эгаллаган ёз баракали меҳнат билан ўта бошлади.

Табиат ҳам гўё ўтган йили азоб тортган деҳқонларни бир сийлаб қўйй дегандай, бағрини кенг очганга ўхшарди.

Астемир хонадонни гарчи очарчилик ташвишидан қутулиб олган бўлса ҳам, меҳнатда бошқалардан қолишмасди. Астемир муаллимликни бошлаб юборгани учун ўтган қишнинг охирларида ойлик ола бошлаганди. Шхальми-вокодаги мактаб ҳам дастлабки кабардин мактабларининг кундан-кунга кўпаяётган оиласига қўшилди. Бу мактабда қуръон ўқитиш керакми, йўқми, болаларни, умуман, қайси тилда ўқитмоқ керак, деган тортишувларга барҳам берилганлигини ҳам айтиб ўтиш зарур. Бу тортишув Астемир фойдасига ҳал бўлди. Барча янги мактаб-

лардаги кабардин муаллимлар она тилида дарс бера бошладилар. Матханов мактабларда қуръон ўқитишни жорий қилайлик деб оғиз очмоқчи бўлувди, Инал унинг гапини эшитишни ҳам истамди.

Иналнинг бу масалада қатъий туриши Астемирининг тўғри йўлдан кетаётганини кўрсатарди.

— Курк товук ўзича қақилламаса жўжалари тушунмайди-да, — дерди у. Инал бу гапи билан кабардин болалари она тилида билим олишлари керак, демоқчи бўларди.

Астемир бемалол деҳқончилик қила олмасди. Уни дамбадам халқ маорифи бўлимига, гоҳ Степан Ильич бошчилик қилаётган ўқитувчилар курсига, ҳатто кабардин алфавити ва грамматикасини тайёрлашаётган олимларнинг мажлисларига ҳам чақиришиб туришарди. У гоҳ юз-қўлини ювишга ҳам улгуролмай даладан тўппа-тўғри Нальчикка кетаверарди. Темирчилик устахонасини ёпиб қўйган Тембот ва у билан бирга Думасара жўхориюяни бороналашишар, ҳожини дўпписи бошидан тушмай қолган Лю ҳар кунги одатидай суғориш ишларини бажарарди.

Бу хонадонга бир вақтлари Сарима ўзини яқин тутган бўлса, энди Тина ҳам кун сайин қадрдонлашиб борарди. У Чачанинги шаңғиллашларига қулоқ солмай Думасара, Лю ва Темботга қарашиш учун далага югурарди.

Ҳосил кўтарадиган пайт келгач, Думасаранинги қўлида ўроқ ярақлайдиган бўлиб қолди. Тембот буғдойни боғбоғ қилиб кетар, Тина билан Лю Баляцо буванинги қирчанғисида уларни хирмонга ташишарди. Думасара кечқурунлари дағал жундан тўқилган пайпоқларни ямар ёки Тинанинги ҳарфлар тикилган кўйлагининг у ёқ-бу ёғини қараб қўярди. Тина билан Лю хурсанд бўлишиб суратли китобларни ва дафтарларини қўлга олишарди. Улар яқинда яна мактабга боришларини ўйлаганларида териларига сигмай кетишарди. Баляцо бува ҳам шунинг тараддудида эди. У менга ҳозирданоқ дафтар-қалам беришлар дер, бундай дейишга маълум даражада сабаби ҳам бор эди.

Энди бир нарсанига ўтмиш кулфатларини эслатиб турарди. Баксан, Чегам ва Терек соҳилларидаги кишиларнинг бошларига тушган кулфатлардан қирғоғига Қозон шаҳри жойлашган Россиянинг энг улкан дарёси бўйидаги қалқлар ҳам четда қолмаганди. Очарчилик авжга минган улкалардан келган қочоқлар Кабардада ҳам пайдо бўлишди. Баляцо бува каттагина оилага бағридан жой бер-

ди. Бу иситмага дучор бўлган жўжабирдай оила эди. Энди уйда сиқилишиб қолганлари учун бува чувагини қуритгани қаерга қўйишини билмасди. Шу важдан у эски ода тига кўра кечқурунлари Астемирнинг уйига келиб, чиройли ёзишда Лю ва Тина билан беллашарди. Гоҳо бу мусобақа Астемирнинг назорати остида бўларди.

Баляцо бува бирдан кечқурунлари келмайдиган бўлиб қолди. Шундан кейин Астемир бувани йўқлаб унинг уйига борди.

Баляцо бува уйда алангайи оташ бўлиб, қўй терили пўстинини ёпинганча ётар, афтидан алаҳларди.

Уйда одам сероб бўлгани учун оила аъзолари киму, меҳмонлар кимлигини ажратиб бўлмас, қочоқлар уйнинг бурчак-бурчакларига тиқилишган, эмизикли болалар йиғлашарди.

— Баляцо бува! Азизим!— деди Астемир унга. Бемор қулоқ солиб Астемирнинг овозини таниди.

— Бу хайрли дақиқа,— деди бемор гўлдираб.— Ҳозир менга ҳеч ким сенчалик керак эмасди, Астемир. Сен аини вақтида келдинг... сен...

— Нималар деяпсан, Баляцо? Ё сенга бирор нарса керакми? Ҳозир Думасарани чақираман, у касални яхши парвариш қилади ё Чача кела қолсин, ёки докторни чақирайми?

— Узоқ... Кечикилди... тун...— гўлдиради чол.— Эрта-лабгача барибир жоним узилади, менга фақат ўзинг кераксан, Астемир...

Баляцо бува жимиб, гўё айтмоқчи бўлган гапини унутиб қўйгандай қовоғини солди. Астемир Нальчикдан доктор олиб келишни буюрди. Қандай қилиб бўлса ҳам қуруқ қайтмасликни, зарур бўлса Элдорга, Иналнинг ўзига учрашиш кераклигини тайинлади.

— Шу ерданинг, Астемир?— сўради яна бемор.

— Шу ердан, Баляцо бува.— Қўлингга дафтар олиб ёз. Ўрисча ёз.

— Ўрисчани яхши ёзолмайман,— деди афсусланиб Астемир.— Доктор келсин, айтганларингнинг барини қозга туширади.

Чол яна жим бўлди, сўнгра узоқ хириллаб гўё ниманидир эслашга уринаётгандек қийналди-да, пировардида тилга кирди:

— Аҳа! Доктор дўрустроқ ёзади. Майли, доктор ёза қолсин. У қаерда?

— Казгирей олиб келгани кетди.

— Қулоғимга туёқ овози чалингандай бўляпти.

Тун алламаҳал бўлганда Нальчикдан доктор Василий Петрович келди. Баляцо уни кўриб, кўндан бери нигорон бўлган дўстига етишгандай суюниб кетди. У яйраб, теткилашган бўлса ҳам, доктор беморнинг ҳоли танглигини дарҳол сизди. Чолни безовта қилиб, касалхонага элтишдан наф чиқмасди. Энди докторнинг қўлидан биргина нарса келар, у ҳам бўлса чолнинг сўнгги дамларда тортадиган азобларини енгиллаштириш эди. Василий Петрович шунга ҳаракат қила бошлади: Бемор текис нафас олиб, нигоҳи равшан тортди. У яна тилга кирди.

— Нима, кунми?— сўради у доктордан.

— Тушунмадим.

— У тонг отдими, отмадими, деб сўраяпти,— тушунтирди Астемир. Чол бор кучини тўплаб тез-тез гапирар, Астемир таржима қилишга аранг улгурарди.

— Тонг отибди. Валлаҳи! Вақтим оз. Доктор, дафтаримни қўлингга олиб ёз.

— Ёзишнинг нима кераги бор?— эътироз билдирмоқчи бўлди Василий Петрович.— Яхшиси, дам олсангиз бўларди, ота.

— Йўқ, ёзавер! Уни кабардин чўпонларидан бошқа одамлар ҳам тушунишлари учун ёзувимни ўрисча қилмоқчиман.

Василий Петрович бемор васият қилаётганлигини фаҳмлаб қўлига қалам олди. Астемир унга дафтар узатди. Дафтарнинг у ер-бу ерларига ҳарфлар битилганди.

Баляцо бува айтиб турди:

— Шундай ёз: «Сен, Инал Маремканов, қўшин бошидасан, ҳамма ёққа донг таратдинг. Қўшинингда суворий бўлмоқ қандай яхши. Бу жазирама кунда тоғдан эсан салқин шабададай кишига хуш келади. Агар ўлим олдида аскарингман дейиш ёқмаса васият қилиб ўтирмасдим...» Ёздингми?

— Ёздим,— жавоб берди доктор.

— Аҳа! Қани, давом эт бўлмаса. «Мен, яъни оддий галлакор, қора халқ, ўрта ҳол — Астемир шундай тушунтирганди — оламга оочимни тортаётган ҳўкизимизнинг шоҳи орасидан боқиб юрган сендай одамга қалбим сирлари яширилган давлат сандигимни очаман. Сенга ҳеч нарса сирлигича қолмаслиги керак, шу важдан сандигимни очаётирман, сен — халқ вакилисан, совуқ ўлкадан иссиқ диёрга, зулмат ўлкадан ажойиб шуъла чароғон қилиб турган ўлкага учиб ўтаётган карвонимизни бошловчи катта турнасан. Мен бу ажойиб шуълани фақат тоғдигина эмас, ўзимизнинг овулда кўрдим. Унинг шуъласи

анчагача сўнмади, шундай бўлса ҳам, ҳарорати ҳали қалбларимизни илитганича йўқ, ер ҳам анча қизиши керак. Афсус! Сендан нима истайман, Инал? Мен сендан ҳўкиз ҳам, шаршатчилар тортиб олган отларимни ҳам, сўқа ҳам сўраётганим йўқ. Умрим меҳнат билан ўтди. Яшадим, оч қолмадим, анча-мунча нарса кўрдим. Менинг ўғилларим яшади. Бу шуъла уларники. Қазгирей билан Аслон — яхши ўғил бўлиб етишишди. Олло уларни ўз даргоҳида сақласин! Озгина мулкимни инсоф билан бўлиб олишсин, оналарининг дилини оғритишмасин. Ҳовлидаги изларим уларга оталарининг яхшиликларини эслатиб турсин. Менинг сенга илтимосим катта, Инал, чуңки бу охири илтимосим».

Чол толиқиб, гапдан тўхтади. Доктор эса ичидаги бор гапларини айтиб қолмоқчи бўлган чолга халақит беришга журъат қилолмасди.

Баляцо бува нафасини ростлаб олиб яна гапира бошлади.

— «Юрагим тез орада тепишдан тўхтайти, кейин бошқа илтижоси бўлмайти. Инал, мени большевикларнинг расм-русмига амал қилиб, оқлар қийнаган кишиларни ажиб музика билан дафи қилдирганиндай, мени ҳам куй чалдириб кўмдир. Мен созандалар зўрга кўтариб юришадиган нағмаларини чалишларини истайман. Уша нағмани эшитганимдан бери тинчлигимни йўқотганман, ҳозир ҳам эшитсам дейман... Одамлар ўшанда: «Қимни кўмишяпти?» деб сўрашадит. Баляцо бувани». «У большевикмиди ҳали?» «Ҳа, у большевик, шунинг учун ҳам ўшаларнинг расм-русми билан кўмиляпти...» Астемир менга, большевикларнинг алоҳида формаси йўқ, ҳамма большевик бўла олади, дегани эсимда».

— Буни ҳам ёзиш керакми?— доктор таажжубда Астемирдан сўради. Астемир буларни ёзишнинг ҳожати йўқ, деб ҳисоблади.

Баляцо уларнинг гапини пайқаб қолди.

— Йўқ, буни ёзма. Сенга эса, Астемир, созандаларнинг нағмаларини текшириб кўришни буюраман. Нағманинг ростакамини чалишсин, улар тирик одамни лақиллатишадит-ю, ўлик нима деган гап... Шошилма, доктор, менга ёзганларинингни ўқи-чи... Астемир айтиб тура қолсин.

Астемир шошилмай ўқишга тушди, чол эса аралашим халал бермасин дегандай нафасини ичига ютиб тингларди.

— Манавиниям қўшиб кет! Милтиқлардан ўқ узиш-

сип. Ўқ товушидан уйғонмасам, устимга тунроқ тор-тинлар. Улуг дафн маросими¹да солдатлар милтиқлари-дан ўқ узишганди. Ўқ овозидан бамисоли нағма тингла-гандай ҳузур қиласан, кейин ўқ овози ерга сингади. Зора эшитсам...

Шундан сўнг Баляцо буванинг жони узилди.

Бува овулда раислик қилганига қарамай, ҳамқишлоқ-лари унинг мақол, қўшиқ ва афсоналарга усталнигида² бўлак фазилатини билмасдилар. Кабардинларда шўх ҳа-зил қўйдан қиммат туриши ҳаммага маълум... Бува Нальчик бозорига, тегирмонга, далага, қишлоқ оқсоқоли-нинг уйига, мачитга олиб борадиган йўлдан бўлак йўл-ларни кўрмай дунёдан ўтганди...

Мана энди Баляцо бува бошқа йўл бўйлаб сафарга кетмоқда.

Астемир докторни етаклаганча Баляцо буванинг ва-сиятномасини олиб, Маремкановнинг ҳузурига жўнади. У Инални топиш мушкуллигини билгани учун эрталаб³ гача етиб олишга шошиларди. Хайрият, Инал уйидан кетмаган, Қазгирей Матханов ҳам у билан бирга экан.

Икки хабар бир вақтда келганини қаранг! Қазгирей ҳам Иналнинг олдига Нашхо вафот этганлиги ҳақида нохуш хабар олиб келибди.

Нашхонинг жасади Қримдан рух тобутда жўнати-лганди. Ҳаммадан муҳими шуки, Матханов акасининг ишончли одамдан жўнатилган васиятномасини олиб кел-ган. Васиятномада Нашхо ўзини мусулмонлар расм-рус-ми билан дафн этилишини илтимос қилганди.

Инал довдираб қолди. У ишонган одамнинг хиёнат-корлик қилганидан изтироб чекар, васиятни ундан бўлак одамлар ҳам сотқинлик дейишарди. У Қазгирейнинг га-лига ишонгиси келмас, эҳтимол, васият қалбакидир де-ган ҳаёлга борарди. Нашхо большевик эди, бинобарин, партия аъзосининг ўлими бошқаларни янгича яшашга ўргатиши лозим. Инал ва бошқа партия раҳбарлари Наш-хонинг кунни битиб қолганлигини билганлари учун ўз саф-дошларини ҳарбийчасига иззат-икром билан дафн этишга қарор қилишганди... Ҳа, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да, ахир!

Қазгирей ўзипикини маъқуллаб:

— Марҳумнинг васиятига шак келтириб бўлмайди, — деди.

¹ Гражданлар уруши тугагач, Кабарданияг турли бурчакла-ридаги оқлар азоблаб ўлдирган большевикларнинг ҳоклари Наль-чикка келтирилиб ўртоқлик қабристонига дафн этилганди.

— Мана бунн чипакам большевик деса бўлади!—
Инал Баляцо буванинг васияти ва унинг ўз қўли билан
ҳарфлар ёзилган дафтариини силкитиб бақира кетди,—
чекка бир овуллик ана шу чол ҳақиқий революционер.
Ҳамма иззат-икромни ўшанга кўрсатиш керак! Астемир,
оркестрни бошқар! Бу менинг буйругим. Оркестрни ову-
лингга олиб кет. Чолнинг васиятларини тўла-тўкис ба-
жар.

Инал буйруқ берганига қарамай, музикачиларни по-
таниш овулга боришга кўндириш осон бўлмади. Чунки
ҳатто ҳарбийлар ҳам абреклардан чўчишарди. Гўяндалар
Баляцо буванинг ҳувиллаб қолган уйини йиғи-сиғи билан
бошларига кўтаришгани учун Астемир ҳам тинчлигини
йўқотди. Шхальмиково бунёдга келгандан бери ҳеч ким
дафн маросимида мис трубаларнинг овозини эшитмаган,
мусулмон бир одамни большевикча расм-русм билан
данф этилганини кўрмаганди. Шунинг учун бўлса керак,
Баляцо буванинг васияти одамларга Астемирнинг макта-
би очилишидан ҳам қаттиқроқ таъсир қилди. Астемир
одамлар марҳум жасадини қабристонга руслардай шо-
шилмай бир-бир қадам ташлаб эмас, илдамроқ олиб бо-
ришларини ҳам назардан четда қолдирмади. У ҳозир
русларда дафн марши дейилувчи куйни чалдирмаслик
зарурлигини ҳам тушуниб турарди. Кекса музикачи —
капельмейстрнинг дафн маросимида бундан бошқа нима
чалиш мумкин деб тоза боши қота бошлади. Шу пайт
ёш трубачи ногаҳон Астемирнинг эътиборини ўзига тор-
тиб қолди. У қаддини керганча ажойиб бир куйни илҳом
билан чалиб, Астемирнинг юрак-бағрини ўртарди. «Бу
музика Баляцо бувага ҳам ёқиши турган гап,— деб қўй-
ди у ичида.

— Бу куйни оркестр ҳам ижро эта оладими?— Асте-
мир капельмейстрга шундай савол берган эди, у бунга
жавобан:

— Бу марш «Аида»дан, дафн маросимига тўғри кел-
майди,— деди.

— Баляцо, менинг жасадимни мана шу куй чалинган
ҳолда қабристонга элтилин, дея васият этганди,— деди
Астемир тетиклаиб.— Ўтиниб сўрайман... Аиданинг
марши бўлса зарари йўқ, у бизни кечирар.

Хуллас, бувани «Аида марши» чалиб дафн этишга
қарор қилинди. Созандаларни олиб кетган халқ мили-
ционерни Қазгирей билан аравалар етиб келди. Уларни
олиб кетиш учун Элдор ўзининг отлиқларини юбор-
ганди.

Бу галати дафн маросимини эшитиб, Шхальмивоко-дангина эмас, бошқа овуллардан ҳам одамлар тўшла-нишди. Улар назарида бу маросим мислсиз воқеа эди. Ҳатто гуноҳга ботишдан қўрққан мусулмонлар ҳам қи-зиқсиниб дафн маросимига етиб келишди.

— У ростакам большевикмиди?— таажжубланишарди баъзилар.

Иккинчи бировлар бу гапга:

— Унинг большевик бўлганини билмаяпсанми? Ҳеч нарса эшитмаяпсанми?— деб жавоб қилишарди.

Ҳаммаси Баляцо буванинг васият қилганидай бўлди.

Трубачилар олдига тушган кишилар тўдалашиб қаб-ристон томон йўл олишди. Гўянда аёлларнинг дод-фарё-ли ер-кўкка сизмасди. Музика ҳам худди шунга жўр бўлаётгандай мунгли. Оркестрчилар «Аида»дан марш ижро этиб, кўп қатори илдам қадам ташлашар, тобутда-ги жасад устига бурка ёпилиб, бели оқ лўта билан бо-лаб қўйилганди. Тобут ортидан қуролли суворийлар ке-тиб боршмоқда.

Баляцо буванинг мактабдоши бўлган катта-ю кичик Элдор бошчилигида овул советининг қизил байроғини кў-тариб келишарди. Сафда Элдорнинг қўйлагини кийиб ол-ган Тина ҳам бор. Мусибатдан қадди дол бўлган Астемир муаллим энг орқада базўр қадам ташларди. Унинг ёнида тобутга қарай-қарай кўз ёши бетини юваётган Лю пил-дираганча кетяпти. Баъзи-баъзида енгил шабада буванинг сарғиш мўйловини майин тебратиб қўярди...

Томошатаалаблар анча-мунча: бунақа дафн маросимини кўриш ҳар қалай қизиқ-да, ахир! Битта-яримта: «Больше-викларнинг дафн маросимини кўрдингми?» деб сўраб қол-гудай бўлса, кўрмадим, боролмадим, деб бўладими? То-бут ортидан мулла Батоко ҳам келмоқда, чунки у мазкур маросимдан бўйин товланга юраги дов бермаганди...

Ниҳоят, қабристонга етиб келинди. Янги қазилган гўр тупроғи қорайиб турарди. Ҳамма тўхтади. Элдорнинг от-лиқлари бараварига уч марта ўқ узишди. Ўқ овози узоқ-узоқларга таралди. Кейин тобут туширилди.

Ўқ овозлари Баляцо бувани уйғотмаса ҳам, лекин ҳам-ма нарса худди у айтгандагидай бўлди.

ДАВЛАТНИНГ ФОШ БЎЛИШИ

Шаҳарда бошқа бир муҳим ва машҳур ҳодиса рўй бер-ди, у ҳам бўлса Давлатнинг енгилиши эди.

Казгирей Матхапов машхур ваъз айтган, Астемир мактабнинг чироғи ёнганига ичида қувонган кундан бери орадан қарийб бир йил ўтганди. Бултургидай рўза ҳайитига тўғри келган кузнинг бошларида Шхальмивокога Кабарданинг деярли ҳамма бурчақларидан одамлар тўпланишди.

Катта тантана бўлиши кутиларди.

Бироқ ҳатто оллонинг ўзи ҳам ҳамма нарсани олдиқдан кўравермас экан. Бўлмаса у ўзи буюрган ишнинг тантана қилишини таъминламасмиди? Мўътабар йиғин куни Давлатнинг енгилган кунига айланишини эп кўрармиди? Оллонинг ўзи калтабиллик қилгандан кейин бандасидан нима кутиш мумкин? Оллонинг ўзи ноилож қолгач, Давлат, Муса ёки айтайлик, Батоко каби ақлли, тадбиркор ёхуд қув ва ҳатто беҳаё кишилардан нима талаб қилиб бўларди?

Ҳар қандай сир ҳам бир куни бориб ошкор бўлади... Қани айтинг-чи, прокурорнинг қалин ошнаси Давлат нима учун бирдан ҳарқалай прокурор бўлмагани маъқул деб қолди? Кейинги кунларда Давлатнинг қандайдир ташвишли ва серхархаша юриши ҳеч кимга сир эмасди.

— Давлатни картошқанинг устига ўтқизсанг, картошқа оловсиз ҳам пишиши мумкин,— дейишарди одамлар уни калака қилиб.

Болалар катталарнинг Давлат ҳақидаги гапларини эшитишгач, унинг раислигидан ҳам ҳайиқмай: «Чигучигу!» деб масхара қиладиган бўлиб қолишганди.

Катта ваъзхонлик бўладиган куни эрталаб Казгирейнинг келмагани ҳаммани ташвишга солиб қўйди. Бу табаррук йиғинда иштирок этмоғи жоиз бўлган қози калон ўшал субҳидамда акасининг жасади солинган тобутни қарши олгани чиққан, тобут темир йўл орқали жўнатилганди.

Масжидга пойдевор қўйиладиган тантанани тўхтатиб бўлмасди, чунки энди фақат Кабардадаги муллаларгина эмас, Чеченистон, Черкашистон ва Қорачайдан ҳам одамлар кела бошлагандилар.

Ҳар қалай қози калон Шхальмивокодаги ваъз мавзуини белгилаб, ваъз айтишни Саидга топширди.

— Хўш, Давлат билан Муса қаерда ўзи? Батоко қани?

— Ваъзга большевиклар ва уларнинг бола-чақаларини яқин йўлатманглар, деб ҳаммадан кўп бақирганлар қаерда юришибди? Бу тантананинг асосий сабабкорлари ва мутасаддилари ўшаларнинг ўзлари эди-ку.

Маълум бўлишича, халқ милиционери Қазғирей эрта тонгдаёқ Давлат, Батоко, Муса ва уларга қўшиб Масхуд Қатқоринни ҳам Нальчикка, прокурор олдига олиб кетган экан.

«Прокурорга чап беришдан кўра Кавказ тизмасидан аравада ўтиш осонроқ». Давлат ҳам прокурор билан қалинлигини пенн қилмоқчи бўлса, шундай деб қўярди. Бироқ қалин дўсти уни милиционер орқали ўз ҳузурига таклиф қилишни таажжуб-ку. Бу парса Саидни қаттиқ ташвишга солиб қўйди.

Ҳадемай пешин намози бошланади. Саид ҳайит кунлари киядиган атлас бешматининг чўнтагидан кумуш сөөтини олиб қаради.

Ҳаво илиқ, чап-тўзон кўтарилмасди. Янги либосдаги кишилар оломонидан кўз қувонарди. Одамларнинг бошларида кенг гиряли оқ қалпоқлар, усти гулдор кубанкалар, паҳмоқ папақлар кўринар, эгниларидаги бурка, сарғиш черкаскаларга кумуш ханжар тақиб олишган, чоллар йўғон ҳассаларга таянганча бир-бир босиб юришибди.

Саллалар ва ҳожиларнинг зангори тўнлари ҳам кўзга ташланмоқда. Бу ерга тариқат йўлига жонларини тиккан анча-мунча таниқли одамлар ташриф буюришганди. Сайхонликка мачитдан олиб чиқилган жойнамоз ва бўйралар тўшаб ташланган. Ваъзхонга алоҳида гулдор гилам ажратилганди. Бу гилам Жираслан хонадонидан қолган жиҳозларнинг энг қимматбахоси. Чақалоқ кўтарган жувонлар сайхонлик чеккасида тизилишди. Отлар, турли араваларга кўз-қулоқ бўлиб туриш ана шуларга топширилганди.

Мачитга жуда боп жой танланган бўлиб, бу ердан Кавказнинг Бош тизмаси яққол кўриниб турар, тоғнинг қорли чўққилари тушки живир-живир орасидан кўзга ташланарди. Сайхонлик атрофидан ёйсимон дарё оқиб ўтар, дарё тубидаги оппоқ тошлар офтоб нурида ялтираб, сувнинг шовиллашигача эшитилиб турарди.

Қуёш найзада.

Саид ўз ваъзини «Иброҳим пайгамбар тарихи» мавзусига бағишлади.

Ниҳоят, ваъз айтила бошланди:

— ...Иброҳим бефарзанд бўлгани учун қурбонликка сира молини аямасди. Шунда нодон одамлар унга: «Иброҳим, намунча кўп қурбонлик қилсан, молигни нега аямайсан?» деб қолишди. Иброҳим шунда: «Агар ўғлим бўлганида, уни ҳам аямай худо йўлига атардим», деб

жавоб берди. Унинг бу гапи оллога аён бўлиб, Иброҳимга фарзанд ато қилди. Бола бақувват ва ақлли бўлиб ўсди, у илк марта қўлига қурбон олиб мутолаа қила бошлаганида мачит қуришга киришди. Бироқ мачитнинг деворлари ағанаб тушаверибди, томи етти марта босиб қолибди. Иброҳим шундан кейин оллога қилган ваъдасини эслаб, мачит қулаётганининг сабабини фаҳмлабди. У: «Агар ўғлим бўлганида уни ҳам аямай олло йўлида қурбон қилардим»,— деганди-да. У шундан кейин хотинига ҳам, ўғлига ҳам ҳеч нарса демай, ваъдасининг устидан чиқиш пайига тушиб қолибди. Қўлига ўткир пичоқ, арқон олиб, ўғлини қурбон қиладиган жойга элтибди.

Бола йўлда ирғишлаб, гуллар узиб кетаркан, отанинг юрак-бағри қонга тўлибди. Шунда десангиз, одам қиёфасидаги иблис пайдо бўлиб, боланинг қулоғига: «Отанг сени қаёққа ва нимага олиб кетаётганини биласанми? У сени қурбон қилмоқчи, сўймоқчи», деб шивирлабди. Бола иблиснинг гапига ишонмагандан кейин у онанинг ёнига чопибди. Она иблисга: «Боланинг ҳаёти ва ўлими отасининг қўлида», деб жавоб берибди. Иблис шундан кейин яна боланинг ёнига югурибди, бола бўлса, унинг сўзларини эшитишни истамай тош билан уриб, битта кўзини чиқарибди. «Умримда бир мартагина ҳақиқатни айтишга уринувдим-а,— деб хитоб қилибди иблис,— мана жазоимни тортдим, бундан буён рост гапирмайман!» Иброҳим шу пайтда ўғлини қурбон қиладиган жойга элтиб, унга шундай дебди: «Ўғлим! Сени бу ерга нимага олиб келганимни очиқ айтишим керак. Мен агар ўғиллик бўлсам, уни олло йўлида қурбон қиламан деб олт ичганман»,— дебди. «Начора,— дебди ўғли,— мени қурбон қилишга олт ичган бўлсангиз, ваъдангизни бажаринг. Олло йўлида шаҳид бўлишдан ҳам ортиқ савоб борми? Фақат мени қаттиқроқ бойлаб, кўзимга қарама-сангиз бўлгани». Иброҳим пичоқни уч марта ўғлининг бўғзига санчса ҳам пичоқ ўтмабди. Иброҳим шунда пичоқни ташлаган экан, пичоқ теккан тош қоқ иккига бўлишиб кетибди. Бола десангиз, шунда тўсатдан: «Ота, мени ечинг, пайғамбарлар тўпланишганини кўряпман. Улар мени мажбуран қурбон қиладиганингизни кўриб туришган бўлса ажаб эмас»,— деб қолибди. Ота ўғлини ечиб кўрсаки, чиндан ҳам битта пайғамбар қўлида семиз қўй кўтариб келаётганмиш. У Иброҳимга: «Олло сенга ишонди, Иброҳим, манави қўйни олиб қурбон қил, ўғлингни қўйиб юбор, гуллар териб, ўйнаб юрсин»,— дебди.

Кўп кишилар сездирмай кўз ёшларини артиб олиш-

ди, ваъзни олисдан эшитаётган аёллар ҳиқ-ҳиқ қилишарди.

— Биз мусулмонларни чалғитмоқчи бўлаётган иблислар ҳозир озми?— гапини давом эттирди ваъзхон.— Уларнинг иғвосига учманглар, ҳар бир босган қадамимиз олога аён... Бор-йўғимизни мачитдан аямаймиз деган гапингларни ҳам унутманглар, мачит сизларнинг обрўларингиз бўлади. Яқингинада мўйсафид Баляцо йўлдан озганлигининг гувоҳи бўлдик-ку! Энди бу гуноҳкорнинг қабридан ҳар куни кечаси кофирлар чаладиган мис трубанинг овози келади...

Саид ҳали ваъзини тугатишга улгурмай, энг қизиқ нарсадан гапирётганда оломондагилар овулга Инал билан Элдор келибди, аравада ҳибсга олинган Батоко, Давлат, Муса ва Масхуд Қатқоринни олиб келишибди, деб пичирлаша бошладилар.

Бу миш-миш тўғри чиқди. Зумда одамлар отда келаётган Элдорни кўришди. У отидан тушиб, одамларга ҳар маҳалгидан бошқачароқ таклиф билан мурожаат қилди. Инал Маремканов, деди у, атайлаб айтгани келган гапини шу ерда айтиб, мачитга ажратилган жойни хор қилишни истамаяпти, шу ваздан ҳаммаларингизни нариги ялангликка, овул советининг уйига, «Давлатнинг минораси» қурилган жойга ўтишларингизни сўраяпти.

Миноранинг бунёдкори ўз орузисига етгандай эди. Одамлар тўда-тўда бўлиб, бир йилдан бери қуриб битказилмаган, ёғочлари ёмғирдан қорайиб кетган минбар — Давлатнинг минораси турган майдон сари оқиб кела бошладилар. Бироқ бунёдкорнинг ўзи кўринмасди. Янги қонунларни эълон қилдириш каби тағталали маросимларни ўтказишга мўлжалланган минбар ёнида кимсан, Инал Маремкановнинг ўзи отлиқлари билан турарди.

У одамлар минбар атрофига жойлашиб бўлгунларича тишини тишига қўйиб жим турди. Инаlining ёнида Астемир бўлиб, у хомушроқ кўринарди.

Боалар ҳам бу томошани кўргани чонқиллаб келишди. Кучуклар оломондагиларга қараб вовиллай бошладилар. Бир чеккада хотин-халаж уймалашиб турибди. Улар эркакларга халал бермаслик учун бир-бирлари билан секин-секин пичирлашишарди. Инал уларнинг бу ерга албатта келишларини тайинлаб қўйганди.

— Қани, Элдор, бу ерга нимага келганимизни одамларга билдир,— деди у овозини баланд қилиб.— Анавиларни ҳам олиб келинглар!

Минбарга Давлат эмас, Элдор чиқди. Шу пайт овул советининг эшиги очилиб, бирин-кетин Давлат, Батоко, Муса ва Масхуд Қатқорин чиқиб келишди. Уларни соқчилар қўриқлашарди. Одамлар буни кўриб ўз кўзларига ўзлари ишонмай қолишди.

— Ўша ерда туришаверишсин,— деб буюрди Инал маҳбуслар минбарга яқин келганларида.— Гапир, Элдор!— Кейин кулиб қўйди:— Бу сизларнинг минбарингиздан сўзланаётган биринчи нутқ бўлса керак...

Элдор нутқида маҳбусларнинг қамалишлари сабабини баён қилди. Энди бу иш илгаригидай сир тугилишга муҳтож бўлмай, маҳбусларга кескин чора кўришни талаб қиларди.

Йиғилганлар буни очиқ-ойдин тушуниб олишди. Давлат билан Мусанинг қинғир ишлари ҳақида миш-мишлар дарёдан томчи экан, холос.

Мана, икки йилдирки, Давлат билан унинг «ўз одамлари» бўлган шарият суди ва ер ишлари бўлимидаги муттаҳамлар унинг бошчилигида томорқаларни ўзлаштириб, сотиб келардилар. Жиноятчилар меҳнаткашларга аталган ерлар ҳисобига мол-дунё тўплашарди. Давлат усталик қилмоқчи бўлган. У йўқ одамга ҳам ер олиб бераверарди. Ернинг янги эгаси томорқа олганлиги ҳақида имзо чекмаса нима бўпти, ахир, Гумар ҳам қоғозга бармоқ босиш билан кифояланарди-ку. Давлат шу ҳаёлда иш тугарди...

Бу қалтис иш кундан-кунга авжига минди. Давлат билан Мусанинг олло йўлида қурилаётган маҷитга маблағ тўплашдаги жонбозликлари уларнинг эл кўзидаги эътиборини тобора оширарди. Шунда десангиз, бирдан ишнинг пачаваси чиқди-қўйди. Ҳар маҳал бўладигандек бир тасодиф текинхўрларни фош этди. Бу қалтис ишга улар Масхуд Қатқоринни ҳам тортишганди. Чунки у қас-соб, таниш-билишлари ҳам кўп эди. Муса ана шуни наварда тутганди. Масхуд ўзини ўзи балога гирифтор қилиб, Муса билан яқинлашди, мўмай пул бошини гангитиб қўйгани учун ҳатто Мариатга хушторлигини ҳам унут-ёзди. Қилмишлари фош этилишига Масхуд сабабчи бўлди. У битта томорқани уч марта пуллаганди. Биринчи гал — ҳайдалган ерни сотибди, иккинчи одамга ўша томорқани харидор олдинги эккан экинни билан пуллабди, учинчи одамга ҳосилни сотиб юборибди. Келиб-келиб яна шу учала харидор учрашиб қолишса бўладими! Уларнинг ҳар бири ҳосилимни кимдир ўмараётган бўлса керак деб ўйлаб, кечқурун ўғрини пойлай бошладилар. Харидорлар

ана шунда бир-бирларига дуч келиб қолишгач, сир очилиб қолган.

Ошкор бўлмайдиган сир йўқ, қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам билинади, деган ҳикматнинг ростлигини тасдиқловчи яна битта далил ана шу.

Элдор Давлатнинг минорасида туриб ана шуларни айтиб берса ҳам одамлар Элдор нимани гапираётганини, Муса, Батоко ва шарнат судида иш кўрадиган бошқа нуфузли мусулмонларни нимада айблаётганини яхши тушуниб етмадилар. Шу ваздан айбдорлар ҳам бир нима айтишсин деган овозлар эшитила бошлади:

— Ҳатто қатл қилинадиганларга ҳам охири сўз берилади. Элдор илгари ҳам Мусага таибеҳ берганди. Шундай экан, Давлат ва бошқа айбдорлар ҳам охири марта ёрилишсин.

— Нега гапиришмайди, гапиришсин,— рози бўлди Инал қошларини чимириб.— Айбларини оқлайдиган бирор нарса дейишсин.

Рўй берган воқеа ҳаммадан кўпроқ Давлатни қўрқитиб юборган бўлса ҳам мана, ниҳоят, у тумонат аҳоли қаршисидаги минбарга чиқиш имкониятига эга бўлди. Юқори кўтарилди-ю, гапира бошлади.

— Давлат, овозим баланд чиқсин десанг, юзингни шамолга бур!— қичқириб қўйди Еруль бува. «Жар солиш»нинг пири бўлган Еруль бувадан бошқа ҳеч ким ваъз айтганда шамол томон юзланиб туришни билмасди.

Давлат росаям ўзини оқлашга уриниб кўрди.

У кўзига ёш слиб, ҳамқишлоқлари қаршисида қилган хизматларини бирма-бир санашга тушди. Ҳеч нимани эсидан чиқармади. Хотин-халаж «қудуқ қунлари» ким туфайли олисдан сув ташиш азобидан қутулишди. Албатта, Давлат туфайли-да. Бошқалар гумонсираб юришганда инқилобни олдиндан ким кўра олди? Халқпарвар Давлат эмасми? Одамларни «ура» деб қичқаришга ўргатган ким? Ҳаммасини Давлат ўргатди-ку!

У ўз хизматларини сапани чўзилиб кетди. Давлат ҳозиргина Элдор нутқ сўзлаган минбарни ўзи қурдирганлигини ҳам эсидан чиқармади. У қаршилик қилишига қарамай, ҳозирда рус дарёси Идил ёқаларидан келган қофирларга ўндан бир улуш бериш масаласига келганда Инал Давлатни гандан тўхтатди.

— Етар! Мен кўп кишилик йиғинда иккинчи марта гапингни эшитяпман, маҳмадана. Бу сафар ҳам бўлмагур нарсаларни валақлаясан. Ҳали ўзингни оқлашга имконият берилмади... Ҳозирча мен бир-икки оғиз гапиррай.

Инал олдинга бир қадам ташлагач, минбарнинг зина-сига кўтарилиб, тўхтагани, унинг оғирлигидан тахта ги-жирлаб, қийшайди.

— Шўро ҳукуматининг косагули Иналнинг сўзини эшитинглар!— Астемир шундай хитоб қилса ҳам овози сўник чиқди.

Астемир ўзини Инал олдида гуноҳкор сезарди. Чунки у раисликка Давлатнинг номзодини тавсия қилиб, янги раисга қарашиб тураман, деб сўз ҳам берганди. Энди бу фалокат бормиди! Қандай шармандалик! Элдор нега бу қинғир ишдан уни олдинроқ огоҳлантириб қўй-мади?

Инал бу пайтда Давлатнинг минорасида туриб гапира бошлаганди:

— Овулингизнинг бошидан бахт аримасми! Шўро ҳо-кимияти ҳар бирингизнинг бошингизни силасин!

— Пойқадамнинг бизга бахт келтирсин!— дейишди одамлар унга жавобан бараварига. Инал яна гапида да-вом этди:

— Мен сизларга бегона одам эмасман. Урухдаги Тик-жар овули сизларга кўндан қариндош, сизлардан кўп хонадонлар бизга қариндош бўлади. Менинг Узиза исмли холам овулингиздаги бир кишига тушганди. Инус ҳожи ювош ва художўй ана шу жувонни не куйларга солгани-ни биласизларми? Золим уни уйда адоин тамом қилди. Адашаётганим йўқми?

— Йўқ, гапинг ҳақ,— дейишди пастдагилар.— Тўғри гапиряпсан, Инал. Инус ҳожининг уйи ҳали ҳам ҳувил-лаб ётибди.

— Ҳа,— деди Инал жонланиб.— У Астемирнинг уйи ёнида.

Иналнинг овози тобора баланд ва кескин янграр, Еруль бува айтгандай юзини шамолга буриши шарт эмасди.

— Жоҳил эр хотинини сил қилиб ўлдирган уйда, Астемирнинг меҳнати туфайли Кабардадаги биринчи ҳавас-корлик халқ мактаби ишляпти. Мен бунинг нималигини ҳаммаларинг тушунишларингни сўрайман!.. Яқиндагина овулингизда бир мўйсафид қазо қилди, у ўзини инқило-бий расм-русм бўйича дафн қилишларини васият қилган-ди. Чол ўлими олдида ўзининг большевиклар гуруҳига мансуб бўлишини хоҳлаганди. Бу воқеа нимани кўрсата-ди? Бутун оламга буюк шуъла таралапти. Ҳаммаларинг-гиз ажойиб дақиқа ҳақидаги афсонамизни биласизлар. Кимки тоғ устидаги шуълани бир дақиқа бўлса-да, кўр-

са, барча орзусига етади. Баляцо бува бунга эришди, бироқ бу ерда энг муҳими унинг ўлим олдидаги васиятидир: «Мен ажойиботлар шуъласига етишдим, бироқ ажойиб дақиқа ёлғиз бир одам учунгина эмас, ҳамма учун ҳам мўъжизага айланди. Энди ҳамма бахтли ҳаёт шуъласидан баҳраманд бўла олади, унга етиша олади». Чол етишган нарса ҳар бирингизга ҳам насиб бўлсин. Бироқ сизлар, одамлар бу ерга Иналнинг гапини эшитгани келишган эмас, дейишларингиз мумкин. Улар бу ерга мачитга тамал тошини қўйгани келишган. Тўғри! Шўро ҳокимияти инқилобнинг бутун қудрати билан диндорларнинг расм-русмларини бажариш ҳуқуқларини ҳимоя қилади... Бироқ бу ёгини ҳам унутманглар,— Инал нафасини ростлаб олди,— халқ инқилобнинг йўли уни дин ниқобига бурканган товламачилар топташлари учун қонга бўялган эмас. Узизанинг ўлими — шарият, Баляцонинг ўлими — инқилоб... Нодонлар, текинхўрлар аллақачонлар Муҳаммад эътиқодини булғаганлар, энди улар бизга кўз олайтирянтилар, инқилобнинг қизил отига зулукдай ёпишиб олишган. Илгари софдил меҳнаткашлар ва динга кўр-кўрона ишонувчиларнинг қонини сўриб келганлар энди шўро ҳукуматининг тинкасини қуритиш пайдан бўлишяпти. Шу ҳам адолатданми? Йўқ, шарият ярамас муттаҳамлар виждон ва совет ҳокимиятига хилоф равишда қуръондаги гаплардан ўз йўлида фойдаланиш учун чиқарилган эмас. Сизларга айтиб қўя қолай, шариятчилар ўроқда йўқ, машоқда йўқ хирмонда ҳозир, текинхўр чумчуқларнинг ўзгинаси.

Оломов Иналнинг сўзини диққат билан тингларди. Баъзи аёллар бунақа куфрона гапларни эшитиб, ўтакалари ёрилаёзгани учун юзлари буришиб кетганди. Инал мишбарнинг суянчигига суяниб турганидан, уни сал бўлмаса синдириб юбораёзди, сўнг кутиб турди-да, кейинги сўзларини аввалгиларига қараганда осойишталик билан айтди:

— Афсуски, Қазгирей Матханов бу ерда йўқ. Қози калон бу гапларни эшитиши керак эди. Начора, Қазгирей келолмайди... Агар бирор нарса деб нафсониятларига теккан бўлсам, мўйсафидлар мени кечирिशсин. Уларни хафа қилиш кўнглимда йўқ эди. Биз, большевиклар, очиқчасига гапирамиз, чунки,— Иналнинг овози яна баланд ва шиддатли чиқа бошлади,— бизнинг гапларимизни мис трубаларнинг овозини эшитиб, ажойиб шуълани кўрганларнинг бари тушунишларини биламиз... Бу ердигиларнинг бари кексалик гаштини суришсин! Астемир,

сен ҳам эзилаверма, биз ўғри Давлатга раисликни топшириб наф кўрдик. Бу ярани патос бойламасидан олдин очиб ташлашимизга ёрдам берди,— Инал шундай деб Давлатнинг баъзи шериклари юқори лавозимга эришганларини қўли билан ишора қилди.

Хўрозларнинг чақириши-ю, битта-яримтанинг йўталганини ҳисобга олмаганда ҳамма жим турарди. Инал минбардан тушди-да, бир-бир юриб, аёллар томон йўналди. Унга Элдор билан Астемир эргашишди. Астемир энди ачча енгил тортгаш учун кўзи мамчун боқарди.

Қора рўмолли аёллар орқага тисарилиб, эркакларга йўл беришди. Бироқ эркаклар уларнинг олдида тўхташди. Инал кутилмаганда ҳорғин товушда:

— Сизлар нима дейсизлар, опа-сингиллар?— деб сўраб қолди.

— Олло бизларни ўз даргоҳида асрасин,— деди рўмолини қошигача тушириб олган бир аёл.— Бирор нарса дейишга ожизмиз. Аёлларнинг ақли билан давлатни бойитиб бўлмайди. Қандай қилсак ёрдамимиз тегиши мумкин?

— Маҳмадана хотиннинг тилида заҳар, жим турганининг тилида асал,— деб қўйди Диса. Амалдор одамнинг назарига тушини учун олдинга сурилиб чиққан Данизат ҳам гап қўшиб қўйди:

— Қани энди қиймаланган эрим, буюк халқ ботири Бот буларни кўриб, Иналнинг сўзларини эшитса, унинг орамиздалигини кўрсал!..

Қўп нарсани билувчи. Инал Данизат тақдиридан воқиф бўлмасада, қаршисида Ботнинг тул хотини турганини тушуниб, унга тасалли бера бошлади:

— Биз қийнаб ўлдирилганларнинг жасадларини, сиз ҳақли равишда халқ ботири деб атаётган эрингиз Бот ва у билан бирга отилган бошқа одамларнинг ҳам жасадларини топдик. Яқинда уларнинг хокини ўртоқлик мазорига келтириб, иззат-икром билан дафн этамиз. Қўрқманглар, опа-сингиллар,— хитоб қилди. Инал аёлларга,— гапираверинглар!

Хотин-қизлардан садо чиқмади, улар Давлатнинг кўрсатмасига ўрганиб қолганлари учун қачон савол берилишини ҳам, қачон «ура» деб қичқириш кераклигини ҳам билишмасди.

— Гапирамиз, ҳа,— деди ёлғиз Данизатнинг ўзи гапирришда давом этиб,— нега гапирмасаканмиз? Баъзи эркаклар хўкиз шохига арғамчи ташлашни ҳам эплашолмайди.

— Арқонни сенинг шохингга ташлаш керак, — чақиб олди Думасара чидаб туролмай. — Хурсандчиликни бувишнинг ҳожати йўқ. Ҳамма нарсанинг ўз вақти-соати бор.

Одамлар тарқала бошлаб, бировлар уйларига, баъзилар дарё лабига йўл олишди. Лекин ҳеч ким Давлатнинг қудуғи томон юрмади.

Одамлар ҳар турли янги фикр билдира бошладилар.

— Илгари бу қулогимизга шўро ҳукумати, нариги қулогимизга шариат ганирарди. Биз аса қайси томоннинг гашига қулоқ солишни билмасдик. Энди яхши бўлади, — эътироф этди Исҳоқ ота.

— Қазгирейни нима қилишаркин, ишқилиб уни олло ўз даргоҳида сақласин-да, — деди ташвишга тушиб мўйсафид ҳожи.

— Қазгирей яна Туркияга кетади, — тинчитишди уни одамлар.

— Қазгирей у ерда нима қилади? Туркиялар унга қаллапоча пишириб беришадими?

— Олло шохид, ҳамма қозиларни, уларга қўшиб тунлари халқ ризқини яримта қилаётганларни ҳам қувиш керак. Улардан нима ҳам кутиб бўларди?

— Уларнинг ҳеч қачон кўзлари тўймаган!

Еруль бува ҳам бўш келмай:

— Давлат ўрдакка ўхшаб ҳам боши билан шўнғирди, ҳам думи билан, — деб қўйди.

Астемир ялангликка ва одамларга нигоҳ ташларкан, биринчи марта тачанкадаги ҳилпираётган қизил байроқ ёнида нутқ ирод қилган пайтдагидай хурсанд бўлиб кетди. Ушал кун билан бугунги кўрганлари орасида қандайдир бевосита алоқа бордай туюларди унга. Гўё ҳамма нарса илгаригидай, овулнинг ўша таниш уйлари, ўша таниш чехралар. Қамбағаллар кигиз қалпоқ, қорни тўқлар кубанка, баъзиларда сахтиён чигили, баъзи бировларнинг устида аврадан тикилган йўл-йўл либослар, йиртиқ шим, шунга қарамай ҳамманинг ханжари белида... Гарчи ҳамма нарса илгаригидай туюлса-да, лекин қандайдир янгилик борлиги сезилиб турарди. Одамларнинг сўзларида, уларнинг хатти-ҳаракатлари, гап тинглашлари, ёшлар мўйсафидларга эътироз билдираётганларида қандайдир янгилик сезилиб турар, бирорта одам Давлат, Батоко, Мусага ачинмасди...

«Одамлар ўзгаришади, — дерди ўзига-ўзи Астемир. — Ажойиб шуъла барчага барабар нур сочиши тўппа-тўғри... Янги одамларнинг янги фарзандлари бўлади, улар-

нинг ҳаммаси мактабга келишади!.. Мактаб бўш қолмайди...»

— Астемир!— У яна Иналнинг овозини эшитди.— Қани бошла, мактабингни кўрсат.

ЖИРАСЛАНИНГ УЙИДАГИ ЗИЁФАТ

Қиссамиз интиҳосига етяпти. Биз Баляцо бува билан видолашдик. Яқинда Лю билан ҳам хайрлашамиз... У ўз уйида ҳам, бегона хонадонларда ҳам ҳали кўп нарсаларни кўради. Уни Жирасланнинг уйидаги зиёфатдан ҳам қизиқарлироқ кўп нарсалар кутиб турибди, бироқ улар бизсиз содир бўлади. Июлнинг тошқин кунинда дунёга келган, Лю, хайр энди! Чироқлари баланд хонага дераза ойнасида бурнини тираб тикшлаётган ўқувчи Лю, хуш қол!

Шунда зўр одамларни дастурхони атрофига тўпланган Жираслан меҳмон кутиш йўл-йўриқларини билмай, ким билсин!

Косагулликни ҳам ўз зиммасига олган уй эгасининг ўнг томонида Қазгирей Матханов, чап томонида эса, камган доктор Василий Петрович ўтирар, мезбон ана шу шифокорнинг даволаши туфайли оёққа турганди. Ундан кейинда Элдор, Астемир, Чеканинг бир қанча ходимлари, Муса даф бўлгандан кейин Шхальмивокода энг бадавлат ва айёр одам бўлиб қолган Адам тегирмончи ўтирарди. Саидга ҳам таклифнома жўнатилган, бироқ шарти кетиб, парти қолган хаста қозининг бу ёққа келишга қурби етмасди. Иброҳим пайғамбар ҳақидаги ваъзи бу кекса мулланинг жон бериш олдидаги сўнгги ваъзи бўлганди.

Бу зиёфат Жирасланнинг соғайиши туфайли ташкил қилинди. Элдор билан Қазгирей ҳам зиёфатга келишга рози бўлишди. Жираслан шу вақт ичида янги ҳокимиятга хизмат этишга тайёр эканлигини билдирганди. Шунинг учун ҳам унга тақдирини батамом ҳал қиладиган таклиф билан мурожаат этишга келишилганди. Шундай бўлсада, кечаги абрекнинг уйидаги бу ғалати учрашув ва доимо сирли кўринган уйнинг ўзи меҳмонларни бир оз хавотирга солар, Жираслан илгариги пайтларидагидай бутун ҳуварини ишга солаётган бўлишига қарамай, гурунг ҳали кўнгилдагидай қизимаганди. Жирасланнинг ўқиб йиқилгандаги қимматбаҳо черкескасининг у ер-бу ери ямалгани ва фил суякли газирлари синганлиги сезилиб турса ҳам башанг кўринарди. Унинг чакка сочлари қордэй оқариб кетганди.

Жираслан руҳан азобланса ҳам, лекин у ўзича узил-кесил бир қарорга келиб қўйганлиги ҳам аён эди.

Вазиятнинг ўзи Жираслан амалда абреклар билан алоқасини узишга тайёрлигини исботлашга имкон яратиб берди.

Абрек-пошо асир олинганидан кейин тиш-тирноғиданча қуролланган тўда Москвага йўл олган скорий поездга ҳужум қилди. Поездда дипломатлар кетишадганди. Кагермазов деган янги қароқчи чиқиб, унинг шуҳрати олдида абрек-пошо ҳам ҳеч нарса бўлмай қолганди. Кагермазов бу иши катта путур етказишини тушунар ва шунинг учун ҳам поездни тўхтатишга қарор қилганди. Дарҳақиқат, дипломатлар поездни қатта зарар кўрди. Бунда халқаро ғалва чиқиши турган гап эди. Жираслан худди шу ўринда инқилоб ишига ўзининг биринчи ҳиссасини қўшди, унинг бу хизмати Муса билан Давлатнинг тариқат йўлидаги ишларидан ҳам қимматлироқ эди. У ўзининг ноиб Кагермазовга қимматбаҳо буюмлар билан дипломатик ҳужжатларни қайтариш хусусида буйруқ юборди. Айни вақтда, у абрекларга қарата ёзилган мурожаат — варақага имзо чекишга рози бўлди.

Жирасланга уйи қайтариб берилди, княгиня ҳам қайтиб келди.

Косагул кўпикли махсима билан ўткир қўлбола ароқни қадаҳларга қуяркан, ҳазил-ҳузулларга усталик билан жавоб қайтарар, Элдорнинг саволларини эшитмагандай бўларди. Элдор эса Жираслан Кагермазовни қимматбаҳо буюмлар билан ҳужжатларни қайтиб беришга қандай мажбур қилганлигини билиб олишга уринарди.

— Жираслан, сен Элдорнинг жигига тегма,— деб қўйди доим бошлиқларга хушомад қилишни яхши кўрадиган тегирмончи.— Унинг жаҳлини чиқарма,— бўлмаса, яна уйингни тортиб олади.

Меҳмонлар хижолат бўлишди, бироқ косагул ўзини йўқотмади:

— Ҳечқиси йўқ, мен ундан хафа эмасман, дайди ит уй птидан қонагон бўлади. Мен эса қонагон бўлишни хуш кўраман...

Одамлар қароқчига нисбатан адоватларини базўр босиб туришарди. Бироқ сўзида маҳкам турган Инал кўрсатган ибрат Элдор, Астемир ва ҳатто Думасаранинг ҳам ярашидан мақсад нималигини тушуниб олишларига ёрдам берди. Ниҳоят, зифатга ҳеч нарса раҳна солмай, мезбон Думасара дастўрхонга қўй калласини тортди.

Жираслан даструхонга калланинг ўнг томони қўйилганини кўриб, уни тақсимлай бошлади. Уни оғир косагуллик вазифаси илҳомлантирар, ҳатто зиёфат бошлангандан бери миқ этмай ўтирган Казгирей ҳам Жирасланнинг чаққон ва тез хизмат қилаётганига маҳлиё бўлиб қолганди.

Жираслан ханжари билан қўйпинг қулоғини кесиб олди-да, кўзларини шўх ўйнатиб, гўшти Элдорга узатди:

— Буни ичимиздаги ёши ҳаммадан кичкина одамга бериш керак эди. Лекин орамизда ўсмирлар кўринмаяпти. Бу ердагиларнинг ҳаммаси ақл ўргатадиганлар. Бу қулоқни, Элдор, сенга тутдим, токи дўстларинг овозини ва душманларнинг пинҳоний ниятларини бехато эшитгин, энг муҳими қалбинг нидосини тинглай ол. Кекса одам ҳам сени нотўғри томонга йўллаши мумкин, шуни унутма... Қулоғинг доим динг бўлсин, Элдор.

Элдор гарчи Жирасланнинг сўзларидаги ёқимсиз шамани сезган бўлса ҳам, узатилган гўштни эҳтиром билан қабул қилди.

Казгирей эса, зиёфатдан кўзда тutilган мақсадни дарҳол фаҳмлаганди. Жираслан ўзини даволаган докторга миннатдорчилигини изҳор этиш билан бирга, ҳар эҳтимолга қарши Элдор ва бошқа меҳмонларнинг ҳам кўнглини олиш пайдан эди. Чунки гарчи у афв этилган бўлсада, иш чаппасидан кетиб, яна жазога тортилиши ҳатто ўлимга ҳукм этилиши ҳам ҳеч гап эмас... негаки, замон шундай, қалтис!

Казгирей янглишмаганди, дарҳақиқат зиёфатдан асл мақсад шу эди.

ЗИЁФАТНИНГ ДАВОМИ. ДЕРАЗА ТАҚИЛЛАШИ

Жираслан ҳамон гапида давом этарди:

— Калланинг бу қисми — чакка гўшtlари ва лабини, мазлум этилмовчи, шодликларини ҳақиқий эркаклар билан баҳам кўрган, ширинсухан, лаблари қўпол сўз нималигини кўрмаган, юракдан гапириб, ҳамсуҳбатининг кўнглини овловчи одамга бераман.

Жираслан қўлидаги гўштни Астемирга узатди.

Астемир бу мақтовлардан эриб кетиб, ўрнидан турди-да, иنبомин қабул қилдим, дегандай кафтини кафтига қўйди.

Жираслан бақувват бармоқлари билан каллани бурдалаб, илгари номдор одамларга тутганидай, Элдорнинг ўртоқларига бўлашаркан:

— Яна жасорат ва шов-шухратлар йўлидан от қўйиб сетаётганларингда мени унутманглар, зора, шухрат дарахтларинг соясидан мен ҳам баҳраманд бўлсам,— деб қўйди.

Калланинг мия қисми муносиб сўзлар билан доктор Василий Петровичга узатилди.

Ҳа, Жираслан бармоқлари бақувват, калласи яхши ишлаганлигини исботлади.

Ниҳоят, меҳмонларга ҳам гап навбати келди. Элдор Казгирейга қаровди, у вақти келди, гапир, дегандай бош ирғаб қўйди.

— Мени кечир, косагул, гапиришга ижозат бер,— деди Элдор.

— Гапир!— Жираслан Элдорга қизиқсиниб қаради.

— Валлаҳи! Ҳар маҳалгидай чиройли гапирдинг, ҳеч ким сен билан тенглашолмайди,— сўз бошлади Элдор.— Гапиришда Инал, сей ҳам, Казгирей ёки Астемир сен ҳам Жирасланга тенг келолмайсизлар. Бироқ гарчи гапни ўхшатолмасам ҳам, гапнинг сирасини айтмоқчиман. Князь, бегона дарахт соясини излашнинг нима кераги бор?! Бу сояни илгарилари бир томонга улоқтириб ташлаганингдай, ҳозир ҳам уни иккинчи бир томонга улоқтириб ташласанг бўлмайдимиз?

— Аниқроқ гапир, тушунмадим.

— Ҳозир тушунтираман. Жираслан қози калоннинг айбини бўйнига олиб унга ҳомийлик қилаётган экан, Казгирей Жираслан учун жон куйдириб ҳомийлик қилишининг нима ҳожати бор? Жираслан, Казгирейнинг соқчиси бўла қол. Наҳот бунга ор қилсанг? Ахир Клишбиев қопқонидан бўлак ерларда ҳам тенгма-тенг от қўйиб боришга одатланмагансизлар-ку. Сенинг соянг одамларимизнинг соялари тушган томонга тушади. Қози қалондай мўътабар одамни қўриқлаш учун ханжарингни чархлайвер. Ҳаммамизнинг душманамиз бор. Бироқ князь, шуни унутма: душманларингни ҳар доим қидирган жойингда топавермайсан. Шошилма Жираслан!

Шу пайт Астемир:

— Олло шоҳид. Элдор тўғри гапиряпти: Баязо буванинг ўзи ҳам бунга «аҳа» деган бўларди,— деб қўйди хитоб қилиб.

Казгирей нималарнидир ўйлаётгани учун чурқ этмасди.

Жираслан ҳам ичида ўзича фикр қилар, ҳаракатчан ва тадбиркор бу кишининг бир тўхтамга келганлиги сөзи-

либ турарди. Дарҳақиқат, Элдорнинг гаплари унга хуш келганди.

Ўтирганларга жон кирди. Чехралар ёришиб, ҳамма Жирасландан жавоб кутарди.

Жираслан усталик билан гап бошлади:

— Шеригга жонини фидо қилишга тайёр бўлмаган одам Қазгирей Матхановдай мўътабар зотга муносиб соқчи бўлолмайдди. Лекин ота-боболаримиздан қолган удумни бузмасликка ижозат бер, Қазгирей.

У шундай дея чапдастлик билан қўйнинг кўзини ўйиб олди-да, уни икки бармоғида қимматбаҳо нарсдай тутиб, тантанали қиёфада Қазгирейга узатди. Ўтирганлар тишларини тишларига қўйиб, худди шу пайт косагулнинг ҳам шундай қилишини кутиб туришганди. Қўйнинг кўзини энг мўътабар ва азиз меҳмонга тутди. Ҳамма бу тортиқни Элдорнинг гапига нисбатан берилган жавоб деб тушунди. Сўз навбати Қазгирейга етиб у ўрнидан турди.

— Худо бир, расул барҳақ,— гап бошлади аста қози қалон,— оллонинг менга кўрсатган марҳаматлари қарши-сида қарздорман... Мана, яна унинг бир марҳамати! Мен ёнимда бундан ҳам кўзи ўткир, садоқатли одам бўлишига умид қила олармидим! Жираслан! Биргалашиб ота-боболаримизнинг васиятларини амалга оширамиз. Мен ёнимда сен борлигингни сезаётганимдан мамнунман. Айниқса, ҳозирги пайтда... Элдор ўйлаб иш тутишга чақиряпти. Бу яхши гап. Шуниси айниқса яхшики, Элдор ўзи яқингинада дўст билган кишиларидан юз ўтирганлигини сезяпман. Бу ўринда у ҳақми? Бу иш ақлданми? У, ислом дини ҳукуматга садоқатда бўлишга чақиради, чунки ҳар бир ҳукумат худонинг иродаси билан келади... деб ҳақ гапни айтди. Мен, Инал менга эълон қилаётган урушни истамайман. Нима учун? Чунки яхши гапга илон ҳам инидан чиқади. Умум иши бор жойда душман бор, деб ўйлайман. Инал отасининг хуни учун мендан ва Нашходан ўч олмади. Ҳа, шундай! Бироқ у бундан ҳам баттар иш қилди. У акам мусулмон сифатида жон берайин деса, уни лаънатлади... Инқилоб Иналга яхши ишларни ўргатди, бироқ кўпгина яхши ишлардан бегонасиратиб ҳам қўйди. Инқилоб озодлик ва адолат бўлгани каби шарият ҳам адолат ва озодлик. Инал шариятга, халқимизнинг виждонига беҳуда қўл кўтаряпти... Давлат ва бошқа қилвирлар шўрваннинг юзидан сибириб олиб ташланадиган сардак. Халқнинг байроғини улар кўтармайди. Бу байроқ сенинг қўлингга яхшироқ туради, бунга ишончим комил, Жираслан... Қани, бошлайлик! Олло бизга ёр бўла-

ди! Қим халқни деса шариат, шариатни деса халқ томонида бўлади. Буни ҳозир тушунмаганлар эртага тушунишади. Ҳаммаси барибир, хамир нима-ю, хамиртуруш пима.

Думасара янги таом олиб кирди. Қазгирейнинг нутқидан кейин кўп одамлар юракларида йиғилиб қолган гап-сарини айтишга шайланишди. Фақат Василий Петрович уридан қўзғалиб, руслар одатига мезбонга таъзим қилди-да, кетиш тараддудига тушди. Уни касалхонада беморлар кутишарди.

Уни ҳатто Жирасланнинг чиройли гаплари ҳам тўхта-толмади. Доктор шляпасини топиб, Думасара билан хайрманзур қила бошлади.

— Раҳмат, раҳмат, дўстлар,— деди у.

Қазгирей ҳам қўзғалди.

— Василий Петровичнинг ёлғиз ўзини қандай юборамиз?— деди у дадил, шундан кейин Жираслан докторни қолишга қистамай қўйди.

Дарҳақиқат, докторни ярим кечада ёлғиз жўнатиш хатарли эди.

— Бугун ажойиб соқчим менсиз қосагул бўлиб қолади,— Қазгирей қўли билан Жирасланга «қолавер» дегандай ишора қиларкан, ҳазиллашиб қўйди.— Ҳаммаларнинг қолаверинглар, мен билан фақат Жамол кетади. Унга жавоб берасанми, Элдор?— сўради қувлик билан Қазгирей.— Агар мени рўйхатингдан... бутунлай ўчириб ташламаган бўлсанг, жавоб берасан.

— Нимадан ва нега ўчираман? Қанақа рўйхатдан?

— Ҳар хил рўйхатлар бор. Жирасланни ўз одамларинг рўйхатига қўшиб қўй. У биз яқинроқ жойга сафарга чиққанамизда йўлни яхшилаб қараб қўйсин, мени ҳам назаридан қочирмасин. Тўғри айтяпманми, князь Жираслан?

— Билишимча, қози калон Қазгирей Матханов ё сукут сақлайдилар, ё ҳақ ганин айтадилар,— жавоб қилди Жираслан.

— Оллонинг назаридан қолмасак бас! Сиз тайёрми-сиз, Василий Петрович?

Дам ўтмай доктор аравасининг қўш гилдираги тарақлай кетди, суворийларнинг отлари кишнади. Вақт тонг отарга яқинлаб қолганди. Атроф қоронғи, фақат юксак осмонда яккам-дуккам юлдузчалар чарақларди. Уй тева-рагидаги боғлар куз фаслидагидай шовилламоқда.

Дастурхон атрофидаги баъзи меҳмонлар хуррак ота бошлаганди.

Жираслан жимгина Элдорнинг таклифини ўйлаб ўтирарди. У бир йўлни танлаш, тақдирида туб ўзгариш бўладиган фурсат етганини тушуна бошлаганди. Теваракатрофида содир бўлаётган воқеалар унда Элдорнинг таклифларини қабул қилиб, янги бурчни сидқидилдан адо этишга ундаётгандай туюларди. Яна қайтадан қароқчилигини қилаверсинми? Лекин бу борадаги ўрнини ҳам бошқа одам эгаллаб қўйган-ку. Ўзининг тўдасидагилар олдига қайтиш — аввало бандитларнинг янги «шоҳи» Кагермазов билан аррани баравар тортиш деган сўз эди.

Шу пайт тўсатдан деразани кимдир оҳиста чертгани эшитилди.

Жираслан ҳушёр тортиб, Элдор ҳам сергакланди.

Дераза чертиш такрорланганда, Жираслан аввалги шериклари белги бераётганларини тушунди.

— Деразангни тақиллатишяпти, Жираслан,— Элдор кескин овозда шундай деди-да, қўлини тўшпончасининг қинига олиб борди.

— Деразани тегирмончининг хотини Нафисат тақиллатяпти,— Жираслан уни тинчитиб, стол ёнидан турди.— Уни қўзига юборувдим. Тегирмончи, эшитяпсанми, Нафисат қайтибди, юр, чиқайлик. Қадрли меҳмонларимдан узр сўрайман.

Кечагина биз ёнида Люни қолдирган дераза яна тақиллади. Лю бу пайтда уйда бувисининг ёнида ухлаб ётар, тақиллатган одам чиндан ҳам Нафисат бўлиб, рўмолига кўзини ўраб келганди. Меҳмонлар шундан кейин тинчиди.

Лекин Жираслан билан Адам ташқарига чиққанларида Нафисат уларга ўтакаси ёрилгудай бўлиб, уни ҳозиргина қандайдир одамлар тўхтатишганини ва князни чақиришаётганини, ҳозир эса боғда кутиб туришганини айтди.

— Қўзини ўзларинг сўяверинглар,— Жираслан шундай топшириқ берди.— Адам, сен тезроқ меҳмонлар ёнига қайт.— У шундан кейин боғ томон илдам йўл олди.

У субҳидам гира-ширасида деворга қапишиб турган, устига қалпоқли бурка кийган кишининг қорасини дарҳол илғай олмади. Шунинг учун ҳам қўлини ханжаридан олмай олдиға қадам ташлади.

— Ким у?— секингина сўради Жираслан.— Дўстим бўлсанг, меҳмоним бўл.

— Жирасланнинг меҳмонларидан чўчимаслигини эшитиш ёқимли парса,— деди буркали киши.— Йўқ, сен

мени улфатларинга қўшмайсан.— Ҳалиги одам шундай деб ҳиринглай бошлади.

— Золим-жери! Тирикмисан?

— Агар сенинг эски уйинг хилхона бўлмаса, тирикман, князь Жираслан... Хилхоналарда фақат мурдаларгина бўлмайди. Буни сен биласан. Вақт оз, князь, сени меҳмонлар кутишяпти.

— Афсуски, сени дастурхонимга таклиф қила олмайман. Лекки қулогим сенда. Четроққа чиқайлик.

Жираслан энди ҳамсухбатини яхши кўриб турарди. Афальповнинг соқоли ўсган, у дам ханжарининг сопини ушлар, дам соқолини тутамларди. Маузери осилиб турар. Белида тўшпончади ҳам бор эди.

— Сен мени кутмовдинг, Жираслан. Биз ҳам сенинг келишингдан ва қайта кўришишимиздан умидимизни узганлигимизни айтишим керак... Қанча тўлади?

— Нималар деясан?

— Ўз бошинг эвазига қанча ботирларимизни сотдинг? Варақага имзо чекканим учун қўйиб юборишди, деганиннга ким ишонарди? Сен бизга хоинлик қилдинг, билдингми? «Кўз хуни» отряди тўзиб кетди. Терекликлар Ингушстонга кетдилар. «Пайғамбар хонадони» Туркияга ўтиб кетмоқчи. Кўплар Кагермазовнинг олдига кетишяпти, ўрмон ва даралардаги касаллар сон-саноқсиз... Маҳв бўлянимиз... Одамларимизнинг руҳини кўтариш учун каттароқ иш қилиш керак. Каттароқ иш! Дараларда, тоғларда каттароқ иш қилиш керак! Мени ўз одамларимиз олдингга юборишди, Жираслан. Улар ўтган ишларга сазоват, деб гуноҳингдан ўтишади, сафимизга қайтиб ўрчингни эгалла...

Золим-жери гапираркан, кўзини Жирасланнинг ханжарини ўйнаётган қўлидан узмасди.

Е йна варақалар ёзиб, большевиклар билан базмижамини қилиб юраверасанми? Улар билан Казгирей ўтираверсин, қози қалон дарам-дара дайдиб юрмаслиги керак... Хўш сен... Сен энди абрек-пошо бўлмай қолдингми? Жирасланмасмисан? Жираслан бўлмасанг, ёдингда тут: менга тўйда келишни отини буюрганингдан Элдор воқиф бўлади...

— Овозингни ўчир!— пўписа қилди Жираслан.— Сен, маъсум қизга ўқ узган ифлос қўрқоқсан! Мен сенга қизли эмас, кўвни отгин демовдимми? Асабинг дош беролмабди-да. Қўрқоқлик қилибсан-да? Элдорга сен бирорта ялғи ган айтолмайсан, у мен билан келишиб иш қилади, менинг эса, сен билан ҳисоб-китобим бор. Мен билан

уйимда бунча баланддан келиб гаплашишга уринмай қўя қол.

— Менга ҳам кекирдагингни чўзаверма! «Менинг уйимда»миш-а! Э! Бу қанақасига сенинг уйинг бўлар экан? Менга тайинлашган гапни айтаман: Инал Марем-каповни ўлдир! Йўлда бахтсиз ҳодиса бўлди дейсан, вас-салом. Биз сенга Қазгирейнинг соқчиси бўл, деб таклиф қилишмоқчи эканликларини эшитдик, Иналга ўзингни: мудофаа қилмоқчи бўлиб ўқ узининг ҳам мумкин. У Қазгирей билан хундор душман. Уни ўлдирсанг, ҳамма гупоҳларингдан ўтамыз, йўқса — ўзингдан кўр. Барибир большевиклар билан кўп ҳамтовоқ бўлолмайсан...— Аральнов яна баланддан кела бошлади.— Сенинг суянганинг ким? Қазгирейми? Унинг отаси Кургокоми? Улимга ким сабабчи? Нимага Кургоко ўзининг бедов отида қочиб кетолмади? Чол ўзини гаров қилишмоқчи бўлишганини эшитиб, отига югурганида, ўша куни кечаси отини ўмариб кетган ким эди? А, лаббай? Нима дейдилар? Хан-жарингни тинч қўй, сени бошқалар ҳам кузатиб турипти... Барибир, қутулиб кетолмайсан, Жираслан! Богда бошқа одамлар ҳам бор, мен ёлғиз эмасман.— Золим-жери гапининг тўғрилигини исботлаш учун аста ҳуштак чалувди унга жавобан ҳам шундай ҳуштак эшитилди.

Золим-жери кўзингни оч, дегандай қўлни осмонга бигиз қилди:

— Ҳа, Жираслан, вақт зиқ. Катта иш бошланди. Сен кераксан, Жираслан. Адам тегиримончининг олдига бир одам келиб, ун борми, деб сўрайди. Ўша одам қуруқ қайтмаслиги керак. Ҳозир гижиллашиб ўтирадиган пайт эмас, Жираслан, муҳтарам абрек-пошо! Асаларилар ҳам ишдан бош тортган пошоларини ўлдиришларини ўзинг яхши биласан-ку.

Золим-жери шартта ўзини буталар орасига олди, шохлардан муздай шудринг томчилари тўкилди.

— Эҳ, сен, исқирт, ўлакса,— Жираслан унинг кетидан шундай дея олди, холос.

У деразага яқин келиб, меҳмонхонага қаради, Элдор унинг одамлари ва Астемир афтидан кетишга отланиб, кўмарларини тортиброқ бойлашар, қалпоқларини қидиришарди. Жирасланнинг анча ҳаяллаши уларга шубҳали кўринган бўлиши мумкин. Фақат кўзини сўйган Адам тегиримончигина қолган-қутган овқатлар ва махсимали стан-канлар орасида бошини столга қўйиб бемалол ухларди.

Жираслан уйнинг зинасига оёқ қўйганида олслаб кетаётган отлар дувурини эшитди. У ғоят сезгир бўлгани

учун отлиқлар тўрттадан кам эмаслигини англади. Жираслан яна қулоқ солди: отхонада Элдор қўйган одам тинчгина хуррак отар, бир от тахта полга туёғини урарди... Ҳаммаси жойида.

Жираслан ўзини яна мезбон ва косагул деб сеза бошлади.

У меҳмонхонага шўх ялла билан кириб келди:

Шу кулбада ўтади,
Доим бизнинг тамадди.
Майли, дўстлар, шу уйнинг
Келаверсин омади!
Ўнлаб товуқ тозалаб
Ўнлаб қайлиқ олайлик.
Тухум қўшиб, мой қўшиб,
Хамирларни қорайлик.
Тўлиб турса бизга бас,
Нафис қадаҳ, олтин жом,
Омон бўлса хум ва меш,
Бўлса бас, ширин таом.
Кайф қилишса меҳмонлар
Егулик ва майлардан.
Сўнг мастлигин ёзишса,
Ақлга бой гаплардан...

— Валлаҳи... илойим шундай бўлсин! — яхши қўшиқнинг қули бўлган Астемир уни дарҳол алқади.

Косагулнинг хушчақчақ кириб келиши меҳмонларни тўхтатди. Жираслан меҳмонларни жойларига ўтқазиб:

— Қўзи зўр экан! Мени сузишига сал қолди-я... Отларингиздан хабар олдим. Ҳаммаси жойида. Жой-жойингларга ўтиринглар, дўстлар! Зиёфатимиз давом этади.

Иигирма иккинчи боб

САВДОГАР ШУЙСКИЙ УЙИДА ЎТГАН ТУН

Воқеалар кескинлаша бошлади.

Илк қиш тунларидан бирида Жираслан яна дераза тақиллаганини эшитди.

Шапкўр Адам ёнида қандайдир одам билан келганди. Улар Жирасланин анча-мупча нарсалардан воқиф қилиш-

ди. Золим-жер и айтган иш бошланибди, шунинг учун ҳам Жираслан юмшоқ ўринда ётавермай, Батога дарасига бориши керак экан. Барча даралардаги моллар, яйловлар ва пичанзорларни қайта тақсимлаш керак деган бемаъни талаб қўйган шўро ҳукумати ағдарилиб, тартиб ўрнатилиб, шариат тарафдорларининг бошига давлат қуши қўнаётганмиш. Шўро ҳукуматининг барча қайсар раислари ё тигдан ўтказилибди, ё дорга тортилибди. Қуролли исёнга Золим-жер ўзининг абреқлари ва болқор аъёни Чавдар ўзининг маслақдошларини ёнига олиб раҳбарлик қилишаётганмиш, Чавдар — каллали одам экан! У шундай дермиш: «Ерсиз одамга молнинг нима ҳожати бор? Моли йўқ одам ерни нима қилади? Еринг бўлса — қўй боқасан, молинг бўлса, ерни олавер, бўлмаса уч газ ер ҳам етиб ортади». Гапи содда ва равшан. Худди оллодан келган нидодай! Жираслан аскарбоши бўлса — унга ким дош бера олади? Исломнинг кўк туғини кўтарганлар водийда Казгирейнинг истиқболига чиқишади...

Кўк туғ остида газавотга... деб бошланадиган ашулани наҳот Жираслан унутган бўлса?

Жираслан граждандлар уруши вақтида шариатчилар қолонрасининг гимни бўлган бу қўшиқни яхши эслар, Матхановни ҳам ҳар томонлама биларди. У келганларни жўнатиб, Адам айтган гаплар ҳақида бош қотириб ўтираркан, Казгирейнинг Батогадаги исёнга бош бўлишига сира ишонгиси келмасди. Олдинги пайтлар, илгариги кучлар қаёқда дейсиз, у пайтда қўлингги қаерга чўзсанг етарди! Ҳозирги тўс-тўполон, тобора кучайиб бораётган большевикларга қарши шунчаки ноилож вовиллашдан бошқа нарса эмас... Аральпов, Чавдарнинг қўлларидан нима иш келарди? Жираслан Аральповнинг тунда келганини, унинг сурбетлиги ва қўрқоқлигини эсларкан, ундан баттар жиркана бошлади.

Аральпов Жирасланни зўр бериб бош қўшишга кўндирмоқчи бўлгани ва тақлид қилгани билан барибир у ўша зиёфат кечасидаги қароридан заррача бўлса ҳам қайтмаганди. Хўш, қози калоннинг соқчиси бу кеча чиндан ҳам ўз ўрнини эгалласа бўлмасмикин?

Казгирей деярли Нальчикдан чиқмас, мабодо чиққудай бўлса ҳам, Жирасланнинг иззат-нафсига тегмаслик учун уни ўзи билан бирга олиб кетмасди. Чунки ҳанузгача Жирасланга муносиб от топилмаганди.

«Майли, — ўйлай бошлади ўзича Жираслан, — Нальчикка Ерулнинг ҳукуматга қарашли ахтасида етиб олса

ҳам бўлади. У ёғи бир гап бўлар, яна кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олиб бўлмайди-ку...»

* * *

Бу тунни Жирасландан бўлак бедор ўтказганлар ҳам бор эди.

Шаҳарча талатўп. Илгари савдогар Шуйскийга қарашли бўлган, ҳозир эса, округком эгаллаган қўшқаватли биночанинг олдидан дам-бадам отлиқлар елиб ўтишар, отларнинг кишнаши, туёқлар дупури ва одамларнинг ҳайқириқлари тинмасди. Бу ерга ҳар маҳал бўлганидай алоҳида отряднинг суворийлари тревога билан тўпланишарди. Баъзилар ишлари шошилишч бўлганидан иккинчи қаватнинг шундай ҳам тор ва серповқин хоналарига кўтарилишарди.

Иналнинг олдига кечаси-ю кундузи исталган пайтда келса бўлар, бугун эса, уни оллонинг ўзи уйқусини бузгандай кўринарди. Бундан ярим соат муқаддам Элдор эшигини тақиллатиб, Батогадан кўпирган отларда одамлар келишганини айтганди, Инал киришларини буюрди.

Иналнинг қалбида боладигида меҳр қўйган касбига муҳаббат ўти сўнмаганлиги учун иккита хонасидан биттасини устахонага мослаб қўйиб, гимнастикани ҳам шу ерда қиларди. Шунинг учун ҳам хоналардаги жиҳозлар ҳеч кимни ажаблантирмас, ҳаммага таниш эди. Этаги ерга теккудай бурка кийган, қалпоқли қўлда қамчи ушлаган кишилар фармойиш кутиб, бирлари дастгоҳга суяниб туришар, бирлари ичига қипиқ тўлатилган копток ёки думалоқ гантелларни¹ бошларига қўйиб бўйраларда ётишарди, кимдир мудрар, кимдир этигини ечиб киярди.

Сариқ қўнжлари ва аччиқ қўй иси анқувчи пўстинларига қараганда, дарадан келган болқорлар бўлган ва ҳаяжонланган кишилар Инал билан Коломейцевни қуршаб олишди.

— Алай, Инал,— дейиша бошлашди чопарлар бир-бирларига гал бермай,— Батогада абреklar изғиб юрибди! Ҳамма раисларни ушлаб ўядиришяпти.

— Қаёқдан келишибди абреklar? Кўпми?

— Кўп, Чавдар ва бошқа аъёнлар ҳам улар билан бирга.

¹ Икки учига катта думалоқ чўян ўрнатилган гимнастика эс-боби.

— Бундан икки куп олди Чавдар йигинда шўро ҳукуматининг куни битди, деб Матхаювнинг ҳукуматини тан олди...

— Қанақасига? Нима деясанлар?

— Олло шоҳид!— гапга қандайдир бир чол аралашди.— Гапим ёлғоқ бўлса, ёнингда турган ўрис киши мендан юзини тескари қилсин.— Степан Ильич диққат билан қулоқ соларди.— Батогада яна барча овулларнинг йигини бўлиши белгиланган. Қўшин дарадан Нальчикка, қози калоннинг ҳузурига силжияпти. Бундан норози бўлган одамларнинг барини қўл-оёғини боғлаб ўлдиришяпти.

— Ўзинг қандай қочдинг?— сўради Степан Ильич.

— Алдадим.

Қазмай исмли болқор чол Батога овули шўросининг раиси эди. Чавдар номидан иш қилаётган бандитлар уни танишмабди. Шунинг учун чол ўзини шариятчи кўрсатибди-да, ўч олиш учун қаердадир яшириниб ётган раисни тутиб бермоқчи бўлибди. Сўнгра жўжабирдай невараларидан тўрттаси билангина дарадан отда қочибди. Қазмай шуларни гапираркан, абреклар унинг уйида кутиб туришганини алоҳида таъкидлади. Чавдар чолни ўзи бориб қамашни ор деб билгани учун уни қўлдан чиқариб юборган, ҳозирги энг муҳим вазифа Чавдарни тантана қилишига йўл қўймай, зудлик билан устига бостириб бориш керак....

Элдор Қазгирейни ва Нальчикда турган Қизил Армия батальонининг командирини айтиб келгани кетди.

Коломейцев билан Инал уларнинг келишини сабрсизлик билан кутишаркан, Қазмай ва унинг шерикларини тинчитишга уринишарди. Дарҳақиқат, Чавдарнинг тантанали йигин ўтказиши хунук гап.

— Сен уни танисанг керагов, Инал,— деди чол қизиқиб,— Чавдар ўлгудай қув! Қулоқ сол, у юзларча молипи бировларнинг отар ва подаларида сақлайди. Нукул камбағалман дейди, қўйларини йиғиб, санайдиган бўлсанг, ўҳ-ҳў, ҳисобига етолмайсан! Ишонавер, Инал, заҳматкаш болқорлардан бирортаси ҳам Чавдар хўжайин бўлишини истамайди, бунинг олдини ол.

— Алай,— деди Инал кулимсираб,— Чавдарингизни танийман. Биз ҳам уни сенинг ўрнингда ўтиришини истамаймиз. У раис ҳам, оқсоқол ҳам бўлмайди... У ярамас ҳайвон,— Инал Коломейцевга қаради,— Шхальми-вокодаги Давлат билан Мусадан бошқачароқ, кўк туғ остига бирлаштирмақчи бўлаётганини қарап-а! Бу ваъз айтиладиган мипора эмас!.. А?

Степан Ильич нималарнидир ўйларди. Теварак-атрофда гурунг тинмас, қурол-яроғлар шарақ-шуруқ қиларди. Инал тоқатсизланиб олазарак бўларкан, ниҳоят, эшикдаги одамлар орасида Матхановнинг олтин ранг қаллоғи билан комбатнинг будёновкасини кўриб қолди. Улар билан бирга Элдор ва бу ердагилар сира кутмаган Жираслан кириб келди.

— Аҳа! Хайрият-а! — Коломейцев бошини кўтариб, Қазгирейга синчиклаб тикилди. — Қиринг! — уни ичкари хонага таклиф этди. — Инал, қаршимасмисан?

— Нега қаршилиқ қилай? Янги шоҳга қуллуқ! — Инал қизишиб кетди. — Матхановнинг ўзлари. Хоҳоп! Имом!

Матханов таажжубланиб тўхтади.

— Кир, киравер, — деди Инал уни қистаб.

Жираслан Матхановнинг уйига у нақ Элдор ва комбат билан бирга кўчага чиқаётганида етиб келганди. Қазгирей тревогани эшитиб, ўзи ҳам округкомга бориш тараддудида эди. Бироқ у бу безовталиқ тафсилотидан беҳабар, ғавқулодда йиғинда қози калоннинг қандай аҳамияти борлигини ҳам билмасди. Элдор ҳам, Жираслан ҳам буни айтишга шошилмасди.

Улар шу тариқа тўппа-тўғри Иналнинг ҳузурига келишганди.

Болқорлар шариятчилар шўро ҳукуматининг ўрнига қўнқайтиришмоқчи бўлишган Матхановнинг номини эшитиб, орқага тисарилишди.

Жираслан Инал Қазгирей билан нима тўғрисида гаплашишларини билишга ошиқарди. Бироқ Коломейцев Элдор ҳамда будёновка кийган қизил командирни ичкари киритгандан кейин Иналга қараганди, у Жирасландан сабр қилишни илтимос этди. Эшик ёпилди. Жираслан чеккароққа ўтди.

Кекса Қазмай ҳаяжонини босолмас, эшик олдида туриб тўхтовсиз қичқирарди:

— Алай, Инал! Бўла қоясанг-чи! Ҳадемай тонг отади, уни бир ўзим тутолмайман. Кучим етмайди. Сенда қўшин бор, Инал. Тезроқ кетайлик, бўла қол, Инал.

Чол кўп болқорлар сингари «в» ҳарфи ўрнига «б» ишлатгани учун бу сафар ўз гагини русча баён этмоқчи бўлганди (у қаршисида машҳур абрек турганини билмасди), гапи қуйидаги мазмун олди:

— Ҳазим тутолмайман уни... қўшин-қўшин йўқ, у бўлса кучли абрек.

— Тутамиз, ўзингни бос, чол,— мўйловини тишлаб, ичкаридаги гапларга қулоқ солаётган Жираслан жаҳл аралаш шундай деб қўйди.

Инал билан Казгирей столнинг музофот харитаси ёзиб қўйилган нариги томонида туришарди. Бу учрашув Инал бирга катта бўлган дўстига мақсад бирлиги хусусида гапирган биринчи ва самимий учрашувга ўхшамасди. Энди гап умумий иш ва ҳатто операциянинг умумий плани ҳақида кетмас, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди!

Инал тобора қайнаётган ғазабини ичига ютиб, Казгирейга синчиклаб тикиларди. У ниҳоят ғазабини жипов-лолмай ўшқириб берди.

— Нега чурқ этмайсан? Сен, бандитларнинг шоҳисан! Казгирей қалтираб кетди.

Дарғазаб Инал шундан кейин Батога дарасида содир бўлган фавқулодда воқеанинг мағзипи тушунтириб берди.

Казгирейнинг рангида қон қолмади. Эшитган гаплари уви гангитиб қўйганди.

— Шундай,— Инал керагини айтдим деб ўйлаб, чурқур хўрсинди.— Ҳаммаси тушунарлими, қози калон Казгирей?

Матханов қалпоғини олиб, сарғиш сочли бошини даст-рўмол билан артди.

— Ҳаммаси тушунарли бўлдим сенга, янги имом? «Матхановнинг ўқи шариатнинг барча душманларини ер тишлатяпти...»

Коломейцев комбат билан гапини бўлмайд Инал ҳамда Казгирейнинг можаросига ҳам диққат бериб қулоқ соларди. Комбат ўзининг вазифасини аниқ тушундим, деб ўйлагани учун бу ерда туришим ортиқча, батальонни тезда олиб чиқиш зарур деб ҳисобларди.

— Жираслан-чи?— сўради Инал шоша-пиша.

Матханов истезҳо аралаш чертиб-чертиб гапирди:

— Ҳа, бандитларнинг собиқ шоҳи шу ерда. Сенинг ризолигинг билан янги шоҳга хизмат қиляпти, ҳозир муҳим битта гап айтмоқчи... Менга айтишдан бош тортди.

— Уни қақиринг.

— Шошилма, Инал,— тўхтатди уни Коломейцев. У ҳозиргина тезда батальонга бораман деб, комбатни жўна-тиб юборганди. Унинг ўзи ҳам кети нима билан тугаши номуаълум бўлган бу суҳбатда комбинатнинг бўлиши шарт эмас, деб ҳисобларди.

Степан Ильич Казгирейга яқинлашиб гап бошлади:

— Мана шунақа ишлар, Қазгирей! Мана сенга сом-санинг хамиртуруши! Энди истамаган гапингни ҳам гапир-ишга мажбурсан. Мана, Москвага шикоят ёзиб, Коломейцев билан Маремканов халқнинг нафсониятига тегишяпти, улар қуръоннинг жойи мактабларнинг парта-сида эмас, мачитларнинг чордоғида... Большевиклар халқ-даги энг яхши нарсаларни оёқ ости қилишяпти, қуръони шариф суралари ва ота-боболаримизнинг удумларини ер-га уришяпти. Буларнинг танобини тортиб қўйиш вақти келди дейишяпти», дебсан. Айт-чи, биз шундай деямиз-ми ўзи? Бирор марта «Қуръоннинг жойи чордоғда» де-ганимизни эшитганмисан? Эътирозларимизнинг маъноси наҳотки шундай бўлса?

Степан Ильичнинг қийиқ кўзлари ҳар маҳалгидай Қазгирейнинг юзидаги ҳар бир ўзгаришни синчиклаб кузатарди. Коломейцев Иналдай қизишиб, бақирмас, ҳар бир сўзни салмоқлаб гапирар, жавоб қайтаришга ҳам шо-шилмас, ҳар маҳалгидай босиқ эди:

— Бу ёғи нима бўлганини ўйлаб кўргин: биздан изоҳ талаб қилишувди, тушунтирдик. Менга ишон, Инал ҳат-то сенинг ёнингни олиб, жангда жасорат кўрсатганла-ринг ҳақида кўп яхши гапларни айтди. Энди бу нарсалар-ни қандай тушунса бўлади? Москвага энди нима дейсан? Ҳазил эмас-а. Кўк туғнинг нимага хизмат қилаётганини кўрдингми?

— Контрреволюция Қазгирей Матхашов туғи остида «Халқ орасидаги энг яхши нарсалар» деган шиор ташла-ди.— Инал қизиша бошлади,— нима билан бошлаган бўл-санглар, ўша билан тугатасизлар. Бунга қайси сураларинг билан жавоб берасан? Ё ҳозир сура айтадиган пайт эмас-ми?

— Ҳа, ҳозир сура айтадиган пайт эмас,— деди Қазги-рей қуруққина қилиб.

Қазгирей ёзган хатларининг ошкора бўлиши уни бат-тар изтиробга соларди. Чиндан ҳам энди у гўё чақув ёз-гандек бўлиб қолганди... Негадир Қазгирей бу баҳсда мухолифларим Кремлдан яширинча ҳаракат қилишяпти, фақат мен билан эмас, Москва билан ҳам тортишишмоқ-да, Москва бўлса, менинг томонимда деб ўйларди.

— Ҳа, ҳозир сура айтадиган пайт эмас,— Степан Ильич унинг гапини тасдиқлади.

— Ханжарлар суғурилганда суралар муқованинг та-гида қолади,— деди Инал гапидан қолмай.

У Қазгирейнинг кўнглидаги эътирозини олдиндан билгандай гапини хулосалади:

— Сизлар: «Мусулмон совет қонунини эмас, битта шариатни билади» дейсизлар. Ҳамма иллат шунда: сизлар халқдан пул олиб, мачитлар қурасизлар, биз қуръон ўқитиш учунгина мактаблар қуришни истамаймиз. Ҳа, биз мактабимизга қуръонни йўлатмаймиз... Бизнинг мактабларимизда бошқа китоб ўқитилади. Сиз билан бизнинг орамиздаги тафовут шунақа. Менга ҳар бир меҳнаткаш — биродар. Ҳар бир одамга нон берсам дейман, сен бўлсанг, Қазгирей, фақат мусулмонга қайишишни истайсан. Биз зодагонлардан тортиб олинган ерларни ерсизларга беришни истаймиз, сизлар бўлсангиз: «Мусулмон ота-боболари ўтган жойни ташлаб кетолмайди» деб жар соласизлар...

— Қани, айт-чи, болқорлар билан бирлашишга қарши порозиликнинг оқибати нима бўлишини биласанми? — Степан Ильич Иналнинг гапиви бўлди. — Ташқаридаги гапларни эшитясанми? Сизлар: «Кабарда Болқорияга азалдан бир-бирига душман, чегарадан ўтиб бўлмайди» дейсизлар. Мана сизнинг сиёсатингиз. Натижаси нима бўлди? Болқориянинг чекка дарасидан ҳалиги чол кимнинг олдига ёрдам сўраб келди? У кимни чақиряпти — сеними ё Иналними? Номинг кимга ва нима учун керак бўлаётганини ўйлаб кўр. Кеча Давлат билан Мусага керак бўлувди, бугун эса бутун бир тўда фойдаланяпти.

— Нима билан бошлашган бўлишса, ўша билан тугатишади, — Инал яна гапга аралашди. — Болқор чол ёрдам сўраса-ю, улар, яъни шариатчилар исён кўтаришга чақириб, чолларни ўласи қилиб калтаклашса...

— Мен исён кўтаринглар деяётганим йўқ, — Қазгирей олдингидай босиқ жавоб берди. — Чолнинг менга мурожаат қилмаганининг ҳам ҳайрон қоладиган ери йўқ. Бу менинг ишим эмас, Чеканинг иши, Элдорнинг иши, ҳукуматнинг иши.

Степан Ильич ҳам чамаси ичидаги борини тўкиб солди чоғи яна аслига қайтди, энди унинг сўзларида ҳатто истеҳзо сезила бошлади:

— «Ҳукуматнинг иши» эмиш-а! Сен, ўзинг, нима, ҳукуматдан четдамдинг? Хўп, майли, гап етар, ишга ўтиш керак. Ишни қандай қилишларингни ўйлаб, бир қарорга келинглар, Жирасланни ҳам, болқор чолни ҳам чақиринглар. Мен батальонга кетдим.

Элдор Инал билан Степан Ильичнинг ҳамма гапларини диққат билан тинглар, юрак-бағри эзиларди.

Қазгирей қовоғини солганича миқ этмасди. Чиндан ҳам вазифа ўзгариб, у қораловчидан айбдорга айланиб

қолдими? Унинг айбномага қарши қўядиган нарсаси қолмадими? Мана, столдаги газеталар орасида янги қарор чиққан янги сони турибди. У ана шу қарор орқали Инал ва Коломейцев билан гаплашмоқчи эди. Чунки ҳаммага соғлиқни сақлаш бўлимига ҳам, милицияга ва ҳатто боғбонларга ҳам паёклар ажратилди-ю, бироқ фақат шариат муассасаларигагина етмади. Буни қандай тушуниш керак! Улар нима қилишмоқчи ўзи? Шариатни очидан ўлдиришмоқчими? Оппоқ соқолли, мўтабар қариялар ва садоқатли ёшларнинг кўзига қандай қарашади? Лекин ҳозир паёкдан гап очиб, Иналга ҳар ерда шариатчилар шумиятда КҚОВларни эгаллаб олишган, шунинг учун ҳам паёкка зор эмаслар, деб юрардинг, деб унга бақариб бўлмайдими-ку?

Эшикда набиралари билан Қазмай чол кўринди.

— Жираслани ҳам чақиринглар,— эслатди Инал.

Элдор чиқиб, Жираслани ичкарига киритди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом. Ўтир Жираслан, отанинг гапини эшитамиз.

Инал Жирасландан кўзини узмай:

— Олдин отанинг, кейин сенинг гапингни эшитамиз. Қазгирей сени муҳим гапини айтгани келибди, деяпти,— деб қўйди.

Ҳаммалари ўтириб, бўлажак ишлар режасини тузишди.

Инал ҳаммасидан ҳам Қазмайдан, дарага тўғри олиб борадиган эмас, балки айланма йўл бор-йўқлигини аниқлаб олишни истарди. Чол дарани тўсиб қўйган тўданинг орқа тарафидан олиб чиқадиган йўлни тушунтираркан, Инал уни харитадан чамалаб, юқори Батобага олиб борадиган сўқмоқларни қалам билан белгилаб борарди. У ерда, чолнинг гапига қараганда овулдаги уйда тўданинг бошлиқлари жойлашиб олишганди.

Инал шундан кейин ўзининг режасини тушунтирди.

Вазият тез ва дадил ҳаракат қилишни талаб этарди. Иналнинг ияти контрреволюцион исён бошлиқлари устига тўсатдан бостириб бориб, тўдани раҳбарсиз қолдириш эди.

— Бунда,— деди Инал,— биз бир вақтнинг ўзида иккита каллани — тўданинг ҳам, атаманинг ҳам калласини оламиз... Бироқ уларнинг ҳозир бошлиғи ким экан? Шахотки Чавдар бўлса? Бу сўқимнинг шундай катта ишга бош бўлишига сира ақлим етмаяпти...

Жираслан ўрнидан турди:

— Рухсат эт, Инал?

— Гашир.

— Батогадаги тўдага Чавдар эмас, Аральпов бошчилик қияпти. Сен уни тутиб, калласини олмоқчи бўляпсан.

Баҳордаёқ ҳамма ёққа Золим-жери ўлдирилди, Элдорга унинг калласини кўрсатишибди, деган миш-миш тарқалганди.

Жирасланнинг тўсатдан айтилган бу гапи ҳаммани гангитиб қўйди.

Жираслан гапида давом этди:

— Гумонсирайверманглар, ҳа. Гапимнинг тўғрилиги-га каллам билан жавоб бераман. Золим-жери ўлдирилмаган, у ҳозир қўзғолонга бош. Инал, сен анави арзимайдиган одамга овора бўлиб нима қиласан? Бирон қор-қол бўлиб қолиши мумкин! Менинг бошқа режам бор.

Жираслан шундан кейин ўз режасини баён қилди: у ўзини дарага, Аральповнинг уясига юборишни таклиф қилди. Чунки Аральпов эски шериги Жирасланнинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутмоқда эди.

Жирасланнинг ўзига ишониш ҳам осон эмасди. У келтирган хабарнинг тўғрилиги ва таклифининг самимийлигидан гумонсирашарди. Бўрини ўрмонга қўйвориб бўладими?

— Аральповнинг олдига борганиндан кейин нима қиласан?— деди Элдор кулиб.— Уни ҳайдаб, тўдага ўзинг бошлиқ бўлиб оласан, шундайми?

— Йўқ, ундай эмас,— Жираслан бамайлихотир жавоб берди.— Мен Аральповни ўлдириб, Шхальмивокодаги уйимга қайтиб келаман.

Жирасланнинг ишонч билан, пинагини бузмай гапириши теварагидагиларни яна ҳайратда қолдириб, ўзига ром этди. Унинг таклифи қизиқарли, сўзларининг самимийлигидан гумонсираш ҳам бекорчидай туюларди.

«Бу қувликми ёки биз томонга дадил ташланаётган сўнгги қадамми?— деб ўйларди Инал Жирасланнинг сўзларига қулоқ соларкан.— Кетармикин ё кетмасмикин?»

Бу саволга жавоб бериш мушкул, унга ҳеч ким тўғри жавоб қилолмасди ҳам. Бироқ буни тезда бир ёқлик қилиш керак эди. Ташқаридаги кишилар отларини қозиқдан ечишар, уларнинг бақириб-чақираётганлари, қуролларнинг шарақлаши, отларнинг кишнаши, туёқларининг дупур-дупури эшитиларди.

Тувги соат икки. Тонг отишига яна олти соат қолганди. Отлар яхши бўлса, дарага тўғри йўлдан уч соатда етса бўлади, бироқ тоғ сўқмоқларидан... Бунда ҳеч бир нарсани олдиндан кўриб, таваккалига иш қилиб бўлмасди. Инал тонг отгунча ҳаммасига улгурса бўлади, деб ўйлаганидан таваккал қилишга қарор берди.

Элдорнинг отличлари бандитларнинг дарадан водийга чиқадиган йўлини тўсиб қўйишлари керак эди. Агар бандитлар Жирасланни чиндан ҳам юқори Батогага ўтказишса, олдинга кетаверади. Иналнинг ўзи Қазгирей ва кичикроқ отряд билан тоғ сўқмоқларидан юриб, бандитларнинг ичкари томонига ўтади ва Жираслан қиладиган ишини қилиб, натижасини айтадиган пайтда юқори Батогада ҳозир бўлиши керак эди. Қолган ишлар вазиятга боғлиқ эди. Элдор отрядидан кейин жанг бўладиган жойга пиёда аскарлар батальони етиб бориши керак.

Инал Жираслан сўзларининг самимийлигига ишонгани истарди. Шунинг учун ҳам мураккаб вазиятда биринчи ва иккиланмай қабул қилинган қарор тўғри бўлади, деган қоидага амал қилиб, стол ёнидан турди-да, қинли тўппончасини тақа туриб, деди:

— Жираслан, айтганингни қилавер. Аральповнинг олдига бор. Бунинг учун сенга нима керак?

— Яхши от.

— От беришади. У ўзингники бўлади, Элдор! От Жирасланга ёқиши керак, гапимни эшитаяпсанми? Яна нима керак? Қанақа қурол зарур? Гранаталар керакми?

— Граната керак эмас. Бу кабардинга муносиб эмас, қурол бўлса, маузер ёки кольт бер, йўқ демайман.— Шунда Жирасланнинг кўзлари чақнаб, биринчи ўйинчоқ милтиқ совға олган боладай, оғзининг таноби қочди.

Инал яна Элдорга қаради. У буни тушуниб, белидаги маузерини ечди.

— Ол, Жираслан. Ўзимга бошқасини топиб оламан.

— Бугун ўлжа қуролларимиз кўнайиб кетади,— деди Жираслан Элдорга тасалли бергандай. Инал шунда Жирасланнинг гапи оҳангидан қувлик ва муғамбирлик қилмаётганини, режасини виждонан бажармоқчи эканлигини сездди.

— Яна нима керак?

— Яна довжурак ва Аральпов уларни танимайдиган иккита йигит керак.

— Унга кимни берасан?— Инал яна Элдорга мурожаат қилди.

— Одамларимдан Жамол билан Кучукни бераман,— деди Элдор.— Бу йигитлар Жирасланнинг яхши эсида. Аральпов эса уларни танайди.

— Ҳа, бу йигитлар эсимда қолган,— Жираслан кулиб қўйди.

— Шундай бўла қолсин,— Инал ҳам ўз навбатида кулимсиради-да, ишонарли қилиб:— Аральпов бу азаматларни кейин эслаб юради. Тўғри гапираяпманми, Жираслан?— деб қўйди.

— Тўғри айтаяпсан, Инал.

— Сен билан, Қазгирей, гапимизни юқори Батогада тугатамиз,— деди Инал.— Икковимиз ҳар қалай тоққа кўтариламиз. Бугун сенинг соқчинг мен бўламан. Жираслан, харитага яқинроқ кел, унга тишинг ўтадими? Биз маънави ерда Қазгирей икковимиз сен билан гарчи у калласиз бўлса ҳам... Аральповни кутиб турамиз... фаҳмла-япсанми?

— Харитага тишим ўтади, бироқ бунингсиз ҳам сўқмоқларни яхши биламан,— деди Жираслан унга жавобан.— Лекин унинг овози заҳархандали эшитилди,— хундор душман қандай қилиб хундорига соқчи бўлганига тушунмай турибман.

Жираслан Инал билан Қазгирейга тик ва совуқ тикилиб турарди. Инал жавоб берди:

— Болқорлар алай, дейишади. Алай, Жираслан! Буни Қазгирей ҳам тушунмайди... Ҳозир эса, қани, отларингга мининглар!

— Оллонинг ўзи сенга мадаккор бўлсин,— деб қўйди Қазгирей Жирасланга оқ фотиҳа бериб. У ҳазил ҳам қўшиб қўйди:— Бандитлар ўзларининг ҳақиқий шоҳларини таниб, дарвозаларини очишларига ишонса бўлади.

— Яна қанақа саволлар бор?— сўради Инал кескин.

— Астемирни ола кетамизми?— Элдор қизиқсиниб савол берди.

— Ҳожати йўқ,— деди Инал.— Бекорга уни безовта қилманглар. Степан Ильич шундай буюрган. Астемир Баташев биз истаган нарсаларнинг барини адо қилди. Энди у фақат жангчигина эмас — муаллим ҳам.

Инал, Қазгирей, Элдор, Жираслан, Қазмай, унинг тўртта мўйловдор набираси — ҳаммалари отлари томон йўли олишди. Отряддан Жираслан билан бирга борини учун Кучук ва Жамол чақиртирилди. Инал ва Қазгирейнинг тоққа борадиган кичикроқ отрядига ўткир кўзлиги билангина эмас, тоғ сўқмоқларида юришга моҳирлиги жиҳатидан ҳам ном чиқарган Хабиж қўшилди.

Бу тайёргарлик ва тараддудлар афтидан Қазмайни қаттиқ ҳаяжонлантирарди. У гарчи қариган бўлса-да, Иналдай машҳур одамнинг қўшини сафида қатнашаётганидан бахтиёр эди.

— Биз кичкина халқмиз,— деди чол ёнидагилар гапини эшитиш, эшитмасликларидан иши бўлмай.— Битта ҳўкизнинг арава тортиши мушкул. Сенинг эса қўшининг бор, Инал. Сен халққа бошчилик қиляпсан, қўшинингда бўлиш одамга хуш ёқади. Чолнинг Баляцо бува ўлими олдида айтганларини деярли сўзма-сўз такрорлашининг ўзи алоҳида аҳамиятга эга эди.

ДАРЁЛАР ТУРЛИ ТОМОНГА ОҚАДИ

Инал ҳамда Қазгирей Элдор отрядига қарашли икки-та суворий ва Қазмайнинг тўртта набираси билан қор босган тизмадан ўтиб, айланма тош сўқмоқдан дарага қараб туша бошлаганларида тонг ёришиб қолганди. Отлар шошилмай бир-бир қадам ташлашар, одамлар ҳам тизгини бўш қўйиб беришганди.

Сувлуқларнинг оҳиста шиқирлаши эшитилмоқда.

Қиялик янада тик келиб, сўқмоқ пастга томон чўзилиб кетганди. От эҳтиёткорлик билан аввал олдинги оёқларини тираб олгач, сўнг кейинги оёқларини босарди. Шундан кейин устидаги суворийсини силжитганча, яна бир поғона пастга интилди. Чавандозлар отларига мадад бериб турдилар. Ҳозир ноўрин бир ҳаракат қилинса бас, чавандоз от-поти билан тубсиз пастликка қулаши турган гап эди.

Инал билан Қазгирей эҳтиёт шарт буркаларининг қалпоғини кўзларигача бостириб, юзларини бекитиб олишганди. Олдинда Қазмайнинг оти. Тонг ёришиб қолаётган бўлса ҳам отларни қистаб бўлмасди.

Ниҳоят, олдиндаги отнинг оёқ ташлаши дадил ва тезлашгандай бўлди. Тик қиялик тугади. Чол адашмай шерикларини айтган жойига олиб чиққанди. Чунки у қарийиб юз йиллик умрида бу сўқмоқдан озмунча юрмаган.

Чавандозлардан пастда, даранинг ўртасидаги Батога овулида Қазмайнинг уйи бўлиб, тўда бошлиқлари ўша ерда маишат қилишарди.

Инал, Қазгирей ва Қазмай диққат билан қулоқ солиб кўривиди. Улар олисдаги дарёнинг бўғиқ шовиллаши ва берирондаги жилганнинг ёқимли шилдирашидан бўлак ҳеч нима эшитишмади.

Казгирейнинг оти Иналнинг оти билан ёнма-ён қаддам ташлар, узангилар ҳам бир-бирига тегиб кетарди. Олдинда бораётган Казмай отининг бошини тортиб:

— Шу ерда кутиб туринглар, мен олдинроққа бориб келай, кучукларнинг вовиллашини эшитяпман,— деди.

Чиндан ҳам пастда итлар вовиллашарди. Отлиқлар жиловларини тортишди.

Казгирей бутун йўл бўйи миқ этмади. Инал унинг аҳводини тушунар ва бундай контрреволюцион галамусликларга қандай қилиб хотима берсак бўларкин, тарих ғилдирагидаги таёқни улоқтириб ташласак бўлмасмикин, деб бош қотирарди. Баляцо бува ҳам тахминан шундай деганди-ку.

Казгирей диққинафасликни ичига сиғдиrolмай:

— Агар овулдагилар ўқ узиган бўлишса ҳам барибир биз эшитолмасдик,— деб қўйди.

— Ҳа,— Инал унинг гапига қўшишди,— шундай бўлиши ҳам мумкин. Кутайлик-чи. Агар ҳамма иш жойида бўлса, Жираслан бу ёққа кўтарилади.

Бироқ Батогада нима ишлар бўлаётганини билгиси келиб ич-этини тирнаётган Инал кутиб ўтирмай, тўғри бораверсак бўлмасмикин, деб ўйлай бошлаганди. Тўғридан-тўғри пастга тушиб бориш хавфли эди албатта. Инал бунга тушунар, лекин ишимиз ҳақ экан, голиб келишимиз турган гап, деган ишонч унинг шубҳасидан устун кела бошлади. У овулдаги баъзилар тушунмай қўл кўтариб қоллишлари мумкин, деган хаёлга ҳам борарди. Бирорта ёвуз ниятли одам, бандит Аральповнинг шериги тўғри келган туйнукдан ўқ узиб қолиши ҳеч гап эмасди. Лекин Инал бандитлардан чўчишни тубанлик ҳисоблагани учун қўрқинишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Уни ҳаммасидан ҳам Жираслан нима қилганикин, ваъдасини бажарармикин, деган ўй ташвишга соларди. У кеча кечаси бўлган воқеа ва гапларни эслаб, уларни ўзича муқояса қилар, фактларни чамалаб кўрарди.

Шу пайт Казгирей бирдан Элдорнинг Жирасланга берган саволини такрорлагандай Иналга қовоғини солиб:

- Кейин нима қиламиз?— деб қолди.
- Нимани сўраясан?— сўради Инал хаёлини бўлиб.
- Бизларни нима қилмоқчисан? Яна порозилигимизни кучайтирасанми? Ё очдан ўлдирмоқчимисан?
- Кимни очдан ўлдирарканман?
- Бизни, дини ислом нешволарини,

— Ола, шуни айтяпман дегин! Сенинг пещволариди анови ерда! У ерда!— Инал қамчиси билан Батога томога га ишора қилди.

— У ерда Аральпов бор,— деди порози оҳангда Казгирей,— бизнинг ортимизда халқ, унинг имони, ўтмиши турибди. Биз икковимиз қайтамыз, шунда одамлар мендан мачитда ва судда: «Нима еймиз? Нимага Инал бизга паёк бермаяпти?»— деб сўрашади. Ушанда нима деб жавоб қиламан? Нима қилмоқчимиз ўзи?

— Коломейцов таклиф қилган ва комитетдагилар маъқуллашган ишни бажарамиз... Қулоқ сол, Казгирей! Бизга Москвада вакилимиз бўладиган одам керак. Доимий вакил. Бу ҳазил эмас. Сен ўшанга борасан. Дарвоқе, Москвада очингдан ўлмайсан, сенга бу ердагидан ҳам яхши паёк беришади. Ҳаммасидан ҳам гуноҳлардан олисда бўласан.

Казгирей бундай гапни сира ҳам кутмаганди.

— Шундайми!— хитоб қилди у ҳайратланиб.— Ўзимдан сўраб ўтирмас экансизлар-да?

— Нимани сўраймиз? Абреклар номицгни сотиб юрaverишларини истармидинг? Ё улардан ажраганинга ачинапсанми? Улардан паёк кутаяпсанми?

Казгирей Иналнинг кескин гапига кескин жавоб бермай, қуруққина қилиб:

— Мен халқдан ажрай олмайман,— деди.— Бу сенга осон кўринади, чунки Степан Коломейцев ёки бошқа бирор ўрис маслаҳатчини халқнинг асрлар мобайнида бунёд қилган ҳикматларидан афзал кўрасан.

— Яна ўша гап!— Иналнинг газаби қайнаб кетди.— Билиб қўй, Казгирей! Сен ҳурмат қилишни истамаётган рус кишилари, Степан Ильичга ўхшаган авлиё одамлар, Хундорлик қўрқувидан халос юрганинг учун сен унинг олдида қарздорсан. Айт-чи, нима учун менга бир вақтлар ҳақиқатни, Шхальмивокодан Баяцо бува кейинчалиқ кўрган ўша шуълани фарқ қила билишга ўргатган одам Степан Ильич эди? Мен сен билан Боғчасарой академиясида ўқимаганман, менинг академиям шу ерда, халқ орасида эди. Шунинг учун ҳам халқимнинг афсоналарини сендан кам билмайман. Унинг эзгу-шиятларини ҳам сендан яхшироқ биламан!

Қор бўсган дов-дарахтлар ва буталар яққол кўрича бошлади. Уйдайд баҳайбат қадимий ва шўралаган тош остидадан чиқаётган жилга шарқираб оқарди.

— Академияни битирган бўлсанг ҳам шхальмивоколик чолга қараганда нодонлик қилаётган эй, сен. билим.

дон одам,— хитоб қилди Инал.— Манавинга бир қара, жилғани кўряпсанми? У тош тагидан оқиб чиқяпти. Тошнинг қадимий ва кўҳналигини кўриб қўй! Энди нарёғига тара, жилға бўлиниб, иккита ирмоқ ҳосил бўлди, улар икки томонга оқяпти. Манависи,— Инал қамчиси билан ишора қилди,— бориб-бориб Батога дарёсига айланади. Манависи эса, Шхальмивокопснинг шаҳобчаси бўлади. Сен у жойда бўлгансан. Битта тош тагидан чиққан сув турли томонга оқиб, турли дараларни тўлдиради. Биз икковимиз ҳам шундаймиз, Казгирей. Тагин ёшлигини унутибди, деб юрмагин. Эсимда бор. Иккита қўшни бола бир-бирлари билан иноқ бўлишиб бири шеър ва суратлар ўқиганда иккинчиси завқланиб тинглаганларини унутганим йўқ... Буларни сенга гапирганман. Қўшнимиз унинг бўсағасида, четан тагида қонга беланган отам ётганини ҳам эслайман, қози калоп...

Иналнинг қизишиб айтган гаплари ҳамроҳларининг қулоғига ҳам бориб етди. У ўзини ҳаяжонлантирган нарсаларни ичида тутолмасди.

Инал ҳамон гапида давом этарди:

Ҳозир бизни ажратиб турган нарса бу эмаслигини биласан, Казгирей...

— Ҳа, биламан,— овозини пасайтириб жавоб қилди Казгирей.

Инал яна гапини улаб кетди:

— Энди мен ҳам: «Йўлларимиз яна қўшилиши мумкин!» дея олмайман. Йўқ! Улар манави жилғалардай қайтиб қўшилмайди!

Казгирей Иналнинг гапини ўзича ўйлаб кўрар экан, унга эътироз билдирмоқчи бўлди:

— Уларни ажратиб турган нави қоя олиб ташланса, бу жилғалар яна қўшилади. Қояни кўряпсанми?

— Ҳа, кўряпман,— Инал унинг гапига қўшилди.— Уни олиб ташлашга ҳаракат қилиб кўр-чи!

Шу пайт Инал ҳам, Казгирей ҳам отлиқлар тоққа кўтарилишаётганини эшитишди. Аниқ-тапиқ қуролга ёпишдилар.

— Бу Жираслан,— деди Казгирей.

— Адашмаяпсанми?

— Йўқ. Менинг сенга берадиган жавобим шу, Инал! Мен у билан охири қандай тугашидан қатъий назар Батогага бораман... иш охирига етган ўзи... йўқ, аксинча, энди бошланыпти...

Инал ҳам шундай қилмоқчи бўлди. У дарада кўринишим тўдани тор-мор қилишни тезлаштиради, деб ҳисоб-

лагани учун шундай қарор қилган, Инални бу фикрдан қайтариб бўлмасди.

— У ерга нега бормоқчи бўляпсан ўзи?— сўради Инал беихтиёр кўнглига шубҳа тушиб.

— Ниятимнинг поклигига шу бугунёқ ишониб қоларсан.

— Мен мақсадингни ўзингдан ҳам яхши тушуниб турибман. Биз овулга бирга тушамиз!

— Бундай қилишинг менга маъқул эмас,— Қазгирей гаплашаётганларида тақишга улгурган пенсиясини тўғри-лаб қўйди-да, отини сал ниқтади.— Шунга қарамай сен ҳам бирга боришга қарор қилган экансан, у ерга душманлардай эмас, балки шериклардай бирга бораётганимдан хурсанд бўляпман. Урушда ҳар бир қадам хатарли бўлади.

— Мен ҳам сендан бу гапларни эшитаётганимдан хурсандман, Қазгирей. Урушда ҳар бир қадамнинг хатарли бўлади, деб тўғри айтяпсан. Халқ билан бирга бўлсанг, яккалигинга қараганда камроқ хавфда бўласан... Ҳозир замон бошқача. Энди мен халқдан эмас, Жираслан ёки... сендан гумонсирайман, Қазгирей.

— Бугунги кун менга оғир бўляпти. Начора, хулоса чиқаришга шошилмаймиз. Ҳар нима бўлиши мумкин. Айтгандай, чолдан янги гапларни эшитсак ёмон бўлмасди.

— Ҳа, қани, кўрайлик-чи, у нима гаплар топиб келаётганикин,— Иналнинг чеҳраси сал ёришди.

У қўлини оғзига карнай қилиб, баланд тоғли яйловдаги чўпонлар сингари:

— Га-ау, га-у!— деб қичқирди.

Туман чулғаган пастликдан ҳам аранг гау, гау деган товуш келди. Сўнгра иккала овоз қўшилиб, дарада анчагача акси садо бериб турди.

Кабардинларнинг сезгир қулоғи тоққа кўтарилаётган беш-олтитадан кам бўлмаган отларнинг қадам товуши ва нафас олишини сезганди.

Инал билан Қазгирей теваракларидаги отлиқлар сонини текширмоқчидай бараварига ўтирилиб қарашди.

— Икки киши кетишувди, кўнчилик бўлиб қайтиш-япти,— деб қўйди Қазгирей.

Туман пардаси аста-секин юқорига ўрлаётгани учун отлиқлар анчагача унинг орасидан чиқишолмади. Мана ниҳоят, олдин уларнинг биринчиси, кейин, иккинчиси, учинчиси кўринди. Тахмин тўғри чиқди: тош тепалар орасида кўринмай турган сўқмоқдан Қазмай ва унинг

набирасидан бошқа яна иккита отлик чиқиб келишарди. Улар ёнма-ён келишар, бошига Жирасланнинг қалпоғига ўхшаган қалпоқ кийиб олган биттаси шеригини суяб келарди.

Кўзи ўткир Хабиж хитоб қилди:

— Алай, Инал, алай, Казгирей! У Жираслан эмас, Жирасланнинг қалпоғини кийиб олган Жамол, ёнидаги Кучук... Улар иккови... Жамол ярадор...

Пастдан Казмай чолнинг овози эшитилди:

— Га-ау!— Казмай ҳам чўпонлар сингари овоз берарди.— Алай, Инал! Овозимни эшитяпсанми! Кучук билан Жамол мен билан бирга!.. Уларни Жираслан юборди! Жираслан Аральповни ўлдирди, ўзи пастда ётибди... У оғир ярадор... Жамол ҳам яраланган... Алай, Инал, у-гу-гу...

БАТОГА

Жираслан Аральповни ўлдирди, ўзи эса ярадор бўлди, деган гап ҳам Батогадаги аҳвол қанақалигини тўла ифодалай олмасди.

Жираслан қандай қилиб вазифасини адо этишга муваффақ бўлди? Унинг ўзи қандай вазиятда яраланди? Кучук билан Жамол Аральпов қўл остидаги овулдан қандай қилиб чиқиб кета олишди? Ҳозир нималар бўлаётганини?

Иналнинг овулга тушайлик деган қарори тўғрилигини кейинги воқеалар исботлади.

Кучук совуққон бўлгани учун отидан тушмай, бир қўли билан ўртоғини суяганича аральповчилар уларни дарага кираверишда кутиб олишларидан тортиб (улар Жираслан келади деб огоҳлантириб қўйилганди) то Жирасланнинг Аральпов билан тўқнашунича бўлган воқеаларни тартиб билан гапириб беришга уринарди.

— Мана шунисини тезроқ гапир, вақтимиз тигиз!— деди Инал уни тўхтатиб.

Жираслан вақтинин бой бериб ўтирмабди. Батогага кириб келишлари биланоқ Казмай раиснинг уйига йўналибди. У фақат битта ҳийла ишлатибди — Жамол билан қалпоғини алмашиб олибди, кейин уй меҳмонларга тўлалигидан сира тап тортмай, ичкарига кириб, Золим-жерини отиб ташлабди. Бироқ ўзи ҳам ярадор бўлгани учун қайтиб чиқишга улгуролмабди. Жираслан билан бирга уйга кирган Жамол ҳам ярадор бўлибди. Кучук отлар ёнида қолган экан. Жамол Жирасланнинг қалпоғини кийиб уйдан қочиб чиқишга муваффақ бўлибди.

Кўққис ҳужумдан ўтакалари ёрилган бандитлар Жираслан иккита йигит билан овулга кирганини билмаганлари сабабли тўзиб кетишибди. Бу эса Кучук билан Жамолнинг қочиб қолишларига имконият берибди. Жираслан овулга кириш олдида ҳамроҳларига омон қолган одам тезда Иналнинг ёнига югурсин, деб буйруқ берган экан.

Кучук Батогага от қўйган Инал билан Казгирейнинг кетидан абрекларнинг кўпи мачитнинг ҳовлисида деб бақириб қолди. Улар ҳалиям ўша ерда бўлсалар ажаб эмасди. Чунки у ерда шариятчилар Казмайнинг севимли кенжа набираси Аҳяни худо йўлига бағишламоқчи эдилар. Казмай шунинг учун ҳам:

— Тезроқ, тезроқ!.. Алай, Инал, алай Казгирей, тезроқ!— деб шошишарди.

Инал билан Казгирей отларни аямай кам сонли отрядни туман нам ва сирпанчиқ қилиб юборган тош сўқмоқдан пастга бошлаб боришарди.

Иналнинг асосий мақсади аниқ-равшан бўлиб, энди Жираслан бошлаб берган зарбани интиҳосига етказиш, мумкин қадар Аҳянинг жонини сақлаб қолиш керак эди.

Отряд бир зумда туман пардасидан ўтиб олди.

Мачитнинг ҳовлисида одам тумонат.

Инал отрядини тўппа-тўғри ўша томонга бошлади. Бироқ кўп ўтмай у ердагилар ҳам тоғдан тушиб келаётган отлиқларни кўриб қолиб зумда тўзиб кетишди. Кўп одамларнинг отга миниб, овулдан даранинг ичкарасига олиб борадиган йўлда елиб кетаётганлари кўришиб турарди. Булар шак-шубҳасиз Аральпов одамлари...

Аральповчиларнинг қаршилиқ кўрсатишга уринмай овулдан қочиб қолишларига шу отряд, тўғрироғи йигитларнинг илдам ва дадил ҳаракат қилишлари сабабчи бўлганди. Фақат Аральпов мачит ҳовлисига ҳайдаб келган одамларгина юракларини ҳовучлаб, овулнинг мачит девори ва ҳовлининг тош деворига биқинишиб туришарди.

Инал отини тўхтатмай ёлиб келаркан:

— Одамлар, кўрқманглар!— деб қичқирди. Унинг изидан келаётган жангчилар ҳам шундай деб қичқира бошладилар. Тулпори орқароқда қолган Казмай чол аиниқса, зўр бериб отини ниқтарди.

— Одамлар, кўрқманглар! Йўқолсин Аральпов!— деб қичқира кетди соч-соқоли ошпоқ Казмай.— Менга Аҳя-мимни беришлар!

Одамлар раисларининг овозини таниб қолиб дарҳол

тивчидилар, бу овулга қалақа отряд келганини билдирарди. Баъзи одамлар Инални таниб ҳам қолишди.

Инал мачитнинг ҳовлисига шошила бошлади.

Кучук ёлғон гапирмаган, ҳамма нарса у айтгандек эди. Ҳовлининг ўртасида оёқ-қўли бойлоқли қип-яланғоч ўғил бола ётарди. Унинг ёнгинасида мис тос ярқирар, боланинг қони шунга оқизилиши керак эди. Тошлоқ ҳовлида бир неча гижимланган бурка ҳам қорайиб кўринмоқда. Буларни намоз ўқимоқчи бўлган, ҳозир қочиб кетган бандитлар ерга ёзишганди.

Диндорлар чиндан дам Казмай чолнинг набирасини тегишли тоат-ибодатдан кейин оллога бағишламоқчи ва қонини чусек ва қурол-яроғларга суйкашмоқчи эдилар. Бу уларнинг этиқодига кўра зафар бағишларди. Маросим Аральповнинг жангчиларни ғазот аскарларига, ўқ ҳам, тиг ҳам ўтмайдиган кишиларга айлантириши керак эди.

Болани Аральповнинг ўзи бўғизламоқчийди. Мачитнинг ҳовлисига овулнинг деярли ҳамма эркаклари ҳайдаб келтирилган. Аральпов боланинг жони оллога бағишлангандан кейин нутқ ирод қилиб, тўпланган қурол-яроғларни тақсимлашга ваъда берганди. Ҳовлида митлиқ, қилич, ханжар, ўқли халгалар сочилиб ётарди...

Бироқ ноғихон ўқ товуши эшитилиб қолди. Буни Жираслан Казмайнинг уйида отганди. Бир зумда овулга Жираслан бандитларнинг шоҳи Аральпов — Золим жерини отиб ташлабди, деган хабар тарқалди.

Кўз очиб-юмгунча ҳамма нарса ўзгариб, ҳеч кимнинг юрагига маросим ўтказиш сиғмай қолди. Мулла ўтакаси ёрилиб, қуръонни нари улоқтирди.

Элдорнинг чиниққан отлиқлари буйруққа муҳтож эмасдилар. Уларнинг бир қисми деворнинг нариги томонида жанг қилишга қарор қилишди. Аҳянинг қўл-оёғини ечишди. Бола бечора бошига тушган кўргиликлардан ўтакаси ёрилиб, рангида қони қолмаганди. Ҳатто ҳовлига додлаб онаси югуриб келганда ҳам бола анчагача ўзига келолмади.

Казмай набираси сиҳат-саломат қолганлиги учун ўзида йўқ, хурсанд бўлиб кетди. Унинг атрофини зумда одамлар қуршаб олишганли. Чолнинг ўғиллари, набиралари, қўни-қўшнилари хурсанд бўлиб, уни қутлаётган овул кишилари ҳам ҳозир бўлгандилар.

Ҳозир гаплашиб ўтиришнинг вақти эмас. Иналнинг буйруғи билан Казмай катта ўғиллари ва набиралари кўмагида бандитлардан ўлжа олинган қурол-яроғларни

улаша бошладилар. Чол биринчи навбатда кимга қурол бериш кераклиги, ким мергану, ким асил йигит, кимга милтиғу, кимга қилич ва тўпсонча бериш лозимлигини яхши биларди. Ешлар талашиб-тортишиб қурол олишар, Қазмай чол эса қарияларнинг ҳам кўнглини қолдирмасди.

Инал овулда кўп тўхтамай, қочиб кетаётган душманнинг изидан тушишга, энг муҳими қуроли болқорлар кўмагида даранинг бўғзида қулай марра эгаллашга қарор қилди. Бу ерда яхши мерганлар етарли бўлиб, бутун бир оломонни тўхтата оларди. Пастда қоялар устидан тор сўқмоқлар ва кўпирган дарё оқимиға нур сочаётган офтобда ялтировчи шалолалар оқиб ётибди. Бу жой «Юз оқим» дейилар, Инал атамани ўлдирилиб, бошлиқсиз қолган тўдани шу ерда қарши олмоқчи эди. Элдорнинг отлиқлари ва пиёда аскарлар батальонининг зарбасига дош беролмаган бандитлар дарага кираверишдаги маррани ташлаб, кечқурун, балки ундан ҳам эртароқ бу ерга, яъни овулга келишга ҳаракат қилишларига Иналнинг имони комил эди.

— Сен Қазмайнинг уйига боравер,— деди Инал Матхановга ўгирилиб.— Жирасланни кўр-чи, у ёрдамга муҳтожмикин. Ўзинг билан битта-яримгани ола кет.

Қазгирей маслаҳат оҳангидаги бу буйруқни қабул қилди. Чунки ҳозир бекор туриб бўлмасди.

— Менга ҳеч ким керак эмас,— Қазгирей қовоғини очмай шундай деди-да, ўнгу сўлига ҳам қарамай, мачит ҳовлисидан отини елдирганича чиқиб кетди.

Қазгирей отининг жиловини дуч келган биринчи болқорга тутқизиб, остона ҳатлаб ичкарига кирди.

Қоронғи ҳужрада унинг кўзи аввалига яхши кўролмади. Жираслан қимир этмай ётгани учун нафас ҳам олмай ётганга ўхшарди. Ундан бир неча қадам нарида, девор остида Аралъовнинг жасади чўзилиб ётибди. Жираслан унинг кўзини мўлжалга олгани учун ўқ бош суягининг бир бўлагини учириб кетганди.

Столда зиёфатдан қолган таомлар, бўзали кўзалар терилиб турибди. Ерда ёғимланган шапка, бурка ва чувак ётибди. Эркаклардан кейин киришга юраклари бетламаган аёллар болалари билан ташқарида уймалашшарди.

Қазгирей ярадорнинг устига энгашди. Жирасланнинг юзини тер босиб кетганди.

Қазгирей аёлларни чақириб нима зарурлигини тушунтирди. Доривор ўтлар ҳам топила қолди.

Казгирейнинг табиблиқдан ҳам хабари бор эди. У гиёҳни ярага қўйиб, қайтадан бойлаб қўйди. Казгирей Жирасланнинг нафас олишига қулоқ соларкан, бандитларга яқиндагина шоҳ бўлган бу одамнинг тузалиб кетиши ва кеча кечаси айтган эзгу пиятига етиши, яъни Шхальми-вокодаги уйига қайтажаги ҳақида ўйларди. Казгирейнинг ўзини келгусида нималар кутаётганикин?

Казгирей Матханов шуларни ўйларкан, бебахт одамлигидан эзилиб, юраги гаш бўла бошлади. У ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаганди. Казгирей ҳозир ичидаги борини тўкиб солишни истарди. Назарида Жираслан дардига тушунадиган одам бўлиб кўринарди. У шунинг учун ҳам беихтиёр Жираслан устига келди:

— Жираслан, сўзимни эшитяпсанми?

Таажжубки, Жираслан ҳам гўё унинг гапни эшитгандай нималарнидир алаҳлай бошлади. Казгирейнинг қулоғи остида унинг: «Ўлаётганингда ҳам голиб кел!» деган сўзлари янгради. У гапирдими, йўқми, лекин бу сўзларни Казгирей ўзига нисбатан айтилгандай сездди.

Жирасланнинг қўзлари сал очилди. У одатда ганимига киприкларини сал кўтариб боқиб, унинг қанақалигига баҳо берарди.

Казгирей ташқарига чиқиб, теварак-атрофига разм солганида дарада офтоб чарақлаб турарди. Гўё туман тушмагандай ҳаво иссиқ. Ҳамма уйлардаги ўчоқлар ёқилган, у ер-бу ерда болалар чопқиллаб юришибди. Одамлар ҳали узил-кесил тинчишмаган бўлишса-да, хатардан қутулганлари сезилиб турарди.

— Алай, Казгирей! — кўзи ўткир ва қувноқ болқор Хабиж унга салом берди. У Баляцо буванинг ўғли бошқа Казгирей билан отларнинг ёнида турарди.

— Ассалому алайкум, Казгирей! — шхальмивоколик халқ милиционерни Казгирей ўзининг адашига салом берди.

— Ваалайкум ассалом! Бу ерда нима қилиб юрибсан? Хабиж нега бу ерда?

— Отингга қараб турибмиз, — кулимсиради Казгирей. — Сен билан Жирасланни қўриқлаяпмиз.

Инал ҳар қалай Казгирейни эҳтиёт қилиш учун иккита отлични унинг кетидан юборганди. Ўзи отличлари ва қуролли болқорлар билан бирга «Юз оқим» маррасини эгаллаб олиш учун бандитлар кетидан қувиб кетганди.

Бу ердаги тоғ офтоби ёритган тошлоқ ҳовлида Казмай чолнинг хотини, қизлари, набира ва келинлари жимгина туришар, баъзи бировларининг қўлларида ёш бола-

лари ҳам бор эди. Қазмий чолнинг ўзи ҳам шу ерда бўлиб, у бўсағада ўтирарди. Инал унга дам олинг, деб буйруқ берганди.

— Кечқурун Инал бандитларнинг ҳаммасини арқонга боғлаб олиб келади,— деди милиционер Қазгирей.

— Хом гап қиласанлар-да,— Қазмай чол унинг гапига қўшилмади. Буванинг мўлжалича, Иналнинг қўшини бандитларни эртага кечқурунга бориб тор-мор қилиши керак бўлиб, бу ҳақиқатга тўғри келарди.

— Ҳамма ғазотчиларни битта қўймай қўлга туширишади,— деди Баляцо буванинг ўғли бўш келмай.— Арқонга боғлаб олиб келишади, бундан бешқача бўлиши мумкин эмас.

У адаши Қазгирей Матханов олдида турса ҳам сира тап тортмас, бу гаплардан Матханов ерга кириб кетай деяётганини пайқамасди ҳам.

— Ўзинг қай хилда оллонинг даргоҳига боришингни билмоқчийдим,— сўради ундан Қазгирей Матханов қовоғини солиб. Баляцо буванинг ўғли бўлса аввалгидай бепарволик билан:

— Бу йўлни менга отам кўрсатган. Отам, шхальми-воколик Баляцо ҳақида ҳеч нарса эшитганмисиз ўзи?— деди.

— Мен кўп нарса эшитганман ва кўп нарсани биламан,— жавоб қайтарди қози калов,— шунинг учун ҳам оталаримизнинг имони — ҳақиқий шуъла деб ҳисоблайман. Бугун ҳеч нарса ўзгармади. Агар битта-яримта сездирмай черкескамнинг этагига ифлос жойини артган бўлса, бу менинг айбим эмас. Адолат тантана қилғусидир. Ана ўшанда оллодан, мусулмончиликдан юз ўгирмаган кимки бўлса шариат-диннинг муҳофазачи эканини тушунади. Сен, Қазмай, оллога қандай сизинасан?— Матханов гапга диққат билан қулоқ солаётган чолга мурожаат қилди,— кўнглингга оллони жо қилмай қандай намоз ўқийсан?

Чол бир оз ўйланиб жавоб берди:

— Мен шундай дейман: эшак эгарсиз ҳам юраверади. Кўнгил шариатсиз ҳам тинч, мусулмон дини шариатсиз ҳам яшайверади, булар намоз ўқишга халал бермайди. Шариат чириган теридай гап, улар ўртасида фарқ йўқ. Сен бўлсанг, ўша теридан чувак тикмоқчисан... Мен Қазмай чол яна шуни айтмоқчиман: одамлар катта масалаларни ҳал қилишга тўнланганларида улар олдида Иналнинг ўзига ҳам, ўрис бешликларга ҳам шўро ҳуку-

матини кабардинлар ўзларича, болқорлар ўзларича ҳимоя қилянтилар, деган гап нотўғри дейман... Уй уйдан фарқ қилади. Қароқчи олдин битта уйни, кейин иккинчисини босади. Биз шўро ҳукуматини биргаликда ҳимоя қилишимиз керак. Биз болқорлар кабардинлар билан бирлаш-шимиз лозим. Мен мана шуни қўшимча қилмоқчи-ман.

— Ганниям бошлаб юбордингиз-эй, ота,— деди Баляцо буванинг ўғли Казгирей.— Бу тўғри, бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар дейдилар.

Қувноқ Хабиж Казмай чолнинг гапларини маъқуллаб, кўшиб қўйди:

— Шариатчилар нега эчкиларини шўронинг четанига бойлашапти? Бу четанга болқорлар билан кабардинлар молларини боғлашса яхши бўларди.

— Мен яна шундай, дейман,— Казмай чол гапида давом этди,— бир аравага кабардинлардан битта, болқорлардан битта ҳўкиз қўшилса кифоя. Шариатчиларнинг учинчи ҳўкизининг мутлақо ҳожати йўқ. Учинчи ҳўкиз фақат халақит беради.

Баляцо буванинг ўғли бу гапга яна тузатиш киритди:

— Биз аравага ҳўкиз эмас, от қўшамиз. Инал доимо бизнинг отимиз қизил от, яхши от, дейди.

СУНГГИ ҚУНФИРОҚ. МОСКВАГА ЭМАС, МАККАГА

Батогодаги воқеалардан олдин Шхальмивокода, Астемирнинг мактабида болалар ва ота-оналар бошқа нарсага тайёргарлик кўришарди. Астемир муаллим ўқувчиларини келаси душанбада аравада Нальчикка олиб боришга ваъда берганди. Бундан асосий мақсад болаларга темир йўл ва поездни кўрсатиш эди. Чунки душанба кувлари Нальчикдан Москвагача борувчи вагонли маҳаллий поезд кетарди.

Мана, ниҳоят, орзиқиб кутилган кун ҳам келди. Нальчикка борувчи талабгорлар кўпайиб бу Астемирга жуда-жуда қўл келди. Тонг отар-отмасиданоқ, аравага қўшилаётган отларнинг пишқириши эшитила бошлади. Астемирнинг ҳовлиси яна шўро ҳукумати раисининг ҳовлиси бўлиб қолгандай, унга болалар ва хотин-халажлар тўпланишди.

Думасара барвақтроқ турди, Лю билан Тембот ҳам баравар уйғонишди. Еруль бува ҳар қачонгидан эрта келди.

— Шу ердамидингиз, Еруль бува?— Астемир уйқуси-

раган кўзларини қисиб сўради.— Нега бузоқбоши қўнғизни кўрган бузоқдай ҳурпайиб турибсиз?

— Бушинг нимаси таажжуб? Ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди... Бузоқ тугул, доно одам ҳам гапга қолади ҳозир...

— Бундай воқеалар кўп бўлган, биз ўзимизни йўқотмаймиз. Хўш, қандай янгиликлар бор?

Баляцо қазо қилганидан бери Астемирнинг хонадонига Еруль бува келгудай бўлса ҳаммалари суюниб кетишарди. Бува ҳам бу уйга келиб туришни хуш кўрарди. Ҳозир унинг кўнгли нотинч бўлса-да, Думасара куйманаетган ўчоқ томондан келаётган гўшт ва мамалига иси иштаҳасини қитиқлай бошлади. Шунинг учун ҳам пошпилмай, гапни узоқдан айлантириб келарди.

— Сен, большевиклар узил-кесил шўро ҳукумати ўрнатишди дегандинг, Астемир, ўрнатишга ўрнатишди-ю, бироқ узоққа бормайдиганга ўхшайди, дош беришолмаяпти.

— Гапингизга тушунолмадим, Еруль бува! Алжирашда Давлатдан қолишмаяпсиз.

— Бўмаса-чи, Кабардада нималар бўлаётганини билман-да. Шаҳарга бориб турсанг ҳам, кўп нарсадан хабаринг йўқми дейман? Шаҳардагилар қайси ҳарфда ёзиб, қайси ҳарфда ўқисак бўларкин, дейишдан нарига ўтишмаяпти. Қазгирей Матханов мактабингда арабча ёзиб, ўқиш кераклигини исбот қилгани эсимда,—бува шундан кейин шивирлашга ўтди.—Турклар шўро ҳукуматини ағдармоқчиликларини эшитдингми, Астемир. Турклар довондан Қазгирей Матхановга қўл чўзишаётганмиш. Сайднинг Нальчикка кетгани ҳам шундан,—бу тахминда Еруль бува ҳақиқатдан узоқ эмаслигини, буванинг ўзи ҳам билмаслигини айтиб ўтиш керак,—нима дейсан, туркларни енга оламизми ё:

Арқоннинг учи чувалди
Чувалгуси бутун арқон ҳам,

деган ашуладагидай чатоғимиз чиқадиими?

— Таажжубга солянсиз мени, Еруль бува! Нима, биз турклар билан урушяпмизми?

Думасара ҳам ўз фикрини айтишга журьат этди:

— Уруш касалдай гап, деди у.—Бошландими, вақти соат келмагунча тугамайди. Касал билан уруш қачон ариши оллопинг ўзига аён... Қани, овқатга ўтиринглари!

Лю билан Тембот аллақачон қўлларига қошиқ олиш- гапти.

Ўқувчиларни олиб кетишга рози бўлган кишиларнинг арвалари Астемирнинг дарвозаси олдига келишар, болаларини ўтқизаётган оналар ва аравага чиқаётган болаларнинг овози тобора қаттиқроқ эшитиларди.

Ерулнинг қизиқиши ортиб бора бошлади. У иссиқ мамалигадан еркан, янгилик бўлган темир йўл ва паровоз ҳақида сўрай кетди:

— Шўрва қайнаб турган ғилдирак ўрнатса паровоздай юриб кетармикан, Астемир?

Еруль буванинг касмитишидап кўнгли раижиган Лю мадад истаб Темботга қараб қўйиб, ўз билдингича жавоб қайтарди:

— У қозон, бу эса паровоз. Паровоз олов кучи билан юради. Юрганида: «Куқ-куф-цуф...Куф-куф-цуф!» деб овоз чиқаради. Паровоз ана шунақа гапирарди.

— Бўлинглар, вақт зиқ!— Астемир стол ёнидан турди.

Кун чиқиш ва кун ботардан келган йўллар Нальчикка ва темир йўлга олиб борадиган катта йўлга қўшилган жойда ўқувчи болалар тушган арвалар жанговар ҳолдаги бир гуруҳ отлиқларга дуч келди. Улар қоракўлдан тикилган қалпоқларига шўро ҳокимияти учун кураш қизиган йиллардагидек қизил ленталар тақиб олгандилар.

— Ассалому алайкум!—деб қичқирди олдиндаги отлиқ аскар. —Шунча жўхори билан болаларни қаёққа олиб кетяпсиз?

Ваалайкум ассалом. Ҳожимат,—жавоб берди Астемир

— Бир мактабимиз билан станцияга паравозни кўрганни кетяпмиз. Бу ерда кичик кабардаликларни кўряпман шекилли.

— Ҳа, ҳаммамиз, шу ердамиз,— деди олдиндаги отлиқ. Биз, кичик кабардаликлар Катта Кабардага ёрдамга кетяпмиз. Инал қўшини билан тоғда... қон ютган кунларимизни унутармидик!

—Инал қайтиб келган,—кун ботишдан келаётган отлиқлар гапга қўшилишди.—Биз тошкўприклармиз. Инал бизни келипсин, деб одам юборибди. Сизларниям битта-яримта чақиртирганми?

— Ҳар биримизни чақиртириш шартми?— дейишди кичик кабардаликлар.— Кимки, қайлиғини қаттиқ севса кетидан қолмайди.

Бу илмоқли гап ҳаммага хуш келди, одамлар ҳазилни илиб кетишди.

— Қизни ёқтирсанг—қози калон тугул ундан катта-

сига ҳам бермайсан! Биз шўро ҳукуматини бировга берамиз деб уни қайлиқдай ясаганимиз йўқ.

— Уни ким ҳимоя қилмайди дейсан!— жон кирди Астемирга.

— Тўғри айтасан, Астемир. Иналнинг қўшинида бўлишга ҳар ким ҳам жон дейди. Уни қаердан топса бўлади.

— Қидиришининг нима ҳожати бор?— деди тошқуприклик отлиқ аскар.— Қидириб нима қиласан? Ана ўзи келпти!

Ҳамма бирдан ўгирилиб қаради.

Олисдаги йўлда аравалар четланиб коляскага йўл беришди. У Матхаповнинг коляскаси эди, бир неча отлиқ келяпти, Астемир диққат билан қараб коляскада Степан Ильич ўтирганини кўрди. Инал билан Элдор эса отда келишарди. Орқароқда яна бир неча отлиқлар елишмоқда.

Ҳозирги сафар ниҳоятда муваффақиятли тугагини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаганди. Астемир болалар билан кетаётган поездни кўришга улгуришдан ташқари, кутилмаганда Иналнинг Москвага жўнаётгани устидан ҳам чиқиб қолди. Инал Москвага зарур ҳисобот билан чақиртирилганди.

Иналнинг жўнамай иложи йўқ эди. У, Элдор ва Степан Ильич вокзалга қай аҳволда келганларини гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Бу ерда уларни Казгирейнинг ўрнига Шхальмивокодан Астемир ва ўқувчи болаларни олиб келган аравалар, кичик кабардалик партизанлар отряди ҳамда тошқуприклик отлиқлар кутиб туришарди.

Степан Ильич билан Инал Астемирни дарров кўришди. Инал отининг бошини Астемирнинг араваси омон бурди.

— Ассалому алайкум, Астемир! Сени кўраётганимдан хурсандман, қадрдон муаллимимиз. Бужар ўқувчиларингми? Нимага келдинг?

Элдор ҳам яқин келди.

— Ассалому алайкум, Астемир! Думасара билан Сарима эсон-омон юришиптими? Салом, Лю! Салом, Тембот!

Астемир, Инал ва Степан Ильич ҳол-аҳвол сўрашаётганларида станция олдидаги майдонда бозор бошланганди.

Бу ерга Кабарданинг ҳамма томонидан юзларча арава келган, уларга жўхори, ун, қатиқ хурмачалари, тирик ва сўйилган парранда солинган саватлар, пиёз ҳамда сассиқ саримсоқ боғлари ортилганди.

— Эритилган қўй ёри олинлар, большевикларнинг худойисини ўтказасизлар,—деб қичқирарди овози ўткир бир сотувчи.—Худойига нон билан лахум ёнинглар!

— Узингга худойи қиламиз!—дерди бошқаси.—Большевиклар эмас, шариятчилар ўлишади.

Ун ортилган қўш гилдиракли араваининг эгаси молнинг тепасидан бақирди:

— Ун ғамлаб қолинглар, уйга ўт кетди!Большевиклар шариятчилар турган уйларни ёндиришмоқчи... Ун ғамлаб қолинглар!

— Большевиклар шариятчилар турган уйни эмас, шариятчилар большевиклар турган уйни ёндиришади,—дейишарди одамлар унинг эгасига. Ғалва кучайиб, одамлар савдо-сотиқни унутишди-да, бир-бирларини ўхшатиб сўка бошладилар.

— Шариятчиларнинг қўлига ким олов беради? Ўзинига олов бериб бўлармиди? Қайси аҳмоқ ўт қўйиб кетаётган чавандознинг қўлига кўза тутқизади?

— Бир пайтлар шарият дарёдан ўтишда зарур бўлган ҳассадай зарур эди. Дарёдан ўтиб олдик энди. Қалтакни ташлаб юборса ҳам бўлади.

— Шарият одамларни бир-бирига гиж-гижлайди, биз руслар билан кабардинлар қиёмат қўшниларидай бир-бирларишиқига элакка чиқишларини иштаймиз.

— Болқорлар ҳам шуни ишташади. Буни фақат Матханов иштамайди!

Поезд тайёр, паровоз эса Лю айтгандай «куф-куф» қилиб турарди. Учинчи қўнғироқ чалинадиган пайтга ҳам оз қолганди. Инал, Степан Ильич, Астемир, Элдор ва уларга қўшилган кичик кабардаликларнинг каттаси Ҳожимат перронга чиқишди. Астемир ўқувчи болаларни Еруль бувага топширгани учун у болаларни поезднинг бошига, паравозни олдига олиб кетганди.

Фақатгина Матхановдан дарак йўқ эди. Нима бўлди-кин?

Башир ёлғон гапирмаганди. Қазгирей Батогодан қайтганидан кейинги кечани Саид билан бирга ўтказди. Кекса қози вазифасидан озод этишни сўраш учун Қазгирейни кутиб турганди. Чунки у сўнги бурчини ўтайдиган, Муҳаммад пайғамбарнинг қабрини зиёрат қиладиган пайти етганди. Шунда Матхановнинг хаёлига ялт этиб бир фикр келди. Чолни олиб қолиб, унинг ўрнига ўзи борса қалай бўларкин? Ҳозир бундан зўр нарсани ўйлаб топиб бўлмасди. У чиндан ҳам Москвага бормаиди-

ку! У ерда янги кучлар, тасалли ва юпанч топади. Шунда Истамбулга ҳам ўтади, у ерда эса анча-мунча дўстлари бор. У ердан ҳам маслаҳат ва мадад топади. Турк тунроғида шарият дарахти гуллаяпти-ку, нега энди уни Кабардага пайванд қилиб бўлмас экан? Нима, бу ердаги мусулмонларнинг қалби билан ақли бошқачами? Ҳозир Москвага боролмайдиган бўлсам, пайғамбарнинг қабрини зиёрат қилишига рухсат беринглар, Маккага борамап... Отам билан онам ўлди, акамдан айрилдим, қалбимнинг бутун кўриши, бор ақлини бағишлаган ишим барбод бўлди, шуларнинг ўзи каммиди... дейман. Шунда ҳатто тошбағир Инал ҳам эътироз билдиролмай қолади, сотқинлик қиялсиз, деб яна бақриб ўтирмайди ҳам...

Саид Қазгирейнинг бундай қарорга келганидан хурсанд бўлди, албатта. У ҳатто йиғиб қўйган пуллари билан қарашишга ҳам тайёр эди. Мачит қуришга аталган пулни ҳаж қилишга сарфланса, гуноҳ бўлмайди... Унинг ўрши қопланиб кетади...

Саид билан Қазгирей шундай қарорга келишди. Қазгирей тонгни қувноқлик билан қаршилади.

У ана шунинг учун ҳам округ комитетига келмай ҳамма энди келмайди, деб умидини узганда вокзалда пайдо бўлганди.

У вагон олдида турган Иналнинг ёнига шахдам юриб келди. Степан Ильич ҳам, Инал ҳам Қазгирейнинг кайфиятини кўриб бир қорхон бўлганини сездилар. Шундай бўлса ҳам, Қазгирейнинг гапи уларни ҳайратда қолдирди.

— Мен жўнайман,— деди Матханов сўрашгандан кейин, — бироқ йўлим бошқа, Москвагамас, Маккага. Буни қатъий қарор қилдим, Инал. Бошқа йўлдан, агар сенга зарур бўлса фақат ўлигимни олиб кета оласан.

Ҳаммаси аниқ-равшан, эътироз ва илтимосларга ўрин қолмаганди.

— Начора, Қазгирей,— деди Степан Ильич,— эҳтимол ҳақдирсан. Тўғри, сенинг йўлинг Москвага бормайди. Москва орқали ҳам ўтмайди. Маккага бориб тақалади...

— Начора, Маккага бўлса Маккага-да!— ўшқриб берди Инал.— Жилганг ўзани ўша ёққа элтиши кўришиб турибди... Қачон йўлга чиқмоқчисан? Ўзинг кетасанми, ёки битта-яримта биланми? Москвада, барибир, Матханов қаерда деб сўрашади. Макка сафарига дейман. Кимнинг ҳомийлигида, дейишади. Жираслан билан кетмайсан-ку! Мен нима деб жавоб қиламан? Жирасланнинг ўзини ҳам оёққа бостириш керак...

— Жираслан яшовчан одам,—деб қўйди Элдор,—Казгирейга эса, фақат оллонинг ўзи бўлса бас!

Шу пайт Казгирей ўзининг танҳолигини яна бир бор чуқур ҳис этди.

Қўнғироқ овози эшитилди.

— Учинчи қўнғироқ! Жўнашга!—станция навбатчиси шундай деди-да, хайрлашиш фурсати этди, дегандай эҳтиром билан кузатувчиларга яқин келди.

Паҳмоқ ва кенг буркани елкасига ташлаган Инал вагон майдончасида турарди.

Казгирей кузатувчиларга пенснэси оша тикиларкан, нигоҳи Элдорда тўхтади. Бироқ у кабарда йўллари биргаликда кезган ҳамроҳидан кўзини олиб қочиб, бир чеккада жанговар дўсти Ҳожимат билан гаплаша бошлади. Ҳожиматнинг бу ерда пайдо бўлгани Элдорнинг жонига ора кирганди.

Казгирей энди ҳар кимга алоҳида эмас, барчага қарата куни кеча Батогада айтганини такрорлади:

— Қийин! Жуда қийин! Қандай алам!—Кейин бир силкиниб овозини ўзгартирди:— Бироқ... ҳали ҳамма гаплар айтилиб... ҳамма китоблар ўқилгани йўқ...

— Ҳаммаси айтилган, Казгирей,—дўриллади Инал.— Қолганини Москвада гаплашамиз, охирига етказмай қўймаймиз. У ерда янги босмаҳонани ҳам, янги китобларни ҳам гаплашамиз. Тўғрими, Степан Ильич?

Степан Ильич қисқа жавоб қайтарди:

— Гап жиддий бўлади. Оддий гап бўлмайди. Албатта, Москвада сизга ёрдам беришадди, Казгирейга эса, оллонинг ўзигина ёр... Элдор ҳақ гап айтди... Начора, Казгирейнинг ўзи шу йўлни танлади...

Астемир Казгирейга бошқалар сингари жиддий билан боқди. У ҳозирги дам бу одамга қанчалик оғирлигини кўриб ва тушуниб турар, шунинг учун ҳам Матхановга бирор яхши гап айтгиси келарди. Эҳтимол ҳолига ачиниб, кўнглини кўтармоқчи бўлса, нафсониятига тегиб кетар? Ҳа, бундай қилса балки яхши бўлмас. Бироқ Астемир катта ваъзхонликдан кейин Матханов мактабга келиб, болаларга қуръон ўқитишни маслаҳат берганида кўнглига келган гапларни айтди. Астемир ўшанда қози калошга нескироқ жавоб қилолмадим деб ўйлагани учун бу хусусда яна бир бор гаплашишга фурсат келишини пойлаб юрарди.

— Сен китоблардан гапиряпсан, Казгирей,— деди Астемир.— Менга болаларга қуръон ўқитишни маслаҳат берган куниг эсимда турибди. Энди мен ноҳақ гапирга-

нингги, болаларга сен ўқиган мажмуалар эмас, бошқа китоблар зарурлигини аниқ биламан. Баъзи одамлар ҳозирги давримизни тўс-тўполон давр дейишади. Бу потўғри. Давримиз тўс-тўполон эмас, оқил давр. Замонамизга бошқача китоблар, янгича одамлар керак. Оқил замон! Сенинг мажмуаларингда бу ҳақда ҳеч нарса ёзилмаган. Теварак-атрофинга кўзингни очиб қарагин...

Буферлар ғижирлаб, вагонлар кўзгалди.

Назгирей Астемирнинг сўзларига жавоб қайтармади. У қадимий камарининг учини асабий ўйнаб, оддий одамдан ҳам шунақа гап чиқадими, деб ҳайрон бўлиб унга тикиларди.

Поезд узоқлаб борарди. Инал ярим ўтирилганча қолаётганлар билан хайрлаша бошлади.

Кўп ўтмай поезд Еруль бува нари етаклаб кетган болаларга тенглашди.

Болалар хийла вақт поезд билан ёнма-ён чопишди. Лю ҳаммадан олдинда югураркан, тирсагини паровоз поршенининг ҳаракатига ўхшатиб қимирлата бошлади. Бола поезд ўтиб кетгандан кейин ҳам кетидан анча қараб қолди. Унинг кўзларида ҳаяжон ўти чақнарди. Ким билсин, эҳтимол, бу ҳам ажойиб шуълани кўрган Баляцо буванинг кўзидан порлаган бахт шуъласининг учқунидир.

Муцдарига

Биринчи қисм	3
Иккинчи қисм	290

На узбекском языке

АЛИМ КЕШОКОВ

ЧУДЕСНОЕ МГНОВЕНИЕ

Роман

Перевод с издания издательства «Известия», 1964.

Редактор *Х. Эргашев*

Рассом *А. Бахромова*

Расмлар редактори *А. Кива*.

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректорлар *М. Абдусаломова* ва *Ш. Собирова*

Босмахонага берилди 25.11.83. Босишга рухсат этилди 20.03.84. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 3. Оддий янги гарнитура. Юқори босма Шартли босма л. 26,04 Шартли кр.—оттиск 26,46 Напр л. 27,42 Тиражи 30000 Заказ 1609 Баҳоси 1с.80т. Рафур Фулом номидаги Адабиётга санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси, Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.